

Беларуская
мемуарная бібліятэка

Паўліна Мядзёлка

Сцежкамі
жыцця

**Беларуская
мемуарная
бібліятэка**

Паўліна Мядзёлка

**Сцежкамі
жыцця**

Мінск
«Лімарыус»
2018

УДК 94(476)(093)
ББК 63.3(4Беи)
М99

Серыя заснавана ў 2011 годзе

Укладанне, прадмова, каментары
Ганна Запартыка

Навукова-рэдакцыйная рада:
*Валянцін Голубеў, Ганна Запартыка, Аляксей Каўка,
Вітаўт Кіпель, Адам Мальдзіс, Мікола Нікалаеў,
Генадзь Сагановіч, Алесь Смалянчук, Лявон Юрэвіч*

Фота на вокладцы:
Паўліна Мядзёлка. 1922 г.

ISBN 978-985-6968-69-6

© Запартыка Г., прадмова,
падрыхтоўка тэксту,
каментары, 2018
© ТАА «Лімарыус», 2018

«Снілася дзяўчыне квецістае поле...»

Пра Паўліну Мядзёлку сказана і напісана дастаткова: яна стала гераіняй рамана, п'есы, дакументальных фільмаў, а многія факты яе біяграфіі – аб'ектам даследавання гісторыкаў беларускага тэатра і літаратуры. Доўгі час у большасці выпадкаў яе імя згадвалася, калі гаворка вялася пра ранні перыяд жыцця і творчасці Янкі Купалы. І не маючы дастаткова ясных крыніц, аўтары многае ў яе жыцці і вобразе надумвалі, вылучалі гіпотэзы, якія нічога агульнага з яе асобай не мелі. У 1974 г. пабачыла свет кніга яе ўспамінаў «Сцежкі жыцця», і з таго часу ўсё, што звязана з яе жыццём і яе дзейнасцю, чэрпаецца менавіта з гэтага выдання. Але... Калі выдаваліся ўспаміны, панавала эпоха вялікай цэнзуры: цэнзар дыктаваў, размяркоўваў ролі гульні, у якой пацярпелым заўсёды заставаўся аўтар. А да таго ж унутры кожнага, хто браўся за асадку, з'яўляўся, як пільны ахоўнік, свой уласны цэнзар. Былі такія цэнзары і ў Паўліны Мядзёлкі. І як яна не змагалася за кожны выкраслены эпізод і нават радок, названая кніга выйшла ў вельмі скарочаным варыянце. І вось шчаслівы выпадак. Адноўчы стала вядома, што захаваўся самы першы, рукапісны варыянт успамінаў Паўліны Мядзёлкі. Хоць і прайшоўся па ім аловак цэнзара, але ж гэта самы першы, а значыць, ад сэрца і думак аўтара. Напісала П. Мядзёлка і працяг выдадзеных «Сцежак жыцця» з аўтарскай пазнакай «Другая кніга», якая вядзе аповед да 1950-х гг., а ў дадатак — «Беглыя нататкі для памяці. Факты, якія не могуць і не павінны быць апублікаваны». У 1993 г. усё гэта было надрукавана ў часопісе «Польмя» з непераўздыдзенай па глыбіні адчування прадмовай Уладзіміра Калесніка, дзе ён сказаў пра Паўліну Мядзёлку як пра выдатную дзяўчку беларускага адраджэння.

Паўліна Мядзёлка нарадзілася 12 (па новым стылі 24) верасня 1893 г. у мястэчку Будслаў Вілейскага павета Віленскай губерні (цяпер вёска ў Мядзельскім раёне Мінскай вобласці). Хоць і пісала ў свой час, што паходзіць з сялян, але пры гэтым засведчыла, што бацька, Вінцэнт Зыгмунтавіч, у маладосці быў

настройшчыкам арганаў і раяляў, пазней рабочым на заводзе, прадаўцом у кааператыве. Маці, Францішка, была хатняй гаспадыняй. У сям’і, акрамя Паўліны, гадавалася трое сыноў: Казімір, Зыгмусь і Станіслаў. У 1898 г. сям’я Мядзёлкаў пераехала ў Глыбокае, магчыма, гэта было звязана з новым месцам працы бацькі. У будслаўскім доме застаўся дзед Зыгмусь, і менавіта туды ў 1947 г. вернецца Паўліна Вінцэнтаўна, каб рэшту жыцця пражыць на роднай зямлі.

Глыбокае, як і Будслаў, куды яна ў дзяцінстве часта наезджала да дзеда, былі тымі сакральнымі мясцінамі, дзе фарміраваўся яе светапогляд, дзе ўпершыню заслухалася класічнай музыкой і народнай песняй, дзе, зачараваная родным словам, акрыленая марай аб шчаслівай будучыні свайго народа, адчула сваё прадвызначэнне. Яшчэ зусім юнай зразумела, што толькі праз навуку і шчырую працу можна дасягнуць жаданых вынікаў. Успамінала, што спачатку вучылася чытаць па-польску і першым яе «лемантаром» была «Gazeta swięteczna», якую выпісваў бацька. Праз нейкі час бацька купіў дзяўчынцы сапраўдны лемантар вядомага польскага дзеяча асветы, пісьменніка і выдаўца Промыка (Конрада Прушынскага) «Elementarz na ktorым nauczysz czytac w 5 albo 8 tygodni». А далей было Глыбоцкае царкоўна-прыходскае вучылішча з трохгадовым навучаннем. Яе прынялі ў 1-ю групу I аддзела, таму што па-руску на той час зусім не ўмела чытаць. Вось як успамінала сама Паўліна Вінцэнтаўна: «Праз тыдні два перавялі ў 2-ю групу, праз месяц — у II аддзел, а яшчэ праз месяцы два — у апошні, III аддзел. Так за адну зіму я закончыла ўвесь “курс” царкоўнапрыходскага вучылішча, на што звычайна адводзілася 3 гады, а былі хлопцы, якія хадзілі ўжо 5-ы год». Гэты факт гаворыць як пра незвычайныя здольнасці вучаніцы, так і пра яе вялікую прыхільнасць да навукі.

Яе моцна падтрымліваў бацька, а часам і саборнічаў, калі сам пажадаў заняцца навукай матэматыкі. Вось толькі з маці здараліся непаразуменні. Францішка намагалася выхаваць дачку добрай гаспадыняй, што ў яе ўяўленнях несумненна гарантавала для дачкі ўдалае замужжа. А пасля цётка Анэля, бацькава сясра, якая жыла з імі разам, скажа сваім знаёмым: «От, да ніякай хатняй работы не здатна. Цэлымі днямі не расстаецца з кніжкай. А колькі яна ўжо перачытала за зіму, дык, мабыць, і на трох вазах не ўмесціш. Матка адбірае кнігі, хавае, часам у злосці і ў печку кідае. Ну, ве-

дама, пасля гэтага ў хаце плач, лямант». А Паўліна нават сябровка выбірала сабе з тых дзяўчат, што любілі кнігі. Так пасябрывала з Ядвіняй Яноўскай, у доме якой была бібліятэка з рускімі выданнямі і якая дапамагала ёй авалодаць рускай мовай. Брала таксама кнігі ў пазыку за плату ў некалькі капеек у прыватнай бібліятэцы аднаго глыбокаўскага крамніка. І, як сама прызнавалася, «не выпускала з хаты ніводнай новай кнігі, пакуль сама не прачытаю». Вывучала і далей польскую мову. У Глыбокім жылі Юлія і Стэфанія Красоўскія. Адна з іх, панна Юлія, даведаўшыся, што Паўліна хоча далей вучыцца, запрапанавала бясплатныя ўрокі па польскай мове, гісторыі і геаграфіі, каталіцкаму Закону Божаму. Вучыла дзяўчынку спяваць польскія патрыятычныя песні. Бацька Паўліны, які, па яе сведчаннях, у часе апошняга перапісу запісаўся беларусам, не звяртаў на гэта ўвагі і не пратэставаў, калі «з ласкі панны Юліі» дзяўчынка спявала: «Jestem Polka, Polka mała». Але, калі панна Юлія прапанавала ёй удзел у навагоднім балі для дзяцей і тая пагадзілася дэкламаваць «Альпугару» Адама Міцкевіча, бацька ўсё ж нараіў лепш прачытаць вершы Мацея Бурачка, што дзяўчына і зрабіла, меўшы нечаканы поспех у сваіх аднавяскоўцаў.

Рана ўсвядоміла, што жыццё сваё, не толькі духоўнае, але і матэрыяльнае, павінна ўладкоўваць самастойна, не быць нахлебніцай нават у сваіх бацькоў. Як толькі надарылася магчымасць зарабіць свае самастойныя грошы, яна з адвагай узялася за працу і, будучы ўсяго толькі дванаццацігадовай дзяўчынкай, пачала вучыць мясцовых дзетак асновам граматы. З гонарам магла сказаць, што зарабляе нароўні з бацькам, а то і больш: «Нешта накшталт нелегальнай школы было ў нашым доме. 10–12 дзяцей прыходзіла да нас, і я вучыла іх чытаць і пісаць. Плацілі мне па 1 рублю ў месяц, а да дваіх, багацейшых, я хадзіла на дом і атрымлівала 3 рублі. Такім чынам, я ў месяц мела 13–15 рублёў, бацькава ж зарплата выносіла 5 руб., а разам з пабочным прырабаткам — не больш 15 руб.».

У гэты ж час Паўлінай Мядзёлкай авалодвала чароўная стыхія музыкі. Пасябрывала са старой жыхаркай Глыбокага паняй Чарняўскай, у якой было фартэпіяна. Навучылася іграць, сама падбірала мелодыі, зацікавілася творамі класічнай музыкі і народнымі спевамі. Пазней пані Чарняўская падарыла Паўліне тое фартэпіяна.

Час ішоў, і Паўліна пастаянна задавала сабе пытанне: «Што ж далей рабіць? Дзе і як вучыцца?». Яна ўжо ведала пра існаванне

беларускіх выданняў, захаплялася творамі Францішкі Багушэвіча, чытала «Нашу Ніву». Запісала ва ўспамінах: «Жыла ў марах-летуценнях, уяўляючы сябе то рыцарам, які змагаецца з варожымі сіламі ў абароне абяздоленага народа, то ўладальніцай шапкі-невідзімкі. О, тады б я ўвесь свет перамяніла! Перш-наперш скінула б цара-зладзея і яго міністраў, выпусціла б з турмаў усіх змагароў за долю народную, злых, нягодных людзей, гультаёў карала б, а добрым, бедным памагала». І тым не менш разумела, што каб мець магчымасць вучыцца – «трэба станавіцца на самастойны шлях». Глыбокаўскі аптэкар па прозвішчы Аўгустоўскі раіў падрыхтавацца і здаць экзамены на аптэкарскую вучаніцу. Гэта быў нядрэнны спосаб як найхутчэй стаць матэрыяльна незалежнай, бо Аўгустоўскі ў выніку абяцаў працу ў сваёй аптэцы, а гэта «5 руб. у месяц, кватэра і поўнае ўтрыманне, а калі на сваім утрыманні і кватэры — 25 руб. у месяц». Ды і часу заставалася б шмат для падрыхтоўкі ў гімназію ці якую-небудзь вучэльню.

На шляху галоўнай мэты вучыцца, як бачым, стаяла вялікая перашкода, дакладней, дзве – гэта незайздроснае матэрыяльнае становішча сям’і і неразуменне маці, якая хацела бачыць дачку не за кнігай, а за прасніцай. І паміж маці і дачкой часта ўзнікалі адкрытыя сваркі. Была вельмі ўдзячнай бацьку, які падтрымліваў яе імкненні, разумеў вялікую ролю кнігі, асветы, навукі ў жыцці чалавека і амаль заўсёды прымаў бок сваёй дачкі. І тут здарыўся выпадак, які нечакана змяніў жыццё чатырнаццацігадовай дзяўчынкі. Паўліна Вінцэнтаўна да канца свайго жыцця будзе ўспамінаць усіх, хто спрычыніўся да ажыццяўлення яе мары вучыцца. Яна з вялікай сардэчнасцю напіша пра вядомага беларускага дзеяча Эдварда Будзьку і сям’ю Стафана Душэўскага – бацькі Клаўдзія Дуж-Душэўскага, упамінанне пра якіх цэнзар у рукапісе «Сцежак жыцця» выкрасліць, а пасля пратэстаў аўтаркі дазволіць безадноснае «наш былы сусед і бацькаў таварыш Будзька» і «наш былы сусед Стафан Душэўскі». Эдвард Будзька паспрыяў яе прыезду на вучобу ў Рыгу, сустрэў, уладкаваў яе жыццё ў незнаёмым горадзе, Стафан Душэўскі дапамог бязвыплатна пэўнай сумай грошай. «І вось, узяўшы пад паху гітару, купленую за свае ўласныя грошы, вузюлок бялізны і яды на дарогу, я, не чуючы пад сабой ног ад радасці, пайшла з бацькам на станцыю». А ўсё пачалося з пытання Эдварда Будзькі да Паўлінінай цёткі Анэлі пра сямейнае жыццё

свайго сябра Вінцуся. Вось тут ён і пачуў пра яго «няўдалую дачку». Па прыездзе ў Рыгу ён раскажаў пра здольную дзяўчынку сваім знаёмым Рэўкоўскім. І на шляху Паўліны Мядзёлкі з'явіцца жанчына Марыя Рэўкоўская, якую яна будзе ўважаць за сваю другую маці. Менавіта Марыя скажа Э. Будзьку: «А вы напішыце ім, хай прысылаюць яе ў Рыгу, шкада, каб марнавалася, калі запраўды здольная і хоча вучыцца». З вялікай удзячнасцю і хваляваннем праз многа гадоў Паўліна Мядзёлка напіша: «І вась атрымлівае мой бацька адзін за другім лісты, каб адпраўлялі мяне ў Рыгу... Аднаго дня пасля чарговага пісьма ад Эдзі Будзькі я на каленях маліла маму адпусціць мяне, і абедзве заліваліся слязамі. На гэту сцэну прыйшоў наш былы сусед Стафан Душэўскі. Праз тыдзень прыйшоў ад яго паштовы перавод на 50 рублёў і пісьмо, у якім настойліва раіў адправіць мяне ў Рыгу. Радасць мая была бязмежнай!».

У Рызе Марыя Рэўкоўская арганізавала для Паўліны поўны расклад заняткаў па арыфметыцы, нямецкай і рускай мовах, гісторыі і геаграфіі, знайшла настаўнікаў. І ўсё гэта рабіла за свой кошт ці дамаўлялася аб бязвыплатнай падрыхтоўцы. Толькі вась «на трамвай грошай не было, і я бегала пешкі. Спачатку так балелі ногі, што храмаць пачала, але з часам звыклася і развіла такую шпаркасць, што ледзь не ўровень з трамваем бегала», — напісала Паўліна Вінцэнтаўна ва ўспамінах. Нягледзячы на ўсе цяжкасці, найбольш матэрыяльнага характару, было адчуванне вялікай асабістай падзеі: «Душа поўнілася пачуццём такога бязмежнага шчасця, такія гімны радасці гучалі ў ёй, што ні холаду, ні голаду, ні болю памарожаных рук і ног не адчувала. Вечарамі, вяртаючыся з урокаў на сваю кватэру, я часта ўголос спявала. Здавалася, якіясь магутныя крылілі ўзняваюць мяне па-над дахамі высокіх дамоў, пад самыя зоркі ясныя, і адтуль хацелася ўвесь свет абняць, цалаваць, усіх людзей да грудзей сваіх прытуліць». Дзякуючы так добра арганізаванай падрыхтоўцы і самааданай працы Паўліна Мядзёлка недзе на пачатку 1909 г. змагла паступіць на прыватныя вячэрнія чатырохгадовыя курсы адразу на другі курс. Што гэта былі за курсы — яна не назвала, сказала толькі, што былі яны арганізаваны на штат пазнейшых савецкіх рабфакаў і што там рыхтавалі да экзаменаў на атэстат сталасці. Адначасова дзяўчына брала ўрокі музыкі ў адной студэнткі кансерваторыі, якая сябрала з дачкой яе гаспадароў

Рэўкоўскіх. І так цягам 4 месяцаў, пакуль не пакінула Рыгу яе настаўніца. Дарэчы, у Рызе, у доме Будзькі, Паўліна Мядзёлка пазнаёмілася з Вацлавам Ластоўскім і яго жонкай Марыяй, літоўскай пісьменніцай.

Курсы, відавочна, Паўліна не скончыла. Пасля некалькіх месяцаў навучання, вясной 1909 г., яна выехала дамоў у Глыбокае. І зноў пытанне: што рабіць далей? Вярнулася да думкі аб аптэкарскай працы і прапанове Аўгустоўскага. Аптэкар даў ёй ліст да віленскага студэнта па прозвішчы Фаертаг, які быў яго сваяком, каб той дапамог ёй у справе здачы належных экзаменаў. Усё лета рыхтавалася і ўвосень паехала ў Вільню. Спынілася ў Душэўскіх.

Экзамены прымала спецыяльная камісія пры Віленскай вучэбнай акрузе. Першымі здала алгебру і арыфметыку. Калі прыйшла здаваць геаграфію, ёй сказалі, што яна не дапушчана, бо па алгебры атрымала адзінку. Але ж яна рашыла ўсё правільна, і Фаертаг тое пацвердзіў. Ёй нараілі абскардзіць адзнаку ў папачыццеля вучэбнай акругі. І тут пачула:

«— А вы, дэвочка, руская?»

— Нет, беларуска, — адказваю.

— Вероісповедання православнаго?

— Римско-католическаго.

— А-а-а, — усміхнуўся. — Поезжайте домой, нечего вам здесь делать».

Паўліна зразумела, што не алгебра вінавата ў яе правале. Яе планы цярпелі паразу: «Вяртацца ні з чым дамоў? Гэта значыць — назаўсёды расстацца з думкай аб вучобе. Зноў няньчыць малодшых братоў, займацца хатняй гаспадаркай, вучыцца шыць і слухаць вечныя папрокі за сваю няздатнасць да ўсіх гэтых работ. Не! Што б там ні было, але дамоў не вярнуся». І яна дамоў не паехала.

Сям'я Рэўкоўскіх гэтым жа годам з Рыгі перабралася ў Вільню. Паўліна Мядзёлка часта іх адведвала, прасіла дапамагчы знайсці якую працу, гаварыла, што трэба шукаць кватэру, бо ў Душэўскіх няма як далей застацца. І аднойчы гаспадыня дому сказала: «Пераходзь да нас, чым маем, тым і падзелімся, бяднейшымі ад гэтага не станем. А там што-небудзь прыдумаем». У тую ж восень 1909 г. Паўліна пераехала на Юнкерскі завулак да Рэўкоўскіх.

Вырашылася і пытанне з працай. Знаёмыя Рэўкоўскіх Малецкія павінны былі пакінуць на доўгі тэрмін дом і Вільню і запрасілі Паўліну «даглядаць за дзецьмі і служанкай». Яна згадвала, якая ў Малецкіх была вялікая і добра абсталяваная кватэра і што там быў грамафон з багатай калекцыяй пласцінак пераважна класічнай музыкі. «Пачуваючы сябе гаспадыняй у чужым доме, я не баялася часта заводзіць грамафон і слухаць музыку, запамінаючы назвы музычных твораў і кампазітараў», — успамінала яна. Наведвала ў тую зіму і канцэртную гарадскую залу, слухала вядомага чэшскага скрыпача Кубэліка, піяніста Слівінскага, канцэрты сімфанічнай музыкі. Наведвала музычны лекторый, які арганізавалі кампазітары Галкоўскі і Рагоўскі, праслухала 10 лекцый на тэму «Як трэба слухаць і разумець музыку» з падрабязным разборам санат Бетховена і музычнымі ілюстрацыямі розных іншых кампазітараў. Усё гэта спрыяла фарміраванню яе эстэтычных густаў, выводзіла яе музычныя захапленні на іншы ўзровень. У той жа час яна моцна пасябрала з Маняй Рэўкоўскай — дачкой гаспадароў дому на Юнкерскім завулку. Маня «кіравала чытаннем» Паўліны, хадзіла з ёй на канцэрты, на мастацкія выстаўкі, што абавязкова пасля абмяркоўвалі.

У гэты ж час, гэта магло быць восенню 1909 года, яна ўпершыню ў кватэры Ластоўскіх, якія толькі што перабраліся з Рыгі ў Вільню, сустрэлася з Янкам Купалам. Ва ўспамінах Паўліна Мядзёлка перадала свае першыя ўражанні ад сустрэчы з ужо тады вядомым паэтам вельмі маляўніча і з вялікай доляй іроніі, чым выклікала пасля пратэст рэдактара, і гэтая частка ўспамінаў у друк не пайшла.

На ўсё жыццё запомніўся Паўліне Мядзёлцы і дзень 12 лютага 1910 г., калі яе запрасілі ў залу клуба чыгуначнікаў на Херсонскай вуліцы на першую ў Вільні беларускую вечарынку. На сяброўскай сустрэчы ў гонар Першай беларускай вечарынкі, куды таксама была запрошана, яна пазнаёмілася з арганізатарамі і ўдзельнікамі спектакля і хору, з А. Бурбісам, І. Буйніцкім, Ядвігіным Ш., Цёткай, Змітраком Бядулем. Як сама запісала, «з таго часу я была сваім чалавекам сярод нашаніўцаў, далучылася да хору і пачала часта наведваць Беларускую хатку на Віленскай вуліцы і рэдакцыю «Нашай Нівы»».

Так прайшла вельмі памятная для Паўліны Мядзёлкі зіма 1909—1910 гг.

А далей зноў пошукі працы. Яна часта праглядала аб'явы газет, дзе друкаваліся абвесткі аб вакансіях, і аднойчы натрапіла на аб'яву аб прыёмных экзаменах у жаночыя гімназіі. Вырашыла паспрабаваць: «І не таму, каб паступіць вучыцца ў гімназіі. Аб такім шчасці я не магла марыць, бо ў казённую гімназію мяне б не прынялі па тэй самай прычыне, па якой не дапусцілі да экзаменаў пры вучэбнай акрузе, а на прыватную гімназію патрэбны сродкі і на аплату за права вучобы, і на падручнікі, ну, і жыць жа неяк трэба. Не магла я даўжэй быць цяжарам для Рэўкоўскіх, хоць яны ніколі і нічым не далі мне гэтага адчуць. Мне патрэбна была хача б маленькая паперка аб тым, што я здала экзамены за якісь там клас, каб магла дамоў з ёй вярнуцца, каб якісь платны ўрок знайсці, бо хто ж адважыцца даручыць падрыхтоўку свайго дзіцяці нават у 1 клас, калі ты нідзе нічога не скончыла, калі невядома, якія маеш веды». На другі ж дзень дзяўчына адправілася на Вастрабрамскую, 29, дзе па ўказаным у газеце адрасе знаходзілася Прыватная жаночая гімназія К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер.

Паводле «Памятных кніжак Віленскай губ.», у 1905–1911 гг. у Вільні існавала Віленскае сямікласнае прыватнае жаночае камерцыйнае вучылішча Кацярыны Платонаўны Няздзюравай, дзе выкладчыкамі працавалі К. П. Няздзюрава і, некаторы час, дзве яе дачкі Наталля Іванаўна і Марыя Іванаўна Няздзюравы. У 1910–1911 гг. у кніжках значыцца адначасова з Віленскім сямікласным прыватным жаночым камерцыйным вучылішчам К. П. Няздзюравай Прыватная жаночая гімназія К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер з правамі для навучэнцаў, з 1911/12 навучальнага года — Прыватная з правамі ўрадавых жаночая гімназія К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер. Абедзве навучальныя ўстановы знаходзілася на Вастрабрамскай, 29. Заснаванне К. П. Няздзюравай жаночай гімназіі, відавочна, стала магчымым пасля вяртання ў Вільню Наталлі Іванаўны Няздзюравай-Рэйсмiлер, якая, закончыўшы Санкт-Пецярбургскі ўніверсітэт, стала дырэктарам і выкладчыкам французскай мовы ў гімназіі. Яе муж, Эрых Фёдаравіч Рэйсмiлер, ад 1909 г. быў выкладчыкам, а пазней выконваў абавязкі дырэктара камерцыйнага вучылішча, адначасова выкладаючы і ў гімназіі. Гімназія праіснавала да 1917 г. Такім чынам, Паўліна Мядзёлка, відавочна, трапіла ў самы першы набор на-

вучальнай установы, якая ў год яе паступлення ўзнікла на змену камерцыйнаму вучылішчу. Рыхтавалася да экзаменаў з вялікім энтузіязмам, часам да непрытомнасці. Большасць экзаменаў здала на выдатна, і толькі па рускай мове адзнаку не паставілі — паралілі летам займацца самастойна. І як ні прасіла дзяўчына выдаць ёй дакумент, што здала экзамены за пяць класаў гімназіі, каб мець права «на платны ўрок», ёй адмовілі і цвёрда сказалі, што яна прынята ў шосты клас і што павінна з'явіцца да пачатку заняткаў.

Паўліна Мядзёлка вельмі падрабязна апісала ва ўспамінах гады вучобы ў гімназіі. Гэта быў час яе сталення, час вялікіх выпрабаванняў безграшоўем, беспрытульнасцю, вялікай школай выжывання. Яна не раз згадвала добрым словам «начальніцу» Кацярыну Платонаўну Няздзюраву, сваіх сябровак, настаўнікаў. З многімі падтрымлівала сувязь праз доўгія гады жыцця. У гэты ж перыяд фарміравалася яе грамадска-палітычная пазіцыя, акрэслівалася роля ў нацыянальным адраджэнні. Зусім юнай яна адчула на сабе пагардлівыя адносіны да свайго народа і смела адстойвала сваю нацыянальную годнасць. Спраба сябровак залучыць яе ў польскі гурток «*Młodzieży postępowo-niepodległościowej*» скончылася поўным адмаўленнем, як толькі Паўліна пачула: «Беларусінка? Вы не жартуеце? Пані запраўды лічыць сябе беларусінкай?.. Ну, што за глупства! Якія зноў там беларусіны завяліся?.. Цяпер мода пайшла на розных беларусінаў, ліцвінаў. Паявіліся розныя ідыёты-правадыры, знайшлі нейкага пастуха Купалу, які крэмзае вершыкі на мужыцкай мове, і носяцца з ім, як курыца з яйкам. Каб гэты парабак быў у маім маёнтку, дык загадаў бы ўрадніку адсвенціць яго бізунамі і выбіў бы дур з яго галавы». Гэта сталася для яе вялікай асабістай абразай, і далей знаходзіцца ў таварыстве польскай моладзі яна ўжо не магла.

Навучанне ў гімназіі закончыла ў 1912 г., і толькі намнога пазней Кацярына Платонаўна Няздзюрава ёй прызналася, што плату за яе вучобу таемна ўносіла сям'я сяброўкі-аднакласніцы Лёлі Мушнікавай. А ў гімназічныя гады, даведаўшыся, што Лёля — дачка генерала і што яны маюць у Вільні свой двухпавярховы асабняк, аддалілася ад яе, сказаўшы аднойчы: «А што я за кампанія для цябе?.. Гліняны гаршчок генеральскаму катлу не пара».

У гэтым жа годзе Паўліна Мядзёлка паступіла на Вышэйшыя камерцыйныя курсы ў Пецярбургу. Відавочна, што арганізацыю

яе паступлення, саму ідэю паступлення, а затым і аплату вучобы нехта павінен быў ажыццяўляць. На вялікі жаль, сама аўтарка ўспамінаў пра гэта змаўчала, і, мажліва, таму, што за гэтым усім стаялі Антон Луцкевіч, Вацлаў Іваноўскі ці яшчэ нехта з беларускіх дзеячаў, імёны якіх не прынята было згадваць, калі пісаліся ўспаміны. Яна нават не дае дакладную назву курсаў, на якіх вучылася. Гэта маглі быць Вышэйшыя камерцыйныя курсы М. В. Пабядзінскага пры таварыстве па распаўсюдзе камерцыйных ведаў. Курсы мелі статус вышэйшай навучальнай установы, былі платнымі, мелі аддзелы камерцыйны, рахункаводаў, чыгуначны. Тэрмін навучання — два гады, студэнты праходзілі практыку на фабрыках, заводах, складах. Але заняткі на курсах Паўліна Мядзёлка, мажліва, перапыняла, бо ў асабовым лістку па ўліку кадраў, які ўласнаручна запаўняла ў 1942 г., яна запісала год заканчэння курсаў 1915. Ва ўспамінах жа напісала спачатку, што «вясной 1913 г. выехала ў Вільню і там паступіла на патрэбную для практыкі работу» ў бухгалтарскі аддзел складаў Віленскага таварыства сельскай гаспадаркі, дзе кіраўніком на той час быў якраз Вацлаў Іваноўскі, а пасля — што была да лета 1914 г. прынята В. Іваноўскім на сталую працу. У Пецярбургу яна часта і моцна хварэла: «Непасільная праца, дрэннае харчаванне і веснавыя туманы настолькі знясілілі мяне, што дактары загадалі неадкладна пакінуць гэты горад».

Пецярбург у біяграфію Паўліны Мядзёлкі ўлучыў самы вядомы факт яе творчага жыцця. Згадваючы падзеі 1913 г., яна вельмі каларытна апісала «суботнікі» на кватэры Браніслава Эпімах-Шыпілы, вакол якога гуртавалася ў сталіцы значная частка беларускай моладзі. На адным з такіх суботнікаў Яўген Хлябцэвіч, у той час студэнт Пецярбургскага ўніверсітэта, прапанаваў арганізаваць беларускую студэнцкую касу, як гэта рабілі іншыя зямляцтвы. Выбралі праўленне, і каб закласці матэрыяльны фундамент, рашылі наладзіць беларускую вечарынку. Янка Купала прачытаў п'есу «Паўлінка», і моладзь загарэлася жаданнем яе паставіць. За арганізацыю вечарыны ўзяўся брат гаспадара кватэры Уладзіслаў Эпімах-Шыпіла. Ролю Паўлінкі, як вядома, даручылі Паўліне Мядзёлцы. Так яна стане першай выканаўцай ролі ў пецярбургскай пастаноўцы, а доўгі час будзе лічыцца ўвогуле першай артысткай, якая выканала гэтую ролю. Пазней стане вядома, што ў 1913 г.

прэм'ера «Паўлінкі» спачатку адбылася ў пастаноўцы Першага беларускага драматычнага таварыства ў Вільні 27 студзеня 1913 г. і ролю Паўлінкі выканала артыстка Сафія Маркевіч (Маркевічанка). Прэм'ера Беларускага навукова-літаратурнага гуртка студэнтаў у Пецярбургу, дзе ролю Паўлінкі і выканала Паўліна Мядзёлка, адбылася 9 лютага 1913 г. Гэта быў самы незабыўны і рамантычны дзень яе жыцця. З гэтай прэм'еры яе імя і імя Янкі Купалы будуць стаяць побач, а біёграфы будуць бясконца ладзіць здагадкі пра іх нязбытнае, але такое сімвалічнае для маладых рамантыкаў каханне. Паўліна Мядзёлка не адмаўляла факту асаблівага стаўлення да яе паэта, сама ва ўспамінах запісала, што кахала іншага, але хто быў гэты іншы – не прызналася. Праз многія гады ў лісце да Зоські Верас, згадваючы сваю маладосць, напісала, што героем яе дзявочых мараў быў у той час Іван Луцкевіч.

А далей была вайна, якая ўварвалася ў лёсы людзей вялікімі асабістымі трагедыямі: бежанствам, стратай родных і блізкіх, разбурэннем гаспадарак, знішчэннем цэлых вёсак. Падняла, сарвала з абжытага месца няўмольная хваля вайны і сям'ю Мядзёлкаў. Вясной 1915 г. вымушаны былі пераехаць у Даўгінава, куды ў хуткім часе да іх вярнулася і Паўліна. А ў верасні стала зразумелым, што і ў Даўгінаве далей заставацца нельга: «навакол усе вёскі спалены, прадуктаў няма, у вочы заглядае голад». Вось і рашылі, што Паўліна з малодшымі братамі паедзе ў Царыцын, дзе дзядзька Тамаш, бацькаў брат, працаваў на гарматным заводзе. Меркавалася, што як толькі Паўліна знойдзе ў Царыцыне сабе працу, прыедуць туды і бацькі. У Царыцыне вырашыла падаць заяву ў Польскі камітэт дапамогі бежанцам з просьбай прыняць братоў у школьны інтэрнат, а там ёй прапанавалі пайсці працаваць выхавацелькай у дзіцячы прытулак. Педагогам-выхавацелем у прытулку працавала з кастрычніка 1915 г. да лета 1916 г., а пасля была накіраваная на педагогічныя курсы і некалькі месяцаў, да лістапада 1916 г., працавала настаўніцай пачатковай школы ў Яльцы. У лістападзе 1916 г. Паўліна Мядзёлка выехала ў Петраград, куды была запрошана на працу адказным сакратаром Беларускага камітэта дапамогі пацярпелым ад вайны. Гэты факт сведчыць пра тое, што яна не была бежанкай, адарванай ад роднага кутка і нацыянальных спраў, а трымала кантакты з беларускімі дзеячамі, у тым ліку з тымі, хто ў той час жыў і працаваў у Петраградзе.

У Петраградзе адбылося яе знаёмства з вядомым грамадска-палітычным дзеячам Іванам Краскоўскім, з якім Паўліну Мядзёлку многія гады будзе звязваць супольная праца, сяброўства з яго сям'ёй і з якім урэшце падзеліць лёс выгнанніка. А пасля перажыве вялікую крыўду на свайго апекуна і не даруе яму правіны, што спарадзіла сістэма, у якой яны абое апынуліся. Ва ўспамінах яна дэтальна апавядае пра мэту прыезду Івана Краскоўскага ў Петраград. Даручыў Паўліне Мядзёлцы склікаць сяброў Петраградскага камітэта, зрабіў даклад пра палітычнае становішча Расіі і прапанаваў: «Трэба і нам, беларусам, арганізавана спаткаць грозныя падзеі. А дзеля гэтага трэба склікаць з'езд прадстаўнікоў беларускіх грамадскіх і палітычных арганізацый. Але дзе і як? Легальна цяпер нельга гэтага зрабіць: за самую думку аб гэтым пападзеш у лапы царскіх жандараў. Таму ён прапануе нелегальна склікаць з'езд у Кіеве пад флагом Саюза гарадоў, у якім служыць камісарам. Паўстала пытанне, якім спосабам склікаць з'езд. Вайна параскідала беларусаў па ўсіх прасторах матухны Расіі. Дзе-нідзе яны арганізаваліся ў Камітэты дапамогі ахвярам вайны, існуюць нелегальныя палітычныя арганізацыі. Апавяшчаць лістамі аб з'ездзе тых, каго мы ведаем, нельга: ваенная цензура праглядае ўсе лісты. Трэба паслаць свайго чалавека ў аб'езд па ўсіх гарадах, дзе могуць быць калоніі беларусаў». «Сваім чалавекам у аб'езд па ўсіх гарадах» І. Краскоўскі намовіў стаць Паўліне Мядзёлцы. І праз дзень яна ўжо ехала з ім цягніком у Кіеў.

У Кіеве Паўліну Мядзёлку ўладкавалі на працу ў Саюз гарадоў з фармулёўкай абавязкаў «арганізацыя дзіцячых прытулкаў», а ў хуткім часе яна адправілася ў нялёгкую вандроўку з камандзіровачным пасведчаннем ад Саюза гарадоў з мэтай «закупкі лёну». Спачатку прыбыла ў Мінск, дзе вырашылі стварыць арганізацыйны камітэт з'езда і абмеркавалі парадак дня. Пасля былі Магілёў, Віцебск, Полацк, Масква, Яраслаў, Казань, Арол. У дарозе яна даведлася, што адбылася Лютаўская рэвалюцыя, у выніку якой стала магчымым правесці падрыхтаваны з'езд легальна. І яна вяртаецца ў Мінск. Ва ўспамінах Паўліна Мядзёлка толькі згадвае пра з'езд беларускіх нацыянальных арганізацый, які адбыўся вясной 1917 г. у Мінску. Вядома, што на ім прысутнічала каля 150 дэлегатаў, асноўнае пытанне з'езда – выпрацоўка праграмы беларускага нацыянальнага руху. На з'ездзе быў абраны

Беларускі нацыянальны камітэт пад старшынствам Р. Скірмунта. Менавіта асоба Рамана Скірмунта выклікала ў Мядзёлкі (маюцца на ўвазе ўспаміны) найбольшае абурэнне, а ўсё, што адбывалася на з'ездзе, — поўнае расчараванне і прыкрасць ад таго, што ініцыятары і арганізатары з'езда «засталіся ў старане, а з'езд захапіла ў свае рукі адкрыта буржуазная групоўка». На з'ездзе, акрамя ўсяго, былі ўтвораны камісіі агітацыйна-палітычная, этнаграфічная, фінансавая, друку, земская, школьная. П. Мядзёлка была абраная ў склад сяброў этнаграфічнай камісіі і камісіі па друку, сакратаром першай стаў Б. Тарашкевіч, другой — З. Жылуновіч. У такім выпадку яна павінна была быць дэлегаткай з'езда, хоць і адмаўляе гэты факт ва ўспамінах. Менавіта школьным аддзелам Беларускага нацыянальнага камітэта, утворанага на з'ездзе, было арганізаванае ёй запрашэнне ад імя Магдалены Радзівіл на працу ў створаную беларускую школу ў Жорнаўцы. Трэба сказаць, што на гэтым з'ездзе яна ўпершыню сустрэлася з Тамашом Грыбам.

Адразу пасля з'езда Паўліна Мядзёлка паехала ў Царыцын адведаць бацькоў, пасля вярнулася ў Кіеў, бо яе чакала праца па арганізацыі дзіцячых прытулкаў у Саюзе гарадоў. Па просьбе І. Краскоўскага прыняла ўдзел у якасці гасці ў Першым усеўкраінскім ваенным з'ездзе 5–8 мая 1917 г., на якім прысутнічала больш за 900 дэлегатаў. Пакінула кароткі запіс пра гэтую падзею ва ўспамінах.

Напрыканцы лета 1917 г. на кіеўскі адрас Паўліны Мядзёлкі прыйшоў ліст «ад самой княгіні Радзівіл». У лісце паведамлялася, што яна, Магдалена Радзівіл, хоча ў адным са сваіх маёнткаў адкрыць беларускую нацыянальную школу і ёй параілі звярнуцца ў гэтай справе да Паўліны Мядзёлкі. Пра абставіны свайго ад'езду з Кіева ў сувязі з гэтай прапановай аўтарка напіша: «Я параілася са сваімі сябрамі-беларусамі, якіх нямала было ў той час у Кіеве. Беларускіх нацыянальных школ яшчэ не было ў Беларусі: ні часовы ўрад Керанскага, ні земствы і не думалі аб гэтым, каб беларускія дзеці навучаліся ў сваёй роднай мове. А трэба пачынаць гэтую справу. Усе сябры настойліва раілі мне прыняць прапанову княгіні. Што рабіць? Ведала, што немалыя труднасці будуць на маім шляху. Але пачуццё абавязку перад сваім народам перамагло, і я рашыла паспрабаваць свае сілы і здольнасці. Саюз гарадоў адмовіўся звольніць мяне з працы, і я проста

дэзерціравала: выехала ціхачом у Мінск, не атрымаўшы разліку». Пасля кароткай сустрэчы і абмеркавання арганізацыйных пытанняў з Магдаленай Радзівіл Паўліна Мядзёлка скіравалася да месца працы ў Жорнаўку.

Магдалене Радзівіл і працы ў Жорнаўцы аўтарка прысвяціла цэлы раздзел успамінаў, назваўшы яго ў адносінах да мецэнаткі адкрыта зняважліва: «Шалёная Магдаленка». Узнікае пытанне: з якіх прычын Паўліна Мядзёлка выводзіць такім непрывабным і цалкам адмоўным вобраз Магдалены Радзівіл? Сёння імя гэтай жанчыны, фундатаркі многіх беларускіх спраў на пачатку ХХ ст., шырока вядомае і яе заслугі годна ацэнены. І ўспаміны Паўліны Мядзёлкі пра Магдалену Радзівіл на гэтым фоне выглядаюць супярэчнасцю, выкліканай нейкімі вельмі глыбокімі асабістымі крыўдамі. І ці ўспрымала княгіню менавіта такой тады, калі сустракалася з ёй непасрэдна і працавала ў жорнаўскай школе? Трэба памятаць, што ўспаміны пісаліся праз некалькі дзесяцігоддзяў пасля падзей, пісаліся ў тых грамадска-палітычных варунках, пры якіх вобраз магнаткі, якую б добрую нацыянальную справу яна ні рабіла, не павінен быў быць станоўчым. І Паўліна Мядзёлка ва ўнісон савецкай «буржуафобіі» выцягнула са сваёй памяці ўвесь адмоўны «фальклор» пра Магдалену Радзівіл, пачуты ў Жорнаўцы і яго ваколіцах, не выказаўшы ёй і кроплі ўдзячнасці. Але думаецца, што яе непрыязныя адносіны да такіх асобаў, як Раман Скірмунт, Магдалена Радзівіл, гэта яшчэ і водгулле ўзаемаадносінаў паміж дзеячамі той бурлівай і супярэчлівай эпохі, барацьбы паміж партыямі і рознымі групамі ўнутры іх. Многае ў ацэнках, адмаўленнях, наўмыснай недасказанасці Паўліны Мядзёлкі можна зразумець, пагартаўшы працы па гісторыі Беларускага нацыянальнага камітэта, Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў, зазірнуўшы ў палітычныя біяграфіі тых, хто ўплываў на яе прыярытэты.

У сваім «Працоўным спісе», які Паўліна Мядзёлка запаўняла ў 1927 г., яна запіша, што з ліпеня 1918 г. да траўня 1919 г. працавала «кіраўніком беларускай пачатковай школы ў Менску». Але ўспаміны ўдакладняюць гэты запіс раздзелам «Мядзведзічы», які пачынаецца з аповеду пра тое, што «летам 1918 года з галоднага Паволжа вярнулася ўся наша сям'я. Трэ было шукаць для іх і страхі над галавой, і працы для бацькі і брата, а ў Мінску, аку-

паваным немцамі, знайсці гэта было немагчыма. Акурат у гэтым часе ў вёсцы Мядзведзічы Слуцкага павета надумалі адкрыць беларускую школу і прыслалі ў Мінск чалавека, каб пашукаў настаўніка. Там, як ён сказаў, знойдзеца па вёсках праца і для бацькі з братам. Я паехала туды ў аглядзіны». Думаецца, што гэтая школа адчынялася таксама па праграме Беларускага нацыянальнага камітэта, у школьным адзеле якога і працавала Паўліна Мядзёлка. У Мядзведзічы яна паехала з братам Казімірам. Менавіта ў Мядзведзічах на пачатку студзеня 1919 г. яна пачуе вестку аб абвяшчэнні БССР: «Вуліца Мядзведзіч запоўнілася народам. Папрыходзілі і з ваколільных вёсак. Залуналі над галовамі чырвоныя сцягі. У радасным узбуджэнні пачалі строіцца шарэнгі і з песняй “Смело, товарищи, в ногу” арганізавана прайшлі з канца ў канец праз усю вуліцу Мядзведзіч. У часе мітыngu выбралі рэўкам, у які ўвайшлі былыя матросы, рабочыя піцёрскіх заводаў».

Але ўсяго праз нейкі месяц у Мядзведзічах ужо стаяў польскі атрад пад камандаваннем Дамброўскага. Паўліна Мядзёлка пасля першых жа сутычак з прадстаўнікамі новай улады вырашае пакінуць Мядзведзічы, і яны разам з братам, пераадольваючы вялікія цяжкасці доўгага шляху, амаль выключна пешкі, скіроўваюцца ў Вільню. Там яна зноў уключыцца ў актыўную беларускую дзейнасць, сустрэнецца з Тамашом Грыбам і з гэтага часу прыме яго палітычныя погляды і стане яго спадарожніцай. Пазней яна будзе адмаўляць сваю прыналежнасць да Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў, відавочна, забыўшы, што сама і запісала ў 1942 г. ва ўспомненым тут асабовым лістку па ўліку кадраў на анкетнае «Состоял ли в других партиях» — «В БПСР с 1919 по 1924 г.» У Вільні яна прыняла ўдзел у з'ездзе прадстаўнікоў беларускай грамадскасці Віленшчыны і Гродзеншчыны, скліканы 9–10 чэрвеня 1919 г. па ініцыятыве групы беларускіх дзеячаў на чале з Б. Тарашкевічам, на якім была абраная Цэнтральная беларуская рада. У хуткім часе Паўліна Мядзёлка была накіраваная на працу ў Гродна ў якасці інструктара беларускіх школ. У яе было вельмі шырокае кола абавязкаў, пра што яна вельмі падрабозна расказала ва ўспамінах. Але толькі клопатам пра беларускія школы яна не абмяжоўвалася. Многа часу аддавала Грамадзе беларускай моладзі, якая арганізавалася ў Гродне з яе прыездам і старшынёй

якой яе абралі. Узяла на сябе кіраўніцтва драматычным гуртком, які здабыў сабе вялікі поспех.

У гэты ж час у Гродне беларускімі эсэрамі выдавалася грамадска-палітычная і літаратурная газета «Родны край», з якой супрацоўнічала і Паўліна Мядзёлка. Тамаш Грыб, рэдактар газеты, перад ад'ездам у Вільню па справах, здаўшы матэрыял для нумара ў друкарню, папрасіў Паўліну і яшчэ аднаго супрацоўніка выпусціць і разаслаць падпісчыкам газету. Справа была зробленая, і газета пайшла падпісчыкам. Перадавіца гэтага нумара пад загалоўкам «Правам ці мячом» выклікала вялікае абурэнне ў польскіх уладаў, і праз некалькі дзён да Паўліны Мядзёлкі з'явілася паліцыя: «Пані ест арыштована!». А ў Вільні быў арыштаваны Тамаш Грыб. Паўліну праз некалькі дзён да суда адпусцілі, а Тамаша перавялі з віленскай у гродзенскую турму, дзе ён правёў некалькі цяжкіх месяцаў. Паўліна ўвесь гэты час клапацілася пра яго вызваленне, насіла яму перадачы. Як запісала ва ўспамінах, аднойчы ён аддаў ёй на перахаванне свой дзённік, які яна прачытала, а прачытаўшы, «пры наступным спатканні я сунула ціхачом у яго кішэню свой ліст, у якім сказала, што з гэтага дня ён можа лічыць мяне сваёй жонкай. Праўду сказаць, я сама не ведала, ці можа гэта здзейсніцца ў жыцці, але хацела яго падбадзёрыць, аблегчыць яго цяжкую няволю. Хай цешыцца гэтай думкай, а там што будзе, то будзе!».

У лютым 1920 г. Тамаш Грыб і Паўліна Мядзёлка пераехалі ў Мінск, і яна паступіла на працу ў 4-класную беларускую школу, якая знаходзілася на Аляксандраўскай вуліцы. Іх асабістае шчасце было вельмі кароткае, усяго тры месяцы. 20 мая ў Мінску іх арыштуюць за антыпольскую дзейнасць. У іх будзе яшчэ некалькі кароткіх сустрэч, але іх шляхі разыдуцца назаўсёды.

Усё, што перажыла Паўліна Мядзёлка ў польскіх турмах, з кім сустрэлася, хто дапамагаў пасля перабрацця ў Вільню, а затым у Коўна, яна вельмі падрабязна апісала ва ўспамінах. Якраз у Коўне ў 1921 г., як яна напісала, выпадкова на вуліцы сустрэла Цішку Гартнага. Ён накіроўваўся ў Берлін па справе выдавецтва беларускіх падручнікаў для школ і запрасіў яе на працу стыльрэдактарам і карэктарам. Яна пагадзілася.

Паміж запрашэннем Ц. Гартнага і пачаткам працы ў Берліне ў жыцці Паўліны Мядзёлкі адбылася падзея, пра якую ва ўспа-

мінах яна не згадала. У верасні 1921 г. у Празе па ініцыятыве Замежнага бюро ЦК БПС-Р была скліканая канферэнцыя беларускіх палітычных партый. З Коўна Паўліна Мядзёлка адправілася праз Берлін у Прагу на канферэнцыю. Пра гэта сведчыць яе ліст да родных, які публікуецца ў гэтым зборніку. Зразумела, што на тую канферэнцыю з Коўна прыбыў і Тамаш Грыб. Пасля Паўліна Мядзёлка прыедзе ў Берлін на працу, а Тамаш Грыб вернецца ў Коўна. У 1922 г. ён перабярэцца ў Прагу, каб застацца там назаўсёды.

Летам 1922 г. Паўліна Мядзёлка атрымала прапанову Беларускага аддзела Міністэрства асветы Латвіі, якую, відавочна, арганізаваў для яе Іван Краскоўскі, стаць выкладчыцай беларускай мовы і літаратуры ў Беларускай дзяржаўнай гімназіі і на беларускіх курсах у Дзвінску. 18 ліпеня яна пакінула Берлін. У Дзвінску яна з выключным энтузіязмам узялася за выкладчыцкую працу, да таго ж арганізавала хор, драматычны гурток і кіравала ім. Шчаслівая праца на карысць выхавання беларускай моладзі доўжылася да траўня 1924 г. А ў выніку — правіна перад латышскімі ўладамі і зноў арышт. Адпусцілі да суда, але з працы звольнілі. Амаль год цягнулася следства. Судовы працэс адбыўся толькі 2—4 красавіка 1925 г. Паўліне Мядзёлцы прысудзілі ў кароткі тэрмін пакінуць межы Латвіі. Яна, чакаючы суда, думала пра будучыню. Меркавала, што і як далей будзе з працай, думала аб эміграцыі. Магчыма, што яна спадзявалася на запрашэнне ў Прагу ад Тамаша Грыба. Зусім нядаўна надарылася прачытаць лісты Валянціны Краскоўскай да сваёй дачкі ў Прагу, якія ў пэўнай ступені тлумачаць абставіны канчатковага разрыву Паўліны Мядзёлкі з Тамашом Грыбам. Іх імёны ў гэтых лістах згадваюцца некалькі разоў. У адным з лістоў: «Паулінка все спрашивает, пишешь ты что про Томаша. Что ты про него можешь написать, что передать ей? Там и Полута в Радотине?». Далей: «Людочка, Тамаш жалится Паулинке, что ты ему ничего не рассказала про наши sprawy — расскажи ему, да и вообще всем, кому интересно». Значыць, паміж імі было ліставанне. Адночы нават такое паведамленне: «Паулінка получила от Томаша трогательные, покаянные письма». Гэта дае права меркаваць, што Паўліна мела падставы спадзявацца на запрашэнне Тамаша Грыба ў Прагу. Але ўсё было перакрэслена нечаканай палітычнай акцыяй.

Пад націскам ЦК КП(б)Б 8 чэрвеня 1924 г. у Мінску адбыўся з'езд былых членаў БПС-Р. Усяго з'ехалася каля 40 дэлегатаў. Агульны кірунак працы з'езда вызначыў У. Ігнатоўскі, раней таксама эсэр, які выступіў з прывітальным словам ад КП(б)Б: «Камуністычная партыя спадзяецца, што вы далей будзеце працаваць пад сцягам Кампартыі». 9 чэрвеня з'езд прыняў заключную рэзалюцыю, і, адзначыўшы «поўны раскол Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў і бессэнсоўнасць яе існавання», былыя эсэры пастанавілі лічыць сваю партыю ліквідаванай. Паўліна Мядзёлка аўтаматычна перастала быць сябрам БПС-Р. Усе гэтыя падзеі па часе супадаюць з яе арыштам у Латвіі. Сваю будучыню, як і многія іншыя, пад уплывам знешніх сілаў яна звязвала таксама і з БССР. У гэты час і з'явіўся адкрыты ліст Паўліны Мядзёлкі ў адной з віленскіх газет, на які вельмі негатыўна адраагаваў Т. Грыб. Вось што напісала В. Краскоўская з гэтай нагоды: «Знаеш, как раз на кануне суда Паулінка получила письмо от Томаша. Знаешь, трудно себе представить, чтоб человек мог написать в такую минуту что-нибудь еще более подлое. Он, действительно, отвратительный фразер, бездушный эгоист. Паулінка страшно плакала, в сердцах рассказала много очень скверного в характере Томаша, о чем она никогда не говорила. Ясно, что между ними теперь уже все кончено, но как кончено с его стороны — мерзко. Вся трагедия в том, что она вышла из партии, которая состоит из его, Мамонько и Бодуновой». Але ці маем права сёння судзіць іх за неабдуманая ўчынкі і несправядлівыя словы?

Паўліна Мядзёлка прыняла канчатковае рашэнне звярнуцца ў савецкае пасольства ў Рызе. Там яна пазнаёмілася з А. Ульянавым, які дапамог вельмі хутка падрыхтаваць дакументы на выезд у БССР і выдаў пэўную суму грошай на дарогу. І вось «20 мая 1925 г. мы з братам Зыгмусем упершыню ступілі на савецкую зямлю... У Віцебску наш вагон стаяў 5 гадзін, і мы рашылі скарыстаць гэты час на агляд горада. У першую чаргу заглянулі ў кнігарню. Тое, што я там пабачыла, зацьміла ўсе іншыя ўражанні. Я ніколі не спадзявалася пабачыць столькі кніг на нашай роднай мове. Школьныя падручнікі, мастацкая літаратура, палітычная, навуковая... Слёзы радасці засціралі вочы. Дзе ж той заняпад нацыянальнай культуры, пра які нам трубілі кожны дзень? Як апантаная, я кідалася ад адной паліцы да другой, не могучы стрымаць свайго захаплення».

З працытаванага вышэй абзаца пачынаецца другая кніга ўспамінаў Паўліны Мядзёлкі «Сцежкамі жыцця». У гэтым зборніку друкуецца па аўтографу, які захоўваецца ў Беларускай дзяржаўнай архіве-музеі літаратуры і мастацтва ў яе асабістым архіўным фондзе. Сшытак з гэтым тэкстам Паўліна Мядзёлка ў свой час перадала на захоўванне Ларысе Восіпаўне Гарэцкай з даручэннем перадаць праз 25 гадоў па яе смерці Максіму Танку. На тытуле сшытка рукой аўтара: «Паўліна Мядзёлка. Сцежкамі жыцця. II-я кніга. (Чарнавік)». Аўтограф не мае купюр і адбіткаў рэдактарскай працы. Рукапіс чытаўся некім з блізкіх сяброў Паўліны Вінцэнтаўны, пра што сведчаць некалькі заўваг-парадаў. Пра асобнае выданне аўтарка захадаў не рабіла. Другая кніга прысвечана апісанню жыцця і працы Паўліны Мядзёлкі пасля пераезду ў Савецкую Беларусь: лектарам на палітычна-педагагічных курсах у Клімавічах, тэхрэдактарам у Белдзяржвыдавецтве, стыльрэдактарам у Інбелкульце, асістэнтам кафедры мовы і літаратуры і выкладчыкам рабфака ў Беларускай дзяржаўнай акадэміі сельскай гаспадаркі ў Горы-Горках. Яе жыццё, поўнае шчырай працы і шчаслівых сустрэч з дарагімі і блізкімі па духу сябрамі, было перапыненае нечаканым для яе, хоць і даходзілі чуткі пра іншых, арыштам. Гэта адбылося ў Маскве 18 ліпеня 1930 г. а трэцяй гадзіне ночы. Паўліна Мядзёлка пасля хваробы прыехала ў Маскву на лячэнне ў Інстытут курорталогіі і пасялілася ў сваёй новай маскоўскай сяброўкі Анны Паздзеевай. Адноўчы моцны стук у дзверы з чорнага хода. Прачнулася, пабудзіла прыяцельку: «Аня, гэта па мяне». На дзясяты дзень арышту яе пад канвоем прывезлі ў Мінск і памясцілі ў падвал будынка ГПУ на Савецкай вуліцы ў цесную камеру-адзіночку, дзе ўжо сядзела «12 жанчын і некалькі дзяцей ад аднаго году да трох». Так было запушчанае новае кола пакутаў Паўліны Мядзёлкі. Яна трымалася на допытах, але падарванае раней здароўе не дазваляла вытрымліваць іх фізічна. У выніку пасля дзесяці месяцаў турмы ў Мінску псіхіятрычная клініка ў Казані. У дарозе да Казані яе будзе суправаджаць родны брат Зыгмусь. У клініцы яна правяла каля трох месяцаў. Адтуль яе забрала Анна Паздзеева, якая, будучы ў адпачынку, прыехала ў Казань. Перш пасяліла Паўліну ў гатэлі, пасля зняла для яе пакой і зрабіла ўсё, каб вярнуць ёй сілы да жыцця.

У 1932 г. Паўліне Мядзёлцы дазволілі пакінуць Казань. Пра вяртанне ў Беларусь гаворкі не магло быць, і яна прыехала ў Маскву. Дзевяць месяцаў была без працы, прызнавалася, што «галадала б, каб не дапамога сябровак у Маскве». Пасля доўгіх пошукаў яе прынялі на працу ў Першую маскоўскую ўзорную школу. У 1937 г. пачалася «атэстацыя» настаўнікаў, а хутчэй, чыстка. Па выніках выдалі паперку, а ў паперцы было сказана: «Освобождается от педагогической работы, ввиду непригодности к этой работе». Такая вось «атэстацыя». Толькі з другога паўгоддзя 1938 г. гарадскі адзел народнай адукацыі накіраваў Паўліну Вінцэнтаўну на працу ў 156-ю школу Ленінградскага раёна Масквы настаўніцай рускай мовы і літаратуры 5—6 класаў. У 1940 г. яна стала завучам гэтай школы і працавала там да 1947 г., аж да вяртання на радзіму. За ўсе гады жыцця ў даваеннай Маскве ёй толькі аднойчы, у 1940 г., дазволілі адведць бацькоў у Будславе і пабываць у Мінску.

Вясной 1947 г. памёр бацька Паўліны Мядзёлкі і летам таго ж года, у пару канікул, яна пераехала ў Будслаў да састарэлай маці, каб узяць над ёй апеку і не пакідаць яе ў адзіноце. З Масквой яе, акрамя некалькіх сябровак, нішто не звязвала. Яна нават уласнай кватэры за пятнаццаць гадоў не паспрабавала набыць, так і жыла ў адным пакоі з Аннай Паздзеевай. Пасля пераезду ў Беларусь, будзе часта адведваць сваю сяброўку, падоўгу ў яе спыняцца. І Анна будзе прыязджаць у Будслаў. Іх сяброўства — вялікі прыклад самаахварнасці, узаемападтрымкі і волі разам супрацьстаяць жыццёвым катастрофам.

Праз Маладзечненскае аблано атрымала накіраванне ў Будслаўскую сярэднюю школу настаўніцай мовы і літаратуры. У гэтай школе яна разгорне шырокую працу, і не толькі выключна педагогічную. У пэўнай ступені яна перанясе сюды свой даўні вопыт працы ў Беларускай дзвінскай гімназіі. Яна будзе выходзіць моладзь у нацыянальным духу, у любові да роднай мовы, культуры, прывіваць пачуццё прыгожага ў літаратуры, музыцы. А галоўнае — яна стварыла хор, слава пра які пайшла па ўсёй Беларусі. У 1966 г. Паўліне Мядзёлцы нададуць званне заслужанага дзеяча культуры БССР менавіта на гэтай падставе.

Ад 1950-х яна пісала ўспаміны. Да 1974 г. змагалася за права іх выдаць. У апошняй частцы гэтага зборніка гісторыю яе выдання «Сцежак жыцця» вельмі яскрава раскрываюць дакументы,

выяўленыя ў фондах Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва. Яны размешчаны ў храналагічнай паслядоўнасці і публікуюцца тут упершыню. Можа, калі-небудзь падрыхтуецца зборнік яе эпістальнай спадчыны нахштальт эпісталарыя Зоські Верас, з якой, дарэчы, яна вяла перапіску. Лісты многае тлумачаць у яе жыцці, асабліва ў будслаўскі перыяд.

Паўліна Вінцэнтаўна не дачакалася выхаду кнігі, не патрымала яе ў руках. Дзень свайго сыходу яна вызначыла сама, не вытрымала апошняга выпрабавання — выпрабавання адзінотай. Гэта здарылася 13 лютага 1974 г. Яе пахавалі ў родным Будславе побач з бацькам і маці.

Многія факты жыцця Паўліны Мядзёлкі і да гэтага часу застаюцца для нас невядомымі. Асноўныя пачэрпнуты з яе ўспамінаў, з дакументаў яе архіўнага фонду, яе лістоў да пісьменнікаў і сяброў, якія захоўваюцца ў Беларускаім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва, а таксама з асобных дакументаў Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь і рукапіснага аддзела Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Я. Коласа НАН Беларусі. Спасылкі на дакументальныя крыніцы чытач знойдзе ў адпаведных каментарых да публікаваных тут успамінаў.

Ганна Запартыка

КНИГА ПЕРШАЯ¹

І. Першыя крокі²

На старости я сызнова живу.
Минувшее проходит предо мною...

.....
Не много лиц мне память сохранила,
Не много слов доходит до меня,
А прочее погибло неозвратно...

А. С. Пушкин. «Борис Годунов»³.

— Бацька, ці ты чуеш? Гэта ж наша дачка чытае ўжо! — з радасным здзіўленнем маці кліча бацьку.

— Ды яна гуляе ў чытанне, — недаверліва адгукаецца бацька. — Ану, пачытай, пабачым.

З важнай мінай я адкрыла нейкую кніжку і, крыху кульгаючы, пачала чытаць.

— Бач ты яе!.. — бацька здзівіўся. — Калі ж ты навучылася?

Я і сама не ведала калі.

— Ну, што ж, трэба ёй лемантар купіць, — кажа маці.

— Нашто ёй лемантар, калі яна і без яго чытае? — адказвае бацька.

І запраўды, калі і як я навучылася чытаць? Было мне тады гадоў 6—7. Бацька выпісваў польскую газету. Я ведала, як яна называецца і што гэта назва напісана зверху вялікімі літарамі: «Gazeta swięteczna»⁴. Часта, гуляючы ў чытанне, я разгортвала газету і, гледзячы на загаловак, паўтарала: «Газэта свѣнтэчна, газэта свѣнтэчна», а пасля пачынала на ўсякія лады спяваць: «Га-зэ-та, га-зэ-та, га-а-зэта, га-зэ-э-та». Заўважыла пры гэтым, што слова дзеліцца на тры часткі і кожную з іх можна асобна праспяваць, працягваючы доўга апошні гук. Значыцца,

гэты другі значок — вілачкі з перакладзінкай — «а»? Пачала шукаць сярод драбнейшых літар такога ж значка. Знайшла і дзеля пэўнасці падбегла да бацькі, пытаючы:

— Гэта літара — а?

— А, — адказвае бацька.

Праз хвіліну зноў бягу.

— А гэта э?

— Э, — ужо нецярпліва азваўся бацька, бо я перашкаджала яму ў рабоце. Больш аб літарах я ўжо яго не пытала. Знайшоўшы ў іншым месцы слова «gazeta» з крыху змененым рысункам літар, усё ж такі пыталася, якое гэта слова. Пасля пачала вышукваць па ўсёй газеце іншыя словы з буйнейшых загалоўкаў⁵. Бацька не надаваў значэння гэтай гульні і не агледзеўся, як я ўжо навучылася чытаць. Аднак купіў мне польскі лемантар⁶. Я магла ўжо ўсё прачытаць на апошніх старонках, а доўгі верш, прызначаны для бацькоў у якасці метадыкі выхавання, у першы ж дзень вывучыла на памяць:

Розгай святы дух дзяцей біці раіць,
 Розга прынамсі здароўя не ўразіць,
 Розга, хоць б'е, не паломіць косці,
 А дзетак адучыць ад шкоднай ім злосці.

Але ж трэба было ўсё ад пачатку прачытаць! І я сумленна пачала сілабізаваць ад першай да апошняй старонкі, як і вымагала тагачасная метадыка: «бэ-а-ба, бэ-э-бэ, бэ-о-бо...». А пасля — «ка-о-тэ-кот; ка-а-ка, пэ-у-с-пус, тэ-а-та — ка-пус-та» і г. д.

Так я навучалася чытаць па-польску. Пад восень бацька павёў мяне ў адзінае ў той час у Глыбокім царкоўнапрыходскае вучылішча з трохгадовым навучаннем. Мяне прынялі ў 1-ю групу I аддзела, таму што па-руску я зусім не ўмела чытаць. Праз тыдні два перавялі ў 2-ю групу, праз месяц — у II аддзел, а яшчэ праз месяцы два — у апошні, III аддзел. Так за адну зіму я закончыла ўвесь «курс» царкоўнапрыходскага вучылішча, на што звычайна адводзілася 3 гады, а былі хлопцы, якія хадзілі ўжо 5-ы год. Чытала я бегла, вершы вучыліся лёгка, але чытала, апавядала прачытанае і на памяць вершы гаварыла зусім механічна,

не разумеючы шмат якіх слоў, не ўнікаючы ў сэнс прачытанага. І толькі праз некалькі гадоў, рыхтуючыся да ўступных экзаменаў у гімназію і паўтараючы па праграме знаёмыя ўжо вершы, я пачала ўнікаць у сэнс паасобных слоў і сказаў і адчуваць іх красу.

Горит восток зарёю новой...

Уявіла сабе гэты вобраз прыроды. Гм... прыгожа! Ну, а далей?

Уж на равнине по холмам
Грохочут пушки⁷.

Усход сонца я бачыла, і не трудна было ўявіць сабе вобраз ранішняй зары, а вось як грахочуць пушкі-гарматы — не чула. Мабыць, гэта так, калі перуны б'юць і гром ракоча... І так за словам слова, за сказам сказ усвядоміла сабе ўвесь сэнс верша і, уявіўшы ўсе вобразы, здзівілася, як я магла ў Глыбоцкім вучылішчы сыпаць скорагаворкай, захлёбваючыся ад спешкі, незразумелыя словы, не ўдумваючыся ў сэнс? І як мне паставілі пяцёрку за гэты самы «Полтавский бой» ды яшчэ ў нагароду далі сшытак?⁸

Пасля дыктоўкі ніколі не аналізаваліся памылкі, не праводзілася работа над імі, а загадвалася перапісаць без памылак. Пасля праверкі перапісанай дыктоўкі (а яна займала 3—4 старонкі ў сшытку), калі знаходзілася хоць адна памылка, зноў начыста перапісвалі ўвесь тэкст. Мне даводзілася па 5—6 разоў перапісваць.

Па арыфметрыцы задавалася на дом па 20 задач і прыкладаў, часта без тлумачэння новага тыпу задач. Гэта быў настолькі непасільны труд, што даводзіў да поўнага знясілення. Даводзілася сядзець над гэтымі праклятымі задачамі далёка за поўнач. Адноўчы, рашаючы нейкую трудную задачу, я раптам схапілася за стол і пачала крычаць. Усхапілася мама:

— Што з табой? — з трывогай пытае.

— Стол куляецца і сцены валяцца! — крычу.

Мама вырвала ад мяне задачнік і пагнала спаць⁹.

Закон Божы выкладаў поп, і ўсіх дзяцей-каталікоў змушалі прысутнічаць на гэтых уроках. Адноўчы я спытала ў папа:

— Хто быў бацькам Хрыста?

— У Хрыста не было бацькі, — адказвае поп. — Дзева Марыя радзіла Хрыста, будучы непарочнай.

Што гэта значыць «непарочнай», я не разумела.

— Дык праваслаўны Хрыстос быў байструк? — весела заўважыла я.

Клас грывнуў смехам. Поп аж пачырванеў са злосці, накрываў на мяне і выгнаў вон з вучылішча. Нямала клопату і ўзятак каштавала бацьку, каб дазволілі кончыць школу¹⁰.

Далей не было дзе вучыцца, а да кнігі вялікая была ахвота. З дзяўчатамі я не мела ахвоты дружыць: і яны самі па сабе, і іх гульні мяне не цікавілі. Толькі з аднэй — Ядвіняй Яноўскай — я з прыемнасцю сябрала. Нас збліжала любоў да кнігі і да кветак. Часта бегалі адна да аднэй, абменьваліся кнігамі, гутарылі аб прачытаным, абменьваліся і кветкамі, якія садзілі і сеялі ў сваіх гародчыках. У Ядвіні больш было рускіх кніг, рускую мову яна лепш ведала, як я, і дапамагала мне ў авалоданні рускай мовай. Пазней я брала кнігі ў прыватнай бібліятэцы аднаго крамніка, плоцячы па некалькі капеек за пазычаную кнігу. Тады я прачытала Тургенева, Маміна-Сібірака, Ляскова і іншых рускіх класікаў.

Польскае таварыства «Oświata»¹¹ («Прасвета»), філіял якога знаходзіўся ў Глыбокім, праводзіла вялікую работу па распаўсюджанні кнігі. Бацька мой раз'езджаў зімой па вёсках, жабруючы каляду¹².

Таму польская інтэлігенцыя звярнулася да яго з прапановай развазіць і бясплатна раздаваць кнігі. Да нас прывозілі велізарныя яшчыкі, вышэйшыя майго росту, бітком набітыя кнігамі, брашурамі. Большасць з іх — гэта была навукова-папулярная літаратура, але былі і творы мастацкай літаратуры. Я не выпускала з хаты ніводнай новай кнігі, пакуль сама не прачытаю. Сама падбірала літаратуру, запакоўвала ў асобныя пачкі для кожнай вёскі і клала бацьку ў воз. Гэта была самая любімая мая работа. Дзесяцігадовай дзяўчынай я прачытала ўсю трылогію Генрыка Сянкевіча, Баляслава Пруса, Ажэшку і інш.¹³

Бацька мой таксама любіў кнігу, шмат чытаў, выпісваў нейкія брашуры, асабліва прыродазнаўчыя, чытаў Льва Талстога, прачытаў Рэнана і па меры магчымасці самастойна займаўся самаадукацыяй. Але з матэматыкай самастойна не мог даць сабе рады. У двухкласным вучылішчы, якое кончыў у Будславе, арыфметыка абмяжоўвалася чатырма дзеяннямі простых лічбаў, а яму хацелася вучыць дробы. Папрасіў ён суседняга хлапца Стася Раманоўскага, які вучыўся ў Вільні і на лета прыезджаў да бацькоў сваіх, каб ён навучыў рашаць задачы з дробамі. Мяне не запрашалі да гэтых заняткаў — замалая яшчэ. Але я заўсёды стаяла за бацькавым крэслам і пільна слухала, як Стась тлумачыў правілы і як бацька рашаў прыклады. Вось бацька ломіць галаву над дзяленнем дроб на дроб. Заўважыўшы памылку, я не ўцерпела:

— Тата, не гэдак! Вось гэтую лічбу трэба паставіць у знамянацелі, а гэту ў чысліцелі.

— Іш, якая разумніца знайшлася! — кажа з раздражненнем бацька. — Цябе ж у школе не вучылі дробаў, дык скуль жа ты можаш ведаць?

— А вось ведаю, — упіраюся на сваім.

— Ану, Стась, дай ёй задачу, ды пазакрутасцей, хай жа зробіць, калі такая разумная.

Стась выбраў з задачника якісь доўгі прыклад, і мяне пасадзілі за стол поруч з бацькам. І малады вучыцель, і стары вучань пільна сачылі за маім алоўкам.

— Правільна! — азваўся Стась, як я кончыла вылічэнні. — Маладзец!

— Бач ты яе, і мяне перагнала! — здзівіўся бацька.

З таго часу я ўжо паўнапраўнай вучаніцай кожны раз садзілася разам з бацькам за стол на ўроках¹⁴.

У Глыбокім жылі дзве паненкі, пляменніцы адстаўнога акцызніка, Юлія і Стэфанія Красоўскія¹⁵. Панна Юлія, даведаўшыся, што я вельмі хачу вучыцца, запрапанавала бацьку, каб я хадзіла да яе на ўрокі, рэч вядомая, бясплатна. Вучыла яна мяне польскай мове, гісторыі і геаграфіі, каталіцкаму Закону Божаму. Вучыла спяваць польскія патрыятычныя песні. Баць-

ка, які ў часе апошняга перапісу запісаўся беларусам, не звяртаў увагі на маё нацыянальнае ўсведамленне і не пратэставаў, калі я з ласкі панны Юліі спявала:

Jestem Polka, Polka mała
 ...nie wyjdę zamaż
 ni za moskala, ni za niemca,
 ni za innego czużoziemca¹⁶.

(Забылася ўжо дакладна тэкст гэтай песні)¹⁷.

Раскаты грому 1905 года дакаціліся і да нашага ціхага мястэчка. Мне ішоў тады 12-ы год. Лістоўкі, пракламацыі не пераводзіліся ў нас. З Адэсы ад таварыша бацькі часта атрымлівалі пасылкі з «лекамі». У фанерным яшчыку з этыкеткай фірмы «Аптека Попова и К» булькала штосьці, а адкрыўшы пасылку, знаходзілі адну бутэлечку якогась адэкалону, а рэшта — увесь яшчык быў напакаваны рэвалюцыйнай літаратурай, тут былі лістоўкі з подпісам «Жук», пракламацыі аб падзеях 9 студзеня, сатырычны журнал «Пулемёт»¹⁸ і шмат іншых¹⁹. Часта мы знаходзілі ў кветніку і ў сеньях падкінутыя невядома кім цэлыя пачкі такіх лістовак, газет, брашур²⁰. Кожнаму, хто заходзіў да нас, я ўголос перачытвала іх, раздавала. А калі хто баяўся браць, непрыкметна засоўвала ў кішэню²¹.

Аднойчы вечарам сядзім за сталом ўсёй сям’ёй і спяваем:

Отречёмся от старого мира,
 Отряхнём его прах с наших ног...²².

Раптам рэзкі стук у вакно. Зірнулі і абамлелі — жандар стаіць пад вакном! Праз хвіліну ўваходзіць ён у хату.

— Это ещё что за песни! — крычыць грозна. — Ага, попались, голубчики!

— Бацюхны мае, гэта ж Тома! — першая маці спазнала дзядзьку Тому, які прыехаў з войска на пабыўку. І не дзіва, што мы зразу не спазналі яго: надта ж ён растаўсцеў. Але калі ён расперазаў рэмень, з-пад шынелі пасыпаліся новыя лістоўкі, брашур...Сярод іх быў і спеўнік рэвалюцыйных песень. Пакуль маці рыхтавала пачастунак, дзядзька Тома пачаў

вучыць нас новых песень: «Варшавянку», «Красное знамя», «Вы жертвою пали» і інш.

У часе вячэры сталі ўспамінаць Будслаў, дзеда, які там застаўся. Мы, дзеці, вельмі любілі свайго дзеда Зыгмуса. Ён быў вясёлы жартаўнік, таленавіты казачнік. Як прыедзе, бывала, да нас, дык мы не адходзіліся ад яго. Абчэпімся вакол яго — хто на калені ўзглабаецца, хто да пляча прытуліцца, а то ззаду на шыі павісне — і, затаіўшы дых, слухаем казку, кожны дзень новую, адна другой цікавейшую. А калі ўжо надта надакучым яму, дык ён даставаў сваю табакерку і частаваў нас табакай. Сунем дробачку ў нос і рассыплемся, сярдзіта чхаючы і выціраючы слёзы, а дзед смяецца і рад, што на якісь час пазбыўся нас.

Дзядзька Тома раскажаў нам, як дзед хохлікаў прадаваў.

Дзеда Зыгмуса ўсе ў Будславе паважалі, ён умеў і пажартаваць, і добрую параду даць, ён добра ведаў людзей, жыццё, умеў глядзець наперад і шмат чаго прадбачыць. Некаторыя цёмныя людзі ўважалі яго нават за чараўніка. Асабліва такая слава аб ім пайшла пасля аднаго здарэння.

У аднаго чалавека з нейкай далёкай вёскі ўкралі тапор. Гэты чалавек звярнуўся да дзеда:

— Ты ж усё ведаеш, скажы, у каго мой тапор?

Распытаўшыся, дзе, пры якіх абставінах прапаў тапор, хто з ім тады быў і г. д., дзед здагадаўся, хто мог сцягнуць тапор, але не хацеў назваць прозвішча, каб не памыліцца.

— Ідзі ты пад выгоркам на рог вуліцы, — параіў дзед, — стань супроць касцельнай вежы і глядзі, як будуць званіць на пацеры. У які бок першы раз ударыць вялікі звон, у тым баку і твой тапор.

Дзед добра ведаў, калі вялікі звон адбівае тры разы ў адзін бок, то заўсёды ў адзін і той самы бок у напрамку Смяротнай вуліцы. Там акурат і жыў той хлопец, якога дзед западозрыў. І трэба ж такога выпадку, што-ткі запраўды там знайшоўся тапор.

Прыйшоў гэты чалавек падзякаваць дзеду за параду і пытае:

— Скажы ж ты мне, браце, скуль гэта ты ўсё ведаеш?

— А ў мяне ёсць хохлікі, якія мне служаць, і ўсё, што трэба, мне падказваюць.

— Прадай ты мне парачку іх на развод.

Дзед адмаўляўся, казаў, што яны дарагія, што яму самому яны патрэбны, але ўрэшце старгаваліся, і дзед згадзіўся ўступіць яму пару хохлікаў за 10 рублёў золатам. Узяў задатку 5 рублёў і загадаў прыйсці позна вечарам, бо хохлікаў трэба збіраць апоўначы ў лесе ў цёмную бязмесячную ноч.

У вызначаны дзень прыйшоў гэты чалавек па хохлікаў. Пад поўнач дзед павёў яго ў лес, у самае балоцістае месца.

— Ты сядзь тут на пянёк і пачакай, а я пайду склікаць хохлікаў.

Селянін паслушна сеў і пачаў чакаць. А дзед пайшоў, гукаючы: «Хохлік! Хохлік!». То ў адным баку чуваць яго голас: «Хохлік! Хохлік!», то ў другім... Спярга выразна чуваць, пасля ўсё глушэй і глушэй: «Хохлік! Хохлік!», і нарэшце зусім замёр голас дзеда. Добра ведаючы лес і балота, дзед пакруціўся, з розных бакоў гукаючы і штораз аддаляючыся ад пянька з дурным купцом, і нарэшце выйшаў на дарогу, пайшоў дахаты і лёг спаць.

Страх агарнуў забытага чалавека. Адзін у цямнюсенькім лесе сярод балота... Там штосьці трэсне, тут хтось застогне, то запішчыць нешта, то крыкне... Валасы дыбам становяцца. Сядзеў-сядзеў, дый сядзець ужо неўмагату. Узняўся, азірнуўся. Куды ісці? Цямнюсенька, хоць коль вока! Куды не ступіць — нага правальваецца аж па калена. Дзе ж той дзед падзеўся? А што, калі ашукаў, завёў яго ў балота, каб тут яго хохлікі задзёрлі?.. І грошы прапалі, і сам загіне ў балоце... Пачаў жагнацца, маліцца, пасля крычаць пачаў, мо дзед адзавецца. Але дзе там! Людскі голас не адгукаецца. А тут і сцюжа да касцей прабірае. Ногі ў лапцях набраклі вадой і акачанелі... Ледзь дачакаўся бядак золаку, выбраўся-такі з балота, як павіднела. Абураны, змучаны, прадрогшы прыйшоў да дзеда, а той спіць сабе і пахрапвае. Растармашыў дзеда і пачаў лаяць на чым свет стаіць. А дзед смяецца:

— Гэта табе навука, дурню, каб не верыў у розных хохлікаў. А то выдумалі, што я чараўнік, што нячыстая сіла мне дапамагае. На табе тваю пяцёрку і ідзі дахаты ды раскажы там, як ты хохлікаў купляў. А пакуль што выпі вось чарку гарэлкі ды гарачай гарбаты, сагрэйся і больш не вер дурным забабонам²³.

«Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмерлі».

(Мацей Бурачок — з прадмовы да «Дудкі беларускай»)

Улетку 1905 г. раніцою пайшла я ў гародчык паліваць кветкі²⁴. Бачу: сярод клумбы ляжыць тоўсты скрутак газет. Зноў, мабыць, хтосьці падкінуў рэвалюцыйную літаратуру. Азірнуўшы вуліцу, ці няма там урадніка ці стражніка, развязала шнурок. Пасыпаліся газеты і кніжкі. Разгортваю адну — «Наша доля»²⁵. Пачала чытаць і... дух мне захапіла. Праз хвіліну пачала крычаць, тупаючы з вялікага ўзрушэння нагамі²⁶:

— Тата, тата! Скарэй хадзі сюды! Па-нашаму напісана, папросту!

Тады я яшчэ не ведала, што наша «простая» мова завецца беларускай. У скрутку былі першыя два нумары «Нашай долі», «Дудка беларуская» Мацея Бурачка²⁷ і іншыя брашуркі на беларускай і рускай мовах. Трудна перадаць словамі, якое сільнае ўражанне зрабіла на нас першае друкаванае слова на роднай мове. Асабліва ў душу запала «Прадмова да зборніка “Дудка беларуская”».

«Я сам калісь думаў, што мова наша — “мужыцкая” мова і толькі таго. ...пераканаўся, што мова наша ёсць такая ж людская і панская, як і французская, або нямецкая, або і іншая якая.

...Ці ж ужо нам канешне толькі ў чужой мове чытаць і пісаць можна? Яно добра, а нават і трэба знаць суседскую мову, але найперш трэба знаць сваю.

...Шмат было такіх народаў, што страцілі найперш сваю мову, як той чалавек перад скананнем, катораму мову займае, а потым зусім замерлі. Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмерлі!»

Вялікі роздум мяне ахапіў, і сорамна стала, ой, як сорамна, што я спявала: «Естэм полька, полька мала». Якая ж я да ліха полька? Паблэк у маіх вачах і арэол панны Юліі. Нашто ж яна мяне ашуквала? Чаму праўду ад мяне скрывала? Яна ж такая разумная, як мне здавалася, усё ведае²⁸. З таго часу хто б ні прыйшоў у наш дом, усім чытала і «Нашу долю», і Мацея

Бурачка. Часамі шмат народу збіралася, і якія ж гарачыя спрэчкі былі аб мове, аб нашай нацыянальнасці! Неўзабаве я нават артыкулы з «Нашай доли» на памяць ведала і толькі дзеля формы трымала перад вачыма газету, чытаючы іх незлічоныя разы.

Перад Новым, 1906 годам²⁹ затрымлівае мяне на вуліцы панна Юлія і кажа, што ў Глыбокім рыхтуецца ёлка для дзяцей, і прапануе мне падрыхтавацца да дэкламацыі вершаў на ёлцы (гэту ёлку арганізавала тое ж польскае таварыства «Освята», аб якім я ўжо гаварыла).

— Можа б, ты прадэкламавала «Альпугару» Адама Міцкевіча³⁰.

Я без асаблівай ахвоты згадзілася. Дома расказала аб тым. Бацька мне і кажа:

— А ты прачытай ім Мацея Бурачка. Толькі нічога не кажы панне Юліі. Зрабі ім неспадзеўку.

Мяне гэта думка захапіла. Пачала рыхтавацца, чытаючы з адпаведнай мімікай і рухамі³¹.

І вось наступіў навагодні вечар. Народу каля дома, у якім стаяла прыбраная ёлка, — як на кірмашы. Цяжка праціснуцца ў залу. Жартачкі, глыбачане ўпершыню бачаць такое відовішча! Ні старыя, ні малыя дагэтуль ніколі не бачылі велізарнай ёлкі, прыбранай рознымі бліскучымі цацкамі, флажкамі, ланцужкамі з рознакаляровых паперак, асыпанай бліскучай ватай, быццам снегам³², і з запаленымі свечачкамі.

Пачынаюць выступаць перш малыя дзеці. Шасцігадовы Стась Вайцяховіч чытае манатонна, нараспеў, ківаючы ў такт галавой і робячы сільныя націскі:

Раз сва-воль-ны Та-дэ-у-шэк
па-на-ла-паў до фля-шэч-кі му-шэк...

Выступае дзяўчынка:

Зашый, Андзю, дзюркэ мало.
Мама Андзе пшэстшэчала.

Старшая ўжо Багдановічышка чытае «Поврут таты»³³. Выклікаюць мяне, ставяць пад ёлку і апавяшчаюць:

— «Альпугара» — верш Адама Міцкевіча.

Я пакруціла галавой: «Не, не гэты!» І набраўшыся духу, голасна пачала:

— «Хрэсьбіны Мацюка», верш Мацея Бурачка.

Зрабіўся рух недаўмення. Пабачыла здзіўлена вытарашчаныя вочы нашых паноў і парывісты крок наперад панны Юліі. Але я ўжо далей пачала гаварыць:

Калісь, як у нас казакі то стаялі,
У шніорах за горкай раз мяне спаткалі...

Падняўся ў публіцы шум, гоман.

— Папросту гаворыць! Слухайце, слухайце, папросту, панашаму гаворыць!

— Цішэй вы там!

— Не пхніцеся! Дайце паслухаць!

Усе, хто стаяў на вуліцы, хто перакурваў, пачуўшы, што гавораць верш на простаі, тутэйшай мове, рынуліся ў залу і так стаўпіліся, што бліжэйшым прыйшлося абараняць, каб мяне не ўціснулі зусім у ёлку, і, рэч вядомая, чулі мой верш толькі найбліжэйшыя.

Як толькі скончыла, чысь рукі падхапілі мяне, сталі гойдаць, падкідваць угару, і такі крык захаплення падняўся, што, здаецца, сцены дрыжэлі: «Ура-а-а! Яшчэ! Просім яшчэ паўтарыць! Мы не чулі, дайце ж і нам паслухаць!»

Адкульсьці праз галовы падалі стол, паставілі мяне на ім: «Гавары зноўку!»

Я вачыма шукала бацькоў сваіх. Маці выцірала вочы, у бацькі адзін вус дзёргаўся, што азначала вялікае ўзрушэнне. Цяпер я рашыла другі верш прачытаць:

— «Быў у чысцы» — верш Мацея Бурачка.

Раз у дзень задушны, якраз апаўночы,
Іду я дадому... а цёмна і ўюга!..
Не каб заліўшы саўсім ужо вочы,
Але так, у меру падвыпіўшы туга...

Тут я прыжмурыла адно вока і падміргнула. Пазней на пальцах пачала «лічыць паноў новых ізноў». Якая цішыня ў зале,

якая ўвага! Толькі час ад часу пракоціцца рогат, і зноў пільна слухаюць. Кончыла, і зноў гарачыя доўгія авацыі.

Тым часам нашы паны, сабраўшыся ў кучу, нешта пашапталіся паміж сабой, а пасля падазвалі мяне:

— У наступны раз, Паўлінка, ніколі не выступай з вершамі без папярэдняй парады з паннай Юліяй.

Я адчула, што нашым панам далёка не так спадабаліся вершы Мацея Бурачка, як усёй масе публікі. На цяперашні розум, дык і я выбрала б іншыя вершы, але не па гэтай прычыне, па якой панам не спадабаўся апошні верш. Ідэйны сэнс верша «Хрэсьбіны Мацюка» далёка не ўсім быў зразумелым. Не ўсе адчулі трагедыю беларускага народа, які «імя свайго нат не знаў», называў сябе «тутэйшым», які ў знак пратэсту супраць здзекаў і прымусу назваў сябе «палякам», блытаючы розныя паняцці — нацыянальнай і рэлігійнай прыналежнасці. Не пасавалі для дзяўчаці і некаторыя радкі з верша «Быў у чысцы». Ну, але тады ўсяго гэтага я не разумела яшчэ³⁴.

Так адбылося маё першае публічнае выступленне на роднай мове³⁵.

І мары да мяне зляталі,
Чароўныя, прывабныя ўсе сны;
На крыллях лебядзіных падымалі
Мяне да паднябеснай вышыні.
Адтуль я шлях свой выбіраў ў свеце³⁶.

Г. Ібсен

Што ж далей рабіць? Дзе і як вучыцца? Праўда, 12-гадовай дзяўчынай я сама ўжо вучыла дзяцей і зарабляла нараўне, а то часам і больш, чымся бацька. Нешта накштатт нелегальнай школы было ў нашым доме. 10–12 дзяцей прыходзіла да нас, і я вучыла іх чытаць і пісаць. Плацілі мне па 1 рублю ў месяц, а да дваіх, багацейшых, я хадзіла на дом і атрымлівала 3 рублі. Такім чынам, я ў месяц мела 13–15 рублёў, бацькава ж зарплата выносіла 5 руб., а разам з пабочным прырабаткам — не больш 15 руб.

Сям'я ў нас была вялікая: разам з маімі трыма малодшымі братамі, цёткамі і бабуляй даходзіла да 9 чалавек. Дома нэндза, голад і холад. Хацінка, у якой мы жылі, старая, напаўпрагнілая. Зімой сцены ў хаце знізу аж да вакон пакрываліся тоўстым слоём снегу, а ў адлігу і вясной цякло з іх так, што маці, заліваючыся слязамі, сціркай збірала з падлогі ваду па некалькі разоў у дзень. Мае брацікі хварэлі рахітам — ножкі абручамі, жывоцікі ўздутыя. У мяне часта бывалі такія завароты галавы, што амаль не падала. Часта бывалі і вобмаракі — то за сталом седзячы абамлею, то ў гародзе звалюся ў баразне³⁷.

Мама імкнулася зрабіць з мяне добрую гаспадыню, каб умела і шыць, і вязаць, і страву зварыць, і жывёлу дагледзець, а пасля выдаць замуж за якогась засцяпковага шляхціца. Мяне ж такая доля зусім не вабіла. Я любіла кнігу, шмат чытала, жыла ў марах-летуценнях, уяўляючы сябе то рыцарам, які змагаецца з варожымі сіламі ў абароне абяздоленага народа, то ўладальніцай шапкі-невідзімка. О, тады б я ўвесь свет перамяніла! Перш-наперш скінула б цара-зладзея і яго міністраў, выпусціла б з турмаў усіх змагароў за долю народную, злых, нягодных людзей, гультаяў карала б, а добрым, бедным памагала.

Часта прыходзілі жабракі, і маці перш, чымся даць якуюсь лусту хлеба, заўсёды іх лаяла: «Гультай, абібок, ты ж яшчэ не стары, вунь які здаровы, мог бы працаваць, а ты ходзіш і жабруеш». Мне неяк няёмка было слухаць гэту лаянку, рабілася сорамна. «Не дай і не лай», — думалася мне. Скуль мама ведае, ці здаровы ён, ці хворы? Вось як вырасту і буду багатай, абавязкова пабудую дом у садзе, доўгі белы дом. Па ўсёй ваколіцы накіжу, каб жабракам нічога не давалі, а накіроўвалі іх у гэты дом. Там доктар іх агледзіць і каго трэба лячыць будзе, і кожны з іх будзе там рабіць такую работу, якую зможа: хто пер'е скубіці, лапці плесці, хто шыць ці ў агародзе капацца, пчол даглядаць. І ўсе яны будуць мець свой куток і страву. Толькі шмат пазней я даведалася, што такія дамы для старых і адзінокіх дзесьці існуюць, і неяк шкада было, што не я першая гэта прыдумала.

Таксама расчараванне мяне спаткала ў тэхнічнай выдумцы. Бачыла, як хлопцы на каньках коўзаюцца па лёдзе і думала: як

вырасту, змайструю такія канькі на калёсіках, каб можна было і ўлетку на іх ездзіць. Якое ж было маё здзіўленне і расчараванне, калі праз некалькі гадоў у цырку пабачыла, як ездзяць на роліках. Эх, чаму я раней не вырасла і сама першай не змайстравала такія ролікі!

Хацелася мне дабіцца яшчэ адной штукі. У дзяцінстве я даволі ўдала імітавала губамі розныя музыкальныя інструменты. Асабліва ўдавалася мне імітаваць мандаліну, балалайку, віяланчэль. Але хацелася навучыцца спяваць адразу на два галасы, і я настойліва практыкавалася, спяваючы знаёмыя песні, быстра змяняючы па чарзе гукі першага і другога голасу.

— Ды перастань ты! Па якому ты спяваеш? — крычала на мяне мама.

— Я хачу адна дуэтам пець, — адказвала.

Аднак як я ні старалася, але зліць у адно два гукі ніяк мне не ўдавалася.

Ітак, мае мары-летуценні былі прычынай таго, што часта мне даставалася ад мамы. Пашле, бывала, мяне маці на рэчку бялізну паласкаць. Загляджуся, як вада пераліваецца праз каменьчыкі, як рыбкі шмыгаюць туды-сюды, як прыгожа на другім беразе адбіваюцца ў вадзе кусты, дрэвы, і пачну ўяўляць сабе падводныя замкі, у якіх страшны вадзянік трымае ў няволі красунь-русалак, а я, абярнуўшыся ў воднага рыцара-лебедзя, змагаюся з вадзянікам і вызваляю бедных нявольніц-русалак. І так задумаюся, як паплыве з вадой то панчоха, то якаясь хусціна ці дзіцячая кашулька. Сплыве так, што і дагнаць нельга ўжо. А пакуль узбяруся з берага рэчкі на крутую пясчаную горку, разы два-тры прыходзіцца вяртацца перапаласкаць бялізну: ну, быццам хтось зумысля таўхане пад руку, і частка бялля зваліцца ў пясок. Ну і чакай тады дома здаровай нахлабучкі. Хоць ты і не вяртайся пасля гэтага дамоў.

А то, бывала, загадае маці прасавець. Распалю жалязка, разлажу наўлечку ці кашулю і шморгаю, шморгаю жалязкам, а ў думках вобразы цікавай кніжкі, ад якой мяне адарвалі, прыгадваю працяг повесці. І толькі пачуўшы смурод пале-нага, агледжуся, што да дзірак спаліла кашулю. Што рабіць?

Як схаваць бяду? Але на гэты пах, які разнёсся ўжо па ўсёй хаце, бяжыць маці. Ну і... самі здагадайцеся, чым гэта канчалася.

Што і казаць, мушу прызнацца, што-ткі запраўды я была няўдалай дзеўкай, і маме больш клопату і згрызотаў было ад мяне, чымся дапамогі³⁸.

Неяк вясной 1907 г. цётка Анэля адправілася ў Будслаў адведць радню. У гэтым часе прыехаў туды з Рыгі на адпачынак наш былы сусед па Будславу, таварыш бацькі — Эдзя Будзька³⁹.

— Ну, як там жыве Вінцусь, жонка яго і дзеці? — пытае Будзька, спаткаўшыся з цёткай.

— Ат, жывуць памаленьку, гора ў ступе таўкуць. Братова нешта недамагае, надта нервовая стала. Ведама, жыццё цяжкае. Не жартачкі, чацвёрта дзяцей ды нас, сясцёр, двое. А тут і дачка нейкая няўдалая выйшла.

— А што з ёй такое?

— От, да ніякай хатняй работы не здатна. Цэлымі днямі не расстаецца з кніжкай. А колькі яна ўжо перачытала за зіму, дык, мабыць, і на трох вазах не ўмесціш. Матка адбірае кнігі, хавае, часам у злосці і ў печку кідае. Ну, ведама, пасля гэтага ў хаце плач, лямант.

— А яна вучыцца дзе?

— Ды дзе там у нас вучыцца? Школу нашу яна за адну зіму скончыла. Хацела б далей вучыцца, але няма дзе, а паслаць куды ў горад — аб гэтым і думаць нельга.

Вярнуўшыся ў Рыгу, Эдзя Будзька⁴⁰ адведаў сваіх знаёмых Рэўкоўскіх. Зайшла гутарка аб дзецях, якія, маючы ўсе ўмовы ў горадзе, не хочуць вучыцца.

— А вось па вёсках колькі ёсць здольных і ахвочых да навукі, а не маюць магчымасці вучыцца, — кажа Эдзя⁴¹ і расказаў як прыклад аба мне.

— А вы напішыце ім, хай прысылаюць яе ў Рыгу, — кажа пані Рэўкоўская, — шкада, каб марнавалася, калі запраўды здольная і хоча вучыцца.

І вось атрымлівае мой бацька адзін за другім лісты, каб адпраўлялі мяне ў Рыгу. Жыць буду ў яго, за кватэру, сняданне

і вячэру будзе ад нас браць 5 руб. у месяц. З абедамі і ўрокамі ўстроіць мяне бясплатна. З кожным пісьмом я, радасна ўсхваляваная, прашу-малю бацькоў адпусціць мяне. Бацька мне ўсёй душой спагадае, але маці і слухаць не хоча. Скуль узяць грошы і на дарогу, і на аплату кватэры, калі бацька сам атрымлівае ў месяц 5 руб.? З чаго ж тады жыць, калі ўсё аддаць?

— Але ж я маю на кніжцы свае заробленыя 40 руб., — настойваю.

— Ды як жа пусціць цябе ў людзі, голую ды босую? — не здаецца маці. — Чаравікі трэба справіць? Суценку і якоесь пальцішка трэба? Хустку трэба? Ці ж хопіць на ўсё тваіх грошай? І думаць нельга! Выкінь з дурной галавы глупства і лепш вось шчыць вучыся.

Аднаго дня пасля чарговага пісьма ад Эдзі Будзькі я на каленях маліла маму адпусціць мяне, і абедзве заліваліся слязамі. На гэту сцэну прыйшоў наш былы сусед Стафан Душэўскі⁴². Яго дом быў побач з нашым, але не так даўно прадаў яго і з усёй сям'ёй перабраўся ў Вільню, каб даць адукацыю сваім дзецям. Там ён выбіўся неяк у купецкі стан і як падрадчык прыехаў у Глыбокае прыняць заказ на будову шашы.

— Што гэта ў вас здарылася? — пытае здзіўлена.

Мама пачала расказваць і жаліцца на мяне.

— Ну, раз яна так хоча вучыцца, дык трэба ўсё зрабіць, каб скарыстаць такі выпадак, калі людзі хочуць дапамагчы. Трэба паслаць яе... — рашуча заяўляе⁴³.

— Скуль жа грошы ўзяць?

— Вось што, — падумаўшы, кажа Душэўскі. — Цяпер я не маю з сабой патрэбных грошай, але вярнуся ў Вільню і праз некалькі дзён прышлю вам колькі змагу.

— Ці ж мы зможам калі вярнуць вам гэты доўг?

— А я і не вам даю гэтыя грошы, а ёй, — паказвае на мяне. — Выйдзе ў людзі, стане на свае ногі — а я веру, што яна свайго даб'ецца, — і верне мне гэты доўг. А калі не мне, дык маім дзецям, а не маім дзецям, дык другім, такім, як цяпер яна, дапаможа вучыцца. Згода? — звяртаецца ўжо да мяне.

Я кінулася яму рукі цалаваць...

Праз тыдзень прыйшоў ад яго паштовы перавод на 50 рублёў і пісьмо, у якім настойліва раіў адправіць мяне ў Рыгу. Радасць мая была бязмежнай! Пачалі рыхтаваць мяне ў людзі. Справілі чаравікі (шавец нават без дадатковай аплаты пашыў іх «са скрыпам»), пашылі сіні баваўняны касцюмчык, такога ж колеру башлык. На якоесь пальцішка на ваце ўжо нельга было траціцца. Бацька папрасіў знаёмага кандуктара, каб ён заапекаваўся мной пры перасадцы ў Свянцянах на рыжскі цягнік. І вось, узяўшы пад паху гітару, купленую за свае ўласныя грошы, узялок бялізны і яды на дарогу, я, не чуючы пад сабой ног ад радасці, пайшла з бацькам на станцыю⁴⁴.

— Не баішся адна ў чужы горад ехаць і да чужых людзей? — пытае, падсеўшы да мяне ў вагоне, знаёмы кандуктар.

— Ані трохкі не баюся, — бадзёра адказваю.

— А роднага дома, бацькоў пакідаць не шкада?

— Тату шкада, — крыху памаўчаўшы, кажу.

— Толькі тату? — здзівіўся мой апякун.

Я змаўчала і задумалася. Чаму толькі тату? Успомніўся адзін эпізод. Мне ішоў, мабыць, шосты год. Была, як казалі, даволі прыгожай дзяўчынкай, з густымі валасамі, якія залатымі прясцёнкамі закручваліся, з вялікімі сінімі шырока адкрытымі вачыма. На сваё няшчасце, вельмі я спадабалася жонцы прыстава, у якой не было дзяцей. Яна некалькі разоў прасіла бацькоў аддаць ёй мяне за дачку. Яна, маўляў, будзе пекна адзяваць мяне, як паненку, дасць мне добрую адукацыю, і я буду багатай і шчаслівай. Бацькі, ведама, і слухаць аб гэтым не хацелі. І вось аднае раніцы яна падпільнавала мяне, калі я гуляла на прыгорку каля касцёла, завабіла да сябе і, пасадзіўшы побач з сабой у брычку, сказала, што мы паедзем на машыне цягніком у горад. Мне даўно ўжо хацелася паехаць на машыне, і я з радасцю згадзілася. Праязджаючы праз рынак, я ўбачыла бацьку.

— Возьмем і тату з сабой на машыну, — кажу і пачала зваць: — Тата, тата, хадзі скарэй, паедзем на машыне ў горад!

Прыставіха загадала фурману шпарчэй гнаць каня, усімі спосабамі старалася адварнуць маю ўвагу ад бацькі, але я расплакалася і на ўвесь рынак крычала і звала тату. Звярнулі ўвагу

на мой крык людзі, пачуў і бацька і бегма памчаўся за брычкай. Мусілі спыніць каня.

— Ну, ваша шчасце, — кажа прыставіха да бацькі. — Каб вас не спаткалі, дык вы бачылі б яе, як свае вушы. Я ўжо не думала варочацца ў Глыбокае, а праз якісь час муж узяў бы перавод у другое месца, і вы ніколі б нас не знайшлі.

...Вось і цяпер мне шкада пакідаць тату. Ну а маму?.. Сорамна прызнацца, але маткі пакідаць мне не шкада было. Дзесьці глыбока затаілася дзіцячая крыўда. Я адчувала, што ў сям'і я была найменш любімым дзіцем. Часта, бачачы, як мама песціць маіх малодшых братоў, я падыходзіла і прытулялася да цёплага пляча мамы. Але зараз жа і мама, і цётка пачыналі стыдзіць мяне:

— Стыдна, стыдна, такая вялікая і лезе песціцца!

І я адыходзіла, хаваючы вочы, каб не бачылі ў іх слёз. А гэтай «вялікай» было 6—7 год...

А то, бывала, пасварымся з братам, паб'емся нават, — ведама, як дзеці ў вялікай сям'і, — а мама, не разбіраючыся, хто з нас вінаваты, заўсёды станавілася ў абарону брата, крычала на мяне, а яго вучыла, што мне казаць. І ён, па наказу мамы, надуўшы губы, казаў:

— Пацакай, пацакай, як выласту, дык не буду цябе калміць сваім хлебам.

Ён, можа, і не разумеў, што значыць «карміць сваім хлебам», але я ўжо гэта разумела, і горкая крыўда болем сціскала сэрца.

«Яшчэ пабачым, хто чый хлеб будзе есці!» — думала пра сябе, і з кожным разам узмагалася рашучасць як найхутчэй вырвацца з дома, каб свой уласны хлеб есці.

А колькі сораму і ўніжэння я выцерпела, калі, паставіўшы мяне перад чужымі людзьмі, мама пачынала жаліцца на мяне, стыдзіць, пералічваючы ўсе мае вольныя і нявольныя правіны, усе мае недахопы!

— Не было з цябе чалавека і ніколі не будзе! — тысячы разоў гэта ўбівалася мне ў галаву.

Так, матчынай ласкі я ніколі не бачыла, не адчувала ў дзіцячых гадах. А як жа я хацела яе! Як прагнула, каб мяне хто

прыгарнуў да грудзей, пагладзіў па галоўцы, пацалаваў... Я і цяпер, на старасці гадоў, не магу без слёз успомніць, як сільна я жадала цяпла сардэчнага і ласкі. І знайшла я гэта ўсё ў чужых людзях, якія сталі для мяне радней роднай маткі⁴⁵.

Праца будзённая, цяжкая, ўпартая...

Ператвару яе ў свята сваё жыватворнае⁴⁶.

Г. Ібсен

У Рызе мяне спаткаў на вакзале Эдзя. Ні я яго, ні ён мяне не памяталі, бо наша сям'я выехала з Будслава ў Глыбокае ў 1898 г., калі мне ішоў пяты год. Пазналі мы адзін аднаго па ўмоўленым у лістах знаку. Ішла я па вуліцах горада з шырока раскрытымі вачыма. Жартачкі, такія велізарныя дамы, а ў шырокіх вокнах столькі розных дзіваў! Лялькі велічынёй з дарослага чалавека, рознакаляровыя бліскучыя кулі, а вялікія ж, як гарбузы! А колькі розных цацак, карцін, кніг! Хацелася ля кожнага вакна пастаяць, паглядзець, папытаць, што гэта і да чаго, для каго, але трэба паспяваць за сваім апекуном⁴⁷.

Пасілкаваўшыся крыху і адпачыўшы, Эдзя павёў мяне да Рэўкоўскіх, да тых, якія настойвалі выклікаць мяне з Глыбокага. Вельмі ласкава спаткала мяне высокая жанчына гадоў 40, шыракаплечая, сільная, з шырокім мужным тварам і шэрымі добрымі вачыма. Гэта была сама пані Марыя Рэўкоўская. Вясёлым прывітальным воклічам азваўся яе муж, прыгожы мужчына з тыповым носам польскага шляхціца, у коратка падстрыжанай бародцы якога, вусах і валасах іскрылася срэбра сівізны. З другога пакоя выйшлі ўжо дарослыя дачкі — Гэля і замужняя Ядвіня, такія ж высокія, як і матка, і жывыя, вясёлыя, як бацька. За імі дзеці Ядвіні — 6-гадовы Жук і 3-гадовы Стэфак. Спачатку вельмі нясмелая, я хутка асвоілася, адчуўшы сардэчнае цяпло, шчырасць, свабоднае абыходжанне ўсёй сям'і. Хлапчукі адразу неяк прыльнулі да мяне, пачалі шчабятаць, апавядаць мне свае дзіцячыя прыгоды, паказваць цацкі⁴⁸. Здавалася, што я не ўпершыню сюды прыйшла, а заўсёды жыла з імі.

Пачалася сямейная нарада, што і як са мной рабіць. Перш-наперш п. Рэўкоўская сказала, каб я з гэтага ж дня кожны дзень прыходзіла да іх абедаць. Пасля зрабілі расклад заняткаў: Ядвіня будзе даваць урокі арыфметыкі, Гэля — нямецкай мовы; на ўрокі рускай мовы буду хадзіць да панны Яневіч, гісторыю і геаграфію даручылі яшчэ аднэй паненцы. Усе мае вучыцельніцы былі або студэнткамі, або супрацоўніцамі тых ці іншых устаноў. Усе яны жылі даволі далёка адна ад аднэй — у розных канцах горада. І вось пачалася мая вучоба, з 3 гадзін дня бегатня па ўсёй Рызе на абеды і ўрокі. Трэ было спяшацца, каб не спазніцца на вызначаную гадзіну. На трамвай грошай не было, і я бегала пешкі⁴⁹. Спачатку так балелі ногі, што храмаць пачала, але з часам звыклася і развіла такую шпаркасць, што ледзь не ўровень з трамваем бегала.

Зіма гэтага 1907/8 года была суровая. Маразы даходзілі да –30 градусаў. Жакецік у мяне быў без ваты, ні галошаў, ні цёплага абутку не было. Як на бяду, я пачала быстра расці, рукавы жакета сталі кароткімі — у іх не схаваеш ад сцюжы рук у лёгкіх і кароткіх рукавічках. У выніку гэтага і рукі, і ногі да ран памарозіла. А тут новая бяда: чаравікі распаўзліся. Аднойчы бягу з усіх ног, аж раптам адарваўся абцас разам з падноскам больш чымся напалавіну. Шлёпае, падла, і не дае ходу. Што тут рабіць? Затулілася пад нейкай брамай і думаю, як параіць бядзе. На шчасце, угледзела пад брамай на зямлі нейкі шнурочак. Ура! Выхад ёсць! Падняла вярочку, абматала чаравік, прымацавала абцас з падноскам і айда далей!

Рэўкоўская, крышталнай душы чалавек, выхоўвала сваіх дзяцей і ўнукаў, і мяне ў тым ліку, каб жылі ў праўдзе, каб ніколі і ні ў якім выпадку не гаварылі няпраўды. І думкі, і ўчынкі чалавека павінны быць чыстымі. Трэба так жыць, каб ты мог, смела глядзячы людзям у вочы, сказаць: так, я гэта зрабіў, я так сказаў, я так думаў. Калі не можаш так сказаць, калі сорамна табе прызнацца ў сваіх думках і ўчынках, дык гані вон з галавы такія думкі, не рабі таго, што мусіш скрываць ад людзей. Усё, чаму мяне навучыла п. Рэўкоўская, было для мяне святым

законам. І здарылася аднойчы так, што я ледзь было не парушыла гэта правіла жыцця⁵⁰.

Раз неяк пасля абеду і ўрокаў у Гэлі і Ядвіні я правяла цэлы вечар у іх сям'і і заседзелася да познага часу. Было ўжо бліз 11 гадзін. А мороз на дварэ сціснуў усё жывое. Казалі, што дайшло да -25 градусаў.

— Як жа ты пойдзеш у такую сцюжу? — кажа з трывогай п. Рэўкоўская і дае мне 5 капеек, каб я абавязкова трамваем ехала. Як я ні баранілася, аднак загад быў цвёрды. Сціснуўшы ў кулак мядзак, я выйшла на вуліцу. І тут падступіла да мяне спакуса.

Справа ў тым, што я вельмі захаплялася рэпрадукцыямі мастацкіх карцін на паштоўках. Як толькі пазваляў час, я падоўгу выстойвала перад вітрынамі магазінаў, у якіх былі выстаўлены паштоўкі з мастацкімі малюнкамі. Ад аднэй з іх я проста воч не магла адарваць. А каштавала яна 5 капеек. І вось у маёй жмені ляжаць гэтыя 5 кап. А што станецца, калі я ўсё ж такі пайду пешшу, а за гэтыя грошы куплю сабе аблюбаную паштоўку? Гм... Але ж мне далі гэтыя грошы на трамвай, а не на паштоўку. Што, калі заўтра спытае ў мяне п. Рэўкоўская, як я даехала? Што я скажу? Як гляну ў вочы? Зманіць? Нельга. І праўды сказаць нельга. Што ж рабіць? У вялікай задуме, рашаючы такую складаную праблему, з барацьбой у душы паміж гарачым жаданнем набыць любімы малюнак і пачуццём абавязку і праўды, не чуючы праз гэта жорсткіх абдымкаў марозу⁵¹, я паволі прайшла ўсю Грузінскую вуліцу і выйшла на галоўную Аляксандраўскую. Акурат падышоў трамвай. І, амаль зажмурыўшы вочы, каб хутчэй уцячы ад спакусы, рынулася ў вагон трамвая. Цяжка ўздыхнуўшы, падала кандуктару свой мядзак. Села ў куточак. Перад вачыма стаяў вобраз малюнка на паштоўцы.

...Праз раскрытыя дзверы відаць клас сельскай школы. Такі падобны да таго, у якім я калісь сядзела ў Глыбокім. Ля парога, абапёршыся на палку, стаіць русавалосы хлопчык. На ім парваная, стлеўшая сярмяжка, праз дзіркі на рукавах прасвечвае голае цела, белыя портчкі таксама парваны. На нагах стаптаныя лапці, а на плячах дзве торбачкі з зажабраваным хлебам. Ён з зайздрасцю глядзіць на дзяцей, якія, седзячы за партамі, пільна

нахіліўшы галоўкі, не то пішуць штосьці, не то чытаюць. І яму ж хочацца сядзець разам з дзецьмі і вучыцца, але не для ўсіх даступна нават такая школа, у якой вучацца вясковыя дзеці⁵². Як мне зразумелы пачуцці гэтага хлопчыка! Ці ж не нагадвае ён і маю долю? Праўда, я не жабравала, я скончыла вась такую школу, але дзверы школ, дзе вучацца дзеці багатых бацькоў, для мяне зачынены. Мне і то пашанцавала — знайшліся добрыя людзі, якія дапамагаюць мне набыць веды...

Жаль і смутак ад таго, што выслізнулася з маіх рук гэта паштоўка, паволі заціхаў, і ў душы наступіў супакой. На месцы малюнка пабачыла добрыя вочы п. Рэўкоўскай, пачула ласкавы дотык яе рукі да маёй галавы, быццам хваліла мяне, што паслухала яе і еду ў трамваі. Прыемная дрымота закрывала мае вочы. Не заўважала, колькі часу я еду, не сачыла за астаноўкамі. Ачнула я ад голасу кандуктара над маім вухам:

— Ну, выхадзіце!

Я здзіўлена ўскочыла. Трамвай стаіць, усе пасажыры выйшлі, я адна ў вагоне. Чаму пусты вагон? Дзе я? Куды заехала?

— Гэта Пецярбургскае шасэ? — пытаю ў кандуктара.

— Куды там! — адказвае. — На Пецярбургскае шасэ вам трэба было сесці на першы нумар, а гэта трамвайная лінія двойкі.

— Як жа мне дабрацца да сваёй астаноўкі?

— Едзьце назад да цэнтра, а там перасядзецце.

— А можна з гэтым білетам даехаць да места?

— Не, трэба і цяпер узяць новы білет, і на першым нумары зноў заплаціць.

Вось табе і на! Гадзіннік на апошняй трамвайнай станцыі паказваў без 5 мінут 12. На ўскраіне горада цёмна. Вяртацца пешшу да цэнтра і адтуль зноў такую даль да дома — гэтак і ўсю ноч прабукаеш. А ад сцюжы і рукі, і ногі, і ўся я ўжо скалела.

— А ці нельга як бліжэй мне дабрацца да дома?

— Можна, але трэба прайсці вась гэты могільнік, а там далей спытайцеся, і вам пакажуць дарогу.

Няма рады, рушыла па паказанай сцежцы праз могільнік. Снег глыбокі, сцежка ледзь прыкметна, навокал ні жывой душы, толькі нямыя магілы, крыжы, помнікі. Мёртвая цішыня. Бягу

як мага, вытарашчыўшы ад страху вочы і пільна ўглядаючыся, каб не згубіць сцежкі. Раптам штосьці як стукне ў скронь, што іскры пасыпаліся з вачэй, і я звалілася на нейкую магілу ў снег. Шум, звон у галаве. Што гэта было? Ці то хто абледзянелым комам снегу пульгануў у мяне, ці мо на нейкі сук наткнулася, — я і цяпер не ведаю. Дый разважаць аб гэтым і шукаць прычыны нельга было. Страх гнаў наперад. Хутчэй, хутчэй выбрацца з гэтага пустыннага месца, з абдымкаў мерцвякоў!

Зусім зняможаная, дабралася дадому ўжо каля 3 гадзін ночы і кінулася ў пасцель. Ляжу і думаю: бач ты, якая прыгода мяне спаткала! І гэта толькі за адну думку ўтаіць праўду і спатрэбіць гэтыя 5 капеек на сваю прыхаць. А што было б, каб я не перамагла сваёй спакусы?

Успамінаючы праз шэсць гадоў гэтую зіму, п. Рэўкоўская казала, што кожны дзень з трывогай глядзела на мяне, баючыся, што вось-вось зваліць і даканае мяне прастуда. Аднак я не толькі жывая засталася, але, бадай, не было на свеце шчаслівейшага чалавека за мяне. Душа поўнілася пачуццём такога бязмежнага шчасця, такія гімны радасці гучалі ў ёй, што ні холаду, ні голаду, ні болю памарожаных рук і ног не адчувала. Вечарамі, вяртаючыся з урокаў на сваю кватэру, я часта ўголас спявала. Здавалася, якіясь магутныя крыллі ўзнімаюць мяне па-над дахамі высокіх дамоў, пад самыя зоркі ясныя і адтуль хацелася ўвесь свет абняць, цалаваць, усіх людзей да грудзей сваіх прытуліць.

— Ці ты бачыш сонца ў душы маёй? — хацелася спытаць кожнага сустрэчнага. — Паглядзі, дык і ты засмяешся ад радасці, сагрэешся цяплом майго сэрца. Не хочаш зазірнуць? Абыякава праходзіш міма? Ну і не трэба! Такой бяды. Шукай сам свайго сонца.

Гэй!

Няхай мароз мне шчыпле нос —

Смяюся я з яго!

Няхай кусае рукі мне —

Смяюся я з яго!

Ты не кусайся, злы мароз,

Я не баюсь тваіх пагроз!
Спявайма песню ўсе,
Хоць віхар сцюжай дзьме!

Так перакладаючы на свой лад вядомую польскую песню на мелодыю Шуберта («Choć burza huczy wokolo nas»), спявала на ўвесь голас. Вось цяпер дык аглядаліся на мяне праходжыя⁵³.

Пасля Новага года мяне ўстроілі добрыя людзі на прыватныя вячэрнія курсы тыпу нашых пазнейшых рабфакаў. За 4 гады на гэтых курсах падрыхтоўвалі да экзаменаў на атэстат спеласці. Наведвала гэтыя курсы рабочая моладзь. Сярод іх я была самая малодшая. Прынялі мяне на 2-і курс, што адпавядала прыблізна 3—4-му класу гімназіі. Па большасці прадметаў я не была падрыхтавана. Прышлося самой наганяць пройдзенае па праграме і паспяваць за новым матэрыялам. Цяжкаявата было, што і казаць! А тут яшчэ пачаліся ўрокі музыкі.

Вярнулася з вучобы самая малодшая дачка Рэўкоўскіх — Маня. Адночы забрала мяне з сабой да сваёй падружкі. Там было фартэпіяна. Я папрасіла дазволу пайграць. Як жа яны здзівілася, калі я сыграла «Лявоніху», «Украінскую думку»⁵⁴ і якісь лёгкі вальсок.

— Калі і хто цябе навучыў?

Я сказала, што ў Глыбокім жыла адна старая пані Чарняўская, у якой было фартэпіяна. Я часам заходзіла да яе і так крыху прывучылася, а рэшту сама падбірала. Перад смерцю яна аддала нам фартэпіяна.

— Можа, і ноты ведаеш?

— Крыху ведаю⁵⁵.

Тут жа адна студэнтка-кансерваторка запрапанавала даваць мне ўрокі музыкі. Ішло ўсё гладка. Мая вучыцелька была задаволена. Аднак нядоўга я вучылася музыцы — мабыць, месяцы 3—4. Мая вучыцелька кудысьці выехала з Рыгі, а прытым і часу не хапала ў мяне на такую раскошу, як музыка.

Адночы хтосьці даў мне білет на канцэрт, прысвечаны памяці Чайкоўскага. Да гэтага я ні разу не была ні ў тэатры, ні на канцэртах. Баязліва спынілася перад уваходам. Праз шклянныя дзверы бачыла, якія важныя асобы ў багатых вопратках тоўпіліся

каля раздзявальні. Аднак асмелілася і ўвайшла. Апынуўшыся сярод пахучага натоўпу, я разгубілася. Мяне таўхалі, усім я перашкаджала і не ведала, куды мне ісці далей. Білет трымала ў руцэ на віду, каб усе бачылі, што я па праву зайшла сюды, і гэта крыху дадала мне адвагі. Пабачыўшы, як кручуся туды і сюды, уступаючы дарогу панам, падышоў да мяне нейкі важны генерал у сінім мундзіры з бліскучымі гузікамі і са шнуркамі на грудзях⁵⁶, паглядзеў на мой білет і запрапанаваў раздзецца. Я ўжо заўважыла, што за вешалку плоцяць, а ў мяне ні капейкі не было, у чым і прызналася генералу. (Пазней я даведалася, што гэты «генерал» быў звычайны капельдынер, які правярае білеты.) Ён заклапочана пакруціў галавой, агледзеў мяне з ног да галавы і павёў кудысь наверх па сходах. Там перадаў мяне другому «генералу». Паказалі мне маё месца на балконе. Села на кончык крэсла і баялася чхнуць, баялася кашлянуць.

Выступалі піяніст, скрыпач, спяваў хор. Праграмы я не мела. Хто іграў і што — не ведала. Класічную музыку я ўпершыню слухала, і, апрача паасобных урыўкаў, якія даходзілі да мяне, рэшта злівалася ў незразумелы хаос гукаў⁵⁷.

З таго часу прайшло некалькі гадоў. Я ўжо часта хадзіла на канцэрты і асвоілася з публікай у тэатральных і канцэртных залах. На адным з канцэртаў прафесар Аўэр выконваў скрыпічны канцэрт Чайкоўскага. І раптам падчас гэтай музыкі агарнуў мяне нейкі дзіўны настрой, пачуццё скаванасці, баязлівасці, адзіноцтва. Я азірнулася навокал, шукаючы прычыны такога незвычайнага стану, і нічога незвычайнага не пабачыла. Прыкрыла рукой вочы і... убачыла сябе ў канцэртнай зале ў Рызе, дзе я першы раз у жыцці была. Узняла вочы на эстраду і пазнала старычка, які тады іграў на скрыпцы. Тады я зразумела, што гэта той самы прафесар Аўэр і выконвае той самы канцэрт Чайкоўскага, што і тады. Такім чынам цудоўныя гукі музыкі, якія ў той час не даходзілі да маёй свядомасці, цяпер выклікалі гэта даўнейшае пачуццё няпэўнасці, адзіноцтва сярод чужога натоўпу⁵⁸.

«Асадзі назад»

Якуб Колас

Прыйшла вясна 1908 г. Кончыліся заняткі на курсах, і я вярнулася дамоў, у Глыбокае. Яшчэ да майго ад'езду ў Рыгу глыбоцкі аптэкар Аўгустоўскі раіў мне падрыхтавацца і здаць экзамены на аптэкарскую вучаніцу. Гэта быў адзіны спосаб стаць як найхутчэй на шлях самастойнага жыцця. Здаўшы такі экзамен, я магла атрымаць працу ў яго аптэцы. Заробак быў нядрэнны: 5 руб. у месяц, кватэра і поўнае ўтрыманне, а калі на сваім утрыманні і кватэры — 25 руб. у месяц. Работа пазменная з другім вучнем ці аптэкарскім памочнікам. Такім чынам заставалася шмат часу, які можна скарыстаць для далейшай вучобы, рыхтуючыся да экзаменаў ці то па лініі фармацэўтыкі, ці на атэстат спеласці.

Дабыўшы праграму і падрыхтаваўшыся па ёй, увосень паехала ў Вільню і спынілася ў Душэўскіх⁵⁹. Аптэкар Аўгустоўскі даў мне пісьмо да свайго сваяка студэнта Фаертага, каб ён праверыў мае веды і дапамог, калі будзе патрэба. Фаертаг меў цэлую школу па прыватнай падрыхтоўцы да розных экзаменаў і не адмовіўся мне дапамагчы бясплатна.

Наступіў час экзаменаў, якія прымала спецыяльная камісія пры Віленскай вучэбнай акрузе. Першы экзамен — алгебра. Матэматыку я вельмі любіла, і яна давалася мне лёгка. Задачу на раўнаванне з двума невядомымі я ўмомант рашыла, напісала тлумачэнне і здала адна з першых, паспеўшы зрабіць і копію сваёй работы. Зразу ж пабегла да Фаертага праверыць. Усё было правільна. Другім экзаменам была арыфметыка. Гэту работу зрабіла таксама без памылак⁶⁰. Прыйшла на трэці экзамен — па геаграфіі. Пры ўваходзе ў экзаменацыйную залу мяне затрымліваюць і — гром з яснага неба! — заяўляюць, што я не дапушчана да далейшых экзаменаў, бо па алгебры атрымала адзінку.

— Што-о-о? Быць не можа! Гэта нейкае непаразуменне, — кажу, аглушаная такім ударам. — Я правільна рашыла. Адзін студэнт правяраў — правільна!

Прашу-малю дапусціць хоць на сённяшні экзамен, пасля выясніцца, я ўпэўнена ў гэтым. Нічога не дапамагае. Экзамен ужо пачаўся, а я засталася за дзвярыма, думаючы, што гэта толькі страшны сон. На жаль, гэта быў не сон. Прыгнечаная да атупення так, што і слёз не было ў сухіх вачах, паплялася са сваім горам да Фаертага. Ён параіў зараз жа ісці да самога папячыцеля вучэбнай акругі, прасіць яго выясніць памылку і дапусціць да далейшых экзаменаў.

Вучэбная акруга знаходзілася на Вялікай вуліцы ў шэрым, панураным доме. Мяне дапусцілі ў кабінет папячыцеля.

— В чём дело, девочка? — пытае яшчэ малады, элегантны бландзін з завостранымі кверху вусамі, у сінім мундзіры са шпагай на баку.

Выслухаўшы маю скаргу, пазваніў у званочак і загадаў увайшоўшаму чыноўніку прынесці яму пісьмовыя экзаменацыйныя работы па алгебры. Прынеслі цэлы жмут работ. Начальнік знайшоў маю работу і пачаў чытаць. Я таксама сунула свой нос туды і заўважыла: на ўсёй вялікай старонцы не было ніякага падкрэслівання, ніякіх паправак. Папячыцель тут жа прыкрыў маю работу і, сцягнуўшы бровы, вымоўна паглядзеў на мяне — не сунь, маўляў, свайго носа! Я скромна адсунулася. Яшчэ раз зірнуўшы на канец работы, спытаўся:

— А вы, девочка, русская?

— Нет, белоруска, — адказваю.

— Вероисповедания православного?

— Римско-католического.

— А-а-а, — усміхнуўся. — Поезжайте домой, нечего вам здесь делать.

Вось і ўсё... Мне стала ясна, што не алгебра тут вінна, а мая нацыянальнасць і рэлігійная прыналежнасць.

Так на сваёй уласнай скуры адчула нацыянальную⁶¹ палітыку царскай улады. У «Северо-Западном крае» ўсе дарогі ў жыцці былі адкрыты толькі «верноподданым царя и отечества» — рускім і праваслаўным, для ўсіх іншых свет навукі быў закрыты⁶².

II. Праз гушчары і завалы⁶³

Рухнулі мае планы. Вяртацца ні з чым дамоў? Гэта значыць — назаўсёды расстацца з думкай аб вучобе. Зноў няньчыць малодшых братоў, займацца хатняй гаспадаркай, вучыцца шыць і слухаць вечныя папрокі за сваю няздатнасць да ўсіх гэтых работ. Не! Што б там ні было, але дамоў не вярнуся. Ну, а як жа далей жыць? У Душэўскіх⁶⁴ больш не магу заставацца. Душэўская⁶⁵ занадта часта і выразна давала зразумець, што я лішні чалавек у іх сям’і і з’яўляюся для іх цяжарам. Кожны раз, як збярэцца да іх моладзь або прыедзе хто з суседзяў, Душэўская дэманстравала мяне як доказ сваёй дабрачыннасці: бачыце, маўляў, якая яна добрая! Хоць самім цяжка жывецца, а дае прытулак і корміць бедную дзяўчыну, бацькі якой не прысылаюць на яе ўтрыманне ні капейкі. Мне было сорамна і балюча зносіць такое ўніжэнне.

На маё шчасце, у гэты год Рэўкоўскія перабраліся ў Вільню. Я часта іх наведвала і прасіла дапамагчы знайсці мне якуюсь работу, каб зарабіць на пражыццё, пакуль не выб’юся на сваю дарогу.

— Пераходзь да нас, — кажа п. Рэўкоўская, — чым маем, тым і падзелімся, бяднейшымі ад гэтага не станем. А там што-небудзь прыдумаем.

І так восенню 1908 г. я перабралася да Рэўкоўскіх на Юнкерскі завулак, 12⁶⁶.

Як мне дораг гэты дом! Прыехаўшы праз 40 гадоў у Вільню, я зразу з вакзала пайшла на гэтую вуліцу пакланіцца нізка хоць таму месцу, дзе стаяў гэты дом. Аказалася, што ён уцалеў пасля вайны, і я доўга стаяла перад ім, са слязамі на вачах успамінаючы з глыбокай удзячнасцю тых, якія столькі добра зрабілі ў маім жыцці.

Мушу хоць каротка расказаць аб гэтай сям’і, святую памяць аб якой глыбока хаваю ў душы.

...Недалёка ад Свянціян знаходзіўся багаты маёнтак радавітых арыстакратаў Даўнаровічаў. Адна з іх дачок, Марыня, вызначалася сваёй дароднасцю, красой, сільным характарам

і самастойнасцю. Жыла, як і ўсе дочки багатых паноў, у раскошы. Толькі на яе асабістыя ўслугі былі дзве пакаёўкі. Дома пры дапамозе кваліфікаваных гувернёраў і гувернантак атрымала добрую адукацыю, а кнігі, якія былі адзінымі яе прыяцелямі, яшчэ больш пашырылі яе веды і светапогляд.

У ваколіцах гэтага маёнтка размясціўся якісь полк. На адным балі пазнаёмілася яна з маладым паручнікам Браніславам Рэўкоўскім, які часта пасля таго пачаў бываць у іх доме. Ён быў вясёлы, прыгожы афіцэр, спрытна танцаваў мазурку, умеў пазабавіць цікавымі гісторыямі і паразважаць на сур'ёзныя тэмы. Не дзіва, што яны пакахалі адно аднаго. Але бацькі-арыстакраты, заўважыўшы іх вялікую ўзаемную прыхільнасць, далікатна папрасілі яго перастаць бываць у іх доме: бедны афіцэр, які, апроча мундзіра, нічагусенькі за сабой не меў, хоць і шляхціц, не пара для іх дачкі. Як ні пратэставала маладая Марыня, як ні дамагалася права на сваё каханне і шчасце, нічога не магла параіць. Уся радня заявіла, што адрачэцца ад яе, пракляне, калі яна пойдзе супраць іх волі. Аднак Марыня не скарылася, не спалохалася пагроз і, умовіўшыся з каханым, з пустым кошычкам для грыбоў, у летняй сукенцы выйшла ў лес і больш ужо не вярнулася дамоў. Ва ўмоўленым месцы чакаў яе Рэўкоўскі са сваімі дружкамі. Пасадзілі маладых на коней і памчаліся ў касцёл, дзе ксёндз пад пагрозамі афіцэраў, а галоўнае, за добрую аплату даў ім шлюб.

Бацькі яе і ўся радня стрымалі сваё слова: выракліся яе, не далі з дома ні хусцінкі з яе вопраткі і парвалі з ёй усялякія зносіны. Яна ж са свайго боку да канца свайго жыцця не зрабіла ні кроку да збліжэння з раднёй.

Кончылася бесклапотнае жыццё багатай паненкі. Пачалася жорсткая барацьба жанчыны з нястачамі, хваробамі, смерцю. Сям'я расла з кожным годам. За 13 гадоў — 13 дзяцей. Трэба адзец, пракарміць, аддаць у навукі. Жыццё афіцэра таго часу вымагала шмат лішніх, непатрэбных выдаткаў. Колькі згрызот каштавалі таварышы мужа, у большай частцы пустыя гулякі, карцёжнікі! Б'ецца бедная жанчына, як рыба аб лёд, стараецца дзяцей вывесці ў людзі, дагадуе іх да 15—17 гадоў, а тут падкрад-

ваецца хвароба, і бязлітасная смерць вырывае іх з матчыных рук. Усе дзеці паміралі ў веку 15—17 гадоў. Колькі болю вынесла матчына сэрца! Засталося пры жыцці толькі чацвёрэ. А тут і з мужам бяда. Гарачы па натуры, горды і непакорны, не сцярэў нейкай несправядлівасці з боку начальства ў адносінах да салдат, не выканаў жорсткага загаду, паспорыў з начальствам, не скарыўся, і змусілі яго падаць у адстаўку ў чыне падпалкоўніка з пенсіяй у 40 руб. Неўзабаве пасля гэтага і сам злёг на некалькі гадоў, скручаны жорсткім рэўматызмам. Сцяўшы зубы, не здавалася ліхой долі жанчына, усялякімі спосабамі сваімі рукамі трымала ўсю вялікую сям'ю: то адкрыла танную сталовую, то арганізавала швальню, то яшчэ што прыдумвала, і ўсюды і заўсёды сама-адна за дзесяцярых працавала: і з рынка прадукты насіла, і ля пліты стаяла, і пасуду і бялізну мыла. Рэч вядомая, і дзеці памагалі, колькі маглі. Усе чацвёрэ дзяцей, якія засталіся пры жыцці, атрымалі сярэдняю адукацыю.

Ідэальна чэсная, праўдзівая, справядлівая, узброеная жыццёвай мудрасцю, яна была і выдатным педагогам. Яна ўмела ўбачыць у дзіцяці, у чалавеку тое, што ў ім было дадатнага, і развівала гэтыя якасці. А як далікатна, з цёплай ласкай умела назаўсёды знішчаць адмоўнае! Бывала, я не са злой волі, а проста па нядомыслу што не так, як належыць, скажу ці зраблю, яна толькі паглядзіць уважліва і нічога не скажа на гэтым разе. А назаўтра падыдзе, ласкава прытуліць да грудзей і спакойным голасам скажа:

— Паўліначка, дзіцятка маё, ты не гневайся на мяне, даражэнькая, я ўжо старая... Але ты ўчора так-то і так сказала або паступіла. Так, дзетка маё, няможна. — І вытлумачыць, чаму так нягожа паступаць і як трэба было зрабіць або сказаць. — Ну, не гневаешся на мяне?

І што сказаць на гэта? У адказ возьмеш яе рукі, гарача пацалуеш адну, другую. Яна яшчэ мацней прытуліць галаву, пацалуе ў лоб, вочы... І ведаеш пасля, што гэта навука назаўсёды застаецца ў душы, што ніколі не парушыш гэтага правіла жыцця.

Так, напрыклад, было з чытаннем чужых пісем. На сталі ляжала якаясь паштоўка. Я падышла, узяла яе, уважна разгледзела

на ёй якісь пейзаж, а пасля перавярнула і пачала чытаць на адваротнай старане пісьмо. Назаўтра п. Рэўкоўская, прытуліўшы мяне і папрасіўшы не гневацца на яе, сказала, што я дрэнна зрабіла, прачытаўшы чужое пісьмо.

— Але ж гэта адкрытка, — кажу, — адкрыткі ўсім можна чытаць.

— Не, дзетка, адкрыткі пасылаюцца, калі трэба коратка аб чымсь паведаміць, прытым яны менш каштуюць, чымся закрытае пісьмо. Але гэта не значыць, што іх усім можна чытаць. Што б там ні было напісана, але гэта толькі да таго, каму яна прызначана. Чытаць чужыя пісьмы — гэта тое самае, што залезці ў чужую кішэню і паглядзець, што там ёсць або нават і ўзяць сабе. Нават горш, бо, чытаючы чужыя пісьмы, залазіш няпрошаная ў чужую душу.

З тэй пары я ні разу не пазволіла сабе без дазволу прачытаць пісьмо нават найбліжэйшага свайго друга ці брата, хоць яны і ляжалі несхаванымі на стале⁶⁷.

Нягледзячы на вялікую розніцу нашага веку, я магла з п. Рэўкоўскай зусім свабодна гаварыць і, як нікому больш, адкрываць сваю душу, расказваць аб усіх патайных думках і дзясочых сакрэтах, аб сваім першым каханні. Яна заўсёды мяне разумела, давала разумныя парады, перасцерагала ад небяспекі, і я заўсёды выконвала яе парады. Калі, бывала, скажа, што тую ці іншую кнігу мне рана яшчэ чытаць, што гады праз 3—4 можна будзе прачытаць, — мяне і ахвота не брала да гэтай кнігі. Найчасцей у юнакоў бывае так, што калі забараняюць якусь кнігу чытаць, дык абавязкова дзесьці яе дабудзе і прачытае ціхачом. Цяпер я сама дзіўлюся, чаму ў мяне знікала на доўгія гады цікавасць да такіх кніг? Нават і пасля смерці п. Рэўкоўскай, у дарослым веку, часта рашаючы якоесь труднае пытанне ў жыцці, я пытала ў сябе: «А што б яна на гэта сказала? Як параіла б паступіць?» Паразважаўшы, я ў такіх выпадках, быццам чуючы яе голас, ведала, што б яна адказала, і такім чынам знаходзіла правільнае рашэнне.

...Аднаго разу вярталіся мы з п. Рэўкоўскай з Лукішкага рынка і падымаліся па крутым узгорку Юнкерскага завулка.

Тратуар быў вузкі і крута абрываўся на брук. Наперадзе ішла п. Рэўкоўская з двума цяжкімі кошыкамі ў абедзвюх руках, за ёй я — з меншым грузам. Насустрач нам спускалася якаясь дама ў шыкоўных каракулях і вяла на ланцужку сабачку. Размінуцца на вузкім тратуары было нельга, камусьці трэ было саступіць на брук. Цяжка дыхаючы, п. Рэўкоўская спынілася.

— Что, не видишь разве, что идёт интеллигентная особа? Не можешь сойти с дороги? — высакамерна азвалася дама.

— Интеллигентная? — іранічна заўважыла п. Рэўкоўская і нешта загаварыла быстра па-французску. Дама атарापела.

— Мо не разумееш па-французску? — прадаўжае ўжо па-беларуску: — Аб інтэлігенцыі чалавека вы судзіце па вопратцы? Каб вы былі запраўды інтэлігентнай асобай, дык умелі б паважаць труд чалавека і здагадаліся б самі даць дарогу працоўнаму чалавеку. — Пры гэтым рашуча рушыла наперад. Дама, спужаўшыся, каб кошыкамі не запэцкала яе дарагога футра, паспешна саскочыла на брук. Я не магла стрымацца ад смеху над «інтэлігентнай асобай».

...Рэўкоўская, як і ўся яе сям'я, была атэісткай — не верыла ў існаванне якогась бога і ніколі не выконвала ніякіх рэлігійных абрадаў.

Неяк перад Новым годам ксёндз абходзіў кватэры збіраць сваю «каляду». Зайшоў і да нас. Я, адчыніўшы яму дзверы, паклікала з кухні п. Рэўкоўскую. Яна выйшла, суровая такая, гордая і спакойная.

— А што вам патрэбна ў нас? — пытае.

— Пасвянціць кватэру, — адказвае ксёндз.

— Мы вас не звалі.

— Але ж у дамовай кнізе вы адзначаны як каталікі, а таму павінны выконваць абавязкі, якія касцёл накладвае на вас.

— На жаль, у дакументах яшчэ адзначаюць рэлігійную прыналежнасць, але па сваіх перакананнях мы ні да якой рэлігіі не належым, і вашы ўслугі нам не патрэбны.

Ксёндз настойваў на сваім. Пачаўся гарачы спор. Наперакор волі гаспадыні дома ксёндз выняў крапідла і нарыхтаваўся святніць пакоі.

— Гэта што за самавольства? — абурылася п. Рэўкоўская. — Схавайце сваё крапідла. Лепш пайшоў бы вуліцу падмятаць,

дык хоць якаясь карысьць з вас была, дармаед. Прашу пакінуць мой дом і больш сюды не заглядваць!

Бармочучы пад нос пагрозу кары божай, ксёндз шмыгнуў за дзверы, не солана хлябаўшы.

— Ну, што задумалася? — звяртаецца да мяне п. Рэўкоўская. — Можа, не задаволена з мяне, што не пазволіла свянціць?

— Ды не! — схамянулася я. — Я думаю аб тым, якая вы адважная, не пабаяліся выгнаць ксяндза з дома. У нас там ніхто не адважыўся б на гэта.

— А што ён за важная шышка? А я крывіць душой не ўмею. Хвораму, беднаму я не пашкадую якогась там рубля. А гэты паразіт жыве з людской працы і чмуціць толькі розум цёмнага люду.

— О, хто-хто, а я дык добра ведаю, як яны чмуцяць народ, — адказваю. — Жывучы блізка ля касцёла, мы ўсяго нагледзеліся. — І расказала некаторыя факты, сведкам якіх я была з самага ранняга дзяцінства⁶⁸.

Як я ўжо казала, у Глыбокім перабудоўваўся касцёл⁶⁹. Бацька мой часам зарабляў на гэтых работах. Вось ксёндз загадвае бацьку аднавіць рэліквіяжы. Гэта былі два вялікія дашчатыя трыкутнікі з разьбой ў стылі барока. У трох кутах знаходзіліся авальныя акенцы, пад шклом якіх былі прыклеены костачкі нібыта розных святых, а на вузенькіх паперках пад імі былі надпісы: «костачка св. Феліцыяна, св. Шчапана» і інш. Людзі цалавалі шкло гэтых акенцаў і маліліся гэтым святым. У часе перабудовы рэліквіяжы былі кудысьці закінуты ў кучу, фарба на іх запэцкалася, аблупілася, шкло паразбівалася, і костачкі святых пагубляліся. Бацька дабыў іх з кучы, паглядзеў і прызадумаўся: памаляваць і ўставіць шкло можна, але дзе браць костачкі? Пайшоў з гэтым пытаннем да ксяндза.

— Ну, дык у чым справа? — пытае ксёндз. — Не можаш сам здагадацца, што рабіць? Ці мала костак на гародзе?

— Ну, дзеці, — кажа вясёлы бацька, вярнуўшыся дамоў, — марш на гарод збіраць косці! — І расказаў, што яму ксёндз загадаў.

— Якія? — пытаем.

— А ўсё роўна — кашачыя ці сабачыя, абы невялічкія, во такія, — паказвае.

Я ўспомніла сваю вавёрку, якая цэлую зіму гадалася ў нас у хаце. Мы яе вельмі любілі: яна была такая пацешная свавольніца, зусім свойская. Але вясной папала пад ногі суседняму хлопцу, той, спужаўшыся, наступіў на яе, і яна, бедная, пахварэўшы пару дзён, памерла. Мы яе палажылі ў скрыначку і пахавалі ў гародчыку сярод кветак. Кожную вясну адкопвалі, каб паглядзець, што з ёй сталася. У гэтую вясну пабачылі адны ўжо костачкі.

— Вось добра, — кажу сваім братам, — панясём тату іх, няхай яны лепш будуць пад шклом у касцёле, чымся ў сырой зямлі.

Аднак бацька забракаваў вавёрчыны костачкі, і прыйшлося шукаць на агародзе больш адпаведных. Яны і да гэтага часу красуюцца ў рэліквіяжы глыбоцкага касцёла.

А колькі разоў гэты самы ксёндз, усю ноч праседзеўшы за картамі, проста ад стала з выпіўкай і закускай ішоў у касцёл і п'яны імшу адпраўляў.

Дзядзька мой служыў арганістам у крывіцкім касцёле. Аднаго лета я паехала да яго ў госці. Дзесьці пад страхой, сярод рознага пакідзішча, аказалася некалькі скрынак з камплектамі «Журнала иностранной литературы»⁷⁰. У кожным нумары былі паасобнымі аркушамі ўшыты дадаткі з твораў розных аўтараў. Сярод іх былі творы заходнееўрапейскіх пісьменнікаў, філосафаў, біяграфіі выдатных вучоных, персідскія казкі «Тысяча і адна ноч» і шмат іншых добрых і цікавых кніг.

Сяджу гэта я ў альтанцы і падбіраю аркушы ў паасобныя кнігі, аж кліча мяне дзядзька:

— Ідзём цуда рабіць!

— Якое цуда? — пытаю.

— Паглядзіш. — І павёў мяне праз цёмны калідор з боку касцёла ў адзін пакой, які быў келляй колішняга кляштара. Там стаяла вялікая камода. Дзядзька высунуў адну шуфляду, і я пабачыла поўную шуфляду невялічкіх парыкоў. Здзіўлена пытаю, да чаго яны. І дзядзька мне вытлумачыў.

Высока ў аўтары касцельным стаіць цудоўная фігура пана Езуса. Цуд праяўляўся ў тым, што на галаве ў яго адрасталі

валасы. Гэта фігура цэлы год стаіць наверх, закрытая фіранкай. Раз у год, падчас фэсту, адкрываюцца фіранкі, урачыста знімаюць гэту фігуру на аўтарны стол, і ксёндз падразае коратка валасы. Падчас гэтага абраду набожны люд амаль ніцма падае перад такім вялікім цудам. Пасля зноў узносяць Хрыста на сваё месца і закрываюць фіранкі да чарговага фэсту праз год. Вось ксёндз і загадаў падрыхтаваць фігуру да цуду падчас фэсту, які ўжо набліжаўся.

Перабіраючы парыкі, дзядзька заўважыў, што ўсе яны ўжо абстрыжаны і ніводнага няма з доўгімі валасамі. Адзін толькі знайшоўся, але з чорнымі валасамі, а ўсе іншыя былі рыжыя. Узаяўшы гэты чорны парык, пайшоў дзядзька да ксяндза папытаць, што рабіць, бо ніводнага рыжага няма з доўгімі валасамі. Спаткаў ксяндза на панадворку, і я з альтанкі чула іх гутарку.

Крыху прыадумаўся ксёндз, выслухаўшы дзядзьку, і кажа:

— Ну што ж, у Вільню пасылаць па парыкі ўжо позна, ды і не знойдзеш іх там. Трэба заказваць, а гэта так хутка не зробіць. Эт, — махнуў рукой, — ліха яго бяры! Людзі праз год забыліся, якія там былі валасы. Надзявай чорны.

Вось так рабіліся цуды, так чмуцілі народ. Гэта фігура і цяпер яшчэ стаіць у аўтары крывіцкага касцёла, але цуды даўно ўжо спыніліся, бо і парыкоў такіх ніхто ўжо не вырабляе, і ксяндзы баяцца, што народ ужо паразумнеў і можа лёгка раскрыць ашуканства.

Аб розных іншых непрыстойных паводзінах ксяндзоў я ўжо пасаромелася расказаць. Нездарма Мацей Бурачок пісаў у сваім вершы «Быў у чысцы»:

Я ж то думаў, што ксяндзоў там нямаш,
Калі глядзь, аж і ксёндз тут сядзіць.

.....

А тут баба яго так кляне ды так лае,
З астатніх жа слоў,
Што каб гэтак хто лаяў мяне, —
Я б яго даўно з свету перавёў.

А вось, дарэчы, паслухайце, як мой брат першы і апошні раз у жыцці быў у споведзі.

Цяпер бадай ніхто з моладзі не ведае, як раней мучылі 8-10-гадовых дзяцей, рыхтуючы іх да першай споведзі. Бацькі з вёсак прывозілі сваіх дзяцей і пакідалі іх у каго-небудзь пры касцёле на месяц-два. Два разы на дзень яны збіраліся на ксяндзовы двор, і там якая-небудзь дзвятка вучыла іх пацераў і катэхізмаў. Час ад часу правяраў іх веды ксёндз. Навучанне вялося на польскай мове, якой дзеці не разумелі, і ўвесь тэкст пацераў і адказы на пытанні катэхізмаў трэ было гаварыць на памяць, як папугай, не разумеючы ні слова з таго, што гаворыш. Вось дзе было ўтрамбоўванне мазгоў рэлігійнай доўбняй! А ксёндз круціў вушы, драў чубы, калі дзеці вымаўлялі «на ўслончык лезу» заместа «найслодшы Езу», «крыві твэй гуляне» заместа «вылянне», «Анёл панскі з Гваздова» замест «звястовая» (Гваздова — вёска непадалёк ад Глыбокага).

Нарэшце наступаў дзень споведзі і першай камуніі, да якіх трэ было прыступаць нашча. У часе споведзі ксёндз вымагаў, каб дзеці, пералічваючы свае грахі, гаварылі, колькі разоў які грэх яны зрабілі. А таго, хто не мог гэтага ўспомніць, хваталі са спавядальніцы за каўнер і сцёбаў розгамі. Брат мой з маленства вызначаўся высокім пачуццём сваёй годнасці і нават матцы роднай не дазваляў сябе біць, а тут ксёндз у касцёле, на віду ўсіх людзей, лупіць дзяцей і адганяе ад спавядальніцы, каб прыпомнілі, колькі разоў яны якісь дробны праступак зрабілі. Не, гэтага ён не можа дапусціць! Прыбягае з касцёла дамоў:

— Мама, скажы, колькі разоў я тату і маму не слухаў?

— А ці я помню, колькі разоў, — адказвае маці.

— Скажы, — ные хлопец, — бо ксёндз б'ецца. А колькі разоў я з Паўлінкай біўся? Ну, мама, скажы-ы-ы, — ледзь не плача.

— Адчапіся ты ад мяне! Вось прыстаў! Ну скажы, што мяне не слухаў 5 разоў, а бацьку — 10, з сястрой пабіўся, ну, скажам, 3 разы.

Змоўк хлопец і прызадумаўся: гэта ж няпраўда. Ну, калі можна зманіць на споведзі, то чаму няможна ўкрасці ціхенька яблык і з'есці? Так і зрабіў. Сцягнуў з паліцы яблык, з'еў і пайшоў спавадацца. Прыняўшы камунію, прыслухоўваўся якісь час, што ў яго робіцца ў жываце, ці не разарве яго часам, што палкнуў

цела і кроў пана Езуса пасля таго, як з'еў яблык. Ды якое ж гэта
цела і дзе тая кроў? Звычайны кружочак аплаткі, нават ніякага
смаку не пачуў. Што ні гавары, а яблык такі смачнейшы.

З таго часу яго і калом больш не маглі загнаць да споведзі.

Ітак, якісь час я жыла ў Рэўкоўскіх, як умела, памагала ў хат-
най гаспадарцы. І ці то мне тут чамусьці лепш удавалася, чымся
дома, ці то больш уважліва адносілася да работы, але папрокаў
не чула. Праўда, часта на мяне крычаў Рэўкоўскі, аднак яго
крык не толькі не разіў душы, але выклікаў пачуцці ўдзячнасці.
Адчувалася, што крычыць ён не са злосці, а з добрага сэрца⁷¹.

Яшчэ будучы ў Душэўскіх⁷², я пачула за гарбатным сталом,
як адзін гімназіст адмовіўся ўзяць паданую яму цукарніцу і зая-
віў з пышнай мінай: «Я прынцыпова не ўжываю цукру». Мне
гэта заімпанавала, хаця і не зусім разумела, што значыць слова
«прынцыпова».

Прышоўшы да Рэўкоўскіх, я застала гасцей за сталом. Па-
садзілі і мяне за стол, налілі гарбаты. Рэўкоўскі падсунуў мне
цукарніцу.

— Дзякую, — сказала, робячы такую ж важную міну, як той
гімназіст. — Я прынцыпова не ўжываю цукру.

— Што-о-о-о? — аж заравёў Рэўкоўскі. — Дзе ты пачула гэта,
малпа ты зялёная? Бач ты яе, яна прын-цы-по-ва цукру не
ўжывае! Ах ты, жаба! Зараз жа бяры, кудла, бо дастанеш па лбе.
Цукар патрэбны для арганізма, а яна, бач, змалпавала ад кагось
нейкі прынцып.

Усе засмяяліся. Я пачырванела, што распознаў маё перайман-
не чужых «прынцыпаў», і паспешна палажыла цукру ў шклянку.
Так няўдала з першага ж разу рухнуў мой прынцып.

З таго часу ў доме Рэўкоўскіх цукар сталі называць «прын-
цыпам»: «Падайце мне прынцыпу», «Прынцып ужо канчаецца,
трэба заўтра купіць».

Да Рэўкоўскіх часам заходзілі іх старыя знаёмыя Малецкія,
якія мелі свой магазін «Оптыка» на Вялікай вуліцы. Сам Ма-
лецкі быў хворы, жонка збіралася павезці яго кудысь на лячэн-
не і папрасіла, каб на час яе адсутнасці я жыла ў іх і даглядала

за дзецямі і служанкай. У іх я прабыла амаль усю зіму. Кватэра вялікая, добра абсталяваная. У адным пакоі жыў кватарант, нейкі інжынер, які амаль кожны вечар вельмі прыгожа іграў на скрыпцы. Як толькі пачынаў ён іграць, я выходзіла ў калідор і, стоячы пад яго дзвярамі, слухала з прыемнасцю. Быў у Малецкіх і грамафон з багатай калекцыяй пласцінак пераважна класічнай музыкі. Пачуваючы сябе гаспадыняй у чужым доме, я не баялася часта заводзіць грамафон і слухаць музыку, запамінаючы назвы музычных твораў і кампазітараў. Пазней часта то той, то другі давалі мне білеты ў канцэртную гарадскую залу. Там я слухала праслаўленага ва ўсім свеце чэшскага скрыпача Кубэліка, піяніста Слівінскага, праф. Аўэра, слухала канцэрты сімфанічнай музыкі. Асабліва дапамагло мне разумець музыку наведванне музычнага лекторыя, арганізаванага кампазітарамі Галкоўскім і Рагоўскім. Праслухала 10 лекцый на тэму «Як трэба слухаць і разумець музыку» з падрабязным разборам сонат Бетховена і музычнымі ілюстрацыямі розных іншых кампазітараў.

Такім чынам музыка з юнацкіх гадоў заняла паважнае месца ў маіх жыццёвых інтарэсах.

Вясной вярнуліся Малецкія, і я зноў перабралася да Рэўкоўскіх. Сям'я іх была цяпер меншая, чымся ў Рызе. Дынька з мужам і дзецямі засталася ў Рызе, Гэля выйшла замуж і кудысьці выехала далёка, Адаць са сваёй сям'ёй жыў у Вільні асобна. Дома, апрача староў, была самая малодшая дачка Маня, якая працавала настаўніцай у пачатковай школе. Маню я вельмі любіла. Яна і па выглядзе, і па характары была амаль копіяй маткі. Яе прагрэсіўны светапогляд, варажасць да віленскага мяшчанства, эстэтычныя ўпадабанні — усё гэта шмат паспрыяла майму агульнаму развіццю. Яна кіравала маім чытаннем, хадзіла са мной на канцэрты, на выстаўкі выяўленчага мастацтва, і аб усім пасля вяліся доўгія гутаркі⁷³.

Яшчэ ў Рызе, у доме Будзькі я пазнаёмілася з Вацлавам Ластоўскім і яго жонкай, літоўскай пісьменніцай Марыяй

Ластоўскай. Ластоўскі — малады мужчына са светлымі валасамі, блакітнымі вачыма, румянашчокі, з круглай, велічынёй з грош, рыжаватай мышкай на правай шчацэ. Мяккі, прыглушаны, быццам пад сурдынку, голас. Гаварыў, злёгка прышапётваючы і заікаючыся на зычным гуку «с»⁷⁴.

Марыя Ластоўская з дома Іваноўскіх, 35-гадовая жанчына, выглядала значна старэйшай за свае гады. Гэта была худзенькая, крыху згорбленая, відаць, змучаная жыццём, кабэціна, з завостранымі рысамі твару, гладка зачасанымі валасамі, густа пасрэбранымі сівізнай. Лагодныя, добрыя вочы, якія цяплом абдавалі таго, на каго гляне⁷⁵.

Увесь вечар гутарка ішла аб беларускай мове, розных гаворках, аб літаратуры, а найбольш аб гісторыі Беларусі. Ластоўскі працаваў у якойсь вялікай бібліятэцы⁷⁶ і, як відаць, цікавіўся найбольш гісторыяй⁷⁷. Я ўважна прыслухоўвалася да іх гутаркі, але не ўмешвалася — для мяне ўсё гэта было новым і цікавым. Даведаўшыся, што я з Глыбокага, Ластоўскі сказаў, што мы з ім землякі, бо яго бацькаўшчына — наш павятовы горад Дзісна.

Другі раз я пабачыла Ластоўскіх ужо ў доме Рэўкоўскіх у Вільні, куды і яны ў гэтым годзе пераехалі. Аказваецца, з Рэўкоўскімі яны былі знаёмы яшчэ ў Рызе. Мне асабліва падабалася Марыя Ластоўская, і я, карыстаючыся з яе запросін, пачала часта бываць у іх. Жылі яны ў вузенькім завулку, што вядзе ад Бернардынаў на Зарэчча, у паўпадвальнай вільготнай кватэры, якая складалася з вялікага пакоя і куханькі. Цэлымі днямі з усходу сонца і да поўнай ночы Ластоўская карпела, сагнуўшыся, над работай, вышываючы блёсткамі і бісерам па цюлі розныя шалі і балёвыя сукенкі. Работу на дом брала з вялікага магазіна Альшванга. Плацілі ёй капейкі за гэту цяжкую работу, якая слепіць вочы, а прадавалі ў магазіне за вялікія грошы. Сваёй працай яна ўтрымлівала ўсю сям'ю: мужа і дзвюх нялетніх дачок. Ластоўскі нідзе не служыў, ён дома пісаў гісторыю беларускага народа⁷⁸. Часта, бывала, я прыходзіла да іх апоўдні. Муж яшчэ спіць. Ластоўская сядзіць ля акна, сагнутая над рамай, нацягнутай чорным цюлем, з нізкай блёстак або драбнюсенькіх пацерак у аднэй руцэ і шыдэлкам у другой.

Мы прыцішаным голасам гутарым з ёй. Але вось прачнуўся гісторык. Жонка ўстае, разагравае каву і падае яму ў ложку за фіранкай. Паснедаўшы ў пасцелі, «вучоны муж» апранаецца і выходзіць у рэдакцыю «Нашай Нівы»⁷⁹. Пасля абеду садзіцца пісаць сваю працу.

Рэўкоўскія страшэнна абураліся на такі ўклад іх жыцця.

— Паразіт, — казала аб Ластоўскім п. Рэўкоўская. — Сам малады, здаровы, як вол, а жыве сакамі беднай, змучанай жанчыны: ён, бачыце, «вучоны», «грамадскі дзеяч», — іранічна заканчвала.

Аднаго разу, калі я зранку прыйшла да Ластоўскіх, дзверы адчыніў мне якісь малады мужчына. Ён быў толькі ў камізэльцы, рукавы белай кашулі яшчэ закасаны, высокі цвёрды белы каўнерык ад манішкі падпіраў падбародак; светлыя валасы, яшчэ мокрыя, гладка прылізаны; пад носам нейкая павязка з цюлю, зачэпленая шнурачкамі за вушы⁸⁰. Упусціўшы мяне, ён застаўся ў першым, кухонным пакоі.

— Хто гэта такі? — пытаю ў Ластоўскай.

— Янка Купала, — адказвае. — Учора прыехаў.

— Ку-па-ла? — здзівілася я. — Я ж зусім інакш сабе яго ўяўляла. А чаму ён у нейкім намордніку? Што, у яго вусны пакалечаны?

— Ды не! Гэта такі бінт, які прыціскае вусы, каб яны ўгору тырчэлі, — адказвае, смеючыся, Ластоўская.

— Фі, паскудства нейкае!

— Што, не спадабаўся?

— Не, — цвёрда адказала.

Праз хвіліну ўвайшоў Купала ўжо прыадзеты і без намордніка. Светлыя невялічкія вусікі тырчэлі кверху востра закручанымі канцамі⁸¹.

Пазнаёміліся. Пачалася якаясь пустая гутарка. Купала жартаваў, пытаўся, ці шмат у Вільні прыгожых дзяўчат. Мне было крыўдна, што ён прыняў мяне за дзяўчыну, якая можа лёгка падацца на заляцанкі. Насупіўшыся, я ўвесь час маўчала. Я ўяўляла сабе яго значна старэйшым, паважным мужчынам. Гэта ж чалавек, якому прадракалі вялікую будучыню, паэт,

вершы якога так глыбока пранікалі ў душу, захаплялі. А тут раптам — звычайны хлапец, легкадумны, які так дбае аб сваіх вусіках і гаворыць толькі аб дзяўчатах⁸².

Хутка яны з Ластоўскім пайшлі ў рэдакцыю «Нашай Нівы».

Да Ластоўскіх часта прыезджала яе сястра, таксама літоўская пісьменніца Пэледа. На выгляд гэта была простая вясковая жанчына і апраналася не па-гарадскому. Выглядала яна значна маладзейшай і здаравейшай за сваю сястру. Ластоўская была больш мяккай, лірычнай, а Пэледа — больш энергічнай, бойкай жанчынай. Ластоўская рэдка смяялася, хоць лагодная ўсмяшка заўсёды вітала на яе твары, і смех яе быў ціхі, прыглушаны. А Пэледа смяялася ад душы, раскаціста, звонка. Нягледзячы на такую розніцу ў характарах, абедзве сястры ўмела спалучалі сваю літаратурную творчасць, шмат твораў на літоўскай мове былі напісаны імі супольна, чаго не хапала ў аднэй — дапаўняла другая. Цікавая і рэдкая з’ява ў літаратурным жыцці — такая супольная творчасць дзвюх розных натур.

Неяк вясной гэтага ж 1909 года мне далі білет на першую ў Вільні беларускую вечарыну, якая мелася адбыцца, калі не мыляюся ў дакладнай даце, 9 сакавіка ў зале Палескага чыгуначнага клуба⁸³. Пайшла туды адна. Народу была такая процьма, што я ледзь праціснулася да свайго месца на правым балконе непадалёк ад сцэны. Білеты даўно ўжо былі распроданы, пускалі ўжо безбілетную публіку, якая запоўніла ўсё фае, усе праходы паміж крэсламі ў зале, тоўпілася на сходах, што вялі ў залу, а хто не змог уціснуцца ў будынак, натоўпам стаялі на вуліцы пад вокнамі залы.

Трэці званок. Раскрываецца заслона. На сцэне сярод дэкарацый лесу вялікі хор у беларускіх нацыянальных касцюмах. Дзяўчаты ў саматканых андараках, у вытканых нацыянальнымі ўзорамі белых кужэльных кашулях, рознакаляровых гарэціках і вытканых такімі ж узорами фартушках. Мужчыны — у белых з ценкай ваўнянай тканіны касцюмах: белыя нагавіцы запраўлены ў боты, верхняя белая вопратка, доўгая да калень, пашытая да стану, з чырвонымі выпусткамі па каўняры, ускос па

кішэнях і па бартах, падпаясаная шырокім чырвоным поясам, канцы якога звісаюць па баках; каўняры белых кашуль завязаны чырвонай жычкай. Асвечаны яркім святлом хор выглядае надзвычай маляўніча сярод зеленай дэкарацыі.

Выходзіць у чорным фраку кіраўнік хору кампазітар Рагоўскі. Узнімае рукі і...

А хто там ідзе, а хто там ідзе
У агромністай такой грамадзе?
— Беларусы.

Пры першых магутных, урачыстых гуках гэтай песні, напісанай Рагоўскім на словы Янкі Купалы, песні, якой суджана да 1917 года стаць гімнам беларускага народа⁸⁴, увесь зал затаіў дух.

А што яны нясуць на худых плячах,
На руках ў крыві, на нагах у лапцях?
— Сваю крыўду.

У зале пачуўся ўздых, адзін магутны ўздых з соцень грудзей... Здаецца, сцены ўздыхнулі⁸⁵.

А куды ж нясуць гэту крыўду ўсю,
А куды ж нясуць на паказ сваю?
— На свет цэлы.

Хтосьці ўсхліпнуў. Быццам каласы на жытнім полі пад подыхам ветру, пахіліліся долу галовы. Белымі матылькамі замільгалі хустачкі, узнікаючыся да вачэй.

А чаго ж, чаго захацелась ім,
Пагарджаным век, ім, сляпым, глухім?
— Людзьмі звацца.

Туга скручанай спружынай раптам узняўся плач, які ўжо нельга было стрымаць. Замест воплескаў, уся зала наўзрыд плакала, не скрываючы ўжо сваіх слёз. Побач са мной сядзелі якіясь старычкі — муж з жонкай — у гарадской вопратцы. Плечы іх з нізка апушчанай галавой сутаргава трасліся ад нястрымнага плачу ўголос⁸⁶.

Даўно заслона закрылася, на сцэне паспелі перамяніць дэкарацыю, і зноў заслона адкрыла канцылярыю воласці. На падлозе сядзіць валасны стораж і перакідвае пальцам на шчотах костачкі: «Цок сюды, цок туды...» А публіка ўсё не можа супакоіцца: то ў адным месцы, то ў другім яшчэ чуваць затухаючыя ўсхліпы.

На сцэне ідзе «Па рэвізіі», камедыя Крапіўніцкага ў перакладзе на беларускую мову.

Стоража іграў Алесь Бурбіс, пісара — Чэсь Родзевіч, бабу — Карольця (прозвішча яе не памятаю)⁸⁷. П'еса, напісаная ўкраінскім драматургам і перанесеная на беларускую сцэну, адлюстроўвала аднолькавы быт і ўкраінскага народа, і беларускага.

Пасля спектакля выступае ў той самай рудой сярмяжцы Алесь Бурбіс. Чытае верш Янкі Купалы «Ворагам беларушчыны». Гэты верш у сучасны момант забыты, ні ў адным гуртку самадзейнасці яго не пачуеш. А не лішне было б успомніць, бо яшчэ не пераваляся ў нас людзі панскай натуры, якія зняважліва адносяцца да нашай роднай мовы.

Ітак, чытае Бурбіс:

Чаго вам хочацца, панове?
 Які вас выклікаў прымус
 Забіць трывогу аб той мове,
 Якой азваўся беларус?
 Чаму вам дзіка яго мова?
 Паверце, вашай ён не ўкраў,
 Сваё ён толькі ўспомніў слова,
 З якім радзіўся, падрастаў.

 К свабодзе, роўнасці і знанню
 Мы працярэбім сабе след!
 І будзе ўнукаў панаванне
 Там, дзе сягоння плача дзед!⁸⁸

Алесь Бурбіс, як мне пазней казалі, не ўпершыню выступаў на сцэне і быў таленавітым акцёрам і дэкламатарам. Вершы ў яго чытанні рабілі вялікае ўражанне і выклікалі сільныя эмоцыі.

Зноў выступае хор уперамешку з дэкламацыяй Бурбіса. Чытае ён «Родны край» Якуба Коласа, «Званар» Янкі Купалы. Хор спявае беларускія народныя песні ў апрацоўцы Рагоўскага і Галкоўскага «Ой, пайду я лугам», «Дый куды ж ты, дуб зялёны, пахінаешся», «За лясамі, за барамі» і інш.

І нарэшце — пад скрыпкі і цымбалы беларускія народныя танцы пад кіраўніцтвам Ігната Буйніцкага. Стройны, шыракаплечы, у белым парадным нацыянальным касцюме, пакручваючы густы вус, з залётным агеньчыкам у вачах выступае ў першай пары найлепшы танцор — сам Ігнат Буйніцкі са сваёй дачкой. За ім — Мурашка, Радзевіч, Юрэвіч... Восем пар танцуюць «Лявоніху», «Юрачку», «Мяцеліцу», «Вераб'я». Белыя вопраткі мужчын, рознакаляровыя андаракі і гарсэцікі жанчын, зграбныя фігуры, задорныя, агністыя рухі...

З першых жа тактаў «Лявоніхі» сцены залы задрыжэлі ад гарачых воплескаў. З кожнай хвілінай, з кожнай новай фігурай «Лявоніхі» энтузіязм публікі ўзрастаў. Цяжка было ўседзець на месцы. Адзін за другім пачалі ўставаць з крэслаў. З грудзей вырываліся воклічы захаплення. Ужо даўно не чуваць скрыпак і цымбал. Віхор, які нёсся са сцэны, захапіў публіку, перайшоў у буру, шквал. Масавыя парыў, гром воплескаў, немы крык вырываўся праз сцены залы і, здавалася, лунаў пад нябёсы. За ўсё сваё жыццё я нідзе і ніколі не бачыла такога бурнага масавага парыву ў тэатральнай зале, такога ўзрушэння, такой гамы пачуццяў, ад плачу наўзрыд да крыку захаплення, якія міжвольна вырываліся з людскіх грудзей⁸⁹.

Зняможаныя больш як танцоры, ап'яненыя ад сільнага ўражання людзі нехаця апушчалі залу.

Таго, хто хоць раз бачыў Буйніцкага з яго трупай, ужо не могуць задаволіць сучасныя ансамблі беларускіх народных танцаў з іх балетнымі вывертамі, тэатралізацыяй, са стылізаванымі шаўковымі сукенкамі ў дзяўчат, з доўгімі, аж за калена, шаўковымі кашулямі і, асабліва, шырокімі чорнымі цыганскімі штанамі з выпускам над халявамі ботаў — у хлопцаў (Смаргонскі танцавальны калектыў). Усё гэта так неўласціва для запраўдных народных касцюмаў і танцаў, што выглядае на іх карыкатуру.

Ну, але аб гэтым можна спрачацца, гэта мая асабістая думка, магчыма, і памылковая. Хай аб гэтым скажуць сваё слова спецыялісты беларускага фальклору⁹⁰.

Праз пару дзён пасля гэтага вечара я атрымала запрашэнне на банкет у чэсць 1-й беларускай вечарыны. Не памятаю, у чыёй кватэры на Сніпішках адбыўся гэты банкет. Там я пазнаёмілася з усімі арганізатарамі і ўдзельнікамі спектакля і хору, з нашаніўцамі: Бурбісам, Буйніцкім, Лявіцкім (Ядвігіным Ш.). Не памятаю, ці ў гэты вечар, ці крыху пазней спаткалася з Цёткай і Змітраком Бядулем. Словам, з таго часу я была сваім чалавекам сярод нашаніўцаў, далучылася да хору і пачала часта наведваць Беларускаю хатку на Віленскай вуліцы і рэдакцыю «Нашай Нівы»⁹¹.

Гэтай жа вясной 1909 года, праглядаючы аб'явы на апошній старонцы газет і шукаючы, ці не знойдзецца для мяне якаясь адпаведная работа, я натрапіла на аб'яву аб прыёмных экзаменах у жаночыя гімназіі. Адразу рашыла паспрабаваць шчасця. І не таму, каб паступіць вучыцца ў гімназіі. Аб такім шчасці я не магла марыць, бо ў казённую гімназію мяне б не прынялі па тэй самай прычыне, па якой не дапусцілі да экзаменаў пры вучэбнай акрузе, а на прыватную гімназію патрэбны сродкі і на аплату за права вучобы, і на падручнікі, ну, і жыць жа неяк трэба. Не магла я даўжэй быць цяжарам для Рэўкоўскіх, хоць яны ніколі і нічым не далі мне гэтага адчуць. Мне патрэбна была хача б маленькая паперка аб тым, што я здала экзамены за якісь там клас, каб магла дамоў з ёй вярнуцца, каб якісь платны ўрок знайсці, бо хто ж адважыцца даручыць падрыхтоўку свайго дзіцяці нават у 1-ы клас, калі ты нідзе нічога не скончыла, калі невядома, якія маеш веды⁹².

На другі ж дзень я пайшла на Вастрабрамскую вуліцу, № 9, у прыватную жаночую гімназію Няздзюравай і Рэйсмiлер⁹³. Пад Вастрабрамскай сядзела жабрачка, маладая дзяўчына майго веку са спаралізаванымі, высахлымі, як цэвачкі, нагамі. «Вось дзе няшчасце, — падумала я, спыніўшыся ля яе. — А яна ж таксама хоча жыць, весяліцца, бегаць, танцаваць, можа, і вучыцца прагне, як і я...» Сумнымі і прыгожымі вачыма глядзела

яна на мяне. Што ж ёй даць? У кішэні ў мяне былі 2 капейкі, на якія збіралася купіць паперы і канверт, каб напісаць дамоў пісьмо, — даўно бо не пісала бацькам, на марку не было грошай, і рашыла паслаць даплатным. А тут вось гэта беднае дзяўчо... Ну, бацькі хай крыху яшчэ пачакаюць, а гэта дзяўчынка мо пажадае мне шчасця. І ўкінула апошнія свае 2 капейкі ёй у бляшаны кубачак.

У канцылярыі гімназіі сказала, што хачу паступіць у 6-ы клас, і папрасіла даць мне праграму, каб падрыхтавацца да экзаменаў.

— А дзе вы дагэтуль вучыліся, дзевачка, і што скончылі?

Я сказала, што прыехала ў Вільню здаваць экзамены на званне аптэкарскай вучаніцы, ды не пашанцавала мне.

— Дык вам трэба ў 4-ы клас здаць экзамены, — кажа пажылая дама. — Дайце ёй праграму за першыя тры класы, — звярнулася ўжо да другой дамы, маладзейшай.

— Не, я хачу ў 6-ы.

— Дык вы ж не вытрымаеце гэтых экзаменаў.

— Вытрымаю. Хачу ў 6-ы.

— Ну, добра, здавайце ў 5-ы, а калі не здасце, прымем у 4-ы.

— У 6-ы хачу, — настойваю на сваім.

— Ладна, дайце ёй праграму, — знецярплівілася пажылая дама і адварнулася ад мяне.

— Я хачу папрасіць, каб вы далі мне адрас каго-небудзь з лепшых вучаніц 5-га класа. Хачу папытацца ў іх, якія патрэбны падручнікі, можа, там што лішнія вычаркнуць трэба, каб дарма часу не траціць на непатрэбнае.

Зноў абярнулася пажылая дама (як пазней я даведалася, гэта была сама начальніца Няздзюрава Кацярына Платонаўна), уважліва паглядзела на мяне і загадала даць адрасы трох вучаніц. Схапіўшы праграму і адрасы, я адразу ж пабегла да бліжэйшай па дарозе Раі Коган. Увайшла ў багатую кватэру доктара Когана на Троіцкай вуліцы. Сказала служанцы, што мне патрэбна вучаніца гімназіі Няздзюравай. Выйшла да мяне высокая поўная бландзінка ў прыгожай светлай сукенцы. Пышныя з завітушкамі валасы, вялікія сінія вочы,

жывыя, парывістыя рухі. Прыветна мяне выслухала, талкова ўсё расказала, паказала падручнікі і прасіла заходзіць, калі куплю свае падручнікі і калі патрэбна будзе мне што раз'ясніць.

— А дзе можна дастаць, пазычыць падручнікі? — пытаю. — Бо я не магу іх купіць, не маю на гэта грошай.

Яна сказала, у якім завулку ёсць магазін, дзе купляюць і прадаюць ужываныя падручнікі. Там жа за адну капейку ў дзень ад кнігі пазычаюць іх, толькі трэба ў залог здаць якуюсь кнігу або рубля.

Падзякаваўшы, я паімчалася дамоў. Маня Рэўкоўская дала мне 2—3 кнігі на залог, і ў той жа дзень я дабыла патрэбныя кнігі і ўзялася за падрыхтоўку.

Да пачатку экзаменаў заставаўся цэлы месяц. Крукам сядзела над кнігай амаль цэлымі суткамі да 3 гадзін ночы. У 3 гадзіны клалася і адразу засынала. У 5 раніцы я ўжо была на нагах, ціхенька, каб другіх не будзіць, абмывалася халоднай вадой, выпівала з вечара прыгатаваную ваду салодкую з цытрынай і зноў за кнігі. Расклад экзаменаў быў для мяне выгадным: ад аднаго да другога экзамену быў прамежак у 5—7 дзён, што расцягвала ўсе экзамены яшчэ на адзін месяц. Усе прадметы я магла самастойна асіліць, апрача рускай мовы: я не ўмела пісаць пераказаў. Неяк дабылі мне крыху грошай, і прыйшлося звярнуцца да аднаго студэнта, які браў па 50 капеек за ўрок. Два ўрокі я пісала пераказы баек Крылова. На трэцім уроку, калі я сядзела за сталом і пісала, мой вучыцель стаяў за мной і быццам-то слядзіў, як я пішу. Раптам я пачула на сваёй руцэ яго гарачую касматую лапу, пакрытую рыжымі валасамі. Думаючы, што я не так нешта пішу, я спынілася, чакаючы яго ўвагі. Аднак ён маўчаў, а рыжая лапа пачала гладзіць і злёжку паціскаць маю руку. Я рванула руку і тут жа адчула гарачы подых на сваёй шыі і рэзкі пах мужчынскага поту, як ад казла. Яго чырвоны твар быў зусім блізка ад маёй шчакі. З пачуццём агіды і страху я ўскочыла, зграбла свае ўсе прылады і куляй выскачыла за дзверы. Больш я ні да яго, ні да каго іншага не звярталася па дапамогу. Сама рыхтавалася, сплечы на працягу двух

месяцаў па дзве гадзіны ў суткі. Ад пераўтомленасці даходзіла да галюцынацый.

Аднаго разу, седзячы днём з кніжкай на канапе, я пачала дзіка хахатаць. Ды як жа было не смяяцца? Велізарныя, у рост чалавека, ікс і ігрэк пачалі біцца паміж сабой. Ікс (х) сваёй касой нагой штурхаў ігрэка, верхняй сваёй развілкай лупіў яго па галаве, а ігрэк (у) ніжнім сваім кручком чапляе за нагу ікса, наровячы яго паваліць; ікс скача на аднэй назе, стараючыся ўтрымацца. І чым больш яны раз'яраліся ў бойцы, тым мацней я хахатала і стрымацца не магла. Пачула з кухні п. Рэўкоўская, прыбегла і ўбачыла, што я без дай прычыны заходжуся ад смяху, і, зразумеўшы, у чым прычына, вырвала з рук у мяне кнігу і прагнала на паветра адпачыць.

Іншым разам, калі рыхталася да экзаменаў па прыродазнаўстве, пабачыла перад сабой агромністую, аж да столі бедраную костку, якая валілася на мяне, гатовая стукнуць па галаве. Кніга вывалілася з рук, і я з дзікім жахам у вачах пачала крычаць немым голасам, адпіхаючы рукамі костку. Зноў на мой крык прыбегла п. Рэўкоўская і прагнала мяне ў гародчык⁹⁴.

Пачаліся экзамены. Увайшла я ў залу з бліскучым і слізкім паркетам, вялікімі вокнамі і стала воддаль ад усіх дзяўчат у куточку, аглядаючы іх шырока раскрытымі вачамі. Якія яны ўсе прыгожыя ў фарменных сукенках з белымі фартушкамі, вясёлыя, шумныя! І яны, праходзячы міма, таксама аглядалі мяне з ног да галавы і шапталіся паміж сабой, некаторыя хіхікалі. І не дзіва: сярод іх я выглядала, як лопух сярод кветак. Светлая, у зялёных пасачкі кофточка, з якой я ўжо вырасла, ледзь зашпілялася на грудзях, манжэты рукавоў не даходзілі да шчыкалатак, а чужая спадніца ў клетку, непамерна доўгая і шырокая, усё наравіла, падла, спаўзаць у поясе. Вучыцелі таксама аглядалі мяне. Мабыць, упершыню з'явілася ў гімназіі такое дзівадла. У вачах адных я адчувала ласкавую цеплыню, у другіх — халодны позірк здзіўлення, быццам пыталі: «Хто ўпусціў сюды гэту дзяўчыну? Чаго ёй тут трэба?».

Асабліва памятаю экзамен па прыродазнаўстве. Як ні дзіўна, але сярод прадметаў, па якіх экзаменавалі на званне

аптэкарскага вучня, не было прыродазнаўства. А ў гімназіі ўвесь курс заканчваўся ў 5-м класе, і адзнака, атрыманая на экзамене пры пераходзе ў 6-ы клас, заносілася ў атэстат пры заканчэнні гімназіі. Праграма была вялікая. Трэ было асвоіць матэрыял 4 падручнікаў: дзве тоўстыя кнігі батанікі і заалогіі і дзве, крыху меншыя, — мінералогіі і анатоміі чалавека. Выкладаў гэтыя прадметы зяць начальніцы, немец Рэйсмлер і, як казалі гімназісткі, вельмі строга вымагаў глыбокіх ведаў свайго прадмета. Я вельмі баялася гэтага экзамену.

За сталом некалькі чалавек экзаменацыйнай камісіі. На паркеце ля сцяны прытулілася вялікая колькасць розных табліц, якіх я дагэтуль ні разу не бачыла. Выходзяць дзяўчаты адказваць па білеце, і амаль кожная з іх атрымлівае вымоўку, што не падрыхтавала табліц, па якіх трэба адказваць. Я пільна разглядаю са сваёй лаўкі табліцы і дзіўлюся: «Вось дурніцы! Гэта ж па табліцы куды лягчэй адказваць. Там усё як на далоні: глядзі і гавары аб тым, што бачыш».

Выклікаюць і мяне. Выцягваю 21-ы білет. Гляджу ў праграму: 1) бярозы, 2) тыгр, 3) нягашаная вапна і 4) кровазварот. Адразу падыходжу да табліц і выбіраю з усёй кучы патрэбныя. Пакуль іх разглядала, падышла мая чарга адказваць.

Хто з нас не знае нашу беларускую бярозку? Нічога лягчэйшага, як аб ёй расказаць. Памятаю, што і ад сябе дабавіла, чаго ў сухім падручніку не было. Сказала, як прысады бяроз упрыгожваюць нашы шляхі-дарогі, як яны бялеюць сваімі стваламі і шэпчуцца каля доміка, як прыемна пахнуць яе маладзенькія, кволенькія светла-зялёныя лісточкі. Мяне не спынялі і нека асабліва ўважна слухалі і часам пераглядаліся паміж сабой.

Нягашаная вапна. Пхі! Аб гэтым не варта было траціць час на чытанне падручніка. Побач з нашым домам у Глыбокім перабудоўваўся касцёл, і я кожны дзень назірала, як гасяць вапну. Не раз бывала і ў вапнярцы, дзе выпальваюць вапнякі. Таму ўвесь працэс выпальвання і гашэння вапны расказала, бадай, лепш, як па падручніку.

А аб тыгру крыху прызадумалася: з якога канца пачаць яго апісваць — з галавы ці з хваста? Успомніла прымаўку: «З гала-

вы — цвёрда, а з хваста — смярдзіць» — і ўсміхнулася. Рашыла пачаць з галавы, хоць і цвёрда. Ну, апісаць словамі тыгра — так-сама не трудная справа. Гэта ж той самы кот, толькі вялікі. А ці мала ў нашым доме катой гадавалася?

А вось з кривазваротам... справа зусім дрэнна. Нічагусенькі я не зразумела ні з падручніка, ні з табліцы. Наматаны, накручаны каля сэрца нейкія сінія і чырвоныя жылы, а што да чаго — аніруш не ведаю. На маё шчасце, я, мабыць, надакучыла камісіі, бо як толькі паставіла перад сабой табліцу з гэтымі жыламі і глыбока ўздыхнула, замахалі рукамі: «Даволі ўжо, даволі!» Зірнула я на руку начальніцы, якая побач з пяцёркай паставіла крыжычак, і кроў шуганула мне ў твар ад радасці. Выскачыла, як шалёная, з класа ў залу. Праз хвіліну выйшаў з класа і сам Рэйсмільер, закурыў папяросу і падазваў мяне.

— Скажыце, дзевачка, хто вас рыхтаваў па прыродазнаўстве?

— Ніхто. Я сама рыхтавалася.

— Як гэта сама?

— А так, сама, бо ў мяне няма сродкаў, каб наймаць вучыцеля.

— А колькі часу вы рыхтаваліся па гэтым прадмеце?

Я крыху задумалася, прыпамінаючы.

— Экзамен гісторыі, — кажу, — у нас быў 2 мая, а сягоння 8-е, — пачала лічыць на пальцах, — шэсць дзён.

— Дык гэта ад аднаго экзамену да другога 6 дзён. А наогул калі вы пачалі вывучаць прыродазнаўства?

— Я ж кажу вам — з 2 мая. Да гэтага я паняцця не мела, што такое батаніка, заалогія. Першы раз гэтыя кнігі я ў рукі ўзяла 2 мая.

— І ўсе чатыры кнігі вы паспелі вывучыць за 6 дзён? — недаверліва зноў пытае.

— Ага, паспела. — І памкнулася было сказаць, што ў анатоміі я не ўсё зразумела, ды ўкусілася за язык, спужаўшыся, што магу гэтым прызнаннем сапсаваць сваю пяцёрку.

Рэйсмільер неяк крыва ўхмыльнуўся — відаць, не паверыў — і адварнуўся.

З гэтага дня пачалі наведваць мяне дзяўчаты, мае будучыя падружкі па гімназіі: Марыля Давякоўская, Марыся Федаровіч

і Зоська Вітвінская. Прыходзілі днём і, рэч вядомая, перашкаджалі мне рыхтавацца да чарговага экзамену. Добра, што на дварэ было ўжо цёпла, таму я з раніцы, забраўшы пад паху кнігі, уцякала з дома на Лютэранскія могілкі, што на Малой Пагулянцы, і, зашыўшыся ў кусты, займалася да вечара. Пазней мне Марыля прызналася, што іх пасылала начальніца правярць, хто я, у якіх умовах жыву і вучуся. У маю адсутнасць яны распыталіся аба мне ў п. Рэўкоўскай.

Кончыліся экзамены. Па ўсіх прадметах казалі мне ацэнкі, з якіх большасць была пяцёрак і ніводнай тройкі, толькі па рускай мове не назвалі ніякай ацэнкі, а паралі летам пазаймацца дыктоўкамі. Трэба думаць, двойку схапіла, але не хацелі мяне адпужваць. Як ні прасіла-маліла выдаць мне паперку з пячаткай аб тым, што здала экзамены за 5 класаў гімназіі, ніякай паперкі мне не далі, толькі казалі, што я прынята ў 6-ы клас і каб прыезджала да пачатку заняткаў у жніўні.

З лёгкай душой, не маючы сіл ад стомленасці думаць аб будучыні, я выехала дамоў у Глыбокае. А прыехаўшы, як завалілася спаць, дык спала цэлых два тыдні без просыпу. Падаіўшы карову, мама прыпадыме мяне з падушкі і сонную напоіць цёплым малаком. Не адкрываючы вачэй, не прыходзячы да свядомасці, інстынктыўна глытала малако і спала, спала... Нарэшце бацькі спужаліся: дакуль жа яна будзе спаць? Мама звярнулася да доктара па параду. Доктар сказаў, каб не даваць мне спаць больш нормы. Параіў вадзіць мяне ў поле, лес, на возера, змушаць хадзіць, бегачь, у лодцы за вёслы пасадзіць, словам, усялякімі спосабамі раскатурхаць, ажывіць мяне, бо інакш можа дрэнна кончыцца.

І вось падымаюць мяне сонную, адзяваюць і, узяўшы з двух бакоў пад рукі, бацька і старшы брат Казя вядуць мяне па вуліцы за мястэчка. Вочы закрыты, ногі падгінаюцца, ледзь можна разабраць, як невыразна, быццам п'яная, бармачу:

— Пусціце мяне, не мучайце!..

А ззadu за намі збіраецца цэлая працэсія дзетвары і цікавых дарослых. Выводзяць мяне за мястэчка на шашу і пачынаюць перакідаць мяне з рук у рукі, як валеібольны мячык. Шпурнуць

да аднаго, а як толькі пачынаю падаць, той падхопіць і шпургае другому. Бацька, Казя, Клаўдысь Душэўскі са сваім таварышам, якія прыехалі на канікулы, з дня ў дзень так гулялі мной, як мячыкам, пакуль не дабіліся, што-ткі я мала-памалу ачуняла і пачала ўжо самастойна трымацца на нагах.

Гэтым летам я пазнаёмілася ў Глыбокім з аднэй дзяўчынай, з якой звязала нас моцная дружба. Гэта дружба сыграла пэўную ролю ў маім жыцці: яна і падтрымлівала мае сілы ў цяжкім змаганні з жыццём, яна і шкодна ўплывала на некаторыя мае погляды. У далейшым хачу сказаць, як гэта моцная дружба паступова гасла аж да таго, што мы сталі зусім чужымі, больш таго, апынуліся ў двух варожых лагерах.

Дуня Мірман — дачка даволі багатага лесапрамыслоўца. З першага спаткання яна зрабіла на мяне ўражанне сваёй незвычайнасцю. Яна не падобна была да ніводнай з дзяўчат, якіх я ведала. Гады на два старэйшая за мяне, высокая, стройная, прыгожая, заўсёды акуратна, але строга апранутая, без прэтэнзій на моды, яна здзіўляла мяне сваім свабодным, смелым абыходжаннем з людзьмі, сваёй начытанасцю, глыбокімі думкамі. Словам, разумная была дзяўчына. Пры другім спатканні яна запрасіла мяне да сябе. У доме бацькоў сваіх яна займала асобны пакойчык. У ім усё акуратна прыбрана, чысценька. На полках і на стале кнігі, на сценах рэпрадукцыі мастацкіх малюнкаў. Ува ўсім — ні ценю таго мяшчанскага густу, які зазвычай бывае характэрным для местачковых дзеячаў. Над сталом я ўбачыла рэпрадукцыю вобраза Хрыста.

— Ты ў Хрыста верыш? — здзіўлена пытаю.

— Я атэістка, — адказвае, — не веру ні ў бога, ні ў чорта, але Хрыстос быў першым рэвалюцыянерам, і таму я яго паважаю.

— А вось мой бацька вычытаў у кнігах, што Хрыстос наогул не існаваў, што гэта толькі казкі аб ім, такія ж казкі, як міфы ў грэкаў аб Зеўсе і Апалоне, як і ў іншых народаў казкі аб багах.

— А мне ўсё роўна, ці ён запраўды існаваў у жыцці, ці толькі ў марах-летуценнях народа. Хай сабе і казка, але яна выражае рэвалюцыйныя думкі і настроі паднявольнага люду таго часу.

— А што твае бацькі на гэта кажуць, што ты Хрыста ў сябе завяла? Яны ж, напэўна, прытрымліваюцца старога закону?

— Я сябе паставіла так, што бацькі не ўмешваюцца ў маё асабістае жыццё, — сказала і, дастаўшы з прыгожага партсігара папяросу, закурыла.

— Ты курыш? — з яшчэ большым здзіўленнем спытала, бо да гэтага часу не сустракала жанчын, а тым больш дзяўчат, якія б курылі.

— Ведаеш, у мяне цяпер ёсць толькі адзін верны друг. Усе мяне намаўлялі пакінуць яго, але я не згадзілася, бо ўсе сябры, прыяцелі могуць выехаць, пакінуць мяне, а гэты — ніколі! А ведаеш, хто гэта? Папяроска. Ты смяешся? Але ж гэта праўда! Аднак ты не куры, не трэба! Хай табе будзе радасна і весела ў жыцці без папярос.

Вось гэта яе самастойнасць, незалежнасць ад рэлігійных і нацыянальных забабонаў бацькоў сваіх, ад людскіх перасудаў, яе рэвалюцыйныя настроі заімпанавалі мне і звязалі цеснай дружбай. Дня не праходзіла, каб мы не імкнуліся адна да аднэй. Найчасцей у яе пакойчыку, дзе нам ніхто не перашкаджаў, скулімся, бывала, на канапе, падкурчыўшы ногі, прытулімся, і канца не было нашым гутаркам. Колькі там думак было выказана, колькі агністых слоў, маладога парыву! Колькі цёплай, сардэчнай ласкі ад яе бачыла!

Яна мне расказала аб сваёй рэвалюцыйнай дзейнасці ў 1905—1906 гадах, аб падпольнай рабоце ў Вільні, аб дакладках, спрэчках на тайных сходах, аб тым, як пераносіла цяжкі шрыфт для падпольнай друкарні і абдурвала паліцыю, як разносіла і расклеивала на сценах лістоўкі і пракламацыі. Яна шмат перажыла, перацярпела, была ў самым віхры жыцця, крылі яе рваліся да лёту ўвысь. Але вось пачаліся правалы, арышты, шмат хто з яе сяброў апынуўся за кратамі турмы, на ссылцы, пачаліся спрэчкі паміж уцалелымі, партыйныя рознагалосці. Яна належала да тэй групы моладзі, якая не прызнавала праграмных рамак, а жыццё і падзеі вымагалі, каб кожны належаў да тэй ці іншай партыі і падпарадкоўваўся партыйнай дысцыпліне.

Значна пазней я зразумела, што яна не была запраўднай прынцыповай рэвалюцыянеркай, а толькі часовай спадарожніцай рэвалюцыі. Спачатку яе захапіла рамантыка падпольнай дзейнасці, стыхійны рэвалюцыйны рух, але калі пачалася рэакцыя, калі яе таварышы адзін за адным аказаліся ў царскіх турмах, яна, не маючы глыбокіх перакананняў, разгубілася, расчавалася ды, праўду кажучы, напалохалася і адышла ад рэвалюцыйнай дзейнасці, дазволіла напалоханаму бацьку забраць яе з горада дамоў і зашылася, як салтыкоўскі пяскар, у глыбоцкую зацішную норку.

Аднак тады я ўсяго гэтага яшчэ не разумела. Мяне вабілі ў ёй яе прошлая рэвалюцыйная дзейнасць, яе нянавісць да царскага рэжыму, да ўсялякага прыгнёту, яе вальнадумнасць. У гутарках з ёй я вучылася думаць, разважаць, шукаць праўды ў жыцці. І, на жаль, доўга верыла ў няправільны погляд яе, што «праграмныя рамкі звязваюць вольную думку чалавека».

Раз, прыйшоўшы да нас, Дуня кажа:

— Ведаеце, што ўчора мой бацька запяяў? Ён прапануе мне і маім братам прыняць праваслаўе, каб лягчэй было пракладаць сабе дарогу ў жыцці. Браты ж мае ніяк не могуць папасці ў гімназію з прычыны іудзейскага веравызнання. Дый я праз гэта не змагла далей вучыцца.

— Ну, а вы як глядзіце на гэту прапанову? — пытае мой бацька.

— А я яму адказала: па-мойму, адно г... і другое, дык нашто я буду з аднаго г-на лезці ў другое? Буду ўжо ў адным сядзець, у якім і вы сядзіце.

— Маладзец, Дунечка! — падала я свой голас. — Нам трэба змагацца за тое, каб знішчыць усе абмежаванні, якія ставяцца для людзей «інаковеруючых», а не прыстасоўвацца да дзікіх парадкаў нашых прыгнятальянікаў.

Глыбокае — прыгожае мястэчка (цяпер раённы горад), размешчанае паміж двух азёр: меншым — з не зусім прыгоднай для друку назвай⁹⁵. Навакол пясчыстыя крутыя ўзгоркі, а водаль — сасновыя бары.

Мы часта цэлай кампаніяй выязджалі ў лодках на Беразвецкае возера. Бацька мой браў з сабой акарыну, браты мае і Дуні — гітары, мандаліны, балалайкі, і на возеры адбываліся музыкальна-вакальныя канцэрты. Асабліва я любіла, калі Дуня сваім сільным альтам з металічным звонам запявала:

Как дело измены, как совесть тирана,
Осенняя ночька темна...⁹⁶.

А калі далучалася да нас цудоўнае каларатурнае сапрана Анэткі Душэўскай, дык з усіх хат Глыбокага высыпаліся людзі на Беразвецкую шашу слухаць нашы канцэрты. У перапынках паміж песнямі і музыкай да нас даляталі з шашы працяжныя воплескі. І якіх толькі песень мы не спявалі! Тут былі і баявыя рэвалюцыйныя, і лірычныя, і жартоўныя, сатырычныя. Адну з нашых песень, якую мы часта спявалі, я пасля нідзе не сустракала ў друку і не чула, каб хто яе спяваў. Таму дазволю сабе ўспомніць тут яе тэкст.

Лишь только утро, жена толкает:
«Вставай, ленивец, сено косить!»
Придётся обедать, так заставляет
Дрова рубить, воду носить.

Поешь немного, лечь не успеешь, —
Опять в поле работать ступай!
Днём пашешь-пашешь, под вечер сеешь —
Вот наслаждение, вот вам и рай! (2 р.)

К тому ж прибавьте: сухая глотка,
Пустой желудок, плохой обед.
Осёл ленивый, жена — трешотка.
Там белокурый рядом сосед...

А ночью тоже: бока страдают,
Жестка солома, собачий лай,
Жены храпенье, клопы кусают...
Вот наслаждение, вот вам и рай! (2 р.)

Дома живёшь ты в несчастной доле,
С голоду зубы скрипом скрипят,

Запашешь землю, засеешь поле —
Там частью сгнило, а частью выбил град;
Там плати-ка подати, а там и взятки,
Корм для постоя рекрутам давай,
А тут урядник тянет остатки —
Вот наслаждение, вот вам и рай! (2 р.)

Але не толькі гутаркамi ды песнямі мы з Дуняй займаліся. Яна мне дапамагала авалодаць рускай мовай: пісала дыктоўкі, пераказы, а Дуня правярала. Вельмі трудна мне было справіцца з праклятай літарай «ятъ» (ѣ), ніяк не магла запомніць, дзе трэба пісаць «е», а дзе «ѣ».

За лета я і фізічна акрэпла, і інтэлектуальна крыху развілася дзякуючы і кнігам, і гутаркам з Дуняй⁹⁷.

Лета прайшло. Трэба збірацца ў гімназію. Маці крыху ўпіралася, даводзіла, што навука ў сухоты мяне ўгоніць, але-ткі хутка здалася. Бацька ўзяў за паўгода наперад сваю зарплату, пашылі мне форму, абутак, сёе-тое з бялізны, і ў жніўні я зноў у Рэўкоўскіх.

Пачаліся заняткі ў гімназіі. Няўжо гэта я сяджу за партай разам з іншымі гімназісткамі?⁹⁸ Не, гэта, напэўна, сон. Вось зараз прачнуся, і ўсё знікне. Ану, ушчыкну сябе, каб праверыць — сон гэта ці цудоўная ява. Балюча шчыкаю сябе. Не, не прачынаюся.

З дзяўчатамі хутка не толькі асвоілася, але з многімі і падружыла. Радасна на сэрцы, весела. І ўсё было б добра, калі б не турбавала адна думка: трэ было знайсці якісь заробак на жыццё. Дакуль жа я буду цяжарам для Рэўкоўскіх? Я прасіла сваіх падруг, прасіла начальніцу дапамагчы мне знайсці адзін-другі платны ўрок, але нешта нічога з гэтага не выходзіла. Паралілі мне звярнуцца да адной пані на Антокалі: яна актыўная грамадская дзячка, мае шмат знаёмых і, як ходзяць чуткі, дапамагае знайсці працу бяднейшым вучням.

Пайшла па атрыманым адрасе. Кватэра ў гэтай пані, як відаць, вялікая. З пакояў даносіўся гоман шматлікіх галасоў. Мяне гэта пані, аднак, не пазвала ў пакоі, а гаварыла са мной у пярэдняй. Выслухаўшы маю просьбу, спытала, ці я

рэлігійная. Праглынуўшы набеглую сліну, адказала, што з малых год жыла побач з касцёлам. Не ведаю, ці задаволіў яе мой адказ, але я пасля была задаволена з сябе, бо і праўды не сказала, і не зманіла⁹⁹. Пасля пасыпаліся іншыя пытанні: ці я належу да гуртка адаратараў эўхарыстыі, ці да «мілоснікув сэрца Езусовэго», ці да саюза найсвентшай панны Марыі. Не, да ніводнага з гэтых гурткоў я не належала. Дык вось, трэба, каб я запісалася пакуль што хоць да аднаго такога гуртка, каб праявіла сябе, як актыўная каталічка, і тады, калі я буду варта, яна пастараецца знайсці для мяне ўрокі. Выйшла я за дзверы і плюнула на іх. Згарыце вы са сваімі рэлігійнымі гурткамі! Не мела я работы занімацца яшчэ такім глупствам. Сярдзітая, вярнулася дамоў ні з чым¹⁰⁰.

Перад ад'ездам з дома бацька мне сказаў:

— Калі табе будзе вельмі цяжка ў жыцці, калі не знойдзеш сабе якога заробку, звярніся вось па гэтым адрасе да ксяндза Савіцкага. Ён цяпер прэлатам у катэдры. Пэўна ж, мае шмат знаёмых і зможа знайсці для цябе якіясь урокі. Мяне ён павінен памятаць з тых часоў, калі пасля ссылкі ён яшчэ адбываў кару ў Будславе ў якасці вікарыя.

Дайшоўшы амаль да распачы ад бесплодных пошукаў урокаў, я рашыла звярнуцца да Савіцкага. Перад тым я заходзіла ў катэдру паглядзець прэлатаў, як яны выглядаюць. Вось выходзяць яны адзін за другім і садзяцца ў лаўках па абодвух баках ад аўтара, усе такія важныя, у белых комжах і чырвоных, як жар, палярынах. Каторы ж з іх Савіцкі? Мабыць, вось гэты з левага боку старычок з такім лагодным тварам і добрымі вачыма. А вось гэты справа — бацохны мае! — вось жа нейкі сярдзіты! Як павядзе вокам па касцёле, дык мароз па скуры прабягае, ну, проста звер зверам глядзіць. Не давядзі, божа, сустрэцца дзе і мець з ім справу!¹⁰¹. Ітак, іду з адрасам у руках на Дварцовую плошчу ў шэры дом, што насупраць скверу з помнікам Мураўёву-вешацелю. Каля помніка шпацыруе ўзад і ўперад гарадавы. Я ўспомніла, што мне апавядалі аб гэтым помніку. Даўней не было тут гарадавога. Ён паявіўся пасля адной штукі, якую выкінула віленская моладзь. Набралі хлопцы ў бойні тры-

бухоў і кішак, ноччу абчапілі імі помнік з галавы да ног, а на па-стамент вылілі некалькі бутэлек валяр’янкі. Зляцеліся з усяго горада сабакі да трыбухоў, а каты на пах валяр’янкі. І што там тварылася ля падножжа помніка, можна сабе ўявіць! З таго часу гарадавы і днём, і ноччу сцеражэ гэты помнік.

Уваходжу на другі паверх. Вось і таблічка на дзвярах з про-звішчам. Званю. Адчыняюцца дзверы і... дух мне заняло, увач-чу пацямнела. Хачу ўцячы, ды ногі волавам наліліся, да зямлі прыраслі: стаіць у дзвярах гэты страшны, сярдзіты прэлат.

— Ну, што скажаш? — пытае, усміхнуўшыся.

Мабыць, заўважыў, як я спужалася. А тут язык, падла, пры-сох да горла са страху. Ледзь змагла прабарматаць, што я дачка Вінцэнта Мядзёлкі.

— А-а-а, памятаю, памятаю. Добры быў чалавек. Ну, дык за-ходзь.

Пераступіла я парог і, авалодаўшы сабой, расказала, з якім інтарэсам прыйшла. Распытаўся, дзе я вучуся, у каго живу, і сказаў прыйсці ў нядзелю.

Значна пазней я даведалася, што ён пазваніў па тэлефоне ў гімназію, спытаўся, ці ёсць там такая вучаніца, як яна вядзе сябе, як вучыцца.

У наступную нядзелю зноў іду да яго з надзеяй, што на гэты раз не напрасна.

— Ну, дык вось якая справа, — кажа, — калі вучыцца — дык вучыцца, а працаваць — дык працаваць. А калі будзеш і вучыцца, і зарабляць сабе на пражыццё, дык нічога добрага з гэтага не будзе. Ты яшчэ замаладая і заслабая на гэта, не вытрываеш.

Сэрца маё ўпала. Зноў рухнулі надзеі. Сяджу, патупіўшы га-лаву і стрымліваючы слёзы.

— Знайдзі парадачную сям’ю, — прадаўжае прэлат, — якая б узяла цябе на кватэру і поўнае сталаванне, дагаварыся аб цане, а я буду кожны месяц даваць табе гэту суму.

Кроў шуганула мне ў твар, і слёзы заслانیлі вочы.

— Я не жабраваць прыйшла, а працы шукаць, — кажу, зады-хаючыся. — Мне падачкі не трэба, я магу зарабіць. Хопіць часу і сіл і на вучобу. Я не магу дарма грошы ад вас браць.

Ускочыла і кінулася за дзверы¹⁰².

Зноў пацяклі безнадзейныя дні. Ужо другі тыдзень я не магу знайсці адпаведнай работы. Бачачы, як трудна жывецца Рэўкоўскім — Мані пагражаюць сухоты, трэба і лячыцца, і добра аджыўляцца — я пасля заняткаў у гімназіі выседжваю абедзенную пару на скверы, а прыйшоўшы дамоў, выдумляю, што абедала ці то ў Душэўскіх, ці ў аднэй з падруг. Рэўкоўскі не верыць маёй хлусні і выпытвае, што там было на абед. Зноў прыходзіцца выдумляць розныя смачныя стравы, якіх не бачыла ў гэты дзень і не каштавала нідзе. На гэты раз маё сумленне дазваляла мне маніць. А як пойдучь старыкі на пасляабедзенны адпачынак, вазьму якуюсь скарыначку хлеба, з’ем, запіваючы вадой. Так і абыходзілася. Калі ўжо надта моцна дакучаў голад, я ездзіла ў Нова-Вілейск¹⁰³ да цёткі Мальвіны, мамай прыяцелькі, якая працавала закройшчыцай у псіхіятрычнай бальніцы. Звычайна ездзіла я ў суботу і вярталася ў нядзелю вечарам. Такім чынам два дні ў тыдзень я магла быць сытай¹⁰⁴.

Аднойчы, калі я сядзела ў Цялятніку¹⁰⁵ — так называўся сквер у цэнтры Вільні, — чакаючы, пакуль пройдзе абедзенны час, на гэту ж лаўку прысеў якісь пажылы дзядзька.

— Чаму ў вас такая смутная мінка, — звярнуўся да мяне.

— Бо няма з чаго цешыцца, — адказала.

— Вось табе і раз! Маладая прыгожая паненка і не бачыць радасці ў жыцці? Вы, мабыць, не вільнянка?

— Не, не вільнянка. — І даверліва расказала аб сваёй турбоце, што мне трэба зарабіць на пражыццё, а не магу знайсці ўрокаў.

Ён шчыра паспачуваў мне і абяцаў дапамагчы, бо мае шмат знаёмых, і ён упэўнены, што праз пару дзён знойдзеца нешта. Запісаў у кніжачку маё прозвішча, спытаў, у якой гімназіі і ў якім класе вучуся.

Не прайшло і тыдня, як падчас вялікай перамены ўбягае ў нашу залу якаясь прыгатавішка і крычыць:

— Мядзёлка! Ёсць тут такая? Вам пісьмо.

Здзіўлена, хто б мог мне пісаць праз гэту дзяўчынку, адкрываю канверт і... О, радасць! Зверху наклеена выразка аб’явы

з газеты, што патрабуецца рэпетытар падрыхтаваць дзяўчынку ў 2-і клас. А далей піша гэты дзядзька, які абяцаў мне знайсці ўрокі, што гэта дзяўчынка — дачка яго добрага знаёмага генерала. Умовы такія: асобны пакой і поўнае сталаванне. Радасць была бязмерная! Жартачкі, такія добрыя ўмовы! Нават дзяўчаты ўсе здзівіліся, бо за гадзіну ў дзень плацілі або 5 руб. у месяц, або давалі абеды, або куток у агульным пакоі.

А тут усё табе — і поўнае сталаванне, і нават асобны пакой. Такі выгадны ўрок рэдка дзе можна знайсці. Усе дзяўчаты цешыліся з маёй удачы. Адно толькі мне не падабалася: у канцы пісьма гэты дзядзька назначае мне спатканне а 4-й гадзіне дня каля кефірнай будкі ў Цялятніку, адтуль пойдзем да генерала, а «пасля пойдзем у цырк». Зрабілася неяк непрыемна. На якое ліха мне гэты цырк здаўся? Ну, але хай сабе! У цырк можна і не пайсці, а да генерала — трэба.

Як толькі кончыліся заняткі, я ўжо адразу пабегла дамоў, не чакаючы, пакуль пройдзе абед, і з парога закрычала:

— Ёсць, ёсць ужо ўрок! Ды які яшчэ! — і паказала п. Рэўкоўскай ліст.

Яна прабегла яго вачыма.

— Мразоўскі?! — здзівілася. — А ты скуль ведаеш гэтага Мразоўскага? — ужо неяк грозна спытала.

Я расказала, як у скверы адбылася наша гутарка. З нейкай трывогай выслухала мяне.

— Маня, Маня! Ідзі сюды хутчэй! — паклікала дачку. І тут жа неяк узбуджана пачалі абедзве нешта гаварыць па-французску. Абедзве знерваліся. Я нічагусенькі не разумела, што яны гавораць, але ведала, што аба мне і аб гэтым лісце. Ці я што дрэннага зрабіла, ці што? Я прыціхла, зашылася ў куток, разгарнула свае кнігі, але нічога ў іх не бачыла, не разумела. Што здарылася? Чаму яны так занепакоіліся? А запытацца не пасмела. Прыйшоў Ясек Фрыцынскі, нарачоны Мані. Я чула, як у сваім пакоі Маня прыцішаным голасам гаварыла яму аб пісьме Мразоўскага. Уся гутарка іх да мяне не дайшла. Блізіцца ўжо 4-я гадзіна. Я ціхенька ўстаю, іду ў калідор і знімаю сваё пальцішка.

— Куды гэта ты? — высунуўшыся з пакоя, пытае п. Рэўкоўская.

— Трэба ж схадзіць да гэтага генерала, я ж не магу ўпусціць такі выгадны ўрок.

— Нікуды ты не пойдзеш. Ясек! Ужо пара, — паклікала праз дзверы Ясека.

Выйшаў Ясек і, хаваючы ў бакавую кішэню ліст ад Мразоўскага, насміхаецца нада мной:

— Ай да Паўлінка! Ай да дзяўчынка!

Я расплакалася. Як толькі выйшаў Ясек, падышла да мяне п. Рэўкоўская, абняла, пацалавала ў галаву.

— Супакойся, дзетка. Тваё шчасце, што мы ведаем гэтага Мразоўскага. Інакш ты б дамоў ужо не вярнулася, ні нас, ні бацькоў сваіх не пабачыла б больш.

І расказала мне, хто такі гэты Мразоўскі. А ведаюць аб ім таму, што ён жыве на кватэры ў маткі Ясека¹⁰⁶. Мразоўскі працуе ў паліцыі і разам з тым займаецца гандлем «жывым таварам». Ужо не адну такую дурную наіўную дзяўчыну ён справадзіў у турэцкія гарэмы. Прыцягнуць яго да адказнасці за такія ганебныя справы — трудна, бо ўся паліцыя падкуплена такімі гандлярамі.

— Ніякага генерала не існуе. Гэта ён сам даў аб’яву ў газету, каб цябе заманіць у сваю сетку, як павук неасцярожную муху. Цябе ў гэты ж дзень вывезлі б з Вільні, і ніхто б нідзе цябе не знайшоў.

Выслухала я гэта, і мае вочы адразу высахлі ад страху. Спужалася, бадай, горш, як прэлата. Аж кроў застыла, як уявіла сабе, у якой небяспецы я была.

На спатканне з Мразоўскім пайшоў заместа мяне Ясек. Якая там у іх была гутарка — не ведаю, але больш я нідзе Мразоўскага не сустрэла, і гутаркі аб ім ніколі ўжо не было.

Неўзабаве пасля гэтага здарэння спаткалася на вуліцы з прэлатам Савіцкім. Ён спыніўся.

— Чаму не прыходзіш?

Я патупіла вочы і маўчала.

— Прыходзь у нядзелю.

— Ёсць, можа, якія ўрокі? — пытаю з надзеяй.

— Нешта лепшае ёсць, як урокі, — адказаў і шпарка адышоў.

Аслупянелая са здзіўлення і радасці, я доўга стаяла, вытара-шчыўшы вочы. Што ж можа быць лепшае, чымся ўрокі? Чаму адразу не сказаў?

У гэты ж дзень я села за пераклад на беларускую мову верша дагэтуль не вядомага мне польскага аўтара, схаванага пад літа-рамі «Ge-a»¹⁰⁷ і перапісала яго ў свой альбом любімых вершаў.

Прэч ты, бяссілле! Хачу я! Я — сіла!
Я моладасць, моц, я поўна агня!
Казку праменную, дзіўную сніла:
Была ля вяршыны жыцця!..
Верх то палае, то скрыецца ў мглу...
Дайсці туды мушу! Хачу!

Прэч ты, бяссілле! З гары маё вока
Ахопіць свет цэлы, пазнаю законы быцця,
І знікнуць сумненні, трывога і мука
На яснай вяршыні жыцця.
Сонца мглу згоніць, асушыць слязу...
Дайсці туды мушу! Хачу!

Прэч ты, бяссілле, што рве з душы квецце!
Краса ўся у росквіце, шчасце — ў трудзе.
Усё, што захочаш, магчыма на свеце,
Бо воля да мэты вядзе.
Я з цемрай, нядоляй бой жорсткі вяду —
Я моладасць, сіла, бо я так хачу!

Ge-a¹⁰⁸.

Ледзь дачакалася нядзелі і пабегла да Савіцкага. Ён пажу-рыў мяне, што я, не выслухаўшы яго да канца, уцякла тады, і вытлумачыў мне наступнае. Грошы, якія прапанаваў мне на аплату кватэры і сталавання, паходзяць не з яго ўласнай кішэні і не з'яўляюцца падачкай, як жабрачцы. Справа ў тым, што пас-ля смерці біскупа Цывінскага засталіся два вялікія дамы. Згод-на з завяшчаннем біскупа, даходы з гэтых дамоў прызначаліся на ўтрыманне бяднейшых вучняў з фаміліі Цывінскіх. Аднак

з роду Цывінскіх знайшоўся толькі адзін, і той лодыр, які не хоча вучыцца. Тады рашылі на даходы з гэтых дамоў адкрыць інтэрнат для бяднейшых вучняў, ужо не зважаючы на тое, з якога роду яны паходзяць. Апекавацца дамамі і інтэрнатам даручана яму.

— Каб ты была хлопцам, дык я адразу памясціў бы цябе ў гэты інтэрнат, але дзяўчат у нас няма¹⁰⁹, а таму на тваё ўтрыманне буду выдаваць штотысячна з фондаў Цывінскага. Ну, што? Цяпер згода?

Я падзякавала яму і сказала, што калі ў бліжэйшы час не знайду ўрокаў, то прыйду і скажу.

Параіўшыся на сямейнай нарадзе з Рэўкоўскімі, рашылі прыняць гэту прапанову, пакуль не знойдзецца іншы спосаб дабыць сабе сродкі на жыццё. Дні праз два Марыля Давякоўская, з якой я сядзела за адной партай у гімназіі, запрапанавала мне перайсці да іх з аплатай 20 руб. у месяц за поўнае ўтрыманне¹¹⁰.

Забягаючы наперад, хачу ўжо дакончыць свае ўспаміны аб тым, як пагасла наша дружба з Дуняй Мірман, і чаму мы сталі больш чымся чужымі.

Гады праз два пасля гэтага лета, прыехаўшы дамоў на канікулы, я ў той жа дзень, як і заўсёды, сабралася пабегчы да Дуні.

— Цікава, як табе яе муж спадабаецца, — кажа мама.

— Што-о-о? Яна замуж выйшла? — аж аслупянела я з дзіва.

— А хіба яна табе не пісала аб гэтым? А як жа? У іх дом з восені прыбыў адзін студэнт рыхтаваць яе братаў у гімназію і ёй даваў урокі. І, відаць, добрыя ўрокі, бо к вясне і пажаніліся. Перад тым усе яны — і хлопцы, і Дуня з жаніхом — перайшлі ў праваслаўе і шлюб бралі ў царкве. Нашы хлопцы бегалі глядзець, як іх іконай поп благаславіў і кругом аналоя пад каронамі вадзіў.

Нешта абарвалася ў маёй душы. З болем і энкам лопнула струна, якая дагэтуль так прыгожа гучала песняй дружбы, харошай, крэпкай дружбы, заснаванай на агульных поглядах, імкненнях, на ўзаемнай пашане. Чаму ж яна ні слоўца мне аб гэтым не напісала? Мабыць, сорамна было прызнацца, што-ткі

палезла «з аднаго г-на ў другое». Дык вось які яна «прынцыповы» чалавек! Можа, і ўсе іншыя яе погляды такія ж хісткія? Як жа ёй верыць цяпер?

Я паволі распранулася і заместа пабегчы да падружкі пайшла ў закутак і з галавой зарылася ў падушкі, каб нікога не бачыць і не чуць.

Толькі праз два дні пасля майго прыезду прыйшла да нас Дуня са сваім мужам. Пазнаёміліся. Аднак гутарка не клеілася. Нейкая сцяна ўзрасла паміж намі, і шчырае слова не магло прабіцца праз яе. Дуня выразна прымушала сябе на свабодны тон, памыкалася жартávaць, але шчырасці ў гэтым тоне не было. А я ўсімі сіламі старалася стрымаць няпрошаныя слёзы ў вачах, а камок у горле не дазваляў гаварыць. Я не ўмела хітрыць і скрываць свае пачуцці пад пустой балтаўнёй. Пасля гэтага мы рэдка бачыліся і то выпадкова. Аднаго разу, сустрэўшыся самасам на вуліцы, яна спытала:

— Ты можаш мяне зразумець? Можаш дараваць мне?

— Што? Тое, што ты замуж выйшла, што цяпер у цябе ёсць бліжэйшы друг, чымся я? Гэта я разумею і за гэта не маю да цябе жалю. Гэта і са мной можа здарыцца. А ўсё іншае — я не магу зразумець, і не будзем аб гэтым гаварыць. Не адменіш таго, што ўжо зроблена.

Наступнае спатканне з ёй было праз 4 гады ў Вільні, дзе яна жыла са сваім мужам-адвакатам. Дэманструючы перада мной «незвычайны розум» сваёй трохгадовай дачкі, Дуня задае ёй пытанне:

— Вяруся, ты жыдовачка?

— Не, мамацка, я хлысціянацка, — з пакрыўджанай мінкай адказвае дзіцё.

— Дуня, нашто гэта? — пытаю з дакорам. — Калі вы дзеля свайго практыцызму, дзеля кар’еры фармальна перайшлі ў праваслаўе, дык нашто ж дзіця вучыць адракацца ад сваёй нацыі? Як падрасце, паразумнее, тады ты зможаш ёй вытлумачыць жыццёвую сітуацыю, а цяпер... Трудна мне цябе зразумець.

Урэшце ў яе выветрыліся ўсе рэвалюцыйныя настроі, яна стала тыповай буржуазнай дамай, пачала верыць ва ўсякія

забабоны, захаплялася рэлігійнай літаратурай «святых айцоў царквы» і выконвала ўсе абрады рэлігійныя.

Вось так скатваліся ў балота часовыя спадарожнікі рэвалюцыянераў¹¹¹.

III. Бліжэй да сваёй мэты¹¹²

Давякоўскія мелі ўласны дом непадалёк ад Рэўкоўскіх, на тым жа Юнкерскім завулку, № 5, у радзе банкаўскіх дамоў. У доме было 6 пакояў, кухня і кватэра для дворніка. Верхні пакой «на сальцы» мы займалі з Марыляй. Бацька яе служыў касірам у банку. Сям'я іх складалася з 5 асоб. Абслужвалі іх кухарка, пакаёўка і дворнік. Гэта была тыповая дробнабуржуазная сям'я з мяшчанскім укладам жыцця. Марыля, даволі пустая дзяўчына, дрэнна вучылася і не раз заставалася на другі год у адным і тым жа класе. Усе яе жыццёвыя інтарэсы былі накіраваны на туалеты, модныя прычоскі, на флірт з хлопцамі. Яна гадзінамі выседжвала перад люстэркам, наводзячы красу пры дапамозе спаленай запалкі, розных крэмаў, падкладак, шчыпцоў і т. п. Ідэалам яе жыцця было выйсці замуж за якогась графа ці князя і жыць у раскошы.

Часта за абедам бацька пытаўся, якія яна ацэнкі атрымала за гэты дзень у гімназіі. Амаль заўсёды адказ быў аднолькавы — двойка.

— Ну, а Польша?

Я маўчу. За мяне адказвае Марыля:

— Ну, што Польша? Вядома, пяцёрка.

Аднойчы ў адсутнасць Марылі заходзіць на гару пакаёўка і, смеючыся, расказвае:

— Сягоння пытаю я ў пані: «Часта нашы паненкі кажуць, што атрымалі нейкую двойку, пяцёрку. Што гэта знача?» — «А гэта знача, калі хто добра вучыцца, дык ставяць ім у дзённіку 5, а хто дрэнна вучыцца, — 2». — «Дык няўжо наша паненка дрэнна вучыцца? Чаму гэта?» — «Дурніца ты, — адказвае пані, — нічога ты не разумеш. У нас усе — і дзяды, і прадзеды, і мы, бацькі, вучоныя, дык нашай Марылі нічога гэта ўжо не цікавіць,

а ў Польшці ўсе цёмныя мужыкі, бедныя, дык для яе ўсе навукі новыя, яна цікавіцца імі і стараецца добра вучыцца». Пані думае, — заканчвае пакаёўка, — што я ўжо такая дурная, што нічога не разумею. Калі нашай паненцы ўсе навукі вядомы ад бацькоў і дзядоў, дык чаму ж ёй ставяць двойку, а не пяцёрку?

Сярод дзяўчат у гімназіі пачаліся ажыўленыя гутаркі аб спірытычных сеансах. Расказвалі розныя небыліцы аб паяўленні духаў, аб іх прароцтвах. І вось раз вечарам прычাপілася да мяне Марыля: «Давай і мы з табой паспрабуем сесці за сподачак, авось паявіцца якісь дух і скажа нам што цікавае!» Доўга я аднеквалася — урокі трэба рыхтаваць, а не са сподачкам гуляць. Але Марыля асой лезла ў вочы, прасіла-маліла, нарэшце, знецярплівіўшыся, я дала згоду, але пасля таго, як зраблю ўсе ўрокі. У 11 гадзін вечара селі мы за стол. На вялікім аркушы паперы нарысавалі паўкругам алфавіт, на баку перавернутага дном уверх сподка — стрэлку і злучылі свае пальцы на сподку. Доўга так сядзелі і чакалі, калі кранецца з месца сподак, а ён, падла, аніруш! — не кратаецца, дый годзе! Надаела мне гэта, і я памаленьку пачала сільней націскаць пальцамі на край сподка. Заварушыўся.

— Ну, выклікай духа, — кажу нецярпліва.

— Каго ж бы тут? — прызадумалася Марыля, узняўшы к столі вочы. — Ага! Выклічу Міцкевіча. Ён жа кахаў Марылю, дык, можа, не адмовіцца і да мяне, яе цёзкі, сысці.

Выклікалі духа Адама Міцкевіча. Я таўханула сподак, і дух азваўся. Пасыпаліся пытанні. Марыля падрыхтавала сшытак, каб запісваць адказы. Я тады добра ведала ўсе творы Міцкевіча, шмат вершаў ведала напамяць. Гульня гэта мне спадабалася, абвастрылася памяць, я была, як кажуць, «в ударе». Ну, і давай соўгаць сподак стрэлкай на адпаведныя літары, адказваючы на пытанні Марылі цытатамі з твораў Міцкевіча. Марыля ледзь паявляла запісваць адказы. Гадзіны дзве мы так сядзелі, пакуль я не стамілася і не вычарпаўся запас маёй памяці. Дух Міцкевіча замоўк, сподак не захацеў больш вандраваць па паперы.

Назаўтра раніцай мы спусціліся ў сталовую на сняданне. Марыля з ажыўленнем пачала расказваць бацькам аб нашым

«сеансе». Паказала бацьку сшытак з запісам адказаў «духа Міцкевіча». Давякоўскі начапіў пенснэ і пачаў чытаць.

— Гм... Запраўды, стыль міцкевічаўскі. Цікава, цікава... Толькі Міцкевіч і можа так гаварыць.

Я душылася са смеху і разам з тым ганарылася ў душы, што ў мяне «міцкевічаўскі стыль». Што б было, каб я прызналася, што гэта я сама соўгала сподак і адказвала на пытанні? Не паверылі б нізашто! А мяне западозрылі б у няскромным хвастаўстве. З гэй пары пайшоў гуляць сшытак па руках дзяўчат у гімназіі, і кожнаму, хто прыходзіў да Давякоўскіх, паказвалі яго. І ўсе дзівіліся такім трапным адказам Міцкевіча. Толькі адзін госць, выслухаўшы апавяданне Марылі і прагледзеўшы сшытак, неяк вельмі пранікліва паглядзеў на мяне, аж я счырванела, але нічога не сказаў.

Дарэчы, не магу не сказаць пару слоў аб гэтым чалавеку.

Да Давякоўскіх заходзіла цётка Марылі п. Стэфанія са сваім мужам п. Вінцэнтам. Дзіўная гэта была пара. Ён яшчэ малады мужчына, гадоў 30, прыгожы, з вельмі сумнымі вачыма, на галаве густая шапка хвалістых валасоў і сівюсенькіх, як веснавы снег. Ён мала гаварыў, сядзеў моўчкі з патупленай галавой. Здавалася, што ён толькі фізічна тут прысутнічае, а думкамі дзесьці далёка адсюль вітае.

Жонка яго, п. Стэфанія, высокая, здаровая жанчына гадоў пад 60, для кожнага старонняга вока выглядала больш на матку яго, чымся на жонку. Доўгі мясісты нос, вялікія жоўтыя зубы, на галаве вялізны рыжы парык, з-пад якога выбіваліся сівыя валасы; голас рэзкі, крыклівы нагадваў конскае ржанне. Як толькі адчыняліся дзверы пры іх уваходзе і пакуль не зачыняліся за імі, яе ржанне не спынялася і разносілася па ўсім доме. Я дзіву давалася: як магло стацца, што дабралася такая няроўная пара? Гэта ж такі рэзкі кантраст паміж імі! І Марыля мне расказала, як гэта сталася.

...Спаткаліся яны ў Кракаве дзесяць год таму назад. Студэнт Вінцэнт наймаў пакой у п. Стэфаніі. У яго была нарочная, вельмі прыгожая дзяўчына, якая жыла ў маёнтку сваіх бацькоў і якую ён моцна кахаў. У Стэфаніі, здаровай, крэпкай бабішчы,

быў хваравіты муж. Прыглынуўся ёй малады, прыгожы кватарант. І вось раптам пры даволі дзіўных абставінах памірае яе муж. Не вельмі гаруе ад гэтага ўдава. Яна часта заглядае ў пакой свайго кватаранта. У моцна дэкальтаваным шлафроку¹¹³, які не прыкрываў прывабных частак цела, яна аблачочвалася на стол, за якім працаваў малады студэнт, прысоўвалася занадта блізка, каб паглядзець, што там ён піша, словам, усялякімі метадамі практычнай у мілосных справах жанчыны спакушала хлапца, пакуль не дабілася свайго. Ён, будучы рэлігійным, прызнаўся на споведзі ў сваім грэхпадзенні. Ксёндз, застрашыўшы яго пякельнымі мукамі, змусіў яго пакрыць свой грэх ажэнкам з ёй. Так яны і пажаніліся. А яго нарачоная, даведаўшыся аб гэтым, не змагла перанесці такога ўдару і звар’яцела. З таго часу яна знаходзіцца ў псіхіятрычнай бальніцы.

Спаткаўшыся з Марыляй праз тры гады пасля гімназіі, я даведалася аб далейшым лёсе гэтай няроўнай пары.

— Год таму назад, — кажа Марыля, — Вінцэнт паехаў у Кракаў адведаць у бальніцы сваю былую нарачоную. Яна мала змянілася, была такой жа прыгожай, як і раней, але яго не пазнавала. Увесь час брэдзіць толькі ім, сваім каханым. Чакае, што ён хутка прыедзе, яны пажэняцца і ніколі ўжо не расстануцца. Вярнуўшыся з гэтага сумнага спаткання ў нумар гасцініцы, Вінцэнт напісаў вялікі ліст да сваёй жонкі, у якім расказаў аб сваіх муках, аб апошнім спатканні з тэй, якую ўсё сваё жыццё, толькі яе адну, кахаў і сам жа яе загубіў, і застрэліўся. А цётка Стэфанія пасля гэтага шукае сабе трэцяга мужа¹¹⁴.

Бадай што ў першы тыдзень заняткаў у гімназіі падыходзіць да мяне незнаёмая вучаніца старшых класаў.

— Ты новенькая ў нас? — пытае.

— Новая.

— Дык давай пазнаёмімся. Зося Пуцятовска. Табе трэба ўвайсці ў гурток моладзі.

— А што гэта за гурток?

— Гурток моладзі польскай народавай дэмакратыі.

Што такое «народова дэмакратыя», я тады не ведала яшчэ, зразумела толькі слова «польскай».

— Дык я ж не полька, — кажу.

— Як гэта не полька? А хто?

— Беларуска.

— А гэта яшчэ што такое?

— А вот такое, што я беларуска.

— Ну, зрэшты гэта ўсё роўна! А да гуртка трэба належаць.

— А што там рабіць?

— Набываць веды, якіх нам не дае руская школа і якія нам патрэбны, калі хочам плённа працаваць для радзімы сваёй, для свайго паднявольнага народа. Руская школа фальсіфікуе гісторыю, а мы там будзем вывучаць праўдзівую гісторыю свайго народа, будзем рабіць рэфераты, слухаць цікавыя лекцыі. Гурток гэты нелегальны, аб ім няможна абы-каму гаварыць, каб не дайшло да паліцыі. Кіруе ім выдатны правадыр польскай моладзі, вельмі разумны студэнт Пяркоўскі. У чацвер я па цябе прыйду і разам пойдзем на сходку.

Аб гэтай гутарцы я расказала Рэўкоўскім.

— Пяркоўскі? — азвалася Маня. — Ці не гэты з ліку «залатой моладзі»?

— Гэты, мабыць, малодшы брат Пяркоўскіх, якія маюць ювелірны магазін у пачатку Вялікай вуліцы з рознымі касцельнымі прыладамі з золата і срэбра, — заўважыў п. Рэўкоўскі.

— Не ведаю, ці будзе што добрага ў іх гуртку, — усумнілася Маня. — Ну, але схадзі паглядзі.

У чацвер Пуцятоўская прыйшла па мяне і павяла ў той жа дом на Вялікай вуліцы, у якім быў гэты ювелірны магазін. Кватэра на другім паверсе вялікая, багата абсталяваная: падлогі пакрыты дыванамі, мяккія крэслы і канапы абабіты чырвоным плюшам, на сценах дарагія кілімы, карціны і вялікія люстэркі ў залатых рамах, са столі звісае жырандоля. Мужчыны ў элегантных касцюмах. На канапе сядзіць у нядбалай позе якаясь паненка ў шаўковай сукенцы, на шыі залаты ланцужок з нейкім бліскучым каменем, на руцэ бранзалетка, пярсцёнкі. Каля яе ўвіхаюцца маладыя хлопцы, жартуюць, звонка смяюцца.

Я зразу адчула, што ў чужую для мяне кампанію папала, што не месца мне тут сярод гэтай залатой моладзі. Пуцятоўская з усімі прывіталася за руку, а мяне прадставіла здалёк, сказаўшы, што прывяла беларусінку. Гэта апошніяе слова вымавіла з асаблівай іранічнай інтанацыяй.

— Беларусінка? — усе схамянуліся і ўтаропіліся ў мяне. — Вы не жартуеце? — і ўжо звярнуўшыся да мяне: — Пані запраўды лічыць сябе беларусінкай?

Я моўчкі пацвердзіла кіўком галавы.

— Ну, што за глупства! Якія зноў там беларусіны завяліся?

— А ёсць, ёсць такія, — адзваеца адзін вусаты пан. — Цяпер мода пайшла на розных беларусінаў, ліцвінаў. Паявіліся розныя ідыёты-правадыры, знайшлі нейкага пастуха Купалу, які крэмзае вершыкі на мужыцкай мове, і носяцца з ім, як курыца з яйкам. Каб гэты парабак быў у маім маёнтку, дык загадаў бы ўрадніку адсвенціць яго бізунамі і выбіў бы дур з яго галавы.

— Ха-ха-ха! — рагаталі паны.

Слухала я і чула, як кроў уцякае з мяне: халадзеюць твар, рукі. Пуцятоўская крыху збянтэжана глядзела на мяне. Камяк мне падступіў у горла.

— Ты зумысля прывяла мяне сюды, каб тут здзекаваліся з мяне, з майго народа? — ледзь прагаварыла я і, расплакаўшыся, кінулася ў дзверы. Пуцятоўская — за мной, падбеглі двое хлапцоў, засланілі сабой дзверы, пачалі прасіць супакоіцца, угаворвалі застацца. У пакоі наступіла цішыня — ці не зразумелі паны, што перабралі меру. Я, наўзрыд плачучы, рвалася да дзвярэй. Утрымаць мяне не змаглі — вырвалася. На сходах спынілася ў закутку, выцерла слёзы і пайшла, каб ніколі больш сюды нагой не ступіць.

Будучы ўжо студэнткай, у Пецярбургу, я разы са два сустракала Пуцятоўскую. Куды падзеліся яе патрыятычныя ідэі? У галаве вецер свішча, на твары пудра, памады, а на языку толькі тэй і гутаркі, што аб студэнтах-белападкладачніках, якія быццам бы наперабой увіхаюцца за ёй. А я так меркавала, што не студэнты за ёй, а яна за імі ўганяецца, ды, мабыць, з малым поспехам.

Неўзабаве пасля майго першага дэбюту ў гуртку моладзі польскай народавай дэмакратыі да мяне звярнулася другая старшакласніца Мадзя Розенберг і таксама прапанавала далучыцца ўжо да іншага нелегальнага гуртка. Апёкшыся ў гуртку Пяркоўскага, я пачала фукаць і на ўсе іншыя гурткі. З абурэннем расказала Мадзі, як мяне сустрэлі ў Пяркоўскіх.

— А калі ваш гурток адзін з такіх, якімі кіруе набожная пані з Антокаля, дык дзякую за ласку. Мне гэта не патрэбна.

Мадзя не здзівілася, што так да мяне аднесліся ў Пяркоўскіх, бо ў гурткі «польскай народовай дэмакратыі», як у скарачэнні называюць іх «эндэкаў», уваходзіць моладзь буйной буржуазіі і памешчыкаў, а гурток, да якога належыць Мадзя, па сваім напрамку — поўная процілегласць эндэкам і знаходзіцца з імі ў варожых адносінах. Называецца гэты гурток «*Młodzieży postępowo-niepodległościowej*»¹¹⁵, г. зн. прагрэсіўна-незалежніцкай моладзі. І хаця там заняткі вядуцца на польскай мове, бо большасць удзельнікаў — польская моладзь, але нават у назве гуртка няма слова «польскай» моладзі, каб не закрываць доступу для моладзі іншай нацыянальнасці. Яны разумеюць і паважаюць імкненні кожнага народа. Па сваім напрамку гэты гурток — сацыялістычны. У адносінах да рэлігіі гурток прытрымліваецца прынцыпу вольнага сумлення кожнага чалавека, хаця большасць гурткоўцаў — атэісты, і ў іх часта бываюць даклады на антырэлігійныя тэмы.

Усё гэта мяне зацікавіла. Я згадзілася пабываць у іх, паслухаць і, калі спадабаецца, прымкну да іх.

Дзея канспірацыі гурток збіраўся малымі групкамі кожны раз у іншым месцы на прыватнай кватэры, найчасцей у беднай кватэрцы швачкі Кабылінскай, дачка якой была актыўнай удзельніцай гэтага гуртка. Часамі паасобныя гурткі збіраліся на агульны сход у вялікім пакоі якойсь установай, каб паслухаць лекцыі ці прамовы больш паважнага дзеяча. Кіраваў гуртком гімназіст старшых класаў Мечыслаў Недзьялкоўскі, сын гарадскога галавы, той самы Недзьялкоўскі, які пазней быў вядомым дзеячам ППС, рэдактарам газеты «Работнік»¹¹⁶ і паслом у польскі сойм. Загінуў ён ад кулі гестапаўцаў у часе Варшаўскага

паўстання, калі, стоячы перад мікрафонам на радыёстанцыі, прамаўляў да паўстанцаў і спяваў «Варшавянку», якая лунала па ўсіх вуліцах, падымаючы дух паўстанцаў¹¹⁷.

У гэтых гуртках вывучалася ў першую чаргу палітэканомія, гісторыя сацыялістычнага руху, папулярызавалася вучэнне Маркса і Энгельса, гісторыя філасофіі, слухалі лекцыі Рушчыца па гісторыі мастацтва і інш. Многае з гэтага было затрудным для майго тады разумення, але разам з тым і цікавым, і, бадай, ніводнага сабрання не прапусціла. Мне таксама даручалася рабіць даклады. Першым з іх быў даклад аб Французскай рэвалюцыі 1792—1793 гг.¹¹⁸. Што і казаць, трудненька мне было разабрацца ў жырандыстах і якабінцах, але сорамна было прызнацца ў сваёй няздольнасці, давялося шмат часу і сіл патраціць на падрыхтоўку, але-ткі даклад зрабіла. Іншыя даклады ўжо лягчэй даваліся.

Падчас большых сходаў, на якія сыходзіліся некалькі пасобных гурткоў, на перакрэстках бліжэйшых вуліц выстаўлялася варта, каб у час папярэдзіць, калі б, пранюхаўшы аб нашым сходзе, уздумала награнуць паліцыя. Раз, яшчэ ў самым пачатку сходу, калі меліся паслухаць аднаго вядомага прамоўцу, калі не мыляюся, адваката Урублеўскага, зазваніў тэлефон.

— Разыходзьцеся па адным, па два! — скамандаваў Недзялкоўскі, выслухаўшы праз трубку кароткага папярэджання. — Паліцыя напала на след і ўжо знаходзіцца праз два кварталы ад нас.

Паспелі разбегчыся, і паліцыя прыйшла ў апусцелы пакой.

А то сабраліся было ў адным доме на глухой вуліцы Сніпішак. На стала для віду паставілі шклянкі з гарбатай, самавар, пару бутэлек віна, кілішкі, быццам бы звычайная вечарынка. Слухалі даклад гімназіста Ваявудскага на антырэлігійную тэму «Аб непамылковасці рымскага папы». Доклад ужо падыходзіў да канца, калі прыбег ганец: «Паліцыя ўжо блізка!» Кінуліся праз чорны ход у агароды, трапілі ў нейкі вялікі сад, абгароджаны высокім плотам. На двары цямнюсенька, хоць коль вока! Куды дзецца? Як знайсці выхад з гэтага саду, каб не трапіць у рукі паліцыі?

— Хлопцы, не пакідайце дзяўчат, — гукнуў прыцішаным голасам Недзялкоўскі.

Каля мяне апынуўся Ваявудскі, схопіў мяне ўполы і падсадзіў на плот.

— Чапляйся!

Я павісла на руках, грэбаючы нагамі і дарэмна шукаючы для іх апоры. За мной ускочыў на плот Ваявудскі і памог узглабацца і спусціцца на другі бок плота. Узяўшыся за рукі, зноў пабеглі ўпоцемку праз нейкія лехі, барозны, чапляючыся нагамі за якіясь карэнні-паленні, штохвіліны падаючы ў мокрую пасля дажджу зямлю. А калі выбраліся на другую, ужо асвечаную ліхтарамі, вуліцу і глянулі адзін на аднаго, — пакаціліся са смеху. Ну і выгляд жа быў у нас! Замызганыя, запэцканыя, у гразі рукі, твар, вопратка, ласкуты абарваных шынеляў, жакетаў, спадніц боўталіся на нас. Як жа ісці праз горад у такім выглядзе? Ну, але што ты зробіш? Па адным, да два, прабіраючыся цёмнымі завулкамі, дабраліся-ткі дамоў.

На ўроку хіміі я спыталася ў вучыцеля, што гэта за камень, які вылечвае чалавека, укушанага шалёным сабакам. Вучыцель ніколі не чуў аб такім камяні і пасмяяўся з мяне, што веру ў недарэчныя забабоны. Як відаць, ён раскажаў аб маім пытанні ў вучыцельскай. Неўзабаве мяне выклікаў немец Рэйсмілер, выкладчык прыродазнаўства, і пачаў распытвацца, дзе я чула аб гэтым камяні, і я расказала яго гісторыю.

У мінулым стагоддзі, калі царская ўлада разганяла каталіцкія кляштары, у Будславе ліквідаваўся кляштар дамініканаў. Адзін манах пры ад'ездзе даў памешчыцы Аскерчыне нейкі камень велічынёй з пудэлка ад запалак (можа, і іншай формы, чымся пудэлка), каб яна ім лячыла людзей, укушаных шалёнай жывёлай. Аскерчына не захачела вазіцца з лячэннем людзей і аддала гэты камень майму прадзеду Тамашу, свайму прыгоннаму селяніну. Ад прадзеда гэты камень перайшоў да майго дзеда. Дэд якісь час займаўся лячэннем, а пасля разрэзаў яго на роўныя 4 часткі і адну частку прадаў за 10 залатых рублёў, а рэшту падзяліў сваім дзецям. Адзін такі кусочак дастаўся

і майму бацьку. Велічынёй ён быў прыблізна 1,5–2 кв. см, колеру бронзы з зялёна-залатым адценкам, значна лягчэйшы ад такой жа велічыні звычайнага каменя.

Не помню ўжо, у якім годзе (мне тады было, мабыць, 9–10 гадоў) адзін селянін з нейкай далёкай вёскі, дачуўшыся, што ў майго бацькі ёсць камень, які вылечвае шаленства, прывёз да нас свайго сына, 15-гадовага хлопца, якога ўкусіў шалёны сабака за кісьць левай рукі. Бацька мой і слухаць не хацеў, каб узяцца за лячэнне, бо ведаў з газет, што ўжо лечаць людзей пастэраўскімі прышчэпкамі. Аднак такія прышчэпкі рабіліся ў той час толькі ў Маскве і ў Варшаве. Селянін жа і падумаць не мог, каб павезці сына ў такую даль. На гэта немалыя грошы патрэбны. А скуль іх узяць бедняку?

— Раз вы адмаўляецеся ратаваць майго сына, — кажа прыедзжы, — дык асуджаеце яго на пэўную гібель. Калі так, дык няхай жа ў вас ён гіне, пакідаю яго на ваша сумленне, — і, выкінуўшы з калёс торбачку з салам і булкай хлеба, сеў на каня і ад'ехаў. Хлопец астаўся на нашым дзядзінцы.

Бацька мой кінуўся да доктара — той толькі рукамі развёў бязрадна. Сунуўся да прыстава — там пасмяяліся з бацькі, што нажыў падкідыша, на тым і кончылася. Няма рады, трэба паспрабаваць, а можа, і праўда, што гэты камень можа вылечыць...

Узяліся за лячэнне. Я ўвесь час пільна сачыла і дапамагала бацьку. Перш-наперш трэ было выясніць, як далёка ў арганізме разышоўся яд шаленізны ад месца ўкусу. Гэты камень мае ўласцівасць прысасвацца ад цела ў тым месцы, дзе знаходзіцца яд. Наймацней ён прыліпае каля самага месца ўкусу. Але бацька пачаў прыкладаць яго, пачынаючы ад сэрца. Галоўнае, не дапусціць яду да сэрца, бо кроў ад сэрца разнясе яд па ўсім целе, і тады ўжо няма ніякага ратунку. Каля сэрца камень не прыліпаў. Бацька паволі пасоўваў яго ўверх да пляча, а пасля ўніз ад пляча. Вельмі слаба затрымаўся ён вышэй локця. Каб не згубіўся камень, бацька прывязаў яго да рукі трапачкай. К вечару адвязалі, і камень адваліўся, не жадаючы прыліпаць нават паблізу раны. Значыцца, ён насыціўся ядам. Тады бацька браў у невялічкі рандэлечак малака, кідаў туды камень і доўга

выварваў яго ў малацэ. Пасля гэтага камень зноў набываў здольнасць прыліпаць. Ужытае малако бацька выліваў у агонь, а рандэлек прыкрываў цяжкім чыгунком, каб часамі мыш не паласавалася. Ітак, дзень за днём камень пасля чарговай вываркі памаленьку спаўзаў уніз. Праз месяц камень ужо не прысасваўся нават на самым месцы ўкусу, аднак яшчэ тыдзень-другі прабавалі прыкладваць кожны дзень, і калі толькі хоць зусім слабенька затрымліваўся, зноў прывязвалі, а пасля выварвалі.

Нарэшце хлопец адправіўся дамоў пехатой, а праз 5 гадоў прыязджаў дзякаваць бацьку за лячэнне і запрасіў на сваё вяселле.

Выслухаўшы маё апавяданне, Рэйсмілер папрасіў, каб я прывезла яму паказаць гэты камень. Пасля канікул я прывезла і аддала яму яго. Так і кануў гэты камень у Рэйсмілера, ён і не вярнуў яго мне, і не сказаў, што гэта за цудоўны камень.

Толькі праз дваццаць год пасля таго ад адной сялянкі я даведалася, што гэта такое. Аказваецца, у народзе даўно вядомы спосаб лячэння шаленства, толькі з некаторай адменай у метадазе. Вось што яна мне расказала.

Бяруць рог лася, рэжуць яго круглымі і ценкімі пласткамі, кладуць у гліняны гаршчок і, шчыльна замазаўшы яго глінай, кідаюць у полымя печы. Калі ўжо печ выпаліцца і жар астыне, вымаюць гаршчок і дастаюць адтуль гэтыя пялёсткі, якія набываюць залаціста-зялёнкаваты колер і маюць уласцінасць прыліпаць да заражаных ядам шалянізны частак цела. Абкладваюць адразу ўсю руку ці нагу гэтымі пялёсткамі ад месца ўкусу аж да тых частак цела, дзе ўжо яны не прыліпаюць. Усё гэта шчыльна абвязаюць, а праз які час, калі пялёсткі адвальваюцца, іх збіраюць і глыбока закапваюць у зямлю, каб скаціна не дастала, а руку абкладваюць новымі пялёсткамі. Спосабу вываркі іх у малацэ гэта жанчына не ведала.

З таго часу я шмат якім дактарам і вучоным расказвала аб лячэбных уласцінасцях ласінага рога, спадзеючыся, што навукоўцы даследуюць, правераць гэтыя факты і, можа, адкрыюць новыя ўласцінасці яго для лячэння іншых хвароб, але шtosьці не чуваць, каб хто гэтым заняўся.

Выкладчыка рускай літаратуры і гісторыі Гурскага, шчыра адданага служку «царя и отечества», ніхто з нас не любіў. Высокі, чарнявы, худы, з выпучанымі вачыма, асабліва калі ў злосці яны выкатваліся на лоб, быў проста страшны. Новы матэрыял падаваў, ходзячы кашачай паходкай па ўсім класе. Вось ён заўважыў, што якаясь дзяўчына не водзіць за ім вачыма, не слухае яго, нешта піша ці рысуе. Не перарываючы свайго апавядання, глядзячы ў другі бок, ціхенька, на цыпачках падыходзіць да тэй парты, за якой сядзіць гэта дзяўчына, возьмецца рукой за адкідную крышку, памаленьку гойдае ёю, павярнуўшы галаву ў другі бок, а пасля раптам як хлопне з усяе сілы крышкай, як крыкне на ўсю моц аж усе падскочаць і збялеюць з перапуду. А не раз даходзіла і да істэрыкі ці вобмараку са страху¹¹⁹.

У першай чвэрці мяне ўжо па ўсіх прадметах вызвалі апрача гісторыі. Ніводнай яшчэ тройкі не мела. Чакаючы кожны раз, што павінны мяне вызваць па гісторыі, я асабліва старанна рыхтавала яе. У Рэўкоўскіх была 11-томная «История Русского государства» ў прыгожым выданні Бракаўза і Эфрона. Падрыхтаваўшы па школьным падручніку ўрок па тэме «Семилетняя война с Польшей»¹²⁰, я найшла адпаведны раздзел у адным з гэтых тамоў і ўважна прачытала. Раніцай яшчэ падмацавала сваю памяць і пабегла ў гімназію.

Сярод гімназістак існавалі некаторыя забабоны. Калі, напрыклад, па дарозе ў гімназію спаткаеш папа ці ксяндза, абавязкова трэба злажыць у кішэні фігу, каб не схапіць у гэты дзень двойкі, бо спатканне з духоўнымі асобамі прадвясчае няшчасце, па меншай меры — непрыемнасць.

У гэты дзень быў сільны і сцюдзёны вецер. Прыціснуўшы да грудзей адной рукой кнігі і сшыткі, завернутыя ў цырату і перацягнутыя ценькім раменьчыкам, другой рукой трымала берэт, каб не знёс яго вецер. Яшчэ здалёк заўважыла папа, які выходзіў з брамы манастыра. Мае пальцы абедзвюх рук механічна злажыліся ў фігі. Высокі сівы поп заступіў мне дарогу, спыніўся і строгімі вачыма ўтаропіўся ў мяне. Я таксама спынілася і здзіўлена глядзела: чаго ён утаропіўся? Што яму

трэба ад мяне? А-а-а! Вось яно што! Скрэпшыя ад сцюжы дзве фігі тырчаць: адна над галавой, а другая накіравана проста на свяшчэнную асобу. Ну, і дала ж я стракача, аж пыл закурэў! Азірнулася ў шпаркім бегу, а ён, падла, стаіць і глядзіць мне ўслед.

Аднак гэтыя аж дзве фігі ды яшчэ ў такім адкрытым відзе не выратавалі мяне ад вялікай непрыемнасці. І здарылася гэта на ўроку гісторыі. Выклікае мяне, як я і чакала, Гурскі. Я добра-сумленна расказала ўсё па падручніку. Нарэшце задае ён пытанне:

— Якія былі прычыны таго, што Іван Грозны прайграў гэтую вайну?¹²¹.

Усе ў класе насцярожыліся, бо ні ў падручніку, ні ў апавяданні вучыцеля аб гэтым нічога не было сказана. «Вось добра, што я прачытала па тэй вялікай гісторыі, — падумала я, — а там акурат нават асобны загаловак ёсць аб прычынах няўдачы Грознага». І я пачала гаварыць тое, што там вычытала. Дала характарыстыку Грознаму і Стафану Баторыю, сказала аб культурным і ваенна-тэхнічным узроўні абедзвюх варожых дзяржаў і інш. Усе ўважна слухалі. А як скончыла, Гурскі і гаркнуў на ўсю моц, вылупіўшы страшныя вочы:

— Да у вас прагматызма нет! Садитесь — два!

Вось табе і раз! Збялеўшы, як палатно, не верачы сваім вухам, я ўсё стаяла ля стала, пакуль, хлопнуўшы са злосці журналам, не выскачыў Гурскі з класа яшчэ да званка. Усе дзяўчаты страшэнна абурыліся.

— Чаго ён хоча? Што гэта за прагматызм?¹²².

— Ты ж не толькі ўсё добра расказала па падручніку, але і тое, чаго ён нам не тлумачыў! Адкуль ты гэта ведаеш?

— Ідзі да Кацярыны Панталонаўны (так празывалі начальніцу Кацярыну Платонаўну). Гэта несправядліва!

— Мы ўсе пацвердзім. Ідзі!

— Не хочаш? Дык мы пойдзем і скажам!

Шум быў вялікі. Я залівалася слязамі. У выніку гэтай першай двойкі, да таго ж несправядлівай, было тое, што на доўгія гады я страціла ўсялякую ахвоту і цікавасць да гісторыі.

На зімовыя канікулы Гурскі задаў нам дамашняе сачыненне на вольную тэму па сваім выбары. З вялікага спіску розных тэм мне спадабалася тэма «Жизнь — борьба». Пісала з запалам. Накрэмзала паўтара сшытка. Пачала з барацьбы ў прыродзе і перайшла да класавай барацьбы, не ўжываючы, аднак, гэтага забароненага тэрміну. Пісала аб падзеле людзей на бедных і багатых, аб тым, што багатыя жывуць за кошт працы рабочых, аб барацьбе за кавалак хлеба, за права прыгнечанага народа «людзьмі звацца», за права на родную мову, за права на адукацыю. Расказала аб тым, як гінуць у барацьбе за гэтыя правы лепшыя сыны народа і закончыла вершам «Лес рубят». Не помню ўжо аўтара гэтага верша і з якога зборніка яго ўзяла¹²³.

Памятаю толькі змест яго: сякуць лес, малады зялёны лес... Сосны старыя задумаліся панура... Аднак пройдуць гады, і на месцы высечанага лесу ўзрасце маладняк і грозна зашуміць сваёй маладой лістотай.

Пасля канікул мы ўсе здалі свае работы. Праз два тыдні прыносіць Гурскі нашы работы, аналізуе іх, раздае сшыткі, ставіць у журнал ацэнкі. А майго сшытка няма і ў журнале мая клетка пустая — няма ацэнкі.

— А мая работа? — пытаю.

— Ага, вы зайдзіце ў вучыцельскую.

Іду. Ён, нічога не гаворачы аб маёй рабоце, дае мне свой хатні адрас і кажа прыйсці да яго вечарам. Пайшла.

— Садитесь. — Дастаў мой сшытак і хлопнуў ім па сталю. — Да вы рэволюцонерка, сударыня! Вы знаеце, што если я представлю ваше сочинение в педсовет, вас выгонят из гимназии с волчьим билетом?¹²⁴ Но я знаю, в каких условиях вы живёте и учитесь, и пожалел вас. Возьмите свою тетрадь. Всё.

Схапіўшы сшытак, я быстра разгарнула яго, каб паглядзець на ацэнку. Ацэнкі ніякай не было.

— А отметка? — пытаю здзіўлена.

— Как, вы ещё хотите, чтобы я отметку ставил за такое сочинение?

— А что же, я даром написала целых 1,5 тетради? Ну, хоть скажите, на какую отметку заслуживает моя работа?

Прызадумаўся крыху і кажа:

— Сказаць по правде, за развіццё мыслей и изложение их — пять, а за русский язык — два. Думаеце не по-руски.

Пазней часценька ў маім сшытку паяўлалася рэцэнзія, напісаная чырвоным атрамантам: «Думаеце не по-руски»¹²⁵.

Іншым разам даў нам Гурскі класнае сачыненне на тэму «Любовь к родине». Ніхто з нас не здагадаўся, што гэта была правакацыйная тэма¹²⁶. Ну, і пананісвалі — полькі аб каханні да сваёй паднявольнай бацькаўшчыны Польшчы, ліцвінкі — да Літвы, я — аб каханні да свайго прыгнечанага беларускага народа, які нясе сваю крыўду «на свет цэлы» і дамагаецца права «людзьмі звацца»¹²⁷. Толькі некаторыя праваслаўнага і іўдзейскага веравызнання выказалі вернападданіцкія думкі і напісалі аб сваім каханні да «матушкі России»¹²⁸. Але ні сваіх работ, ні ацэнак мы не атрымалі. У чым справа? Толькі пазней мы даведаліся, што Гурскі прад'явіў некаторыя з нашых работ на педсавеце, абвінавачваючы нас у крамольных настроях. Педагогі аказаліся перад гэтым фактам у вельмі няёмкім становішчы. Начальніца была ўстрыжана і вельмі незадаволена з Гурскага, бо калі б гэта дайшло да вышэйшага начальства, дык прыйшлося б усім «іншародцам» выдаць воўчыя білеты, ды і самую гімназію маглі б прыкрыць. Трэба сказаць, што Няздзюрава была кабэцінай добрага сэрца і дэмакратычных поглядаў. Не ведаю, як ёй удалося, але ўдалося замяць скандал і знішчыць нашы ўсе работы.

Ну, але і Гурскаму не пашанцавала. Пры пераходзе ў 7-ы клас на экзамене гісторыі ўсе як адна пачалі правальвацца. Нават тыя, якія вучыліся на залаты медаль, мямлілі нешта несурознае. Скандал быў вялікі. Але ўсім нам без выключэння паставілі тройкі, а Гурскага замянілі на другі год вельмі добрым педагогам прагрэсіўна-дэмакратычных поглядаў Радкевічам. А Гурскі так нам даўся ў знакі, што нават праз два-тры гады пасля гімназіі пры выпадковай сустрэчы з ім на вуліцы ногі ў нас падгіналіся ад страху¹²⁹. Другі канфлікт у мяне быў з выкладчыкам каталіцкага Закону Богага, ксяндзом-капеланам Мілкоўскім. Праўда, мы ткі ўсе даволі, можна сказаць, здэкаваліся з яго,

задаючы яму розныя закавырыстыя пытанні, з якіх яму трудна было выкруціцца.

Маня Барзабагатая пытае:

— Калісь айцы касцёла спрачаліся паміж сабой, ці можа душа чалавека пралезці праз вушка іголки. Чым кончыліся гэтыя спрэчкі? Як цяпер каталіцкі касцёл адказвае на гэтае пытанне?

Марылю Давякоўскую цікавіць пытанне аб Страшным судзе, на які ўсе паўстануць з мёртвых. Як мы паўстанем перад Богам і ўсімі святымі на гэты суд — у вопратках ці голяя? Ці мужчыны разам з жанчынамі, ці паасобку? Ці яна будзе тады мець тую самую прычоску, якую цяпер носіць, ці іншую?

— У аднэй рэлігійнай песні гаворыцца аб Богу: «Choć się nie rojmuje, / Jednak nad wszystko miłuje»¹³⁰. Як можна кахаць таго, каго і не разумееш, і ніколі ніхто не бачыў?

— Што азначае 6-е прыказанне з 10, якія Бог паслаў Майсею, — «nie cudzołóz»

— Што такое «Jus primaе noctis»¹³¹, якім калісь карысталіся ксяндзы і паны-феодалы?

Не раз ксяндза ў жар кідала ад нашых пытанняў.

Надышлі экзамены пры пераходзе ў 7-ы клас. Першым экзаменам быў Закон Божы.

— Ты колькі білетаў паспела вывучыць? — пытаем адна ў аднэй.

— Дзесяць. А ты?

— Дзесяць.

Усе, як згаварыліся, толькі 10 білетаў падрыхтавалі з ліку 16 па праграме. Што рабіць? Пасылаем у вучыцельскую да ксяндза дэпутацыю і просім ціхенька адлічыць нам толькі першыя 10 білетаў на экзаменацыйным сталe.

— Не, не! — бароніцца ксёндз. — Як можна, як можна?

— А хто там будзе ведаць? — настойваем. — Інакш і нам будзе непрыемна, і ксяндзу-капелану, калі мы не зможам адказаць.

— Ну-ну-ну... Пабачым, пабачым, — не то згаджаецца, не то не.

На ўсялякі выпадак мы засунулі кнігу ў парту, за якой рыхтуюцца ўжо да адказу.

Уваходзіць аж 6 асоб камісіі: 2 папы, ксёндз, рабін, інспектар і начальніца.

— Праваслаўныя, колькі ў вас білетаў? — пытае начальніца.

— 22! — выкрыкваюць хорам праваслаўныя, і ім адлічваюць 22 білеты.

— Каталічкі, а ў вас колькі?

— Дзесяць! — гукаюць каталічкі.

— Шаснаццаць! — заверашчала за намі адна выскачка Жыльчык.

Зрабілася замяшанне. Павярнуўшыся да Жыльчык, мы ёй трасём кулакамі. А тым часам хтосьці з членаў камісіі бярэ ў рукі праграмку экзаменацыйную, паказвае начальніцы, і нам адлічаюць усе 16 білетаў.

Мы асабліва баяліся аднаго папа. Высокі, худы, з доўгімі аж да плеч сівымі космамі і доўгай калматай барадой. Баццохны мае! Ці не той гэта, які спыніўся перад маімі фігамі? Вось дык калі спазнае мяне! Дзяўчаты казалі, што ён бязлітасна рэжа ўсіх іншаверцаў. Другі поп — маладзейшы, тоўсценькі, кароценькі, з коратка падстрыжанымі рыжымі валасамі і бародкай, весела паглядае на нас, дзяўчат, і нават вочкі нам строіць¹³².

Выклікаюць першую з нашай групы. Выцягвае 11-ы білет. Мы пераглянуліся. Але бачым, што вочы яе глядзяць пад дошку парты. Сяк-так адказала. Выклікаюць другую з нас — 13-ы білет! Выходжу я і цягну... апошні 16-ы. А каб ты спрах, каб ты! І трэба ж такой няўдачы! Кожны білет складаўся з дзвюх частак: гісторыі касцёла і катэхізмаў. З першай часткай мне выпалі крыжовыя паходы за вызваленне Гробу Гасподняга. А я ні разачку не чытала ніколі аб гэтым. Зірнула ўкрадам у схаваны падручнік. Матанькі мае родныя! Аж цэлыя 8 старонак! Ці ж я паспею за якіясь 10–15 мінут уважна прачытаць? А там сам чорт галаву скруціць з гэтымі паходамі. Шпурнула са злосці непатрэбную кнігу ў парту: «не наеўся — не наліжашся». Сяджу і думаю, як выкруціцца з гэтай непрыемнай гісторыі. А рыжы попік глядзіць на мяне ды ўхмыляецца. Мабыць, заўважыў, гад, маю трывогу. На маё шчасце, у гэты час не было за сталом таго страшнага папа. І я, доўга не думаючы, рашыла дагаварыцца з рыжым.

Паказваю яму на апошні білет у праграмцы і качаю галавой — не ведаю, маўляў, гэтага. Пераварочваю старонку і тычу ўсярэдзіну, а пальцам паказваю 5 і 3, г. зн. што буду адказваць 8-ы білет. Ён зразумеў і ў знак згоды кінуў галавой. У 8-м білеце трэба расказаць аб арыйскай ерасі. Усякія ерасі я добра ведала, бо заўсёды ў піку ксяндзу старалася падкрэсліваць неправату каталіцкага касцёла¹³³. Калі падышла мая чарга адказваць, я, шморгнуўшы па падлозе нагой у рэверансе, цвёрдым упэўненым голасам пачала гаварыць аб арыйскай ерасі. Ксёндз патупіўся, спусціў свой доўгі нос аж да самага стала і маўчыць. А я, знай сабе, тарахчу кулямётам. Аж раптам адчыняюцца дзверы і ўваходзіць стары поп.

— Который билет отвечает? — пытае.

У мяне ўсе блохі падохлі са страху. Жартачкі, гэта ж калі выявіцца такі падман на экзамене ды яшчэ па такім важным прадмесе, як закон божы, дык не дапусцяць да другіх экзаменаў, выганяць і не дадуць закончыць гімназію. Я ўся пахаладзела і змоўкла. Зімны пот выступіў на лбе.

— Который билет отвечает? — другі раз пытае гэты звер.

— Об арийской ереси рассказывает, — адказвае рыжы, і ўжо звяртаючыся да мяне: — Продолжайте.

Фу-у-у! Няўжо граза мінавала? Але ж і хіцёр гэты рыжы — і не зманіў, і праўды не сказаў! Слабым з перапуду голасам, падобным да мышынага піску, пачала я зноў гаварыць. Заўважыўшы, што ў камісіі ўсе спакойныя, а дзяўчаты аж падскакваюць на лаўках з задавальнення і мімікай падбадзёрваюць мяне, я асмелела і ўжо закончыла акрэплым голасам.

І трэба ж было ксяндзу, трасца яго галаве, спытаць другую частку білета не з 8-га, а з гэтага праклятага 16-га! А там стаяла такое пытанне: «Co to jest sakrament małżeństwa?» («Што такое таінства шлюбу?»). А ліха ж цябе ведае, што гэта за штука такая! Я ж і гэтага не чытала па падручніку Саколіка. Крутнула наспех мазгамі і як сказала, дык увесь клас і пакаціўся з рогату. Ксёндз счырванев, як печаны рак, рыжы поп заслانیў рукой вочы і, мабыць, душыўся са смеху. Я збянтэжана азірнула і толькі пасля гэтага дайшоў да маёй свядомасці сэнс таго, што я лягнула, і чаго тут нягожа паўтарыць.

— Досыць, досыць будзе, — залапатаў спалоханы ксёндз.

Жарам запалалі мае шчокі і вушы, і я выскачыла ў залу. Праз хвіліну выходзіць з класа рыжы, закурвае папяросу і, смеючыся, глядзіць на мяне.

— Бацюшка, колькі мне паставілі? — падбегшы да яго, пытаю.

— А сколько же вам по совести-то полагается?

— По совести? Восьмой билет я отвечала на пять. За отказ от билета сбавляется единица, так что по совести выходит че-тыре, — упаўшым голасам заканчваю.

— Ерунда! Никто не заметил, пять будет.

Я гатова была пацалаваць яго з радасці і ўдзячнасці¹³⁴.

Ну, але гэты эпізод з экзаменам быў толькі прэлюдыяй да сур'ёзнага канфлікту, які пачаўся ў наступным навучальным годзе.

Кепская справа была з аплатай за права навучання ў гімназіі. Трэ было ўносіць па 60 руб. кожнае паўгоддзе, г. зн. за год — двухгадовую зарплату бацькі. Прызнацца, я і не думала старацца дзе-небудзь дастаць такія грошы. Дарэмная справа! Хто мне іх дасць і з якой ласкі? Але як толькі прыходзіць апошні тэрмін паўгадавога ўзносу, мне паведамляюць з канцылярыі: «За невзнос платы за правоучение вы не допускаетесь в классы». Нічога не парайш... Аднак я кожны дзень прыходжу ў гімназію. Званок. Дзяўчаты ідуць у клас, а я машчуся сярод паліто ў раздзявальні і чытаю. На перамене прыбягаюць падружкі, кажуць, што было на ўроку, што задана на дом, я запісваю ў дзённік. І пакуль ідзе наступны ўрок, я рыхтую заданне. Разам з усімі вяртаюся дадому. Так праходзіць тыдзень, другі. Гардэробшчыцы на мяне паглядаюць і перашэптваюцца паміж сабой. Выключна цёпла і сардэчна адносіліся да мяне падругі. На трэці тыдзень сыходзіць у гардэробную мадам-дзелавод:

— Можце ісці ў клас, — апавяшчае яна.

— Я ж яшчэ не ўнесла платы, — кажу.

— Усё ўжо зроблена.

— А хто ўнёс?

— Гэта вас не датычыць. Ідзіце ў клас.

Пераскокваючы праз 2—3 прыступкі, метэорам мчуся на другі паверх. Радасным «ура» сустракае мяне ўвесь клас. Праз далікатнасць ніхто не пытае, скуль узяліся грошы на аплату. Першы раз я-ткі даведалася, што якаясь іудзейская абшчына заплаціла за мяне, а хто за ўвесь апошні час майго навучання плаціў, даведалася толькі праз два гады пасля гімназіі.

24 лістапада, у дзень сваіх імянін, начальніца давала баль для сваіх вучаніц. Кожная васьмікласніца магла прывесці з сабой кавалера. У ніжняй зале быў вялізны, як на Вялікдзень у багатым доме, бясплатны буфет, а ў верхняй зале — танцы.

У 1914 г., калі я адбывала ў Вільні курсавую практыку, выклікае мяне да тэлефона незнаёмая няздзюраўка і запрашае мяне ад свайго імя на традыцыйны баль. Кацярына Платонаўна звярнулася да вучаніц з просьбай, каб на гэты раз замест кавалераў запрасілі былых яе вучаніц. Гэтай незнаёмцы параіла знайсці і запрасіць мяне. З радасцю я ішла па пратапаных дарожках, хацелася абнімаць і цалаваць і сцены, сярод якіх было столькі светлых, радасных дзён¹³⁵. Нават каўзанулася з разбегу на гладкім паркеце, успамінаючы былое. Кацярына Платонаўна знайшла мяне сярод натоўпу і запрасіла ў свой пакой, дзе ўжо стаялі на стале два прыборы і пачастунак. За шклянкай гарбаты і кілішкам лёгкага віна яна мяне распытвалася аб маім жыцці, аб вучобе на курсах.

— Я заўсёды з цікавасцю назірала за вамі, — кажа Кацярына Платонаўна, — шчыра любіла вас, але, самі разумеете, тады я не магла выявіць свае цёплыя адносіны да вас, вылучыць вас сваёй сімпатыяй. Я павінна да ўсіх аднолькава адносіцца і толькі цяпер магу вам аб гэтым сказаць.

Мяне ўзрушылі яе цёплыя словы, і, як матцы роднай, хацела ёй рукі пацалаваць за яе добрае сэрца, але яна не дазволіла, і толькі шчыра мы абняліся і пацалаваліся¹³⁶.

— Скажыце, Кацярына Платонаўна, хто за мяне ўносіў плату за навуку?

Яна крыху памаўчала, усміхаючыся, і кажа:

— Мяне прасілі не гаварыць вам. Ну, справа мінула, і, думаю, цяпер магу сказаць: Лёля Мушнікава.

— Лёля? — здзівілася я і прыстыжана патупіла вочы. (Значна пазней я даведалася, што Лёля толькі палову належнай сумы ўносіла за мяне, а рэшту Няздзюрава ад сябе дакладала, але аб гэтым яна змоўчала.)

Дык чаму ж мне зрабілася сорамна?

Лёля — мая аднакласніца, адна з найлепшых вучаніц, якая вучылася на залаты медаль. З першых дзён мы з ёй падружылі. Скора я даведалася, што яна дачка нядаўна памерлага генерала. Не раз бачыла праз акно яе матку, вельмі прыгожую эlegantную даму ў жалобе. На Роса яны мелі ўласны двухпавярховы асабняк, які стаяў на ўзгорку сярод вялізнага саду. Даведаўшыся аб гэтым, я неяк анясмелілася і аддалілася ад яе. Колькі разоў Лёля запрашала мяне да сябе і нават крыўдзілася, што я бываю ў суседнім з імі доме, а іх дом абмінаю¹³⁷.

— А што я за кампанія для цябе? — даволі дзёрзка адказвала. — Гліняны гаршчок генеральскаму катлу не пара.

І вось цяпер на гімназійным балі я даведваюся, што гэта «генеральскі кацёл» праз два гады дапамагаў «глінянаму гаршку»: Лёля плаціла за маю навуку і так, каб я аб гэтым не ведала. Ці ж не было ад чаго мне патупіць вочы ад сораму?

Ледзь дачакаўшыся раніцы, я пабегла на Росу, каб падзякаваць Лёлі і яе матцы, але запозна ўжо: яны кудысьці выехалі, і я страціла яе з вока аж на 35 гадоў¹³⁸.

Яшчэ перад веснавымі экзаменамі мне запрапанавалі рэпетытарства ў прыватным інтэрнаце п. Клачкоўскай узаман за поўнае ўтрыманне, аднолькавае з дзяўчатамі, якія жылі ў інтэрнаце. З першых дзён новага навучальнага года я перайшла ў інтэрнат, падзякаваўшы прэлату за дапамогу ў мінулым годзе. У інтэрнаце было 17 дзяўчат. Маім абавязкам было дапамагаць ім у падрыхтоўцы ўрокаў, кожную з іх праверыць. Калі б хто з іх прынёс у дзённіку двойку, гэта была б і мая двойка, і пагражала б мне звальненнем з інтэрната. За свае ўрокі я магла засесці ў калідорчыку толькі пасля таго, як усе лягуць спаць. І хача мае падапечныя двоек не прыносілі, аднак незадавальненне з мяне ў п. Клачкоўскай паступова ўзрастала і вясной, месяцы за два

да экзаменаў, яна-ткі не вытрывала і, узарваўшыся бомбай, выгнала мяне з інтэрната. Ну, але аб гэтым крыху пазней.

У новых умовах жыцця, пры такой нагрузцы, мне ўжо трудна было акуратна наведваць заняткі ў гуртку моладзі. Адышла я і ад беларускай самадзейнасці. Аднак наведвала ў вольны час і рэдакцыю «Нашай Нівы», якая знаходзілася ў суседнім доме, і беларускую кнігарню, якая адкрылася на рагу Завальнай вуліцы і Малой Пагулянкi. У першым ад вуліцы памяшканні была кнігарня з вялікай вітрынай. За ёй даволі вялікі пакой, у якім знаходзіўся зародак будучага беларускага музея¹³⁹. Тут былі самадзельныя тканiны і калекцыя паясоў з беларускімі нацыянальнымі арнаментамі, слухавыя паясы, старадаўнія музычныя інструменты, разьба па дрэве самадзейных вясковых майстроў, старажытныя абразы, жырандолі і ўсялякая ўсячына, развешаная па сценах, расстаўленая па полках і сталах, зваленая ў кучы. Пасярэдзіне стаяў стол, за якім працаваў Ластоўскі і за якім садзіліся мы, калі збіраліся на гутаркі. Далей, трэці пакой з куханькай займала сям'я Ластоўскага. Да іх хадзілі праз чорны ход з панадворку.

У самой кнігарні вечарамі і ў музейным пакоі часта збіралася беларуская інтэлігенцыя, вучнёўская моладзь. Тут вяліся гутаркі, а часам і гарачыя спрэчкі на грамадска-палітычныя, літаратурныя тэмы, абмяркоўваліся творы маладых пісьменнікаў і паэтаў, слухалі апавяданні аб старыне. Кожны з наведвальнікаў стараўся ўзбагаціць музей, хто дзе што запарве. Кіраўніком музейнай справы быў Іван Луцкевіч, археолаг і этнограф па адукацыі. Ён бадзяўся па панскіх маёнтках, вынюхваў, дзе якія ёсць каштоўныя для музея рэчы, і або вышыганьваў задарма, або купляў за мізэрную цану. Часта перапрадаваў рэчы, якія не мелі вартасці для беларускага музея. Якісь час там вісела велізарная жырандоля, змайстраваная з выразаных у форме лісцікаў бляшак. Нарэшце я яе пабачыла ўжо звiсаючай са столі на самым сяродку кафедральнага касцёла¹⁴⁰. Луцкевіч угаварыў прэлата Савіцкага, які лічыўся пробашчам катэдры, што гэтая жырандоля — вельмі каштоўная мастацкая работа вядомага майстра

XVI стагоддзя. Катэдра сама па сабе з'яўлялася музеем, у якім знаходзяцца мармуровыя грабніцы ў стылі рэнесансу і барока, абразы славурых майстроў, разьба і фрэскі італьянскага мастака Дэльбяні¹⁴¹ і шмат іншых каштоўных і цікавых рэчаў. Экскурсіі з розных гарадоў ніколі не абмінаюць катэдры, каб не агледзець усё ў ёй уважна. Каб упрыгожыць катэдру новым цікавым экспанатам прэлат Савіцкі купіў гэтую жырандолю за 750 руб. і павесіў яе ў цэнтры катэдры. Неўзабаве катэдру наведалі выдатныя мастацтвазнаўцы з Варшавы і Кракава.

— А гэта што за барахло? — здзіўлена пытаюць спецыялісты па мастацтве, глянуўшы на жырандолю.

Прэлат, абураны іх невуцтвам, з гордасцю называе імя выдатнага майстра XVI ст.

— Які дурань вам гэта сказаў? — рассмяяліся знаўцы. — Вас ашукалі! Зніміце гэту дрэнь, яна псуе ўвесь выгляд катэдры!

Ну і сярдзіты ж быў Савіцкі на Луцкевіча, ну і кляў жа яго за свой канфуз! «Лотр! Галган! Ошуст!» А Іван пахіхікваў, паціраючы рукі:

— А чым бы я заплаціў доўг Знамяроўскаму за друкаванне «Нашай Нівы»¹⁴²?

...Любіла я слухаць гутаркі з Каганцом. Заўсёды ў саматканым рудым каптане і ў ботах, нізенькі, гарбаты, з доўгімі, аж да кален, рукамі і ценкімі, празрыстымі пальцамі. На вялікім прадаўгаватым твары рэдзенькая чорная бародка і вусы, з-пад якіх выглядаюць рэдкія жоўтыя зубы. А ў празрыстых, бы крынічная вада, вачах відаць уся душа гэтага чалавека. Столькі дабратаў, столькі пяшчотнай чыстай ласкі, столькі яснага, спакойнага ззяння ў іх! Глядзіш на яго, слухаеш яго спакойны голас, і здаецца, прыгажэйшага, лепшага чалавека не знойдзеш нідзе, і адчуваеш, што ад яго ліецца ў тваю душу такі ж спакой, яснасць, і ты сам становішся лепшым, чысцейшым, свяжэйшым, быццам пасля купання¹⁴³.

Заўсёды бадзёры, вясёлы настрой прыносіў з сабой Ядвігін Ш. Прыгожы, сярэдніх гадоў мужчына, таксама, як і Каганец, у саматканай сівой суконнай вопратцы, але значна навеяшай, добра сшытай, выглядаў на сярэдняй рукі панка. Забаў-

ляў нас цікавымі навінамі, забаўнымі гісторыямі, смешнымі анекдотамі.

Пад непрыгожым тварам Змітрака Бядулі крылася надзвычай прыгожая душа. Аб чым бы ён ні гаварыў, здавалася, слухаеш журчанне ручайка перад усходам сонейка ў веснавую раніцу, адчуваеш водар маладзенькіх лісточкаў бярозкі. І цяпер, калі думкі крануцца памяці найлепшага майго друга, я перачытваю яго «Абразкі»¹⁴⁴, напісаныя ў пачатку яго творчасці, і бачу ў іх празрыстую, паэтычную, светлую душу яго.

З вялікім здзіўленнем я спаткала ў кнігарні таварыша дзіцячых гадоў, вучня рэальнага вучылішча, Кляўдуша Душэўскага. Да гэтага я ведала яго як легкадумнага шалапая, які і ўрокі рыхтаваў, носячыся па ўсёй кватэры з кніжкай у руках і адбіваючы галубцы мазуркі. Дома ў іх гаварылі толькі папольску. А цяпер — глядзі ты! — прыходзіць сюды, вядзе гутаркі на паважныя тэмы, зрабіўся гарачым староннікам беларускай справы. Прышлося мне змяніць свой погляд на яго і час ад часу бываць у доме Душэўскіх па агульных ужо нашых справах. Бацькі яго страшэнна абураліся, чуючы, як мы з Кляўдушам гаварылі па-беларуску.

— Я жылы свае надрываў у працы, — казаў бацька, — усе сілы паклаў, каб даць дзецям адукацыю, каб яны не зналі мужычага жыцця, у якім я рос і гадаваўся. І табе памог вырвацца з дома, — ужо звяртаючыся да мяне, кажа, — а яны зноў да мужыкоў павярнулі і гаварыць ужо інакш не хочучь, як па-мужыцку!

— Ты ж магла б выйсці замуж нават за афіцэра, — кажа да мяне маці, — але хто ж захоча ўзяць мужыцку?

Мы з Кляўдушам смяемся: падумаеш, якое шчасце — быць жонкай афіцэра!¹⁴⁵

...Часам заглядаў у кнігарню і Алесь Бурбіс. Зімой і ўлетку заўсёды ў лёгкім, моцна паношаным пальцішку, з абрындзанымі калошамі штаноў, нядбайна завязаным гальштукам пад каўнерыкам, які, відаць, даўнавата не паласкаўся ў вадзе з мылам. Ён мала гаварыў, заўсёды кудысьці спяшаўся. Казалі, што ён з'яўляецца сынам якогась губернатара¹⁴⁶, сядзеў

некалькі гадоў у астросе за рэвалюцыйную дзейнасць і цяпер часта кудысьці выязджае па справах падпольнай работы. Ён не любіў Ластоўскага, а з братамі Луцкевічамі быў у варожых адносінах. Бурбіс арганізаваў нелегальны гурток з моладзі, якая прымала ўдзел у мастацкай самадзейнасці¹⁴⁷. На жаль, я толькі разы два прысутнічала на занятках гэтага гуртка і таму нічога не магу сказаць аб сістэме яго работы. Бурбіс тут жа, на адным з гэтых заняткаў, даручыў мне кіраваць гуртком швачак і хатніх работніц. Я не мела тады практыкі, каб самастойна магла кіраваць такім гуртком, таму Бурбіс даваў мне гатовыя рэфераты і, загадзя падрыхтаваўшыся, чытала іх у гуртку. Змест іх быў палітычна-адукацыйны, аднак напісаны яны былі мовай, мала зразумелай да ўзроўню развіцця маіх слухачак, дый мне самой не раз трудна было вытлумачыць некаторыя мясціны. І таму гэтыя рэфераты не зацікаўлівалі гурткоўцаў і мяне знеахвочвалі, а злавіць дзе Бурбіса, каб пагутарыць з ім аб маіх труднасцях, — нялёгка была справа. Пазней прыйшла мне на дапамогу Цётка. Яна давала мне больш даступны матэрыял да гутарак, параіла чытаць мастацкую літаратуру: Чарнышэўскага «Что делать?» з некаторымі купюрамі, творы Багушэвіча, Купалы і інш. Тады крыху жывей пайшла работа, ажывіліся гутаркі і цікавей стала.

Даведаўшыся, што я працую ў нелегальных гуртках, арганізаваных Бурбісам, прымчаўся да мяне аж на кватэру (пасля інтэрната Клачкоўскай я зноў жыла ў Рэўкоўскіх) Антон Луцкевіч. Заўсёды чысценькі, ружовенькі, франтавата апрануты, у круглым кацялку на галаве. Ён, бачыце, страшэнна занепакоены тым, што я папала пад уплыў такога небяспечнага чалавека, як Бурбіс, які знаходзіцца пад няспынным тайным назіркам паліцыі. Гэта былы катаржнік, п'яніца, вельмі неасцярожны чалавек, які лёгка можа разам з сабой і мяне засадзіць у турму. І якіх толькі памыяў не выліваў Антон на галаву свайго ворага! Пазней я пераканалася, што спецыяльнасцю Антона Луцкевіча было распраўляцца з «інакомысляшчыні» метадам аблівання чалавека гразцю. Але чым больш ён стараўся зняславіць Бурбіса, тым большая непрыязь расла ў душы маёй

да гэтага элегантнага панічка, да гэтага слізняка і тым большая сімпатыя і спачуванне да Алеся Бурбіса. Я не спорыла з Антонам, моўчкі яго слухала і холадна падзякавала за перасцярогу¹⁴⁸.

Ну, але вярнуся да пані Клачкоўскай і да падзей у гімназіі.

Ітак, п. Клачкоўская не была з мяне задаволена. Пачалося з абавязковага для вучняў таго часу наведвання касцёла кожную нядзелю і абавязковай споведзі. Для вучняў-каталікоў быў вызначаны касцёл Св. Кацярыны на Віленскай вуліцы. Кожную нядзелю дзяўчаты з інтэрната строіліся ў пары і пад наглядом самой Клачкоўскай ішлі ў касцёл, становіліся на калені перад самым аўтаром і маліліся. Я адмовілася станавіцца ў пары і ішла заўсёды збоку асобна, а ў касцёле спынялася пры самым уваходзе, і Клачкоўская доўгі час не магла назіраць, як я малюся, пакуль не здагадалася даручыць сваёй даверанай прасачыць за мной.

А пры ўваходзе, адзеленым ад усяго касцёла шырокімі слупамі, арганізаваўся вясёлы клуб бязбожнай моладзі. Тут шапталіся парачкі закаханых, фліртавалі, жартавалі, расказвалі анекдоты аб ксяндзах. Тут апавяшчалі аб часе і месцы сходаў нелегальных гурткоў, тут адбываліся канспіратыўныя спатканні і вяліся паважныя гутаркі. Словам, тут, у касцельных закутках было куды цікавей і весялей, чымся перад аўтаром. «Спавядалася» я таксама не разам з усімі інтэрнаткамі. Даводзілася час ад часу выходзіць з дома раней за ўсіх без сьнедання, нібыта да споведзі.

Дайшла да вушэй Клачкоўскай і мая сутычка ў гімназіі з Маняй Барзабагатай. Не магу не сказаць аб ёй некалькі лішніх слоў.

Гэта была высокая, ценкая, як тычка, дзяўчына з вузенькімі вочкамі і моднай прычоскай. А мода была такая: на галаву накладалі спецыяльна зроблены з чужых валасоў валак накішталт тоўстай каўбасы і прыкрывалі яго сваімі валасамі, каб вакол усёй галавы быў вялікі чуб. Маня не мела магчымасці купіць у цырульні такі валак і карысталася вычаскамі сваіх уласных валасоў, зваляных у некалькі асобных каўбасак, якія

я называла «пацукамі». Рэдкія валасёнкі дрэнна пакрывалі такія падкладкі, і галава яе заўсёды мела непрывабны выгляд. Вучылася яна кепска, амаль у кожным класе сядзела па два гады, але затое вельмі любіла рысаваць і рысавала партрэты добра. Прытым мела дрэнную звычку шчыпацца, як гусак. Сядзела яна на трохмеснай лаўцы паміж мной і Марыляй. Сядзіць, бывала, на ўроку і рысуе чыйсь там партрэт, не чуючы і не бачачы, што адбываецца на ўроку. Вось вучыцель адкрывае журнал і глядзіць, каго б вызваць. І калі толькі яго вочы накіраваны на пачатак спіска ў журнале, мы з Марыляй настаражваемся і паціхеньку адсоўваемся як мага далей ад Мані.

— Борзобогатая! — выклікае вучыцель.

— Езус Марыя! — ускаквае, хістаючыся на сваім ценкім стане, Маня і тут жа, калі мы з Марыляй не паспеем адхіліцца, баюча шчыпле нас абедзвюма рукамі.

— Я не могу адвечать! — І шлёп! Зноў садзіцца. Але вучыцелю надаелі ўжо яе пастаянныя адмовы і настойліва заве яе да дошкі. Дыктуе ёй умовы алгебраічнага прыкладу. І пачынаецца камедыя. Пакуль вучыцель вусна апытвае другую вучаніцу, Маня рашае на дошцы прыклад. І чаго толькі яна там не піша! Адвольна злучае ў самым дзікім парадку a , b , c , x , y , то заключае іх у дужкі, то выключае раз з плюсам, а то з мінусам, то множыць і зноў тое самае дзеліць — ну, як толькі падказвае яе буйная фантазія, не зважаючы ні на якія правілы. Мыдохнем са смеху, а яна знай сабе спіша ўсю дошку дробненькімі літаркамі. Нарэшце вучыцель паварочваецца і глядзіць на дошку. Паволі твар яго выпягваецца, вочы ўсё шырэй раскрываюцца, а мы ледзь трымаемся, каб не грымнуць рогатам.

— Что это такое? — пытае. Маня кусае вусны і маўчыць. — Я вас спрашиваю, что это такое?

— Приведение подобных членов, — нявінным голасам адпавядае Маня.

Стрымлівацца больш няма ніякай магчымасці, і клас покатам кладзецца ад смеху.

— Садитесь! — злосна кажа вучыцель, і ў журнале паяўляецца тоўсты кол.

Маня спакойна вяртаецца на сваё месца, і аловак яе зноў дарысоўвае чыёсь вока ці нос. Але «калі шанцуе, то і баран танцуе». На экзаменах, калі толькі ў выніку слёзнай мальбы дапушчалі да іх, ёй надзіва шанцавала. Колькі б ні было білетаў у праграме — 46 ці 16, — яна нязменна вывучала толькі першыя 5 білетаў і — трэба ж такога шчасця! — заўсёды выцягвала адзін з гэтых пяці. Адзін толькі раз выцягнула апошні білет, адмовілася ад яго, дазволілі цягнуць другі раз, і папаўся ёй 1-ы. Адказала на 5 і атрымала чацвёрку. А то раз на нейкім экзамене інспектар заўважыў, што яна, седзячы на крэсле для абдумвання свайго адказу, то зірне на яго неўзаметку, то, прыкрыўшыся праграмкай, нешта піша алоўкам, спусціўшы вочы. Думаючы, што яна карыстаецца шпаргалкай, інспектар звярнуў увагу камісіі на яе паводзіны. Тады яна ўстае, падымае калена і, абцягнуўшы на ім белы фартух, паказвае камісіі нарысаваны на фартуху партрэт інспектара.

Так яна і кончыла гімназію і паступіла пазней у Акадэмію мастацтва ў Пецярбургу¹⁴⁹.

Ну, дык вось з гэтай Маняй у нас выйшла спрэчка на вялікай перамене па поваду байкі Крылова «Лісты і корні». Маня пачала даводзіць, што лісты маюць рацыю, бо культуру стварае вышэйшы клас — паны і арыстакраты. Толькі яны і могуць стварыць усю красу жыцця. Просты народ няздольны да гэтага.

— А чымі потам і крою яны ствараюць красу свайго жыцця? — пытаю. — Ці можа мужык, які на іх працуе, карыстацца гэтай красой жыцця? І няўжо ты думаеш, што ў народзе няма здольных і ад прыроды мудрых людзей, якія маглі б яшчэ больш узбагаціць культуру, калі б адкрыць ім доступ да навукі? Я вось ведаю аднаго старога непісьменнага пастуха, Янку з Вудзела. Ён нават у звычайнай гутарцы гаворыць толькі вершаванай мовай, а як пачне што апавядаць, дык заслухаешся, як найпрыгажэйшай паэмы. Нават на споведзі грахі свае пералічвае ў вершах. А калі ксёндз яго аблаяў, што ён на старасці год блазнае перад богам, старык расплакаўся і кажа, што інакш ён не ўмее гаварыць. Дай такому Янку адукацыю, дык ён зацьміў бы Міцкевіча і Пушкіна.

Ад паноў перайшла гутарка на ксяндзоў. Я цвярдзіла, што абое рабое, усе яны — і паны, і ксяндзы — адным лыкам шыты. Злыдні, крывасмокі, якія жыруюць з людской працы, а карысці з іх, як з казла малака.

Маня не давала мне гаварыць, усё перарывала:

— Мільч, Польцю!

— Чаму гэта табе можна гаварыць глупства, а я павінна маўчаць?

— Мільч! — ды як ушчыкне мяне, падла, аж дух мне заняло з болю.

— Ну, ты, панскі атопак! Языком сабе мялі, а рукам волі не давай! — узбурылася я. — А то ўсе твае пацукі з чуба павыскубаю.

А яна яшчэ ямчэй ушчыкнула. Ах так! Тады я двума пальцамі зачাপіла аднаго пацука і швырнула на паркет. Адна старана высокага чуба так і асела. Дзяўчаты ў смех!¹⁵⁰. Счапіліся мы і грымнулі на падлогу, не выпушчаючы адна адну з абдымкаў. Яна мяне шчыпле за што ні папала, а я выскубваю па адной падкладкі з яе валасоў і раскідваю па ўсёй зале¹⁵¹. Ужо і званок празвінеў на ўрок, а мы ўсё качаемся. Дзяўчаты, трымаючыся за жываты, аж прысядаюць са смеху. Раптам чую над сабой гнёўны голас начальніцы:

— Кто это? Господи! Семиклассницы Мядёлко, Борзобогата! Как вам не стыдно?

Усхапіліся мы на ногі, адна бледная са злосці, другая, бы тая півоня, чырвоная, абедзве раскудлачаныя...

— Сейчас же идите вниз и приведите себя в порядок! — крычыць Няздзюрава.

Давай мы абедзве поўзаць па кутках залы і збіраць параскіданыя валасяныя каўбаскі, бо як жа інакш Маня прывядзе сябе ў парадак? Сабралі, пабеглі ў туалетную, і пакуль памыліся ды прычасаліся, добрая палова ўрока прайшла.

Вось аб гэтай гісторыі і данеслі Клячкоўскай¹⁵².

У першай чвэрці выпускнога класа выдалі нам невялічкія друкаваныя бланкі, у якіх трэ было адказаць на 4 пытанні

і з подпісам, завераным бацькамі ці апекуном, вярнуць у канцылярыю гімназіі. Я і напісала адказы:

1. Вероисповедание — римско-католическое.
2. Сословие — крестьянка.
3. Национальность — беларуска.
4. Родной язык — беларусский.

Дзённік кожную суботу падпісвалі перш Рэўкоўскі, пасля Давякоўскі і ў гэты ўжо час — Клачкоўская. Аднак падпісаць анкету Клачкоўская адмовілася.

— Што гэта яшчэ за выдумкі якія? Скуль гэта ўзяліся якіясь беларусы і нейкая беларуская мова? Раз вы каталічка — значыцца, полька. Ніякай беларускай мовы не існуе. Вы ж па-польску гаворыце.

— Так, — кажу, — з вамі я гавару па-польску, з вучыцелямі ў гімназіі — па-руску, з нашай немкай — па-нямецку, дома зроду мае дзяды і прадзеда і я з бацькамі толькі на сваёй роднай мове гаворым — па-беларуску. Рэлігійная прыналежнасць — гэта адно, а нацыянальная — зусім штосьці іншае. Французы і італьянцы па рэлігіі каталікі, аднак палякамі сябе не называюць.

— Скуль вы такая разумніца ўзяліся?

— З беларускай вёскі.

— Не падпішу! Вазьміце другую картку і напішыце як належашца.

— Ну і не трэба! Такой бяды! — прабарматала, забраўшы анкету.

Зоська Трынькоўская была вялікім мастаком падрабляць розныя почыркі і подпісы. Бывала, так выведзе перад урокам на класнай дошцы подпіс Гурскага ці Жэмайціса, што тыя аж самі сабе не вераць, што гэта не яны распісаліся на дошцы. Я і звярнулася да Зоські з просьбай замяніць мне «апякунку». Зоська паставіла ў анкеце подпіс Клачкоўскай, і найлепшы эксперт прызнаў бы аўтэнтычнасць подпісу.

Праз некалькі дзён пасля здачы анкеты затрымлівае мяне перад уваходам у клас Кацярына Платонаўна і пытае:

- Скажыце мне, галубка, якой вы нацыянальнасці?
- Беларуска.

— А родная мова ў сям'і?
— Заўсёды толькі па-беларуску паміж сабой гаворым.
— Вы наведваеце ўрокі польскай мовы і літаратуры?
— Так, наведваю.
— Дык вось, мілая, вам няможна больш наведваць гэтыя ўрокі, — кажа тонам нейкага жалю ці смутку.

— Чаму?

— Бо гэтыя ўрокі дазволены па жаданні бацькоў толькі для вучаніц польскай нацыянальнасці.

— Ну, што ж... Шчыра кажучы, мне гэта і на руку. Я ж толькі поначы магу рыхтаваць свае ўрокі, а тут трэба і шмат чытаць, і сачыненні пісаць па польскай літаратуры. Цяпер будзе крыху вальготней. А летам я змагу і самастойна іх нагнаць.

— Але і Закон Божы вы ўжо не маеце права адказваць на польскай мове?

— А як?

— Па-руску ці па-беларуску.

— Вось добра! — аж усцешылася я. — Буду па-беларуску адказваць.

— А падручнікі ёсць на беларускай мове?

— Не, няма. Але ж я магу на любой мове, якую ведаю, прачытаць, а расказаць па-беларуску.

— Ну, гэта ўжо дагаварвайцеся з ксяндзом-капеланам, на якой мове вам адказваць, толькі па-польску ўжо нельга будзе.

Такое самае папярэджанне атрымала і ліцвінка Юрак (Гэля Юрашайціс)¹⁵³. Рашылі мы з ёй на ўроках Закону Божага адказваць кожная на сваёй роднай мове.

На другі дзень падрывае мяне ксёндз Мілкоўскі і прапануе перапісаць анкету. Ён, бачыце, зрабіў для мяне вялікую ласку: неўзаметку выкраў маю анкету і чысты бланк, каб я выправіла сваю памылку ў адказах на пытанні аб нацыянальнасці і роднай мове.

— Ніякай памылкі там няма, — кажу, — я напісала так, як яно ёсць. Нашто я буду маніць?

Пачаліся спрэчкі, як і з Клачкоўскай, толькі ў больш спакойным тоне.

— Ну, добра, — кажа капелан, — хай сабе нацыянальнасць так і застанецца, але аб роднай мове абавязкова трэба напісаць «польская», бо інакш вам нельга будзе адказваць на ўроках на польскай мове.

— А мне начальніца сказала, што я магу адказваць на сваёй роднай мове, а маніць у анкеце грэх.

Капелан рэзка павярнуўся і злосна пайшоў, хаваючы анкеты.

Мы ведалі, што ён ні слоўца не разумее па-літоўску. Юрак папярэдзіла нас, што будзе па-літоўску плясці на ўроку ўсялякую бязглуздіцу, і пераказала нам змест свайго «адказу», перавёўшы нам апорныя словы і фразы, каб мы маглі слядзіць за яе адказам.

Пачынаецца ўрок.

— Юрашайціс! — выклікае ксёндз. — На якой мове будзеце адказваць урок?

— На літоўскай.

— Прашу.

І Юрак пачынае: «Мы дзівімся, чаму вы пайшлі ў ксяндзы? Ксяндзам жа нельга жаніцца. Няўжо вы дагэтуль нікога не пакахалі? Паглядзіце на нас, якія мы ўсе маладыя, прыгожыя, вясёлыя. Няўжо ніводная з нас вам не падабаецца? Можа б, вы былі і нішто сабе хлопец, але вас псеу надта ўжо доўгі нос. Мабыць, нос і прычына таго, што вы пайшлі ў ксяндзы, бо пакахаць вас вельмі трудна. Нос ваш, пэўна ж, перашкодзіць і пацалаваць дзяўчыну — урэжацца ў твар, і вуснаў яе не дастанеце». Ну, і далей у такім жа духу¹⁵⁴.

А капелан толькі ківае галавой і пацвярджае: «Так... Так... Добра... Ага!..» Лопнуць можна было ад стрымліванага смеху. Юрак аж пачырванела ад напружання, каб не рассямяцца, плечы яе ўздрыгвалі, але-ткі да канца вытрывала.

— Ну, досыць будзе, — перарывае ксёндз і ставіць у журнал 5.

— А Мядзёлка на якой мове будзе адказваць?

— На беларускай.

— Я не разумею па-беларуску, — рэзка заяўляе.

— Калі вы зразумелі па-літоўску, то тым больш зразумеце па-беларуску, — кажу, — бо беларуская мова належыць да сям’і

славянскіх моў, як руская і польская, і хто жыве ў нашым краі, той не можа не разумець нашай мовы.

— А я не разумею і не прыму адказу на гэтай мове. Калі так, адказвайце па-руску.

— Не, па-руску не буду адказваць.

— Чаму ж гэта?¹⁵⁵

— Бо гэта прымус, бо гэта адна з форм нацыянальнага ўціску. Хоць і палякі знаходзяцца пад нацыянальным уціскам, аднак яны могуць вывучаць сваю мову і літаратуру, могуць вам адказваць урок на роднай мове. А чым горшыя мы, беларусы? Буду адказваць па-беларуску.

— Я адмаўляюся прымаць адказ на вашай мужыцкай мове.

— Ну і не трэба, такой бяды! — і села на сваё месца.

Такой бяды... А бяда-то і пачалася. Кончылася першая чвэрць года і другая, пачынаецца трэцяя, а ў журнале ніводнай адзнакі ў мяне няма па гэтым прадмеце. Занепакоілася і начальніца:

— В чём дело? Что там у вас с ксендзом вышло? Почему он вас не вызывает?

Я ёй расказала, што ў нас выйшла, і аб тым, як адказвае ўрок Юрак.

— Чаму ён прымае адказ на літоўскай мове, не разумеючы ні слова, а па-беларуску не хоча? Юрак рознае глупства пляце яму ў вочы, і ён ставіць ёй пяцёркі, а мяне не хоча вызываць.

— Вы понимаете, — заклапочана кажа Кацярына Платонаўна, — что без годовой оценки по Закону Божьему вас нельзя будет допустить до экзаменов?

Так, я гэта разумела, але падпарадкавацца яго капрызу не хацела. Гэта ўжо прымус не толькі з боку царскай улады, але і з боку польскіх паноў-эндэкаў.

— Вот нашла коса на камень... — паціснула плячыма Няздюрава і ў задуменні пайшла ў свой кабінет.

Нашаніўцы ведалі гэтую гісторыю з анкетами і мой канфлікт з кс. Мілкоўскім.

— Трымайся, — яны раілі мне, — не здавайся! Нам трэба змагацца за свае правы. Калі не дапусцяць да экзаменаў, мы

цябе не пакінем. Знойдзем сродкі і пашлём цябе за граніцу дакончыць адукацыю. А мы тады падымем у газетах такі шум вакол гэтай справы і Мілкоўскаму так насолім, што аж чэрці яго возьмуць.

Падыходзяць выпускныя экзамены. Што будзе са мной? Дапусцяць да экзаменаў ці не? Іду з гэтым пытаннем да начальніцы. Яна моцна задумалася, барабанячы пальцамі па стала, а пасля сказала мне прыйсці да яе праз тыдзень.

— Приходи на экзамены, — кажа мне праз тыдзень, — и отвечай так, как до этого всегда отвечала.

Як там яна ўладзіла гэтую справу — не ведаю. Але я зрабіла так, як яна сказала. Пабаялася яшчэ больш на ражон лезці, бо ўгнавіла б ужо і Кацярыну Платонаўну, якая ўсё ж такі дабра мне жадае. А прытым ці ўдасца нашым выратаваць мяне з бяды ці не — хто яго ведае. Самі ўсе ў рэдакцыі ўпрогаладзь жывуць і ў латаных нагавіцах ходзяць (апрача, рэч вядома, братаў Луцкевічаў). Дзе там ім знайсці такія сродкі, каб мяне за граніцу адправіць вучыцца? А так усё маё жыццё можа дагары нагамі пайсці, зноў прыйдзеца ні з чым вяртацца дадому і рыхтаваць сябе на хатнюю гаспадыню. Бр-р-р!

Ітак, дзякуючы інтэрвенцыі Няздзюравай усё абышлося спакойна. Але Зоська Трынькоўская папярэдзіла мяне, што мне пагражае другая небяспека. На гэты раз небяспека ішла ад аднакласніцы Скарунскай, ярай полькі-эндэчкі.

Сярод гасцей у доме Скарунскіх быў вучыцель матэматыкі з гімназіі Вінаградавай, паляк Гульбін¹⁵⁶, які заляцаўся да Скарунскай. Зайшла гутарка аб розных падзеях у гімназіі Няздзюравай. Скарунская расказала, што ў яе класе ёсць адна выскачка з мужыкоў, неўгамонная задзіра, якая зневажае паноў і ксяндзоў, хоць і каталічка, але бязбожніца і лічыць сябе якойсь беларусінкай. Словам, абрысавала мяне ў вельмі непрыглядных фарбах.

— Пачакайце, — кажа Гульбін, — я саб'ю ёй рогі. Я буду ў вас асістэнтам на экзаменах і зрэжу яе.

— Бадай ці ўдасца вам, — адазвалася мая прыяцелька Зоська Трынькоўская. — Яна добра ведае матэматыку.

— Нічога, патраплю! Не аднаго ўжо я пасадзіў на сваё месца і ёй дам перцу.

Вось аб гэтым і папярэдзіла мяне Зоська.

Яна праўду сказала: я матэматыку любіла і добра яе ведала. Аднак і па гэтым прадмеце не абышлося без сучкоў і задорынак.

Выкладаў у нас матэматыку самы любімы наш вучыцель Зыгмунт Якаўлевіч Жэмайціс. Прышоў ён у нашу гімназію як вучыцель проста з універсітэцкай лаўкі. Малады, даволі прыгожы, невысокага росту. Ад Юрка мы ведалі, што ён паходзіць з літоўскай сялянскай сям’і, дэмакрат па сваіх поглядах. На літоўскіх вечарах танцаваў з Юркам, і хоць мне ў гэтыя гады рэдка даводзілася бываць на беларускіх вечарынках, але заўсёды яго там бачыла. Са мной на гэтых вечарах таксама танцаваў і гаварыў па-беларуску. Ведаў на памяць «Тараса на Парнасе», вершы Дуніна-Марцінкевіча. Ён вельмі цікава выкладаў свой прадмет, заўсёды вясёлы, жартаўлівы, аднак не дапускаў з сабой ніякай фамільярнасці і патрабаваў глыбокіх і цвёрдых ведаў свайго прадмета. Мы яго любілі і паважалі. Аб ім Маруся Новікава і песню злажыла, якую мы спявалі на матыў старадаўняга вальса:

Вот вам Жемайтис, наш Жмогус простой,
 Не отличается он красотой,
 В класс он влетает всегда петушком,
 Хоть обладает солидным брюшком.
 А когда знают его урок,
 Премил бывает наш мужичок.
 Вот ученицу зовёт он к доске:
 «Ну-ка, чертите мне угол 2 d».
 «Это прямая». — «Кто подсказал?»
 Я единицу поставлю у журнал».
 А ученица ему в ответ:
 Мне единица — что есть, что нет»¹⁵⁷.

Аднойчы ён неяк захварэў і два тыдні не паяўляўся на ўрокі. Лёля Мушнікава вельмі сумавала, бо ўпіўся ён ёй у дзясочае сэрца. І вось звяртаецца Лёля да мяне з прапановай:

— Я хачу, — кажа, — паслаць яму кветак. Адной мне няёмка гэта рабіць. Давай мы з табой пашлём кветкі. Я куплю, а ты толькі на білеціку падпішашся разам са мной.

Так і зрабілі. Купілі ў магазіне два вазоны белых лілей, там жа напісалі на білеціку пажаданне хуткага выздараўлення, падпісаліся і праз пасыльнага хлопчыка адаслалі яму на дом.

Дні праз два пасля гэтага ён прыйшоў у клас бледны, яшчэ не зусім акрэплы пасля хваробы, даволі суха правёў урок, а пад канец, не падымаючы вачэй на клас, халодным, афіцыйным тонам азваўся:

— Мушнікава і Мядзёлка, зайдзіце ў фізічны кабінет.

Мы здзіўлена пераглянуліся. Усе таксама зацікавіліся. У чым справа? Туды звычайна выклікалі на праборку. За што? Прыціхлыя, з паніжаным настроем ідзём на «лобнае месца».

— Вось што, «сударыні», — пачаў абдаваць нас сцюдзёным сіверам, — я ўдзячны вам за добрыя пажаданні, але вы вельмі дрэнна зрабілі, пасылаючы мне кветкі. Я намерыўся было адразу адаслаць іх вам, але не захачеў вас пакрыўдзіць. Вы з'яўляецеся лепшымі ў мяне вучаніцамі. Цяпер усе будуць гаварыць, што я стаўлю вам пяцёркі за падаркі. А таму, па-першае, з гэтага дня вы ніводнай пяцёркі ў мяне не атрымаеце. Па-другое, вы мне далі для подпісу мае фатаграфіі. Затрымаць іх у сябе я не магу, бо вы самі іх купілі ў фатографа, але падпісваць не буду. Вось, вазьміце іх, калі ласка.

Колькі мы ні кляліся, ні бажыліся, што ніхто ў свеце не ведае аб тым, што мы пасылалі кветкі, але ён застаўся непакіснены.

— Не ведаюць, дык будуць ведаць.

Вярнуліся мы ў клас. Дзяўчаты кінуліся да нас з запытаннямі, чаго ён нас выклікаў, але мы адмахваліся, як ад назойлівых мух, і маўчалі.

З гэі пары аж да канца года мы не мелі ніводнай пяцёркі, хоць і пры дошцы адказвалі без запінак, і ў пісьмовых работах не было ніводнай рысачкі чырвоным атрамантам, ніводнай папраўкі, аднак у канцы стаяла: «Хорошо» (4). С. Жемайтис».

Дзяўчаты аж са скуры вылазілі з цікавасці і дзіва. «У чым справа? Чаго ён да вас прыдзіраецца? Чаму вы не пратэстуеце?»

Чаму не паскардзіцеся начальніцы?» Мы маўчалі, бо ведалі, чыя котка сала з'ела. Толькі ў канцы года занепакоіліся: няўжо гадавая адзнака будзе толькі 4? Аднак гадавую паставіў нам 5, хоць скрозь праз апошнія тры чвэрці ў журнале стаялі толькі чацвёркі.

Надышлі экзамены. Памятаючы аб пагрозе Гульбіна, я паслухала парады Юрка і перад пісьмовай геаметрыяй падрыхтавала сабе шпаргалку: з запіснай вучнёўскай кніжачкі-календара вырвала лісток з матэматычнымі формуламі і, скруціўшы ў трубочку, засунула за пояс. Экзамен адбываўся ў зале. Кожная з нас сядзела за асобным столікам на такой адлегласці адна ад адной, што не было ніякай магчымасці ні перашаптацца, ні падкінуць запісачку. На щчасце, Гульбіна не было на гэтым экзамене. Задача, якую нам далі, для мяне была зусім лёгкай. Трэ было заставаць формулу бакавой паверхні ўсечанага конуса. Я, не задаючы сабе труда для сваёй памяці, выцягнула шпаргалку і запісала на ёй патрэбную формулу. Раблю, раблю вылічэнні, а ў мяне нічога не выходзіць. Што за ліха? Дзясяты раз правяраю, занава пішу, вылічаю і... аніруш! Ужо здала работу Лёля, здаюць чацвёрачніцы, нават троечніцы пачалі здаваць, а я доўбняй сяджу над праклятай задачай. Халодны пот буйнымі кроплямі падае на чарнавік, пачынае трасці ліхаманка. Азірнулася я на Юрка, бачу — і яна пыхціць, і вочы на лоб вылезлі са страху. Жэмайціс, ходзячы па зале вакол столікаў, падышоў і спыніўся каля мяне.

— У чым справа? — шэптам пытае.

— Не ведаю. Не выходзіць, — адшапнула.

Ён неўзаметку зірнуў на маю работу.

— Формула няправільная, — зноў шапнуў і адышоў.

Я зноў выцягнула шпаргалку, на літарках правярыла — усё правільна. Абышоўшы яшчэ адзін круг, зноў зазірнуў вучыцель у маю работу.

— Формула няправільная, — крыху мацней шапнуў, думаючы, што я не пачула першы раз.

— Я не бачу памылкі, — ледзь не плачучы, шапчу.

Яшчэ адзін круг, і зноў каля мяне, прыкрыўшы вусны сабранымі работамі, шапнуў: «Пішыце» і прадыктаваў мне формулу.

Пакуль ён зрабіў чарговы тур па зале, я ўжо перапісвала гатовую работу на чыставік і шапнула яму:

— У Юрка такая самая формула.

Ён падышоў да Юрка і ёй прашаптаў формулу.

Забраўшы апошнюю работу, Жэмайціс выйшаў з залы і на лесвіцы спыніўся перада мной.

— Што гэта з вамі сталася?

Я вынімаю з-за пояса друкаваную шпаргалку і падаю яму. А там, халера на яе, была дапушчана друкарская памылка: замест $\pi(R+r)l$ было $\pi(r+r)l$. Ну і лаяў жа ён мяне, аж поручні трасліся!

— Вы ж так добра ведаеце ўсе формулы! І нашто было гэта рабіць?

— Гульбіна баялася, — адказваю і расказала яму аб пагрозе, якая мяне чакае з боку Гульбіна.

На вусным экзамене ў камісіі сядзеў-такі Гульбін. Я выцягнула свой білет і ўпэўненым голасам адказала ўсё чысценька па білеце. Тады пачаў Гульбін ганяць мяне па ўсім курсе. На ўсе пытанні адказала. Нарэшце дае тэрэму, якая прыводзіць да абсурду, што з аднаго пункту зыходзяць два перпендыкуляры. Жэмайціс час ад часу паказваў нам падобныя матэматычныя фокусы, я памятала іх і раскрыла гэты фокус. Наш мілы Жмогус зазьяў ад задавальнення.

— Ах, так! — здзіўлена кажа Гульбін. — Ну, тады рашыце наступную задачу. Запішыце ўмову.

Я запісала. Пэўна ж і тут крыецца якаясь закавыка, але якая — не ведаю. Зірнула на свайго вучыцеля. Ён, патупіўшы да стала вочы, пакруціў адмоўна галавой. Што гэта магло значыць? Тады я рашуча павярнулася да стала.

— Я не буду больш адказваць.

— Чаму гэта? — з'едліва пытае Гульбін. — На экзамене вы павінны на ўсе пытанні адказаць, а калі адмаўляецеся, значыць, не ведаеце.

— Я адказала ўвесь свой білет, адказала на пытанні па ўсім курсе, нават тое, чаго ні ў праграме, ні ў падручніку няма. Я стамілася ўжо.

У камісіі пачаўся рух. Прачнулася ад дрымоты начальніца.
— Кто это? — пытае. — Медёлка? Да она у нас первая математичка! Садитесь — пять.

Так і не ўдалося Гульбіну асадзіць наглуую мужычку.

Кончыліся апошнія экзамены. Падчас урачыстага акта выдалі кожнай выпускніцы атэстаты, павіншавалі нас. Цёпла развітаўшыся з Кацярынай Платонаўнай і вучыцелямі, мы назаўсёды пакінулі сцены гімназіі і рассыпаліся па ўсім свеце¹⁵⁸.

Праз 40 год пасля гэтага я адведала свой любімы горад, ужо не Вільню, а Вільнюс. З вакзала пайшла па Вастрабрамскай вуліцы, каб у першую чаргу прывітаць той будынак, дзе калісь знаходзілася наша гімназія. Вось брама дома № 9. Пасярод двара яшчэ застаўся след невялічкага скверыка, пастарэлыя высокія дрэвы, сведкі нашых гульняў і вясёлага дзявочага смеху, зашумелі лісцем, здавалася, пазналі мяне і вітаюць сваім шумам. Вось дзверы галоўнага ўвахода, а ў правым крыле — у нашу раздзявальню. Што там цяпер, у гэтых заглухлых, маўклівых сценах? Слёзы затуманілі вочы. Глухое рыданне вырвалася з грудзей.

Нізкі паклон, мілыя сэрцу сцены, дзе прайшлі лепшыя гады майго юнацтва! Светлая памяць табе, добрая жанчына Кацярына Платонаўна, і лепшым настаўнікам нашым!¹⁵⁹.

IV. Шалёная Магдаленка¹⁶⁰

«Шалёная Магдаленка» — так назваў народ у маёнтку сваю княгіню Магдалену Радзівіл, з якой мне давялося сутыкнуцца на сцежках жыцця.

...Канчаюцца зімовыя канікулы 1912/13 г. Трэба вяртацца ў Пецябург на курсы¹⁶¹. Але як жа не заглянуць у любую Вільню, дзе столькі прыяцеляў? Як не заглянуць у рэдакцыю «Нашай Нівы»? Тым больш што трэба адвезці ў музей «Нашай Нівы» беларускі народны музычны інструмент — дуду і шоўкатканы случкі пояс, які мой бацька дзесьці раздабыў.

«Зялёны Штраль»¹⁶². У Вільні я вельмі любіла бываць вечарамі ў цукерні Зялёнага Штраля. Седзячы за філіжанкай чорнай

кавы, тут можна паслухаць Чайкоўскага, Грыга, Леанкавала, Маснэ ў выкананні квартэта пад кіраўніцтвам вядомага віяланчэліста Тхоржа; тут можна пабачыць цікавых людзей са свету літаратуры і мастацтва: акцёраў тэатра, кампазітараў Галкоўскага і Рагоўскага, жывапісца Рушчыца, карыкатурыста Civisa, скульптара Янкоўскага; тут заўсёды сустрэнеш нашаніўцаў — Ластоўскага, братоў Луцкевічаў, Янку Купалу, Змітрака Бядулю, Уладзю Станкевічанку, не разлучную з Косткай Буйло. Ды ці мала каго! Кожная група мела свой асобны столік. Публіка з брукаў віленскіх і жанчыны лёгкіх паводзін сюды не дапускаліся. Для іх існаваў «Чырвоны Штраля». (Назвы гэтых двух цукерняў на галоўным праспекце паходзілі ад колераў, у якія былі аформлены зала і мэбля цукерні.) З аднаго боку такі парадак быў даволі добры: не сорам было і дзяўчыне пасядзець за столікам, ніхто яе легкадумным словам не пакрыўдзіць. Аднак гэта ахова «чыстай публікі» часам пераходзіла свае межы. Памятаю, прыехала да мяне ў Вільню мая маці. Павяла я яе да Штраля. І вось пры ўваходзе мяне прапускаюць як вядомую ўжо кліентку, а маму не пушчаюць. Чаму? Бо на галаве ў яе не капялюш або берэт, як у мяне, а звычайная паркалёвая хустачка. Я з абурэннем патрабую прапусціць матку, але швейцар і слухаць не хоча. Тады я, пакінуўшы часова матку ля дзвярэй, увайшла ў залу і звярнулася па дапамогу да сваіх сяброў. Выклікалі самога Штраля і такі скандал яму ўчынілі, што сам пабег да дзвярэй, папрасіў у мамы прабачэння і ўвёў яе ў залу¹⁶³.

.....
«Дыпламатычнае даручэнне». Дык вось, заглянуўшы па дарозе ў Вільню, я, рэч вядомая, пабывала і ў Штраля. За філіжанкай чорнай кавы звярнуўся да мяне Іван Луцкевіч з даволі важнай прапановай:

— Ёсць адна вельмі багатая асоба — княгіня Магдалена Радзівіл. Яна мае некалькі маёнткаў і ў Беларусі, і ў Польшчы, дамы ў розных гарадах і нават свой уласны касцёл у Варшаве. Яна ўдава. Муж яе Мікола Радзівіл — авантурыст, прымаў удзел у каланіяльнай вайне ў Афрыцы на старане англічан, пасля пайшоў ахвотнікам на Японскую вайну і там загінуў¹⁶⁴. Княгіня

Магдалена ніколі не сядзіць на адным месцы, пастаянна ван-друе па сталіцах Еўропы. Цяпер часова знаходзіцца ў адным са сваіх маёнткаў у Беларусі і шукае сабе *dame de compagnie*. Вельмі было б добра, — кажа Іван, — і для вас асабіста, і для беларускай справы, каб вы згадзіліся на гэтую ролю пры ёй.

— Якая ж я дама? — расмяялася я. — Ці ж я магу быць для яе кампаньёнкай? І што гэта мае супольнага з беларускай справай?¹⁶⁵.

— Бачыце, — цягне далей Луцкевіч, — яна зусім адзінокі чалавек. Апрача слуг, яна не мае з кім пагаварыць. Трэба, каб каля яе была інтэлігентная асоба, каб магла падтрымаць гутарку з ёй, схадзіць з ёй на шпацыр, часам пачытаць ёй кнігу ці газету. Вы акурат падыходзіце да гэтага. Вам асабіста карысьць будзе немалая: па-першае, вы зможаце пабачыць свет, пабываць з ёй у Парыжы, Лондане, у Швейцарыі і Італіі. А па-другое, калі вы патрапіце ёй падабацца, дык яна можа запісаць на вас адзін са сваіх маёнткаў. Што ж датычыць беларускай справы, дык вы зможаце вельмі шмат зрабіць. Бачыце, пасля таго як у Варшаве ў адным польскім клубе спусцілі са сходаў яе мужа за нейкія брудныя справы, яна зненавідзела палякаў і не лічыць сябе полькай. Яна сама яшчэ не ведае, да якой нацыянальнасці сябе залічыць, — да літоўскай ці беларускай. Каля яе ўвіхаюцца літоўцы, каб схіліць яе на свой бок і выцягваць з яе грошы. Ну, і нам нельга спаць у шапку. Трэба так павесці справу, каб яна давала грошы на выдавецтва «Нашай Нівы». І ваш абавязак дабіцца гэтага. А таму трэба быць у пэўнай меры дыпламатам¹⁶⁶.

— А гэта яшчэ што? — пытаю здзіўлена.

— Каб увайсці ў яе давер, — прадаўжае Іван, — вам трэба адрасіць валасы, бо стрыжаных дзяўчат яна не любіць. Трэба хадзіць у касцёл, спавядацца.

— Фі-і-іў! — прысвіснула я са смехам.

— А так, так!¹⁶⁷. Купіце сабе ружанец, калі не маеце, кніжку да набажэнства, бо яна рэлігійная, любіць ксяндзоў.

— Не, нічога з гэтага не выйдзе, — кажу. — Крывіць душой я не ўмею. Я з дзяцінства не веру ў ксяндзоўскія байкі,

а вы хочаце, каб я іх у руку цалавала ды спавядалася перад імі? Не! Гэтага не будзе. Шукайце сабе іншую кандыдатку на такія справы.

— Вы не адмаўляйцеся так паспешна, — настойвае галоўны беларускі дыпламат, — абдумайце добра. Вам даручаецца адказная і вельмі важная для нас справа.

— Добра, падумаю, — адказала, каб толькі спыніць гэтую гутарку.

Іван памкнуўся яшчэ пераконваць мяне, але яго перарваў афіцыянт, які падаў мне на падносе картачку. На ёй алоўкам была нарысавана мая галава, а пад рысункам эпіграма на польскай мове:

Pod beretem loczki,
Zasmucona minka, —
Každy zaraz powie,
Ze to Paulinka.

Гэта вядомы ў той час польскі карыкатурыст Civis (не памятаю яго прозвішча) прыслаў мне сваю зарысоўку.

Праз пару дзён я вярнулася ў Піцер на курсы. Неўзабаве там сустрэлася з ксяндзом Франуком Будзько, які лічыўся беларускім дзеячам у групе клерыкалаў.

— Вось добра, што я вас пабачыў, — кажа. — Маю да вас вельмі важны інтэрас.

І пачынае гаварыць тое самае, што і Іван Луцкевіч, з тэй толькі розніцай, што я павінна выцыганьваць ад княгіні грошы на клерыкальную беларускую газету.

— Мы, гэта значыць хрысціянскія дэмакраты, затрымаліся на вашай кандыдатуры. Там гэты прайдоха Луцкевіч круціцца каля княгіні. Трэба паспяшацца, каб яго апярэдзіць і настроіць княгіню на нашы выданні.

«Вось дык штука, — падумала я. — Два лагеры дзяруцца між сабой за грошы з князёўскай кішэні, і абодва робяць стаўку на мяне. Не, дудкі, брат! Ваюйце сабе на здароўе, грызіцеся, а мяне пакіньце ў спакоі».

Я сказала, што не падыходжу да гэтай ролі, і катэгарычна адмовілася.

Прыехаўшы на лета дамоў, я расказала аб гэтых гутарках бацькам, падкрэсліўшы асабістыя выгады, якія мне суляць, і змоўчыўшы аб «дыпламатычных» даручэннях.

— Дачушка мая, — кажа маці, выслухаўшы мяне, — не лезь ты ў паны. Згараць хай яны са сваімі маёнткамі! На ліха яны нам здаліся? Жылі, жывём у беднасці і неяк пражывём без іх маёнткаў. Не адлучайся ты ад сваіх.

— Супакойся, мама, — кажу. — Я адразу адмовілася, толькі хацела ведаць, як мама з татам аднясуцца ад гэтага.

«*Новая прапанова*». Лета 1917 г. Кіеў. Я працую ў Саюзе гарадоў па арганізацыі дзіцячых прытулкаў у адзеле дапамогі ахвярам вайны¹⁶⁸. Нейк пад канец лета атрымліваю ліст. Ад каго б вы думалі? Ад самой княгіні Радзівіл. Піша, што яна хоча ў адным са сваіх маёнткаў адкрыць беларускую нацыянальную школу, каб дзеці яе парабкаў навучаліся ў роднай мове. Ёй параілі звярнуцца да мяне ў гэтай справе. Адпаведны для школы дом ёсць. Яна дае мне пакой, сталаванне, а грашыма будзе мне плаціць у кожным разе больш, чымся аплачваюць настаўнікаў у іншых школах.

Я параілася са сваімі сябрамі-беларусамі, якіх нямала было ў той час у Кіеве. Беларускіх нацыянальных школ яшчэ не было ў Беларусі: ні часовы ўрад Керанскага, ні земствы і не думалі аб гэтым, каб беларускія дзеці навучаліся ў сваёй роднай мове. А трэба пачынаць гэтую справу. Усе сябры настойліва раілі мне прыняць прапанову княгіні. Што рабіць? Ведала, што немалыя труднасці будуць на маім шляху. Але пачуццё абавязку перад сваім народам перамагло, і я рашыла паспрабаваць свае сілы і здольнасці. Саюз гарадоў адмовіўся звольніць мяне з працы, і я проста дэзерціравала: выехала ціхачом у Мінск, не атрымаўшы разліку.

Першае спатканне. ...Дзверы адчыніў мне лёкай і пайшоў далажыць княгіні. Праз пару хвілін я стаяла перад невялічкай суханькай старушкай¹⁶⁹. Праз чорную маркізетавую блузку без якога б ні было станіка прасвечваў касцісты гарсэт. Нядбайна

зачасаныя валасы шэрымі ад сівізны касмыкамі рассыпаліся ў розныя бакі. Доўгі з гарбінкай нос і вочы... Шэра-вадзяністыя вочы пытліва ўпіліся ў мяне. Страшэнна непрыемнае пачуццё скавала мяне. Здавалася, кастлявыя пальцы мерцвяка працягваюцца да майго сэрца і спіскаюць яго смяротным холадам. Здрыгануўшыся ў душы, я ўвайшла за ёй у маленькі пакой, з якога, як пасля мне гаварылі, яна амаль што ніколі не выходзіла, бо там была скрытка ў сцяне з мільённымі скарбамі ў золаце, брыльянтах і рознай біжутэрыі. Каля ног княгіні круціліся і агідна харкалі 6 ці 8 сабак японскай пароды, усе калматыя, вушастыя, з выпучанымі вачыма. Мяне папярэдзілі ў Мінску, каб я асцерагалася і ненарокам каб не наступіла на лапу ці хвост якой-небудзь псіны. Такая непрыемнасць здарылася з Аркасём Смолічам, пасля чаго княгіня выгнала яго і сказала, каб больш на вочы ёй не паказваўся.

Гутарка вялася на двух мовах: я на беларускай, а княгіня на мяшанай польска-рускай, неміласэрна пры гэтым калечачы рускую мову. Па-польску яна прынцыпова не гаварыла, а хатняй мовай у сям'і, як мне казалі, была англійская або французская. Да якой ступені даходзіла яе варожасць да палякаў, сведчыць такі факт.

У часе польскай акупацыі падчас святкавання палякамі Дня канстытуцыі 3 мая, калі польскія ўлады загадалі дэкараваць дамы сцягамі, дыванамі і партрэтамі, з балкона княгіні звісалі цалун (жалобны дыван) і жалобны флаг¹⁷⁰.

Умовіліся, што я паеду ў Жорнаўку — яе маёнтак. Яна загадае аддаць пад школу дом у Жорнаўскім лясніцтве, а я буду жыць у адным са службовых пакояў пры палацы, там жа мяне забяспечаць і сталаваннем. На маё пытанне аб сродках на школьныя прылады і навучальнае абсталяванне яна адказала, што аб усім яна дасць загад сваёй адміністрацыі.

У Жорнаўцы даволі прыветліва сустрэла мяне дзябёлая жанчына сяродніх гадоў — ахмістрыня маёнтка пані Марыя. Адвяла мяне ў пакойчык драўлянай прыбудовы для панскіх слуг, накарміла смачным абедам і такой жа вячэрай. Ну, думаю, калі так будуць карміць, дык чаго добрага растаўсцю, як

ахмістрыня. Аднак праз тыдзень, паступова зніжаючы якасць стравы, перайшлі выключна на посную бульбу і бялёную зацірку. Пані Марыя і двое-трое з больш важнай службы елі асобна, і, думаю, іх стравы былі смачнейшыя і пасільнейшыя, чымся тыя, якія мне прыносілі з кухні.

Маладосць кн. Магдалены. Пані Марыя была даволі словаахвотлівая жанчына, часта мяне наведвала і шмат чаго расказала аб жыцці і характары княгіні. Яе апавяданні дапаўняліся другой асобай, з якой я там пазнаёмілася, а пасля і падружыла. Гэта была ліцвінка Міколітэ Папікайтэ, якая працавала бухгалтарам у лясніцтве княгіні. Высокая бландзінка, крэпкая, здаровая дзяўчына з румяным тварам, сінявокая, заўсёды вясёлая, энергічная. Яна часта ездзіла ў Мінск да княгіні са справаздачай, была з ёй у добрых адносінах, умела з ёй ладзіць. Міколітэ, як сама мне пасля прызналася, была прыстаўлена да княгіні літоўскімі нацыянальнымі дзеячамі на такую ж «дыпламатычную» работу, якую мне калісь прапанаваў Луцкевіч. І трэба сказаць, нядрэнна спраўлялася з гэтай роляй: патрапляла выцягваць ад княгіні даволі значныя сродкі на літоўскія справы.

Вось ахмістрыня і Міколітэ поўнасьцю абрысавалі мне вобраз княгіні Магдалены.

...Сямнаццацігадовай дзяўчынай гвалтам выдалі Магдалену замуж за 60-гадовага магната графа Сапегу¹⁷¹, хаця яна кахала якогась маладога, але збыднелага арыстакрата. Усе гады свайго замужства маладая графіня не выходзіла са свайго пакоя нікуды, апрача дамавой капліцы, у якую вялі дзверы проста з яе пакояў. Нават не ўсе слугі бачылі сваю пані. Нікога з гасцей не прымала і сама нікуды не выязджала. Жыла затворніцай, аблівалася слязьмі і малілася. Праз два ці тры гады пасля шлюбу памёр стары Сапега, пакінуўшы сваёй маладзіцы ўсе свае маёнткі і ўсё багацце. Зараз жа пасля смерці мужа дваццацігадовая графіня выехала ў Варшаву і як толькі кончыўся тэрмін жалобы, адкрыла дом для гасцей і, быццам прарвала яе, за жыла шумным, вясёлым жыццём велікасвецкай дамы. На адным балі пазнаёмілася з маладым князем Міколам Радзівілам, гулякам,

авантурыстам, які прагуляў усю сваю спадчыну і жыў пераважна з гульні ў карты, прычым не зусім чыстай гульні, за што і выгналі яго з аднаго арыстакратычнага клуба¹⁷². Маладой удаве спадабаўся вясёлы і прыгожы князь, і яна хутка выйшла за яго замуж. Князь Мікола быў усё ж такі настолькі практычны, што перад шлюбам запатрабаваў, каб графіня запісала на імя яго сястры два маёнткі. Як відаць, сабе ўжо не давяраў.

У Жорнаўцы добра ведаюць князя Міколу і памінаюць яго неблагім словам. Наперакор сваёй жонцы ён загадаў пабудаваць новыя дабротныя дамы для сваіх парабкаў. Ніколі нічым не крыўдзіў сваіх мужыкоў, сябраваў з імі, заходзіў часта ў іх дамы на гутаркі і на чарку гарэлкі. І сам амаль нічым не адрозніваўся ад мужыкоў: гаварыў толькі па-беларуску, апранаўся ў даматканыя сярмяжкі, а зімой у аўчынны кажух, на нагах простыя боты або валёнкі, выязджаў заўсёды, зарыўшыся ў сена на розвальнях ці ў карах. Суседзяў-паноў не любіў і з імі не сябраваў.

Непакорны слуга. Поўнай процілегласцю ў адносінах да сваіх мужыкоў была княгіня Магдалена. Калі, бывала, яна прыезджала ў Жорнаўку, усе заміралі ад страху, стараліся не паказвацца ёй на вочы. Адзін толькі лёкай Даніла яе не баяўся, часам спрачаўся, а нават грубіў ёй. Але без яго княгіня не магла абысціся. Даніла быў высокакваліфікаваным слугой, валодаў французскай, англійскай мовамі, не гаворачы ўжо аб рускай і польскай, разам з княгіняй аб'ездзіў усю Еўропу. А мо і таму яшчэ яго так цаніла, бо наогул княгіня мела слабасць да маладых прыгожых мужчын. А Даніла быў высокі, плячысты, зграбны і прыгожы хлопец.

Аднойчы ў Мінску княгіня накіравалася адведаць дзіцячы прытулак. За ёй ішоў Даніла і нёс кошык з мяшчочкамі цукерак і цестак для дзяцей. Княгіня была ў злым гуморы і ўсю дарогу лаяла Данілу.

— Даволі! Замоўкні, княгіня, — азваўся слуга.

— Ах ты хам, сволёч, ты ешчэ кажэш мне мольчать?

(Даніла з княгіняй гаварыў толькі па-беларуску.)

— Маўчы, кажу, бо будзеш шкадаваць, — зноў азваўся Даніла. Княгіня не ўнімалася і яшчэ больш раз’ярылася.

— Ах так! — загудзеў бас лёкая. — Дык нясі ж сама, трасца тваёй матары! — І паставіўшы кош каля яе ног на ходніку, завярнуўся і шпаркім крокам пайшоў проста ў рэстаран «Сэлект»¹⁷³. Гэта быў першарадны, на еўрапейскі лад рэстаран, дзе ў любы момант прымалі на службу такога выдатнага лёкая.

Княгіня аж падскочыла са злосці. Як ні звала яго вярнуцца, як ні тупала нагамі, але ўрэшце прыйшлося звярнуцца да пракожых, каб за ўзнагароду данеслі кошык.

Дні тры-чатыры пасля гэтага бушавала княгіня, урэшце паслала слугу ў «Селект», каб вярнуўся ўлюбёны лёкай. Але Даніла і слухаць не хоча. Некалькі разоў княгіня пасылала па яго. Нарэшце пасланец перадае лёкаю ад яснай пані 25 руб. гасцінца і абяцанне прыбаўкі 5 руб. у месяц да яго заробку. І Даніла вяртаецца да чарговай стычкі.

А то і так было. Сабралася княгіня на пасяджэнне якогась беларускага камітэта і загадала лёкаю прыйсці па яе ў 10 гадзін вечара. Даніла прыйшоў у вызначаны час, але пасяджэнне зацягнулася да поўначы, і ён цярпліва чакаў дзесьці ў закутку. Праз якісь час княгіня зноў ідзе на пасяджэнне, але на гэты раз пасяджэнне па якойсь прычыне не адбылося. Аднак княгіня не магла вяртацца дадому без свайго лёкая. Члены камітэта мусілі забяўляць важную асобу да прыходу Данілы. Але вось ужо і 10 гадзін, і 11, а яго ўсё няма. Знуджаныя гаспадары прапануюць праводзіць яе да дома, ды дзе там! Без Данілы ані кроку. Роўна апоўначы з’яўляецца нетаропкі слуга. Княгіня, азвярэлая ад злосці, накідваецца на яго пантэрай. А ён зусім спакойна адказвае:

— А што ж тут такога? Прошлы раз я чакаў на княгіню, а цяпер княгіня на мяне пачакала. Вось мы і квіты.

Зноў кончылася ўсё гэта «Селектам», пазней гасцінцам у 25 руб., месячнай прыбаўкай, і Даніла вяртаецца да сваёй пані.

Задумаў гэты дзяцюк жаніцца і з’явіўся прад светлыя вочы яснай пані папрасіць частку сваіх запрацаваных грошай на вясел-

ле (зарплата знаходзілася на рахунку княгіні і выдавалася слугам у меру патрэбы). Было гэта ў Жорнаўцы вясной 1914 г.

— Як ты смееш, быдла, жэніцца без моей волі! — ускінулася на яго ясна пані.

— Даўно мінулі твая часы, — адказвае лёкай, — калі маглі жаніцца толькі з дазволу або па загаду паноў. Я не нявольнік. Адай мне мае грошы!

— Ні копейкі не дам! — крычыць пані. — Прэч з моіх очэй!

А як даведалася, што ён бярэ сабе за жонку дачку яе лесніка, прыгожую, спрытную дзяўчыну, гневу яе не было граніц. Прыгразіла, што прагоніць лесніка, выкіне вон са службы і з дома.

— Калі не дасі грошы, — заявіў непалахлівы слуга, — дык праз суд сышчу, а кранеш лесніка з маёй нявестай, — ужо грозна загудзеў Даніла, — вось гэтымі рукамі задушу цябе, старая падла!

Мабыць-такі паверыла пагрозе і спалохалася, бо як ні кіпяціўся ясна пані, але-ткі швырнула яму ў вочы 250 руб.

Даніла ажаніўся. Неўзабаве пачалася вайна. У першую ж мабілізацыю Даніла пайшоў на фронт, пакінуўшы сваю маладую жонку з хворым цесцем. Княгіня забараніла пасылаць па доктара да старога лесніка, забараніла даць і каня, каб адвезці яго ў бальніцу. Стары ляснік памёр. Асталася маладзіца адна. А ад Данілы ніводнай весткі. З першых дзён як у ваду кануў. Мабыць, у першых баях загінуў.

Перад Калядамі завітала ў Жорнаўку княгіня. Даведалася, што жонка Данілы нарадзіла сына. І акурат на Кушцю, калі людзі садзіліся за традыцыйную вячэру, княгіня загадала выгнаць з лесніковага дома маладую матку з малым дзіцем, забіць дошкамі вокны і дзверы і строга ўсіх папярэдзіла: калі хто прыме яе ў свой дом хаця б пераначаваць, то і яго спаткае тое самае. На двары стаяў люты мароз, глыбокі снег пакрываў зямлю. Бедная жанчына, утуліўшы ў коўдрачку сваё дзіцятка, дарэмна стукалася ў дзверы, прасіла людзей хаця б да ранку пераначаваць пад страхой. Людзі плакалі, гледзячы на яе, але ніхто не адважыўся даць прытулак няшчаснай: кожны баяўся такой жа долі і для сябе ад бязлітаснай пані.

Хтосьці, едучы ноччу са станцыі, бачыў у лесе жанчыну, якая сядзела пад заіндзянелым дрэвам і грудзю карміла дзіця.

Больш ніхто нічога не чуў ні пра Данілу, ні пра яго няшчасную жонку.

Вось аб чым мне расказалі ў Жорнаўцы.

Жорнаўская беларуская школа. Дом, які па загадзе княгіні быў прызначаны пад школу, знаходзіўся ў лясніцтве ў паўкіламетры ад маёнтка. Два пакоі, доўгія сталы і такія ж лаўкі, пустая шафа, пустыя сцены. На маё пытанне, як мае быць абсталявана школа ў неабходныя навучальныя дапаможнікі і школьныя прылады, адміністрацыя адказала, што княгіня нічога аб гэтым не гаварыла. Прыйшлося з'ездзіць у Мінск і патурбаваць яснавельможную.

— Давольна тэго, што я вызначыла дом і дала на вучыцельску, — холадна адказала мне.

— Але як жа пачынаць заняткі ў голых сценах, без падручнікаў, школьнай дошкі, крэйды, сшыткаў?

— Я не мею сродкаў на то. Нех самі купуют. Я савсем тэраз бедна, маёнткі ніц не даюць, мужыкі не хочуць працаваць.

Як пазней мне сказала Міколітэ, толькі з Жорнаўскага лясніцтва кожны тыдзень здавалі ў банк на рахунак княгіні не менш 10 тысяч.

На свае грошы купіла ў кнігарні з два дзясяткі лемантароў, першай кніжкі да чытання, грыфельных дошак, а на іншае ўжо і грошай маіх не хапіла, ды і не надта чаго можна было знайсці ў мінскіх магазінах.

У Жорнаўцы і па бліжэйшых вёсках апавясціла аб прыёме вучняў. Але пайшла чутка, што гэта нейкая незвычайная школа, што ў ёй будуць вучыць не так, як у іншых школах, а памужыцку. Бацькі прыводзілі дзяцей, аднак з вялікай няўпэўненасцю, баяліся запісваць іх у школьную кнігу.

— Як я буду вучыць? Так, як і ў іншых школах, — тлумачыла ім. — Баяцца няма чаго, абы вашы дзеці ўмелі чытаць, пісаць, задачы рашаць. Калі будзеце незадаволены, дык забярэце сваіх дзяцей і пашлеце ў Пухавіцкую школу.

— Ды мы і цяпер туды аддалі б, але ж надта далёка хадзіць — пяць з гакам вёрст, дык хай ужо сюды паходзяць да вясны.

Усё ж такі запісалася звыш 30 дзяцей пераважна першага года навучання.

Пачаліся заняткі. Як я і чакала, труднасці сустракаліся на кожным кроку. Карысталіся лемантаром, перакладзеным Цёткай у скарачэнні з польскага лемантара Промыка. Гэта цененькая брашурка фарматам прыблізна 14×12 см з рысункамі памерам у 2 кв. см. і літарамі мала большымі ад звычайнага газетнага шрыфту. Граматыкі беларускай мовы і правапісу ў той час яшчэ не існавала, не было і праграм. Не хапала грыфельных дошак, шыткаў. Пісалі дзеці на выпадкова раздабытых абрыўках паперы пераважна алоўкам. Класную дошку бацькі самі змайстравалі, ахмістрыня і Міколітэ раздабылі кусок крэйды.

Вучыліся дзеці ахвотна, цешыліся, што кожнае прачытанае слова было ім зразумела. Для старэйшых вучняў, якія ўжо ўмелі чытаць, апрача беларускай мовы выкладалася руская. Гутаркі на прыродазнаўчыя тэмы, гістарычныя і географічныя прыходзілася ўкладаць самой, карыстаючыся сваёй памяццю і некаторымі дапаможнікамі. Арыфметыка выкладалася на беларускай мове, аднак з рускай тэрміналогіяй: беларускай тэрміналогіі, як і беларускіх падручнікаў па арыфметыцы, таксама не было.

Нягледзячы на тое што падручнікі па рускай мове непараўнальна лепш адпавядалі педагагічным вымаганням, аднак труднасці на гэтых уроках былі найбольшымі: прыходзілася тлумачыць амаль кожнае слова. Часта і ў голаў не прыйдзе, што дзеці могуць не разумець або па-свойму тлумачыць самыя, здавалася б, зразумелыя словы. Рускае слова «вор» дзеці тлумачылі — «вароты», «изба» — «прызба», «прелестный» — «які знаходзіцца пры лесе» і г. д.

Праз 3 месяцы дзеці першага года навучання ўжо закончылі лемантар і даволі бегла чыталі апазданні з першай кніжкі для чытання. Прыходзілі маткі дзякаваць мне і не маглі надзівіцца, што так хутка іх малышы навучыліся чытаць.

— Гэта ж мой старшы сын ужо пяты год ходзіць у Пухавіцкую школу, а чытае так, што і ён сам, і мы нічога не разумеем, што

ён там бэкае. А гэты маленькі — аж уцеха бярэ — і пачытае нам так складна, цікава, і ўсё чысценька расказа, што паненка ў школе ім апавядала.

Матэрыяльныя справы. Амаль з самага пачатку маёй працы ў Жорнаўку прыехаў да мяне адзін з братоў Казюк, якога ляснічы, немец Шталь, прыняў на работу ў канторы лясніцтва. Сярэдняга брата я пакінула ў Кіеве вучыцца. Грошы, якімі перад сваім ад'ездам яго забяспечыла, кончыліся. Трэба падаслаць яму, а ў самой даўно ўжо ні капейкі. Казюк-то атрымліваў якуюсь мізэрную зарплату, але пасля ўтрыманьня з зарплаты кошту сталаваньня ў яго аставалася ледзь толькі на курыва. А я ўжо каторы месяц ніякай зарплаты не атрымлівала: княгіня не дала ніякага загаду аб гэтым, і адміністрацыя нічога не плаціла. Прышлося з'ездзіць у Мінск да княгіні ў гэтай справе.

Выслушаўшы мяне, княгіня і кажа:

— Ну, хороша, я скажу, жэбы вам плацілі 60 руб. в месяц.

— Дазвольце, княгіня, — кажу здзіўлена. — Вы мне пісалі, што будзеце плаціць мне больш, чымся ў іншых школах. Я гэтага ад вас не патрабую, але маю права на такую ж аплату, якую атрымліваюць настаўнікі іншых школ, а яны атрымліваюць 240 руб. у месяц (тады плацілі керанкамі).

— Ого! — азвалася княгіня. — Я не магу такія большыя дзеньгі плаціць. Я тэраз савсім бедна ест. Але еслі вам мало, будут плаціць вам 65 рублі.

Я ўсміхнулася:

— Княгіня, я не збіраюся таргавацца з вамі, як на кірмашы. Калі вы ўжо такая бедная, то нічога ад вас не буду браць. Неяк пражыву. Бывайце здаровы!

З паскудным настроем вяртаюся назад, але цвёрда рашыла адмовіцца ад такой аплаты сваёй працы. Непакоіла толькі доля Стася, які там, у Кіеве, ужо галадае.

Прыязджаю ў Жорнаўку і знаходжу там тэлеграму: «Прыязджайце Саюз гарадоў атрымаць разлік па скарачэнні штатаў. Краскоўскі».

Ура-а-а! Атрымаць разлік «па скарачэнні штатаў» — гэта значыць зарплата за тры месяцы, што складае больш тысячы рублёў. Маладзец Іван Ігнатавіч! Гэта ён выстараўся. Замест прыцягнуць мяне да адказнасці за тое, што самавольна пакінула службу, даюць такую значную дапамогу.

Было гэта акурат перад Калядамі. Адпусціўшы дзяцей на зімовыя канікулы і пазычыўшы ў Міколітэ грошы на дарогу, паехала ў Кіеў. Там атрымала значную суму грошай, забяспечыла на пэўны час брата і накупляла для школы розных табліц — па арыфметыцы, прыродазнаўстве — і наогул розных дапаможнікаў, якіх магла знайсці ў Кіеве. З гэтым багажом вярнулася ў Жорнаўку.

Літасцівая пані. Неўзабаве заявілася ў Жорнаўку княгіня і пагасцiла ў сваім маёнтку нешта з два тыдні. У гэтым часе я ледзь было не вылецела з Жорнаўкі. Справа была вось у чым.

Заходзіць да мяне ахмістрыня і кажа, што Раманоўская, жонка парабка, які быў на фронце, мае вельмі цяжкія роды. Бабка не ведае ўжо, што рабіць. Патрэбна акушэрка ці доктар, інакш не дажыве кабэціна да раніцы.

— Дык у чым жа справа? — кажу. — Трэба ўзяць каня і паехаць у Пухавічы па акушэрку.

— Лёгка вам сказаць, — з кривой усмешкай кажа п. Марыя, — але хто ж асмеліцца пайсці да княгіні і прасіць дазволу на гэта? Каб яе не было ў маёнтку, дык аканом, можа, і даў бы каня. Але цяпер без яе нічога нельга зрабіць.

— Ну, дык хай аканом пойдзе і даложыць ёй, або вы ёй скажыце. Справа ж ідзе аб жыцці чалавека!

— Эх, не знаеце вы яе! Ні аканом, ні я, і ніхто не адважыцца пайсці да яе ў такой справе.

І тут расказала мне п. Марыя, якое чулае сэрца мае княгіня да... сабак.

Незадоўга да майго прыезду ў Жорнаўку тут таксама бавіла княгіня. І вось прыйшла пара аднэй сучцы шчаніцца. Княгіня, занепакоеная аб жыцці сучкі, тэлеграмай вызвала з Мінска ветэрынарнага доктара і не абы-якога, а самога старшыню

БНР д-ра Сераду¹⁷⁴. Як жа старшыні БНР ды не паслухаць яснавяльможную пані? Рэч вядомая, прымчаўся адбабіў сучку і, атрымаўшы тлусты ганарар, вярнуўся да сваіх «дзяржаўных» спраў.

— Дык няўжо ж яна адмовіць даць каня, каб выратаваць жыццё чалавека? — пытаю здзіўлена, выслухаўшы гісторыю з сучкай.

— І не дасць, — цвёрда адказвае ахмістрыня.

— Дык што ж рабіць?

— А што вы зробіце? Нічога! Каб нават і пехатой згадзілася акушэрка ісці ў такую сцюжу ды поначы, і то баба не дачакае і памрэ.

— Ну, дык я пайду да гэтай ведзьмы.

— І не важцеся! Выгане вас не толькі са свайго пакоя, а чаго добрага, і з Жорнаўкі. Вось і вашай школе канец будзе.

Я не паслухала яе і рашуча накіравалася ў пакоі княгіні. Было ўжо 9 гадзін вечара. Княгіня сядзіць за невялічкім столікам і раскладвае пасьянс. Тут жа, на століку, стаіць крышталёвая пасудзіна з вадой для акуркаў¹⁷⁵. Папяросу не выпускае з вуснаў, прыкурвае адна ад аднэй. Вакол яе, як архангелы, сядзяць і безупынна хрукаюць віславухія сабачаняты.

— Выбачайце, княгіня, што трываю вас у такі час, — азвалася я пасля прывітання, — але справа вельмі пільная.

— А что такое?

— Ваша работніца Раманоўская моцна хворая, можа памерці. Дазвольце ўзяць каня з'ездзіць у Пухавічы па доктара.

— Что-о-о? А вам яке дзело до тэго?

— Гэта справа кожнага парадачнага чалавека прыйсці на дапамогу хвораму.

— Романовска? А нех оні поздыхаюць, то быдло! Оні не варты тэго, что мой муж для ніх сделал. Он ім дома новэ побудовал, я для іх дзеці школу дала, а оні ніякей благодарності за то не маюць для мене. І как вы смете мешаць і что-то для ніх просіць!

— Зразумейце ж, княгіня, кабета можа памерці. Муж на фронце, дзеці сіратамі застануцца. Вы ж такі хрысціянка, дык няўжо адмовіце выканаць хрысціянскі абавязак?

— Как, вы ешчэ учіць мене? Вы грубіянка, хамка, такая, как і всё то было! Прэч з моіх очей!

— Мне трудна паверыць, княгіня, — кажу ўжо ўзбураным голасам, — што ў вас заместа сэрца зацвярдзелы камень. Вы да сваёй сучкі тэлеграмай выклікалі аж з Мінска ветэрынара, а калі гіне працоўны чалавек, дык у вас ніякай літасці няма.

— Прэч! Вон! Вон! — заверашчала, сарваўшыся з крэсла. Сабакі забрахалі і кінуліся на мяне, і я куляй выскачыла з пакоя.

— Ну, што? Ці я не праўду казала? — азвалася ахмістрыня, пазнаўшы па маім твары, чым закончылася мая інтэрвенцыя.

Мы з братам адзеліся і пайшлі да аканомы. З вялікім трудом удалося яго ўгаварыць, паабяцаўшы, што жывая душа не будзе ведаць, куды мы паехалі, і не данясе княгіні. Даў-такі нейкую старую клячу, зламаныя розвальні, сам вывеў і запрог каня, каб не было лішніх сведкаў, і мы рушылі ў Пухавічы. Тры разы конь распрагаўся ў дарозе, але-ткі ўжо пасля поўначы прывезлі акушэрку і выратавалі кабеціну.

Вячэрняя школа. Зараз жа пасля прыезду брата мы з ім ураілі адкрыць вячэрнюю школу для дарослых. Рабочая моладзь з вялікай ахвотай кінулася да навукі. Усе яны былі анальфабэтамі. Мы з братам упершыню працавалі з дарослымі, і я са здзіўленнем пераканалася, што дарослым значна трудней адалець першапачатковую граматы, чымся дзецям. З рахункамі было лягчэй, але з чытаннем і пісьмом дзеці-школьнікі абганялі дарослых.

Заняткі адбываліся кожны вечар у панскай кухні, даволі вялікім і цёплым памяшканні. Суботнія вечары праходзілі па асобнай праграме. Калі трапляла да нас, хоць і рэдка, газета, я паведамляла аб падзеях на франтах і ва ўсім свеце. Пасля праводзіла гутарку на прыродазнаўчыя тэмы, затым чытала творы мастацкай літаратуры — Купалы, Коласа, Цёткі, Бядулі. Заканчвалі вечар беларускімі народнымі песнямі і танцамі пад скрыпку з цымбаламі.

Нашы суботнія вечары карысталіся вялікай папулярнасцю. Збіраліся не толькі хлопцы і дзяўчаты з акалічных вёсак, але і старыкі. Адноўчы, неяк у канцы сакавіка, пасля

маёй гутаркі — не памятаю ўжо, на якую тэму, — азваўся адзін дзядзька з сівой барадой, які сядзеў у закутку і слухаў:

— Скажы мне, паненка, ці справядліва гэта так устроена на свеце, што адзін чалавек, прыкладам, як наша княгіня, уладае такімі абшарамі зямлі і лясоў, а мы, мужыкі, душымся на чужым полі і ўпрогаладзь жывём?

— Вядома, што несправядліва, — адказваю. — Зямля павінна належаць тым, хто на ёй працуе.

— А што ж, па-вашаму, будзе з панамі? — пачуўся звонкі голас з нотай раздражнення. — З чаго яны будуць жыць, хаця б і наша княгіня?

— А будзе так, як працоўны народ пастановіць, — адказваю.

— Правільна! — азвалася некалькі галасоў.

Ахмістрыня, пачуўшы небяспечную тэму гутаркі, лоўка звярнула ў другі бок:

— Ану, дзяўчаткі, давайце спяваць! — і сама зацягнула песню, абрываючы гутарку.

Разрыў. Як пазней я даведалася, у тую ж ноч паімчаўся ў Мінск панскі падлыжнік, тэхнік па сельскагаспадарчых машынах, з даносам да княгіні. На другі дзень з лясніцтва паведамлілі мне, што я павінна ехаць у Мінск: выклікае княгіня. Не здагадваючыся, у чым справа, еду ў Мінск. Да княгіні я не вельмі спяшалася і прыйшла толькі праз дзень пасля свайго прыезду. Сустрэла мяне княгіня выключна холадна, не падала, як бывала дагэтуль, рукі, не запрапанавала сесці.

— Я позвала вас, жэбы паведаміць, жэ я закрываю школу.

— Яшчэ ж школьны год не кончыўся, — азвалася, абы што-кольвечы сказаць.

— То не мае значэння.

І далей кажа, што яна закрывае школу, бо незадаволена мной. Я, бачыце, не адчуваю ніякай удзячнасці да княгіні, я дайшла да такой нагласці, што збіраюся яе зямлі дзяліць і раздаваць мужыкам.

— Вы всё для мужыков, для тых хамув і ні кроплі благодарнасці для мене.

— Выбачайце, а за што я павінна быць удзячна вам? Я ні капейкі ад вас не брала, а мая праца, здаецца, больш варта, чымся зацірка і посная бульба, якой мяне кормяць з вашай ласкі. Вашы землі не я буду дзяліць, а народ, які на іх працуе, забярэ, не пытаючыся ні вас, ні мяне. Што ж датычыць маіх поглядаў, дык мне здавалася, што вы іх ведалі, калі прапанавалі мне адкрыць беларускую школу ў вашым маёнтку. А калі не ведалі, дык знайце, што жыла, жыву і буду жыць для гэтых мужыкоў, якіх вы так ненавідзіце, працавала і буду працаваць толькі для іх і ніколі для князёў і паноў.

Павярнулася і, не сказаўшы «бывайце здаровы», накіравалася да дзвярэй. Не зважаючы, што ясна пані яшчэ нешта крычала.

Назаўтра ў 7 гадзін раніцы з білетам у руках чакаю на вакзале цягніка. Гляджу — бяжыць, засопшыся, расчырванелая Міколітэ Папікайтэ.

— Ой, нарэшце-ткі цябе знайшла! — кажа, цяжка дыхаючы. — Увесь вечар і ад досвітку сёння гойсаю па ўсім Мінску, шукаючы цябе.

— Нашто ж я так пільна патрэбна? І скуль ты тут узялася?

— Княгіня паслала па цябе. Ідзём!

— Куды?

— Да княгіні. Яна хоча цябе бачыць.

— А мы ўжо бачыліся, і нам няма аб чым больш гаварыць. Вось білет, хутка цягнік будзе. Ты ж, пэўна, ведаеш, што яна школу закрывае. Але школьны год я давяду да канца, а там чорт з ёй, з гэтай яснай паняй!

— Нічога ты не зробіш, — кажа Міколітэ. — Яна ж загадала, як толькі ты выедзеш у Мінск, забіць дошкамі ў школе вокны і дзверы. Ты і ў школу ўжо не ўвойдзеш.

— Як гэта? — пытаю з абурэннем. — А ўсе школьныя прылады, кнігі, табліцы? Гэта ж мая ўласнасць, на свае грошы купляла.

— Я ведаю. Як толькі ты выехала ў Мінск і ляснічы паслаў людзей забіваць дошкамі школу, я пабегла і вынесла ўсё, што там было, апрача лавак і сталоў, а сама ўдагонку за табой

у Мінск. Баялася, што вы, чаго добрага, паб'ецеся з княгіняй, — горка ўсміхаючыся, пажартавала Міколітэ. — А тут і са справаздачай падышоў час. А да княгіні ты ўсё ж такі зайдзі цяпер. Яна нешта хоча табе сказаць. Учора, як толькі я прыехала і зайшла да яе з грашовай справаздачай, яна і справаздачы не захцела слухаць, а загадала зараз жа ісці цябе шукаць. Хоць з-пад зямлі дастань, а прывядзі цябе! Не злуйся так на яе — ведама, старая самадурка. Яна, пэўна, і шкадуе цяпер таго, што натварыла ў гарачцы.

Пакуль мы з Міколітэ спрачаліся, цягнік тым часам адышоў, і я хоцькі не хоцькі змушана была застацца яшчэ на адзін дзень у Мінску. Міколітэ ўсё ж такі зацягнула мяне да княгіні.

На гэты раз княгіня запрапанавала мне крэсла, але я, падзякаваўшы, адмовілася сесці. Моўчкі чакала, што яна скажа, на што зноў мяне выклікала.

— Мы все людзі грэшны, — пачала набожным тонам, — і мусімы дароваць адзін другому, еслі в горончцы і скажам што крывдное.

На хвіліну замоўкла, а пасля зноў пачала гаварыць. Яна, бачыце, закрывае школу не праз мяне, а таму што яе мужыкі — гэта быдла, якое не варта таго, каб яна для іх ласку рабіла і дзяцей іх вучыла. Адкрываючы школу, яна думала залагодзіць іх звярнуўшую прагавітасць, але, як аказалася, усё дарэмна. Каб не войска Доўбар-Мусніцкага, яны б даўно ўжо разграбілі яе маёнткі. Ёй усё вядома, што яны думаюць, гавораць паміж сабой і што меліся рабіць. Цяпер яна будзе прасіць нямецкага каменданта, каб паставіў часць нямецкага войска ў Жорнаўку для аховы яе маёнтка. А я не павінна больш паказвацца ў Жорнаўцы, бо мужыкі, як даведаюцца, што яна закрыла школу, могуць узбунтавацца. Яна загадае мае рэчы прывезці ў Мінск, толькі каб я больш не паказвалася ў Жорнаўцы. Ёй казалі, што ў мяне падушкі няма. Яна загадае выдаць мне падушку і коўдру. Успомніла яна ў гэтай сваёй прамове і аб тым, што мне трэба памагаць брату, які вучыцца ў Кіеве. На яе думку, дарэмна я гэта раблю. Яна вось ведае адну сям'ю. Старэйшая сястра выйшла на настаўніцу, а яе браты — звычайныя рабочыя.

Што ж, «ргаса nie hańbi człowieka», — закончыла польскай пагаворкай свой доўгі маналог.

Я моўчкі ўсё гэта выслухала, а пасля і сама загаварыла:

— Забараніць мне паехаць у Жорнаўку па свае рэчы вы не можаце, княгіня. Я заўтра ж паеду туды. Ні падушкі, ні коўдры вашай мне не патрэбна, і не вазьму іх. У добрых людзей я заўсёды знайду што пад галаву, пакуль свайго не набуду. Аб маіх брагах не клапаціцеся. Гэта выключна мая справа. Я згодна з тым, што «ргаса nie hańbi człowieka». Толькі здзіўлюся, што вы хочаце памножыць той клас, які нясе вам — панам, графам ды князям — гібель. Больш няма аб чым нам з вамі гутарыць.

Злёгка пакланіўшыся, я апошні раз пакінула пакоі яснавially-можнай.

Аднак мне давалося яшчэ раз пачуць аб княгіні. Было гэта ў Каўнасе ў 1921 годзе. Там я прымала ўдзел у выданні брашуркаў, накіраваных супраць польска-панскіх акупантаў. Брашуркі перасылаліся нелегальна ў Заходнюю Беларусь і, каб змыліць вока польскіх жандараў, падаваліся бязвінныя загалюкі, якія зусім не адпавядалі зместу, а на адваротнай старонцы вокладкі друкавалася на польскай мове: «*Za pozwoleniem cenzury wojskowej*». У справе гэтых выданняў шмат дапамагаў літоўскі прафесар Зыгмунт Жэмайціс, мой былы вучыцель матэматыкі ў гімназіі Няздзюравай.

У Каўнасе я часта сустракалася з Міколітэ Папікайтэ, якая ў той час працавала ў адным з банкаў братоў Вайлакайцісаў. Адночы прыбывае да мяне Міколітэ і кажа, што ў Каўнасе паявілася княгіня Магдалена, і апавядае мне гісторыю апошняга часу з жыцця княгіні. А раскажаў ёй аб гэтым лёкай.

Вось дзе хрысціянскі ўчынак. Уцёкшы з Мінска перад заняццем беларускай сталіцы Чырвонай арміяй, княгіня са сваёй сабачай сям'ёй і лёкаем пасялілася ў адным жаночым кляштары ў Кёнігсбергу. І вось здарылася ў княгіні вялікае няшчасце: захварэў і здох адзін сабака. Няўцешная ад такога гора княгіня загадала лёкаю зрабіць адмысловую дамавінку, абабіла яе аксамітам і, улажыўшы на шаўковай падушачцы сваю

драгацэнную страту, загадала лёкаю, каб той ноччу пахаваў сабаку пад вялікім крыжам, які стаяў сярод кляштарнага двара. Лёкай, чалавек усё ж такі рэлігійны, прабаваў адмаўляцца, баючыся граху, але страх перад стратай службы аказаўся мацнейшы, чымся страх перад Богам, і мусіў пакарыцца волі сваёй пані. Аднак не ўтрымаў сакрэту, не сцярпеў і на раніцу шапнуў аб гэтым адной законніцы. Тая зараз жа далажыла ігуменні. Сабраліся манашкі ля крыжа. Глядзяць — зямля і запраўды свежа падлубана. Па загадзе ігуменні ўскапалі зямлю і знайшлі дамавіну са здохлым сабакам. Ну, і скандал жа быў! Яшчэ не чуваны ў сценах кляштара. Абураныя манашкі з крыкам і лаянкай выгналі яснавяльможную з кляштара.

Дзе дзецца беднай княгіні? У Польшчу не хоча, хоць там, у Варшаве, засталіся і дамы, і ўласны касцёл, хоць там жыве і дачка яе адзіная, якую гвалтам выдала за князя Чартарыскага, забыўшыся аб сваёй горкай долі дзявочай. З тэй пары пакрыўджаная дачка адраклася ад сваёй маткі. Беларусы з буржуазнага ўрада БНР самі сядзелі на чужой зямлі і на чужой ласцы. Заставалася буржуазная Літва. Княгіня звярнулася да літоўскага ўрада з просьбай прыняць яе ў лік сваіх грамадзян. У якасці пасагу за грамадзянства злажыла ў літоўскі дзяржаўны банк 400 тысяч валютай і падаравала свой музей, у якім было 16 золаталітых случкіх паясоў і шмат цэнных экспанатаў выяўленчага мастацтва. Літоўскі буржуазны ўрад з задавальненнем прыняў падарункі і даў прытулак і апеку яснай пані. Вось яна і асталася са сваёй сабачай сям'ёй у Каўнасе¹⁷⁶.

Міколітэ наведвалася да яе і некалькі разоў казалася мне, што княгіня ўспамінае мяне добрым словам, хоча мяне пабачыць і просіць зайсці да яе.

— Гм, дзіўна, — кажу. — Чым жа я заслужыла на такую ласку?

— Сакрэт у гэтым невялікі, — адказвае Міколітэ. — Усе ж, хто толькі да яе звяртаўся, стараліся выцыганіць ад яе якуюсь дапамогу. А ты не толькі нічога ў яе не прасіла ні для сябе асабіста, ні на якіясь грамадскія справы, але і адмовілася ад таго, што яна сама табе прапанавала¹⁷⁷.

Хоць Міколітэ і намаўляла мяне адведаць княгіню, але я ніякай ні ахвоты, ні патрэбы ў гэтым не мела.

Які быў канец яе жыцця, мне ўжо не давлялося больш чуць¹⁷⁸.

V. Ля вытокаў беларускага тэатральнага мастацтва¹⁷⁹

1912—1913 гады. Пецярбург. З першых жа дзён я з галавой акунулася ў вір студэнцкага жыцця. Яно было больш яркае, больш змястоўнае, жыццё, у якім развіваўся мой інтэлект і выразней вызначаліся шляхі будучай дзейнасці.

Тут мяне чакала яшчэ больш напружаная праца. Апрача заняткаў на курсах трэ было зарабіць і на пражыццё, і на аплату курсаў. Пры дапамозе студэнцкіх арганізацый заробак заўсёды можна было знайсці. Адчуўшы ў асяроддзі студэнтаў слабасць свайго развіцця¹⁸⁰, штодня выкрывала 2—3 гадзіны на самаадукацыю. У публічнай бібліятэцы я хапалася і за літаратуру класікаў сацыялізму, і за гісторыю філасофіі, і за гісторыю мастацтва, і з жаночым пытаннем трэ было азнаёміцца, словам, хваталася за ўсё, каб не быць маўклівым сведкам у бурных спрэчках на розныя тэмы сярод старшых таварышаў. Наведвала і жаночы гурток «Spójnja». Там пад кіраўніцтвам д-ра Садоўскай адбываліся цікавыя даклады па жаночым пытанні і дыскусіі, у якіх удзельнічалі і хлопцы. (Нас іранічна яны называлі суфражысткамі¹⁸¹.) Час ад часу наладжваліся маленькія «бібы»¹⁸², якія заўсёды пачыналіся студэнцкім гімнам «Gaudemus igitur» і пры чарцы запеканкі са скромнай закускай спявалі студэнцкія песні, весяліліся, спрачаліся¹⁸³.

Кожную суботу збіралася беларуская моладзь на кватэры прафесара Браніслава Эпімаха-Шыпілы на 4-й лініі Васільеўскага вострава. Нас прыветліва вітаў невялічкага росту, тоўсценькі, кругленькі, з выпуклымі сінімі вачыма на такім жа круглым румянашчокім твары сівенькі сам прафесар. Мы размяшчаліся ў зале з мяккай мэбляй, абабітай чырвоным плюшам. Справа ад круглага стала — піяніна. На сценах карціны з беларускімі краявідамі.

Апрача студэнцкай моладзі тут спаткаеш і іншых дзеячаў беларускай культуры: рухавага, са светлай бародкай жывапісца Драздовіча¹⁸⁴, высокага, з шапкай сівых валасоў, па-дзіцячаму наіўнага збіральніка беларускіх народных песень Грыневіча, кампазітара Казуру, інжынераў, аграномаў. Браніслаў Тарашкевіч чытае даклад аб асновах беларускай граматыкі, іншым разам хтось прачытае даклад па гісторыі ці эканоміцы Беларусі; Грыневіч знаёміць нас з новымі запісамі беларускіх народных песень; Драздовіч расказвае аб беларускім стылі старадаўніх касцёлаў, цэркваў і іншых памятнакаў архітэктуры, паказвае нам свае зарысоўкі; Жылуновіч прыносіць падпольную рэвалюцыйную літаратуру, расказвае аб рабочым руху на заводах; Купала чытае свае новыя творы... Колькі цікавых вестак, розных думак тут было выказана! Якія падчас гарачыя спрэчкі разгортваліся!¹⁸⁵

Але вось заўважаецца стомленасць. Бразг сталовай пасуды, які даносіцца з трэцяга пакоя, блытае думкі, затухаюць спрэчкі. Казура ці Грыневіч садзяцца за піяніна, мяне просяць спяваць. Пад гадзіну 11-ю прафесар запрашае да стала. Праз кабінет, сцены якога знізу даверху застаўлены стэлажамі, поўнымі кніг, мы праходзім у сталовую. І тут вочы нашы разбягаюцца па сталю, а сліну ледзь паспяваем глытаць. І чаго-чаго тут няма! Ікра чырвоная і чорная, асятрына, балык, шынка вараная і вяндрліна вясковая, грыбкі марынаваныя і рыжыкі салёныя — ды ці пералічыш усё, што так вабіла нашы прагныя вочы і дражніла галодны страўнік!

З кухні далятае гоман: прытворна сярдзітая жаночая лаянка і гарэзлівы смех хлапцоў. Праз хвіліну выбягаюць з кухні Купала і пляменнік прафесара Гагалінскі з талеркамі, відэльцамі і нажамі ў руках, а за імі ўздагон эканомка пані Пясэцкая, сцёбаючы іх ручніком, скручаным у жгут. Хлопцы ўцякаюць, а яна ганяецца за імі вакол стала. Гледзячы на гэту сцэну, мы паспешна расступаемся, каб і нам часам не ўляпіла па шыі ручніком, і ўсе хахочам. Стаміўшыся, спыняецца пані Пясэцкая і пачынае нам жаліцца на сваіх памочнікаў.

Нарэшце садзімся за стол і, выпіўшы па чарцы віна, бярэмся за смачныя закускі, з трудом стрымліваючы свой воўчы апе-

тыт. Пасля закускі — гарбата з цесткамі і тортам. Пакуль мы заняты пасілкаваннем, пані Пясэцкая забаўляе нас цікавымі апавяданнямі з жыцця беларускай вёскі, аздабляючы сваю гутарку прыказкамі, прымаўкамі, а часам і прыпеўкамі. З вялікай прыемнасцю мы слухаем гэту пажылую сімпатычную жанчыну, якая пакінула ў нашай душы светлую памяць аб сабе.

Насыціўшыся і падзякаваўшы за гасціннасць гаспадару і гаспадыні, парадкам за поўнач разыходзімся па адным, па двое, каб не звабіць вока гарадавога ці шпіка на нашы зборы¹⁸⁶.

І так кожную суботу.

На адным з такіх суботнікаў студэнт Яўген Хлябцэвіч запрапанаваў арганізаваць беларускую студэнцкую касу накшталт некаторых «землячстваў». Выбралі праўленне, на чале якога стаў ініцыятар нашай касы Хлябцэвіч. Каб закласці матэрыяльны фундамент, рашылі наладзіць беларускую вечарыну. Купала прачытаў нам сваю п'есу «Паўлінка», і мы загарэліся жаданнем яе паставіць. За арганізацыю вечарыны ўзяўся брат прафесара Уладзіслаў Эпімах-Шыпіла, вялікі энтузіяст тэатральнага мастацтва. Размеркавалі ролі: Сцяпан Крыніцкі — студ. Душэўскі, Альжбета — Вікторыя Клімовіч, Паўлінка — студ. Паўліна Мядзёлка, Пранцісь Пустарэвіч — У. Эпімах-Шыпіла, Агата — яго дачка (не помню імя)¹⁸⁷, Якім Сарока — студ. Лявон Заяц, Адольф Быкоўскі — студ. Адамовіч¹⁸⁸. У якасці рэжысёра быў запрошаны артыст Александрыйскага тэатра¹⁸⁹ Бэкін-Драздоў. Пачаліся рэпетыцыі, на якіх заўсёды прысутнічаў аўтар п'есы.

Мне доўга не ўдавалася сцэна з Якімам. Як ні мучыў мяне Бэкін-Драздоў, але калі трэ было горача сказаць: «...і на векі вечныя любіць буду» або выканаць аўтарскую рэмарку (Якім мацней прыціскае яе к сабе і хоча пацалаваць; яна нібы бароніцца, а пасля хватае яго за шыю, і доўга горача цалуюцца), — у мяне гэта выходзіла ненатуральна, холадна. Пасля адной з чарговых няўдач Бэкін-Драздоў адазваў мяне ў старонку і пытае:

— Скажыце, у сваім жыцці вы перажывалі падобныя моманты?

Агнём запалалі мае шчокі, вушы. Я маўчала, а ён далей кажа:

— Я вас пытаю не праз простую цікавасць, мне як рэжысёру трэба гэта ведаць.

Я адмоўна пакруціла галавой і ледзь прашаптала: «Не!»

— Я так і думаў, — крыва ўсміхнуўся, і мне пачулася на-смешлівая пагарда ў яго тоне. Ён накіраваўся да Купалы, і яны шапталіся, паглядаючы на мяне, і смяяліся.

Настрой упаў, працяг рэпетыцыі правяла без ігры, вяла бар-мочучы пад нос свае словы. У канцы рэпетыцыі я заявіла, што я не змагу сыграць сваёй ролі як належашца, псаваць п'есу не хачу, а таму трэба шукаць другую Паўлінку. Усе загаманілі.

— А хто ж будзе іграць? Сама ведаеш, што сярод нас нікога няма, апрача цябе, хто б падыходзіў да гэтай ролі.

Спахмурнеў і Янка.

— Кінь глупства гаварыць! Калі захочаш, дык і сыграеш.

Усю ноч і ўвесь дзень назаўтра мотарна было на душы. Я сама ведала, што трудна найсці мне замену, нельга падводзіць калектыў, і ўжо шкадавала, што закапрызіла. Вечарам прыйшоў да мяне Янка, палаяў мяне за мае капрызы. Сядзеў даволі доўга. З таго часу часценька пачаў мяне наведваць.

Даўно ўжо сцёрлася тое непрыемнае ўражанне, якое ён на мяне зрабіў пры першым спатканні ў Вільні. На суботніках у праф. Шыпілы я зусім у іншым святле яго бачыла. Не вельмі гаваркі ў часе шумных спрэчак, але заўсёды сур'ёзны, уваж-на прыслухоўваўся да выказаных думак, час ад часу падаючы кароткія, але трапныя заўвагі; вясёлы, гарэзлівы ў часе застоль-най бяседы. А калі чытаў свайго «Прарока» ці іншыя вершы, дык, нягледзячы на тое што не надта важны быў з яго дэклама-тар, мне здавалася, бачу нейкі арэол вакол яго галавы. Кожнае слова яго вершаў так глыбока западала ў душу, такія струны ў ёй чапляла, што яны гучэлі ўрачыстым гімнам, клятвай аддаць усе свае сілы, усё жыццё свайму абяздоленаму, цёмнаму, падня-вольнаму народу, збудзіць яго да барацьбы за волю, за лепшую долю. А сам аўтар вырастаў у нашым уяўленні ў волата-праро-ка, які сваім палымяным словам, звонам гусяў зваў за сабой «К яснаму сонцу з цьмы, з беспрасвецця, / К славе з бясслаўя ўсім нашым людзям...»¹⁹⁰.

Ітак, Купала часценька пачаў наведваць мяне, і тады ён зноў быў звычайным чалавекам, які сваімі паводзінамі насцярожваў

мяне. І як жа яны, гэтыя паводзіны, не пасавалі да таго вобраза, які ўжо склаўся ў маім уяўленні! Як яго жарты, лёгкая гутарка напаміналі мне першае з ім спатканне! А калі памкнуўся стаць у ролі Якіма, я ўзбурылася.

— Ты што, прыходзіш рэпетыцыю праводзіць са мной, вучыць мяне? Абыдуся без тваёй навукі!

У наступную рэпетыцыю «Паўлінкі» са злосці на яго і на рэжысёра я так правяла гэтую трудную сцэну, што ўсе запляскалі ў далоні.

— Бачыў? На табе! — пераможна пазірала на Янку, а ён задаволена ўхмыляўся.

Апрача падрыхтоўкі «Паўлінкі» трэ было ўдзельнічаць і ў хору, якім кіраваў літоўскі кампазітар Шымкус. Паміж іншым ён нам расказаў, як пры першай спробе паступіць у Пецярбургскую кансерваторыю яму загарадзіла дарогу праклятая літара яць. На ўступных экзаменах у сачыненні ён дапусціў толькі адну памылку, напісаўшы ў слове «Елісавета» літару яць замест е. І толькі праз гэта яго не прынялі ў кансерваторыю¹⁹¹.

Апошняя генеральная рэпетыцыя адбылася ў касцюмах і грыве. Трудна было дастаць андаракі і гарсэцікі для дзяўчат, нагавіцы і верхнюю вопратку для хлопцоў. Аб гэтым загадзя падумалі і мабілізавалі ўсе сілы на збор патрэбнай вопраткі. Жанчыны вышывалі кашулі і фартушкі, сабралі сёе-тое сярод рабочых-беларусаў, часткай прысылалі з вёсак. Шмат было спрэчак аб тым, як апрануць Пранцыся Пустарэвіча — у боты ці ў лапці. Большасць было таго погляду, што такі п'яніца не можа быць заможным гаспадаром, а таму ён павінен быць у лапцях і паношанай бравэрцы. Прытым трэба ж паказаць і «нацыянальны» абутак — лапці, так што і пару хлопцоў, музыкаў абулі ў лапці.

Наступіў дзень выступлення ў клубе «Пальма», які знаходзіўся ў рабочым раёне. За некалькі дзён да вечарыны амаль усе білеты былі распраданы з рук сярод рабочых, служачых, студэнтаў, так што зала была паўнюсенькая і таму шмат хто з публікі, якія жадалі паглядзець беларусаў, змушаны былі вярнуцца дамоў.

Такі больш чым поўны збор узнімаў настрой і пачуццё адказнасці¹⁹². Мяне трасло як у ліхаманцы. Баялася, што не здолею саўладаць сваім голасам. Яшчэ пры закрытай заслоне пачала спяваць «Ой, пайду я лугам, лугам». А як адкрылася заслона, дзе падзеўся і страх! Я не бачыла публікі, забылася, што знаходжуся на сцэне. Ролю сваю я добра ведала на памяць і не залежала ад суфлёра¹⁹³. У гэты момант я шчыра кахала Якіма, і мне не трэба было ўспамінаць заўвагі рэжысёра. У другім акце, падчас вечарынкi ў Крыніцкіх, я была рассяяная, думкі мае былі далёка ад гасцей, на душы трывога, неспакой: дзе цяпер Якімка? Ці ўдасца ўцячы з дома? А тут трэба танцаваць... Эх! Кідаюся, як у вір галавою:

— Зайграйце, калі ласка, польку, але такую, як ведаеце... каб аж свет хадаром пайшоў!

Ах, каб хоць на хвілінку забыцца, каб не чуць, як чарвяк балюча точыць сэрца! Пачынаем спяваць. Добра, што Пранцысь падышоў і дырыгуе сваёй пляшкай. Я адыходжу, стаю ля печы, залажыўшы назад рукі. Вочы мае глядзяць паверх гасцей удаль... Уявіла сабе, што побач са мной стаіць любы Якімка і, прытуліўшыся тварам да печкі, рука пяхчотна глядзіць яе... Буджуся з задумы. Божухна! Каб жа толькі бацькі і госці не заўважылі майго настрою! Стараюся адагнаць назойлівыя думкі, кідаюся забаўляць гасцей, але весялосць мая штучная, няшчырая. Адольф мяне раздражняе, і я не магу скрыць сваёй злосці на яго. Усю сцэну з ім пасля адыходу гасцей праводжу нервова ў зласлівым іранічным тоне.

Воплескі, якія раз-пораз раздаваліся падчас ходу п'есы, змушалі спыняцца, але не выбівалі мяне з каляі.

Канчаецца п'еса. Я ляжу самлелая на зямлі.

«Каханенькая, родненькая, дзве дзюркі ў носе, і ўсё скончылася...»

На сцэну ўбягае Купала, абдымае мяне і гарача цалуе. Я не баранюся і не саромлюся гэтага пацалунку і сама яго цалую. Гэты вечар скрапіў нашу дружбу на ўсё жыццё¹⁹⁴.

А воплескі з залы грымяць і грымяць.

— Паўлінка! Досыць цалавацца! Даю заслону! — крычыць Сцяпан Крыніцкі-Шыпіла.

Янка ўцякае са сцэны. Мы кланяемся публіцы.

— Аўтара! Аўтара! — грываць з залы.

3-за куліс выводзяць Купалу. Ён бярэ мяне за руку, падводзіць да рампы, і мы разам кланяемся публіцы. Студэнты ўрачыста падаюць яму гадзіннік з выгравіраваным надпісам «Бацьку “Паўлінкі” ад беларускіх студэнтаў». А Купала падносіць мне два яшчэ цёпленькія, толькі што з-пад машыны экзэмпляры «Паўлінкі». На адным з іх на ўсю старонку ў 32 радкі верш, прысвечаны мне. (На жаль, цяпер не магу ўспомніць гэтага верша, а той экзэмпляр «Паўлінкі» ў 1921 годзе выпрасіў у мяне для перафатаграфавання студэнт Рамуальд Зямкевіч, які збіраў калекцыю літаратурных рукапісаў, і знік з маіх вачэй разам з вершам.)

Доўга публіка не выпушчала нас са сцэны, але трэба знімаць грыв і станавіцца да хору. Спяваем «А хто там ідзе?», «Ой, пайду я лугам» у апрацоўцы Шымкуса, «Ды ўжо сонейка...», «Чачотачку». Уперамешку з песнямі дэкламуюць вершы Купалы «Град», «Адгукніся душа» і інш.

Пасля танцаў Купала адводзіць мяне на кватэру, і мы доўга яшчэ дзелімся сваімі перажываннямі і ўражаннямі¹⁹⁵. У гэту ж ноч пад раніцу Купала выехаў у Вільню, дзе таксама рыхтавалася першая пастаноўка «Паўлінкі»¹⁹⁶.

У гэтым часе ў Вільні існаваў Беларускі музыкальна-драматычны кружок, рада старшын якога складалася з 12 асоб: Даниловіча, Бурбіса, Будзькі, Ластоўскага, Краскоўскага, Асмалоўскага, Радзевіча, Глеба, Луцкевіча, Бычкоўскага, Шыдло, Кліма. Было створана 4 камісіі: кантрольная, гаспадарчая, драматычная і музыкальная. Аднак, апрача Бурбіса, Радзевіча і Шыдлы, ніхто з рады старшын ніколі не выступаў на сцэне, і моладзь, якая выступала ў спектаклях і хоры, нічога не ведала аб іх дзейнасці і мала каго знала асабіста.

У часе летніх канікул таварышы выклікалі мяне ў Вільню прыняць удзел у святкаванні Купалля, якое рыхтаваў Беларускі музыкальна-драматычны кружок. Я ўгаварыла свайго бацьку паехаць разам са мной.

.....

Білеты на гэта народнае свята былі загадзя распраданы. Пад вечар 23 чэрвеня публіка пачала збірацца далёка за Антокалем. Там чакалі нас прыбраныя гірляндамі вянкоў, сцяжкоў і фанарыкамі два параходы, баржы, лодкі. Як толькі схавалася сонца і летні змрок ахутаў зямлю, на воды Віліі стала выплываць святочная флатылія. На першым параходзе памясціўся духавы аркестр з часткай публікі, за ім цягнулася вялікая дэкараваная баржа. На некаторай адлегласці — другі параход з хорам, за ім зноў баржа. Па баках дзясяткі лодак з запаленымі факеламі. З лодак пушчаюць на вадзі вянкi на дошчачках з запаленымі пасярэдзіне свечкамі, узнімаюцца ўвысь і рассыпаюцца рознакаляровым дажджом феерверкі. Аркестр распачынае свята гімнам «А хто там ідзе?». Паволі-паволі пасоўваецца гэты картэж у напрамку Закрэта. На змену духавому аркестру над Віллёй лунаюць беларускія народныя песні. Уздоўж абодвух берагоў ад Антокаля да самага Закрэту праз некалькі крокаў адзін ад аднаго палаюць вогнішчы, смаляныя бочкі. Густой сцяной абляпіў народ абодва берагі.

Падплываючы да Замкавай гары, цяпер хор спявае «А хто там ідзе?». Гэты гімн гучыць так урачыста, так сімвалічна, што нельга стрымаць слёз. З берагоў даносяцца гучныя воплескі.

— Ура-а-а! Хай жыве Беларусь! Слава беларусам! — такімі воклічамі праводзіць нас уся Вільня з берагоў.

Уражанне было надзвычайна сільнае! Дух захапляла, грудзі разрываліся ад паўнаты пачуццяў. Хацелася і плакаць, і смяцца, хацелася ўвесь свой народ да грудзей прытуліць, усіх абнімаць, цалаваць... І толькі ў песні выліваўся надмер пачуццяў.

Высаджваемся ў Закрэце. На палянцы сярод стройнага сасновага лесу з чатырох бакоў гараць бочкі са смалой; пасярэдзіне ўзнімаюцца аж да зор языкі вялікага вогнішча; у старонцы доўгія сталы буфета, насупраць — аркестр. Танцуем «Лявоніху», «Юрачку», «Шастака»... Пасля, узяўшыся за рукі, водзім карагод вакол вогнішча і спяваем купальскія песні. Юнакі скачуць праз вогнішча. Прабуюць і смялейшыя дзяўчаты, але большасць з іх пад агульны смех з разгону раптам спыняюцца перад самым вогнішчам, баючыся асмаліць свае лёгкія су-

кенкі. Зноў танцы змяняюцца гульнямі і песнямі. Старэйшыя размясціліся паблізу буфета і, частуючыся, назіраюць за гульнямі маладзёжы.

Але вось дагарэлі бочкі, не хапае ўжо стравы для вогнішча. Вячэрняя зара перамясцілася на ўсход, змрок уступае месца світанню.

— Ідзём на бераг сонца вітаць! — раздаецца вокліч. — Паглядзім, як яно сёння іграць будзе.

Усёй грамадой з песнямі крочым насустрэч сонцу.

— Ура-а-а! — разносіцца па ўсёй рацэ пры першых промнях залатога сонца.

Вітай, сонейка! Асвяці, сагрэй нашу зямельку родную, згані назаўсёды змрок, які пануе над нашым народам!

Стомленыя, але радасныя, вяртаемся праз лес дахаты¹⁹⁷.

Мне трэба было адбыць абавязковую практыку, і я паступіла ў Вільні на работу¹⁹⁸.

Праз якісь час пасля Купалля Беларускай музыкальна-драматычны гурток рыхтаваўся да паўторнай пастаноўкі «Паўлінкі». Некаторыя з удзельнікаў першай пастаноўкі выбылі з Вільні, і прыйшлося на іх месца падбіраць новых. Паўстала пытанне, каму даручыць ролю Паўлінкі: першай віленскай Паўлінцы — Маркевічанцы, ці першай пецяўбургскай — мне. Адны адстойвалі адну, другія — другую. Галасы разбіліся пароўну. Лявіцкі запрапанаваў спытаць самога аўтара, які бачыў на сцэне адну і другую. Купала ў гэты час працаваў у рэдакцыі «Нашай Нівы». Ён аддаў перавагу пецяўбургскай Паўлінцы — мне. Пачаліся рэпетыцыі. Сцяпана Крыніцкага іграў Лявіцкі, Альжбэту — Карольця Стэфанавічанка, Пранціся — Бурбіс, Якіма першы раз іграў малады, вельмі прыгожы юнак, мяккі і лірычны па сваёй натуре, чарнавокі і чарнабровы Олька Залескі. З ім было неяк лягчэй іграць. Мо таму, што, як пазней ён мне прызнаўся, яшчэ на Купаллі я салодкай стрэмкай упілася яму ў сэрца. Мо таму ігра яго была больш шчырая і натуральная. Сцяпан Крыніцкі таксама быў больш тыповым. І не дзіва: ён добра ведаў быт і характар засцяпковай шляхты.

Спектакль прайшоў удала, але не выклікаў у мяне такіх сільных перажыванняў, як першы раз.

Пасля «Паўлінкі» пачалі рыхтаваць п'есу «Хам» па апавяданні Элізы Ажэшка «Хам». Гэту п'есу мне давалося бачыць у пастаноўцы Ігната Буйніцкага, і яна мне вельмі падабалася. Асабліва сільнае ўражанне зрабіла сваёй запраўды мастацкай ігрой Мурашка ў ролі Пронкі.

І цяпер пры размеркаванні роляў хтосьці запрапанаваў ролю Пронкі даручыць мне, але рэжысёр катэгарычна запратэставаў:

— Што вы! Пронка — гэта ж жанчына во! З формамі, — і выразна паказаў рукамі, дзе павінны быць гэтыя «формы». — А ў яе што? Ні тут, ні там ніякіх формаў няма. Пронка — гэта жанчына, якая спапяліць можа сваім агнём. Гэта роля драматычная, а Паўлінка — наскрозь лірычная натура і ніколі не зможа сыграць Пронку.

Усе згадзіліся з гэтым, і ролю Пронкі даручылі Маркевічанцы.

Я ўдзельнічала ў хоры, але заўсёды заставалася на рэпетыцыі «Хама», як просты глядач.

У сучасны момант шырокай публіцы невядома гэтае апавяданне Элізы Ажэшка, таму я дазволю сабе коротка перадаць змест п'есы.

...У наднёманскай вёсцы жыве пажылы ўжо селянін Паўлюк са сваім братам-падлеткам Цыпруком. Непадалёк стаіць панскі палац, у якім служыць прыгожая чорнавалосая пакаёўка Пронка. Яна здолела ачараваць спакойнага, дабрадушнага Паўлюка, ён часта возіць яе на лодцы і нарэшце жэніцца з ёй. Пронка прывыкла ўжо да жыцця ў панскіх пакоях, натура яе ўжо скалечана разбэшчанасцю панскіх слуг і гарадскім жыццём, і цяпер дрэнна сябе адчувае ў сялянскай хаце, у мужыцкай вопратцы. Яна спіць да паўдня, хатняя гаспадарка ёй праціўна.

Даведаўшыся ад жабрачкі Марцэлькі, што паны зноў прыехалі ў маёнтак, а з імі новы малады і прыгожы лёкай, Пронка выбягае паглядзець на гэтага малайца з вусікамі, а праз нейкі час уцякае з ім у горад.

Праходзяць з таго часу тры гады. Паўлюк не можа яе забыцца, сумуе па ёй. Позна ўвечары ён сядзіць за сталом і, водзя-

чы пальцам па кніжцы, з трудом чытае па складах і моліцца за яе грэшную душу. Стук у дзверы. Баязліва ўваходзіць Пронка з дзіцём на руках у знішчанай гарадской вопратцы, сама змарнелая, хворая. Яе кінуў той лёкай, з якім уцякла, а пасля за ліхія справы сядзела ў турме. Яна баіцца, што Паўлюк яе прагоніць, але ён бязмежна рады.

— Прыйшла-такі, прыйшла нарэшце, — задыхаючыся ад шчасця, паўтарае Паўлюк.

Пронка з плачам кідаецца яму ў ногі.

— Што ты, што ты! Ты цяпер такая самая гаспадыня ў хаце, як і была, — і клапаціцца, каб сагрэць яе, азяблую, пакарміць галодную.

Хутка яна заўважыла, як вырас і пахарашэў яе дзевяр Цыпрук. Не доўга думаючы, датуль яго спакушала, пакуль Ульяна, сястра Паўлюка, з суседкамі не злавілі іх абаіх на месцы праступку і прывялі іх да Паўлюка, патрабуючы, каб ён выгнаў вон гэтую паскудніцу. Аднак і на гэты раз Паўлюк даруе ёй такую здраду. Пронка рашае пазбавіцца ад старога мужа і падсыпае яму ў страву атруту. Ульяна здагадалася, ад чаго раптам занямог Паўлюк, найшла паперку ад парашка з атрутай. Сабраліся суседзі, паклікалі ўрадніка. Пронку арыштоўваюць і выводзяць. Паўлюк, сабраўшы апошнія сілы, кідаецца за імі, вырывае яе з рук урадніка:

— Пусціце яе! Пусціце! Я сам гаспадар над ёю! — крычыць у распачы. — Ну вот... Ты ізноў такая самая гаспадыня, як і была, — кажа, увёўшы яе ў хату.

Пронка не можа перажыць такой дабраты свайго мужа. Трасучыся ўсім целам, крадком бярэ вяроўку і выбягае з хаты.

— Павесілася! Павесілася! — крычаць знадворку і праз хвіліну ўносяць мёртвую Пронку з вяроўкай на шыі. Паўлюк кідаецца да яе і з плачам абдымае мёртвае цела Пронкі¹⁹⁹.

У гэтым апавяданні Эліза Ажэшка процістаўляе разбэшчанаці панскага двара і гарадскому жыццю чэснасць, працавітасць і дабрату сялянскага люду.

...Аднаго разу не з'явілася на рэпетыцыю Маркевічанка. Каб не сарваць рэпетыцыю і каб запоўніць пустое месца, рэжысёр

звярнуўся да мяне з просьбай замяніць на гэты час Маркевічанку.

Я ўжо казала, што гэта п'еса мне вельмі падабалася; дома ў бацькоў я не раз яе чытала ўголас, калі да нас збіраліся суседзі на вячэрнюю гутарку; цяпер прысутнічала на кожнай рэпетыцыі. Таму ролю Пронкі амаль дасканала ведала на памяць. Я згадзілася замяніць Маркевічанку і пачала па-запраўднаму іграць так, як я разумела гэту ролю і, пэўна ж, пераймаючы ігру Мурашкі. Рэжысёр адступіў пару крокаў і, злажыўшы накрывж рукі на грудзях, моўчкі назіраў, не робячы ніякіх заўваг нікому. А калі скончыўся II акт, рашуча падышоў і, ткнуўшы пальцам на мяне, цвёрда прагаварыў:

— Вы будзеце іграць Пронку!

— Выбачайце, — адказваю, — як жа я буду іграць? У мяне ж няма ніякіх формаў «ні тут, ні там». Гэта адно, а па-другое і галоўнае, я зусім не хачу замяніць дарогу Маркевічанцы. Даволі таго, што ролю Паўлінкі мне перадалі. А цяпер, калі столькі рэпетыцый яна правяла, і адабраць ад яе Пронку? Я лічу, што гэта нягодная справа. Яна, безумоўна, пакрыўдзіцца і можа зусім адысці ад драматычнага гуртка. Я не буду іграць!

— А я кажу, што іграць будзеце вы, і ўсё тут!

На другі дзень узялі мяне ў абарот усе: і ўвесь калектыў гуртка, і нашаніўцы. Рэжысёр закапрызіў і заявіў, што ён зусім адмаўляецца ставіць «Хама», калі не я буду іграць Пронку. Што рабіць? З цяжкай душой, адчуваючы сваю, хоць і не зламаны, віну перад Маркевічанкай і ўсім калектывам, я змушана была згадзіцца. На шчасце, Маркевічанка нават рада была пазбавіцца ад гэтай цяжкай і адказнай ролі²⁰⁰.

30 лістапада 1913 г. у зале «Сокал» на Віленскай вуліцы адбыўся гэты спектакль.

І вось я ў гэты вечар два разы аскандалілася.

Ужо канчаецца антракт пасля I акта, а ўсё яшчэ няма Эдзі Будзько, які пабег шукаць для мяне сялянскую вопратку. Антракт зацягваецца, публіка нервуецца, а я — больш за ўсіх. Нарэшце, засопшыся, спацелы, прымчаўся Будзька і нясе кашулю і андарак. Няма часу прымерваць. Напяліўшы доўгую

вышываную кашулю, я кладуся ў ложак, прыкрыўшыся коўдрай. Андарак палажылі каля ложка на зэдліку. Адкрываецца заслона.

— А мая ж ты залаценькая-даражэнькая! Няўжо ж ты яшчэ спіш? — будзіць мяне праз акно жабрачка Марцэлька.

Пазяхаючы і пацягваючыся, я нехаця ўстаю і пачынаю апрацца.

— Вось я і мужычка ўжо... — жалюся Марцэльцы і бяруся адзяваць андарак.

Бацяхны мае, які ж ён, падла, цяжкі! Грубы саматкан, а зладу, мабыць, не менш ста складак. Адзін матуз тоўсты, сшыты ў некалькі столак, а другі — абарваны, заместа яго прымацаваны наспех ценкі шпагат. Аніяк, трасца іх матары, не звязваюцца тоўсты з ценкім! Я ўжо і свае словы прыдумваю, каб толькі не маўчаць, пакуль упраўлюся з праклятымі матузамі. Нарэшце неяк такі звязала. У канцы акта трэба бегаць па хаце, спяшаючыся то ломаць сала даць зводніцы Марцэльцы, то хуткі шукаючы, каб хутчэй пабегчы і пазнаёміцца з новым лёкаем, які мае такія прыгожыя вусікі. І толькі гэта я выбегла за дзверы, як тут жа за кулісамі расцягнулася плашмя на зямлі, забытаўшыся нагамі ў сваім андаракі. А тут бяжыць з залы адна з харыстак і крычыць:

— Спадніца, спадніца спаўзае з Пронкі!

Аказваецца, яшчэ на сцэне ў мітусні я не заўважыла, як расупоніўся вузел матузоў і андарак паволі пачаў спаўзаць з мяне. Не ведаю, ці то дзеля таго, каб мяне супакоіць, ці-ткі сапраўды так было, але казалі, што гэты камічны эпізод з андаракі зумысля быў уведзены, каб паказаць, наколькі Пронка не звыклася з мужыцкай вопраткай.

Але яшчэ горш выйшла ў ІІ акце. Калі блудная жонка вярнулася да мужа і кінулася ў ногі яму, каючыся ў сваіх грахах, у зале грывнуў смех. Я струпянела са страху. Чаго яны смяюцца? У чым справа? Тут жа плакаць трэба, а не смяцца! У такім напружаным драматычным моманце і... смех? Мож, зноў у мяне які непарадак? Але як раптоўна ўзнік, так раптоўна і сціх смех. У зале зноў напружаная цішыня. Толькі

ў часе антракту мне расказалі аб прычыне смеху. А справа была вось у чым.

У часе рэпетыцый заместа лялькі-дзіцяці я трымала на руках сваю вялікую муфту. І калі настаў момант, што я кідаюся ў ногі Паўлюку, я швырала муфту на крэслы, якія замянялі ложак у хаце, і далей рабіла тое, што належала па п'есе. Рэжысёр ні разу не зрабіў мне ўвагі. Так сталася і на спектаклі. На руках у мяне была ўжо не муфта, а вялікая лялька, завернутая ў лахтацё. І я сваё «дзіця» так швырнула на ложак, што яно ўпала стоць галавой, перакулілася і лягло тварам уніз.

— Ты ж магла так забіць дзіцё! — казалі мне за кулісамі адны.

— Ды-ткі, мусіць, і забіла, бо яно нават і не яўкнула, — смяяліся другія.

— Чаго вы да яе чапляецеся? Яна ж падобных момантаў яшчэ не перажывала ў жыцці, бо дзіцяці яшчэ не мела, — азваўся Купала, напамінаючы мне гутарку з Бэкін-Драздовым у часе на рэпетыцыі «Паўлінкі».

Адны насміхаліся, другія стараліся супакоіць мяне, каб не сапсаваць ігру ў IV акце.

— Ульяна! А як гэта ты з салам будзеш гукаць? Во цікава было б паслухаць!

Цяпер ужо смяяліся з Рызэнкі, якая іграла Ульяну, а цяпер сядзела насупіўшыся. І ў яе бяда здарылася. Перапісваючы яе ролю, не паставілі коскі там, дзе трэба, і сваю рэпліку «з'ямо заціркі з салам, пагукаем», яна зазубрыла, не дбаючы аб сэнсе, робячы цэзуру пасля слова «заціркі». На рэпетыцыі кожны раз папраўлялі яе, аднак на спектаклі яна так і сказала, пацяшаючы Паўлюка: «З'ямо заціркі, з салам пагукаем»²⁰¹.

Не зважаючы на такія няўдачы, рэцэнзія, змешчаная ў «Нашай Ніве», была даволі ласкавай²⁰².

«...Ігралі на сцэне “Хам” — драматычны абразок з жыцця наднёманскіх сялян-беларусаў, — рэч вельмі сур'ёзную па сваім змесце і рэч, каторая вымагае ад штукара вялікай кемнасці і сцэнічнай практыкі.

...Пронку добра сыграла П. Мядзёлка. Яна іграла з захватам, хоць і чуваць было, што штукарка новая асоба на сцэне. Ёй уда-

лося стварыць тып Пронкі, каторая цікава сваёй трагічнай шчырасцю. Асабліва міла ўдарала вуха слухача чыстая, з добрай акцэнтацыяй беларуская мова штукаркі.

Ісавала ўражанне неакуратнасць дэкарацыі і цесната сцэны.

Хор пад кіраўніцтвам Шыдло выйшаў бледнаваты. Мала было лірычных беларускіх народных песень...»

І сапраўды, Шыдло — вучань школы арганістаў — мала ўдзяляў увагі беларускім народным песням, ён захапляўся заходне-еўрапейскімі кампазітарамі. Вельмі шмат часу трацілі на складаня, хоць і прыгожыя творы кампазітараў Chain'a «Кліч пастушка»²⁰³, Бетховена «Калі смерці час настане» і інш.²⁰⁴. Хор як у Пецярбургу, так і ў Вільні быў акапэльны.

Больш выступаць на сцэне ў Вільні мне не давялося. Зноў курсы, пасля вайна. А з 1915 года жыццё пачало мяне перакідаць, бы сарваны ліст з дрэва, з аднаго месца на другое²⁰⁵.

Запраўднай школай драматычнага мастацтва з'яўлялася для мяне Першае таварыства беларускай драмы і камедыі ў Мінску.

Першы раз я трапіла на сцэну Мінскага гарадскога тэатра выпадкова. Праездам я затрымалася ў Мінску на некалькі дзён. У гэты час там адбываўся I з'езд салдацкіх дэпутатаў армій Заходняга фронту. Для дэпутатаў з'езда спешна рыхтавалася пастаноўка «Паўлінкі»²⁰⁶. Цяпер ужо не памятаю, хто і па якой прычыне запрапанаваў мне выступіць у ролі Паўлінкі. Я нікога з акцёраў яшчэ не ведала, бо толькі адну рэпетыцыю правяла раніцай у дзень спектакля. Мабыць, усе ўдзельнікі гэтай п'есы не раз ужо выконвалі свае ролі, ці мо больш часу рыхтаваліся, бо спектакль прайшоў гладка, жыва, весела. На вялікай сцэне было дзе разгарнуцца. Паўнютка тэатральная зала ўзнімала настрой і пачуццё адказнасці. Я адчувала не меншы ўздзім, як падчас першага свайго выступлення ў Пецярбургу²⁰⁷. Пасля спектакля мне паднеслі букет кветак. За кулісы прыйшло шмат дэпутатаў з'езда вітаць нас з вялікім поспехам і падзякаваць за пастаноўку. Адзін з іх, пабачыўшы, што я, збіраючыся ўжо выходзіць з тэатра, апранута ў шырокую, ветрам падбітую

сялянскую світку, папрасіў мяне крыху затрымацца і праз некалькі хвілін прынёс і падараваў мне цёплы ваўняны світэр. Праз пяць гадоў пасля гэтага я зноў спаткалася з гэтым былым дэпутатам з'езда, які ў той час быў адным з вышэйшых членаў урада БССР²⁰⁸.

У сакавіку 1918 г., калі ў пачатку нямецкай акупацыі княгіня Радзівіл загадала забіць дошкамі беларускую школу ў Жорнаўцы і прагнала мяне адтуль, я перабралася ў Мінск і зразу прымкнула да калектыву Першага таварыства беларускай драмы і камедыі, мастацкім кіраўніком якога быў прафесійны артыст Фларыян Паўлавіч Ждановіч.

У склад калектыву ўваходзіла ўся сям'я Ждановічаў: брат яго Антон Паўлавіч, які пазней прыняў псеўданім Крыніца, жонка Пралеска, дачка-падлетак Ірэна Ждановіч. Апрача іх Грыгоніс, Злотнікаў, Церах, Міцкевіч, Платонаў, Шапко, Міронава, Ярмоліна, сёстры Вера і Люба Тарасік, Саннікаў, Ржэцкая, Галіна і шмат іншых, прозвішчы якіх цяпер трудна ўспомніць. Некаторыя з іх крыху пазней увайшлі ў гэты калектыў.

Увесь збор ад продажу білетаў часткай ішоў на пакрыццё выдаткаў па афармленні сцэны, на парыкі, грым і т. п. (хоць як мага ўсе стараліся раздабыць патрэбнае дарма), рэшта выплачвалася акцёрам паводле марак: акцёры вышэйшай кваліфікацыі і якія ігралі галоўныя ролі атрымлівалі па 1-й марцы, на другарадных ролях — па 2-й марцы, а рэшта — па 3-й марцы. Я ў той час працавала ў школе і ад сваёй долі па 1-й марцы адмовілася на карысць беспрацоўных таварышаў.

Ці памятаеце вы, старыя сябры, якая гэта была самаадданая праца, праца, поўная своеасаблівай рамантыкі? Ці памятаеце, як адны з вас пасля цяжкай дзённай працы, другія галодныя і зняможаныя ад бясплодных пошукаў сталай работы аддавалі ўвесь свой вольны час, усе сілы на ніве мастацтва для свайго народа? Ці памятаеце «Беларускую хатку» на Конскім рынку?²⁰⁹

У новым адбудаваным Мінску дарэмна я шукала таго месца, дзе сярод вялікай пустой плошчы, званай Конскім рынкам, стаяў доўгі драўляны барак, які вызначылі акупанты для беларусаў. Мне казалі, што на месцы былога Конскага рынка

цяпер знаходзіцца трамвайны парк у старане ад Даўгабродскай вуліцы. Там, у Беларускай хатцы, зараджаўся беларускі тэатр, з калектыву якога ўтварыўся Першы дзяржаўны беларускі тэатр імя Янкі Купалы, а пазней Другі дзяржаўны тэатр імя Якуба Коласа. Там, у доўгім сцюдзёным, бы пуня, будынку, дзе апрача залы са сцэнай былі два пакойчыкі, кожны вечар адбываліся рэпетыцыі, кожную суботу ці нядзелю спектаклі. Нікога не трэ было падганяць, упрошваць, усе прыходзілі акуратна і бясспрэчна выконвалі ўсялякую работу: самі падлогу падмяталі, самі рабілі дэкарацыі, шылі і вышывалі касцюмы, самі на сваіх плячах цягалі што трэба на Ляхаўку, дзе час ад часу ставіліся спектаклі.

А памятаеце, як сваімі рукамі аформілі сцэну да I акта «Хама»?

Захацелі хлопцы як мага больш прыблізіць усю сцэну да жывой прыроды. Галубок намаляваў заднік. Ружовае прадвячэрняе неба, справа залаціцца жытняе поле, злева, з-за лесу, на ўзгорку віднеецца панскі палац. На пярэднім плане Нёман. Хлопцы збілі з дошак шырокае карыта, напоўнілі яго вадой, аблажылі бакі і ўсю сцэну злёненым дзірванам, засадзілі жывымі кустамі. Каб быў чуцен плёскаць вады, за кулісамі плёскалі па вадзе лапаткамі, з палівачкі журчала ў карыта вада. Там жа падрыхтавана было ведро з жывой рыбай. На перавернутым чоўне сядзіць Паўлюк і, латаючы рыбалоўныя сеткі, раз-пораз пільна ўглядаецца на панскі палац, ці не ўбачыць там Пронку. Ля берага сядзіць Цыпрук, закідвае вуду за кулісы. Там на кручок вуды зачэпляюць рыбу, а праз хвіліну Цыпрук дзёргае вуду, і рыба б'ецца-трапечацца на злёнай мураве перад самай публікай. справа за кулісамі дзяўчаты прыцішана спяваюць жніўныя песні, а злева да свайго выхаду на сцэну я паігрываю на жалейцы.

Нямая сцэна працягваецца мінут пяць, а мо і больш. Публіка горача апладзіруе. «Брава! Брава!» — крычаць.

— Ледзь не тэатр Станіслаўскага ў Маскве! — з лёгкай, але дружалюбнай іроніяй хваляць нас падчас антракту.

Цяпер жа трэба хутка прыбраць усе кусты, дзірваны, карыта з вадой і паставіць дэкарацыю сялянскай хаты. Усё гэта

было ўмомант зроблена. Як пры афармленні сцэны, так і пры ўборцы дапамагалі хлапчукі бадай з усёй Старажоўкі. Сярод іх быў і будучы паэт Андрэй Александровіч.

Аднак найбольш часу, сіл і душы аддаваў Фларыян Ждановіч. Калі ў сучасных нашых тэатрах ёсць і дырэктар, і адміністратар, і галоўны рэжысёр з памочнікамі, і загадчыкі розных аддзелаў, то ўсе гэтыя абвязкі, уключна да грымёра і суфлёра, выконваў адзін Фларыян Паўлавіч. А як жа ён школіў нас, як дабіваўся дасканалай вымовы, акцэнтацыі кожнага слова, кожнай фразы, як шліфаваў кожны рух! Ён вучыў нас хадзіць па сцэне, паварочвацца, садзіцца, падаць, плакаць, смяяцца... Працаваў гадзінамі асобна з кожным акцёрам, і з іх вымотваў усе жылы, і сам мучаўся да поўнага знемажэння. Працуючы, напрыклад, з Верай Тарасік над роляй Марылі з «Раскіданага гнязда» Янкі Купалы, ён у распачы загадаў ёй 50 разоў, кідаючыся ў ногі панічу, паўтараць адны і тыя ж фразы. Сам без сіл ужо сядзеў на крэсле, на месцы паніча, а яна раз-пораз бухалася яму ў ногі і ўжо з запраўдным плачам лямантавала, а ў яго таксама слёзы цяклі ад знясілення. Не ведаю, чым бы гэта кончылася, каб мы не ўмяшаліся і не спынілі такое самакатаванне²¹⁰.

Шмат памучыўся ён і са мной над роляй Зоські ў V акце «Раскіданага гнязда». Трудна мне было ўвасобіцца ў вобраз звар'яцелага Зоські, цяжка даваліся пераходы ад паэтычнага лірызму да гневу або напышлівага тону «ўсеўладнай каралеўны»; дрэнна ў мяне выходзіў і вар'яцкі смех. І я да таго трэніравалася не толькі на рэпетыцыях, але і дома, што брат мой не на жарт баяўся, каб я ткі запраўды не звар'яцела.

На спектаклях Фларыян Паўлавіч, калі толькі не меў ролі, заўсёды садзіўся ў суфлёрскую будку сам і, суфліруючы, падказваў, калі хто блытаў мізансцэны або забываўся што-небудзь зрабіць. Некаторыя навічкі траціліся на сцэне, ад хвалявання баяліся забыцца сваіх слоў і часценька зазіралі ў суфлёрскую будку. І вось аднаго разу, калі ставілася п'еска па апавяданні Э. Ажэшка, перад пачаткам спектакля Фларыян Паўлавіч прыгразіў, што на гэты раз ён адвучыць заглядваць у суфлёрскую будку, а калі хто загляне, то можа сарваць п'есу і тады будзе су-

рова адказваць. Мы, рэч вядомая, былі зацікаўлены, як гэта ён будзе адвучаць, і ў ходзе п'есы кожны з нас хоць разік але зірнуў у будку. Там сядзеў Фларыян Паўлавіч, схіліўшыся над экзэмплярам і падпёршы галаву дзвюма здаравеннымі фігамі, якія, бы рогі, тырчалі ў наш бок. Мы душыліся ад стрымліванага смеху, некаторыя, не ўтрымаўшыся, пырскалі ў кулак, адварнуўшыся ад публікі, але, баючыся сапсуць канец, кожны асцерагаўся другі раз заглянуць у будку.

Бывалі выпадкі, што рука кіраўніка не вельмі далікатна датыкалася да твару таго, хто груба парушаў дысцыпліну, але ніхто за гэта не крыўдзіўся.

Неяк у першы дзень Вялікадня давалі ранішні спектакль. Ставілі «Пашыліся ў дурні»²¹¹. Двое хлопцаў крыху прыпазніліся. Абляяўшы іх на чым свет стаіць, Фларыян Паўлавіч пачаў аднаго з іх грыміраваць. Раптам як лясне яго па аднэй шчацэ ды па другой, што той і пакаціўся з крэсла.

— Вядро вады яму на галаву, сукінаму сыну! Хай ведае, як разгаўляцца перад спектаклем! Налізаўся, прахвост!

Ледзь не залілі беднага хлопца вадой, але прывялі яго да ладу, так што на сцэне не сапсаваў сваёй ролі²¹².

У нашым калектыве не было ніякіх закулісных інтрыг, якія звычайна бывалі ў правінцыйных тэатрах, ніякіх спрэчак і прэ-тэнзій пры размеркаванні роляў. Часамі толькі ўносіла некаторы дысананс Пралеска. Яна была заўсёды на ролях старых жанчын і вельмі непакоілася за свайго мужа, калі яму даводзілася іграць каханка ў пары з маладой актёркай. Адчуваўся яе нервовы настрой і на рэпетыцыях такой п'есы, а дома, мабыць, ужо не патрабавала стрымліваць свайго раздражнення. Таму Фларыян Паўлавіч стараўся не браць на сябе такіх роляў.

Памятаю, паставілі мы п'есу «Калісь»²¹³, у якой Юрку іграў Фларыян Паўлавіч, а роля Людвісі была даручана мне. Спектакль, які адбыўся на Ляхаўцы пры перапоўненай зале, прайшоў з поспехам, з публікі прыйшлі за кулісы вітаць нас з удачай і прасілі паўтарыць гэтую п'есу ў бліжэйшы час. Мы з радасным уздымам таксама выказвалі жаданне паўтарыць «Калісь» у наступную суботу. Фларыян Паўлавіч згадзіўся. Аднак ні

ў наступную суботу, ні пазней «Калісь» не ставілася. І толькі пасля майго выезду з Мінска аднавілі гэтую пастаноўку. На гэты раз Людвісію іграла Пралеска.

Дарэчы ўжо яшчэ некалькі слоў аб гэтай двухактоўцы. Пры савецкай уладзе «Калісь» карысталася вялікім поспехам, мо таму, што ў той час яшчэ не было ў рэпертуары п'есы з рэвалюцыйным зместам. Тэатр рабіў частыя выезды ў прыфрантавую паласу, дзе сотні раз ставілася «Калісь» для часцей Чырвонай арміі. Доўгі час Юрку іграў Крыніца, а Людвісію — вельмі прыгожая і здольная да сцэны Станкевіч. І вось пасля аднаго здарэння, аб якім мне расказалі таварышы па сцэне, прышлося іх разлучыць і перадаць гэтыя ролі другім.

...Падзеі адбываюцца ў часе рэвалюцыі 1905 г. Рабочы-рэвалюцыянер Юрка жыве на кватэры прачкі-ўдавы. Пад уплывам Юркі яе дачка Людвісія захапляецца рэвалюцыйнымі ідэямі і прымае ўдзел у падпольнай рабоце. У II акце маці жаліцца суседцы, што Юрка закруціў галаву Людвісі, і трывожыцца за яе. За сцэнай праходзіць дэманстрацыя, пяюць «Чырвоны сцяг»²¹⁴, выкрыкваюць рэвалюцыйныя лозунгі. Раптам чуваць выстралы, крыкі: «Казакі! Казакі!». Праз хвіліну рабочыя ўносяць цяжка параненага Юрку. Маці дакарае, што ён губіць Людвісію, а цяпер ёй прыйдзеца адказваць за тое, што прыняла ў хату раненага рэвалюцыянера. Яна выходзіць на кухню. Юрка, не жадаючы падводзіць пад адказнасць гаспадыню і Людвісію, сабраўшы апошнія сілы, хоча пакінуць іх дом, але, зрабіўшы пару крокаў, падае. Убягае Людвісія і з распаччу бачыць мёртвага Юрку. На вуліцы зноў лунае песня «Чырвоны сцяг». Дастаўшы з грудзей Юркі змочаную ў яго крывы хустачку, яна ўзнямае яе як баявы сцяг і клянецца адпомсціць ворагам працоўнага люду.

— Юрка, дзе твой браўнінг? — дастае з яго кішэні рэвальвер і з воклічам: «Помста за бязвінна пралітую кроў!» выбягае на вуліцу. Даносіцца адзін, другі выстрал, а пасля залп. Убягае маці, зірнула ў акно.

— Ай, Людвіска! — ускрыкнула і, абяссілеўшы з гора, ссулася на зямлю.

Так заканчваецца п'еса.

...І трэба ж так здарыцца, што аднойчы Юрка-Крыніца забыўся палажыць рэвальвер у кішэню курткі.

— Юрка, дзе твой браўнінг? — нервова пытае Людвіся-Станкевіч. Сунула руку ў правую кішэню — няма, у левую — няма! «Куды ж ён мог яго палажыць?» — збянтэжана думае. Паўзы не павінна быць.

— Помста! Помста! — бармоча, а сама думае: «Можа, у кішэні нагавіц?»

Сунула туды руку, аж нябожчык крэкнў, узняўся і сеў на зямлі, вылупіўшы вочы. Станкевіч спужалася, счырванела і без рэвальвера выскачыла за кулісы. Канец п'есы сарваўся.

З таго часу як толькі падыходзіў момант, калі Людвіся пытае: «Юрка, дзе твой браўнінг?», нябожчык Юрка, не могучы стрымацца са смеху, пачынае трасціся ўсім целам, а Людвіся таксама не можа саўладаць з сабой. Прыйшлося перадаць іхнія ролі іншым актёрам.

Так... Бываюць розныя непрыемныя і камічныя выпадкі на сцэне. Аб адным такім выпадку раскажаў нам аднойчы Фларыян Паўлавіч.

Ён у той час працаваў у польскім тэатральным калектыве ў Мінску. Не памятаю ўжо, якая ставілася п'еса, якога аўтара, Фрэдры ці то іншага. У II акце дзесьці ўглыбі, невідочнай для публікі, паяўляецца тыгр. На сцэне пярэпалах. Рэжысёр, маляды польскі актёр, захацеў бліснуць сільным эфектам і выпусціць на сцэну тыгра. Ролю тыгра павінен быў выканаць яго вялікі сабака, якога рашыў загрыміраваць пад тыгра. Пачаліся рэпетыцыі з тыграм. З аднаго боку куліс трымалі «тыгра», а з другога — стаяў яго гаспадар і вабіў да сябе яго куском каўбасы. «Тыгр» рваўся да гаспадара, а калі наступаў належны момант, яго адпускалі, і ў два-тры скокі праз сцэну мчаўся «тыгр за другі бок куліс». Там яго лавіў гаспадар і выводзіў з сабой. На сцэне трывога, пярэпалах... Усё ўдавалася як найлепш. І вось наступіў дзень спектакля. Сабаку размалявалі фарбамі так, што ні даць ні ўзяць — праўдзівы тыгр выйшаў. Рэжысёр пацірае з радасці рукі. Вось будзе эфект! Публіка будзе валам валіць на гэту п'есу.

Ідзе II акт. Загрыміраванага «тыгра» трымаюць за кулісамі. Ён, ужо навучаны, рвецца да гаспадара. Момант — і яго адпускаюць. «Тыгр» выскачыў на сцэну і... спыніўся. Рэпетыцыі адбываліся пры пустой зале, суфлёр сядзеў не ў будцы, а збоку, на сцэне. А цяпер... «Тыгр» уставиўся на публіку і завурчэў, угледзеў у будцы суфлёра, напружыніўся ўвесь, расставіў ногі, хвост пісталетам і «гар-гар-гар!» на суфлёра.

— Трэзор! Трэзор! — супакойвае яго перапалоханы суфлёр. Трэзор пачуў знаёмы голас, супакоіўся, а пасля, абнюхаўшы будку, падняў заднюю нагу.

— Заслона! Заслона! — крычыць у распачы рэжысёр, хватаючыся за галаву. А публіка тым часам покатам кладзецца ад смеху.

Дык вось якія часам бываюць эфекты.

...Крыніца (Антон Паўлавіч Ждановіч), здаецца, не канчаў драматычнай школы, але яго прыродны талент быў не меншы, чымся ў брата, а можа, нават і большы. Ігра яго заўсёды рабіла сільнае ўражанне. Я перш не верыла, калі мне казалі, што ён так сільна перажывае ў часе ігры сваю ролю, што не раз канчалася сардэчнымі прыпадкамі. Але хутка сама ў гэтым пераканалася. У «Хаме» бачыла я, як ён у ролі Паўлюка дрыжыць усім целам, як жывыя гарачыя слёзы ціха сплываюць па яго твары і капаюць на раскрытую кніжку, па якой ён чытае, успамінаючы Пронку. Яго шчырыя перажыванні на сцэне перадаваліся і мне, і я, забыўшыся аб кулісах, сцэне, аб публіцы ў зале, усёй сваёй істотай увасаблялася ў вобраз Пронкі.

Ідзе п'еса Э. Ажэшка «У зімовы вечар» («Рысь»). У сялянскую хату збіраюцца на вячоркі дзяўчаты з прасніцамі, за імі дзецюкі. Жартуюць, смяюцца. Уваходзіць незнаёмы падарожны, просіцца пераначаваць. Ён пазнае старую бабулю, якая расказвае дзяўчатам казкі, сыноў старога гаспадара, пытаецца аб самым малодшым сыне Ясюку. Шмат год ужо прайшло, як Ясюк пайшоў у свет, шукаючы работы, і з таго часу ні слыху ні духу аб ім. Але скуль жа ведае ўсіх у хаце незнаёмы? А ён гадоў дваццаць таму разам з Ясюком працаваў непаладэк на аднэй будове. Зайшла гутарка аб страшным разбойніку Рысю, які, як

кажуць, нядаўна ўцёк з турмы і недзе блытаецца тут у ваколіцы. Незнаёмы таксама чуў аб ім і падробна расказвае, як Рысь уцёк з турмы, спусціўшыся з акна на парасоне.

Пад сумную песню «Вясёла бяседачка» незнаёмы падыходзіць да стала, за якім сядзіць стары бацька (Крыніца).

— Татачка, ці пазнаеш мяне, татачка? — са слязьмі ў голасе ціха пытае падарожны. — Ці памятаеш, як я быў маленькі, і ты браў мяне з сабой на рыбу?..

— Мейца сына... — дрыжачай рукой жагнаецца стары і спалохана пільна ўглядаецца ў твар любімага сына.

Тым часам хлопцы, пашаптаўшыся паміж сабой, рашылі напалохаць дзяўчат.

— Рысь, Рысь тут! — крычыць адзін з іх, убегшы знадворку.

Дзяўчаты ў писк, хаваюцца па кутках, а падарожны, сарваўшыся з месца на гэты крык, кіем пракладвае сабе дарогу да дзвярэй²¹⁵. Хлопцы, здагадваючыся, што пад відам падарожнага завітаў да іх разбойнік Рысь, ловяць яго і вязуць.

— Не чапайце яго! Не чапайце! Пусціце! — глухім голасам крычыць стары бацька.

Хістаючыся, падбягае да блуднага сына, развязае яму рукі, ціхенька суне яму за пазуху грошы.

— Ідзі з Богам, ідзі і больш не грашы, — шэпча, жагнаючы яго.

— Бацька, што ты робіш? Гэта ж Рысь! — крычаць старэйшыя сыны, калі ўжо падарожны выбег з хаты.

— Гэта мой сын, а ваш брат, — адказвае стары і, схапіўшыся за сэрца, падае на зямлю.

...Ужо некалькі разоў адкрываецца і закрываецца заслона, мы ўсе кланяемся публіцы, а Крыніца ўсё ляжыць. Сцэна апусцела. На хаду знімаючы з твару грим, прабягаю праз сцэну і натыкаюся на старога, які ўсё яшчэ ляжыць на падлозе²¹⁶.

— Уставай, Антук, кінь дурніцца, трэба сцэну прыбіраць, — кажу, злёгка таўхаючы яго ў бок нагой. Але ён не скрануўся. Нахіляюся і бачу, што ён не дышае.

— Хлопцы! — крычу ў страху. — Антук нежывы!

Дзве гадзіны доктар вазіўся з ім, пакуль не прывёў яго да жыцця...

Да 1920 г. рэпертуар складаўся ў большай сваёй частцы з адна- і двухактовак: «Па рэвізіі», «Пашыліся ў дурні», «Модны шляхцюк», «Пісаравы імяніны», «Паўлінка», «У зімовы вечар» («Рысь») і іншых; многаактовых п'ес: «Раскіданае гняздо», «Хам», з перакладзенай з англійскай мовы камедыі «Цётка Кароля»²¹⁷.

Вясной 1919 г. я была прызначана інструктарам беларускіх школ у Гродне. Набраўшы ў Вільні даволі шмат забароненай польска-панскімі акупантамі літаратуры, выехала ў Гродна. Пры перасадцы на станцыі Масты трое сутак чакала цягніка на Гродна. Не дачакаўшыся яго, абвязалася пад шырокай світкай брашурамі, кошык з бялізнай і кнігамі пакінула ў стрэлачніка, у якога начавала, і рушыла пехатой²¹⁸.

Вось і Нёман-рака. Зачараваная дзіўнай красой прыроды, я спынілася. Па шырокім і глыбокім ложы плывуць люстраныя воды яго. З крутых берагоў спывае золата пясчоў. Велізарныя стройныя сосны патустаронняга бору глядзяцца ў люстра вод і, стомленыя смагай, глыбока спускаюць свае тоўстыя карэнні, каб напіцца сцюдзёнай вадзіцы. Сонца купае свае залатыя праменні, грэе, цалуе родную зямельку. Раптам з неба пасыпаўся дождж. Скуль ён? Ніводная хмарка не скрывае сонца. Струны залатой арфы спусціліся з блакітнага неба і зазвінелі ціхай, лагоднай песняй. Брыльянтамі зіхацяць буйныя кроплі. Гэта ж само неба бласлаўляе мяне на самаахвярны труд для свайго народа! У сільным захапленні цудоўнай красой я апускаюся на калені перад бацькам Нёманам²¹⁹.

— Клянуся табе, бацька наш Нёман, што ўсе свае сілы, а калі патрэба, і жыццё сваё аддам свайму абяздоленаму народу. Не запалохаюць мяне панскія гайдукі-жандары, не страшны іх турмы. За волю, за шчаслівую долю майго народа! Клянуся!..

Па дарозе спыняюся каля аратага, заходжу ў вясковую хату, вяду гутаркі, раздаю брашуры. У Дубне збіраецца вечарам у хату, дзе спынілася нанач, цэлы сход. Да позняй ночы вядзем гутаркі сакрэтныя. На раніцу, пахудзеўшы ад разданных брашур, крочу далей²²⁰.

У Гродне, на вуліцы Ажэшка, знаходзіцца Гродзенская беларуская рада, у якой галоўным заправілам з'яўляецца Аляксюк,

а яго спадручнымі стары вучыцель Квяцінскі і прысланы з Мінска Тодар Вернікоўскі. Квяцінскі — пасіўны папіхач, і аб ім мала чаго можна сказаць. Больш каларытнымі фігурамі былі два апошніх.

Алексюка я ведала яшчэ са студэнцкіх часоў. Спачатку быў хлопец як хлопец. Належаў да нашай студэнцкай касы, прымаў удзел у ролі гасця ў першай пастаноўцы «Паўлінкі», аднак на суботніках у прафесара Эпімаха-Шыпілы я ніколі яго не сустракала. Ну а сутыкаючыся з чалавекам толькі на рэпетыцыях, ці ж можна было пазнаць яго чорную душу? Калі на другі год я з Вільні зноў прыехала на курсы ў Пецярбург, сустрэла яго на вакзале. Абрануты ён быў з іголачкі: парадны студэнцкі сурдут на белаай шаўковай падкладцы, пры баку шпага, нос — і фігай не дастаць. Ніхто з нашай братвы так не апранаўся, і яго метамарфоза мяне здзівіла. Не вельмі ахвотна ён мяне пазнаў. А калі я спытала, што чуваць у нашай студэнцкай арганізацыі, ён нічога не ведаў, бо адышоў ад беларускіх аб'яднанняў, пры гэтым цынічна паясніў:

— Бачыце, я, калі хочаце, — кар'ерыст. Мой удзел у беларускіх арганізацыях можа пашкодзіць маёй кар'еры. А калі я даб'юся свайго цвёрдага становішча, тады змагу далёка больш зрабіць для беларускай справы, чымся цяпер.

У той жа дзень мне таварышы сказалі, што ён да таго часу аціраўся каля нашай студэнцкай касы, пакуль там не завяліся грошы. Узяўшы з касы пазычку ў 600 руб., хвостом накрыўся, вачэй больш не паказвае.

Забягаючы наперад, мушу яшчэ аб адным спатканні з ім успомніць. Было гэта ўвосень 1920 г. у Варшаве. Пасля вызвалення з Вронкаўскай турмы я ішла з вакзала і на Ерусалімскіх алеях пабачыла яго ў польскай вайскавай форме з рагатай шапкай на галаве. Я ўжо чула, што ён з бандай Булак-Булаховіча крывёй заліваў беларускую зямлю.

— Гэта праўда, што вы звязаліся з Булак-Булаховічам і маніліся Мінск захапіць?

— Праўда, — адказвае.

— Я вас лічыла разумнейшым і больш парадачным чалавекам. Няўжо вы думалі, што з кучкай нейкіх бандытаў, рознага

зброду з-пад цёмнай звязды вы зможаце заняць Мінск і ўтрымаць яго? Няўжо вы думалі, што беларускі народ падтрымае вас і пойдзе ва вамі?

— О, не! Я не такі наіўны, я ні на адну хвіліну аб гэтым не думаў.

— Дык чаго ж вы ішлі? Нашто крывёй беларускага народа залілі свае сцежкі?

— Мне трэба было тры мініуты прабыць у прадмесці Мінска, каб мець тры гады добрага міністэрскага жыцця.

Цяпер у Гродне ён на задніх лапках танцуе перад польскімі панамі, старэйшая сястра яго трымала ў Гродне, далікатна кажучы, дом спатканняў для польскіх афіцэраў.

Ну а Вернікоўскі? Гэта вядомы ў Мінску домаўласнік, чарнасоценец, былы член саюза Міхаіла-архангела, арганізатар чарнасоценных паграмаў у Мінску. А з другога боку — брудны цынік, стары распуснік.

Вось у якіх руках была Гродзенская беларуская рада.

Незалежна ад Рады на Палявой вуліцы, 8 у двухпавярховым драўляным будынку знаходзіўся беларускі клуб. На нізу была сталовая, вялікая зала, у якой адбываліся вечарыны з танцамі, пакоем для лекцый і кароткатэрміновых курсаў для беларускіх настаўнікаў. На паверсе — пакоі, у якіх жылі настаўнікі.

Мая роля ў якасці інструктара беларускіх школ абмяжоўвалася клопатамі аб забеспячэнні школ падручнікамі, беларускай літаратурай, выпрацоўкай праграм і арганізацыя прафсаюза беларускіх настаўнікаў. Аднак найбольш сваёй увагі і часу я ўдзяляла Грамадзе беларускай моладзі, якая з маім прыездом арганізавалася і старшынёй якой мяне абралі. Пры Грамадзе існавалі самаадукацыйная секцыя, драматычная і харавая.

Самаадукацыйная секцыя арганізоўвала лекцыі. Пэўнага плана тэматыкі лекцый не было. Усё залежала ад наяўнасці лектараў, якіх не так лёгка было знайсці, ад адпаведнай літаратуры і, урэшце, ад акупацыйнай улады, якая пільна сачыла, каб Грамада беларускай моладзі не займалася палітыкай. Тэмы, якія забараняліся ў лекцыях, падымаліся ў прыватных гутарках адзін на адзін або ў невялічкіх групках найбольш пэўных юнакоў і дзяўчат.

Кожны вечар дом на Палявой, 8 гудзеў, як вулей. Народу, асабліва моладзі, збіралася шмат. Хто прыходзіў пачытаць газеты і часопісы, хто на рэпетыцыі драматычнага ці харавога гуртка, а хто проста спаткацца з людзьмі, пагутарыць аб тым, аб сім, а то і патанцаваць у ніжняй зале. Пранікалі да нас і зусім непажаданыя элементы: круціліся тут і панскія найміты-шпікі, і былыя белагвардзейскія афіцэры. Адзін з такіх афіцэраў прыходзіў амаль кожны дзень, падружыўся з хлапцамі. Я пачала прыглядацца да яго, прыслухоўвацца да яго гутарак з хлапцамі і хутка пераканалася, што ён зусім непажаданы госьць у нашай грамадзе. Але як пазбыцца ад яго? Якую знайсці прычыну, каб забараніць яму ўваход да нас? Неўзабаве такая прычына знайшлася. Падышоўшы неўзаметку да цёмнага кутка, у якім ён затуліўся з некалькімі хлопцамі, я пачула:

— Ну, нюхні, нюхні разок! Вось пабачыш, якой радасцю напоўняцца грудзі, якім прыгожым свет і людзі табе пакажуцца.

— Ды пайшоў ты к чорту! Не хачу, не буду! — аднекваецца хлопец.

— Давай я паспрабую! — кажа другі.

Я не здагадвалася, аб чым ідзе гутарка, бо яшчэ не ведала аб такіх рэчах, але інстынктыўна занепакоілася.

— А можа, і мне дасце паспрабаваць? Што гэта за зелле такое цудоўнае? — азвалася.

Хлопцы збянтэжыліся і разбегліся, а былы афіцэрык паспешна нешта схаваў у кішэню.

— Гэта вас не датычыць, — задзірыста адказаў.

— Выбачайце, нават і вельмі датычыцца. Што вы ім прапанавалі нюхаць? — сурова пытаю.

— Убірайцеся вы... — і шпарка пайшоў у залу.

Назаўтра я сабрала праўленне Грамады. Выклікалі тых хлопцаў, якім той прапанаваў нешта нюхаць. Яны прызналіся, што гэта быў какаін. Пастанавілі:

1. Прасіць доктара прачытаць лекцыю аб шкоднасці какаіну і іншых наркотыкаў;

2. Забараніць гэтаму тыпу ўваходзіць у наш клуб.

З вялікім скандалам, але-ткі хлопцы выгналі яго і ў далейшым сачылі, каб не дапускаць яго ні на адкрытую вечарыну, ні ў сталовую.

Наведваў наш клуб адзін чалавек, які мяне моцна зацікавіў. Малады, гадоў, мабыць, 25–27, вельмі сур’ёзны на выгляд, са спакойнымі рухамі і паходкай, з нязменнай палкай, на якую часам апіраўся, а часам насіў зачэпленай на руцэ, ён кожны дзень прыходзіў, браў газету і гадзінамі сядзеў, чытаў або маўкліва назіраў за тым, што дзеецца навокал, раз-пораз чмыхаючы ў нос. Доўга я не магла даведацца, хто ён, чым займаўся, — ніхто гэтага не ведаў. Спачатку я грэшным дзелам думала, што гэта якісь шпik, і асцерагалася яго, хоць не падобны ён быў да шпика, і я міжвольна адчувала нейкую сімпатыю да гэтага маўклівага, паважнага чалавека. Пазней я дазналася, што завуць яго Фёдарам Баранавым. Хтосьці шапнуў здагадку, а мо і праўду, што гэта падпольшчык-камуніст. Гэта мяне яшчэ больш зацікавіла. Да гэтага часу я ніводнага камуніста не сустракала, нічога не ведала аб ідэях камунізму, і мне вельмі хацелася бліжэй з ім пазнаёміцца, шчыра пагаварыць. Аднак гэта не ўдавалася. Ці то яго прыродная маўклівасць, ці закон глыбокай канспірацыі не дапускалі адкрытай гутаркі. Значна пазней, ужо за межамі Беларусі, я даведалася, што настаўнік Курбскі і некаторыя іншыя з нашай грамады былі камуністамі-падпольшчыкамі. Цяпер я маю вялікі жаль да гэтых таварышаў, што яны былі надмерна асцярожнымі, што не адкрылі мне, ды і не толькі мне аднэй, вачэй на ясную праўду, не паказалі нам адзіна праўдзівай дарогі да светлай будучыні. Зусім інакш слажылася б маё жыццё, не блыталіся б мае сцежкі-дарожкі, пакуль не ўбачыла праўдзівага шляху.

Я ўзяла на сябе кіраўніцтва драматычным гуртком, Шаху было даручана кіраўніцтва хорам. Закіпела энергічная праца. Кожную суботу рабілі пастаноўкі з канцэртамі на сцэне гарадскога тэатра і заўсёды пры поўных зборах. Але з якімі труднасцямі ўдавалася дабыць у старостве дазвол на пастаноўку і канцэрт! Колькі парогаў абабіць, колькі языка намазольць, даказваючы, што

ў той ці іншай п'есе ці то песні з палітычнага боку няма нічога шкоднага для паноў-акупантаў. Дабіўшыся нарэшце дазволу, трэба бегчы ў магістрат і штурмам браць будынак гарадскога тэатра. І тут спатыкалі перашкоды, не меншыя, чымся ў старостве. Польскія чыноўнікі выкопвалі розныя, часта недарэчныя прычыны, каб толькі адмовіць нам за плату адчыніць дзверы тэатра. Дзе бокам, дзе скокам, дзе стукаючы кулаком па стале, а дзе пусціўшы ў ход хітрасць, бляск дзявочых вачэй, удалася ўварвацца ў храм драматычнага мастацтва. Аднак ужо і там не раз навісала пагроза зрыву спектакля. Хтосьці з публікі ў фае трымаў у пальцах яшчэ не закураную папяросу, і паліцыя рада гэтаму выпадку, каб разагнаць усю публіку і не дапусціць да пастаноўкі. Іншым разам ужо загрыміраванага хлопца мінут за 15 да пачатку спектакля раптам забіраюць у пастарунак паліцыі для выяснення асабістасці ці то па падазрэнні, што прымаў удзел у якойсь выдуманай вулічнай авантуры, і трымаюць яго там гадзіну-другую. Публіка, выслухаўшы прычыну зацяжкі спектакля, цярпліва чакае, а мы наспех перастройваемся, маючы ў запасе пару дазволёных цензурай песень, вершаў ці невялічкіх аповяданняў з мастацкай літаратуры. А здаралася, што, перапрасіўшы публіку, адкладвалі спектакль на другую суботу ці нядзелю.

Рэпертуар наш складаўся з тых самых п'ес, якія ставіліся ў Мінску. Спаміж самадзейных акцёраў былі два браты Салошыкі, храмы настаўнік Курбскі, Авяр'янаў, Краўцэвічанка і інш. Якісь час прымала ўдзел і малодшая сястра Алексюка, але пасля аднаго жульніцтва з яе боку мы яе адкінулі са свайго калектыву. Алексючанка ведала, што ў адным з магазінаў я часта брала напавер патрэбныя для сцэны матэрыялы, частку якіх пасля скарыстання я адносіла, а за рэшту расплачвалася, калі былі грошы. Алексючанка пайшла ў гэты магазін і ад майго імя нібыта для сцэны ўзяла дарагую ляльку і шмат іншых цацак для сваёй пляменніцы, сказаўшы, што я скоро прыйду і расплачуся. У мяне і вочы палезлі наверх, як пабачыла праз некалькі дзён вялікі рахунак. Але ні шаноўны брат, ні яго махлярка-сястрыца і не падумалі аплаціць гэты рахунак. Вось дзе сямейка! Адзін другога лепшы шэльма!²²¹.

У Гродне ў той час выходзіла беларуская газета «Родны край»²²². Рэдактар газеты збіраўся паехаць у Вільню па сваіх справах. Перад ад'ездам, здаўшы матэрыял для 8-га нумара ў друкарню, папрасіў мяне і яшчэ аднаго таварыша выпусціць і разаслаць падпісчыкам гэты нумар. Я зрабіла карэктуру, а другі таварыш разаслаў газету. У перадавіцы гэтага нумара пад загалоўкам «Правам ці мячом» было сказана, што мы, беларусы, як і іншыя народы, маем права хаця б на сваю родную мову, літаратуру, на нацыянальныя школы, свае кааператывы. Аднак, як відаць, права здабывае той, у каго сільны кулак. Пры сучаснай уладзе наш народ пазбаўлены самых элементарных правоў. А таму за права — у рукі меч, а сяляне хай бяруцца за косы, і пойдзем руйнаваць гнёзды аднагаловых і двухгаловых арлоў, якія раселіся на нашай зямлі.

Такі прыблізна змест гэтай перадавіцы.

На другі дзень польская газета падняла гвалт. Перадрукаваўшы амаль усю перадавіцу «Роднага краю», газета звярталася да пракуратуры, патрабуючы закрыць беларускую газету, якая заклікае да паўстання, і арыштаваць усіх супрацоўнікаў рэдакцыі.

У гэты ж дзень, ідучы па вуліцы Ажэшкі, я заўважыла непадалёк перад сабой начальніка паліцыі. Мне ўжо быў вядомы лямант польскай газеты, і я здагадалася, куды накіроўваецца гэты страж панскай бяспекі. Так і ёсць. Увайшоў у пад'езд Беларускай рады. Я падбегам праз двор прайшла ў памяшканне чорным ходам і прыклала вухам да дзвярэй, за якімі была канцылярый Рады.

— Хто з'яўляецца супрацоўнікамі газеты «Родны край»? — пытае начальнік.

Пералічыўшы прозвішчы, Вернікоўскі заканчвае:

— Цяпер сюды прыехала Мядзёлка. Бярыце іх усіх, саджайце, мы толькі падзякуем вам.

— Што вы сказалі, пане Вернікоўскі? — пытаю, раптам адчыніўшы дзверы.

— Я... я... нічога не ведаю, — адказвае збянтэжана. — Там у іх ёсць асобны пакой, а хто туды прыходзіць, я не ведаю.

— Пасаромеўся б сваіх сiвых валасоў, подлая гадзіна! — трэснула дзвярыма і пайшла на Палявую, 8.

16 ліпеня я атрымала павестку з'явіцца да суддзі-следчага ў акруговы суд. На парозе яго кабінета я стыкнулася з Алексюком, які адтуль выходзіў²²³.

Следчы Юзаф Дамброва, сярэдніх гадоў мужчына з густымі вусамі і скручанай ракавінай левага вуха, пачаў запісваць анкетныя даныя ў пратакол.

— Пані, разумеецца, не курыць? — пытае.

— А калі дазволіце, з прыемнасцю закуру, — адказваю, выняўшы з кішэні пудэлка папярос і запалкі.

— Калі ласка, — кіўнуў галавой і коса зірнуў на мяне. — Ну, рэч вядомая, не п'яце?

— А чаму б у кампаніі і не выпіць кілішак?

Зноў позірк на хвіліну затрымаўся на мне, і пяро спынілася, мабыць, рашаючы, як запісаць такі адказ. Далей пайшлі пытанні, калі і чаго я прыехала ў Гродна, чым займаюся.

— Чаму вы адмовіліся ад рэдактарства газеты, якое вам прапанаваў пан Аляксюк?

— Таму што мы з ім разыходзімся ў сваіх поглядах. Гэта першая прычына. А па-другое, я сваімі справамі занята, і на гэта ў мяне няма часу.

— А ў якіх, напрыклад, поглядах вы з ім разыходзіцеся?

І дало ж мне ліха ляпнуць аб гэтым! Як цяпер выкруціцца?

— Выбачайце, але я не маю ахвоты цяпер спавядацца перад вамі ў сваіх поглядах. За погляды хіба судзяць? У чым мая віна?

— Мне вядома, што вы з'яўляецеся супрацоўніцай газеты «Родны край» і ў сваім клубе рабілі карэктурку апошняга нумара.

— Супрацоўніцай я не з'яўляюся, гэта мана, а па просьбе адсутнага рэдактара зрабіла карэктурку апошняй старонкі газеты, дзе была змешчана карэспандэнцыя і хроніка.

У канцы допыту следчы заявіў:

— Прыкра мне вельмі, але змушаны вас арыштаваць. Якую камеру вы лічыце за лепшую — агульную ці адзіночку?

— Калі ў вас ёсць палітычныя жанчыны, дык нічога не маю супроць агульнай, але калі пасадзіце з крыміналісткамі, дык лепш ужо адзіночка.

— Я таксама думаю, што лепш адзіночка. — Званком выклікаў паліцыянта, які з вінтоўкай пры назе спыніўся ля дзвярэй, чакаючы загаду.

Пан Дамброва паглядзеў на яго, на мяне, нешта падумаў, барабанячы пальцамі па сталае.

— Выносься! — раптам гаркнуў на паліцэйскага і, ужо звярнуўшыся да мяне: — Я сам вас адведу ў турму: не хачу, каб вы ішлі пад канвоем паліцэйскага.

— Вельмі дзякую вам, — здзіўленая, ціха падзякавала.

Дамброва ўпіўся ў мяне вачыма, аж яго векі пачырванелі. Я заёрзала на крэсле. І чаго ён утаропіўся ў мяне? Арыштаваў, дык і вядзі ў астрог.

— Ведаеце што? — азваўся нарэшце. — Я зраблю праступленне. Калі вы дасце ўрачыстае слова гонару, што не ўцячэце з Гродна, я вас звольню. Я сам сядзеў у турмах і ведаю, як гэта цяжка, асабліва для маладой жанчыны.

— Я не хацела б, каб праз мяне вы рабілі праступак. Вы бачыце, што я зусім спакойна адношуся да свайго лёсу. Рабіце тое, што вам загадвае ваша сумленне. А ўцякаць я нікуды не збіраюся, бо не пачуваюся да віны.

Дамброва разарваў ордар на арышт і адпусціў мяне. Аляксюк, як мне пасля перадавалі, не мог скрыць свайго здзіўлення і расчаравання, што я на волі.

Дні праз два позна ноччу паліцыя абкружыла дом, дзе я квартавала, і зрабіла вобшык у маім пакоі.

У нядзелю, 20 ліпеня, мелася адбыцца пастаноўка ў гарадскім тэатры. Правёўшы раніцай генеральную рэпетыцыю на сцэне, пайшла ў свой клуб абедань. У часе абеду падыходзіць да мяне начальнік паліцыі.

— Пані абедань?

— Як бачыце.

Дастаў з кішэні запісную кніжачку. Паслініўшы тоўстыя пальцы, пералістаў некалькі старонак.

— Пані была ў Шарашове?

— Была.

— А што вы там рабілі?

— Калі ўжо ведаеце, што я там была, то павінны і ведаць, што я там рабіла.

— І ў Брэсце была?

— І ў Брэсце, — холадна адказваю.

— Ну, дык абедайце, абедайце, — з ласкі сваёй дазволіў, хаваючы кніжачку ў кішэню.

— Ды ўжо ж абедаю. А можа, і на абед трэба ў вас дазвол браць? Што ж вы схавалі вашу кніжачку? Няўжо там толькі тых і грахоў маіх, што была ў Шарашове і ў Брэсце? — чорцік задзірлівасці апанаваў мною. — А таго, што мы з братам, ідучы пехатой па шашы Слуцк — Брэст, пісалі на сценах пустых дамоў адозвы да беларускага народа, гэтага няма ў вашай кніжачцы?

— Пані жартуе?

— І не думаю жартаваць. Хімічным алоўкам на кожнай тынкаванай сцяне з аднаго боку дзвярэй ці акна — лацінкай, а з другога — гражданкай пісалі адозвы. Пашліце сваіх шпікоў па нашым шляху, хай знімуць копіі, калі яшчэ дажджы не змылі, тады хоць будзеце мець матэрыял супраць мяне, бо ў вас жа нічога няма, і дарэмна толькі чапляецеся да мяне.

— Ну, жартуйце сабе на здароўе.

Калі скончыла абедаяць, ён пазваў мяне ў пустую залу.

— Пані ест арыштована! — крыкнуў па-фельдфебельску.

— Ух, як я спужалася, — кажу з іранічнай усмешкай. — Чаго ж так горла рваць?

— Хай пані сядзе і не кратаецца! — паказаў мне на крэсла.

— А я маю звычай пасля абеду шпацыраваць і сядзець не хачу, — і, заклаўшы рукі назад, пачала шпацыраваць па зале.

Пакінуўшы шпіка пільнаваць мяне, начальнік пабег у другія пакоі арыштоўваць Салашыка і Фохта. Праз хвіліну ўсіх нас траіх павялі пад канвоем у турму.

Адзіночная камера цёмная, вузкая, як магіла. Брудныя, мабыць, ніколі не беленыя сцены пакрыты заплеснявелымі плямамі. Глыбока ў сцяне, вышэй росту чалавека, маленькае

аконца з жалезнымі кратамі слаба прапускае дзённае святло. На вузенькім жалезным ложку сяннік з папяровай мешкавіны, засалены ад броду і цянюсенькі, так што жалезныя рэбры з-пад яго выразна вырысоўваюцца; з такой жа мешкавіны брудная і плоская саламяная падушка. Ні поцілкі, ні наўлечкі. Страшна на такім брудзе нават прысесці, не тое, каб твар прытуліць да такой падушкі. Добра хоць тое, што начальнік турмы загадаў выдаць з шафы чысты коц, хоць калючы, падла, але ім можна прыкрыць бруд, на аднэй палове легчы, другою прыкрыць плечы. Ні міскі, каб памыцца, ні ручніка — выцерціся.

На трэці дзень пасля арышту мяне прывялі ў турэмны пакой следчага. За сталом сядзеў Дамброва.

— Я свайго слова не зламала, — азвалася я, — не спрабавала ўцячы, а вы...

— Я таксама не думаў вас арыштоўваць, але вось прачытайце, калі ласка, — падаў мне друкаваную на машынцы паперу са штампам пракуратуры. Пракурор акружнага суда даваў вымову следчаму, што мяне адпусціў, і загадваў зараз жа арыштаваць.

— Ну, калі так, то я не маю прэтэнзіі да вас.

Пачаўся другі допыт.

— Пршлым разам вы казалі, што рабілі карэктуру свайго артыкула і хронікі. Так?

— Так.

Адкрыў шуфляду ў сталё, засунуўшы туды абедзве рукі, доўга поркаўся, шалясцеў паперай, нарэшце, злажыўшы вялікі аркуш, вынімае і паказвае мне карэктуру апошняй старонкі «Роднага краю».

— Гэта ваша рука?

Тут толькі я ўспомніла, што ўвесь нумар ад перадавіцы да апошняга слова на 4-й старонцы быў адціснуты для карэктуры на аднэй старонцы вялікага аркуша паперы. Не здагадалася я тады, што следчы можа ўзяць з друкарні гэты карэктарскі ліст. Сорамна, што ў такім глупстве зманіла на першым допыце.

— Нашто ж вы завярнулі першую палавіну? Разгарніце ўжо ўвесь ліст, — сказала, крыва ўсміхнуўшыся²²⁴.

— Бачыце, калі вы не прызнаецеся, дык эксперты дакажуць, што гэта адна і тая ж рука — ад перадавіцы да апошняй старонкі.

— Та-ак... Нялоўка выйшла, што і казаць, — кажу, шукаючы ў думках выхаду з гэтага становішча.

— А ведаеце што? Вы маеце права адмовіцца даваць далейшыя паказанні.

— Праўда! — усцешылася я. — Маўчу ўжо, як нямая рыба, больш ні слова на вашы пытанні не адказваю.

— Чакайце... А ці добра гэта будзе? Трэба падумаць... Я сягоння не буду пісаць пратакола. Падумайце вы, падумаю і я, як лепш будзе для вас.

А праз хвіліну:

— Вось бачыце, які ж з мяне следчы? Замест таго, каб лавіць і тапіць вас, я даю вам парады і сам думаю, як вас ратаваць.

Я была глыбока ўзрушана. Што ён за чалавек? Хітры вораг ці сапраўдны прыяцель?

Мяне арыштавалі ў тым адзетку, як стаю: у маркізетавай блузачцы. А ў камеры сыра і сцюдзёна. Таму я папрасіла, ці не маглі б мае сябры прынесці мне з дома пасцельную і нацельную бялізну і больш цёплы адзетак. Атрымаўшы згоду, я тут жа напісала аб гэтым запіску і на канверце падала тры адрасы. На другі дзень у камеру з'явіўся сам Дамброва.

— Аказваецца, вас тут ніхто не ведае.

— Як гэта не ведаюць?

— Вось вам ваш ліст. Усе тры адрасаты адмовіліся яго прыняць, бо вас не ведаюць.

Крыўда сціснула сэрца. Яшчэ ж у дзень свайго арышту двум з іх я дала грашовую дапамогу, а цяпер яны адмаўляюцца прыняць ад мяне ліст... не знаюць мяне. Клубок падкаціўся ў горла.

— Ну, што ж... не прызнаюцца да мяне, дык і не трэба, — з усёй сілы волі стрымліваючы слёзы, ледзь прашаптала я.

— Вось што, — кажа Дамброва, далікатна адварнуўшыся, заўважыўшы, мабыць, як мне цяжка стрымліваць боль душы. — Вы напішыце проста да сваёй гаспадыні кватэры, я пашлю свайго чалавека, і сёння ж вы будзеце мець усё патрэбнае.

Ну, а калі так ужо здарылася, што тут вас ніхто не ведае, дык, пэўна ж, ніхто і адведваць вас не будзе. Дазвольце, мая жонка будзе да вас прыходзіць.

Я ўжо і прашаптаць падзяку не магла, толькі моўчкі кінула галавой.

Пад вечар мне прынеслі ўсё, аб чым я прасіла гаспадыню. А на другі дзень прыйшла аж у камеру жонка Дамбровы пазнаёміцца са мной. З таго часу яна два разы на тыдзень прыходзіла, прыносіла што-небудзь смачнае паесці, а найбольш ягад. Кожны раз прыносіла і газету «Роботнік», орган ППС, але прасіла асцярожна чытаць і хаваць ад вока назірацеляў, бо зняволеным не дазвалялася чытаць газеты. Наведваўся зрэдку ў камеру і Дамброва, але допытаў больш не чыніў і пратаколаў не пісаў. Аднойчы я спытала ў яго, як гэта будзе адбывацца суд, бо я яшчэ ні на чым судзе не была і паняцця не маю, як гэта ўсё адбываецца. Ён расказаў увесь парадак і ход суда, пры гэтым пералічыў прозвішчы трох суддзяў, якія будуць мяне судзіць.

— Хадасевіч? — аж вочы вылупіла, пачуўшы гэтае прозвішча. — Юзаф Хадасевіч? Ці не быў ён да рэвалюцыі следчым у Царышыне?

— Так, ён адтуль і прыехаў сюды. Вы яго ведаеце?

— Ну, прапала мая галованька!

— А ў чым справа?

— Цяпер нічога не скажу. Пасля калі-небудзь, пасля суда.

— Калі вы маеце падставы не верыць у яго аб'ектыўнасць, ваша права зрабіць яму адвод. Заменяць другім.

— Аб гэтым трэба падумаць. А чым можа скончыцца наша справа?

— Рэдактару пагражае 4–5 гадоў, а вам... думаю, не больш двух.

Два тыдні пасля гэтага не паказваўся Дамброва: быў у камандзіроўцы ў Варшаве. Нарэшце з'явіўся ў гародчыку, дзе я прагульвалася, і, вітаючыся, сурова прамовіў:

— Я з вас вельмі незадаволены.

Здзіўленая, я толькі паціснула плячыма. Ці не набрахаў на мяне начальнік турмы, што я перасылала на 4-ы паверх папя-

росы нейкаму Вінцуку ў спушчаным праз краты акна пудэлку ад запалак? Але ж гэта такое глупства!

— Здаецца, я ні ў чым не правінілася перад вамі.

— Незадаволены! Вы за гэты час пахудзелі, змарнелі. Жонка мне казала, што вы начамаі не спіце.

— Ну, гэта ад мяне не залежыць!

— Вы не ўцячэце?

— Я ад вас не чакала такіх жартаў, — пакрыўджаная ледзь не да слёз, адказала. — Сяджу за дзесяццю замкамі, пакінутая сябрамі, і ўцячы?

— Я не жартую. Вы напішыце пракурору, што вы жывяце з працы рук сваіх, што на вашым утрыманні старыя бацькі і нялетні брат, што ваша слабое здароўе пагоршылася ў сырой і сцюдзёнай адзіночцы, і папрасіце звольніць вас да суда. Я пастараюся, каб вас звольнілі. У вас у камеры ёсць папера і аловак? Няма? Ідзіце ў камеру, я зараз прынясу.

Пад яго дыктоўку я напісала заяву пракурору. Назаўтра апоўдні ляснуў замок, расчыніліся дзверы ў камеры, у парозе, выцягнуўшыся ў струнку, начальнік турмы спыніўся і з вытарашчанымі вачыма, натапырыўшы ў страху вусы, прашаптаў:

— Пан пракурор.

Праз хвіліну ўвайшоў панок у чорным паліто. Зняўшы капялюш, прывітаўся, азірнуў камеру, загадаў прынесці другую табурэтку і, падаўшы знак турэмшчыку выйсці і зачыніць дзверы, папрасіў мяне сесці. Якісь час маўчаў, не ведаючы, мабыць, з чаго пачаць гутарку. Дастаў папяросніцу.

— Пані, здаецца, курыць? — прагаварыў салодзенькім голасам, працягваючы мне папяросы.

— Дзякую, я маю свае.

— Я атрымаў вашу заяву і рашыў з вамі пазнаёміцца. Як вы сябе адчуваеце?

Спачатку гутарка пералівалася з пустога ў парожняе, нарэшце падышоў да справы.

— Ну, а карэктур у перадавіцы... Гэта ж вы рабілі?

— Пане пракурору, — крыху памаўчаўшы, пачала гаварыць. — Вы, палякі, яшчэ так нядаўна былі пад рускім царом

у такім самым, а бадай, у лепшым становішчы, як цяпер мы, беларусы, пад вашай уладай. Уявіце сабе на хвіліну, што ў якімсь гарадку выходзіць адзіная польская газета. У рэдакцыі не хапае людзей, і звяртаюцца да вас, каб вы дапамаглі выпусціць чарговы нумар, просяць вас зрабіць карэктуру. Вы паляк і, не сумняваюся, патрыёт. Хіба вы адмовіліся б ад гэтага? Хіба вы са страху схаваліся б у кусты і не зрабілі б карэктуры адзінай польскай газеты?

— Ну, ведама, што зрабіў бы.

— Вось бачыце, інакш які б з вас быў паляк і патрыёт? Хто б вас паважаў?

— Ну, а як вы глядзіце на гэты артыкул, у якім заклікаецца «за права ў рукі меч, а сяляне хай бяруцца за косы...»²²⁵. Хіба гэта не заклік да паўстання проці нас? Хіба можам гэта дапусціць?

— На гэта я вам адкажу адным маленькім успамінам. Яшчэ будучы ў гімназіі, я належала да нелегальнага Саюза моладзі²²⁶. На адным сходзе наш тагачасны кіраўнік, а сучасны пасол у польскі сойм Мечыслаў Недзьялкоўскі ў сваёй прамове заявіў: «Nie pomoga nasze głosy, to przemówią miecze i kosy!»²²⁷. Ён за гэтыя смела выказаныя думкі быў у нашых вачах героем. Чаму ж вам, палякам, у той час можна было так гаварыць, а нам цяпер нельга? У гэтым артыкуле выказана такая ж самая думка: «Не памогучь нашы галасы, дык прамовяць косы і мячы». А гэтыя косы не мы куём, а вы самі куеце на свае галовы. Куеце тым, што вашы паны-магнаты, як і пры царскай уладзе, трымаюць наш народ пад сацыяльным і нацыянальным уціскам, тым, што вы не даеце нам вольна дыхнуць, саджаеце па турмах, закрываеце нашы школы, газеты, кааператывы. Вось гэтым вы куеце тых косы, якія падуць на вашы галовы.

Мяне трасло, як у ліхаманцы. Напружаныя нервы так разышліся, што я не магла ўжо разважна меркавацца з абставінамі, у якіх знаходзілася, не магла стрымаць патоку гарачых думак і прадаўжала:

— Вось вы цяпер у горадзе збіраеце ахвяры на помнік «Толеранцыі вольносьцевай» пад лозунгам «За нашу і вашу волю»²²⁸. Навошта вам якіясь каменныя ці чыгунныя помнікі? Вось мы

з працягнутымі праз турэмныя краты рукамі — жывыя помнікі вашай «толеранцыі вольносцёвай». Каб цяпер жыў Тадэвуш Касцюшка, які і ў Амерыцы змагаўся за запраўдную «нашу і вашу волю», ён, безумоўна, стаў бы на нашай старане і павярнуў бы сваіх сялян-касінераў супраць вас за волю нашага і вашага народаў.

Зняможаная, я змоўкла. Пракурор таксама маўчаў, апусціўшы галаву. Ахалануўшы крыху, я глянула спадылба на яго. І на што я столькі нагаварыла яму? Цяпер ужо напэўна не звольніць мяне да суда.

Нарэшце, стрымліваючы ўздых, пракурор узняў галаву, азірнуў вачыма камеру.

— Гэта вашы рэчы? Вы іх... завярніце... Сёння будзеце звольненыя.

Вось табе і на! Я аж здзівілася ў душы.

Апынуўшыся на волі, я пабегла да Дамбровы на кватэру падзякаваць яму і яго жонцы за ўсё добрае, што яны для мяне зрабілі.

— Нашто вы прызналіся пракурору, што вы рабілі карэктуру ўсёй газеты? — незадаволена пытае Дамброва.

— А я не прызнавалася. Я толькі спыталася, што ён зрабіў бы ў такім выпадку. Ён адказаў, што і ён не адмовіўся б зрабіць карэктуру.

— Ну, гэта тое самае, што і прызнацца. А Хадасевіча вам няма чаго ўжо баяцца: ён скоро, пэўна, выедзе адсюль.

— Чаму?

— Яго жонка была тут апякункай над дзіцячымі прытулкамі...

Я так і пакацілася са смеху, ледзь не папярхнуўшыся гарбатай.

— Чаго вы смеяцеся? — здзівіўся.

— А я ўжо здагадваюся аб далейшым, але выбачайце, што перарвала вас, прашу, раскажвайце, калі ласка.

— Ну, дык вось... Яна кожны месяц адпраўляла ў Варшаву на адрас сваёй маткі па 1–2 скрыні нібы з бялізнай і іншымі хатнімі рэчамі. Багажны служачы, прымаючы для адпраўкі скрыні, узяўся за тапорык, каб адкрыць века і праверыць, якая там

блязізна ў скрыні. Тады пані Хадасевіч паспешна сунула яму ў руку скрутак грошай. Той паволі і ўважна пералічыў даволі значную суму, злажыў іх акуратна, паклаў у кішэню, а тапорык ўсё ж такі зноў узяў, стукнуў, і дошкі адляцелі. А ў скрыні аказаліся бляшанкі згущонага малака, цукар, рыс, мука, словам, усе амерыканскія прадукты, якія выдаваліся для дзіцячых прытулкаў. Склалі акт. Перадалі ў пракуратуру, у газету. Словам, выйшаў вялікі сандал: жонка суддзі акруговага суда — зладзейка. Ну, але ж нельга дапусціць да кампраметацыі польскага грамадзянства ў гэтым краі, газетам загадалі маўчаць, усю справу замялі, а пан суддзя змушаны быў пакінуць сваё становішча і збіраецца выехаць адсюль.

Тады і я расказала, скуль і як ведаю Хадасевічаў.

— У 1915 г. я з бацькамі апынуліся як бежанцы ў Царыцыне. Там я працавала ў дзіцячым прытулку Польскага камітэта дапамогі пацярпелым ад вайны. Член камітэта пані Хадасевіч, жонка судовага следчага, апекавалася над усімі прытулкамі і школамі для дзяцей бежанцаў. Мы, работнікі прытулкаў, бачылі, як яна нахабна, бессаромна абкрадвала дзяцей, ашуквала камітэт, змушала нас падпісваць фальшывыя рахункі. Двое з нас, абураныя такім махлярствам, выкрылі перад камітэтам яе праступную дзейнасць, і яе папрасілі: «Проша вон, шаноўная пані!». Вось чаму я баялася, што суддзя Хадасевіч адпомсціць мне на судзе.

Каб не вяртацца больш зноў да пана Дамбровы, раскажу ўжо аб пазнейшых з ім спатканнях і нашых адносінах.

Пасля звальнення з Вронкаўскай турмы восенню 1920 г. месцам пасялення мне прызначылі Лодзь. Іду гэта раз зімой па вуліцы Лодзі ў сваёй шэрай світцы і бачу: насупраць ідзе ў зімовай бекешы і шапцы-рагатыўцы, апусціўшы голаў, нехта быццам знаёмы. Ці не Дамброва гэта? Яшчэ не будучы ўпэўнена, заступаю яму дарогу. Ён управа, і я ўправа, ён улева — і я туды ж. Нарэшце, відаць, надаела яму так танцаваць, і ён сярдзіта ўзняў галаву. Вочы яго расшырыліся.

— Пані тут? Скуль?

- Непасрэдна з Вронкаўскай турмы.
- Зноў сядзела?
- Зноў, — смяшліва ўздыхнула.
- Ну, што мне з вамі рабіць? Заходзьце ж да нас. Жонка, дзеці будуць вельмі рады.

І я час ад часу вечарамі заходзіла да іх. Тут я даведалася, што ён — стары член ППС, будучы студэнтам, сядзеў у царскіх турмах. Яшчэ будучы ў Гродне, ён рваўся ў Польшчу «да Кароны», а апынуўшыся тут, ён сільна расчараваўся ў паляках, суме па Беларусі, па яе прыродзе і беларускім народзе. Дастаў з шуфляды і паказаў мне стары, пажоўклы дакумент свайго продка, метрыку, напісаную на беларускай мове. Прозвішча яго там пісалася не Дамброва, а Дуброва.

— Дык які ж з вас паляк? — кажу. — Вы ж самы сапраўдны беларус.

Ён больш чым крытычна адносіўся да парадкаў, якія панавалі ў той час у Польшчы.

— Запамятайце, — казаў, — такой Польшчы, як цяпер, не будзе. А будзе вось так, — раскрыў адну далонь і другой правёў па ёй мяжу: — тут будзе Савецкая Расія, а вось тут — немцы. Мне цяпер прапануюць любое староства на Беларусі, — кажа далей, — або пасаду судзі ў Гродзенскім акруговым судзе. Але я ні таго, ні другога не хачу. Паступаць так, як мне загадвае маё сумленне, мне не дазваляць, а так, як яны будуць мне загадваць, — не магу і не хачу. Я адмоўлюся ад усялякай урадавай службы, вярнуся ў Гродна і буду прыватным адвакатам, прысяжным павераным.

У 1921–1922 гг. я разам з тав. Жылуновічам працавала ў выдавецкім адзеле Знешторгу ў Берліне²²⁹, дзе выдаваліся беларускія падручнікі і «Сокі цаліны» Цішкі Гартнага. Там дайшлі да мяне весткі з Гродна: тав. Курбскі ўжо паўгода сядзіць у польскай турме без дапросаў, без следства; яго старая маці і малы брат жывуць у голадзе і холадзе. Дамброва вярнуўся ў Гродна і займаецца адвакатурай. У той жа дзень я паслала ліст Дамброву з кароткім тэлеграфным зместам: «Хай жыве Юзаф Дамброва — не суддзя страшны, а наш абаронца!». Следам за

гэтым — другі ліст, у якім я прасіла заняцца справай Курбскага, вярнуць старой маці яе сына. Праз якісь час атрымала ад маткі Курбскага вялікі ліст, у якім пасылала мне блаславенне ўсіх нябёсаў за маю інтэрвенцыю ў справе яе сына. Яна паведамляла, што адвакат Дамброва ўзяўся за справу Курбскага, дабіўся паскоранага следства і на судзе так бліскуча абараняў свайго кліента, што пасля апраўдальнага прыговору публіка, прысутная на судзе, наладзіла шумную авацыю абаронцу. А калі маці з'явілася да яго з падзякай і спытала, колькі яму трэба заплаціць за абарону, ён ні капейкі не ўзяў.

Даведаўшыся ў 1925 г., што я знаходжуся пад судом у буржуазнай Латвіі, Дамброва стараўся прыехаць у Даўгаўпілс (Дзвінск), каб абараняць мяне на судзе. Але латвійскі ўрад адмовіў яму ў гэтым, спасылаючыся на закон, згодна з якім абаронцам на судзе можа быць толькі латвійскі грамадзянін.

Пасля маёй высылкі з Латвіі я згубіла след Дамбровы і не ведаю, як у далейшым склалася яго жыццё.

Ну, але пара вярнуцца да перарванага апавядання аб гродзенскіх справах.

Пасля вызвалення з турмы я зноў актывізавала драматычны гурток, зноў кожны тыдзень ставіліся спектаклі, хоць з яшчэ большымі труднасцямі. Цяпер пачала цікаваць нас і польская клерыкальная газетка:

«Панаехалі сюды нейкія беларусы з доўгімі і кароткімі валасамі... разгарнулі тут шкодную працу. Прыбыла сюды спосабам пілігрыма якаясь Мядзёлка. Яе тут празвалі Мяцёлкай хіба дзеля таго, што служыць да вымятання польскага духу з нашага краю... За сваю праступную дзейнасць села ў турму, аднак не зазнае там асаблівых невыгод і зноў, немаведама чаму, апынулася на волі і зноў пачала працаваць, як кажуць, з усіх чатырох...»²³⁰ (Цытую па памяці.).

У пачатку 1920 года мяне выклікалі ў Мінск і прызначылі кіраўніцай 4-класнай жаночай беларускай школы, што была на б. Аляксандраўскай (вуліцы Горкага), супроць Траецкай

гары. Школа паглынала ўвесь мой час, а таму я не магла прыняць актыўнага ўдзелу ў тэатры. Аднак разы два прыходзіў да мяне Міцкевіч і ад імя ўсяго калектыву прасіў выступіць замест хвораі Станкевіч, бо інакш зрываліся спектаклі. І я замяняла яе раз у ролі Зоські і другі раз у ролі Пронкі, не правёўшы ніводнай рэпетыцыі.

У гэтым часе польскія акупацыйныя ўлады задумалі ўзяць беларускі тэатр пад сваю апеку і кіраўніцтва. Выдзелілі на гэту справу пэўную суму грошай праз Беларускі нацыянальны камітэт і назначылі дырэктарам вядомага ўжо прайдзісвет Вернікоўскага, які з Гродна зноў вярнуўся ў Мінск. Гэты мацёры чарнасоценец і стары распуснік рукі з радасці паціраў і аж слінкі пускаў, адкрыта перад мужчынамі цынчна рысуючы перспектыву вясёлых забаў з падуладнымі яму маладымі актёркамі²³¹. Пачаўся набор у штат тэатра актёраў на сталую зарплату. Я, не жадаючы працаваць пад такім кіраўніцтвам, не пайшла запісвацца ў штат актёраў. Але і Вернікоўскі добра мяне ведаў і памятаў нашы сутычкі ў Гродне. «Сімпатыі» нашы былі ўзаемныя, бо, як казаў мне Фларыян Ждановіч, калі Вернікоўскаму быў паданы спіс актёраў Першага таварыства беларускай драмы і камедыі, ён, працадзіўшы скрозь зубы «сволач» па маім адрасе, вымазаў маё прозвішча са спіса.

Не ведаю, ці ўдалося яму хоць каго завербаваць у свой тэатр і ці паспелі зрабіць хоць адну пастаноўку да вызвалення Мінска, бо скоро пасля гэтага, у маі, я была арыштавана і апошнім эшалонам вывезена з Мінска 10 ліпеня 1920 г.²³².

VI. Вільня. 1912–1914 гг.²³³

Непасільная праца, дрэннае харчаванне ў Пецярбургу і веснавыя туманы настолькі знясілілі мяне, што дактары загадалі неадкладна пакінуць гэты горад. Адмовіўшыся на курсах ад абавязковай практычнай работы ў Пецярбургу, вясной 1913 г. я выехала ў Вільню і там паступіла на патрэбную для практыкі работу.

Уся віленская інтэлігенцыя гуртавалася вакол рэдакцый нацыянальных газет, культурных таварыстваў, клубаў. Існавала

польскае таварыства са сваім багатым клубам «Лютня», літоўскі клуб «Рута» і найбяднейшая «Беларуская хатка» на Віленскай вуліцы, дзе змяшчаўся музычна-драматычны гурток і нейкі час рэдакцыя «Нашай Нівы»²³⁴.

.....

У гэты час я сустракалася са сваімі сябрамі ў «Беларускай хатцы».

З Уладкай Станкевічанкай я пазнаёмілася ў 1909 годзе зараз жа пасля першай беларускай вечарыны, на якой яна выступала ў танцавальнай групе Ігната Буйніцкага. З таго часу Уладка ўсё сваё жыццё цесна звязала з развіццём беларускай культуры. Сярод усёй нашай моладзі яна выдзялялася сваімі выключнымі арганізатарскімі здольнасцямі. Не было ніводнага мерапрыемства, у якім яна не прымала б самага актыўнага ўдзелу: ці то арганізацыя народнага свята Купалля і спектакля, ці таварыскай застольнай вечарынкі, пры распаўсюджанні білетаў ці зборы сродкаў на выданні — яна была адна з першых. Атрымаўшы ў спадчыну ад маткі-францужанкі гарачую, непаседлівую натуру, заўсёды энергічная, рухавая, як жывое срэбра, жартаўлівая, вясёлая, экспансіўная, Уладка была душой нашай маладой грамады. Кожную радасць ці няўдачу ў грамадскім і асабістым жыцці яна моцна перажывала. Не раз яна кулакамі лупцавала беднага Юрэвіча²³⁵, які свету без яе не бачыў, дый нам, дзяўчатам, даставалася па карку, калі ў чым не дагодзім ёй. Аднак ніхто з нас не падумаў крыўдзіцца на яе за гэта. Усе мы яе любілі і без яе не маглі абысціся.

Бывала я і на кватэры Цёткі, якая жыла ў лясным прадмесці Звярынцы разам са сваім мужам Кейрысам. Не зусім звычайная гэта была пара. Мне казалі, што іх шлюб спачатку быў толькі фіктыўным, на манер Соф'і Кавалеўскай, а праз нейкі час сталі жыць разам, але я не адважылася ў яе самой пра гэта спытаць. У мяне склалася ўражанне, што Цётка з'яўляецца хутчэй кватаранткай, чымся гаспадыняй у сваім доме. Яна займала асобны пакой, вельмі просценька абсталяваны. На стале, на паліцах — поўна кніг. Толькі ў гэтым пакоі яна нас прымала,

сюды прыносіла і пачастунак, ніколі не запрашаючы ў другія пакоі кватэры. І толькі раз, выпадкова стыкнуўшыся ў калідоры з Кейрысам, Цётка пазнаёміла мяне са сваім мужам. Здавалася, што Цётка з мужам жылі кожны сваім асобным жытцём, не ўмешваючыся ў справы адно аднаго. Іх ядналі хіба толькі рэвалюцыйныя справы. Кейрыс быў членам сацыял-дэмакратычнай партыі Літвы, Цётка — беларускай сацыялістычнай грамады.

Апраналася Цётка заўсёды ў просценькую чорную сукенку і такі ж чорны жакетік. Гаварыла крыху ў нос з чыста вясковай манерай і інтанацыяй. Не раз мне прыходзіла ў голаў нядобрая думка, што Цётка крыху рысуецца сваім сялянскім паходжаннем і зумысла напускае на сябе грубаватыя манеры і тон. Аднаго разу мы невялічкай грамадкай ішлі з Цёткай у «Беларускую хатку». Наперадзе ішла яе малодшая сястра і, не заўважаўшы дома, у двор якога нам трэ было завярнуць, мінула яго і пайшла далей. Цётка спынілася і на ўсю вуліцу загалёкала:

— Зюнька-а-а! Каб цябе ха-ле-ра, куды цябе панясло-о-о!

Ну зусім як баба на вёсцы. А людзі на вуліцы спыняліся і здзіўлена азіраліся.

У рэдакцыі «Нашай Нівы» я рэдка бачыла Цётку. Яна найбольш сябрвала з Купалам і Бядулем, асабліва любіла свайго «Купалку», як ласкава называла Янку. На вечарах у «Беларускай хатцы» Цётка заўсёды была вясёлай, жартаўлівай, але танцавала рэдка, і то толькі з Купалам, і толькі польку, бо іншых танцаў Янка не ўмеў танцаваць і вучыцца не хацеў.

Янка Купала моцна змяніўся з таго часу, як прыехаў у Вільню і стаў рэдактарам «Нашай Нівы»: спахмурнеў, схуднеў, ні разу не бачыла яго цяпер такім гарэзлівым, вясёлым, як у доме праф. Эпімаха-Шыпілы. Да нас, моладзі, даходзілі чуткі пра частыя спрэчкі ў рэдакцыі, ведалі, што Купала не ладзіць з братамі Луцкевічамі. Купалу падтрымлівалі З. Бядуля, М. Гарэцкі, а Луцкевічаў — Ядвігін Ш., аднак мы, юнакі, не ведалі, у чым сутнасць рознагалосся ў рэдакцыі, ад нашых пытанняў адмахваліся. Уся вялікая работа ў рэдакцыі ляжала на плячах толькі дваіх — Я. Купалы і З. Бядулі. На палітычнае кіраўніцтва газетай прэтэндаваў Антон Луцкевіч, а матэрыяльныя сродкі

былі ў руках Івана. Абодва яны не вельмі дбалі пра тое, у якіх умовах жывуць супрацоўнікі рэдакцыі. А тыя не раз не мелі за што паабедаць, не маглі абнавіць паношанай вопраткі.

— Паўлінка, дай грыўню, калі маеш. Пагаліцца трэба, а то дзяўчаты любіць не будуць, — не раз па-сяброўску звяртаўся да мяне Купала.

Бядуля ў сваім шэрым даўгаватым каптане сарамліва хаваў пад столікам свае ногі ў здзіравых чаравіках. Ластоўскі стараўся прыкрываць лату на нагавіцах. С. Палуян зімой і летам хадзіў у чорнай палярыне — на паліто не мог здабыцца.

А ў гэты самы час Луцкевічы кожны дзень абедалі і вячэралі ў першаразрадным рэстаране «Брыстоль» у кампаніі віленскіх франтаў у кацыяках і цыліндрах на галаве. Казалі, што яны мусяць быць у такой кампаніі, бо яны, бач, «палітыку робяць», але на гэту палітыку моцна моршчыўся Купала. Не раз, калі мы пыталіся ў Янкі, чаму ён такі пахмурны, маўклівы, ён каротка адказваў:

— З Антонам моцна палаяўся.

Але дабіцца большага ад яго нельга было. Маўчаў.

Аднаго разу пасля нейкай лекцыі ў бібліятэцы Б. Даніловіча мы вярталіся ўсёй грамадой. Браты Луцкевічы завярнулі ў «Брыстоль».

— Хлопцы, — азваўся хтось з нас, дзяўчат, — хоць бы вы калі павялі нас у рэстаран. Мы ж ні разачку не былі там, хоць бы паглядзелі, што там і як.

— А праўда, што мы, горшыя ад іх, ці што? — падаў голас нехта з нашай кампаніі. — Хадзем хоць раз і мы пасядзім у рэстаране...

Усе згадзіліся і пайшлі не ў такі ўжо шыкоўны, як «Брыстоль», але даволі добры рэстаран. Занялі доўгі стол і заказалі вячэру, стараючыся выбіраць адпаведныя па нашых сродках стравы. Было нас чалавек 8–10: Купала, Бядуля, Уладка, Стаха Корф, Юрэвіч. Калі ў канцы падалі рахунак, мужчыны пачалі трэсці свае кішэні. Глядзім, аж яны нейк збянтэжана зашапталіся.

— Што, — пытаем, — можа, не хапае?

— Дык-ткі і не хапае, — адказваюць. — Каб жа хоць рахунак быў надта вялікі, а то...

— Я ж думаў, што ў цябе грошы ёсць, — кажа адзін.

— А я думаў — ты маеш.

Давай тады мы, дзяўчаты, чысціць свае кішэні. Вылажылі ўсё да капейкі, і ўсё ж, ліха на яго, не хапае трох рублёў. Што ж рабіць?

— Пасядзіце тут з паўгадзіны, а я збегаю на раздабыткі, — вызваўся Юрэвіч.

Было ўжо за поўнач. Мы, пасмутнелыя ад такой прыгоды, сядзелі і цярпліва чакалі. Нарэшце прымчаўся Юрэвіч і вызваліў нас з рэстараннай няволі.

А бывала, і не раз, што мы, моладзь, аддавалі апошнюю капейку, бегалі адзін да другога, збіраючы грошы, каб выкупіць з друкарні чарговы нумар газеты ці кнігу.

У рэдакцыі «Нашай Нівы» я бачыла Рамуальда Зямкевіча.

Гэта быў чалавек гадоў, мабыць, трыццаці, сярэдняга росту, з рыжаватымі рэдкімі вусікамі, у форменнай тужурцы з меднымі гузікамі (яго мы называлі вечным студэнтам). Ён добра гаварыў па-беларуску, аднак з моцным польскім акцэнтам. У «Нашай Ніве» даволі часта змяшчаліся яго артыкулы. Яго цанілі як вядомага бібліяграфа, гісторыка, крытыка. Ён быў нястомным збіральнікам калекцыі народнага мастацтва, літаратурных аўтографаў.

І вось гэты Зямкевіч не паладзіў з братамі Луцкевічамі. Сварка паміж імі дайшла да поўнага разрыву Зямкевіча з «Нашай Нівай». А прычынай іх варажнечы было тое, што Іван Луцкевіч і Рамуальд Зямкевіч не падзялілі паміж сабой сабраных музейных экспанатаў. Адзін аднаго абвінавачвалі ў ашуканстве, у прысваенні чужых экспанатаў. Чыя была праўда, хто з іх вінаваты — цяжка было разабрацца. Хутчэй за ўсё, што абое рабое. Вось жа Зямкевіч і паказаў сваю «чэснасць», калі я, паверыўшы яго «слову гонару», дала яму для перафатаграфавання падараваны мне Купалам экзэмпляр «Паўлінкі» з рукапісным вершам. Пасля кніга знікла з маіх вачэй разам з вершам. Дый аб Іванавых штучках мы нямала ведалі.

Вось што піша Ясакар (З. Бядуля) у 1920 г. пра Рамуальда Зямкевіча ў артыкуле «Штрыхі аб беларускай культуры»:

«...Быўшы вайсковым інжынерам на фронце, ён назбіраў багатыя калекцыі беларускіх нацыянальных вопратак, тканін, паясоў і г. д. Ён на гэта выдаваў свае ўласныя грошы, але, на жаль, усё гэта ў яго парасцягалі розныя прыватныя асобы, а галоўным чынам забралі з сабой яго калекцыі немцы, арганізатары выстаўкі ў Мінску пад нямецкай акупацыяй. Гэта ўсё вывезена ў Берлін. І вось пану Р. Зямкевічу не ўдалося заклашыць нашага нацыянальнага музея, аб якім ён марыў шмат гадоў» («Беларускае жыццё», № 2 за 28.І.1920).

Праз шмат гадоў чула я ад людзей, што ў Варшаве быў у яго багаты архіў з вельмі цікавымі і каштоўнымі для беларускай культуры матэрыяламі, рукапісамі, аўтографамі, аднак што сталася пасля Айчыннай вайны з самім Зямкевічам і яго архівам, — ніхто не ведае.

Вечарамі амаль уся віленская інтэлігенцыя збіралася ў цукерні «Зялёны Штраль». Тут, седзячы за філіжанкай чорнай кавы, можна было паслухаць Чайкоўскага, Леанкавала, Маснэ ў выкананні квартэта пад кіраўніцтвам вядомага віланчэліста Тхоржа; тут можна было пабачыць цікавых людзей: паэтаў і пісьменнікаў, акцёраў тэатра, кампазітараў Галкоўскага і Рагоўскага, жывапісца Рушчыца, карыкатурыста Камілюса²³⁶, скульптара Янкоўскага; тут часта можна было сустрэць Янку Купалу, Змітрака Бядулю, Максіма Гарэцкага, Уладзю Станкевічанку, не разлучную з Косткай Буйло. Ды ці мала каго! Кожная група мела свой асобны столік. Публіка з брукаў віленскіх і жанчыны лёгкіх паводзін сюды не дапускаліся. Для іх існаваў «Чырвоны Штраль». Назва гэтых двух цукерняў на праспекце паходзіла ад колераў, у якія былі аформлены зала і мэбля цукерні. З аднаго боку такі парадак быў даволі добры: не сорам было і дзяўчыне пасядзець за столікам, ніхто яе легкадумным словам не пакрыўдзіць. Аднак гэта ахова «чыстай публікі» часам пераходзіла свае межы. Памятаю, прыехала да мяне ў Вільню мая маці. Павяла я яе да Штраля. І вось пры ўваходзе мяне прапускаюць, як вядомую ўжо кліентку, а маме

швейцар забараняе ўваход. Чаму? Бо на галаве ў яе, бачыце, не капялюш або берэт, як у мяне, а звычайная паркалёвая хустачка. Я з абурэннем патрабую прапусціць матку, але швейцар і слухаць не хоча. Тады я, пакінуўшы часова матку ля дзвярэй, увайшла ў залу і звярнулася па дапамогу да сваіх сяброў. Выклікалі самога Штраля і такі скандал яму ўчынілі, што сам пабег да дзвярэй, папрасіў у маці прабачэння і ўвёў яе ў залу.

Аднойчы, калі мы сваёй кампаніяй сядзелі за шклянкай чорнай кавы, квартэт Тхоржа выконваў польскую песню «Mów do mnie jeszcze»²³⁷. Я вельмі любіла гэтую песню. Купалу яна таксама падабалася.

— Яначка, зрабі ты пераклад гэтай песні, — папрасіла я.

Ён тут жа паклаў на столік лісток паперы і праз некалькі хвілін перадаў мне гатовы пераклад. Пасля не раз ён прасіў мяне праспяваць гэтую песню на беларускай мове. Я і дагэтуль яе памятаю:

Пяі ты йшчэ мне. За такою песняй
Ўздыхаў я доўга, чакаў, як прадвесня.
Голас твой лечыць мне ў душы цярпенне.
Пяі ты йшчэ мне,
Пяі ты йшчэ мне!
Пяі ты йшчэ мне, людзі нас не чуюць.
Голас твой дзіўна песціць і галубіць,
Ў душу маю ўносіць прасвятленне.
Пяі ты йшчэ мне,
Пяі ты йшчэ мне...

Гаворачы аб цукерні Штраля, не магу не ўспомніць цікавага здарэння.

Было гэта ў пачатку першай вайны 1914 г. Зайшоў у цукерню юнкер Вайскавай школы з якойсь гімназісткай. Селі яны за столік, заказалі кавы з цесткамі. Раптам пачуўся рэзкі голас:

— Юнкер, ко мне!

Усхапіўся юнкер і выцягнуўся ў струнку перад прапаршчыкам, як відаць, свежаспечаным. Прапаршчык распёк беднага хлопца за тое, што той, не заўважыўшы яго, не аддаў чэсці.

— На трое суток под арест! — крыкнуў прапаршчык так, каб яго ўсе чулі. — Кругом арш!

— Разрешите, ваше благородие, расплатиться. Я с дамой пришёл.

— Не разговаривать! Кррругом арш! — яшчэ званчэй, зрываючыся на фальцэт, закрычаў ваяка.

Увесь зал заціх і моўчкі назіраў гэтую сцэну. Беднае дзяўчо, седзячы адна за столікам, счырванела да слёз, пасля збялела. Яна ж, пэўна, і капейкі не мела, каб заплаціць за нявыпітую каву і цесткі. А яе кавалер, сумна зірнуўшы на яе, шчоўкнуў абцасамі і накіраваўся да выхаду. Не зрабіў і трох крокаў, як пачуўся густы бас:

— Юнкер, ко мне!

Зірнуў бедны хлопец і замёр ад страху: ён не заўважыў палкоўніка, які з-пад раскрытай газеты сачыў за ўсім.

— В-в-ваше в-в-в-ва... — збялелымі вуснамі стараўся вымавіць словы юнак.

— Садитесь, — лагодна ўсміхнуўся палкоўнік і рукой паказаў у бок століка, за якім сядзела здранцвелая дзяўчына. — Прапорщик, ко мне! — ужо грозным тонам пазваў.

Як апараны, усхапіўся прапаршчык і выцягнуўся перад палкоўнікам. Не ўсё дайшло да нашых вушэй, што грозна гаварыў срэбравалосы, паказваючы вачыма на юнкера, пачулі толькі: «...на тридцать суток под арест!» Гром воплескаў залунаў у зале ў гонар палкоўніка, і свіст са столікаў, міма якіх праходзіў, ссутуліўшыся, прапаршчык да выхаду.

Часта можна было бачыць на вуліцах Вільні, у Батанічным і Бернардынскім садах элегантнага мужчыну, высокага, стройнага, у добра сшытым шэрым касцюме, з перакінутым цераз руку летнім плашчом. Гладка выгалены энергічны твар з характэрным падбародкам, горда ўзнятая галава. Класныя дамы і інстытуткі аж млелі ад захаплення, гледзячы на яго. Казалі, што гэта быў нейкі англічанін. Але чым ён займаўся, дзе працаваў, — ніхто не ведаў. Адночы прыйшоў ён да Штраля з маладай дзяўчынай. Яна, як відаць, першы раз трапіла ў такое зборышча людзей: трымала сябе неяк няўпэўнена, палахліва, баю-

чыся ўзняць голаў і зірнуць на людзей. Сеўшы ў нядбайнай позе, гэты джэнтльмен пачаў разглядацца па зале. На другім канцы залы ўбачыў сваіх знаёмых. Шпарка накіраваўся да іх і прысеў за столікам, пакінуўшы дзяўчыну адну. Падбег да яе афіцыянт, чакаючы заказу. Яна разгублена замітусілася, не ведаючы, што рабіць. Афіцыянт далікатна адышоў. Раптам пачулася:

— Пссст, пссст, пссст! — Гэта англійскі джэнтльмен псыкаў і кіўком пальца зваў да сябе сваю даму. Здавалася, кроў брыз-не з твару і вушэй беднай дзяўчыны, але з месца не кранулася. Тады Купала, Гарэцкі і яшчэ некалькі мужчын з суседніх столікаў узняліся, падышлі да гэтага элэганта, вылаялі за зняважлівыя адносіны да сваёй дамы і папрасілі выйсці вон, загадаўшы, каб больш нагі яго не было ў гэтай цукерні. Горды англічанін мусіў скарыцца, бо з усіх столікаў чулася:

— Вон! Прэч! Вон!!!

У польскім клубе «Лютня» верхаводзіў ксёндз Цыраскі. Стройны, высокі прыгажун у зграбнай сутане з дарагога сукна, з акадэмічнай кароткай палярынкай на плячах і шырокім шаўковым поясам, які звісаў аж да падала, сваім красамоўствам на амбоне і дзейнасцю ў «Лютні» прывабліваў каталіцкую моладзь. Жанчыны і дзяўчаты цугам хадзілі з касцёла ў касцёл, дзе ён прамаўляў з амбона. Апрача таго ён быў даволі здольным літаратарам і сваімі артыкуламі ў клерыкальных газетах сеяў рэлігійную і шавіністычную атруту, выступаў супроць беларусаў і ліцвіноў. Трэ было нейкім чынам яго абясшкодзіць. Хутка такі выпадак надарыўся.

У лютэранскага пастара было дзве дачкі. Гэта былі пустыя модніцы, разбэшчаныя нізкапробнай, нават парнаграфічнай літаратурай, гультайкі, якія нават і гімназіі не маглі скончыць праз сваю хранічную неспяховасць. Са старэйшай з іх, Стасій, ксёндз Цыраскі завёў мілосныя шашні.

Скарыстаўшы ад'езд Цыраскага на курорт, ліцвін Малінаўскас пачаў заляцацца да Стасі. Неўзабаве яму ўдалося нейкім чынам выманіць ад Стасі мілосны ліст Цыраскага, у якім ён, між іншым, прызнаваўся, што жанчыны для яго — самае галоўнае ў жыцці, што ён нудзіцца па ёй, «як мопс», і не можа дачакацца,

калі горача прытуліць яе да сябе. Ліст быў падпісаны літарацкім псеўданімам «твой Божыдар».

Малінаўскас сфатаграфавалі гэты ліст, зрабіў сотню адбіткаў яго і распаўсюдзіў па ўсёй Вільні. Скандал у віленскай капітуле быў нечуваны! Пасля гэтага Цырскі знік з віленскага кругавіду.

VII. Ваенныя 1914–1917 гады²³⁸

На ўзбярэжжы, над ракою
Шэпчуць вербы з асакою:
— Што то будзе, што то будзе?
Штось трывожыць свет
і людзі!

Я. Купала

З Балкан даносяцца водгукі далёкага грому. Трывожна стала. «Дакоціцца навальніца і да нас», — прарочаць нашы палітыкі. І сапраўды, 19 ліпеня (стар. ст.) 1914 г. выбухла вайна.

Натоўпы чарнасоценцаў ходзяць па вуліцах Вільні з партрэтамі цара і на кожным скрыжаванні вуліц спяваюць сваё «Боже, царя храни». Хай толькі які прахожы не зніме шапкі і не прыкленчыць перад царскім партрэтам — на яго пасыплюцца ўдары кулакоў і палак. У Бернардынскім садзе гэтыя хуліганы раз-пораз спыняюць музыку сімфанічнага аркестра, голасным крыкам патрабуючы выканаць царскі гімн. Паспрабуй іх не паслухаць! Канцэрты зрываюцца, публіка спешна хаваецца пад дах свайго дома.

— Вайна доўга не будзе, самае большае месяцы тры, — казалі амаль усе, але былі і такія, якія лічылі, што гэта бура зацягнецца на доўгія гады і знясе ўвесь сучасны лад жыцця.

Аднойчы мы ўсёй грамадой пайшлі ў Бернардынскі сад на сімфанічны канцэрт. Ходзячы па алеях саду, гаварылі, як і ўсе тады, пра вайну.

— Трэба, каб немцы разбілі Расію, — кажа Іван Луцкевіч.

— Чаму? — здзіўлена пытаем.

— А таму, што тады будзе рэвалюцыя ў Расіі, і ўсе яе народы вызвалюцца з няволі.

Я ціхенька пацягнула за рукаў Бядулю і, калі мы адсталі ад усіх на пэўную адлегласць, пытаю:

— Што гэта значыць? Ну а калі ўсё ж такі рэвалюцыі не будзе? Тады над намі запануюць немцы і будуць анямечваць нас, як і палякаў пад нямецкім панаваннем у Пазнаншчыне?²³⁹.

— Ён, мабыць, больш ведае, чымся мы з табой, — адказвае Бядуля.

— Слухай, а калі ён такія думкі выказвае не толькі перад намі, але і ў іншым месцы, дык не дзіва, што яго называюць гакатыстам^{*240, 241}.

— Ну, гэта брахня даўно ўжо вядзецца з боку Обста ў «Кур'еры віленскім» і Саланевіча ў «Северо-Западной жизни»^{*242, 243}. Іван [Луцкевіч] як археолаг гандлюе ўсякімі старажытнасцямі, часам выязджаў у гэтых справах за граніцу, у Вену і іншыя замежныя гарады. Вось гэта і дало повад абвінавачваць яго ў сувязі з немцамі. А памятаеш, яшчэ паўгода таму «Наша Ніва» абаранялася ад абвінавачванняў беларусаў у сувязях з гакатыстамі? Хто яго ведае, магчыма, гэта Іван, шукаючы па касцёлах і цэрквах розных антыкаў і мастацкіх абразоў, меў справу з украінскім панам Ганіцкім, а той хацеў скарыстаць знаёмства і прыцягнуць беларусаў і ліцвінаў да гакатыстаў і напісаў да гакатыста Тыдэмана ліст з пытаннем, ці варта яму гэтым займацца. Перапіска Ганіцкага з Тыдэманам стала неяк вядомай Обсту і Саланевічу, ну і пачалася атака на ўсіх нашаніўцаў. Крыху было супакоілася з гэтымі напасцямі, а цяпер, як выбухла вайна з немцамі, зноў успамінаюць старое.

Абставіны змусілі мяне пакінуць працу, выехаць з Вільні да бацькоў у Глыбокае, каб там перачакаць вайну. Аднак вайна і не думала спыняцца. Жудзь і цяжкая туга вісела над народам. Часта ў наш дом збіраліся блізкія і далёкія суседкі, сыноў, мужоў і братоў якіх пагналі на вайну. Я чытала ім з газет весткі з фронту, вершы Я. Купалы і З. Бядулі. І кожны раз пасля гэтага прасілі мяне праспяваць народную песню «А ў нядзельку раненька». А пры словах

...На вайну ты паедзеш,
 Ах! Адтуль не прыедзеш,
 Панясеш ты галоўку
 У чужую старонку,
 Занясеш свае плечы
 Пад нямецкія мечы, —

жанчыны наўзрыд заліваліся слязьмі, і я, глядзячы на іх, не магла спакойна спяваць, голас мой зрываўся, слёзы туманілі вочы. У вылітых слязах, здавалася, аблягчалася іх туга-гора.

Вясной 1915 г. наша сям'я пераехала ў Даўгінава. У верасні нейкі полк, вяртаючыся з фронту, спыніўся ў Даўгінаве на перадышку ў паходзе. Аднак у першую ж ноч спешна зняліся і рушылі далей. Раніцай будзіць нас бацька:

— Уставайце, паслухайце музыку, якой не чулі.

Мы кінуліся да раскрытага акна. Раз-пораз да нашых вушэй даносяцца нейкія глухія выбухі. Па вуліцы адны за аднымі мчацца калёсы, поўныя хатняга і гаспадарчага дабытку, паміж якім сядзяць, утуліўшыся, дзеці, маткі з малымі на руках, поруч шпарка крочаць пешыя з клумкамі на плячах і ў руках.

— Што гэта? — здзіўлена пытаем.

— Вайна прыйшла і да нас. У Крывічах бой.

— Адкуль? Фронт жа далёка ад нас.

— 3-пад Свянцян прарваліся немцы.

Неўзабаве яны паказаліся на крывіцкай дарозе. Цэлы дзень, не спыняючыся, праз Даўгінава ішлі ў напрамку Пагоста. А праз дзень гарматы зайгралі ўжо з таго боку. Бой набліжаўся. Запалалі пажарам бліжэйшыя вёскі. Немцы адступалі і спыніліся ў Даўгінаве. Падкацілі гарматы пад самы касцёл. Людзі ратавалі свой дабытак і хаваліся ў касцёле. Аднак не ўсім удалося знайсці сабе зацішны прытулак. Немцы выганялі людзей з дома, не дазваляючы нічагусенькі з сабой браць, і пагналі па той дарозе, адкуль самі прыйшлі. У суботу 12 верасня ноччу чытаць можна было, так было відна ад чырвонага зарыва пажараў. Адзін немец, які крыху ўмеў гаварыць па-польску, ціха сказаў нам: «Хутка нам будзе капут, нас акружылі з усіх бакоў». А на раніцу гэты самы немец ужо з іроніяй казаў: «Дурні рускія,

рашылі перадыхнуць, спынілі наступленне і за ноч далі нам магчымасць прарваць замкнуты круг».

У нядзелю раніцой зноў разгарэўся бой пад самым мястэчкам. Нямецкія салдаты бегалі па вуліцах, факеламі падпальвалі апусцелыя дамы і адыходзілі туды, адкуль прыйшлі. Рускія снарады іх трапна насцігалі. Раніцай у панядзелак у мястэчка з музыкай увайшло рускае войска. Людзі са слязамі на вачах сустракалі іх. Кінуліся ратаваць уцалелыя дамы ад пажару.

Вярнуліся і мы да сваёй хаты. У сцяне вырвана, пакрышана снарадам бэлька, на падлозе асколкі, галоўка снарада. Парсюк у хляве забіты...

Аставацца далей у Даўгінаве немагчыма: навакол усе вёскі спалены, прадуктаў няма, у вочы заглядае голад. Рашылі, што я з малодшымі братамі паеду ў Царыцын, дзе дзядзька Тома працуе на гарматным заводзе, а як знайду там сабе працу, прыедуць туды і бацькі.

І вось я ў пошуках працы. Падала заяву ў Польскі камітэт дапамогі бежанцам з просьбай прыняць маіх братоў у школьны інтэрнат. Там мяне асачылі з усіх бакоў і пачалі ўгаварваць пайсці працаваць у якасці выхавацелькі ў дзіцячы прытулак. Я адмаўлялася, бо ўжо мела прапанову на працу ў дзвюх установах з аплатай у 200—250 рублёў у месяц.

— Гэта ж ваш абавязак — дапамагчы нам. У нас зусім няма кадраў інтэлігенцыі. У прытулках працуюць маладыя дзяўчаты з 2-класнай адукацыяй і толькі таго і ведаюць, што дзяруць вушы ды лупцюць дзяцей. Вы казалі, што вы з Бела-²⁴⁴.

.....
 ...з белымі палосамі замест артыкулаў, а некаторыя артыкулы трэба было здагадацца, як чытаць, бо літары слоў і сказаў былі набраны ў адваротным парадку, так што на першы погляд атрымлівалася бязглуздая тарабаршчына, у якой не магла разабрацца цензура. Такія артыкулы па-мастацку чытаў гімназіст Янка Чарапук, які рыхтаваўся да адвакатуры і марыў аб кар’еры палітычнага дзеяча. Стоячы перад трумо ў позе прамойцы, ён любавалася сваім імпазантным выглядам і мадуляючай свайго громападобнага голасу — ну, ні даць ні ўзяць —

член «Государственной думы» на трыбуне, які бічуе царскіх міністраў.

Увесь Петраград ускалыхнула вестка аб забойстве Грышкі Распуціна.

Вось якраз у такім часе з'явіўся ў Беларускі камітэт чалавек нізкага росту, шыракаплечы, з густой шапкай чорных валасоў, такімі чорнымі вусамі, паважнай барадой, пацярушаных інеем сівізны, у акулерах, з неспакойнымі рухамі, у зімовай напau-ваеннай форме.

— Каго я магу бачыць з членаў камітэта? — скорогаворкай пытае.

— Апрача мяне, цяпер нікога няма, — адказваю.

— А вы хто такая?

Я назвала сябе.

— А я Краскоўскі Іван Ігнатавіч. Прыехаў з Кіева. Калі можна, на сённяшні вечар, калі ласка, склічце ўсіх членаў камітэта па вельмі важнай і спешнай справе.

Увечары сабраліся амаль усе члены. Краскоўскі зрабіў даклад пра сучаснае палітычнае становішча Расіі і аб задачах беларускіх арганізацый. Кароткі змест яго прамовы быў наступны: зацягнулася вайна, няўдачы на франтах, здрада, прадажніцтва царскіх міністраў, генералаў і чыноўнікаў. Смурод прагнілага царскага двара разносіцца па ўсім свеце. Рабочыя на заводах бурляць; салдаты, стомленыя вайной, таксама неспакойны. На днях забілі Распуціна. З дня на дзень трэба чакаць выбуху рэвалюцыі. А мы да гэтага не падрыхтаваныя. Трэба і нам, беларусам, арганізавана спаткаць грозныя падзеі. А дзеля гэтага трэба склікаць з'езд прадстаўнікоў беларускіх грамадскіх і палітычных арганізацый. Але дзе і як? Легальна цяпер нельга гэтага зрабіць: за самую думку аб гэтым пападзеш у лапы царскіх жандараў. Таму ён прапануе нелегальна склікаць з'езд у Кіеве пад флагом Саюза гарадоў, у якім служыць камісарам. Паўстала пытанне, якім спосабам склікаць з'езд. Вайна параскідала беларусаў па ўсіх прасторах матухны Расіі. Дзе-нідзе яны арганізаваліся ў Камітэты дапамогі ахвярам вайны, існуюць нелегальныя палітычныя арганізацыі. Апавяшчаць лістамі аб з'езд-

дзе тых, каго мы ведаем, нельга: ваенная цэнзура праглядае ўсе лісты. Трэба паслаць свайго чалавека ў аб'езд па ўсіх гарадах, дзе могуць быць калоніі беларусаў. Так і вырашана было рабіць.

Пастараюся справіцца і асцерагацца жандараў.

Праз дзень я ўжо сядзела з Краскоўскім у вагоне па дарозе ў Кіеў.

На другі дзень пасля прыезду Краскоўскі павёў мяне ў кабінет нейкай важнай асобы ў Саюзе гарадоў, раскажаў яму, што вырашылі ў Петраградскім беларускім камітэце, і прасіў дапамогі адправіць мяне ў вандроўку.

— Ну, дык у чым справа? — кажа гэта асоба. — Сёння ж залічым яе нашай супрацоўніцай і зараз жа пашлём у камандзіроўку, ну... скажам, па закупцы лёну. Вы што-небудзь разбіраецеся ў ільняных справах? — ужо звяртаецца да мяне.

— Ніколечкі. Я толькі бачыла на полі, як лён цвіце, ды ў хаце, як яго прадуць.

— Ну, гэта нічога. З якога-небудзь горада вы тэлеграмай паведаміце нам пра рыначныя цэны на лён дзеля апраўдання вашай камандзіроўкі, а там рабіце сваю справу.

Праз пару дзён я была ўжо ў Мінску. Там таксама існаваў Беларускі камітэт дапамогі ахвярам вайны, на чале якога быў Ядвігін Ш. і адным з членаў — Максім Багдановіч. Ядвігіна Ш. я ведала яшчэ з віленскіх часоў, а з Багдановічам сустрэлася ўпершыню.

Высокі, худы, з вузенькімі шчылінкамі праніклівых вачэй, у тужурцы студэнта ўніверсітэта; густы чуб непаслухмяных цёмна-русых валасоў звісаў на лоб, што прыдавала яму выгляд панурага чалавека. Гаварыў ён мала, прыцішаным голасам, бо бясконцы кашаль не дазваляў яму шмат гаварыць. Не раз бачыла чырвоныя плямы крыві на хустачцы, калі адымаў яе ад вуснаў. Найчасцей яго бачыла ў кнігарні ці з пяром у руках, ці сярод кніг. Больш мне не давялося яго бачыць, бо калі вярнулася са свайго падарожжа ў Мінск, ён быў у Крыме, адкуль ужо не вярнуўся на бацькаўшчыну.

У Мінску рашылі стварыць арганізацыйны камітэт з'езда, намеціць парадак дня.

Я выказала свой клопат у справе «закупу лёну», у якім я поўны прафан.

— Вось добра, — кажа Лявіцкі. — У нас ёсць партыя кужельных нітак, праўда, крыху падпсутых і мышамі падгрызеных. Купляйце іх у нас. Нам дазарэзу патрэбны грошы.

Я дала тэлеграму ў Саюз гарадоў пра магчымасць закупіць значную колькасць нітак за такую-та цану. Прыйшоў адказ: «Згодны. Высылайце ніткі». Такім чынам Мінскі камітэт атрымаў даволі вялікія грошы за свае ніткі па цане, як за найлепшы гатунак.

З Мінска выехала ў Магілёў, дзе трэ было знайсці настаўніка ці то дырэктара гімназіі Кахановіча. Толькі я выйшла з вагона, як мяне затрымалі жандары, патрабуючы пропуску (у Магілёве ў той час знаходзілася царская стаўка). Я пропуску не мела, тлумачыла, што ніхто мяне не папярэдзіў пра неабходнасць запасціся пропускам. І хоць усе іншыя дакументы былі ў мяне ў парадку, мяне арыштавалі і пратрымалі ў камендатуры да адыходу цягніка на Віцебск. Жандар правёў мяне аж да вагона і не адыходзіў ад яго, пакуль я не ад'ехала.

У Віцебску я спынілася ў гасцініцы. Здала ў кантору дакументы. Адкуль даведаліся гандляры, што прыехаў агент Саюза гарадоў у справе закупу, — Алах ведае. Ужо праз гадзіну-другую як асачылі мяне, дык я не ведала, куды ад іх падзецца. Не паспее адзін выйсці з нумара, як уваходзяць новыя па двое-трое.

— А які вам гатунак патрэбен? — пытаюцца.

А ліха ж яго ведае, якія бываюць гатункі лёну, я з роду не цікавілася гэтым.

— Ды вы мне скажыце цэны на кожны гатунак, тады будзем гаварыць, — стараюся я хітрыць.

— Нам трэба ведаць, колькі вам патрэбна і якога лёну, — кажуць хорам.

Назбіралася іх, барадатых, поўны пакой. На ўсялякія лады выпытвалі, вынюхвалі, які можна зрабіць гешэфт са мной. Нарэшце пагаварылі яны паміж сабой на незразумелай для мяне мове, адзін з іх зняважліва плюнуў у мой бок, пераканаўшыся, што, мабыць, з такім дурнем, як я, ніякага інтарэсу не зробіш,

і пайшоў. За ім пасунуліся іншыя, нешта мармычучы злосна, што дарэмна час трацілі на пустыя гутаркі.

У Віцебску я не мела ніводнага адраса, па якім магла б звярнуцца ў сваёй справе. Трэ было самой шукаць патрэбных людзей. Пайшла па горадзе, пытаючыся, ці ёсць тут якія ўстановы ці школы, эвакуіраваныя з беларускіх гарадоў, занятых немцамі.

Угледзелі мяне на вуліцы тыя ж купцы і давай цугам хадзіць за мной па пятах, пільнуючы, каб у сакрэце ад іншых не дагаварылася з кім-небудзь адным. Часам то адзін, то другі падыходзілі да мяне і, шэпчучы, недвухзначна прапанавалі мне добры «гасцінец». А бадай жа вас трасца! Як ад вас адчапіцца?

Аж тут адзін нейкі тып зацікавіўся мной, пачаў распытваць, нашто мне гэтыя ўстановы ці школы, якія я шукала, скуль я і г. д. З падазронай паслужлівасцю пачаў хадзіць са мной, нібыта дапамагаючы ў пошуках. Каб пазбыцца няпрошанага апекуна, я вярнулася ў свой нумар, а праз хвіліну заўважыла яго ў канторы гасцініцы з кіпай дакументаў, якія ён пераглядаў.

«Ну, — думаю сабе, — няма чаго чакаць, пакуль і тут цябе сцапаюць і пачнуць правяраць тваю ільняную кваліфікацыю, бо відаць, што гэты тып зацікавіўся маёй асобай».

Так нікога не знайшоўшы з людзей, якім можна было б даверыцца пра праўдзівую мэту майго прыезду, я рушыла ў Полацк. Там, я ведала, знаходзіцца Янка Купала.

Як жа я здзівілася, калі ў яго кватэры пабачыла і Уладку Станкевічанку! Аказваецца, яны пажаніліся, а я і не ведала пра гэта²⁴⁵.

Дзіўна часам жыццё складаецца. Мяркуеш па-свойму, як жыць, а тут што іншае набяжыць. Усё пераблытаецца так, што і пачатку не знойдзеш. Яшчэ ж, здаецца, так нядаўна ў Вільні Юрка сох па Уладцы, а Уладка па Чэсю млела, Чэсь да Вікці заляцаўся, а Янка адной з нашых дзяўчат прапанаваў падзяліць з ім долю і нядолю ў жыцці, а калі тая адмовілася, прызнаўшыся, што кахае другога, на другі дзень ён, сумны, даў ёй прачытаць свой верш, напісаны ў гэтую ж ноч: «Быў гэта толькі сумны сон»²⁴⁶.

І амаль кожны з нашых маладых віленскіх сяброў злучыў сваё жыццё не з тым, з кім меркаваў. Ну, што ж, так, можа, і лепш, так і трэба. Уладзя можа быць больш адпаведнай спада-рожніцай жыцця Янку, чымся тая, другая.

Уладзя асталася такой самай, як і была, толькі стала быццам спакайнейшая. Як і раней, заўсёды энергічная, рухавая і добрая гаспадыня. Але Янка неяк моцна змяніўся з таго часу, як апошні раз яго бачыла. Стаў нейкі занадта сур'ёзны, маўклівы, пануры. У вочы не загляне, не засмяецца, як бывала, не пажартуе.

Я нават і мала яго бачыла дома, хіба толькі за абедам. Заўсёды чымсь заклапочаны, выбягаў з хаты.

— Нешта газет ніякіх няма ўжо другі дзень, — казаў. — Трэба пайсці паслухаць, што на свеце робіцца.

Я збіралася была ехаць далей — у Маскву, Яраслаў, Казань.

— Не едзь, — раіць Янка, — пачакай некалькі дзён, пакуль не высветліцца, што творацца на свеце, а то яшчэ ў бяду пападзеш. Нешта нейкае здарылася, што газет няма. Ніхто нічога не ведае.

Я ўсё ж такі вырашыла ехаць: і без таго патраціла шмат часу, нічога толкам не зрабіўшы. Перад ад'ездам Купала даў мне некалькі сваіх вершаў, перадрукаваных на машынеццы.

— У мяне можа быць вобыск, могуць трапіць у рукі жандараў. Дык хай да часу яны ў цябе пабудуць.

Адзін з гэтых вершаў «Смейся!..» заўсёды рабіў на мяне моцнае ўражанне, так што, чытаючы яго, мурашкі бегалі па целе. Другі — «Цару неба і зямлі». Іншых не памятаю. Пры наступным спатканні ў 1920 годзе ў Мінску я вярнула Купалу гэтыя вершы.

Ужо ў вагоне, па дарозе ў Маскву, стала вядома, што ў Петраградзе пачалася рэвалюцыя, што цар Мікалай II адрокся ад прастола. На станцыі Балагое, дзе прыйшлося ледзь не суткі чакаць цягніка на Маскву, былі развешаны лістоўкі з загадам № 1, падпісаным Керанскім. Разгубленыя і спалоханыя афіцэры прасілі-малілі пажыраў даць ім кавалачак чырвонай стужкі ці шматочак чырвонага матэрыялу, каб пачапіць на грудзях, бо тых, якія гэтага не мелі, салдаты ў лепшым выпад-

ку абяззбройвалі, а пры супраціўленні і расстрэльвалі. Усюды бурліла, катлавалася. Раз-пораз на крэслы ўскаквалі розныя прамоўцы, адзін другога абвяргаючы, абвінавачваючы, абзываючы правакатарамі. Цяжка было разабрацца ў падзеях, а газет усё яшчэ не было.

У Маскве было больш-менш спакойна. Толькі ўсюды снавалі людзі з чырвонымі кукардамі на грудзях або павязкамі на рукавах, на дамах рэвалюцыйныя лозунгі, па вуліцах праходзілі калоны вайсковых і штацкіх з чырвонымі сцягамі.

Не затрымліваючыся ў Маскве, я зразу накіравалася ў Яраслаў. Там мне давялося бачыць Міхася Чарота²⁴⁷. Там жа я даведалася, што з'езд мае адбыцца не ў Кіеве, як раней меркавалі, а ў Мінску і зусім легальна.

А мне было прапанавана яшчэ паехаць у Казань і Арол.

Было вядома, што ў Казані знаходзілася хіміка-тэхнічнае вучылішча, эвакуіраванае з Вільні, але ніводнага знаёмага чалавека там мне не назвалі. Добра ўжо тое, што цяпер не было патрэбы прыкрывацца лёнам і можна больш смела дзейнічаць.

У вестыбюлі вучылішча злавіла аднаго студэнта і звярнула-ся да яго па-беларуску, пытаючыся, ці ёсць сярод студэнтаў беларусы. Той падвёў мяне да аднаго хлопца, які аказаўся не толькі земляком, але і нейкім далёкім сваяком даводзіўся мне. Ён сказаў, што ў Казані ніякай беларускай арганізацыі няма, але беларусаў знойдзецца парадкам. Умовіліся, што ён пастараецца сабраць усіх і паведаміць мне пра месца і час сходу. Праз дзень ці два сход адбыўся за горадам у нейкім доме сярод лесу. Заслухаўшы маю інфармацыю, рашылі аб'яднацца і выбраць дэлегатаў на з'езд.

Адбылася Лютаўская рэвалюцыя, што стварыла магчымасць праводзіць падрыхтаваны ўжо з'езд легальна. І мне ўдалося паехаць у Мінск на з'езд, які адбыўся ў сакавіку ў нейкім будынку на Захараўскай вуліцы. Народу было многа, больш як чакалі, і ў пераважнай большасці людзі новыя, незнаёмыя.

Сярод усёй гэтай масы было шмат памешчыкаў ад дробнай шляхты да такіх буйных магнатаў, як Раман Скірмунт, шмат

чыноўнікаў, адвакатаў. Усе яны дагэтуль ніколі не лічылі сябе беларусамі²⁴⁸.

З'езд адкрыў усё той жа Краскоўскі. Пачалі выбіраць прэзідыум. І каго ж выбралі? Абшарніка Скірмунта, прайдзісвета Алексюка, адваката Мітліна. Гэты апошні як ні бараніўся, як ні адмаўляўся, тлумачачы, што ён не з'яўляецца ні беларусам, ні дэлегатам, што ён выпадкова зайшоў праз цікавасць паслухаць, што тут робіцца, аднак яго амаль сілком зацягнулі за стол прэзідыума. З старых культурнікаў застаўся з імі толькі Антон Лявіцкі. Ініцыятар з'езда Краскоўскі, члены арганізацыйнага камітэта засталіся ў старане. З'езд захапіла ў свае рукі адкрыта буржуазная групоўка.

— Ну, што ж, «Мавр сделал своё дело, мавр может уйти», — іранічна ўсміхаючыся, сказаў Краскоўскі. — Выязджаю ў Кіеў.

А «дело»-то выйшла паганая, што і казаць! Палітыкану Краскоўскаму не ўдалося на з'ездзе выбіцца ў кіраўнікі, дык ён усё кінуў ды паехаў. А навошта ж быў праведзены з'езд? Каб на карак народу пасадзіць паноў-памешчыкаў?

Шмат хто з маіх знаёмых, махнуўшы безнадзейна рукой, у першы дзень з'езда пакінуў залу. Я таксама ў той жа дзень выехала ў Царыцын наведаць бацькоў, а адтуль вярнулася ў Кіеў і пачала працаваць па арганізацыі дзіцячых прытулкаў у сістэме Саюза гарадоў.

Цяпер, калі я на адлегласці амаль паўвека гляджу на сябе, бачу: да чаго ж я была сляпым кацянём тады! Ці я ведала, хто такі Краскоўскі і іншыя, да яго падобныя, да чаго яны імкнуліся? Я слепа давярала людзям, якіх лічыла разумнейшымі за сябе, не бачыла, што гэта палітыканы, славалюбцы, якія працягвалі свае прагныя рукі да захопу ўлады над беларускім народам. Хіба выпадкова яны дапусцілі, што абшарнік Скірмунт стаў на чале беларускага нацыянальнага камітэта, створанага на гэтым з'ездзе? Хіба выпадкова спасавалі перад Скірмунтам і яго хеўрай, а самі разбегліся? Разбегліся і пахаваліся ў кусты, чакаючы зручнага моманту, каб як усплыць на паверхню, на цёплае і пачэснае месца, «Народ! Беларускі народ! За волю і лепшую долю народа!» — не сыходзіла з языка гэтых «дзеячоў». А ці

ведалі яны свой народ? Ці спыталіся, у чым гэты народ бачыць сваё шчасце, сваю долю? Кожны з іх лічыў, што мае права кіраваць доляй гэтага народа, які ніколі не выбіраў яго сваім прадстаўніком.

Але прайшоў час, калі беларускі працоўны народ скінуў са сваіх плеч і скірымнтаўцаў, і ўсіх іншых рознай масці няпрошаных «заступнікаў».

Сярод студэнтаў Кіеўскага ўніверсітэта існавала і беларуская арганізацыя па тыпу земляцтваў. На чале яе стаў малады паэт, зяць Альберта Паўловіча Фарботка. Студэнты вывучалі беларускую літаратуру, гісторыю, этнаграфію. У дзень Купалля 23 ці 24 чэрвеня яны арганізавалі збор сродкаў у фонд беларускай культуры. Па вуліцах Кіева хадзілі са скарбонкамі і прышпілялі прахожым чырвоную кветку. Вечарам таго ж дня ў аўдыторыі ўніверсітэта наладзілі вялікі сход беларусаў-кіяўлян. Народу сабралася больш 500 чалавек. Пераважалі пажылыя і старыя, было некалькі прафесараў універсітэта, настаўнікі, служачыя. Фарботка прачытаў даклад пра беларускую літаратуру, хтось іншы — па гісторыі Беларусі. Усяго было прачытана 4 даклады. Мне даручылі вельмі расплывістую тэму пра любоў да роднага краю, якая мела на мэце прабудзіць патрыятычныя пачуцці.

Не забыць мне ніколі гэтага першага ў маім жыцці выступлення перад шырокай публікай! Рыхтавалася я доўга да яго. На некалькіх вузенькіх лісточках напісала тэзісы, па якіх, нават едучы ў трамваі з Пушчы-Вадзіцы, успамінала тэкст сваёй прамовы. Мяне выпусцілі на прафесарскую кафедру апошняй. А як паднялася туды і зірнула на 500 пар вачэй, звернутых на мяне, дык у галаве зашумела, загудзела. Стаю і маўчу, забыўшыся пра ўсё на свеце. Нарэшце ўспомніла пра свае лісточкі ў руцэ. Разгарнула, прачытала першы тэзіс і зноў маўчу; прачытала другі па паперцы, а як іх развіць — аніруш не ўспомню. У горле нейкі камок засеў, халодным потам аблілася. А людцы ж мае дарагія, хоць бы зямля пада мной расступілася і паглынула мяне! Няўжо сысці з кафедры і ўцячы, куды ногі панясуць? Не ведаю, колькі часу я стаяла моўчкі, акамянеўшы са страху. Каб хто хіхікнуў у публіцы — напэўна, уцякла б. Але

публіка цярпліва моўчкі чакала. Адкінула я свае лісткі і пачала нешта гаварыць ціхім, нейкім чужым голасам. Я гаварыла пра красу прыроды роднага краю, пра цудоўныя песні і казкі нашага народа, пра яго мову, пагарджаную панамі рознага гатунку, аздабляючы ўсё гэта ўрыўкамі з твораў Я. Купалы, Я. Коласа, А. Гаруна, З. Бядулі. З кожнай хвілінай я супакойвалася, мой голас крапчэў, а як загаварыла пра Ігната Буйніцкага, дык сама ледзь не заспявала і ледзь не пусцілася ў скокі. Казалі пасля, што я больш гадзіны гаварыла. А як скончыла, да мяне падыходзілі з публікі, дзякавалі. Адзін нейкі дзядзька з густым срэбрам у барадзе, выціраючы слёзы, казаў, што я ўспомніла яму родную вёску ў Беларусі, дзе ён хлапчуком малым гусей пасвіў.

— Эх, родная зямелька, не змагла ты пракарміць дзетак сваіх, парасыпаліся яны па белым свеце і забыліся пра цябе, пра сваю мову родную, пра песні свае. Дзякуй жа вам ад шчырага сэрца, што прыпомнілі мне пра гэта!

Шчаслівейшай ад мяне не было на свеце!

Незразумела для мяне паводзіў сябе Краскоўскі. Ён і дапамагаў сваёй парадай кіеўскім беларусам, але адкрыта выступіць як беларус адмаўляўся. Нават не з'явіўся на гэты сход. Аднаго разу ўкраінцы арганізавалі нейкі вялікі сход — не то з'езд, не то канферэнцыю, не памятаю ўжо. Папрасілі прыслаць дэлегатаў ад беларускай арганізацыі. Выбралі дэлегатам Краскоўскага, хоць ён на ўсякія лады адмаўляўся. І ўсё ж такі ў гэты дзень ён раптам «захварэў» і ў апошні момант загадаў мне туды пайсці²⁴⁹.

— Што я там буду рабіць? Я не магу і не хачу выступаць з прывітаннем, я не ведаю, што гаварыць.

— Нічога, можаце не выступаць, пасядзіце, паслухайце, а пайсці трэба, нельга нам адмаўляцца.

І я пайшла. Віннічэнка гаварыў пра маскоўскую нараду, на якой Керанскі заявіў, што агнём і мячом спыніць усялякі нацыянальна-вызваленчы рух. З гарачай прамовай выступіў грузін Цэртэлі, спакойна, але цвёрда гаварыў бухгалтар Пятлюра...²⁵⁰.

.....
...адмаўляліся ад федэрацыі з Расіяй, але паколькі Керанскі пагражае агнём і мячом, дык іншага шляху не можа быць для

Украіны, як аддзяліцца ад Расіі і ўтварыць сваю самастойную дзяржаву. Гэта была канферэнцыя ўкраінскіх буржуазных нацыяналістаў.

Пасля перапынку я ўжо больш не вярнулася ў залу гэтага сходу.

Хлопцы казалі, што ў Краскоўскага была «дыпламатычная хва-роба». Страціўшы надзею на першую скрыпку ў беларускім нацыянальным руху, ён меў на кар’еру дыпламата ў украінцаў.

Свайго ён дасягнуў, бо праз якісь час украінскія нацыяналісты паслалі яго ў якасці свайго камісара ў меншавіцкую Грузію. Але ў гэты час мяне ўжо не было ў Кіеве.

VIII. Мядзведзічы²⁵¹

Краю мой родны, як выкляты богам,
колькі ты зносіш нядолі!

М. Багдановіч

Летам 1918 года з галоднага Паволжа вярнулася ўся наша сям’я. Трэ было шукаць для іх і страхі над галавой, і працы для бацькі і брата, а ў Мінску, акупаваным немцамі, знайсці гэта было немагчыма. Акурат у гэтым часе ў вёсцы Мядзведзічы Слуцкага павета надумалі адкрыць беларускую школу і прыслалі ў Мінск чалавека, каб пашукаў настаўніка. Там, як ён сказаў, знойдзецца па вёсках праца і для бацькі з братам. Я паехала туды ў агледзіны.

Мядзведзічы²⁵² — даволі вялікая вёска, хаты якой расцягнуліся ў адну доўгую вуліцу. Пасярэдзіне вуліцы, на ўзгорку, касцёл, як відаць, нядаўна пабудаваны. У лепшых хатах размяшчаўся невялічкі нямецкі гарнізон. Асобнага будынка для школы не было. Пад школу мясцовы ксёндз аддаваў большую палавіну касцельнага дома, пакінуўшы ў ім для сябе два пакойчыкі.

— Я ў вашы школьныя справы ўмешвацца не буду, — сказаў мне пры спатканні сярэдняга веку, са срэбрам ў валасах, кс. дэ-Вольво-Хрулевіч. — Школа павінна быць незалежнай ад касцёла, але ў матэрыяльных клопатах, калі не адмовіцеся, я вам дапамагу.

Мяне нямала здзівіла такая заява ксяндза, а таксама і тое, што ён у гутарцы з усімі карыстаўся не польскай мовай, як бадай усе ксяндзы, а рускай, часамі беларускай.

У хуткім часе, забраўшы сваю сям'ю, я пераехала ў Мядзведзічы. Шмат цікавага я там даведлася пра гэтага незвычайнага ксяндза.

У маладосці ён быў капеланам у Оршы і выкладаў рэлігію ў гімназіі. Кожнае лета, апануўшыся ў цывільны касцюм, выязджаў падарожнічаць за граніцу. Аб'ездзіў усю Еўропу з канца ў канец, пабываў і ў Афрыцы. Да вышэйшай каталіцкай улады дайшлі чуткі аб яго некаторых поглядах, не сумяшчальных з яго духоўным санам. Выкліканы на суд перад капітулам, ён не адмовіўся ад сваіх поглядаў, не раскаяўся. За гэта ён панёс пакаранне: перш забаранілі яму на працягу года адпраўляць усякія службы ў касцёле і выкладаць у школах Закон Божы, а пасля саслалі на 5 гадоў у глухую вёску Мядзведзічы.

Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі, як толькі ўстанавілася ў Мядзведзічах савецкая ўлада, Хрулевіч адзін з першых, зняўшы сутану і апануўшы ватныя нагавіцы, узяў у рукі вінтоўку і стаў у рады сялянскіх хлопцаў, якія на вуліцы вучыліся вайскавай справе. А пасля дапамагаў рэўкамаўцам дзяліць панскія маёнткі і раздаваць сялянам землі. Аднак нядоўга патрывала савецкая ўлада: прыйшлі немцы, і Хрулевіч зноў напяліў на сябе сутану. Цяпер ён энергічна ўзяўся за арганізацыю сялянскага кааператыву, на сродкі якога рашылі адкрыць беларускую школу.

Адносіны яго да касцельнай службы былі іранічныя: спяваную імшу з працэсіяй ён называў операй, чытаную імшу — п'есай, нешпар (вячэрнюю службу) — аперэткай, а жалобную — драмай, калі з нябожчыкам, або трагедыяй. Часта, стукаючы ў акно, клікаў арганіста: «Бацька, ідзём абедню г...ць!»

Аднойчы мая матка спытала ў яго, чаму ён пайшоў у ксяндзы.

— Ведаеш, маці, — адказвае сур'ёзна, — я падумаў, што трэба ж будзе ажаніцца, а там пойдуць дзеці, ды, чаго добрага, не мае... Што я з імі рабіць буду? Вось я і пайшоў у ксяндзы. І ты, Паўлінка, не выходзь замуж, — звяртаецца ўжо да

мяне, — бо пойдучь дзеці, ды не твае, дык што ты з імі рабіць будзеш?²⁵³.

А то раз падчас гутаркі я спыталася ў яго, ці ён верыць у Бога.

— Ты ў мяне не пытайся пра гэта, не цягні за язык, бо калі я загавару, дык ведаю, да чаго дагаваруся.

— Дык чаму вы не скінеце сваёй сутаны і не станеце вольным ад гэтай аковы грамадзянінам?

— Бо ў мяне дурная натура. Раз я даў клятву, я мушу яе стрымаць. Я ні разу яшчэ ў жыцці сваім не зламаў свайго слова. А прытым што я магу зрабіць пры сучасных умовах, пры немцах? Куды падацца? Вось каб даўжэй патрывалі бальшавікі, — дабавіў, хітра ўхмыльнуўшыся, — дык, можа б, і рашыўся.

Заняткі ў школе адбываліся ў дзве змены. Не паспееш пасля заняткаў як след паабедаць, а ўжо пад акном стаіць запрэжаны Жоржык і Хрулевіч пугаюць стукае ў акно:

— Хутчэй, а то Жоржык не хоча стаяць!

Кожны дзень па графіку мы выязджалі ў навакольныя вёскі. Пад'язджаючы да першай хаты ў вёсцы, Хрулевіч сыходзіў з калёс ці то саней і, стукаючы ў вокны, склікаў народ: «На сход, на сход!» Канём не трэ было мне кіраваць: Жоржык ведаў, у вароты якога гаспадара трэба завярнуць. А народ сыходзіўся ці то ў адну з большых хат, ці ў зямлянку, і пры асвятленні смаляка на пяколку або лучын, заткнутых у шчэлкі сцен, я пачынала гутарку.

Як і ў Жорнаўцы, я пачынала з падзей на свеце, калі што ведала з газет, якія зрэдку хто прывозіў з горада, а пасля пераходзіла да іншых тэм. Найбольш цікавіліся людзі прыродазнаўствам, сацыяльнымі пытаннямі, рэвалюцыйным рухам. У часе гутаркі Хрулевіч сядзеў дзесьці ў закутку і адтуль кідаў рэплікі, пытанні, пад'юзваючы публіку да актыўнага ўдзелу ў гутарцы.

Пасля гэтага ішла мастацкая частка: чытанне мастацкай літаратуры, вершаў і спяванне беларускіх народных песень. Мала народных песень ведала вясковая моладзь, бо ксяндзы вякамі забаранялі спяваць, адмаўляліся хрысціць дзяцей, даваць шлюб тым, у чыёй хаце часам адважваліся спяваць свецкія песні. Але цяпер ахвотна вывучалі новыя песні, а часам і старыя бабулькі ўспаміналі калісь забароненыя свае песні.

У аднэй вёсцы не было больш адпаведнага месца для нашых сходак, як у новым будынку школы. Але школа, як і ўсе ў той акрузе, апрача Мядзведзіцкай, была польская, і настаўніца, ведаючы ўжо аб характары нашых вячорак, катэгарычна адмовілася даць ключы ад школы. Хрулевіч звярнуўся да бацькоўскага камітэта. З вялікім скандалам адабралі ад яе ключы, і з таго часу бацькі заўсёды адкрывалі нам гэту школу.

Сяляне ахвотна прыходзілі на такія сходы — і старыя, і малыя — уважна слухалі, задавалі шмат пытанняў, самі выступалі, дзяліліся сваімі думкамі, спрачаліся. Гэта дала мне велізарнае задавальненне. Позна ўвечары вяртаешся дамоў. Скрыпяць на парозе палазы. Мільёны зорак усміхаюцца да цябе. Вось маё любімае сузор’е Арыён, а там мільгае рознымі колерамі Сірыус. Душа поўніцца пачуццём шчасця ад свядомасці, што ты недарэмна капціш неба, што не засохне зерне, засеянае ва ўзараную глебу. У канцы лістапада занепакоіліся немцы, пачалі звязваць свае клункі. «Нах хаўзе!» — радасна шапнуў стары салдат. Хутка даведаліся і прычыну: сарваны Брэсцкі мір, у Нямеччыне рэвалюцыя.

А ў пачатку студзеня 1919 г. радасная вестка: абвешчана Беларуска-Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка. У Мінску ўтварыўся беларускі ўрад на чале са З. Жылуновічам. Вуліца Мядзведзіч запоўнілася народамі. Папрыходзілі і з ваколічных вёсак. Залуналі над галовамі чырвоныя сцягі. У радасным узбуджэнні пачалі строіцца шарэнгі і з песняй «Смело, товарищи, в ногу» арганізавана прайшлі з канца ў канец праз усю вуліцу Мядзведзіч. У часе мітыngu выбралі рэўкам, у які ўвайшлі былыя матросы, рабочыя піцёрскіх заводаў.

Але не прайшло, бадай, і месяца, як раптам уварваўся ў Мядзведзічы атрад белапалякаў пад камандай афіцэра Дамброўскага²⁵⁴. Афіцэры сабраліся каля касцёла і рушылі на кватэру ксяндза. Пабачыўшы праз акно няпрошаных гасцей, Хрулевіч згроб пад паху кніжку і, замкнуўшы на ключ дзверы, выскачыў праз кухню і падаўся ў лес.

— Дзе ксёндз? — пытаюць.

— Выклікалі да хворага ў якуюсь вёску, — адказваем.

Сунуліся ў кватэру.

— А то цо такога? — азваўся адзін вусаты, паказваючы хлыстом на школьныя табліцы і лозунгі на сцяне. — По якому то? Цо то ешчэ за Бе-ла-русь?

— То пані ест бялорусінка? — здзіўлена пытае другі.

— Так, беларуска. І школа, у якой я працую, беларуская, таму і надпісы на гэтай мове.

— Усіх гэтых беларусаў трэба расцягнуць ды ўсыпаць ім па сотні гарачых, — сціснуўшы зубы, працадзіў вусаты.

— Но-но-но! Замоўкні, пан. Я гэту панну ведаю, яна дружыла з маёй сястрой, як вучыліся ў гімназіі, — падаў голас высокі малады афіцэр.

Прыгледзелася я і пазнала малодшага брата Марысі Федаровіч. Я калісь бывала ў іх доме. Матка іх цікавілася беларускім нацыянальным рухам і ахвотна гаварыла са мной па-беларуску, прасіла прынесці ёй што-небудзь з беларускай літаратуры. Федаровічы мелі свой маёнтак пад Шаркоўшчынай. І цяпер каб не заступніцтва Федаровіча, магчыма, прыйшлося б мне назаўтра легчы пад панскія бізуны.

А Хрулевіч так і не прыйшоў нанач дамоў. Хтосьці ўжо данёс афіцэрам, што бачылі, як ён пехатой адзін падаўся ў лес, калі войска польскае было ўжо ў Мядзведзічах. Вылаяўшыся па-салдацку, зламалі замок у дзвярах і ўсю ноч пілі і гарланілі ў ксяндзоўскім пакоі. Назаўтра пачалася экзекуцыя. 60 чалавек расцягнулі плашмя на вуліцы і пачалі біць. Старэйшаму з катаваных было 70 гадоў, а малодшаму — 12. Адзін жаўнер стаў ботамі на выцягнутыя рукі хлопца і, гакаючы, біў яго з усёй моцы, а хлопец вужакай віўся ад болю. Стары ў той жа дзень памёр, не вытрываўшы катавання. Узрываўшы ў некалькіх месцах чыгунку, масты, атрад Дамброўскага ўзяў напрамак на Сіняўку. У ваколіцы паявіліся незнаёмыя людзі ў цывільнай вопратцы, пакінутыя Дамброўскім. Узняла галаву польская шляхта, арганізавала сваю ўладу.

Падчас заняткаў у школе з'явіўся якісь панок і адрэкамендаваўся інспектарам польскіх школ.

— Школа беларуская і не падлягае польскай інспекцыі, — кажу, — а таму прашу не перашкаджаць мне весці ўрок.

Аднак ён нахабна ўсеўся на заднюю лаўку і запрапанаваў мне працягваць заняткі.

— Дзеці, — звярнулася я да класа, — сягоння заняткаў больш не будзе, можаце ісці дамоў.

Аж затросся і пачырванеў ад злосці пан інспектар. Груба загадаў зняць са сцен усе табліцы на беларускай і рускай мовах, даць яму школьны журнал і мае планы ўрокаў. Я адмовілася і сказала, калі ён зараз жа не пакіне школы, дык я замкну яго тут на ключ і паклічу людзей, каб яго вывелі адсюль. З лаянкай пабег ён да ксяндза і запатрабаваў безадкладна зняць мяне з работы.

— Школа ўтрымліваецца на сродкі кааператыву, — адказвае Хрулевіч, — і толькі праўленне кааператыву мае права назначаць і здымаць настаўніка. А цяпер пан інспектар прабачыць, але я мушу адлучыцца з дома па сваіх службовых справах.

— Як гэта? Ксёндз-пробашч і абедам мяне не пачастуе?

— На жаль, я паабедаў і больш не маю часу з панам гаварыць. Калі хочаце, можаце сабе тут пасядзець, а я пайду. Да пабачэння, пану інспектар! — І пайшоў²⁵⁵.

Пацягнуліся тыдні і месяцы ў невыразнай сітуацыі. Улада мянялася праз кожныя 3–5 дзён, а найчасцей жылі без усякай улады. То прыходзілі часці Чырвонай арміі, то наляталі польскія паны, якія пагражалі, што ксёндз будзе вісець на адным суку, а настаўніца — на другім. Адноўчы нейкая часць Чырвонай арміі затрымалася ў нас блізка каля тыдня. Мы спадзяваліся, што ўжо можна спакойна далей жыць і працаваць, што не будзе больш змен. Аж чуем — чырвонаармейцы спешна рыхтуюцца да адыходу. Я пайшла ў штаб і пытаю ў камандзіра, хто прыйдзе на іх месца, чыя тут будзе ўлада.

— А вы можаце сказаць, заўтра будзе дождж ці пагода? І мы нічога не ведаем. Маем загад далей ісці і пойдзем, а хто і што тут будзе заўтра — не ведаем.

Я параілася, у які бок мне падацца, каб дабрацца да Мінска, бо далей тут заставацца небяспечна, калі зноў вернуцца паны.

— На Мінск дарога адрэзана, — адказаў камандзір, — туды вам цяжка будзе дабрацца, і я не ведаю, што ў тым напрамку адбываецца.

Параіўшыся дома і распытаўшыся ў людзей, дзе спакайнейшая дарога, рашылі ніводнага дня ўжо тут не заставацца і, калі не ўдасца прабіцца на Мінск, накіравацца ў Вільню: там усё ж такі засталіся, пэўна, свае людзі, якія могуць даць часовы прытулак. Назаўтра раніцай з невялічкімі клункамі ў руках рушылі з братам пехатой у дарогу. 60 кіламетраў прайшлі, а ніводнага чалавека не сустрэлі на дарозе. Усюды пустка. Дамы паразбіваныя, без вакон, няма ў каго спытаць ні дарогі, ні каб арыентавацца ў сітуацыі.

На ўзбоччы заўважылі старэнькую хатку. З коміна курыцца дымок. Завярнулі туды, каб распытацца і купіць якуюсь шклянку малака. У хаце корпаецца каля печы змарнелая, схудзелая кабеціна, каля яе малыя дзеці ў брудных кужэльных кашульках, рукі і ножкі, як цэвачкі, на бледных тварыках вялізныя вачаняты з сінімі кругамі пад вачыма.

— А сястрыца мая, дзе ж у нас тое малако? І кароўку, і парасё польскія жаўнеры забралі. Мужа даўно ўжо з сабой пагналі, і ці жывы ён, ці не — не ведаю. Асталася я вось з дзеткамі малымі. Хлеба ні крошкі, лебяду вару, каб хоць цёплай вадзіцай з траўкаю накарміць галодных дзетак.

Спазма сціснула мне горла. Цяжка было глядзець на гэтае бяздолле людское. Развязала свой клунак. Як убачылі дзеці хлеб, сціснулі худзенькія кулачкі пад горлам і вачэй не адарвуць ад хлеба. Адрэзала і дала ім па кавалачку хлеба, дала і цукру. Да смерці не забыць мне гэтых узнятых на мяне дзіцячых вачанят! Матка кінулася, ловачы мае рукі цалаваць, абняліся мы і разам паплакалі над горам народным.

Аказалася, што тут у ваколіцы шныраюць польскія вайсковыя раз'езды. Мы апынуліся ў зоне, захопленай польскімі акупантамі.

Што сталася з Хрулевічам, мы так і не ведалі. У часе Другой Айчыннай вайны ў газетах я чытала, што ў партызанскім атрадзе на Беларусі знаходзіўся адзін ксёндз. Ці не Хрулевіч гэта, прыходзіла на думку, бо іншай дарогі ў яго жыцці не магло быць. Толькі праз дзясяткі год я даведалася, што ён даўно ўжо не жыве, але дзе і як ён памёр ці загінуў ад варожай рукі — і да гэтага часу не ведаю. <...>²⁵⁶.

ІХ. У лапах бела-польскай дэфензівы²⁵⁷

Палова мая 1920 г. Сярод польскіх паноў адчуваецца трывога. Як перад бурай, сціхла, замёрла ўсё. З усходу веюць вятры буйныя, прадвеснікі новага жыцця. Магутным націскам кроцьць Чырвоная армія. Польскія газеты маўчаць, быццам нічога новага не здарылася. Найсвяжэйшыя і пэўныя весткі заўсёды прыносяць нам Коля Ш.

— Глыбокае занята, — кажа аднаго дня.

— Докшыцы і Лепель, — на другі дзень.

Нарэшце — Вілейка, баі пад Маладзечнам...

Мінск абвешчаны на асадным палажэнні. Хадзіць па вуліцы можна толькі да 9 гадзін вечара. Днём ціха, спакойна, затое пасля 10 вечара на вуліцах творыцца штосьці незвычайнае: крыкі, лаянкі польскай салдатні, стук-грук калёс... Кудысьці бягуць, штосьці нясуць, на вазы пакуюць і вывозяць. Справа ясная — эвакуацыя. А па Аляксандраўскай вуліцы²⁵⁸, якая вядзе на Маладзечанскі шлях, без канца плыве войска праз усеньку ноч. І скуль толькі яно бярэцца? Пяхота, кавалерыя, артылерыя і ўсялякая трасца праз два тыдні без перарываў плыве міма акон нашай кватэры. Жудасна глядзець на гэту паўзучую змяю, ашчачіненую смертаноснай зброяй.

Усе вуліцы ясна асветлены. На кожным перакрэстку павялічаныя да 10 і больш чалавек пасты паліцыі. Відаць, баяцца польскія паны паўстання.

І не дзіва. То там, то сям успыхвала полымя паўстання. Неўмагату было цяпець панскі здзек, і сялянскі народ паўставаў, каб скінуць з сябе ярмо чужацкага панскага гвалту. Там чыгунку разабралі, там мост узарвалі, тут жандараў выразалі... Здавалася, што такія выпадкі не былі арганізаваны, а тварыліся стыхійна паасобнымі людзьмі, асобнай вёскай, асобным гуртком адважных юнакоў. Побач з такімі дробнымі здарэннямі былі і больш паважныя аперацыі, калі паўстанцы захоплівалі павятовыя цэнтры. Не ведаю, наколькі гэта праўда, але хадзілі чуткі, што ў паасобных выпадках паўстанцкімі масамі кіравалі маладыя, неспрактыкаваныя ў канспірацыі юнакі, якія па сва-

ёй найўнасці губілі добрую справу. Казалі, што арганізацыя на Серабранцы ў Мінску, паўстанне пад Крайскам было загадзя раскрыта польскімі жандарамі па... спісках. Пры вобыску ў кагосьці найшлі спіскі членаў падпольнай арганізацыі па прозвішчах. Трудна было паверыць у гэта. Невыносным болем сціскалася сэрца, калі даводзілася чытаць расклееныя на сценах і сценах горада спіскі расстраляных, павешаных, прыгавораных да 20-гадовай катаргі барацьбітоў за вызваленне роднага краю.

Найчасцей польская дэфензіва ўжывала метады правакацыі і выкарыстоўвала нацыяналістычныя настроі кулацкай часткі сялянства²⁵⁹. Расказвалі, напрыклад, што вёст 6 ад Мінска ў вёску Гатаўку з'явіліся двое падарожных у рваных салдацкіх вопратках, ледзь не босыя. Прызналіся, што яны ўцяклі з Чырвонай арміі. Уцяклі, бо ў Саўдэпіі бальшавікі разбураюць гаспадаркі сялян, нясуць з сабой голад і розныя пошасці. Але і палякі — добрыя каты народа, і яны прынеслі загубу нашаму краю, глумяцца над старым і малым. Ды, пэўна ж, вось на гэтых днях забралі ўсю скацінку, усё дабро, нат апошнія кажухі з плеч здзіралі.

— Вось мы арганізуем чорную армію, якая будзе змагацца з аднымі і другімі, — кажуць прышэльцы. — Першым чынам трэ палякаў выгнаць, а пасля ўжо і з тымі дагаворымся. Ну, хлопцы, хто хоча, запісвайцеся ў чорную армію!

Шмат хто з багацейшых хлопцаў запісаўся. Пачалі вырацоўваць план змагання з палякамі.

— Бяда вось, аружжа няма, — кажуць арганізатары.

— Ёсць! — крычаць хлопцы. — Ёсць вінтоўкі, кулямёты, нават адна гармата. Там і там закопаны!

З начы дзесьці зніклі важакі, а пад вечар другога дня жандары лавілі па спіску «чорнаармейцаў» і выкопвалі схаваную зброю. А расправа з паўстанцамі была кароткая: галоўных важакоў пасля нялюдскага катавання пад «са́д дора́зну», што канчалася па большай частцы расстрэлам, шыбеніцай або катаргай на 10—20 гадоў, а то і пажыццёвай. А ў вёсцы без суда штошостага або дзясятага мужчыну расстрэльвалі, гвалцілі кабет, катавалі дзяцей і ўсю вёску пушчалі з дымам пажараў. У лепшым выпадку разбурвалі штодругую ці трэцюю хату.

Так польскія паны ратавалі сваю скуру.

У гэты час быў створаны тайны паўстанчы камітэт, які складаўся з трох асоб: Студні, Лявона і Тамаша²⁶⁰. Паводле выпрацаванага плана, уся праца была так законспіравана, што правал быў бы магчымы толькі ў выніку здрады найбліжэйшых асоб, і то не было б ніякіх доказаў. Забаранялася ўсялякая перапіска, спіскі, не вялося ніякіх пісаных пратаколаў. Студня выехаў з мэтай наладзіць сувязь з Чырвонай арміяй, Лявон займаўся разведкай, Тамаш вёў арганізацыйную працу. Былі арганізаваны валасныя, павятовыя і губернскія ПК. Тамаш зносіўся толькі з пяццю таварышамі, якія часта заходзілі да яго, каб атрымаць інструкцыю ад ЦПК. Было вырашана, што ў пэўны момант, калі польскае войска пачне адыходзіць пад націскам Чырвонай арміі, галоўныя масты будуць узарваны, адначасова скрозь усюды падымаецца паўстанне, каб не выпусціць ніводнага польскага салдата, каб касцямі лягла ўся польска-панская армія²⁶¹.

25 мая з'явіўся да нас нейкі ягомасць. З яго прыходам я інстынктыўна адчула якісь неспакой і, як заўсёды бывала ў важнейшых выпадках, села ля акна нарожнага пакоя, скуль відаць было, што творыцца на абедзвюх пярэчных вуліцах і Троіцкім пляцы. Пад той час былі ў нас Бернік і Шыла, а пазней прыйшоў Бялькевіч, які сядзеў у апошнім пакоі, не мяшаючыся ў гутарку. Здзівіла мяне, што Тамаш вельмі мала гутарыў з гэтым госцем і выйшаў да Бялькевіча, пакінуўшы незнаёмага з Бернікам і Шылам. Я не пыталася, хто гэты новы госць і чаго прыйшоў, як наогул не ўмешвалася ў партыйныя справы мужа, але зразумела, што там, у суседнім пакоі, вядуцца строга сакрэтныя гутаркі.

Сядзячы ў акне, заўважыла, што некалькі паліцэйскіх з вінтоўкамі затрымліваюць каля нашага дома кожнага мужчыну і правяраюць дакументы. Гэта яшчэ горш занепакоіла мяне, і перш праз Тамаша, а пасля сама двойчы прасіла ўсіх разысціся. Бернік і Шыла, а пазней Бялькевіч як добрыя нашы знаёмыя, у якіх дакументы былі ў парадку, па адным выйшлі праз галоўныя дзверы. Новы госць не захацеў трапляць на вочы паліцыі. Я вывела яго праз кухню на двор. Там у плоце быў

падрыхтаваны лаз у суседні двор, адтуль вывела яго на другую вуліцу, параіла ісці ў старану ракі, а там праз адзін квартал можа павярнуць у горад. Заўважыла пры гэтым, што быў малады, гадоў 25–26, голены, у цёмна-бронзавым касцюме і шэрым капелюшы на галаве²⁶².

На другі дзень пад вечар забегся, як жару ўхапіць, Лявон. Пасля яго выхаду пабачыла, што Тамаш сільна занепакоіўся²⁶³.

— Здарылася што? — пытаю.

— Нічога... Гэты вась, што ўчора быў у шэрым капелюшы... арыштаваны. Лявона папярэдзіў, каб часамі не пасылалі каго да яго на кватэру. Але гэта глупства, не трэба непакоіцца, Журавінка²⁶⁴.

Сонца ўжо схавалася, змрок згушчаўся. Пара рыхтаваць якуюсь вячэру. Пачала на комінку распальваць агонь. Трэскі сырыя.

— Ах, ліха, не гарыць! — сказала са злосцю.

— Што? Ліха? — азваўся Тамаш, пачуўшы гэта слова. — Дзе яно? Я яму шыю скручу! Гэй, ліха, вылазь! Дзе ты там?

— Перастань, Тум, а то як прыйдзе яно, то і не адгоніш. Памятаю нейкі фільм у кіно, і там як пакажацца ў хаце ліха ў вобразе нейкай касматай агіднай зверыны, дык хутка пасля гэтага і бяда ў доме здарыцца. Дык і ты не выклікай яго.

— Што, яно можа мяне адолець? Ну, вылазь, ліха, на змаганне са мной! Я хачу памерацца з табой сіламі. Пабачым, хто з нас дужэйшы. Ліха-а-а! — галёкаў на ўвесь дом.

Ужо цёмна было. Агеньчык на комінку слаба асвятляў кухню, у фантастычным танцы скакалі па сценах і кутках цені. Мне жудка рабілася ад гэтага бязглуздага крыку, і з расстроенымі нервамі я амаль бачыла, як з падпечка вылазіць страшнае плюгавае ліха і, вышчарыўшыся ў агідным смеху, чырвонымі вачыма глядзіць на нас і працягвае к нам свае касматыя лапы.

— Ды кінь ты дурніцца! — нервова закрывала. А ён смяяўся з мяне, з маёй забабоннасці²⁶⁵.

У гэтыя дні найбольшай трывогі ў Мінску мы, апрача школы і сталоўкі, нідзе не бывалі, а прыйшоўшы дахаты, замыкалі дзверы на ключ, вывесіўшы з надворнай стараны дзвярэй

запіску: «Выбачайце, нас дома няма». Вядома, калі на вуліцы ці то ў скверы, у сталоўцы ці ў тэатры, словам, усюды лазілі за намі польскія шпікі, то, пэўна ж, сочаць і за нашай кватэрай.

Ужо колькі дзён таму ўсе важнейшыя дакументы, адозвы, гектограф мы запакавалі ў кош і вынеслі на гару, над чацвёртым паверхам. Адно толькі і там баяліся пакінуць — інструкцыю тайным паўстанчым камітэтам, адзінае, што было напісана рукой Тамаша. І гэтыя²⁶⁶ некалькі вузкіх лісцікаў паперы заўсёды насіла пры сабе ў кішэні летняга плашча, каб пры першай небяспецы можна было ўміг знішчыць.

27 мая ў 9 гадзін вечара сядзелі мы пасля вячэры за сталом і чыталі, папіваючы гарбату. Раптам рэзкі званок. Сарваліся з месца. Хто можа быць? З нашых ніхто так позна не прыходзіць, дый запіска вісіць на дзвярах.

— Хто там? — падышоўшы да дзвярэй, як аўтамат, пытае Тамаш.

— Proszę otworzyć!

Вось яно і ліха... Ляснуў два разы ключ у замку. Расчыніліся дзверы. Адзін, другі, трэці ў вайсковых мундзірах... Рэшта за дзвярыма засталася.

— Хто ёсць у вас у кватэры? — спытаў па-польску першы ў высокай рагатай шапцы паручнік Красуцкі, шэф 6-га пастарунка дэфензівы IV арміі і асабісты ад’ютант генерала Шаптыцкага.

— Я і мая жонка, — спакойна адказаў Тамаш.

— Kłamiesz, psie jeden! — зароў, як бык. — Тут ёсць сход!

Уляцелі, рассыпаліся па ўсёй кватэры, кінуліся да вакон, парасчынялі іх. Абнюхаўшы ўсе куткі, Красуцкі пачаў дапытвацца, хто ў нас бывае, у каго мы бываем, якія ў нас наогул ёсць знаёмыя ў Мінску. Звярнулі ўвагу на фотакарткі, якія былі развешаны на сцяне.

— Гляньце, пане паручніку, Троцкі! — аж закрычаў з радасцю другі афіцэр Мілош, паказваючы на адну картачку.

— Ага! Дык вы з Троцкім дружыце! — зларадна азваўся Красуцкі.

— Ды гэта ж літоўскі дзеяч, адвакат Янулайціс з жонкай, маёй падругай па гімназіі, — кажу, смеючыся. — Дрэнна ж вы

ведаеце бальшавіцкіх дзеячаў, калі кожнага мужчыну з бародкай і ў акулярах лічыце за Троцкага²⁶⁷.

— Яшчэ вось адзін камуніст, — знімаючы са сцяны фотакартку Змітрака Бядулі, кажа Мілош.

— А вашы карткі тут ёсць? — звяртаецца да нас Красуцкі.

— Глядзіце самі, — адказваю.

Знялі са сцяны нашы здымкі.

— Зніміце, усе гэтыя карткі я бяру з сабой, — кажа Красуцкі.

— А каб цябе нежывога з вяроўкі знімалі! — шапнула ціха.

Адышоўшы ад нас, афіцэры пачалі цішжом шаптацца паміж сабой, заглядалі ў свае паперы, зноў абходзілі пакой, трымаючы ў руках план нашай кватэры. Скуль яны маюць гэты план? Хто ім яго нарысаваў?

Я зусім ужо супакоілася, думаючы, што скоро вынесуцца. А можа, вобыск будзе? І дых мне захаланула... Гэта ж там, у пярэдняй, паліто... паліто, а ў кішэні... Чаму ж я забылася? Чаму, як толькі званок раздаўся, я не вынула з кішэні і не знішчыла інструкцыі ТПК? Што ж цяпер рабіць? У сталовай салдат стаіць, а там, здаецца, нікога няма. Апанаваўшы сваім хваляваннем, я зусім спакойна са сталовай выйшла ў кухню, адкрыла кран водаправода, каб сільна журчэла вада, глынула разы два і, пакінуўшы адкрытым кран, ціхенька шмыгнула праз другія дзверы з кухні ў пярэдняю. Быстрым рухам інструкцыю за адну пазуху, адозвы за другую... Гатова! Аж адчыняюцца са сталовай дзверы і высоўваецца галава салдата. Я зусім спакойна капаюся ў кішэнях паліто.

— Тум, дзе папяросы? — голасна пытаю ў мужа.

— Не ведаю, — адказвае ён з пакоя.

— Яны ж былі ў кішэні твайго паліто. Дзе ты іх падзеў?

— А ліха іх ведае, куды я сунуў.

Я схітрыла, але і жандар не дурны. Зараз жа падышоў да афіцэраў у кабінеце і шэптам штосьці сказаў ім. Красуцкі ўвайшоў у сталовую, агледзеў мяне з ног да галавы сваімі змяінымі вачыма і як крыкне:

— Не выходзіць з гэтага пакоя!

— Ну, добра, — адказваю спакойна, — чаго ж крычаць? Я не ведала, што ў сваёй хаце не маю права хадзіць куды мне трэба.

— Сядзьце на крэсла і не варушыцеся. Вы таксама, — зьяртаецца да мужа, а праз хвіліну: — Вы часова затрыманы дома, я вярнуся.

Выйшаў. Застаўся Мілош у кабінэце і жандар, які ўсеўся ля стала, абапёршыся аб вінтоўку, і не спускаў з нас вачэй.

Я занепакоілася: пазналі, гады, што я штосьці схавала.

— Што рабіць? — ціха шапчу да мужа. — Заўважылі...

— Супакойся, нічога не будзе, — так жа ціха адшапнуў.

Добра казаць «супакойся», але ж гэтыя лісткі паперы як агнём пякуць бок. Ага! Мо як удасца ў клазет выкінуць... Але ж без дазволу нельга з пакоя выйсці... Устаю і іду ў кабінет да Мілоша.

— Пане паручніку, мне прыказана не выходзіць з пакоя, дык паведамляю вам, што мушу выйсці ў клазет.

— Трудна, але я без шэфэ не магу дазволіць.

— Не разумею, што мае супольнага ваш шэф з... клазетам?

— А тое, што перш павінна кабета вас раздзець.

— Выбачайце, я з маленства прывыкла ў даным выпадку абыходзіцца без чужой дапамогі.

— Павінны зрабіць у вас асабістую рэвізію, разумеете? — з раздражненнем ужо кажа Мілош.

— А-а-а, так бы адразу і сказалі.

Хаця я кпіла, але сэрца пачало біць трывогу, пацямнела ўваччу²⁶⁸.

— Гэта вашы грошы? — пытае Мілош, разглядаючы дакументы і запіскі ў партфельчыку.

— Мае.

— Нашто ж вы іх так кідаеце? Трэба хаваць.

— Дагэтуль не было ад каго хаваць у сваёй хаце, а цяпер... Маеце рацыю, што трэ было схавачь.

Пайшла і зноў села на сваё месца. Што рабіць? Што цяпер рабіць? Праз сваю дурную галаву загублю ўсю справу. Інструкцыя тайным паўстанчым камітэтам... Ясна, як дзень, што за адно гэта да сценкі паставяць. Каб можна было як незаметна паскубаць іх там на дробныя кусочкі... Рука цягнецца да пякучага бока. Салдат брыдка ўхмыляецца.

— Апусці руку, — шэпча Тамаш, — сядзі спакойна.

Праз гадзіну зноў іду да Мілоша.

— Пане паручніку, калі вы не дазволіце, то я і так пайду, бо не магу больш трываць.

— Не магу дазволіць, а жаўнер вас не выпусціць.

— Але ж зразумейце, — кажу, — што калі чалавек знерваваны, то не адказвае за змены, якія заходзяць у яго арганізме, рэзультатам чаго з'яўляюцца гвалтоўныя фізіялагічныя патрэбы. Я мушу пайсці.

(Дарэчы, зусім не адчувала гэтай патрэбы.)

— А я апошні раз вам кажу, што не пойдзе!

Прапала ўсё... Яшчэ адна гадзіна страшэннай мукі. А гадзіне 11-й грук калёс, галасы за дзвярыма, адзін якісь пісклявы голас. Пэўна, якаясь дзяўчына для вобыску. Уваччу сцямнела, у галаве невыносны шум, звон... Каб толькі не абамлець...

— Супакойся, Журавінка, чуеш? Супакойся!²⁶⁹

Збіраю ўсе сілы, каб не заўважылі непакою. У апошні момант бліснула думка: не дамся абшукваць сябе!.. Так, нізашто не дамся. Хай заб'юць... Усё роўна... Хіба з жыццём разам возьмуць. Толькі з майго трупa дабудуць. Жыццём заплачу за сваю памылку...

Уваходзіць Красуцкі. А дзе ж баба? Няма! А пісклявыя галасы — гэта польскіх скаўтаў, дзяцей, якіх прывезлі для вобыску.

— Chodź-no, ptaszka, chodź-no pan tu. Toś ty taki ptaszek?²⁷⁰ — вядзе Красуцкі Тамаша ў кабінет.

Зробленая пастанова і пачутая знявага вярнулі мне сілы і энергію. Праз зачыненыя дзверы з кабінета даносіцца крык Красуцкага:

— Тут знаходзіцца штаб паўстанчай арганізацыі!

Пачалося існае пекла... Там крык, зняважлівая лаянка²⁷¹, а па ўсёй кватэры — вобыск. Ляцяць зрываныя са сцен школьныя карціны, б'юцца вобземлю, вытрасаюцца сеннікі і падушкі, бялізна, швыраюцца на зямлю кніжкі. Адзін штыком абстуквае сцены, другі абцасамі лупіць па паркету, і ўсё з лаянкай «псы беларускія», «свінні беларускія»...

Мілош дакладвае Красуцкаму аб маёй «патрэбе».

— Ёсць тут дзе адкрыты пляц? — пытае Красуцкі.

— Ёсць, — адказваюць жандары, — Траецкая гара.

— Вывесці яе туды!

— Нашто ж туды, калі ў маёй кватэры ёсць патрэбныя выгоды? — кажу Красуцкаму.

— Марш на пляц!

Адзін салдат і падафіцэр выводзяць мяне на Троіцкі пляц.

— Дык хоць адварніцеся ж вы, — кажу праважатым. Выкінуць паперы нельга — падбяруць. А калі падышла да іх, падафіцэр загадвае салдату:

— Ідзі, пан, паглядзі, ці няма там паперы.

— Капайцеся сабе для сваёй прыемнасці, але я паперай не снедаю і не абедаю, — кажу з насмешкай²⁷².

Вярнуўшыся, прайшла проста ў кабінет, дзе прадаўжаўся допыт з грубай лаянкай.

— Колькі ў вас грошай ёсць? — пытае Красуцкі.

— У шуфлядзе — драбніца. Гэта нашы асабістыя грошы, — адказваю, — а ў партфельчыку 14 тысяч — грамадскія грошы. Я з'яўляюся скарбнікам секцыі дапамогі бяднейшаму насельніцтву. Там жа ёсць і дакумент, які сведчыць, колькі я з Беларускага нацыянальнага камітэта²⁷³ атрымала на выплату беспрацоўным.

— Гэта ўсе грошы, што ў вас ёсць?

— Усе, — адказвае Тамаш.

— Тум, няпраўда. Ты забыўся, што ў шафе ляжаць яшчэ, — кажу, будучы ўпэўнена, што знойдуць там, і тады горш будзе, што ўтойваем.

— Шукаць там! — крыкнуў шэф.

— А, пся маць ваша! Бальшавіцкія грошы хаваюць!²⁷⁴ — крыкнуў жандар, выцягваючы з шафы навіосенькія з хрустам мікалаеўскія пяцісоткі.

— Кажы, сабака, ад бальшавікоў атрымаў? — крычыць Красуцкі, прыставіўшы да грудзей Тамаша рэвальвер.

— Гэта грошы маёй жонкі, — глуха адказвае Тамаш.

— Скуль яны ў вас? — ужо да мяне звяртаецца.

— Мой пасаг. На Вялікдзень мы ездзілі да маіх бацькоў, і яны далі мне ў пасаг²⁷⁵.

— Колькі іх тут?

— 8 тысяч.

Пералічылі. Усяго 8 пяцісоценных білетаў.

— Шукаць яшчэ!

— Больш няма, — кажу.

— Як гэта няма? Тут толькі 4 тысячы.

«Усыпалася!» — падумала я. Заварушыла мазгамі, як выкруціца. Справа ў тым, што гэтыя царскія грошы запраўды былі перададзены нам ад бальшавікоў на арганізацыю падпольнай работы. Каб дома іх не трымаць, а ўсяго, здаецца, было 70 тысяч, я іх запакавала і аднесла на схоў ксяндзу Абрантовічу, сказаўшы, што толькі я буду прыходзіць і браць іх часткамі або па маім даручэнні ён можа іх выдаць. Кс. Абрантовіч, рэч вядомая, здагадваўся і аб паходжанні гэтых грошай, і аб іх значэнні, але нічога не пытаўся і згадзіўся ў сябе перахоўваць. Якраз за некалькі дзён перад гэтым нашэсцем я схадзіла да Абрантовіча і ўзяла з усёй пачкі 10 пяцісотак. Дзве з іх пайшлі ў ход, а 8 засталася²⁷⁶.

— Правільна, — кажу Красуцкаму, — 4 тысячы, лічачы царскімі грашыма, а на чорным рынку абменьваюць кожную пяцісотку на адну тысячу польскімі грашыма. Дык я лічу іх у цане польскіх грошай, за 8 пяцісотак — 8 тысяч марак.

Фу-у-у!.. Здаецца, паверылі!..

Пераглядаючы нашу бібліятэку, Красуцкі звярнуў увагу на камуністычную літаратуру.

— Нашто трымаеце ў сябе бальшавіцкія кніжкі? Дзеля прапаганды?

— Я журналіст, публіцыст, а таму мушу знаёміцца з літаратурай розных палітычных напрамкаў. У маёй бібліятэцы ёсць і польскія, і бальшавіцкія брашуры па адным экзэмпляры, усе яны пранумараваны, падпісаны. Я не скрываў іх.

— А ўсё ж такі вы адзін з членаў паўстанчага камітэта, — кажа Красуцкі. — Апрача вас яшчэ некалькі беларусаў уваходзяць у гэты камітэт, магу нават назваць іх прозвішчы.

— Я не цікавы, — адказвае Тамаш.

Праз увесь час гутаркі, у часе якой Красуцкі стараўся нас запусаць, злавіць на слове, ён пільна сачыў за намі, ці не вычытае

ў вачах сполаху, разгубленасці, але, апрача іроніі, нічога не мог вычытаць з нашых вачэй.

Пасля подпісу пратакола вобыску, дзе ўпаміналася сума забраных грошай, брашур, адозваў і іншага, Красуцкі, узяўшы пад казырок, абвясціў, што мы арыштаваны, і, загадаўшы жандарам падняць падлогу, выехаў. З намі застаўся Мілош. Вобыск не спыняўся.

— Дзе ў вас складзік? — пытае адзін смаркач-скаўт.

— Ніякага складзіка няма, — адказваю.

— Як гэта? Каб пры такой кватэры ды склада не было? Дзе ж вы трымаеце прадукты?

— А скуль іх узяць, гэтых прадуктаў? Бульба вось у гэтай скрынцы, а рэшта — на паліцы²⁷⁷.

— Ну, адзявайцеся, пара ўжо ісці, — азваўся Мілош. — Антэк! Зрабіце асабістую рэвізію ў гэтага пана, а ў вас, — звярнуўся да мяне, — будзе зроблена на месцы.

Цяпер трэба думаць, як выцягнуць з-за пазухі лісткі і неўзаветку знішчыць іх.

— Дазвольце, — кажу — мне са школьным сторажам пабачыцца трэба, перадаць яму ключы ад школы, даць загад на час майго арышту.

Прывялі Антона Мазуркевіча. Бедны старык! Бедны, трасецца з перапуду, як асінавы ліст...

— Ну, вось, братка Антон, я арыштавана... Напужалі там, пэўна, жонку хворую і дзяцей... Кланяйся ад мяне ўсім настаўніцам і школьніцам... Мо калі і вярнуся... Прывядзі тут усё ў парадак і дапільнай кватэры... Хай настаўніцы выберуць паміж сябе загадчыцу школы на час маёй адсутнасці...

Антон маўчаў. Толькі буйныя слёзы каціліся па пасівелых вусах і барадзе. Я гаварыць больш не магла.

— Хутчэй, хутчэй! — паганялі нас.

Паверх чырвонай сукенкі накінула шэрую світку, на галаву чырвоную хустачку і пачала збірацца ў дарогу. Трэба падушку ўзяць, ручнік, хлеба...

— Пан, — шэпча Антон, — салдат сала забраў. Сцягнуў з паліцы, пад палу і пайшоў.

— Дзе мая люлька? — пытае Тамаш.

— А мой партфельчык?

— Муку таксама забралі, — зноў дакладвае Антон, — а скаўт
ложак выносіць...²⁷⁸.

Бегаючы ў пошуках патрэбных рэчаў з аднаго пакоя ў другі, мне ўдалося выцягнуць з-за пазухі інструкцыю ТПК і сунуць у кішэню світкі. Свечкі ўсе ўжо дагарэлі. Толькі адна блішчэла ў сталовай. Выкінуць лісткі ў цёмным пакоі на рассыпанья паперы і кнігі пабаялася, каб не падгледзелі і не падабралі, тым больш што за мной па пятах хадзілі. У кухні Антон. Там цёмна. Я — туды. Выцягнула з кішэні ды ў руку Антону. Зразумеў. Сціснуў у кулак жмут паперак і ў сваю кішэню. Раптам зварухнулася штосьці ў кутку. Хтосьці там асцярожна кашлянуў. Жандар!.. Акамянела на месцы. Услед за мной прыйшлі са свечкай. Я не магу воч адарваць ад жандара ў кутку. Ну, хутчэй жа дакладвай афіцэру! Маўчыць! Ці не бачыў, ці губіць нас з Антонам не хоча...²⁷⁹.

Ужо накіроўваючыся да дзвярэй, сунула руку ў кішэнь, і сэрца зноў замёрла: з поспеху не ўсе лісткі сунула ў руку Антону, добрая палова засталася ў маёй кішэні. Ужо дзверы адчынілі²⁸⁰ і выводзяць нас!

— Антон! — крыкнула, раптоўна затрымаўшыся. — Зачыніце акно ў апошнім пакоі!

— Добра, панечка! — і шлэп-шлэп, бегма кінуўся Антон. Я нырнула пад руку Мілоша і ўздагон за Антонам.

— Куды вы? Ён сам зачыніць! — крычыць Мілош.

Не слухаючы яго, імкнуся за Антонам.

А ён адной рукой зачыняе акно, а другую працягнуў ззаду, раскрыўшы далонь, і ўмомант скамячыў апошнія лісткі, якія я сунула яму. Пакуль запалілі загашаную ўжо было свечку, я ўжо спакойным крокам спаткала жандараў у сталовай²⁸¹.

— Не павышайце голасу, пане паручніку. Вам не будзе балець галава, калі апошнія дабыткі ў мяне парасцягваюць. Я сама мушу дагледзець, каб усё пазачынялі.

Выйшлі ўжо на вуліцу. А што, калі здагадаюцца і Антона абшукаюць? Загубіла бязвіннага чалавека, бацьку дзяцей... Кроў застыла ад гэтай думкі.

— Усе тут? Нікога там не засталася? Варта знята? — пытае Мілош жандараў.

— Усе. Там нікога ўжо няма, — чуецца адказ.

— Наперад марш!²⁸².

Камень зваліўся з сэрца.

— Тум, у мяне ўжо нічога няма, — ціхенька шапчу.

Ён моўчкі паціснуў маю руку²⁸³.

Астрог мінулі. Дык куды ж нас вядуць? Ага, Серпухаўская, 5, 6-ы пастарунак дэфензівы IV арміі. Затрымаліся хвіліну ў прэднім пакойчыку. Двое дзвярэй — насупраць і направа — расчынены, відаць там бруд, безлад, на падлозе параскладаліся да сну жандары і скаўты, адны ўжо спяць, іншыя толькі мосцяцца да сну. Соп, храп, смурод, брудныя гутаркі, густа перамешаныя з яшчэ бруднейшай лаянкай²⁸⁴.

На кліч Мілоша выскачылі некалькі заспаных, расхлястаных маладых жандараў.

— Паклічце Каську, — загадвае Мілош.

Кліч сабе, дурню, хоць дзясятка Касек, — думаю, — я ўжо толькі смяюся з вас.

— Каську мы паслалі на рэвізію, пане паручніку, — мэльдуе самаварам адзін з іх.

— Ну, дык збегай па Марысю, каб зараз жа сюды прыйшла.

— Яна ўчора выехала ў Вільню.

— Вось табе і раз... — заклапаціўся пан паручнік. — Няўжо няма ніводнай нашай кабеціны?

— Пане паручніку, — падскочыў адзін смаркач, — я з ахвотай замяню Каську і Марыську, — і лыпнуў агідлівымі вачыма ў мой бок.

Паручнік сярдзіта глянуў на яго²⁸⁵.

— Будзь пан на сваім месцы, — дабітна сказаў.

Гэта, відаць, памагло, бо сціхлі брыдкія жарты з нас, асабліва з мяне як жанчыны. Павялі нас у невялічкі пакоік, абклеены таннымі блакітнымі абоямі, і пакінулі адных. Мы пачалі разглядацца.

У адным кутку якіясь ланцугі, далей гумовыя кішкі, нагайка... Падымаю вочы на сцены.

— Тум, глянь... Што гэта?

У сцяну ўбіты два цвікі на адлегласці прыблізна ў 1 метр. Каля кожнага плямы яшчэ не зусім засохлай крыві...

— Ціха... Не трывожся, гэта так нешта... глупства...

А я, дрыжучы ўсім целам, вачэй не магу адарваць ад гэтых кривавых плям.

Прыйшла якаясь жанчына, абшарыла мяне бруднымі рукамі па ўсім целе. За ёй з'явіўся інспекцыйны, запісаў нас у кнігу арыштаваных і павёў у агульную камеру.

Ляснуў за намі ключ у дзвярах. Мы апынуліся ў досыць абшырнай камеры. Праз шклянныя шыбы ў дзвярах з калідора цмянае святло слаба азарала нашу новую кватэру. Памост зроблены з негабляваных дошак, пасярод тры цэментовыя тумбы з жалезнымі прутамі і шрубамі. Тут, мабыць, была калісь майстэрня з станкамі. Насупраць дзвярэй тры акны: адно з жалезнай кратай, два пакрыты тоўстай драцяной сеткай. За вокнамі — сцяна сінагогі. Пад вокнамі і налева каля сцен даўгія нары з негабляваных дошак. На іх, цесна збіўшыся адна каля другой, ляжаць чалавечыя фігуры — мужчыны і жанчыны. Хтосьці балесна безупынку енчыць і стогне.

З нашым прыходам некалькі фігур падняліся на локцях, азіраючы новапрыбылых. Месца на нарах не было. Разлажыўшы коўдру і падушку на адной з большых тумб, Тамаш, скурчыўшыся, неяк прымасціўся і, здавалася, быццам заснуў. Мне было не да сну. Прыцішаным крокам пачала хадзіць па камеры. Енк якойсь кабэціны балюча пранікаў у душу. Хто яна? Што з ёй? Падышла да яе. Пабачыўшы мяне, яна з трудом паднялася і, цяжка дыхаючы, папрасіла дапамагчы ёй выйсці. Я пастукала ў дзверы, і салдат з вінтоўкай пайшоў нас праводзіць. Ледзь-ледзь магла яе ўтрымаць, бо ісці сама яна не магла, відаць, пакалечаныя ногі мела.

— Што з вамі? — спытала яе ціха.

— Пабілі, дзетачка, пабілі сволачы гэтыя... каб іх... цяжкая смерць спаткала.

— За што? — ледзь змагла я прагаварыць.

— За што? Сама, каточак, заўтра пабачыш... Чапляюцца да жанок, прыстаюць... Учора... Толькі я памылася... падскочыў

адзін... абняў... хацеў пацалаваць... Я, ведама... з імпэту і ляснула яму па мордзе... Тады ўсе... як накінуліся на мяне... і пачалі біць хто чым мог... Прыляцелі афіцэры... Адзін з іх схваціў мяне за валасы... пачаў таўчы галавой аб сценку... а другі... збіў мяне з ног і ўсе пачалі нагамі біць... у жывот, у грудзі, у плечы... Усе арыштаваныя плакалі... але ніхто не пасмеў бараніць... Вопратку парвалі... усё ў крыві... няма ў што змяніць²⁸⁶.

Раніцай я бачыла ў гэтай камеры сцяну, забрызганую яе крывёй. Гэта была фельчарка Брадоўская, жанчына каля 30 гадоў, арыштаваная па даносе яе асабістага ворага, шантажыста і спекулянта. Абвінавачвалі яе ў перасылцы да бальшавікоў медыкаментаў.

А гадзіне 3-й гэтай жа ноччу прывялі яшчэ адну пару — Баландовіча з жонкай. Абое маладыя, элегантна апранутыя: ён у белых нагавіцах і лакерках на нагах, яна — у белай сукенцы. Вяртаючыся са шпацыру, найшлі дома «гасцей»... Не дазволілі ім і пераапануцца.

Пад раніцу прыбыло яшчэ 11 чалавек сялян з Мінскага павета. Усе з аднэй вёскі гаспадары са старастам і папом на чале былі арыштаваны за тое, што адважыліся падпісаць просьбу аб звальненні аднаго маладога хлапца. Поп змоцніў гэту просьбу сваёй рукой і пячаткай.

— Б'юць і плакаць не даюць, — кажа адзін сялянін, — забіраюць лепшых людзей, а як уступішся, дык і цябе разам цягнуць. Мы ж ведаем, што ён не быў камуністам, але... кажуць, быццам ён у жандара страляў, — сказаў ужо ціхенька, азіраючыся на дзверы. — Бог яго знае, мо і праўда...

— Нічога, братцы, — адзваецца поп, — пацерпім і мы крыху. Чым больш цярпення, тым бліжэй збавенне. Мо дачакаемся лепшых дзён хоць для ўнукаў нашых.

Раніцай усе паўставалі і пачалі азіраць новенькіх, а новенькія — тубыльцаў. І каго ж тут няма! Тут і поп, і афіцэр, і вучыцель, і цырульнік, і сялянін, і спекулянт, тут і доктар, і каапэратар, і друкар, і паштар... словам,

Але і ёсць тут народу, аж страх...

І роду ўсякага, і стану, і веку —

Хто не жыве на зямлі — таго тут нямаш...²⁸⁷.

Да раніцы ў камеры было звыш 60 чалавек. Побач з нашай камерай была яшчэ адна каморачка, куды нас пускалі мыцца, малая, цёмная, заліта вадой, без нар. Там, у кутку, на мокрых стружках на зямлі сядзелі некалькі асоб. У тую каморку саджалі вязняў для ізаляцыі ад усіх іншых.

Каля паўдня падалі нам вузялок, у якім былі гатаваныя яйкі, хлеб і місачка яечнай кашы. Хто б гэта мог прынесці? Нагаварыла пару жанчын і папрасілася «да ўстэмпу». Нас выводзілі праз галоўныя дзверы на вуліцу, праз якіясь 10 крокаў у браму і аж у канец доўгага двара. Па другой старане вуліцы звычайна стаялі сваякі ці сябры ў надзеі пабачыць вязняў, як іх выводзяць. Я зразу ўбачыла Антона. Ён кінуўся да мяне, але вокрык салдата і настаўлены карабін са штыком спынілі старога.

— Антон, браток, дзякую, родненькі!

Пабачыўшы, як стары выцірае далонню вочы, я не магла больш нічога сказаць, сціснула ў горле.

Пад вечар у нас крыху павальнела. Брадоўская, старая Турэцкая з сынам, дачкой і пляменніцай і іншыя былі адпраўлены ў астрог. Засталося каля 20 душ. Мы ўстроіліся на краі нар пад акном. Разаслалі коўдру, палажылі падушку і чуліся зусім добра. Маімі суседзямі былі з аднаго боку Тамаш, а з другога — адзін цырульнік, маленькі, худзенькі, лысы, з казлінай бародкай, вельмі ўслужлівы, асабліва таму, каму лепш есці прыносяць. Мы ўжо цешыліся, што ёсць шмат месца, усе на нарах ляжаць, дыхаць лягчэй... Але людзі, якія ўжо нямала часу тут бытавалі, расчароўвалі нас, кажучы, што не доўга так будзе. І запраўды, вечарам ужо ніводнага вольнага месца не было на нарах, ляжалі, як селядцы ў бочцы; калі хто хацеў перавярнуцца на другі бок, дык усе падымаліся. А пад раніцу чалавек 20 сядзелі і ляжалі на кафлевай пасадцы. І так было кожны дзень: днём адпраўляюць у астрог, а на іх месца ноччу з'яўляюцца новыя ахвяры панскага тэруру.

Прычыны арышту былі розныя. Побач з палітычнымі актыўнымі падпольшчыкамі сядзяць выпадковыя людзі, абсалютна бязвінныя. Койданаўскія вучыцелі былі арыштаваныя шпіком пры дзвярах кватэры Ярашэвіча, які скрываўся.

У старой Турэцкай у кішэні яе паліто найшлі камуністычную адозву (яна кажа, што гэта было ёй зумысля ўсунута ў кішэню падчас вобыску). Аднаго дня прывялі 10 чалавек, у тым ліку двух сівенькіх старыкоў і трое малых дзяцей. Усіх іх затрымалі ў малочнай, куды яны заходзілі купіць хто малака, хто масла, сыру. Там, аказваецца, была яўка падпольшчыкаў. Гаспадыня крамы Шыфра Тунік была камуністкай. Вось і хапалі ўсіх, хто прыходзіў у краму. Дзяцей і старых неўзабаве звольнілі, а рэшту ўсіх пакінулі.

— За што ты сядзіш? — пытае хтось маладога сялянскага хлапца з Бабруйскага павета.

— А вось за што: у нас на вясковых могілках пахавана некалькі сялян, якіх расстралялі польскія жаўнеры яшчэ Доўбар-Мусніцкага. І вось 1 мая якісь чорт ушчаміў у дубец чырвоны шматок і заткнуў яго на магіле. Адна ведзьма-баба сказала, што гэта я зрабіў. Вось забралі і трымаюць, чэрці, ужо тры тыдні. Але скулу яны што даведаюцца. Ніхто не бачыў, хто і калі гэта зрабіў. Яны і дубец той, і чырвоную трапачку арыштавалі ды на дапросе тыцкаюць іх мне пад нос, ці не пазнаю...

У суботу 29 мая каля гадзіны 7-й вечара ўпіхаюць якогася рабочага. Абарваная вопратка, рукі чорныя, твар замурзаны. Стаіць, паціскае плячыма ды смяецца сабе ў вусы. Азірнуў усіх навокал і пытае:

— Куды гэта я папаў?

Усе ў камеры зарагаталі, і ён смяецца. Падскочылі цікавейшыя (першым пры ім апынуўся цырульнік) і засыпалі пытаньнямі: дзе арыштавалі? за што? Ён аж вочы вытарашчыў з перапуду.

— Дык гэта тут арыштаваныя?

— А ты што думаў? Прывялі яго, а ён і не ведае куды... Вось чалавек!

— І вы арыштаваны? І вы? І вось яны? — паказвае пальцам то на аднаго, то на другіх. — Няўжо ж тут праклятая дэфензіва?

Новы ўзрыў хохату.

— Авохці мне!.. Вось папаў!.. — але праз хвіліну крыху супакоіўся. — Яно-то добра пасядзець з парадачнымі людзьмі,

паглядзець на іх, пагутарыць... Але ж мне дахаты трэба! Жонка, дзеці чакаюць.

— Дык кажы, як гэта ты папаў сюды? — дапытваліся нецярплівыя.

— Як папаў?.. Ды ніяк! Ішоў з работы дахаты, атрымаўшы тыднёвую палучку, ды чорт мяне панёс па гэтай вуліцы, каб яна свету не бачыла. Ішоў, ішоў ды захацелася мне, не тут кажучы, па маленькай справе. Я і павярнуў у браму, якая трапілася на вока. Каб знаў, якая гэта брама, — за дзесяць вёрст бы яе абмінуў...

— Ну?

— Вось і «ну»! Толькі завярнуў за гэту праклятушчую браму, аж хтось цоп мяне за каўнер. Гляджу — салдат. «Даруйце, — кажу, — я не знаў, што тут няможна, я ўжо ў другое месца пайду». — «Стой, я табе лепшае месца пакажу», — і пацягнуў, сукіні кат, сюды... Зрабілі вобыск, забралі грошы...

Некалькі дзён праседзеў з намі гэты рабочы, бядуючы, што сям'я галодная засталася без капейкі, і не ведаюць, што з ім здарылася. Урэшце яго забралі ад нас, але ці на волю, ці ў астрог — ніхто не ведаў²⁸⁸.

Стары Шэнкер з нямым сынам і старуха Райцэс з дачкой Соняй сядзелі за тое, што не ведалі, дзе падзеліся іх кватаранты (у Райцэсаў наймаў пакой камуніст Паўлоўскі, які пасля арышту Тышкевіча і Цыбульскага скрыўся).

Парадак нашага дня быў вельмі просты. У 7 гадзін раніцы ўсе падымаліся, праціралі вочы і першым чынам партыямі па 7—10 чалавек ішлі пад канвоем «до ўстэру». Кожны нецярпліва чакаў сваёй чаргі. Наогул, стараліся як найчасцей хадзіць туды, бо гэты «ўстэр» быў наш адзіны від шпацыру, які мы і стараліся выкарыстаць. Пасля кашмарнай ночы, пасля страшэннай духаты і смуроду выходзіш раніцай на чыстае паветра. Сонейка так ласкава свеціць і грэе, галубіць, цалуе цябе сваімі мяккімі залатымі прамянямі; дрэўцы шэпчуць сваімі лісточкамі і супаккойваюць нервы, голяць мукі перажытай ночы; салодкі, духмяны пах вясны-красуні ў паветры; птушачкі пяюць гімны сонцу і волі...

Сонца! Сонца мне дайце, чыстага паветра! Волю мне вярніце! Адзін толькі раз сёлета была на полі, у лесе са школьніцамі. А я ж так люблю сонца!.. Аднойчы, адарваўшыся ад работы, я спытала ў Тума:

— Як ты думаеш, дзе мы правядзём гэта лета? Паедзем да бацькоў на вёску ці, як і мінулае лета, будзем адпачываць на турэмных нарах?

Апрача таго, такі шпацыр меў і другую прывабную старану: можна было пабачыць людзей, якія ішлі па вуліцы зусім вольна, без салдата з вінтоўкай, маглі глядзець на сонца і дыхаць, колькі самі хацелі. А здаралася і знаёмых або сваіх родных здалёк пабачыць²⁸⁹.

У першы дзень нашага зняволення каля паўдня нам перадалі вузюлок, у якім былі гатаваныя яйкі, хлеб і місачка ячнай кашы. Хто б гэта мог прынесці?

— А ведаеш, Журавінка, хто нам прынёс перадачу? — пытае Тум, вярнуўшыся з неабходнага «шпацыру». — Антон. Стаіць старычок на другой старане вуліцы і глядзіць у дзверы нашага прыбытку²⁹⁰. Як пабачыў мяне, кінуўся наперад, але затрымаўся перад настаўленым штыком канвойнага і пачаў слёзы выціраць.

— Гэта ж ужо больш гадзіны, як перадачу прынеслі, і ён усё стаіць?

Хацелася і мне яго пабачыць, але толькі праз 1,5 гадзіны нас, жанчын, павялі. Антон усё стаяў, прысланіўшыся да плота на супраць дзвярэй.

— Дзякую, браток! — гукнула я. — Пацалуй ад мяне жонку і дзетак.

— Няможна, няможна гаварыць! — крыкнуў за мной салдат.

А як вярталася назад, Антон, каб бліжэй мяне пабачыць, прайшоў сяродкам вуліцы, сціраючы даланёй слёзы. На ганку я яшчэ раз азірнулася — Антон стаяў, зняўшы шапку.

Пасля ранняга «шпацыру» на другі панадворак і назад ішлі па чарзе мыцца ў гнілую каморку. Тады ўжо браліся за яду. Часамі, усунуўшы ў лапу салдату некалькі марак, прасілі яго прынесці кавы. Пазней камендант варты легалізаваў гэты звычай, не гань-

буючы такім даходам. Без яго дазволу нельга было пасылаць па каву. Ён браў грошы, пасылаў салдата па каву, але ў камеру прыносіў сам і ніколі пры гэтым не даваў рэшты грошы.

Казённае харчаванне складалася з кілаграма хлеба на траіх праз дзень і смярдзючай чорнай кавы.

Па колькі разоў у дзень, асабліва пры змене інспекцыйнага і варты рабілі «zbiórkę» (пераклічку): трэ было станавіцца ў два рады, выкліканы па прозвішчы вязень адходзіў у старану. Пры гэтым заўсёды поўна было жандараў, шпікаў і скаўтаў на ганаровай службе «dla ojczyzny». Яны пільна ўглядаліся ў кожнага вязня і часам запісвалі іх прозвішчы ў блакноцік.

Ад 1-й да 3-й гадзіны падаюць перадачы. Усё, ведама, падлубана, парэзана... А калі ў гэты час дзяжурыць камендант Акушка, дык толькі частка перадачы трапляе да нас — усё лепшае і смачнейшае Акушка пакідае сабе. Аднаго дня мне перадалі коржыкі, выпечаныя з чорнага хлеба. Я пачаставала імі жанчын, якія не атрымлівалі перадач. Адна з іх, грызучы коржык, раптам папярхнулася і, хуценька сцяўшы зубы і вытарашчыўшы са страху вочы, якісь час сядзела, а пасля ткнулася ў падушку і неўзаметку выплюнула ў кулак. Праз якісь час у часе «шпацыру» сунула мне ў руку камочак вільготнай паперкі. Аказалася, у коржыку была запечана запісачка: «Чакаем хуткага вашага вызвалення. Вашы вучаніцы». Не трэба хіба казаць аб тым, як моцна мяне ўзрушыла гэта. А то раз было: падае мне салдат перадачу і букецік чырвоных руж.

— Хто прынёс? — пытаю.

— Якаясь паненка.

— Занясіце ёй, калі ласка, гэту пасудзіну і папрасіце, каб яна пачакала на вуліцы.

Маладзец, салдацік! Вярнуўся, сказаў, што чакае, а пасля ўзяў карабін і галёкнуй:

— Кабеты, хто хоча «do ustępi»?

Выходжу і пільна шукаю вачыма сярод публікі на другой старане вуліцы. Пэля! Мілая родная Пэлечка! Пасылаю рукой пацалунак. Задрыжэла сэрца. Боль у душы і радасць адначасна... Працягваю к ёй рукі, і слёзы пакаціліся з маіх вачэй. А яна

стаіць пахмурная, такая суровая... А як вярталіся назад, яна ішла насупраць нас па нашай старане. Я не магла стрымацца і задрыжэла ўсім целам ад плачу. Пэля яшчэ суравейшай стала і, зірнуўшы з-пад сцягнутых броваў сільным поглядам, з моцай шапнула:

— Трымайся! Будзь сільнай!

Падбег салдат і з грубай лаянкай адпіхнуў яе прыкладам на сярэдзіну вуліцы.

А вось як мне Пэля пазней апавядала на бачанні ў турме аб гэтых нашых спатканнях на вуліцы:

— Дзіўнае ўражанне ты робіш сваім выглядам. Так рэзка выдзяляешся спаміж усіх арыштаваных жанчын: стрыжаная, буйная чупрына ў завітках, чырвоная сукенка з накінутай паверх народнай шэрай світкай... За плячыма салдат з вінтоўкай... Першы раз я была страшэнна злая на цябе: ты заплакала. Я цябе разумею, але гэтыя каты не павінны бачыць нашых слёз! Мы павінны быць сільнымі, а для іх мець усмешку пагарды. І мне балела тое, што твае слёзы бачыць гэта подлае звяр'ё. Але як другі раз мы спаткаліся і ты крыкнула: «За волю не страшна цярпець! Хай жыве змаганне!» — тады і я заплакала.

Найбліжэйшым да нашай камеры і да нас быў адзін з сядыстаў меншай маркі камендант варты Акушка, страшэнна дурны, хам і подленькая скаціна. Найбольш ад яго цярпелі адзінокія жанчыны і старыкі. Ці то маладая жанчына, ці сталая, калі не мела ў якасці апекуна мужа ці брата, кожнай не даваў праходу, зачапляў, прыставаў са сваімі бруднымі заляцанкамі, даваў поўную волю сваім рукам. За яго прыкладам ішла ўся яго каманда. Ці раз бывала, што дзяўчына ці то жанчына, стомленая ўсім перажытым, моцна засне, раптам будзіцца з крыкам жаху ў абдымках салдата. А хай паспрабуе бараніцца, як Брадоўская, то здэкам і канца не будзе. І няшчасных жанчын бралі пад сваю апеку больш сільнейшыя характарам мужчыны, таварышы па няшчасці. Над старыкамі Акушка любіў паказаць сваю ўладу. Ён загадваў ім падмятаць камеру і вартоўню, збіраць і выносіць смецце голымі рукамі, калі можна было гэта зрабіць лапатай або дошачкай, і не дазваляў маладым вырочаць

старыкоў. Забараняў старым сядзець або ляжаць на нарах, па некалькі разоў станавіў іх каля сценкі на 2—3 гадзіны. Кожную ноч пад раніцу прыходзіў Акушка лічыць арыштаваных і пад лік «адзін, два, тры...» кожнага пералічваў з усяго размаху сваім стэкам, з якім ніколі не расставаўся.

Другім катом, які меў большую вагу, як Акушка, быў жандар «плютоновы»²⁹¹. Яшчэ зусім малады хлапец, маленькага росту, быў бы нават даволі прыгожым з твару, каб не лютая зверскасць, якая выглядала з яго вачэй. Гэта быўшы польскі скаўт, які ахоўнікам пайшоў на вайсковую службу ў жандармерыю.

Сярод ночы чую якісь енк у вартоўні. Праз хвіліну адчыняюцца дзверы, упіхаюць якогась маладога, франтавата апранутага хлапца, за ім убягае плютоновы — «карэнтшы», як яго празвалі за яго маленькі рост, і, б'ючы хлапца рэвальверам і дзеўбаючы нагамі, крычыць:

— Рече до го́гу! Рече до го́гу і кре́сьціе! Рукі ўверх! Рукі ўверх і круціся!

Той падняў абедзве рукі ўверх і пачаў ваўчком круціцца.

— Паўгадзіны так круціся!

Ужо выйшаў жандар і дзверы на ключ зачыніў, а Цытрыноўскі — так звалі новапрыбылага — усё круціўся з паднятымі рукамі.

— Дурак! — пачуўся голас з нар. — Апусці рукі ды садзіся.

На хвіліну спыніўся на гэты голас, але яшчэ вышэй падняў абамлеўшыя рукі і зноў закруціўся.

— Ну і дурань жа! — не стрымалася ад смеху некалькі чалавек²⁹².

Цытрыноўскі зноў спыніўся, азірнуўся кругом і, зразумеўшы, відаць, што знаходзіцца сярод арыштаваных, апусціў рукі і цяжка ўздыхнуў.

Аднаго дня арыштавалі ўсю сям'ю Богіных: трое хлапцоў і чацвёра дзяўчат. Яны трое сутак прастаялі ў канцылярыі на выцяжку, забаранялі ім павярнуцца або адазвацца адзін да другога. Толькі падчас яды дазвалялі пасядзець на зямлі. Няхама Богіна, хворая на туберкулёз тазабедраных касцей, таксама мусіла стаяць, аж пакуль не самлела.

Гэта першыя здзекі, якія ўжываюцца да новапрыбылых, часта зусім апалітычных, бязвінных у адносінах да белапалякаў. Прытым ніякіх допытаў, нічога! Ось, стаі тварам да сценкі, пакуль не самлееш, глядзі ў адзін пункт і не зварухніся, а не — дык пачнуць пярыць жалезнымі ланцугамі²⁹³.

Чым горшыя для палякаў справы былі на фронце, чым бліжэй пасоўвалася Чырвоная армія, тым больш лютавалі панскія служкі.

Ужо два дні ў вартоўні знаходзіцца маладая прыгожая дзяўчына. Яна то стаіць тварам да сценкі, то ляжыць на зямлі на самым праходзе. Яна мне нагадвала Маргарыту з апошняга акта оперы «Фаўст»²⁹⁴. Паверх чорнай сацінавай спаднічкі блакітная кофтачка, светлыя пушыстыя валасы рассыпаюцца ў бязладдзе, поўныя, сінія, як майскае неба, вочы абрамлены цёмнымі вейкамі і густымі цёмнымі брывамі. З яе твару і вачэй выглядала энергія і вялікая сіла волі²⁹⁵. Днём не так мучылі яе, дазвалялі паляжаць на падасланай нажутцы, але праз усю ноч чутны былі кароткія выкрыкі «карэнтыша» і яе барматанне, а то і вясёлы іранічны тон. «Карэнтыш» загадваў ёй стаяць, не варушыцца і маўчаць, а яна нічога сабе з гэтага не рабіла.

— Я не магу стаяць, — чуўся яе голас, — мне ногі баляць... І як вам не сорам? Такі малады, а ўжо столькі ў вас жорсткасці... А вы самі пакажыце, як мне стаяць, ды паспрабуйце хоць з гадзіну так пастаяць, — гаворыць, ходзячы па вартоўні, а то і прысядзе²⁹⁶. Тады ён зрываўся са свайго месца і біў яе скураным бізуном ці жалезнымі кайданамі. Але ніводнага крыку з яе вуснаў, ніводнай слязінкі з вачэй. І гэтыя здзекі ўжо трое сутак працягваюцца. Мы ўсе дзівіліся з яе жалезных нерваў, з яе вытрываласці і з самаахвотнай фатыгі маладога жандара. Гаварыць ёй з намі было забаронена, і я ніяк не магла даведацца, хто яна такая. На маё пытанне камендант варты адказаў:

— Яе расстраляюць.

Улучыўшы мінутку, калі ёй дазволілі пайсці памыцца, я пайшла туды, каб набраць вады для піцця. Спаткаліся з ёй у дзвярах каморкі. Салдата паблізу не было.

— Хто вы такая? — пытаю. — Як завецесья?

— А вам нашто гэта ведаць?

— А дзеля таго, што гісторыя павінна знаць імёны мучанікаў за волю... Мо хто з нас і выйдзе калі-небудзь жывы з іх рук.

— Соня Пікус, — ціха адказала, і буйныя слёзы пакаціліся з яе вачэй, першыя слёзы за доўгія дні і ночы мукі.

Пазней прывялі яе да нас у камеру. Яна кінулася на першыя, якія на вочы трапіліся, няроўныя дошкі і доўга ляжала, закрыўшы галаву. Я пачала клапаціцца аб выгаднейшым месцы для яе, хацела пакарміць.

— Радзі Бога, не чапайце мяне, пакіньце, — прастагнала і са злосцю дабавіла: — Гэта вы вінаваты, што я... расксіла.

Цэлы дзень старалася яна як найдалей быць ад мяне і хмурыла бровы, калі заўважала, што я прыглядалася да яе. Усё хадзіла ўзад і ўперад па камеры і напывала, але адчувалася, што гэты напеў быў штучны.

— Што ў вас за вочы? — казалла мне позна ўвечары. — Як гляну на вас, дык самі слёзы коцяцца. І сама не ведаю, ці мне самой сябе, ці вас шкада... А мо таму, што вы першая падышлі да мяне з такой цёплай ласкай? Я даўно адвыкла ад гэтага...

У далейшым супольным жыцці ў няволі я добра спазнала яе характар. Але аб сваім мінулым жыцці яна ніколі не гаварыла. Ведала толькі, што яе захапілі, калі яна каторы ўжо раз пераходзіла лінію фронту ў якасці сувязной з падпольнай камуністычнай арганізацыі.

Соня Пікус — гэта надзвычай сільная, крыху дзікая натура, нават жорсткая, што зусім не пасавала да яе даволі мілавіднага вобліку. Яна фанатычна была аддана ідэі камунізму, але, не маючы патрэбных ведаў у палітычнай тэорыі, будучы малаадукаванай, яна не магла быць добрым прапагандыстам у той час, не магла спакойна і талкова весці дыскусію з людзьмі розных палітычных напрамкаў, якія знаходзіліся ў камеры. Яна з пенай кідалася, пачынала крычаць, зневажаць тых, якія ёй супярэчылі, і гэтым толькі адпіхвала ад сябе тых, якія шчыра шукалі праўды ў жыцці²⁹⁷.

У варшаўскай «Сербіі» і ў Вронках²⁹⁸ мы ўжо былі з ёю ў розных камерах і рэдка бачыліся. Пазней чула, што яе абмянялі

палякі на сваіх вучняў у Савецкім Саюзе, вучылася ў Інстытуце чырвонай прафесуры і ўрэшце са смуткам пабачыла ў «Праўдзе» яе партрэт у жалобнай рамцы і некралог...

Праз пару дзён пасля Соні Пікус паявілася ў нашай камеры Роза Цыпкіна. Гэта была лагодная, чыста жаночая натура. Яна любіла кветкі, сонца, малых дзетак, яна горнецца да ўсяго прыгожага, чыстага. Роза не была камуністкай, а толькі спачуваючай. Яна была пад сільным уплывам Соні, аднак не ўва ўсім з ёй згаджалася. Разыходзіліся яны ў нацыянальным пытанні. Роза любіла свой народ, сваю мову і прызнавала права кожнага народа на сваё самавызначэнне. Для Соні не існавала нацыянальнага пытання. Любоў да роднага краю, да роднай мовы ўважала шкодным перажыткам²⁹⁹.

Зразу пасля арышту Розу пачалі катаваць. Два дні падрад катавалі, на трэці дзень прывялі старых бацькоў і ў іх прысутнасці катавалі да страты прытомнасці. Аблююць вадой, ачуняць і зноў пачынаюцца нялюдскія здзекі і катаванні. Бацька і маці, глядзячы на мукі сваёй адзінай дачкі, абамлелі. І так на працягу некалькіх гадзін. Бацькі стаялі перад Розай на каленях і малілі, прасілі, цалуючы яе рукі:

— Розачка, дзетачка, не муч ты сябе і нас, злітуйся... Скажы ім, скажы ўсё, што ты знаеш. Ах чаму ж я табе такую волю дала, чаму я не глядзела, хто да цябе прыходзіў? Я ж бы цяпер выратавала цябе, я ж бы ўсё расказала, каб знала...

— Мама, — шаптала Роза спечанымі вуснамі, выплёўваючы кроў, — для мяне горшая мука будзе, калі я зненавіджу цябе. Маўчы! — і трэці раз самлеўшы, ссунулася на зямлю.

Ледзь жывую ўкінулі яе да нас.

Прыйшоў чарод і на Соню. Забралі і яе на катаванні... Немагчыма апісаць усе рафінаваныя спосабы катавання, якім падвяргалася Соня. Гэта катаванні і было першاپрычынай яе хваробы, якая паволі развівалася і ўрэшце сагнала яе ў магілу.

Яшчэ да нашага арышту, у першых днях мая была раскрыта падпольная арганізацыя на Серабранцы ў Мінску, і паміж іншымі былі арыштаваны Вера Пагірэйчык і яе брат, здаецца, Аляксандрам яго зваць. На вывешаных па вуліцах абвестках

сярод іншых прозвішчаў, памятаю, было прозвішча і Пагірэйчыкаў. Брат расстраляны, а Вера асуджана «Sadem doražnum»³⁰⁰ на 10 гадоў цяжкіх работ. Пасля майго звальнення ў Лодзі даведалася ад адной медычнай сястры, што Вера Пагірэйчык ляжыць у шпіталі і хутка будзе радзіць. Гэта прыгожая 18-гадовая дзяўчына пры дапамозе наркатыку была згвалтавана праз жандара на допыце 4 мая ў гэтай жа дэфензіве.

Найбольш лютымі катамі былі сам Красуцкі і два яго любімыя вахмістры. Красуцкі спачатку толькі глядзеў, як пад яго камандай вахмістры катавалі, і прыдумваў штораз іншыя «мудрэішыя» і страшнейшыя спосабы, урэшце ўскакваў і пачынаў сам біць нагамі, абутымі ў цяжкія каваныя амерыканскія боты. Жанчын заўсёды біў нагамі ў ніз жывата. Было некалькі выпадкаў вырэзвання скуры пасамі або квадратамі і націрання ран соллю.

Салдат варты апавядаў нам, што, прыехаўшы з правінцыі, паручнік дэфензівы крытыкаваў тутэйшы спосаб катавання. У яго куды прасцей усё гэта адбываецца: «Не прызнаецца? Прыстаўляю дошку да плячэй, вухну раз-два молатам, адаб'ю лёгкія і выпушчаю на волю. Прынамсі ў турмах свабодней і знакаў на целе ніякіх не застаецца. А вы можаце наравацца на якуюсь камісію».

Допыты і інквізіцыі адбываюцца заўсёды ноччу. Днём спакойна, ніхто нас не трывожыць. Рубінштэйн цэлымі днямі распявае арыі з «Сільвы», часамі і ўся камера хорам грывне: «Мы кузнецы», «По морям, по волнам»³⁰¹, а то пад беларускую «Бульбу» і прытупне хто-небудзь. Але к 11 гадз. вечара ў вартоўні раздаецца каманда: «Вачнось!» — і ўсе заміраюць. Гэта значыць, што прыбыў Красуцкі і зараз пачнуць выклікаць на допыты і на мукі. Вязні ўкладваюцца нібыта на спачын, але ніхто не спіць, кожны думае, ці не надышла ўжо яго чарга³⁰².

Кожны вечар Роза падыходзіла да мяне, каб дакрануцца сваімі рукамі і тварам да маіх рук, верачы, што пасля гэтага яе не пацягнуць на новыя мукі. Яна казалася, што дотык да маіх рук супакойвае яе нервы і трывожныя думкі³⁰³.

А гадзіне 11–12-й ночы ўваходзіў інспекцыйны або вахмістр і забіраў першую ахвяру. Праз якісь час дзверы расчыняліся

і выклікалі другога, а той, які вярнуўся з допыту, ужо не меў сіл да нар дайсці... Кожны лязг ключа ў дзвярах востра праколваў мозг і нервы, кожны з нас здрыгаўся і з балючым напружаннем прыслухоўваўся³⁰⁴.

Дайшла чарга і да нас...

У ноч з 31 мая на 1 чэрвеня выклікалі на допыт Тамаша. Красуцкі ветліва папрасіў Тамаша сесці і пачаў шырока развадзіцца аб тым, як Тамаш павінен сябе трымаць на допыце. Справа вельмі паважная, і становішча Тамаша вельмі цяжкае.

— Я, — казаў Красуцкі, — ніколі сам справы не вяду і допытаў сам не раблю, даручаю гэта іншым. Аднак гэта справа настолькі важная, што я сам узяўся яе весці да канца. Вам не чага скрываць, бо я шмат маю матэрыялаў. Ведайце, што пад маім загадам знаходзіцца ў Мінску больш 50 афіцэраў-«wywiadowców»³⁰⁵, 900 тайных агентаў. За вашай кватэрай увесь час сачылі, і я маю пэўную інфармацыю аб тым, хто, калі і ў якой справе да вас прыходзіў. Нам вядома, што ў вашай кватэры быў штаб паўстанчай арганізацыі.

— Калі вам так усё ўжо вядома, дык нашто ж мяне пытаеце? Я вам ужо казаў і цяпер заяўляю, што ўсё гэта брахня, выдумкі вашых шпікаў і правакатара. Не верыце мне?³⁰⁶ Судзіце, калі маеце доказы ўсіх вашых абвінавачванняў.

— Доказы? — загрымеў Красуцкі. — Зараз вы іх атрымаеце.

Тамаша вывелі ў суседні пакойчык і пасадзілі ля адкрытых дзвярэй, завешаных цяжкай чорнай парцьерай. Насупраць Тамаша сеў за столік Вуйцік з алоўкам у руцэ над паперай і не зводзіў вачэй з Тамаша. За парцьерай Красуцкі дапытваў Антона Тышкевіча, таго, у шэрым капелюху, якога я выводзіла са сваёй кватэры праз чорны ход за два дні да нашага арышту.

Тышкевіч, як відаць, паўтараў свае ранейшыя паказанні. Ён сказаў, што перабраўся праз фронт са Смаленска з манда-там ад камуністычнай партыі з мэтай арганізацыі паўстанчага руху ў тыле польскай арміі і арганізацыі рэўкама пасля таго, як будзе заняты Мінск Чырвонай арміяй. У нас ён быў два разы. Дакладна апісаў план і абсталяванне нашай кватэры, сказаў, якія вяліся гутаркі, хто пры гэтым быў у нас і г. д.

...Тышкевіча затрымаў на вуліцы паліцыянт, які апазнаў у ім былога камісара пры савецкай уладзе. Падчас рэвізіі ў дэфензіве нашлі ў Тышкевіча запісную кніжачку, у якой паміж іншым быў запісаны наш адрас. Спыраша Тышкевіч адракаўся, што нас ведае і што быў у нас, пасля казаў, што заходзіў да нас у гандлёвай справе, а нарэшце выпяваў усё. Апрача Тамаша Тышкевіч выдаў і Цыбульскага.

Аб Цыбульскім мы ўжо ведалі да гэтага допыту ад таварышаў, якія разам з намі сядзелі ў камеры дэфензівы.

Цыбульскі, як нам расказвалі, меў мандат, падпісаны Троцкім. У Мінск прыехаў яшчэ зімой і назначаўся на пасаду Мінскага абласнога камісара. Яго выдаў Тышкевіч. Падчас арышту яго сільна білі. Яго жонку таксама арыштавалі і якісь час трымалі асобна ў мокрай каморцы. Яна, пабачыўшы скатаванага мужа і баючыся здэкаў з сябе, сама пайшла да Красуцкага і расказала ўсё, што ведала. Пасля гэтага яе зараз жа перавялі ў нашу агульную камеру. Цыбульскі пахіснуўся і папоўз штораз ніжэй і ніжэй у балота правакацыі. Першым чынам выдаў усіх, каго толькі ведаў у Мінску, нават тых, якія нічога не ведалі аб падпольнай дзейнасці Цыбульскага і служылі шырмай у якасці запрошаных гасцей на кілішак лікёру і мазурку падчас Вялікадня. Такім чынам праз яго былі арыштаваны Марк Кот з жонкай, Соня Пікус, Роза Цыпкіна, Рубінштэйн, Рабіновіч, Шэнкер з сынам, сям'я Богіных, Райцэс з дачкой і сынам, Рогаў і шмат іншых. Чым больш ён выдаваў, тым большыя меў прывілеі. Цыбульскай дазвалялася пайсці з праважатым на сваю кватэру памыцца, пераадзецца. Ём прыносілі добрыя абеды, ласункі, папяросы. Пару дзён — і Цыбульскі быў у агульнай камеры. Высокі, сутулісты, заўсёды з панура апушчанай галавой, нікому ў вочы не глянуў, да нікога, апрача жонкі, не прагаварыў, і ад яго ўсе адхіналіся. А Цыбульская цэлымі днямі напявала «Ваши пальцы пахнут ладаном» і іншыя песенькі з рэпертуару Вяргінскага.

Урэшце Цыбульскі выехаў кудысь з палкоўнікам Літоўскім. Пусцілі чуткі, быццам ён па дарозе ўцёк, а, як пазней выяснілася, ён паехаў у Вільню і, заходзячы са шпікам на кватэры сваіх

знаёмых партыйных таварышаў або пры сустрэчы з імі на вуліцы, выдаваў іх. Такім чынам, апрача Мінска, ён выдаў таварышаў Вільні, Беластока, Любліна і частку Варшавы. Пасля гэтага быў не толькі звольнены, але і атрымаў добрую службу ў варшаўскай дэфензіве II аддзела генеральнага штаба.

...Адправіўшы Тышкевіча, Красуцкі пазваў Тамаша і прачытаў яму пратакол паказанняў Тышкевіча і Цыбульскага³⁰⁷.

— Яшчэ раз вам паўтараю, што я сам узяўся весці гэту справу не дзеля забаўкі. Хай вам будзе ведама, што хто трапіў у мае рукі, той ні-ко-лі жы-вым не вы-хо-дзіць. Сёння ж вы разам з імі будзеце расстраляны.

Так закончыў свой допыт Красуцкі.

— Ітак, Журавінка, трэба быць гатовым на ўсё... — сказаў Тамаш, вярнуўшыся з допыту. — Мо гэтай раніцай... павядуць на Камароўку...

Зацяліся зубы, сціснуліся кулакі, але распачы не было. Што ж, на Камароўку дык на Камароўку! Хай бачаць, што беларусы ўмеюць змагацца і паміраць за вызваленне сваёй бацькаўшчыны. Патрэбна ахвяра? Мы яе даем, крывавую ахвяру свайго жыцця. Бо ўсё, што родзіцца ад жыцця, усё прыгожае, вольнае, светлае, — родзіцца праз мукі, цяпненне, праз кроў...³⁰⁸. Шкада толькі, што мы мала чаго яшчэ зрабілі добрага, бо мала жылі... Ну што ж... На наша месца дзясяткі, сотні паўстануць і створаць новае, вольнае, радаснае жыццё.

Няма больш у душы ні трывогі, ні смутку, наступіла нейкая светлая цішыня, вызваленне ад усялякай будзёншчыны, ад навакольнага асяроддзя, ад жыцця³⁰⁹. З узнёслым пачуццём я адчувала сябе ўжо па той бок жыцця. І думкі не было аб тым, каб заснуць на хвіліну ў гэту ноч. Кожны рух, які даносіўся з вуліцы, кожны крок у вартоўні насцярожваў: калі гэта ўжо па нас ідуць, каб весці на Камароўку. Паволі плывуць мінуты. Вось ужо і кароткая ноч канчаецца. Світае. Цяпер ужо нядоўга чакаць, бо днём не водзяць на расстрэл. Але вось і горад прачынаецца, ужо і на нарах зняможаныя людзі ўзнікаюцца, пачынаецца звычайны дзень, а нас не забралі. Чаму? У чым справа? Ён жа выразна сказаў зусім спа-

койным тонам, нават узяўшы пад казырок, што сённяшняй ноччу нас расстраляюць.

Аказалася, што лёс наш залежаў ад вынікаў партыйнага змагання Красуцкага — прадстаўніка польскай эндэцыі з пэпээсаўцам³¹⁰ Ваявудскім, афіцэрам II аддзела генеральнага штаба.

У гэты ж дзень апоўдні ў адсутнасць Красуцкага і яго верных спадручнікаў-вахмістраў у дэфензіву прыехаў Ваявудскі і загадаў выклікаць да сябе Тамаша. Ваявудскі ведаў аб прычынах арышту Тамаша і не скрываў, што справа вельмі і вельмі цяжкая, але ён хоча выратаваць Тамаша. Ён ужо быў з дакладам у гэтай справе ў галоўнакамандуючага Шаптыцкага і дабіўся таго, што Шаптыцкі адлажыў пакуль што зацвярджэнне прыказа аб расстрэле, чаго настойліва дамагаўся Красуцкі. Ваявудскі раіў Тамашу спаслацца на яго, што перагаворы з камуністамі, якія былі перарваны ў самым пачатку з прычыны арышту Тышкевіча, вяліся быццам з яго (Ваявудскага) ведама.

— Мне ўсё роўна, — казаў Ваявудскі, — ці вы мне верыце, ці не; ці бачыце ўва мне таварыша-сацыяліста, ці польскага шпіка. Я аднаго ў вас прашу: дапамажыце мне змагацца з Красуцкім, бо ў гэтым вядзецца змаганне з эндэцыяй, і ад вас часткова залежыць, хто з нас пераможа. Я хачу вас выратаваць не толькі праз асабістую сімпатыю да вас, у якую вы, пэўна ж, не верыце, але і з боку чыста нашых польскіх інтарэсаў. Нам не выгадна, каб вы асталіся ахвярай, каб народ беларускі бачыў у вас свайго мучаніка за яго волю, а нас, палякаў, лічыў сваімі катамі.

2 чэрвеня, у той час, калі выроўнівалі рады да «zbiórki», я заўважыла знаёмую фігуру ў вартоўні. Вачам сваім не верыла... Таўханула локцем Тамаша і паказала вачыма. Не было ніякага сумнення: гэта быў Янка Бялькевіч. І ён нас пабачыў і лыпнуў у наш бок сваім адным вокам. Запісаўшы ў кнігу арыштаваных, яго паставілі на «baszność» у кутку вартоўні. Так ён стаяў двое сутак, пакуль пазвалі яго на допыт. Праз гэты час Тамашу ўдалося спаткацца з ім, ідучы да «ustępi», і перакінуцца некалькімі словамі. Прычыны арышту Бялькевічу не сказалі.

— Ты нічога не ведаеш і не знаеш, — шапнуў Тамаш, — усё нягодная брахня... Разумееш?

— Добра, — такім жа шэптам адказаў Бялькевіч.

Тры разы яго выклікалі на допыт, пасля ўпусцілі да нас у камеру. Твар апухлы, вочы наліты крывёй, уся патыліца голенай галавы чорная, як вугаль, але быў бадзёры і вясёлы.

— Моцна білі, сволачы, — казаў нам. — Я не думаў, што можна так цяжка трываць. Нічога дзіўнага, што іншы і не вытрывае... Як толькі расцягнулі мяне і пасыпаліся першыя ўдары скручаным дротам і гумовай кішкай, я ўпіўся зубамі ў руку, каб не крычаць (адсунуўшы рукаў, паказаў нам прыкушаную да крыві руку), і ўсё-такі не выдзержаў, пры дваццатым удары заравеў, як бык... Ну, гэта-то глупства, але вось баюся, каб не звар'яець або запаленне мазгоў не дастаць: у галаве чую непарадкі... Надта ж ужо моцна па патыліцы білі, думаў, што ўжо мазгі праз вочы пырснуць.

Праз пару дзён прывялі ў нашу камеру і Берніка.

6 ці то 8 чэрвеня днём пачалі ўсіх па чарзе выклікаць у канцылярыю. Вуйцік на пратакольным бланку рабіў фармальныя запісы анкетнага парадку, некаторым, у тым ліку і мне, задаваў пытанні аб знаёмых, якіх мы маем у Мінску, хто да нас прыходзіў, да каго мы хадзілі і т. п. Нас дзівіла, што такія допыты вяліся ў спакойным тоне, без здэкаў і што праз усе гэтыя дні не паяўляўся ў дэфензіве Красуцкі. Ці то ён выехаў куды ў аператыўную камандзіроўку, ці мо Ваявудскі яго перамог? Аказалася неўзабаве правільным апошняе. На другі дзень пасля гэтых вызываў мы пабачылі новага шэфа дэфензівы, нейкага маладога афіцэра.

Амаль усім арыштаваным загадалі сабраць свае клункі, вывелі нас на вуліцу і пастроілі па 4 у рад тварам да турмы.

— Наперад марш!

Першая чацвёрка, у якой былі і мы з Тамашом, зацягнула песню:

Адвеку мы спалі і нас разбудзілі,
Мы знаём, што трэба рабіць:
Што трэба свабоды, зямлі чалавеку,
Што трэба паноў нам пабіць...³¹¹

Разявіла акаваную зяпу цэнтральная турма і паглынула нас усіх у сваю ўтробу. У турэмнай канцылярыі зноў перапісалі

ўсiх, адлучылі мужчын i павялі iх у камеры, а нас, 15 жанчын, зноў вывелі на вуліцу, пастроілі i павялі ў жаночую турму, якая знаходзілася непадалёк за чыгуначным мостам у завулку Маскоўскай вуліцы. Яшчэ ў канцылярыі далучылі да нас яшчэ адну маладую жанчыну. Па дарозе пачалі распытвацца ў яе, хто яна такая, за што арыштавана.

— Я, дзякаваць Богу, не палітычная, — бойка адказала маладзіца. — Мяне асудзілі на два гады. А за што? Нізашто! Я шукала для сябе адпаведнай кватэры, а на мяне набрахалі, што пасля майго агляду кватэры ў адных прапаў гадзiннiк, у другiх — туфлі, у iншых — яшчэ што... Пры вобыску сёе-тое знайшлі ў мяне, але ці ж мала ў магазiне прадаецца такіх самых рэчаў?

Наша цікавасць да яе прапала, i мы пакiнулі яе ў спакоi.

Вядуць нас па самым сяродку Захараўскай вуліцы. З абодвух бакоў i ззаду нашай калоны крочаць шчыльным радам жандары з карабiнамі ў руках. Iдзём вольным крокам, каб даўжэй падыхаць свежым паветрам, палюбавацца ясным сонейкам, паглядзецца на людзей: мо знаёмых пабачым. Пражожыя людзi на тратуары спыняюцца, пабачыўшы нас, пільна ўглядаюцца, мужчыны знімаюць шапкі i з адкрытай галавой праважаюць нас сумнымі вачыма. А вось i знаёмыя! Насустрач па тратуары iдуць дзяўчаткі — мае вучанiцы. На хвiліну спыніліся, быццам акамянеўшы, а калi я памахала ў знак прывiтання рукой, кiнуліся да мяне, але салдат груба адштурхнуў iх карабiнам. Тады яны павярнуліся i пайшлі па тратуары поруч з намі аж да самай турмы.

На турэмным падворку ў гэты час адбывалася ранiшняя прагулка. Як толькі расчыніліся вароты i нас увялі ў падворак, старая Турэцкая, якую тыдзень таму перавялі сюды з дэфензiвы, пабачыўшы нас, схапілася за галаву, крыкнула i асунулася на зямлю. Яна думала, што ўсе мы ўжо на волi, i чакала, што i яе хутка звольняць, аж тут... З плачам кiнуліся да нас таварышкі па няшчасцi, ахвяры здраднiка Цыбульскага. Аднак нам не дазволілі прывiтацца i пагналі ў пустую камеру для асабiстай рэвiзiі. Марта Кроль i тут умудрылася захаваць сцiзорык у жбанку з малаком. Пасля рэвiзiі нас адвялі ўсiх разам у 9-ю камеру. Там

ужо знаходзілася 5 незнаёмых жанчын. Камера не надта цесная ў два вялікія закратаваныя вакны насупраць дзвярэй. Направа і налева ўздоўж сцен такія ж, як у дэфензіве, нары з негабляваных дошак.

Мы ўжо ведалі, што тут, у жаночай турме, лягчэйшы рэжым, чымся ў цэнтральнай, што два разы на дзень даецца прагулка, на якой можна ўсім спаткацца, пагаварыць. З радасцю, што вырваліся з кашмару дэфензівы, мы наспех размясцілі свае клункі на нарах, уселіся ў рад і з вялікім пад'ёмам запелі перш «Інтэрнацыянал», пасля «Мы кузнецы» і іншыя рэвалюцыйныя песні, а ў канцы беларускую «Бульбу» і «Лявоніху».

— Ёсць з чаго цешыцца, — прабурчэла старая Райцэс, — што ў турму папалі...

— Каму турма, а каму турмачка, — заліхвацка адказала Марта Кроль, якая не ўпершыню ўжо сюды трапіла. — Для нас турма — дом родны!¹³¹²

— Ану, Манька, а цяпер мы ім свае песні паспяваем! — азвалася адна з 5 жанчын, якіх мы тут ужо засталі.

І пачаліся песні, прыпеўкі такога непрыстойнага, бруднага зместу, што ніхто з нас ніколі не чуў такой брыдоты. Мы сядзелі моўчкі, апусціўшы вочы, не маючы адвагі глянуць адна на другую. Наш бадзёры настрой знік. Здавалася, што бруднай сціркай сцэбанулі нас па твары, што з прыгожага, залітага залатым сонцам берага спіхнулі нас у смярдзючую брудную яму...

Так... Праўду сказала Райцэс, што няма з чаго цешыцца... Куды, у якое асяроддзе мы папалі? Што гэта за жанчыны?

Хутка мы іх усіх спазналі. Найбольш мяне зацікавіла Лёдзя, якая запрапанавала сваёй падружцы Маньцы спяваць блатныя песні. Гэта была высокая, стройная жанчына гадоў 27. Правільныя, амаль класічныя рысы твару, гладка зачасаныя светла-шатэнавага колеру валасы закручаны ззаду ў тугі і вялікі вузел. З-пад прыгожага лукападобнага згібу броваў пранікнёна глядзелі вялікія шэрыя вочы. Уся яе зграбная постаць пыша здароўем, нейкай вялікай жыватворнай сілай, энергіяй.

Марта¹³¹³, якая ўжо раней пабывала ў гэтай камеры, расказала нам, што Лёдзя — гэта граза ўсёй турмы: усе яе баяцца, усе

падлягаюць яе волі. Хай толькі хто паспрабуе ёй супярэчыць — аддубасіць так, што тая два дні не падымаецца. Месяц ці два таму назад Лёдзя з Манькай учынілі бунт. Кармілі ў той час зняволеных жанчын тухлай кашай. З дня ў дзень без якой бы там ні было змены тры разы ў дзень давалі кашу з гнілых ячменных круп. Ніхто з палітычных зняволеных не асмельваўся пратэставаць³¹⁴. Лёдзя раз накрывала на старшага наглядчыка, другі раз, а за трэцім разам, сустрэўшы яго на калідоры, адной рукой прыпёрла яго да сценкі, а другой нахлястала па твары злева направа, пасля павярнула яго і так паддала каленам, што старык заараў носам падлогу, пакінуўшы цуркі крыві. Пасля гэтага Лёдзя і Маньку загалі ў карцар — зусім пустую камеру без нар. Трое сутак, пакуль яны там сядзелі, ніхто ўва ўсім будынку не мог заснуць. Чаго толькі яны там не вычваралі! І ваўком вылі, і сабакамі брахалі, і кудахталі, і кукарэкалі, і нагвалт крычалі з усёй моцы, а кашай, якую ім падавалі, атынкавалі ўсе сцены ў камеры. Яны патрабавалі выклікаць да іх самога начальніка цэнтральнай турмы. На чацвёртыя суткі паявіўся начальнік з цэлым атрадам узброенай стражы турэмнай. Выстраіліся стражнікі ў дзве шарэнгі ад карцара да 9-й камеры з наганамі ў руках. У гэты ашчэраны наганамі калідор упусцілі раз'яраных жанчын. За плячыма стражы стаяў начальнік і вёў з імі перагаворы. На другі дзень знікла тухлая каша.

Перадачы, якія нам прыносілі, мы ставілі пад нарамi, бо іншага месца для схову жыўнасці не было. Але з начы то ў адной, то ў другой прападала перадача, і мы не адважваліся заяўляць аб гэтым: баяліся Лёдзі³¹⁵.

Найбліжэйшымі ад мяне суседкамі па нарах былі Лёдзя і Манька, якія занялі месца з краю, ля самага акна. За імі Вера — сялянская жанчына, за Верай было маё логава, а далей ужо ўся маладзёж, пераведзеная з дэфензівы.

Вера — замораная, схуднелая, абарваная жанчына, якая ўжо 11 месяцаў сядзела без допытаў, без следства па абвінавачванні ў забойстве груднога дзіцяці. Яна была адзінокай батрачкай у маёнтку аднаго пана. Калісь прыгожая і здаровая дзяўчына прыглынулася пану і пяць год таму радзіла аднаго сына,

а ў мінулым годзе паявілася другое дзіця. Яшчэ не ачуныла жанчына з родаў, як захварэла на тыфус. Пан загадаў выкінуць хворую з дзецьмі ў пуно. Доўгі час яна ляжала без памяці, а калі дайшла да прытомнасці, нованароджанага людзі ўжо пахавалі, а яе, яшчэ неакрэплюю пасля хваробы, пасадзілі ў астрог за дэ-тазабойства. Што са старшым хлопчыкам, дзе ён цяпер, яна нічога не ведала. Ніхто яе не адведвае, ніхто не прыносіць пе-радачы, ні разу яе не вызвалі на допыт...

Аднае ночы я міжвольна падслухала ціхую гамонку Лёдзі з Манькай.

— І чаго яна на мяне так пытліва глядзіць? — шэпча Лёдзя. — Вось, здаецца, у самую душу заглядае, здаецца, рукамі за сэрца хватае, рве там нешта, аж млосна робіцца і крычаць ад болю хочацца... А як яна да майго Яначкі падобна! — Памаўчаўшы хвіліну, зноў шэпча: — Асабліва як начную кашульку адзене... Валосікі светлыя, пярсцёначкамі завіваюцца, якраз як у Яначкі...

— Ну і цалуй яе, — з нейкай злосцю агрызнулася Манька, дабавіўшы некалькі непрыстойных слоў.

— Ой, і як бы хацела пацалаваць!.. — уздыхнула Лёдзя.

Аб кім гэта яны гавораць? Сярод усіх нас тут толькі я нанач апранаю начную кашулю і толькі ў мяне кудравыя валасы... Ну, пачакай жа, я ткі запраўды паспрабую дабрацца да тваёй душы!³¹⁶.

...Лёдзя сядзіць ля акна і скручвае з махоркі папяросу. У гэты дзень мне перадалі тры пачкі добрых папярос «Нора».

— Кіньце, панна Лёдзя, сваю махорку. Закурыце добрую па-пяросу, — кажу, працягваючы ёй цэлую пачку.

— Што вы? Што вы? — адказвае збянтэжана. — Нашто ж я буду вас крыўдзіць?

— Якая ж гэта крыўда? Падумаеш, дабро якое! Бярыце!

Яна адпячатала пачку, выцягнула адну папяросу, аддаючы назад мне пачку.

— Бярыце ўсе, — кажу, — а як гэтыя выкурыце, дык вось пад маёй падушкай будуць ляжаць яшчэ дзве пачкі, бярыце самі, не пытаючыся, і курыце. Мне, можа, яшчэ перададуць, а калі не хо-піць — такой бяды! — вы пачастуеце мяне сваёй махоркай.

Такіх здзіўленых, амаль спалоханых вачэй у яе я не бачыла яшчэ. Неяк сціхла яна, змоўкла, уставіўшы свае шэрыя вочы кудысь удаль і моцна зацягваючыся папяросным дымам.

З гэтага дня перасталі прападаць з ночы нашы прадукты з-пад нар³¹⁷. З гэтага дня мы больш не чулі брыдкаслоўя ў камеры. А калі Манька часам загне якое слоўца, дык Лёдзя як гыркне на яе, Манька і запнецца.

Аднойчы Шыфра Тунік рылася ў сваім вузляку, шукаючы чагось і нервуючыся пры гэтым.

— Чаго шукаеце? — пытаю. — Прапала што?

— Панчохі, апошняя пара панчоx, — шапнула Шыфра, каб Лёдзя не чула.

Але Лёдзя заўважыла гэта і, падышоўшы да мяне, пытае:

— Што там такое? Чаго яна шукае?

— Ат, нічога... — адказваю. — Сама недзе засунула панчохі і не можа знайсці.

Лёдзя зараз жа выйшла з камеры (яна працавала на кухні і мела права свабодна заходзіць у кожную камеру). Праз хвіліну мы пачулі крыкі і енкі з апошняй у калідоры камеры, дзе знаходзіліся выключна крыміналісткі, і зараз жа пасля гэтага вярнулася Лёдзя і падала Шыфры пару панчоx.

— Гэта вашы?

— Мае. Дзякую вам, — спалоханым голасам адказала Шыфра.

Усе надзівіцца не маглі з такой перамены ў Лёдзі, не ведалі, чым гэта вытлумачыць. Я здагадалася, але маўчала.

Улучыўшы часіну, калі ўсе з камеры выйшла на прагулку, а толькі адна Лёдзя засталася, я падсела да яе.

— Панна Лёдзя, вы так добра гаворыце і на польскай, і на рускай, і на беларускай мовах, што я ніяк не магу здагадацца, якой вы нацыянальнасці. Скуль вы родам? Дзе ваша бацькаўшчына?

— Па нацыянальнасці я полька з-пад Любліна.

— Вы ў горадзе радзіліся і гадаваліся ці на вёсцы?

— Радзілася я ў вёсцы. У бацькоў было два моргі зямлі і дзвяцера дзяцей. Пракарміць такую сям'ю было цяжка. Дома нэндза, голад... Мне было 14 гадоў, калі я пайшла з дома ў горад шукаць сабе працы, каб самой пражыць і сям'і дапамагчы...

— Ну, і як далей склалася ваша жыццё? Раскажыце мне аб сабе, панна Лёдзя.

Крыху памаўчала яна, глядзячы ў адзін пункт на сцяне, пасля рашуча трахнула галавой, глыбока зацягнулася папяросай і пачала апавядаць.

— Трапіла я на службу да аднаго фабрыканта. І на кухні працавала, і ў пакоях прыбірала, і бялізну мыла, словам, з ранку да позняй ночы аддухі не мела. А тут і сам гаспадар, і яго сынпадростак пачалі прыставаць ка мне, спакою не давалі. Я пажалілася гаспадыні, яна мяне злаяла: «Што ты за паненка такая, што пагарджаеш маім сынам? Іншая за гонар сабе мела б. А ён хай лепш дома мае ўцеху, чымся бадзяцца чорт ведае з кім. Тут-то я ведаю, што ты здаровая дзеўка. Але ты, мабыць, меціш на старшага пана, на мужа майго. Глядзі, сцерва, калі што заўважу, дык вочы табе выдзеру!» Ну, і пачалося пекла, а не жыццё. Днём натружуся, што ні ног, ні рук не чую, а ноччу і вачэй сплюшчыць нельга — бараніцца трэба то ад аднаго, то ад другога. Надаела мне такое жыццё, што хоць у рэчку кідайся! Пазнаёмілася неяк з Яначкам-разбойнічкам, пакахалі адно другога і пайшлі разам зганяць сон з сытых вачэй і дражніць нюх гончых сабак. Падабралася добрая кампанія, і пачалі раз'язджаць па розных гарадах і падчышчаць дзе што дрэнна схавана. Мокрай справай мы не займаліся і бедных людзей не чапалі, толькі багатых. А ў багатага што? Сваімі рукамі, сваім потам ён дабро нажываў? Другія на яго працавалі. Такое гэта яго дабро, як і маё.

— А што з Яначкам? Дзе ён цяпер?

— У цэнтральнай турме. Уся наша кампанія прыехала сюды ў Мінск з Вільні. Некалькі месяцаў мы тут добра папрацавалі, але буйная работа кончылася, не было ўжо тут чаго рабіць, і ўсе сабраліся ў Полацк, але Яначка нагледзеў адну работу і захацеў застацца. Як сэрца маё чула... Колькі я ні ўгаворвала яго: «Паедзем разам з усімі, не аставайся адзін!» — не паслухаў... А цяпер 9 месяцаў ужо, як бразгае, бедненькі, кайданамі на руках і нагах...

— Як жа ён папаўся? І чаму аж у кайданы яго закавалі?

— Папаўся па сваёй глупасці: двух кабаноў адкормленых выводзіў з хлява, ну і... злавлілі. Цяпер яму прыпісваюць аж 44 справы. Таму і закавалі... Ну, а вас за што пасадзілі?

— Мы, панна Лёдзя, таксама «зганяем сон з сытых вачэй», як вы кажаце, але іншымі спосабамі.

І пачала ёй гаварыць аб сацыяльнай няроўнасці, аб несправядлівасці і эксплуатацыі працоўных з боку памешчыкаў і капіталістаў — гэта яна і на ўласнай скуры адчула, — аб рэвалюцыйнай барацьбе з прыгнятальнікамі працоўнага люду. Гаварыла, як умела, а яна пільна слухала.

— Эх, панна Лёдзя! — закончыла я. — Каб вы былі ў нашых радах, каб разам з намі ішлі па аднэй дарожцы, колькі добрага вы маглі б зрабіць! З вашым характарам, смеласцю і адвагай, з вашай энергіяй, прыродным розумам як бы карысны былі ў рэвалюцыйнай дзейнасці!

Змоўклі на хвіліну.

— А вашы бацькі, панна Лёдзя, ведаюць, па якой дарозе ў жыцці вы пайшлі?

Сарвалася, быццам гарачым жалезам яе прыпаклі.

— Вы мне аб бацьках не ўспамінайце! — з нейкім надрывам крыкнула і выскачыла з камеры.

Да позняй ночы Лёдзя не паяўлялася ў камеры. Толькі як усе ўжо ўлягліся спаць, яна ціхенька ўвайшла, лягла на сваё месца, а праз хвіліну я пачула ціхі плач. Плач штораз усільваўся, перайшоў у галоснае рыданне і закончыўся нервовым прыступам. Усе паўскавалі, пазвалі назірацельку, папрасілі вальяр'янкi, але калі я падышла да яе і, абняўшы, пагладзіла па валасах яе і пацалавала, яна так моцна закрычала, што я, спалоханая, адышлася і баялася паказацца ёй на вочы. Усю ноч я не магла заснуць, балела душа, што я так растрывожыла яе рану, што нічым не магу дапамагчы ёй, не магу вырваць яе з ціны, у якую яна заблыталася.

На раніцу мяне выклікалі ў дэфензіву на допыт. Трое сутак мяне там трымалі. Справу вёў палкоўнік Літоўскі, якога спецыяльна вызвалі дзеля гэтага з Варшавы.

— Прашу, азнаёмцеся, — кажа палкоўнік, працягваючы мне першамайскую адозву, напісаную рукой Тамаша і адціснутую на гектаграфіе.

— А я з гэтым ужо знаёма, — адказала, не спрабуючы ў рукі ўзяць лістоўку.

— Дзе вы яе чыталі? Хто яе вам даў? Хто пісаў?

— Чытала дома, бо вы ж пры вобыску забралі ў нас гэту паперку. А хто даў?.. На вуліцы ў скверы знайшла. Хто пісаў, не ведаю.

— А гэта не муж ваш пісаў?

— Вы ў яго і пытайце аб гэтым.

— Вось тут сказана: «Вон польскіх паноў! Вон акупантаў!» Значыцца, вы хочаце, каб бальшавікі сюды прыйшлі?

— Ці мала чаго мы хочам? Вось цяпер, напрыклад, я хачу папяросу закурыць, — дастала пры гэтым папяросу і закурыла, — і гэта будзеце ў пратакол пісаць?

— Вы напрасна жартуеце, — нахмурыўшыся, кажа палкоўнік. — Мы прыйшлі ў Беларусь, каб вас ад бальшавікоў абараніць, а вы...

— А хто вас прасіў бараніць нас? Хто вас зваў сюды? Самі справімся з тымі, каго лічым ворагам нашага народа. Як пасцелем, так мы і выспімся³¹⁸.

— Ну, на гэту тэму, як я бачу, не варта з вамі дыскутаваць.

— І я так думаю.

— Калі вы апошні раз бачылі Антона Тышкевіча?

— Не ведаю такога.

— Але ён вас ведае.

— Магчыма. Шмат хто мяне ведае па тэатральнай сцэне, на якой я не раз выступала, але ўсёй публікі ў тэатральнай зале я не магу ведаць.

— Ну, гэта мы яшчэ пабачым!

Другі раз мяне вызвалі на вочную стаўку з Тышкевічам. Схуднелы, зарослы рыжым шчаціннем на твары, з запалымі вачыма, бледны... Я ледзь пазнала яго, але на пытанне, ці я яго ведаю, адказала, што першы раз бачу гэтага чалавека. Тышкевіч не толькі прызнаў мяне, але падрабязна расказаў, як я ўвайшла

ў пакой, дзе адбывалася нарада ў нашай кватэры, папрасіла разысціся, а яго правяла праз кухню і г. д.

— Гэта выдумка вашага правакатара, — заявіла я. — Ён ніколі ў нашай кватэры не быў.

Калі праз тры дні мяне зноў прывялі ў нашу камеру, то ўсе мае сяброўкі з такой радасцю мяне прывіталі, што аж я пакрыўдзілася.

— Лепш бы вы цешыліся, каб мяне на волю выпусцілі, а то рады, што зноў сюды вярнулася.

— Вы не крыўдуйце, — наперабой загаманілі, — але каб вы ведалі, што тварылася з Лэдзям усе гэтыя дні!

— А што такое з ёй?

— Бушавала, шалела як ніколі! Зноў з Манькай разам і брыд-касловілі, і свае блатныя песні пелі, і такі тэрор на ўсіх навяла, што мы, як мышы, баяліся голасна адазвацца адна да адной.

— Што ж гэта з ёй сталася? Чаму зноў такая перамена?

— І мы здзівіліся, — кажа Марта Кроль. — Я ўлучыла хвіліну, калі яна была больш-менш спакойная, і па старой знаёмасці спытала яе аб гэтым. І ведаеце, што яна адказала? «Я аднаго Мухаморчыка паважаю, а на ўсіх вас мне...»

(Яна празвала мяне «мухаморчыкам» дзеля чырвонай сукенкі, у якой я была³¹⁹.)

— Ну, гэта для мяне не вельмі прыемна. Я з ёй пагавару.

— Ой, калі ласка, нічога ёй не гаварыце, бо яна адпомсціць нам, што мы вам наскардзіліся.

— Не бойцеся, гэтага не будзе.

...Яшчэ ў дэфензіве ў першыя дні арышту я чула, што ў жаночай турме знаходзіцца дачка адной з найбагацейшай у Мінску сям'і Гецавых, вельмі прыгожая дзяўчына, з маленства выхаваная ў Парыжы, Дора Гецава. Яна толькі некалькі месяцаў таму прыехала з Францыі і служыла перакладчыцай у французскай вайскавай місіі. Ніхто дакладна не ведаў, за што яе арыштавалі.

У першы дзень, калі ўсіх нас перавялі ў турму, ахалануўшы крыху пасля «канцэрта» з такім неспадзяваным па сваім кантрасце рэпертуарам, мы пасілкаваліся турэмным абедам і сваімі

запасамі і прыляглі на нарах адпачыць. Ап'янелая свежым паветрам падчас вандроўкі з аднае турмы ў другую, я так моцна заснула, што і не чула, як усе выйшлі на прадвячорную прагулку. Раптам чую, што хтосьці далікатна гладзіць рукой па галаве, плячах і прыемным, пяшчотным голасам прыгаворвае:

— Міленькая, прачніцеся, уставайце... Трэба карыстацца кожнай хвілінай, каб пабыць на свежым паветры. Уставайце, пойдзем на прагулку.

Я ўзнялася з падушкі, але не магла яшчэ з глыбокага сну прыйсці да прытомнасці, не магла ўцяміць, дзе я знаходжуся. Перада мной стаяла элегантна апранутая, вельмі прыгожая малая асоба і злёгка цягнула мяне за руку, заклікаючы ісці за ёй. Праз хвіліну-другую, апрытомнеўшы крыху, я здагадалася, што гэта Дора Гецава. Яна таксама чула аба мне ад раней за нас пераведзеных з дэфензівы жанчын, бачыла, як нас увялі праз турэмныя вароты, і цяпер, не ўгледзеўшы мяне разам з усімі на прагулцы, пайшла ў нашу камеру будзіць мяне.

З гэтага дня мы заўсёды з нецяярпліваасцю чакалі прагулкі, каб хутчэй падбегчы адна да адной і не расставатца праз усю гадзіну прагулкі. І тады, і цяпер, калі праз 38 год пішу гэтыя радкі, мне трудна зразумець, што нас вабіла, што цягнула адна да другой. Гэта ж паміж намі такая розніца і ў паходжанні, і ў выхаванні, і ў поглядах, і ва ўсім жыцці! «Две разные дороги скрестились, переплелись на некоторое время, и на этих дорогах так столкнулись две разные натуры, что осколки глубоко впились в души обеих и остались там навсегда», — так мне пісала праз два гады пасля першага спаткання.

Праз дзень-два яна запрапанавала мне папрасіць старшага назірацеля перавесці мяне ў 2-ю камеру. Там знаходзіліся толькі адны палітычныя, замест нар там былі ложка і стол пасярэдзіне, чаго ў 9-й камеры не было. Праўда, не толькі на ложках спалі па дзве, але і на стале, і пад сталом, але там усе дбалі аб чысцале і гігіене: кожны вечар Лёдзя з кухні прыносіла два вядры гарачай вады, і, завесіўшы посцілкамі куток з цэбрам, усе па чарзе мыліся з галавы да ног. Кампаньёнку яе па супольным ложку на днях забралі кудысь, і Дора пакуль што адна спіць на ложку,

але не сягоння-заўтра прывядуць новую, і немаведама, з кім ёй прыйдзеца дзяліць сваю пасцель.

Што і казаць, для мяне спакусліва была гэтая прапано-ва, і з Дорай хацелася досыта нагаварыцца, і надаела кожную раніцу абіраць з сябе чужыя вошы (асабліва маёй бруднай суседкі Веры), і памыцца ў нас было трудна. Аднак дзеля асабістай выгады я не магла пакінуць сябровак, з якімі два тыдні праседзела ў дэфензіве і з якімі сюды нас перавялі, і я адмовілася. Тады Дора, не паведаміўшы мне загадзя, сама звярнулася да «старшанькага» (так мы называлі пажылога ўжо старшага назірацеля) з гэтай просьбай. Праз два тыдні пасля вярчэрняй паверкі «старшанькі» грамавым голасам выклікае маё прозвішча і Стэфы Кот, загадвае сабраць свае рэчы і ісці за ім. «Куды?» — «У 2-ю камеру». Я запратэставала, а Стэфа з радасцю пачала збіраць свае клункі. Пратэст мой не памог: «старшанькі» сам схпіў маю падушку, коўдру і швырнуў іх за дзверы на рукі назірацелькі. Мае сяброўкі ў трывозе кінуліся да мяне:

— Што ж з намі будзе? Лёдзя зноў ашалее, і жыцця нам ад яе не будзе.

— Я пайду на кухню і з ёй пагавару.

— Панна Лёдзя, — звярнулася я да яе на кухні, — мяне пераводзяць у 2-ю камеру. Мае таварышкі па няшчасці баяцца, што без мяне ім будзе вельмі цяжка, што вы зноў... — замялася я, шукаючы слоў, каб далікатна ёй выказаць сваю просьбу. Але яна зразумела мяне.

— Ладна, ладна, — прабурчэла, не ўзнімаючы вачэй. — Скажыце ім, што ніхто іх чапаць не будзе. Усё будзе так, як пры вас.

— Дзякую, панна Лёдзя. А вы мяне не забывайце, наведвайце мяне, паталкуем, як і раней.

— Ладна. Ідзіце туды, там лепш будзе вам.

З якой жа прыемнасцю я ў гэты ж вечар без чаргі памылася ў «лазні» і сунулася ў чыстую пасцель! Праз усе дні, якія мы былі разам з Дорай, да самай раніцы мы шапталіся. Усе спяць, ніхто нам не перашкаджае, не слухае нас. Мы сядзім у начных кашулях і спячамся адна адна расказаць сваё жыццё, забываемся аб тым, дзе мы знаходзімся.

— Глядзі, Дора, — паказваю ёй на падлозе водбліск месяца, які заглянуў праз шырокае акно: на светлым жоўтым чатырохкутніку выразна вызначаюцца цені кратаў на акне. Гэта нам напамінае, дзе мы знаходзімся. Уздыхнём, бліжэй прытулімся адна да адной і зноў я слухаю аповесць зусім незнаёмага, чужога для мяне жыцця.

І з твару, і па характары, і з манеры трымацца і густоўна апранацца Дора была тыповай францужанкай. І не дзіва: з малку дзён яна выхоўвалася ў Парыжы, знаходзілася ў асяроддзі французскай буржуазіі, раз'язджала з бацькамі або з замужняй сястрой па ўсіх сталіцах і курортах Еўропы. Але ў апошнія гады пахіснуўся іх дабрабыт: матка, азартная карцёжніца, праматала амаль увесь капітал на картах і на рулетцы ў Монтэ-Карла, і Дора з бацькамі змушана была вярнуцца ў Мінск, які ўжо і родным горадам не лічыла. Хутка пасля яе прыезду францужы, якія ведалі яе па балах у Парыжы, запрапанавалі ёй пасаду перакладчыцы ў сваёй вайскавай місіі. На бяду, пакахаў яе адзін французскі афіцэр старыннага арыстакратычнага роду і намерваўся з ёй ажаніцца. Аднак яго бацькі-арыстакраты не маглі дазволіць, каб іх сын, родны дзядзька якога быў вядомым кардыналам Ватыкана, увёў у іх сям'ю іудзейку, і прыгразілі яму адрачыся ад яго і пазбавіць яго спадчыны. «Я сам ад вас усіх і ад вашай спадчыны адракуся, а з ёй ажанюся», — адказаў непакорны сын. Іншай рады не было для бацькоў, як звярнуцца да польскай улады з просьбай разлучыць іх якім бы то ні было чынам. Тады яе абвінавацілі ў нядобрасумленным перакладзе на карысць бальшавікоў і арыштавалі.

Кожны дзень яе жаніх прысылаў ёй букеты кветак і багатыя перадачы. Мы бачылі яго, калі ён прыйшоў у турму да Доры. Не ўдалося нам яго разгледзець, бо ён стаяў на каленях перад ёй і, прытуліўшыся тварам да яе рук, наўзрыд плакаў, і па яе твары, падобным да мадонны, сплывалі на яго галаву буйныя слёзы. Гэта карціна, вартая пэндзля мастака, усіх нас узрушыла да глыбіні. На гэтым спатканні ён паведаміў Доры, што яго пераводзяць у Францыю, і ён прыйшоў развітацца з ёй.

Кожны дзень Дора давала мне ўрокі французскай мовы. Аднак мала я магла скарыстаць з іх: праз два тыдні яе выклікалі ў дэфензіву. Пад вечар гэтага ж дня яна прыйшла па свае рэчы, аднак за вароты турмы яе ўжо не пусцілі. Яна перадала праз вартаўніка вялікую і смачную перадачу для ўсёй камеры і разам з гарачым прывітаннем прасіла перадаць мне, што гэтай жа ноччу яе вывоззяць з Мінска, а куды — яна не ведала.

Праз два гады я даведалася, што яна ў Львове, і ў лісце сваім паведаміла мне, што тры месяцы таму выйшла замуж за другога, а аб сваім французе нічога не ведае³²⁰.

Цэлымі днямі, асабліва сярод цішы начной, даносіўся да нас працяглы энк з адзіночнай камеры. Лёдзя паведаміла, што там сядзіць здзіянелая ўжо ад старасці якаясь генеральша. Яна падбірала на вуліцы розныя паперкі, лічачы іх за важныя дакументы, і старанна захоўвала іх у сябе. Назбірала яна рознага смецця цэлых чатыры вялікія скрыні. Хтосьці запозрыў, што яна хавае бальшавіцкія лістоўкі, і данёс аб гэтым у дэфензіву. Яе арыштавалі, забралі ўсе скрыні з «дакументамі», і пакуль разбяруць іх, старуха сядзіць тут. Яна не прывыкла сама сябе даглядаць, не ўмее нават сама прычасацца, і цяпер яе жыўцом заядаюць вошы. Яна да крыві параздзірала сабе ўсё цела, вошы капошацца ў струпах, паўпіваліся ў бровы, у вейкі і куткі вачэй. Калі яе выпушчаюць у прыбіральню, дык за ёй следам ідзе Лёдзя з мокрай сціркай на швабры і следам замятае вошы, якія гарохам сыплюцца з яе, а прыбіральня пасля яе ўся засыпана жывымі зернямі.

Даведаўшыся аб гэтым, мы запатрабавалі доктара да яе, патрабавалі, каб яе забралі ў шпіталь і ачысцілі. Турэмнае начальства не спяшалася задаволіць нашы дамаганні. Тады мы аб'явілі забастоўку і перасталі выходзіць на прагулку. Пастараліся пры гэтым не без тайнай дапамогі назірацелькі перадаць на волю аб гэтым. Там узнялі шум і патрабавалі сеймавую камісію абследаваць турмы. Перад паяўленнем у нас камісіі генеральшу забралі ў шпіталь. Але за кару нам скарацілі прагулкі да 0,5 гадзіны адзін раз на дзень і выпушчалі кожную камеру паасобку.

Дабіліся тады ж, каб нас вадзілі ў лазню. Лазня была ў цэнтральнай турме, і мы з прыемнасцю крочылі пад канвоем па галоўнай вуліцы Мінска, прыглядаючыся да людзей і шукаючы за кратамі цэнтральнай турмы сваіх. Мне давялося-ткі ўбачыць Тамаша і іншых сяброў па дэфензіве. Яны прыліплі да крат і прыветна махалі нам рукамі і хустачкамі. На турэмным дзядзінцы Лёдзя паказала мне свайго Яначку. Яшчэ зусім малады хлопец з кудравай светлай шапкай валасоў і прыемнай усмешкай на твары паволі нёс з кухні нейкую ражку. На руках і нагах звякалі ланцугі.

У першую нядзелю пасля нашага пераводу ў жаночую турму запрапанавалі праваслаўным пайсці ў царкву, якая таксама знаходзілася ў цэнтральнай турме. Спадзеючыся там спаткаць Тамаша, я стала ў першую шарэнгу да выхаду. Царква даволі вялікая, зняволеных у ёй поўна. Мужчын паставілі па правы бок, а жанчын па левы, пасярэдзіне даволі шырокі прамежак, па якім прахаджвалася турэмная стража, пільнуючы, каб вязні не перагаворваліся паміж сабой. Прыйшлі туды і Тамаш, і Янка, і іншыя знаёмыя, аднак перакінуцца слоўцам нельга было, мы толькі маглі падміргнуць адно другому. І як жа я пазайздросціла крыміналістам, якія пры дапамозе пальцавай азбукі глуханямых безупынку перагаворваліся. Непадалёк ад мяне стаяла Сонька Залатая Ручка, як яе празвалі ў турме. Высокая, рыжаватая, з тоўстай даўгой касой за плячыма, як нам казалі, была важаком буйнейшай шайкі. Лёдзя з ёй не дружыла, ганьбавала ёю, па-першае, таму што гэта шайка занімаўся «мокрай справай», да якой Лёдзя адчувала агіду, а па-другое, што Сонька схапіла благу хваробу. І вось гэтая самая Сонька, голасна спяваючы «Отче наш», быстра варушыла пальцамі і, пакуль кончылася абедня, паспела загадаць сваёй хеўры, якія трэба даваць паказанні, каго і як тапіць, а каго выручаць. А мы, як дурні, толькі глядзелі адно на другога³²¹.

На другую нядзелю раздаўся ў калідоры громападобны кліч старшанькага:

— Каталічкі! Хто хоча ў касцёл?

З камер пачалі высыпацца ахвотніцы да прагулак па горадзе. Накінуўшы шэрую світку, я зноў стаю ў першым радзе.

— Вы куды? — гаркнуў старшанькі.

— У касцёл.

— Дык вы ж у тую нядзелю ў царкву хадзілі.

— Хадзіла.

— Дык вы хто такая?

— Беларуска.

— Беларуска, бе-ла-рус-ка... — перадражніў мяне. — А дзе ж беларусы моляцца? У царкве ці ў касцёле?

— Усюды, дзе Бог ёсць, — смеючыся яму ў вочы, адказала.

— Цьфу! — плюнуў са злосці і адышоў.

Турэмная каплічка была ў 3—4 разы меншая, чымся царква, а народу многа. Цесна стаялі адзін пры другім. Нам з Тамашом удалося стаць побач непадалёк ад дзвярэй. Узяліся за рукі. Ubачыўшы гэта, нейкая дасужая турэмная служка падскочыла і пачала сілай разнімаць нашы рукі. Але мы так моцна сашчапілі іх, што як ні тужылася яна, як ні сапла са злосці, нават аж падскаквала, а разняць не магла. Гледзячы на гэту сцэну, бліжэйшыя вязні хіхікалі з яе патуг. Пакінуўшы ў спакоі нашы рукі, сярдзітая жанчына пільна сачыла, каб мы не перагаворваліся. Мы ўсё ж такі перашэптваліся, а яна гадзінай сычэла за намі.

— Перастаньце шаптацца! Забараняецца!

— Не перашкаджайце нам маліцца, — голасна агрызнулася я. — Што гэта? У касцёле забараняецца пацеры шаптаць? — і, узняўшы ўгору вочы, як да малітвы, я працягвала расказваць Тамашу аб нашых падзеях.

...Амаль кожны дзень Лёдзя забягала ў 2-ю камеру на гутаркі. Мы з ёй дзяліліся сваёй перадачай, апавядалі ёй аб героях рэвалюцыйнай барацьбы, вучылі спяваць свае песні.

Калі ўжо добра з ёй падружылі, я спыталася ў яе, што б яна рабіла, калі б, забраўшыся ў чужую кватэру для «работы», яна хаця б па маёй світцы і сукенцы пазнала, што гэта мая кватэра? Загарэліся злым бляскам яе вочы.

— Калі б Яначка хоць пылінку крануў, сваімі рукамі задушыла б яго.

Аднаго разу яна прыбегла расказаць свой сон:

— Нейкі вялікі сад. Усе дрэвы ў белі кветак. Пад адным высокім дрэвам я стаю на драбіне. Хачу сысці на зямлю і баюся: драбіна пада мной надломлена. Даволі паспрабаваць адной нагой саступіць на ніжэйшую перакладзіну, і я магу паляцець уніз галавой. Азіраюся кругом, шукаючы ратунку, аж бачу: здалёк ідзеце вы. Падышлі да мяне, падалі руку, я апёрлася на яе і асцярожна сышла. Мы пастаялі пад дрэвам, пагаварылі крыху і разышліся...

— Ну што ж, панна Лёдзя, — азвалася адна, якая слухала гэтае апавяданне, — добры сон. Хутка выйдзеце на волю.

Праз 2 ці 3 дні пасля гэтага з імпэтам улятае Лёдзя ў нашу камеру, кідаецца мне на шыю, абдымае, цалуе і са слязамі на вачах кажа, што прыйшла развітацца са мной: яе выпускаюць на волю.

— Куды ж вы цяпер, панна Лёдзя?

— Куды? — задумаўшыся на хвіліну, адказвае: — Да бацькоў... Паеду да бацькоў сваіх.

— А Яначка?

— Яначку не выпускаюць, — уздыхнула. — Мне далі спатканне з ім. Толькі што ад яго. Я яму сказала: калі хоча, хай мяне шукае ў маіх бацькоў... — І ціхенька дабавіла: — Бо я да такой «работы» ўжо не вярнуся... — І зноў энергічна: — А не захоча — бог з ім! Вось толькі б хацела яшчэ з вамі спаткацца ў жыцці, як будзеце ўжо на волі.

— Я таксама хацела б, панна Лёдзя, — адказваю. — Жадаю вам запраўднага шчасця ў жыцці і веру, што вы зможаце быць карыснай для свайго народа, шмат добра можаце зрабіць...

Мы горача пацалаваліся і развіталіся... назаўсёды.

Дзе ты цяпер, жанчына з гарачай душой? Якую дарогу выбрала сабе ў жыцці? Ці даляціць да цябе мой прывет?

Наступілі апошнія дні польска-панскага панавання ў Беларусі. У горадзе пачаліся пажары³²². Ад зарава пажараў у камеры так відна, што пры акне чытаць можна. Да нас далятаюць кры-

кі, енкі, стук, грохат. Назірацелі ў адносінах да нас сталі вельмі ветлівыя, прыносяць нам весткі з волі: Чырвоная армія ўжо на подступах да Мінска, салдаты ў горадзе ўчыняюць жорсткія пагромы, рабуюць магазіны, кватэры, уцякаюць. Ды ўсёй службе турэмнай не да нас цяпер, няма калі за намі пільна сачыць: хто ратуе сваё дабро ад пажараў, хто цягае нават у прыпале муку, брусы масла, цесткі, цукар з разбітых магазінаў і складаў. Гарыць ужо суседняя Бабруйская вуліца. Да нас далятае трэск пажараў, дым, іскры. Што з намі будзе, калі загарыцца турма?

— А што будзе? Паадчыняюць дзверы і выпускаць нас на волю, — упэўнена заяўляе Стэф Кот.

На двары, каля самага будынка, зложаны сеннікі. Падчас прагулкі Стэфа бярэ запалкі і ідзе туды падпальваць іх, каб хутчэй нас выпусцілі.

— Стой! Ці ты ашалела, баба? — крычаць на яе. — Усе камеры, апрача нашай, пад замком! На дзяжурстве толькі адна назірацелька, усе іншыя разбегліся. А што калі і яна са страху ўцячэ, не адчыніўшы дзверы? Усе згарым зажива.

— А калі і ўдасца вырвацца на волю, — кажа другая, — а што з нашымі мужамі, бацькамі, якія сядзяць у цэнтралцы? Ці мы ведаем, што іх чакае? Што будзе ім, тое і нам. Трэба чакаць, а то разлучымся³²³.

Так і не дазволілі Стэфу падпаліць турму.

Ужо каторую ноч мы наладзілі сваё дзяжурства ў камеры. Па дзве ноччу дзяжурьлі, каб на ліхі выпадак падняць трывогу, узняць усіх на ногі. У ноч з 8 на 9 ліпеня прыйшла чарга дзяжурьць мне і Стэфу. Яшчэ пад вечар падышоў да акна вартаўнік варот.

— Ну, бабы, сённяяшняя ноччу вас выпускаць.

— Хто? Хто выпускаць? — пасыпаліся пытанні.

— Ды вышы ж, а хто ж яшчэ. Толькі што падыходзілі да варот нейкія двое і пыталі, колькі ёсць у турме палітычных жанчын. Я сказаў, што з шэсцьдзясят вас набярэцца. Яны падзякавалі і пайшлі.

Пасля поўначы, калі ўсе ўжо паснулі, мяне агарнула такая млявасць, што я, зняўшы з ног чаравікі, прылягла і неўзаметку

заснула. Раптам пачула, што мяне хтосьці тармосіць і плаксівым голасам прамаўляе:

— Паўлінка, уставай, прачніся. Цябе вызываюць на волю, на волю пойдзеш.

Гэта Стэфа будзіла мяне.

— На волю? Ноччу? Каго? Усіх нас?

— Не, золатка, цябе толькі.

Але што гэта ў калідоры творыцца? Тупат ног, плач, крыкі мужчынскіх галасоў і енкі, прычытанні жанчын з таго канца, дзе знаходзяцца 9-я і 15-я камеры.

— Што з сабой браць? — нервова пытае там якаясь жанчына.

— Ніц вам юж не потшэба, ніц! — крычыць мужчына.

— А-а-а... Так, так... — кажу, прыслухаўшыся. — Гэта-ткі праўда, што «на волю», на запраўдную волю ад усяго. Вось аж калі прыйшлі весці нас на Камароўку...

Жанчыны памагаюць мне сабраць рэчы. Я не магу трапіць шнуркамі ў дзюркі чаравікаў, руці дрыжаць.

— Мядзёлка, Кот! Скора вы там? — раздаецца голас старшага з калідора.

— Як-то? І мяне? — здзіўлена пытае Стэфа.

— Ну а як жа! Я ж вам казаў!

Стэфа замітусілася. Я выходжу ў калідор.

— Пане старшанькі, куды нас павядуць?

— Не ведаю, дзетачка, нічога не ведаю, — і паціхеньку суне мне ў руку грошы, якія калісь мне перадалі таварышы і знаходзіліся на схове ў старшага, а ў самога цякуць слёзы па сівых вусах і барадзе.

У калідоры гарыць адна свечка. З 9-й і 15-й камер жандары прыкладамі вінтовак выганяюць жанчын. Дзве назірацелькі, схаваўшы ў далонях твар, плачуць наўзрыд. З нашай камеры жанчыны суюць мне пад адну руку вузел з падушкай, пад другую булку хлеба.

— Нашто? Ці ж вы не разумееце, куды нас павядуць? Не трэба нічога. Хай вам застанецца. Бывайце здаровы, даражэнькія!

— Бяры, бяры... Яшчэ не вядома, што вас чакае, прыгадзіцца.

Мяне і Стэфу цалуюць, усе плачуць...

Выходжу на ганак. Гляджу на неба. Скрозь чырвань зарава прасвечваюць зоркі. Я ўявіла сабе, што стаю радам з усімі ў Камароўскім лесе. Пэўна ж, і нашых мужчын туды прывядуць. Добра было б, каб разам... Перад намі салдаты з настаўленымі карабінамі. Кароткая каманда... Нешта ўкалола ў грудзі і прашыла іх наскрозь... Болю не адчуваю, толькі нейкая гарачыня ўзнімаецца, разліваецца па ўсім целе, залівае мазгі і... усё... Ну, што ж, нічога страшнага... Ні стрэлаў не чула, не ўсведамляла нават, як падаю... Свядомасць пагасла перад тым, як асунулася на зямлю. Вось і ляжаць нашы трупы. Шумяць жалобнай песняй сосны над намі, і мільёны зорак глядзяць на гэтую збродню.

Абудзіў мяне ад гэтай задумы прарэзлівы крык. Хтосьці кідаецца мне на шыю і крычыць:

— Ты ведаеш? Нас на Камароўку вядуць, на расстрэл!

Гэта Роза Цыпкіна дрыжыць усім целам і істэрычна плача, абнімаючы мяне.

— А ты хіба лепшага чакала ад іх?

— Перастань плакаць! — крыкнула на яе. — Ты не ведаеш, як мы павінны паміраць? Недачаканне іх, каб яны бачылі нашы страх і слёзы!

— Так... так... твая праўда. Не трэба плакаць, не трэба слёз, — адразу суцішылася, нервова выціраючы дрыжачай рукой слёзы³²⁴.

Нарэшце ўсіх выгналі на двор, паставілі нас у пары і пачалі правяраць па прозвішчы, пасля пачалі лічыць. Бачым, выйшла ў іх нейкая замінка, жандары перашапталіся паміж сабой і зноў выклікаюць па прозвішчы.

— Усе адазваліся? Лішній сярод вас няма?

— Няма.

Цяпер выстраілі нас шнурам па аднэй. Што за ліха? Па спіску, што ў іх руках, павінна быць 16, а як стануць лічыць, — 17.

Некалькі разоў выстрайвалі нас то па пары, то па аднэй, то пераклікалі, то лічылі, пакуль не выяснілася, што сярод нас ёсць дзве дзяўчыны з аднолькавым прозвішчам і імем. Калі выклікалі па прозвішчы, абедзве адклікаліся разам, а як зразумелі, у чым справа, абедзве маўчалі на выклік: ніводнай з іх не хацелася ісці

на Камароўку. Што рабіць жандарам? Найшлі ўсё ж такі абедзвюх, не разбіраючыся, адштурхнулі першую лепшую, а другую далучылі да нашай групы і — «Наперад марш!».

Ідзём па завулку, на Маскоўскай павярнулі ўлева. Навокал нас салдаты з карабінамі, ззаду конны жандар напірае канём на заднія рады.

— Прэндзэй, прэндзэй, пся маць ваша!

Калека Нахіма Богіна не можа шпарка ісці. Бярэм яе пад рукі і амаль нясём на руках. Вось прайшлі ўжо пад чыгуначным мостам і проста крочым ужо на Захараўскую.

— Доконд, пся крэв! Напр-раво!

Мы збянтэжана збіліся ў кучу. Як гэта направа? На Камароўку ж трэб проста ісці па Захараўскай...

— Направо! — зноў крычыць коннік.

Хтосьці з нас здагадаўся:

— На вакзал вядуць! — з радасцю загаманілі ўсе і павярнулі направа.

Праз некалькі крокаў новая каманда:

— Стой!

Спыніліся. На тратуары стаіць група мужчын у цывільным адзенні. Чыркнула там запалка.

— Тум! — крыкнула я, пазнаўшы Тамаша, які спакойна прыкурваў люльку. Запалка паспешна паляцела на зямлю, не выканаўшы свайго прызначэння. Мы рынуліся адны да другіх, пачалі абнімацца, цалавацца, свае і чужыя. На сваіх вуснах я адчувала то голы твар хлапцоў маладых, то калючую, то мяккую бараду і вусы мужчын.

— Мы ж думалі, што нас на Камароўку вядуць, — гаманілі жанчыны.

— І мы таксама думалі, — адказваюць мужчыны. — Нас так спешна забіралі, што не паспелі некаторыя апрануцца як след.

— Я схапіў нечыя чужыя штаны і толькі тут, на астаноўцы, іх напяліў. Цесныя, падлы, не сходзяцца ў паясніцы.

— А я дык чужое ватнае паліто схапіў, — кажа малодшы Богін, — думаў, як куля будзе ляцець у грудзі, дык праз вату не так балюча будзе³²⁵.

— Нам, жанчынам, старшанькі ўсім паціхеньку ад жандараў паўсоўваў нашы грошы.

— А нам сволачы нічога не выдалі. Засталіся ў іх і грошы, і гадзіннікі, у каго былі.

Смех, жарты не спыняліся. Нарэшце ўсіх нас павялі на вакзальную плошчу. Каля гадзіны, а мо і больш сядзелі мы там на голым бруку. Пасля падышоў да нас новы шэф дэфензівы, апавясціў, што нас вывозяць у Варшаву, даў наказ, як мы павінны весці сябе ў дарозе. Павялі нас па рэйкавых пуцях, упіхнулі ў таварны вагон і зарыглявалі дзверы. Усіх нас было 60 чалавек. Вагон засланы сенам. Вошчупкам у цемры размясціліся на сене. Вагон зрушыўся з месца і вёз нас то ўзад, то ўперад. Здавалася, што мы ўжо далёка ад'ехалі. Хутка мы сталі задыхацца. Аказалася, што пад сенам быў конскі гной. Пад намі гной так сагрэўся, што трудна было руку ўтрымаць ад гарачыні, сунуўшы яе ў сена. Смурод конскага гною пранізваў усё цела, дыхаць не было чым. Улучыўшы хвіліну, калі спыніўся гул вагона, мы пачалі грукаць у дзверы і сцены, пачалі крычаць, патрабуючы, каб адчынілі дзверы. Залязгалі засовы, адкрылі нам вузкую шчэлку, і ўсе рынуліся да дзвярэй, каб глынуць свежага паветра. Пачалі прыглядацца, дзе мы знаходзімся. Аказваецца, стаім на таварнай станцыі. Кругом усё гарыць: дамы, склады, дрэвы... На раніцу рушылі далей. Ужо даўно я пачула, што на цэле поўзае штосьці, але ўпоцёмку нельга было што-небудзь пабачыць. На досвітку падышла да дзвярэй і, як расхіліла сукенку, дык ледзь не абамлела са страху і агіды: успомнілася генеральша... Відаць, гэта сена ўкінулі нам у конскае стойла з-пад салдацкай ляжанкі.

Шэсць дзён везлі нас да Баранавіч. Па абодвух рэйкавых пуцях адзін за адным паўзлі даўгія змеі цягнікоў у адным напрамку — на паўднёвы захад. Часта такі затор утвараўся, што цэлымі начаі і днямі стаялі на адным месцы. Паабапал дарогі ўсё гарэла: будынкі, цэлыя вёскі, лес, стагі сена, нават жыта на пні. Скрозь агністы калідор нас везлі. Агнём і мячом разбураюць наш родны край польскія паны... Асабліва доўгая астанаўка сярод поля была пасля таго, як цягнік перад намі ўрэзаўся ў хвост

папярэдняга. Крыкі, енкі, плач!.. Шмат забітых, яшчэ больш пакалечаных. Казалі, што машыніст зумысла вызваў катастрофу. Ён не хацеў выязджаць з Мінска, яго прымусілі пад дулам рэвальвера. На паравозе побач з машыністам стаяў афіцэр з рэвальверам у руцэ. У час катастрофы машыніст знік, а труп афіцэра ляжаў сярод абломкаў.

Наш цягнік ішоў апошнім. Ён вёз увесь склад генеральскага штаба і дэфензівы. Што яшчэ ўцалела ад агню, салдаты з апошніх вагонаў падпальвалі, узрывалі масты, якія толькі што пераехалі, разбуралі палатно чыгункі.

На аднэй з працяглых астановак перад нашымі вагонамі раселіся на мураўцы афіцэры каля разасланага белага абруса, на якім стаялі бутэлькі віна і розная смачная закуска. Зумысла выбралі месца, каб дражніць голад сваіх вязняў. Апрача тэй булкі хлеба, якую сунулі мне пад паху пры выхадзе з камеры, нічога ў нас не было. У першую ж раніцу мы яе раздзялілі і кожнаму дасталося па невялікай лустачцы. Праз усю дарогу ніякага харчу нам не давалі. Адно з ласкі сваёй дазвалялі каму-небудзь з нас схадзіць пад канвоем вады пашукаць. А знайсці вады было вельмі трудна. Ужо каторы дзень на двары стаіць страшэнная спёка. Адступаючыя войскі і ўцекачы вычарпалі ўсе студні да дна, пілі гнілую ваду з канаў, павысыхалі раўчкі.

У гэты час мы з Тамашом прыселі ля дзвярэй. Неўзабаве падыходзіць Ваявудскі, вітаецца з Тамашом.

— Гэта жонка пана? — пытаецца, гледзячы на мяне. — Пані пазвольць прадставіцца, — звяртаецца ўжо да мяне.

— А мы даўно ўжо з вамі знаёмы, — адказваю, не падаючы рукі.

— Як гэта? Нешта я не прыпамінаю.

— А памятаеце, як вы, яшчэ будучы гімназістам, чыталі антырэлігійны даклад «Аб неамыльнасці рымскага папы» на адным з нелегальных сходаў у Вільні і як награнула паліцыя, і мы ўцякалі праз сады і агароды? Вы яшчэ тады мяне праз плот перасадзілі і мы разам беглі, штохвіліны падаючы ў мокрую зямлю.

— Так, так... А як жа, памятаю. Дык яшчэ тады мы з вамі спатыкаліся?

— І тады, і пасля ў студэнцкай сталовай у Пецярбургу на Забалканскім, 20. Тады мы з вамі разам працавалі ў нелегальных арганізацыях моладзі, вучыліся любіць і шанаваць сваю бацькаўшчыну, вучыліся змагацца за яе волю. Праўда, кожны з нас думаў тады аб сваёй бацькаўшчыне. А цяпер вы, афіцэр польскай арміі, заліваеце крывёй нашу бацькаўшчыну, дратуеце салдацкімі ботамі яе цела, агнём знішчаеце яе дабро, а нас сваімі нявольнікамі вывозіце...

Я не магла больш гаварыць і, нервова дрыжучы ўсім целам, адышла ў глыб вагона.

— Дзяўчаткі, ці няма ў каго глыточка вады? — папрасіла.

— Ні капелькі, усё высушылі, — пачуўся адказ.

Пасля таго як адышоў Ваявудскі, я зноў вярнулася да дзвярэй. Праз хвіліну падыходзіць салдат і падае мне бляшаны кубак з вадой. Я падзякавала і прагна прыгубіла яго, але, глытнуўшы раз, здзіўлена адняла кубак ад вуснаў: я пачула смак чыстай сцюдзёнай вады, запраўленай канфітурамі.

— Скуль вы ўзялі гэтую ваду? — пытаю.

— Пан афіцэр вам прыслаў, — паказаў салдат у бок паходнага стала, каля якога сядзеў Ваявудскі.

— Падзякуйце яму, — і выплюнула ўсю ваду ў іх бок.

— Дурная, трэба было выпіць і нам глыток аставіць, — накінуліся на мяне дзяўчаты.

Аднэй ноччу доўга стаяў цягнік на якойсь глухой станцыі. Антось Бялькевіч узяў чайнік і пайшоў шукаць вады. Прынёс ваду і шагнуў, што ўся варта наша, якая размяшчалася пасярод вагона насупраць дзвярэй, спіць як забітая. Я напілася вады і зноў заснула. Скрозь сон чула, што хтосьці пераступае цераз мяне раз-пораз. Раптам бужуся ад крыку:

— Стой! Стой! — і забыхалі выстралы з нашага вагона і з суседніх. Спалоханая, я ўскочыла.

— Ляжы, ляжы, Журавінка, не варушыся, — шагнуў Тамаш.

Сэрца цяжкім молатам біла ў грудзі, гатовае разарвацца. Што сталася? Пазней Тамаш мне раскажаў, як усё было.

Бялькевіч, заўважыўшы, што варта ўся спіць, хацеў яшчэ на станцыі скрыцца, але пабаяўся, што могуць яго апазнаць

жандары і шпікі, якія там круціліся, і затрымаць, а па-другое, хацеў і бліжэйшых таварышаў нагаварыць да супольнага пабегу. Як толькі крануўся цягнік у далейшую дарогу, Бернік раз-праз узнімаўся і выглядаў праз вузкае акенца ўверсе вагона. Дачакаўшыся, калі цягнік праходзіў праз лес, Бялькевіч і Бернік ціхенька падышлі да дзвярэй. Бернік коўдрай засланіў дзверы і прапусціў наперад Бялькевіча, а пасля, кінуўшы коўдру, сам саскочыў на хаду цягніка, і абодва кінуліся ў лес. Коўдра ўпала якраз на соннага салдата. Той адразу прачнуўся, пабачыў, як сігануў з вагона хтосьці, і падняў крык. Пачалі страляць, але цягніка не спынілі, і, як пазней мы даведаліся, бегляцы шчасліва дабраліся да Мінска, дзе ўжо была ўлада Саветаў.

— А чаму ты не ўцякаў? — пытаю Тамаша.

— Бачыш, усё магло здарыцца, маглі застрэліць, маглі цягнік астанавіць, кінуцца ў аблаву і злавіць, а я яшчэ хачу змагацца, хачу жыць, я яшчэ патрэбны народу. А па-другое, я не мог цябе пакінуць у небяспецы. Яны маглі табе адпомсціць за мой пабег.

— Чорт бы мяне не ўзяў, не расстралялі б праз гэта, а табе трэба было разам з імі вяртацца ў Мінск.

І першы раз у душу маю закралася сумненне ў адносінах да Тамаша. «Трус, — падумала аб ім. — Яму жыць хочацца, і апраўдвае сваю трусасць тым, што ён народу патрэбны. А там астаўся не народ? А там нашы сілы не патрэбны для адбудовы знішчанага краю? Чаму ж гэтыя двое не пабаяліся за сваё жыццё?» Так горка стала на душы, быццам хто плюнуў туды.

У Баранавічах нас перавялі ў класны вагон. Праз акно вагона ўгледзела я Тарашкевіча ў абмотках і нейкіх апорках на нагах. Паклікала яго і папрасіла прынесці нам чаго паесці, бо ўжо шосты дзень едзем галодныя. Ён прынёс з дзясятка нейкіх піражкоў і яшчэ чагосьці³²⁶.

Пад'язджаем да Брэста. Аж да самага Буга палыхаюць пажары, але за Бугам шумяць зялёныя лясы, стаяць цэленькія вёскі, астаюцца цэлымі масты за намі, не чуваць смуроду гарэлага, не відаць нідзе зарава. Мабыць, і польскія паны ведаюць нашу беларускую прымаўку: «Помні, ляша: па Буг — наша!». Наша ўсё палілі, нішчылі, а сваё і пальцам не кранулі.

Бывай здароў, родны краю! Жыві і красуйся ў новым вольным жыцці, лячы свае раны! Мы яшчэ вернемся і ўсе свае сілы аддамо на тваю адбудову!..³²⁷

Ліпень 1958 г.

Х. Варшава — Вронкі³²⁸

У дарозе хапае часу не толькі на гутаркі, якія да таго ж сціхлі ад зняможання і голаду, але і на ўспаміны, на роздум аб сваім лёсе, аб тых сцежках-дарожках, па якіх пакацілася маё жыццё.

...Мае дзіцячыя мары-летуценні аб доўгім белым доме для бяздомных старцаў набылі ў 1914 годзе іншыя формы³²⁹. Я захапілася марай ужо аб прытулку не для старцаў, а для дзяцей-сірот. У маім уяўленні рысаваўся вялікі фруктова-ягадны сад, на даходы з якога можна было б пабудаваць школу-інтэрнат для сірот. У такой школе апрача агульнай адукацыі дзеці маглі б набыць спецыяльнасці саадаваў-агароднікаў, а мо іншага якога майстэрства. На гэту думку навёў мяне часопіс «Сааодовство и оаородничество»³³⁰. Пры дапамозе гэтага часопіса³³¹ я зрабіла каштарыс на закладку саду ў 10 дзесяцін, на што трэ было мець 5 тысяч рублёў, каб пачаць гэтую справу³³². Пакуль сад пачне плоданасіць, я мелася паехаць у Кракаў на сааода-агародніцкія і пчалярскія курсы, а скончыўшы іх, сааод гаспадарыць і пачаць будову школы-інтэрната.

Дома з мяне смяяліся: «Будуем замкі на лёдзе. Дзе ў цябе зямля? Скуль такія грошы возьмеш?» Гэта праўда: зямлі бацька не меў, грошы тым больш. Але я не здавалася. Авось знойдзеца якісь добры чалавек і пазычыць, а там пад залог зямлі з банка можна атрымаць пазычку. Неяк выкручуся. І такі чалавек знайшоўся, якога я змагла захапіць гэтай думкай, пераканаць. Ён мне абяцаў пазычыць патрэбную суму і праз свайго брата, служачага банка, дапамагчы з банка атрымаць пазычку. Я ўжо і зямлю нагледзела. У Глыбокім парцэляваўся³³³ маёнтак, і можна было адпаведны кусок зямлі купіць акурат каля жалезнадарожнай станцыі³³⁴.

— Я табе веру, — кажа гэты добры чалавек, — калі захочаш, то даб'ешся свайго. Справа добрая. Ну, дык едзь дамоў, дагаварыся аб зямлі, а я грошы на пачатак дам.

Ад радасці, што мая мара прымае рэальныя формы, я мчала-ся, каб назаўтра ўзяць разлік на службе і збірацца ў дарогу.

А назаўтра выбухнула вайна. Тоўпы чарнасоценцаў хадзілі па вуліцах Вільні з партрэтамі цара і на кожным перакрэстку вуліц спыняліся, спявалі «Боже, царя храни!», кідаючыся з кулакамі і палкамі на прахожых, якія не спыняліся, не знімалі шапак і не становіліся на калені перад царскім партрэтам. У Бернардынскім садзе чарнасоценцы-хуліганы раз-пораз перарывалі музыку сімфанічнага аркестра, патрабуючы выканаць царскі гімн. Канцэрт зрываўся. Усе і ўсюды гаварылі толькі аб вайне.

— Вайна доўга не будзе, самае большае месяцы тры, — казалі амаль усе.

— Трэба, каб немцы разбілі Расію, — кажа Іван Луцкевіч.

— Чаму?

— Бо тады будзе рэвалюцыя ў Расіі, скінуць цара, і ўсім народам лягчэй будзе.

— Ты ведаеш, — шэпча мне Змітрок Бядуля, — кажуць, што Іван звязаны з немцамі, што ён гакатыст. Як ты думаеш, праўда гэта ці не?

— А хто ж яго ведае, можа, гэта і плёткі. А што гэта за гакатысты?

— Я і сам не ведаю. Але ён часта ездзіць не то ў Нямеччыну, не то ў Аўстрыю нібыта гандляваць старажытнымі здабыткамі.

У складзе сельскагаспадарчых машын і прылад, дырэктарам якога быў Вацлаў Іваноўскі, несправядліва звольнілі двух рабочых. У знак пратэсту служачыя абвясцілі забастоўку, у выніку якой звольнілі некалькі неспакойных чалавек, у тым ліку і мяне. Такім чынам не трэ было і заявы падаваць аб звальненні ад працы.

<...>³³⁵.

...За Бугам цягнік без перашкод ішоў шпарка, спыняючыся на пару хвілін толькі на станцыях. Раніцай былі ўжо ў Варшаве.

На пероне выстраілі нас чацвёркамі, акружылі з усіх бакоў жан-
дарамі і павялі.

Дык вось якая яна, Варшава, горад, усхвалены сваёй прыга-
жосцю! Пільна разглядаем вуліцы, будынкі. Мала чаго можна
пабачыць, ідучы ў агароджы карабінаў толькі па тых вуліцах,
па якіх цябе вядуць. Ідзем па Маршалкоўскай, перасеклі Еру-
салимскія алеі, уперадзе відаць якісь парк, але да яго не дай-
шлі. Нас павярнулі направа пад скляпенне шырокай брамы
шэрага будынку і спынілі на даволі брудным двары перад
дзвярыма чорнага ўвахода, пакінуўшы пры нас двух вартавых.
Стаім пяць, дзесяць мінут, паўгадзіны... Ногі памлелі, а пры-
сесці няма дзе, хіба толькі на засмечанай зямлі. Нічога не па-
раіш — садзімся кучкамі на зямлі. З чорнага ўвахода раз-пораз
паяўляюцца афіцэры дэфензівы і цывілі, спыняюцца, піль-
на разглядаюць нас, быццам хочучь запомніць кожны твар,
і зноў вяртаюцца. З другіх дзвярэй у дзверы, дзе знаходзіцца, як
відаць, кухня кавярні ці якогась рэстарана, прабягаюць у спеш-
цы міма нас афіцыянты з падносамі, поўнымі пахучай кавы,
піражкоў, пончыкаў, з патэльнічкамі, на якіх сквірчыць яшчэ
яечня. Ад усіх гэтых запахаў у нас усе вантробы скручваюцца
сутаргай, млоснасць сліну гоніць, бо праз цэлы тыдзень у да-
розе нас не кармілі. У той-сёй з жанчын былі грошы, якія нам
«старшанькі» паціху ў рукі ўсунуў перад адпраўкай з Мінскай
турмы. Мы звярнуліся да афіцэраў з просьбай дазволіць нам
купіць кавы і булчак. З якой жа прагавітасцю і асалодай мы
выпілі па шклянцы гарачай кавы з булчаккай! Зразумела, гэта-
га мала было, каб насыціць голад, але на большае мы не маглі
пазволіць: хто ведае, што наперадзе нас чакае? А ўсё ж прыбы-
ло крыху бадзёрасці.

Толькі ў другой палове дня раздзялілі нас з нашымі хлопца-
мі. Іх павялі ў Цытадэль, а нас, жанчын, у «Сербію» — вялікую
жаночую турму побач з мужчынскай — «Павіякам».

Прывялі нас туды ўжо надвячоркам і ўсіх памясцілі ў каран-
ціннай камеры, у якой, апрача голых сцен, нічагусенькі не было.
Сцены і падлога, на якой мы размясціліся, праўда, былі чыстыя.
За вялікім акном пачуліся жаночыя галасы. Падсаджваючы адна

адну, мы па чарзе, учапіўшыся рукамі за краты, падцягваліся, каб праз акно пабачыць, што там за ім відаць. У невялікім садзіку, агароджаным, як і ўся турма, высокай шэрай сцяной, па вузкіх дарожках прахаджваліся зняволеныя жанчыны.

— Глядзіце, — гукнула першая, якая павісла на кратах, — Басінская тут!

— Не можа быць! — азваліся мы. — Яе ж у Мінску на волю выпусцілі.

— Запраўды, Басінская! Толькі валасы абстрыжаны і ў турэмнай вопратцы. Паглядзіце самі.

Так, гэта была Бася Басінская, дзяўчына гадоў каля 25, якая разам з намі сядзела ў адной камеры мінскай турмы. Калі верыць яе апавяданням, яна родам была варшавянка, дачка доктара, які жыве ў Варшаве. Сама яна некалькі год таму апынулася разам з маткай у Расіі. Пасля смерці маткі яна рашыла нелегальна прабрацца праз фронт у Варшаву да бацькі. Ужо на гэтым баку яе арыштавалі палякі. Хоць ёй нятрудна было даказаць сваё паходжанне, аднак афіцэр дэфензівы патрабаваў ад яе за звальненне занадта вялікую цану яе дзявочай чэсці. Яна заплаціла яму звонкай аплявухай і пасля гэтага больш паўгода сядзела ў мінскай турме. Апрача адзінай шавіётавай сукенкі на голым целе, на ёй нічога больш не было: ні кашулі, ні панчоў, ні абутку. У сваіх выказваннях яна праяўляла сябе як ярая полька-эндэчка. І калі яе забралі з нашай камеры, мы былі ўпэўнены, што яе выпусцілі на волю. Якое ж было наша здзіўленне, калі мы пабачылі яе цяпер у «Сербіі». Яшчэ дзіўней, што яна не хацела нас пазнаваць і пазней старанілася нас. Нешта, відаць, не так было ў яе апавяданнях аб сабе³³⁶.

Назаўтра пасля лазні нас перавялі на другі паверх у прасторную чыстую камеру з двума вялікімі вокнамі. Назірацелькамі былі маладыя прыгожыя студэнткі, якія спакойна і ветліва да нас адносіліся. Рэжым быў даволі лёгкі. Агульныя камеры ўдзень былі адкрыты, так што мы маглі свабодна хадзіць у госці адна да адной. Толькі адзіночкі заўсёды былі пад замком. У адной з іх, як нам казалі, знаходзілася член ЦК КПП³³⁷ Марыя Кашуцкая (Вера Костшава).

У першы дзень прыйшла да нас з другой камеры д-р Грасэрова. Гэта высокая, даволі прыгожая бландзінка сярэдні гадоў, з мужным тварам, шэрымі вачыма, энергічная, вясёлая. Яна дабравольна ўзяла на сябе абавязак дбаць аб здароўі зняволеных жанчын. Выклікаўшы нас па адной у асобую камеру для медычнага агляду, яна падоўгу нас трымала і не столькі дзеля агляду, асабліва калі каму з нас нічога не балела, колькі дзеля гутаркі. Яна так лоўка ўмела павесці гутарку і выклікаць к сабе давер, што кожны з лёгкасцю спавядаўся перад ёй са свайго жыцця і поглядаў. І тут у гутарках з ёй, а пазней з Кашуцкай я ўпершыню даведалася аб вялікіх ідэях камунізму, аб светлай мэце і шляхах да гэтай мэты, па якіх ідуць камуністы. Да гэтага часу я мела няправільнае ўяўленне аб гэтым, а ніхто толкам не пагаварыў са мной. Ад Соні Пікус я чула толькі злосную лаянку па адрасе ўсіх, хто не быў камуністам, зняважлівыя адносіны да нацыянальнага пытання, да мовы і культуры пасобных народаў. Яе ідэалам быў «Бог Інтэрнацыянал», аднак растлумачыць, што азначае «Інтэрнацыянал», яна не магла. Цяпер жа Грасэрова, а пазней у Вронках Кашуцкая спакойным тонам, талкова раскрывалі мне вочы на тое, дзе і як трэба шукаць праўды жыцця, як змагацца за гэтую праўду; яны раскрывалі памылкі ў маіх ранейшых поглядах, і пад іх уплывам я пачала пераацэньваць свае погляды і тых, хто вёў мяне па няправільным шляху. Цяпер я пераканалася ў памылковасці поглядаў Дуні Мірман, што кожная партыя скоўвае сваімі рамкамі свабоду асобы, свабоду сваёй волі, што праца на ніве культуры можа быць вольнай ад палітыкі. Недалёка было мне ісці за прыкладам і з нашай культурнай працы. Хіба вольным будзе наш беларускі тэатр ад палітыкі, калі ім будуць кіраваць такія «дзеячы», як яры рэакцыянер і чарнасоценец Вернікоўскі або розныя Алексюкі?³³⁸

Шмат я перадумала ў гэты час, шмат чаму навучылася і заўсёды захавваю ў душы светлую памяць аб тых, хто закінуў мне ў душу зерне праўдзівага святла. Аднак трэба прызнацца, не адразу гэтае зерне ўзышло і закрасавала. Яшчэ шмат у маім жыцці паўставала няясных пытанняў, яшчэ спынялі яго рост

уплывы блізкіх мне асоб, але гэта жывое зерне жыло, з кожным днём прарастала; дзякуючы яму я штораз больш крытычна стала адносіцца і да сябе, і да свайго наваколля, пакуль нарэшце зусім не парвала са сваімі старымі поглядамі, а разам з тым і з калісь блізкімі мне людзьмі.

Неўзабаве я там, у «Сербіі», пазнала яшчэ адну асобу прамяністай душы. У камеру з'явілася Стэфанія Сэмпаловска з вялікім кошыкам прадуктаў для нас.

«У часах польскай канспірацыі, — пісала “Трубуна Ludu”³³⁹ ў 13-ю гадавіну яе смерці, — у часе варожых урадаў, царскіх і нацысцкіх, а таксама польскай рэакцыі лёс сутыкнуў Стэфанію Сэмпаловскую — паводле яе слоў — “з доўгім, бясконца доўгім шэрагам палітычных вязняў”, якім трывала і верна служыла дапамогай і ад якіх навучылася шукаць найбольш істотных жыццёвых вартасцяў “на вяршынях духу”, цаніць “геройства, якое з кахання людзей выплывае”...

“На ратунак!” — вось покліч, з якім Стэфанія Сэмпаловска выступала супраць крыўды, небяспекі, якая пагражала слабым і безабаронным. Сама спышалася на ратунак і другіх заклікала да дапамогі, будзіла сумленне, звярталася да сэрца і да розуму і змушала да послуху абыякавых, а нават незычліўцаў, будзіла іх парыў да чыннага дзеяння, паказваючы на сродкі дапамогі...»³⁴⁰.

Стэфанія Сэмпаловска была на чале патранату над палітычнымі вязнямі. Яна дабілася таго, што кожны чацвер яе з кошыкам перадач дапускалі ў камеры. Для кожнага з нас яна знаходзіла цёплае, сардэчнае слова пацехі, мацярынскую апеку. Яна шукала ў горадзе і па другіх турмах нашых родных і таварышаў, прыносіла ад іх нам весткі і ад нас ім перадавала. Яна знайшла ў Варшаве Беларускі нацыянальны камітэт і дабыла ад іх 200 марак (ці мо злотых — ужо не памятаю) для мяне. Я папрасіла яе далучыць гэтыя грошы да агульнай касы дапамогі вязням³⁴¹.

Сярод зняволеных жанчын у «Сербіі» былі камуністкі-студэнткі і работніцы, былі і зусім апалітычныя, выпадковыя людзі, хаця гэтых апошніх значна менш было, чымся ў Мінску. Праўду сказаць, сумаваць не даводзілася ў гэтым асяродзі:

цікавыя людзі, цікавыя гутаркі, рэвалюцыйныя, народныя і са-тырычныя песні, а то пад песню абэрка ці беларускай «Бульбы» пускаліся і ў скокі. Рэй у спевах вяла заўсёды Грасэрова. Яна і навучыла нас некаторых песень, як вось гэтая:

Więzienie, więzienie,
Cóż to za pałace,
Że się w tobie mieszczu,
Że się w tobie mieszesze
Najlepsi junacy.
Najlepsi junacy,
Najdzielniejsze ruchy,
Morowe chłopacy,
Morowe chłopacy
Siarzyste dziewuchy³⁴².

Пасля гэтай песні раздавалася вясёлая, гарэзлівая:

A muzyeczka cirli-cirli,
Padarewski rznie!
A pry muzyczce
Polska buwi się...

У адзін з чарговых дзён перадач Стэфанія Сэмпаловска прынесла на гэты раз не агульную перадачу для ўсёй камеры, а кожную з нас надзяліла не толькі прадуктамі і папяросамі для тых, хто курыць, але і бялізнай, верхняй вопраткай, калі хто меў у гэтым патрэбу. Яна дачулася, што нас будуць вывозіць з Варшавы, а куды — не ведама.

Праз пару дзён пасля гэтага нам загадалі сабраць свае рэчы і пачалі выводзіць на турэмны двор. Пакуль мы там выстрайваліся, чакаючы іншых, ва ўсіх вокнах, якія выходзілі на гэты двор, з-за кратаў павысоўваліся галовы зняволеных, якія прашчаліся з намі.

«Паўстань, пракляццем катаваны», — зацягнуў чыйсь зычны голас, і сотні галасоў падхапілі гэты баявы камуністычны гімн. Спявалі мы ўнізе, спявалі ва ўсіх вокнах, ва ўсіх камерах хто на польскай мове, мінчане — на рускай, я — на беларускай, гримела ўся «Сербія». А калі мы скончылі, пачулі магутныя мужскія галасы з суседняга «Павіяка»:

Бóј то бeґзіe oстaтні,
Крwау стoцзы сіe бóј...³⁴³

І мы зноў злілі свае галасы з мужчынскімі. Як ні топалі каля нас, як ні крычалі міліцыянты і турэмшчыкі, патрабуючы спыніць спеў, але ніхто іх не слухаў. Сцены абедзвюх велізарных камяніц «Сербіі» і «Павіяка» дрыжэлі ад магутных гукаў «Інтэрнацыянала». Канчалі апошнюю страфу і зноў пачыналі з першай. Здавалася, усё паветра, уся Варшава напоўнілася гэтай песняй. Вочы гарэлі агнём, сэрца ірваліся з грудзей.

Расчыніліся вароты, і нас павялі на вакзал. На вуліцы небяспечна было спяваць: варшавякі яшчэ не дараслі да таго, каб нас падтрымаць або абараніць ад фанатыкаў, а «власть імущие» рады былі б скарыстаць заварушку, каб пазбавіцца ад нас. Аднак доўга яшчэ да нас даляталі гукі «Інтэрнацыянала», якім нас праводзілі таварышы, што асталіся за кратамі.

Размясцілі нас у двух вагонах і павезлі на захад. У Познані нашы вагоны прастаялі 6 гадзін. Там мы даведаліся, што ў другіх двух вагонах везлі вязняў-мужчын. Праз акно бачылі, як два таварышы пад канвоем міліцыі праносілі на насілках хворага Фелікса Кона. Грасэрова называла яшчэ некалькі прозвішчаў польскіх камуністаў, якіх заўважыла ў тых двух вагонах, але наладзіць з імі сувязь ніяк не ўдавалася: вагоны былі пад замком, і толькі пад сільным канвоем нас па некалькі чалавек праводзілі паўз вагоны ў прывакзальную прыбіральню. Як толькі выйшла з вагона першая група, заўважылі на віядуку, які ўзвышаўся непадалёк ад нашых вагонаў, вялікі натоўп.

— Патшце, патшце, большевічэ провадзон!³⁴⁴ — крыкнуў адтуль мужчынскі голас. І зараз жа пачуліся адтуль крыкі, ляянка і пагрозы па нашым адрасе. А калі вярталіся ў вагон, на нас пасыпаліся зверху камяні. Дзве з нас атрымалі даволі сільныя ўдары. Праз якуюсь гадзіну пасля гэтага натоўп прарваўся на перон. Амаль усе канвойныя, пакінуўшы каля кожнага вагона па два вартавыя, пайшлі ў горад. Азвярэлае хуліганнё кінулася да вагонаў. У нашым вагоне выламалі дзверы, уварваліся ў вагон і пачалі біць першых з краю жанчын. Раздаліся трывожныя свісткі вартавых. На наша шчасце, нашы канвойныя, ма-

быць, недалёка адлучыліся, бо хутка на свісткі набеглі, адагналі ад вагонаў хуліганаў, ачысцілі ад іх перон і пачалі зганяць з віядука. Пасля гэтага ўсе чатыры вагоны былі акружаны гу-стой сцяной паліцыі³⁴⁵.

Пад вечар нашы вагоны прычапілі да другога саставу і павезлі. Куды? Ніхто нам не адказваў. На раніцу высадзілі нас на невяліччай станцыі Вронкі і павялі па нешырокай алеі, высаджанай рабінамі. Налева віднеліся мураваныя адна-і двухпавярховыя будынкi са стрэхамі ў нямецкім стылі і касцёлы; проста перад намі высіліся велізарныя чатырохпавярховыя чырвоныя карпусы з закратаванымі вокнамі, абнесеныя высокай мураванай сцяной. Абапал дарогі расціліся зялёныя лугі, пакрытыя шаўкавістай атавай. Ранішняе сонца бурштынавым святлом аблівала ўсю ваколіцу. Чырвонымі слязінкамі зіхацелі на сонцы гронкі рабін на дрэвах.

— Алея крываваых слёз, — панурым голасам хтосьці з нас назваў гэты шлях да турэмных будынкаў. Ніхто на гэта не азваўся. Толькі дзе-нідзе пачуўся стрыманы ўздых. Ішлі паволі, моўчкі. У кожнага ў думках паўставала пытанне: «Што нас чакае? На як доўга пахаваюць нас у гэтых страшных мурах?».

Раскрылася перад намі цяжкая каваная брама. Шустрая пажылая жанчына з вялікай звязкай доўгіх ключоў пабегла перад намі і адкрыла высокія скрыпучыя дзверы ў корпусе направа. Гэта ўжо чацвёртая турма, у якую мне даводзіцца ўвайсці, але такой, як гэтая, яшчэ не бачыла.

Вялізны гмах усярэдзіне пусты. Уздоўж сцен у 4 рады праходзяць адна над адной галерэі, на якія з абодвух канцоў вядуць вузкія чыгунныя лесвіцы. У сценах на гэтых галерэях на невялікай адлегласці адна ад другой чорныя дзверы камер з ваўчком пасярэдзіне, прыкрытым падвешаным кружочкам.

Стомленыя дарогай, прыгнечаныя выпадкамі ў Познані і відам мураванай магілы для жывых людзей, мы расцеліся на сваіх клунках на халодных кафляных плітках падлогі. Больш гадзіны мы так сядзелі, зрэдку ціхенька перашэптваючыся паміж сабой, бо калі хто галасней азваўся, дык пужаліся свайго голасу, які гулкім рэхам раздаваўся ў пустым на погляд будынку. Куды

дзелася наша бадзёрасць? Дзе вясёлыя жарты, песні? Нават заўсёды шумная, вясёлая Грасэрова моўчкі сядзіць, схаваўшы ў далоні твар.

Нарэшце лязгнуў замок, заскрыпелі ўваходныя дзверы, і ўвайшлі дзве жанчыны: адна — ключніца, якая нас сюды прывяла, другая — высокая brunетка сярэдніх гадоў у доўгай чорнай сукенцы з высокім каўняром. Акінула нас халоднымі вачыма і з каменным выразам твару спынілася, склаўшы накрыв рукі на жываце.

— Встаць! — гаркнула з усёй моцы ключніца.

— Таць, таць, таць! — азвалася рэха.

Збуджаныя ад дрымоты, спалоханыя раптоўным крыкам, узмоцненым удзясяцера каменнай пусткай, некалькі чалавек сарвалася на ногі са сваіх месц.

— Сядзець на месцы! — сільным голасам загадала Грасэрова.

Тыя, хто ўскочыў, зноў паспешна шлёпнуліся на свае вузлы.

— Встаць на бачносьць! Пшеложона перад вамі! — зноў зараўла ключніца.

— Ні з месца! Сядзець! — паўтарыла загад Грасэрова.

Азвярэлая ключніца кінулася да бліжэйшых жанчын і цяжкай звязкай ключоў пачала біць іх па плячах, галаве. Вось цяпер і Грасэрова, і ўсе мы паўскавалі.

— Не смець нас біць! — падскочыла да ключніцы Грасэрова. Вочы яе палалі такім гневам, у яе голасе і ўсёй постаці было столькі сілы, велічы, абражанай чалавечай годнасці, што ключніца, як дзікі звер перад сваім пагромцай, шчэрачы зубы, адступіла. Пачаўся такі грозны пратэст, што, відаць, нязвыклая да такога адпору ключніца, спужаўшыся, схавалася за спінай сваёй начальніцы. Нахмураная начальніца загадала развесці нас у камеры. Забіралі нас па аднэй. Мы патрабавалі памясціць нас у агульных камерах, але такіх тут не было: ва ўсім корпусе былі толькі адзіночкі. Скончылася наша калектыўнае жыццё! Змушаюць нас марнець і сохнуць душой у адзіноце.

Мая камера памерам 6 × 3 маіх крокаў знаходзілася на 4-м паверсе. Насупраць дзвярэй на такой вышыні, што і рукой не дастаць, — акно, на 4/5 зашклёнае тоўстым рубчатым шклом,

праз якое і хмурынкі на небе не ўбачыш, і толькі верхняя частка, якая адкрывалася для праветрывання камеры пры дапамозе падвешанай палкі, зашклёная звычайным празрыстым шклом. Направа ад дзвярэй на сцяне падвешана шафка з 4 аддзеламі, у якіх хаваліся хлеб, міска з лыжкай, шчотка для адзежы і абутку, гуталін, наждачны парашок і друкаваная брашурка, у якой пералічваўся ўвесь інвентар камеры, рэжым дня і інструкцыя, як павінен весці сябе «кватарант». Далей невялічкі столік і табурэтка. Налева, у кутку, — белая паліваная параша пад стульчаком, умывальная міска, памыйнае вядро, гліняны жбанок з драўлянай накрыўкай, шчотка і суконка для замятання і націрання асфальтавай падлогі, вешалка, а за ўсім гэтым даволі шырокі спружынны матрац, які паднімаўся і прымацоўваўся да сцяны.

У 6 гадзін раніцы пад'ём. Паўгадзіны даецца на ўмыванне і прыборку камеры. Падлога павінна быць падмецена і да бляску нацёрта суконкай. Адчыняюцца дзверы камеры. У першы дзень назірацельніца паказвае, з якога боку ад дзвярэй трэба ў калідор выставіць парашу і памыйнае вядро, на якім палажыць шуфлік са смеццем абавязкова ручкай у правы бок; з другой стараны дзвярэй — жбан для вады, пакрышка яго пры сцяне таксама ў раз назаўсёды азначанай старане. Пры гэтым папярэджаюць: калі памылліся ў парадку размяшчэння пасуды ці, барані божа, ручку шуфліка павернеш не ў той бок, што трэба, дык на першы раз — вымова, на другі раз — забіраюць ад цябе гэту рэч на тыдзень, на трэці раз — зусім адбіраюць. Ужо асуджаныя да зняволення дзве прыбіральшчыцы бегмабегма, не спыняючыся ні на адзін момант, падхватваюць пасуду, выносяць і зараз жа прыносяць чыстымі і ставяць на тым жа месцы, бягуць да другой камеры, зноў падхватваюць. І так кругом па ўсёй галерэі бегаюць, не спыняючыся. Пасля гэтага забіраеш сваю пасуду, і дзверы камеры зачыняюцца. Што і казаш, рацыяналізацыя пастаўлена на вышыню!

Пры ўваходзе ў камеру начальства трэба, паводле інструкцыі, стаць на два крокі ад акна тварам да дзвярэй, залажыўшы рукі за спіну.

Увайшоўшы першы раз у сваю камеру, я разгледзелася, прачытала інструкцыю і пачала раскладваць свае рэчы. У перадачы, якой нас надзяліла ў Варшаве Сэмпаловска, была сотня цыгарэт у дзесяці пачках. 8 пачак я пакінула ў кішэнях сваёй світкі, а 2 пачкі чамусьці схавала пад місачку на шафцы. На другі дзень у камеры зрабілі вобыск і забралі з кішэняў усе цыгарэты: жанчынам не дазваляецца курыць. Як я ні пратэставала, нічога не памагло. Засталіся незаўважанымі толькі 2 пачкі пад міскай. Справа дрэнь! Цяжка будзе без курыва ў адзіноце... Трэба эканоміць. І, разрываючы кожную цыгарэтку на тры часткі, старалася радзей курыць. Але калі незнарок увайдзе ў камеру гэта ведзьма і знюхае запах папярснага дыму, можа адабраць і гэтыя апошнія. Што тут рабіць? Ці нельга як узглабацца да акна, там курыць і праз верхнюю частку акна выпускаць дым? Паднесла столік да акна, на ім паставіла табурэтку. Столік невялічкі, табурэтка стала ножкамі на самыя маленькія края чатырох вуголёў. Цяпер трэба ўмудрыцца ўзлезці на гэтую піраміду, каб не зрушыць табурэткі. Учапіцца рукамі няма за што. Доўга я прыладжвалася, пакуль не ўдалося ўзабрацца на табурэтку.

О, які ж прыгожы свет за акном! Паверх высокай мураванай сцяны відаць шырокі луг, далей поле. Дзень ясны, сонечна. Вунь там, на лузе, бегаюць дзяўчаты, смяюцца, збіраюць вясеннія кветкі... Эх, воля, воля! Выкурыла сваю маленькую долю, падыхала свежым паветрам, насыціла крыху вочы прыродай і зноў асцярожненька злезла. І так разы тры на дзень я выглядала на свет.

Па суседстве са мной з аднаго боку знаходзілася Стэфа Кот, з другога — ужо пажылая камуністка, рабочая варшаўскай фабрыкі. Падчас ранішняй уборкі, калі ўсе дзверы камер былі адкрыты, нам удавалася пабачыцца і перакінуцца некалькімі словамі. Вось мая суседка справа і пажалілася, што яна таксама ўзлезла на такую ж піраміду, каб выглянуць праз акно, але табурэтка сашмыгнулася, яна рынулася зверху і, падаючы, моцна паранілася аб востры край ложка. Зламаную табурэтку ад яе забралі назаўсёды. Папяросы ў яе таксама, як і ў мяне, у першы ж дзень адабралі.

Я звярнулася да назірацелькі з просьбай, калі ёсць у іх бібліятэка, каб мне прынеслі кніг для чытання. Аказалася, што бібліятэка ёсць, і неўзабаве мне прынеслі тры кнігі. Але якія! Біблію і жыццёапісанне святых... А каб вас разарвала з вашымі кнігамі!

— Хіба няма ў вас мастацкай літаратуры польскіх пісьменнікаў ці навукова-папулярнай?

— Не, толькі такая, як гэта.

У мяне быў цененькі сшытак і агрызак хімічнага алоўка, і я рашыла намаляваць карты, каб хоць з нуды пасьянс раскладваць. Так і зрабіла. І вось сяджу я за столікам, раскладваю пасьянс, аж уваходзіць назірацелька. Паглядзела на разложаныя карты і пытае:

— Пані кабалэ кладзе?

Гэта значыць, ці не варажу я? Што я буду ёй тлумачыць, што пасьянс — гэта не варажба, а гульня, нешта накшталт картачнай галаваломкі?

— А так, — кажу, — кабала.

— Дык палажыце і мне, — просіць паваражыць.

Я паняцця не мела аб варажбе, бачыла, толькі як раскладваюцца для варажбы карты, чула шаблонныя фразы варажбітак. «А што, — думаю, — каб не забыцца языка ў губе, можна і пабрахаць крыху, падурачыць і так ужо дурную бабу». Пакартавала калоду, дала ёй зняць, разлажыла па форме. Што ж тут ёй наплясці?

— А ці мне часам вяселле тут не стаіць? — пытае.

Я здзіўлена глянула на яе. Баба гадоў пад 50, брыдка, лупатая, касавокая, ну ведзьма ведзьмай, і думае яшчэ аб сваім вяселлі? Ну, што ж, калі так, дык мне лягчэй прыдумляць, што ёй гаварыць.

— Чакайце, — кажу, — дайце разгледзецца, усё трэба па парадку.

Пагаварыўшы аб блізкай і далёкай дарозе ў прошлым, што з кожным чалавекам бывае, перайшла да таго, што яе цікавіць. Мы ведалі, што Чырвоная армія наступае ўжо на тэрыторыі Польшчы, што ў Польшчы амаль усе мужчыны мабілізаваны. Я і пачала:

— Ёсць каля вас нейкі чырвенны кароль, ён ці то вайсковец, ці то «ўжэнднік», адным словам, мае бліскучыя гузікі і ожэлка на шапцы.

— Так, так, так, — захлёбваецца з радасці баба.

— Але вось тут якаясь піковая дама стаіць на перашкодзе (без яе ж ніякая варажба не абыходзіцца). Гэта дама вельмі сярдзіта на вас, і праз яе будзе ў вас вялікая гутарка і слёзы... У казён-ным доме чакаюць вас непрыемнасці...

Не памятаю, што яшчэ я пляла ёй. Яна падзякавала і, устры-вожаная, выйшла. На другі дзень вечарам пасля змены зноў паявілася ў камеры з апухлымі ад плачу вачыма. Аказалася, што я вельмі трапна ёй наваражыла. Справа ў тым, што гэта ведзьмаватая баба захачела прывабіць к сабе якогось пісара. А ў яго была няшлюбная жонка і дзіця. І вось гэтая «пікавая дама», даведаўшыся, што ад яе адбіваюць мужа і бацьку дзіцяці, прыйшла да начальніцы турмы і пажалілася. Начальніца, будучы вельмі рэлігійнай, як і ўсе пазнанякі, выклікала сваю па-дуладную, накрычала на яе, што замест таго, каб змусіць яго пакрыць сваё грэшнае сужыццё шлюбом касцельным, яна раз-бівае сям'ю, і прыгразіла ёй звальненнем са службы, калі яна не пакіне гэтага чалавека.

— Паваражыце мне яшчэ, — просіць.

— Я і па руцэ ўмею варажыць, — кажу ёй, — але ведаеце польскую прыказку: «Спеваць дармо, болі гардло»?

— А што гэта азначае?

— А тое, што за кожную варажбу — дзясятка цыгарэт. Без папярос я не магу варажыць — няма натхнення.

— У нас тут няможна курыць, забараняецца.

— Пільнуеце нас вы. Прыжмурце адно вока, я тым часам вы-куру цыгарэту, і ніхто аб гэтым ведаць не будзе.

Як ні прасіла, я адмовілася дарма варажыць. Мы ведалі, што ў Пазнаншчыне цыгарэты вельмі танныя, і вялікага граху на душы не мела, што з бяды-гора прыходзіцца ашукваць дурную бабу. На другі дзень прыпёрла-ткі пачку цыгарэт. Але і яе змен-ная, маладзейшая за яе, таксама прасіла паваражыць і адра-зу палажыла перада мной дзясятка цыгарэт. Гэту-то ўжо мне

было сорамна абдурваць, але было ўжо позна даваць задні ход. Такім чынам я амаль кожны дзень мела два дзясяткі цыгарэт. Сама курыла і дзялілася з суседкай, а на прагулках і з іншымі курцамі. Праўда, было сорамна прызнацца перад таварышкамі, якім спосабам зарабляю папяросы, але яны толькі пасмяяліся.

— А д'ябал іх бяры! — казалі. — Яны не збяднеюць ад гэтага, а навучыць іх розуму мы тут усё роўна не здолеем³⁴⁶.

У першыя дні нас выпусцілі на прагулку ў маленькі дворык, абнесены высокай сцяной. Увесь двор быў высыпаны жорсткім шлакам. Каб табе дзе кусцік зялёны ці травінка! Камень з усіх бакоў, цвёрды, калючы шлак пад нагамі і толькі кусочак пустога неба над галавой. Нас выпусчалі па адной. Як толькі каторая паказвалася з дзвярэй, кідалася абнімацца і цалавацца з таварышкамі. Стоячы грамадкай каля дзвярэй, мы дзяліліся сваім уражаннем ад першых дзён у адзіночных камерах. Мы, мінчанкі, пабачылі новую жанчыну, якую ўсе варшавянкі радысна віталі. Сярэдняга росту, шчупленькая жанчына гадоў за 30, з прыемнай усмешкай і крыху прыжмуранымі вачыма, са спакойнымі меладычнымі інтанацыямі ў голасе.

— Хто гэта такая? — спыталіся мы ў варшаўскіх таварышак.

— Марыя Кашуцкая.

Тады і мы падышлі пакланіцца ёй.

Аднак нядоўга мы цешыліся гэтым спатканнем, датуль, пакуль не выпусцілі апошняю з палітычных. З дзвярэй выйшлі назірацелька і мужчына ў форме турэмшчыка з дубінкай у руцэ і рэвальверам пры баку. Нам загадалі хадзіць укруг каля сцен адна за адной на адлегласці трох крокаў, схіліўшы долу галаву, залажыўшы за спіну рукі і не смеючы нават шапнуць што адна да адной. Мы збіліся ў цесную кучу і шумна запратэставалі супраць такога рэжыму. Турэмшчык, размахваючы дубінкай, крычаў ва ўсё горла і з грубай лаянкай пачаў разганяць нас. Мы, сашчапіўшыся рукамі, таксама не маўчалі. Тады ён сілай пачаў разнімаць нас. І вось сярод шуму і гвалту пачулася песня: «Паўстань, пракляццем катаваны...». Мы ўсе падхапілі, і залунаў рэвалюцыйны гімн аж пад неба. Спачатку турэмшчыкі разгубіліся, а пасля спешна пачалі заганыць нас

у будынак. Мы вырываліся ад іх, спляталіся ў цесных абдымках і спявалі, спявалі. Нарэшце сіла іх перамагла, і нас загналі ў будынак, але мы не хацелі паднімацца на галерэі да сваіх камер, а рассыпаўшыся па пустой прасторы ў сярэдзіне гмаха, зноў збіраліся асобнымі групамі і прадаўжалі спяваць. Пачалася пагоня за намі. Аднак ім двум нялёгка было справіцца з намі, мы перабягалі з аднаго месца на другое, рассыпаліся і зноў збіраліся ў групы. Пасля «Інтэрнацыянала» спявалі «Варшавянку» на польскай і рускай мовах.

На бой кровавы, святой и правый
Марш, марш вперёд, рабочий народ!³⁴⁷.

Але калі ўварвалася выкліканая стража чалавек з 10 ці мо і больш і кінуліся ўсе з дубінкамі на нас, мы заспявалі «Вы жертвою палі» і з гэтай песняй пачалі ўзнямацца да сваіх камер. Доўга яшчэ і ў камерах спявалі, але ў разлуцы не так ужо стройна выходзіла.

На другі дзень паўтарылася тое самае. Пасля гэтага два тыдні нас не выпусчалі на прагулку.

У суботу вечарам я пачула арганную музыку і спевы. Спыталася ў назірацелькі, адкуль гэта музыка. Аказваецца, з турэмнага касцёла. І яна запрапанавала мне схадзіць заўтра ў касцёл. Я паабяцала ёй раніцай на гэта адказаць. Назаўтра падчас ранішняй уборкі я перагаварылася з бліжэйшымі суседкамі, і мы рашылі схадзіць праз цікавасць паглядзець, як выглядае турэмны касцёл, а можа, удасца спаткацца і пагаварыць з іншымі таварышкамі.

Нам запрапанавалі кніжкі для набажэнства, ад якіх мы адмовіліся, і загадалі ўзяць з сабой бляшаны нумар камеры, які вісеў на сцяне пад акном. У гэту экскурсію нас выправілася толькі чацвёрэра. Адчулі мы сябе неяк няёмка. Можа, вярнуцца назад у камеры? Але ж мы не маліцца ідзём, а проста праз цікавасць.

І запраўды цікава было паглядзець. Увесь касцёл, які знаходзіўся ў асобным крыле гэтага корпуса, быў застаўлены дашчатымі клеткамі ў некалькі радоў адзін над другім знізу аж да самай столі. З усіх бакоў высокія сценкі і толькі адна пя-

рэдняя крыху ніжэйшая, так што не пабачыш, хто сядзіць ні справа ад цябе, ні злева, ні над табой, і, толькі нагнуўшыся, пабачыш патыліцу тэй, хто перад табой сядзіць. Перад вачыма толькі аўтар добра відаць і больш нічагусенькі. Нумар камеры трэ было павесіць на задняй сценцы над галавой. Унізе ля аўтара сядзіць начальніца і назірацелькі, якія пільна сочаць за паводзінамі сваіх вязняў. Пасля імшы ксёндз, папярэджаны, відаць, што ў касцёл прыйшлі бальшавічкі, пачаў казанне, прызначанае для нас. Ні розуму, ні такту ў яго прамове не было ні на грош. Пасля касцельнай службы ў нагароду за тое, што мы захацелі схадзіць у касцёл, нам запрапанавалі пагуляць да абеду ў садзіку, які знаходзіўся каля ўвахода ў касцёл. Мы адмовіліся ад такой ласкі, бо яшчэ прадаўжалася прагулачная забастоўка. Аднак нас не ўпусцілі ў корпус, закрылі на замок дзверы, пакінуўшы нас на двары. Што і казаць, пагана мы сябе адчувалі. Селі на прыступках пад дзвярыма і моўчкі прасядзелі, не зварухнуўшыся, пакуль нас не ўпусцілі ў камеры³⁴⁸.

Праз два тыдні нас зноў выклікалі на прагулку. На гэты раз ніхто нас не старажыў і не прымушаў да ранейшага парадку. Мы маглі ўволю пагаварыць і хадзіць, як нам хацелася. Наша «набожная» чацвёрка адразу пакаялася перад сваім камітэтам, выбраным яшчэ ў Варшаве, да якога цяпер далучылі і Марыю Кашуцкую. Пакаяліся ў сваім памылковым паступку з экскурсіяй у касцёл. Кашуцкая і Грасэрова толькі ўсміхнуліся, але нічога на гэта не сказалі — ні паганілі, ні пахвалілі. Было нам сорамна перад таварышкамі, аднак гэта здарэнне не адбілася на добрых адносінах да нас.

Аднаго разу здарылася даволі пацешная гісторыя.

— Скажыце, прашу, як будзе па-беларуску «грабля» ці «грабіна»? — пытае, увайшоўшы ў камеру, няўдалая ахвотніца да свайго вяселля.

— А чаму вас цікавіць, як па-нашаму будзе граф ці графіня? — пытаю, моцна здзіўленая.

— А бо ў вашым дакуменце, напісаным на беларускай мове, перад вашым прозвішчам стаіць слова «грыб». Ці гэта часам не азначае вашай грабёўскай годнасці?³⁴⁹

Мяне смех здушыў, але стрымалася, толькі паціснула плячыма: думай, маўляў, што хочаш, і адварнулася, каб яна не пабачыла, як рвецца з мяне смех. Наступіла доўгае маўчанне. Зірнуўшы скоса, пабачыла, што яна ў недаўменні пільна разглядае маю вясковую світку з шэрага сукна, пасля перавяла вочы на зношаныя дзіравыя чаравікі і на зацыраваную чорнымі ніткамі чырвоную сукенку.

— Вы што разглядаеце? — пытаю. — Дзівіцеся, што на мне няграфская вопратка? Трудна, — уздыхнула, зрабіўшы сумную міну, — трэба ведаць, дзе я знаходжуся. Не магу ж я па турмах вазіць з сабой сваю службу і ўвесь свой гардэроб?

У вачах яе і ва ўсёй позе паявілася якоесь рабалецтва, і, не павярнуўшыся плячыма, як заўсёды, але адступаючы задам да дзвярэй, выйшла ціхенька. Тады ўжо я пасмяялася ўволю. Аднак мне тады і ў галаву не прыйшло, што гэты мой жарт з «грабёўствам» дасць пэўныя вынікі.

У гэты ж дзень пасля абеда нанесла мне «візіт» у камеру сама начальніца. Яна не толькі не патрабавала, каб я стала перад ёй згодна з уставам, але ветліва папрасіла мяне сесці на ложак, а сама прысела на табурэтцы. Я ўжо забылася, што я «графіня», і была здзіўлена яе ветлівым абыходжаннем. Спытаўшыся, як я сябе адчуваю, пачала жаліцца, што ёй навезлі столькі вязніц, што яна не можа справіцца з навалам работы. Асабліва многа работы ў канцылярыі: трэба ўпарадкаваць усе дакументы, павялічылася перапіска з рознымі ўстановамі, апроч таго, шмат іншай канцылярскай работы, а ёй не даюць памочніц. Вось яна і прыйшла да мяне з просьбай, ці не згаджуся я дапамагчы ёй у канцылярскай працы. За работаю і мне будзе весялей, там і паветра лепшае, там я змагу і свае папяросы курыць.

— Сягоння я нічога не магу вам адказаць на гэта. У нас, зняволеных, ёсць свая этыка паводзін. Я падумаю і заўтра дам вам адказ.

Назаўтра падчас прагулкі я паведаміла Кашуцкай і Грасэровай аб гэтай прапанове.

— Тут няма чаго і думаць, — кажа Кашуцкая, — трэба скарыстаць такі выпадак. Мы ж нічога не ведаем, у якім стане нашы

справы, хто з нас толькі інтэрнаваны, а хто лічыцца за пракуратурай, каго куды пераводзяць, а каго звальняюць. Ты ж будзеш усё гэта ведаць і нам перадаваць. Сягоння ж дай згоду і ідзі ў канцылярыю.

З гэтага дня я па 2—3 гадзіны да абедна і пасля абедна працавала ў канцылярыі. Перада мной на стала ляжала пачка маіх цыгарэт. Я задумала яшчэ адну карысць выцягнуць з гэтага новага для мяне становішча. Справа ў тым, што нас надта дрэнна кармілі. Раніцай давалі якуюсь рудую бурду, названую «кавай», без цукру і маленькі кусочак хлеба. У абед міска супу, у якім плавала некалькі кусочкаў гнілой бручкі ці морквы, і каб табе хоць адна свечачка тлушчу бліснула! Пахла гэта тхлінай, гніллю. На вячэру такая ж бурда, як і раніцай, або «крупнік», у якім адна крупінка не дагоніць другую. Дальбог, мая мама лепш свіней карміла. Голад дакучаў. Стэф Кот, камера якой была побач з маёй, наогул слабога здароўя, зусім знясілела. Я ведала, што некаторыя з нашых жанчын за свае грошы атрымліваюць абеды са сталовай. У мяне яшчэ крыху заставалася сваіх грошай, якія знаходзіліся ў турэмнай касе, а абеды каштавалі даволі танна. Я і папрасіла дазволу, каб і мне можна было атрымліваць абеды са сталоўкі і дзяліцца імі са Стэфай. Начальніца дазволіла. Цяпер у часе абеду пускалі ў маю камеру Стэфу, і мы разам спажывалі абед з дзвюх страў.

Аднак нядоўга я прыносіла таварышкам весткі з канцылярыі. Здарыўся нечаканы прывал маёй дзейнасці.

Аднаго разу, калі я пасля абедна працавала ў канцылярыі, начальніца падала мне тры паперкі-паведамленні і просіць выпісаць «карты звальнення». З вялікім хваляваннем узяла я гэтыя бланкі. Каго звальняюць? На першых двух — прозвішчы невядомых мне жанчын, а на трэцім бланку — Басі Басінскай (і яе вывезлі з Варшавы ў Вронкі). Я ўсцешылася за Басю. Нарэшце кончыліся мукі беднай дзяўчыны, паедзе да бацькі ў Варшаву.

— Яны сягоння будуць звольнены? — пытаю.

— Не, сягоння ўжо позна, — адказвае начальніца, — няма цягніка. Заўтра выпусцім.

— А ці нельга сягоння паведаміць Басінскай, што яна ўжо выходзіць на волю? Хай гэту ноч у радасці правядзе.

— Ну, добра, для вас я гэта зраблю. Пойдзем разам да яе ў камеру, і вы самі падасце ёй радасную вестку.

Мы падняліся да яе камеры. Бася ўжо ляжала ў ложку.

— Бася, ты звольнена. Заўтра раніцай паедзеш да свайго бацькі, — сказала ёй.

Бася ўскочыла, дзіка закрычала і затрапяталася ў нервовым прыпадку, як рыба на пяску. Паслалі па валяр'янку, але доўга яшчэ чуваць быў ва ўсім будынку яе сутаргавы плач.

Мы вярнуліся ў канцылярыю, і я дрыжачымі ад узрушання рукамі ўзялася выпісваць дакументы звальнення. Толькі цяпер я пачала чытаць тэксты прысланых паведамленняў аб звальненні. Форма бланкаў, шрыфт друкаваных тэкстаў усіх трох паперак былі зусім аднолькавымі, толькі прозвішчы ўпісаны атрамантам ад рукі. Выпісаўшы дакументы звальнення першым дзвюм незнаёмым жанчынам, узяла ў рукі адноснік аб Басінскай і пачала ўважна чытаць. Раптам уваччу мне пачамнела, мурашкі па целе прабеглі, валасы дыблюць... Што я нарабіла? Чаму ж адразу не прачытала ўважна? Што цяпер рабіць? У галаве зашумела-загудзела, халодны пот выступіў. Каб хаця яна не заўважыла, як я спужалася. Добра, што мой стол стаіць пры сцяне так, што я сяджу за ім спінай да начальніцы. Гэта ж Басінская не звальняецца, а пераводзіцца ў самы страшны канцлагер Стшалкова¹³⁵⁰. Нашто я паспяшалася паведаміць ёй аб звальненні? Як яна цяпер перажыве такое расчараванне? Што рабіць? Што рабіць?! Ахалануўшы крыху, пачала спакойна разважаць. Сама ж начальніца сказала, што ўсе трое звальняюцца і загадала мне выпісаць ім «карты звальнення». Дык нашто я буду паказваць ёй на памылку? Што загадала, тое і зраблю, а там бог — бацька. Так і зрабіла. Выпісала ўсім траім дакументы звальнення і, адыходзячы ў сваю дамавіну, палажыла ёй на край стала да подпісу, паклаўшы дакументы Басінскай пад ніз.

Назаўтра пасля прагулкі іду зноў у канцылярыю і саджуся на сваё месца. Праз хвіліну чую голас начальніцы:

— Пані чытала паведамленні аб звальненні?

Хоць я і падрыхтавалася да таго, што можа выкрыцца памылка, аднак пачула, як ледзяное твар.

— Якія паведамленні? — не адварочваючыся, пытаю, каб выгадаць час і ўзяць сябе ў рукі.

— А тыя, што ўчора прыслалі і на якія вы выпісалі дакументы.

— Не, не чытала, — стараюся адказваць спакойным голасам.

— А мне здаецца, што вы чыталі, — кажа нейкім дзіўным голасам, быццам праз заціснутыя зубы.

— Чытаць вашу пошту — не мая справа, а ваша, пані пшеложона, — гавару, усё не адварочваючыся да яе. — Мой абавязак — толькі выконваць вашы заданні. А ў чым справа?

— Басінская не звальняецца, а пераводзіцца ў Стшалкова, — адказвае цвёрдым ледзяным тонам.

— Ах, вось у чым справа! Я не ведала гэтага, інакш нашто ж бы я так жорстка ашукала яе ўчора? Што вы загадалі, тое я і зрабіла. Ну, а што цяпер рабіць? Напісаць другі дакумент? — Цяпер я ўжо спакойна глядзела на яе.

— Я сама напішу. А сягоння вы можаце ісці, сягоння няма ніякай спешнай работы, — і паклікала назірацельку адвесці мяне ў камеру.

На гэтым кончылася мая работа ў канцылярыі. Больш мяне туды не выклікалі. Калі я расказала сваім таварышкам аб тым, што здарылася, усе былі перакананы, што гэта была правакацыя з боку начальніцы з мэтай праверкі мяне. Што ж, магчыма. А калі так, дык трэба дзівіцца з жорсткасці гэтай жанчыны-садысткі, каб так бессардэчна згадзіцца заведама ашукаць бедную Басінскую, пайграць на яе нервах³⁵¹.

Неяк позняй восенню раніцай мне шапнула назірацелька, што прыйшло паведамленне аб маім звальненні. На прагулцы я падзялілася сваёй радасцю з таварышкамі. Марыя Кашуцкая паручыла мне зайсці ў Варшаве ў адну гандлёвую кантору, пабачыцца там з дырэктарам гэтай канторы, расказаць яму ўсё аб жыцці нашым у Вронках і паведаміць аб некаторых іншых справах, сказаўшы папярэдне, што я прыйшла па даручэнні Веры.

Ужо надвячоркам мне загадалі збіраць свае рэчы і пакінуць камеру. Ля выхада стаяла начальніца.

— Хай пані грабіна прабачыць нам за тых невыгоды і іншыя прыкрасці, якія тут спаткала, — кажа ліслівым голасам, — але ж мы людзі падуладныя і мусім падначальвацца цвёрдым загадам зверху.

— Скуль вы ўзялі, што я грабіна? — засмялася я.

— Як гэта? А ў адным вашым дакуменце...

— Ды ў гэтым дакуменце дасужы канцылярыст, не пытаючы ў мяне, прычапіў да майго прозвішча другое, прозвішча майго мужа, які сядзіць вось у тым корпусе.

— Ах, та-а-а-ак!.. — І выпрасталася адразу, быццам кол палкнула, знікла ліслівая міна, і твар зноў надуўся ледзяной пыхай.

— Скажыце, будзьце ласкавы, — пытаю, — ці ёсць тут, у мястэчку, якаясь гасцініца, дзе можна было б пераначаваць да ранішняга цягніка?

— Пачакайце крыху, я пашлю з вамі дзяўчыну, якая завядзе вас туды, дзе можна будзе пераначаваць.

Дзяўчына павяла мяне ў двухпавярховы мураваны дом, паказала пакой на другім паверсе і зараз жа знікла. Ужо цямнела. Я павярнула выключацель, але святла не было. Угледзела на сцяне ля дзвярэй гузік электрычнага званка. Націснула яго раз, другі, але званка не пачула, і ніхто не паяўляўся. У доўгім калідоры было ўжо зусім цёмна. Прыслухалася: нідзе не чуваць ні галасоў людскіх, ні шуму жылога дома. Што за ліха? Куды мяне прывялі? Ну, няма рады, трэба як-небудзь дачакацца раніцы. Не раздзяваючыся, лягла на ложку, прыкрылася світкай і хутка заснула.

Ужо днела, калі я ўскочыла з ложка, спалохаўшыся, ці не праспала свой цягнік. На вуліцы пачаўся ўжо ранішні рух. Гадзінніка ў мяне было, і я не ведала, якая можа быць гадзіна. Трэба ж расплаціцца за начлег. Зноў цісну гузік званка раз-пораз. Цішыня. Схапіла свой мяшок і выскачыла ў калідор. Але дзе тут каго знайсці? Спусцілася на першы паверх, пастукалася ў адны дзверы, у другія, пачала бегаць па калідоры і грукаць у кожныя дзверы.

— Ёсць тут хто жывы? — крыкнула на ўвесь голас.

Цішыня. Ніхто не адклікаецца. Вымерлі ўсе, ці што? Ну, чорт вас бяры, выйду, не расплаціўшыся. Кінулася ў парадныя

дзверы. Цяжкія дзверы замкнуты на ключ. Валасы мае сталі дыбам са страху. Як жа мне выбрацца адсюль? Што гэта значыць? З аднэй турмы мяне ў другую пасадзілі, у нежылую? Павінен жа быць чорны ход. Дзе ён? А час плыве, пазнюся на цягнік. Кідаюся ва ўсе бакі, шукаючы выхаду. Наткнулася на якіясь прыступкі, што вялі ўніз. Там штосьці бліснула. Кідаюся туды. Ура! Дзверы, і толькі прычыненыя. Выскачыла на невялічкі дворык. Дзе ж адсюль выхад? Да вуліцы высокі дашчаны плот і яшчэ вышэйшыя цяжкія вароты, зарыгняваныя жалезнай штабай з велізарным замком. Форткі няма. Не сарваць мне замка, не выламаць варот... Хоць ты пальцы кусай са злосці і крыўды. Упару заплакаць, але слёз няма. Зачапіўшы на руку мяшок, спрабую ўзлезці на плот. Раз-пораз зрываюся, сіл не хапае. Але распач дадае мне сіл. Учапілася-ткі неяк, падцягнулася і ўжо сяджу на версе, цяжка дыхаючы. А што калі з вуліцы пабачыць хто мяне, як з мяшком пералажу праз плот? Падумаюць, што зладзейка, і затрымаюць... Кроў ледзянее ад гэтай думкі. Хутчэй жа, пакуль на вуліцы нікога не відаць! Скінула мяшок долу і сама пачала спускацца. Сарвалася і так чмякнулася аб зямлю, што зоркі з неба пасыпаліся. Хутчэй за мяшок і, не слухаючы болю ад удару, бегма ў той бок, скуль раздаюцца ўжо свісткі цягніка, які падыходзіць. Няўжо спазнілася?

Цягнік ужо стаяў на станцыі, калі я, задохшыся ад шпаркага бегу, мокрая, бы з вады выцягнутая, падбегла да касы. Ужо ляснулi буферы вагонаў, калі я ўскочыла ў вагон і, кінуўшыся на лаўку, абамлела...

Аднак на гэтым не кончыліся мае прыгоды.

У Познані прыйшлося некалькі гадзін чакаць на варшаўскі цягнік. Хацела пайсці пазнаёміцца з горадам, але з вакзала выпускалі толькі тых, хто меў білеты толькі да Познані. Праз якісь час на вакзале пачалі правяраць у пасажыраў дакументы і некаторых пачалі заганыць у загарадку, зробленую з лавак. У мяне на руках быў толькі дакумент аб звальненні з Вронкаўскай турмы. Мяне таксама ўпіхнулі ў гэты закутак, з якога нават у прыбіральню выйсці не дазваляў міліцыянер з вінтоўкай. Чалавек 20 там сядзела. Прыходзілі і адыходзілі цягнікі,

а нікога, каму трэба было ехаць гэтымі цягнікамі, не выпушчалі. Значыцца, і мяне не выпускаць? Што ж гэта азначае? За што нас затрымалі? Што далей з намі будзе? На гэтыя пытанні ніхто нам не адказваў інакш, як груба гаркаючы загад сядзець ціха.

Сёй-той з пасажыраў падыходзіў да нашай агароджы і з цікавасцю пытаў, за што нас пасадзілі ў гэты катух? Асабліва распытваўся якісь малады хлопец. Разгаварыўся са мной, пытаў, хто я, адкуль, куды еду. Пазней бачыла, як ён перашэптваўся з другім хлопцам, паглядаючы на нас. Відаць, аб нечым раіліся.

А гадзіне 11-й вечара падышоў цягнік на Варшаву. Як я ні рвалася, як ні патрабавала выпусціць мяне, бо трэба ехаць, а ўсё дарма. Толькі грубая лаянка ў адказ. Цягнік стаяў 20 мінут. Перад самым адыходам цягніка раптам узняўся якісь скандал у вакзале. Гляджу, аж тыя два хлопцы, якія толькі што мірна перашэптваліся, б'юцца адзін з другім. Пачаўся крык, вэрхал. Міліцыянер, які нас старажыў, падбег разнімаць скандалістаў. Тады я, доўга не думуючы, быстра адсунула адну лаўку і кінулася на перон. За мной і іншыя пачалі разбягацца з «астрога». Ускочыла ў вагон, замяшалася ў густы натоўп пасажыраў, а праз хвіліну крануўся і цягнік у далейшую дарогу. Выратавалася! Няўжо гэтыя хлопцы зумысля ўчынілі скандал, каб дапамагчы нам вызваліцца? Эх, і падзякаваць ім ужо не змагу!

У Варшаве я адразу накіравалася ў патранат. Пабачыла там Сэмпаловску, пазнаёмілася з яе саратнікам Наталляй Гансяроўскай, расказала ім аб жыцці-быцці ў Вронках.

— Як гэта вы ходзіце ў чырвонай хустачцы на галаве? — кажа Гансяроўская. — Бальшавікі ўжо пад Варшавай, гарматныя выстралы чуваць на вуліцах. Азвярэлыя пілсудчыкі могуць разарваць вас на кускі. — І тут жа зняла з мяне хустку, сунула мне за пазуху світку, загадаўшы, каб я не смела паказвацца на вуліцы ў чырвонай хустцы. Пасля выдалі мне грошы, каб я зараз жа купіла сабе капялюш.

Купіла я сабе самы танны фетравы чорны капялюшык і тут жа напяліла сабе на галаву. Выглядала я, мабыць, вельмі арыгінальна, бо на вуліцы аглядаліся на мяне: шэрая вясковая світка з нашытымі на грудзях і па падале вузкімі аксамітнымі

палоскамі, а на галаве гарадскі капялюх... Сама рассмялася, як паглядзела на сябе ў люстэрка.

У патранаце расказалі мне аб адным выпадку, які здарыўся на фронце пад Варшавай у размяшчэнні часцей Чырвонай арміі. У аднэй вясковай бабы прапала курыца. Яна пажалілася савецкаму камадзіру, што чырвонаармеец на штык падняў яе курыцу. Камандзір выстраіў перад ёй сваю часць і запрапанаваў бабе паказаць, каторы з байцоў зрабіў гэта. Баба доўга аглядала ўсіх, нарэшце паказала пальцам на аднаго. Камандзір загадаў таму бедаку выйсці са строю і на яе вачах расстраляў яго. Баба не спадзявалася такога канца. Яе так уразіла, што за курыцу загубіла чалавека, можа, нават і бязвіннага, бо не была ўпэўнена, што гэта той самы, што не змагла гэтага перанесці і звар’яцела³⁵².

З патранату я пайшла выканаць паручэнне Марыі Кашуцкай. Там я зразумела, што гандлёвая кантора, з дырэктарам якой мне трэ было пабачыцца, — гэта толькі вывеска, пад якой працавала партыйная арганізацыя, бо падчас маёй гутаркі з дырэктарам прысутнічалі некалькі асоб супрацоўнікаў гэтай «канторы».

У той жа дзень выпадкова спаткала на вуліцы старэйшага Богіна, якога раней звольнілі, як сясцёр яго. Прысеўшы ў скверы на лавачцы, доўга расказвалі адно аднаму аб нашых прыгодах пасля таго, як нас, жанчын, разлучылі з мужчынамі ў Варшаве. Ад яго я і даведалася тады аб трацкісцкім правакатары Цыбульскім, як ён выдаваў жандарам камуністаў, а цяпер служыць у дэфензіве. Богін назначыў мне спатканне на гэтым жа месцы на другі дзень.

Атрымаўшы новы дакумент, у якім мне было вызначана месца побыту горад Лодзь і забараняўся выезд на «крэсы восток», я заглянула ў Беларускае нацыянальнае камітэт, каб далі мне прыпынак нанач. Архітэктар Лявон Дубейкоўскі, які ўзначальваў гэты камітэт³⁵³, сказаў што ў Лодзі знаходзіцца даволі шмат знаёмых мне з Мінска беларусаў, і даў мне пару адрасоў іх³⁵⁴.

Назаўтра пры спатканні з Богіным ён мне прынес ад партыйнай арганізацыі грашовую дапамогу ў 500 марак. У той жа дзень я выехала ў Лодзь на новае жыццё.

У Лодзі я знайшла сваю сяброўку па сцэне Мальвінку. Яна і дала мне першы прытулак у сваім пакоі. Ад яе даведалася, што тут у адной гасцініцы знаходзіцца Ядвігін Ш. (Антон Лявіцкі), што ён хворы і адзінокі. Я рашыла яго адведаць³⁵⁵.

Які ж жудасны малюнак паўстаў перад маімі вачыма! Вузкі і цесны пакойчык з бруднымі плямамі вільгаці на сценах нагадваў турэмную адзіночку. На падлозе смецце. Сабачы холад. Як відаць, з самай восені ні разу не цеплілася печка. На бруднай, непрыбранай пасцелі сядзіць чалавек з апухлым тварам, са скалмачанымі, даўно не стрыжанымі валасамі і барадой. Ногі прыкрыты старэнькай дзяружкай, з-пад якой знізу вызіраюць брудныя ніжнія нагавіцы і ступні ў рваных шкарпэтках. Дрыжачымі рукамі прыкрывае ён голыя грудзі старой суконнай капотай, надзетай на голае цела. Мутныя вочы глядзяць з-пад апухлых цяжкіх павек. Голас хрыпаты...

Няўжо гэта дзядзька Лявіцкі, колішні прыгожы, стройны, заўсёды энергічны, вясёлы гаварун?

— Чаму вы не патрабуеце печку нацепліць? — пытаю. — Зіма ж на двары!

— А хто будзе дбаць пра гэта, калі каторы ўжо месяц нумар не аплачаны? Добра яшчэ, што да гэтага часу не выкінулі мяне на вуліцу.

— А як вы корміцеся?

— А ніяк. Пакуль былі грошы, прыносілі абед са сталоўкі, а цяпер калі часам хлопцы прыносяць якісь кавалак хлеба і кусочак каўбасы, дык і добра, а не, дык сваёй слінай абыходжуся.

— Чаго ж глядзяць вашы паплечнікі Алексюкі і Скірмунты? Чаму яны не падбаюць аб вас?

У адказ толькі рукой махнуў моўчкі і адварнуў галаву да акна. Гутарка спынілася. Аб чым цяпер думае? Можа, усведамляе сваю вялікую віну перад сваім народам, ад якога адварнуўся, і звязаў свой лёс з яго ворагамі?

— А дзе цяпер Алесь Гарун? — пытаю.

— Перад самай эвакуацыяй з Мінска ён захварэў на дызэн-тэрыю і знаходзіўся ў вайсковым шпіталі. Кажуць, быццам у Кракаў іх вывезлі. Ніхто не ведае, жывы ён ці памёр...

— Ён жа, як і вы, працаваў у Беларускай вайскавай камісіі³⁵⁶. Чаму ж БВК не шукае яго, не даведаецца аб ім?

Зноў той самы нядбайны рух рукі і маўчанне ў адказ.

Да дачок гаспадароў, у якіх Мальвіна займала пакой, заходзіла іх стрыечная сястра Рыта, маладая сімпатычная дзяўчына. Мы з ёй пазнаёміліся і хутка нават пасябравалі. Праз якісь час яна прызналася мне, што з'яўляецца камсамолкай, паказвала лісты ад свайго нарчонага, які ў гэты час быў камандзірам Чырвонай арміі. Разы два-тры Рыта прыносіла мне грашовую дапамогу ад падпольнай арганізацыі і прадукты для перадач Тамашу.

Майго мужа тым часам перавялі з Вронак у канцлагер Домбе³⁵⁷ за тры кіламетры ад Кракава. Раз у месяц я ездзіла туды з перадачамі. У першую паездку пасля гутаркі з Ядвігіным Ш. я пачала шукаць Алеся Гаруна па ўсіх шпіталях і бальніцах Кракава. І вось у адным шпіталі натрапіла на яго след. Аказваецца, праз некалькі дзён пасля прыбыцця яго ў гэты шпіталь ён памёр. Сказалі, на якіх могільках яго пахавалі. У канторы могілак мне далі «адрас» таго раду могілак, дзе звычайна хаваюць бяздомных. Направа ад увахода, на самым краі, тры рады аднолькавых магіл. На некаторых з іх заткнуты толькі трэскі, на якіх хімічным алоўкам напісана імя і прозвішча нябожчыка. Дажды змылі надпісы, цяжка прачытаць. Кожную магілу ўважліва аглядаю, капаюся ў зямлі, шукаючы шчэпачак і сілячыся прачытаць на іх прозвішчы. І вось на трэцяй з канца другога раду ў магіле дабыла прысыпаную зямлёй вузенькую дошчачку: «Aleksander Prószyński» — ледзь змагла прачытаць. Сціснулася сэрца. Вось дзе ты знайшоў свой апошні прыпынак, пясняр ты наш беларускі! Не часалі табе дамавіны твае сябры-стальяры, не спявалі над табой родных песень, не родная зямелька прысыпала твае грудзі. Злы віхор затуманіў твае вочы, адарваў ад народа, ад тваіх сяброў-рабочых і кінуў цябе ў стан

нашых ворагаў. Забыты ўсімі, знайшоў сабе месца вечнага спа-чынку сярод бязвесных, бяздомных...

Не было ў мяне сродкаў, каб заказаць якісьці знак з больш трывалым надпісам. Дабыла ў вартаўніка лепшую дошчачку, фарбы, надпісала больш выразна і прымацавала на магіле, спадзеючыся, што ўдасца з дапамогай сяброў-беларусаў сабраць сродкі хоць на якую каменную пліту з высечаным надпісам. Аднак дарэмныя былі мае патугі: беларускія эмігранты ў Лодзі абьякава аднесліся да гэтай справы, а тут новыя падзеі не дазволілі мне да канца давесці сваю задуму.

Цяжкае ўражанне рабіў канцлагер Домбе. Вялізная тэрыторыя, абнесеная высокім з бярвення плотам, зверху плот ачэплены ў некалькі радоў калючым дротам. За гэтым частаколам відаць параскіданыя драўляныя баракі. Падыходзячы да гэтага частаколу, ужо напаткаеш групы зняволеных, якіх гоняць пад канвоем на работу. У летніх абарваных вопратках, амаль босыя, з пасіненымі ад холаду, зарослымі шчаціннем тварамі, дрыжучы ўсім целам, яны паволі праходзяць, падбіраючы на снезе марожаную бульбу, бурак ці бручку, і тут жа грызучь іх сырымі і мёрзлымі. Ubачыўшы жанчыну з кошыкам, яны працягваюць рукі і просяць хоць скарыначку хлеба. Перадаць ім што-небудзь нельга: салдаты забараняюць да іх падыходзіць. Жанчыны здалёк кідаюць ім кавалак хлеба, драбок цукру ці які бліноч. Яны на ляту іх ловяць прагнымі рукамі або па некалькі чалавек кідаюцца за адным кавалкам, што падаў на зямлю. З адным з іх, які быў воддаль ад канвою, мне ўдалося пагаварыць хвіліну. Гэта быў польскі інжынер, малады яшчэ, а зусім бяззубы. У яго былі залатыя каронкі на зубах, і ў лагеры яму павыбівалі ўсе залатыя зубы.

Па другі бок частаколу то там, то сям пабачыш прыціснуты паміж бярвення худы, бледны твар і працягнутую руку: «Хлеба, скарыначку хлеба», — шэпчуць ссіненыя вусны.

У першы прыезд з перадачай я заўважыла, што можна нелегальна пабачыцца з тым вязнем, да якога ты прыехала. Трэба толькі знайсці выпадковага спадарожніка і, нібыта гаворачы

з ім, голасна назваць прозвішча. За калючым дротам паблізу частаколу заўсёды чакаюць «дзяжурныя» з розных баракаў. Пачуўшы прозвішча, умомант даюць знаць сабрата па няволі аб тым, што да яго хтосьці прыехаў, і неўзабаве той набліжаецца да агароджы. Тады ідзеш уздоўж частаколу, выбіраючы зручнае месца, і можаш пару хвілін пагутарыць. Не заўсёды ўдаецца схавацца ад пільнага вока жаўнера. Тады ўваходзіш з ім у перагаворы, сунуўшы ў лапу зялёную паперку. Аднак здараліся і такія стражы парадку, якія адмаўляліся ад хабару і дазвалялі пагутарыць, пільнуючы, каб не наткнуўся які афіцэр. Пры такой небяспецы падавалася кароткая перасцярога.

Такім чынам і мне ўдавалася амаль кожны раз пагутарыць з мужам, а два разы дабілася легальнага спаткання ў канцылярыі ў прысутнасці афіцэра.

У лагеры былі магазіны, у якіх маглі і вязні тое-сёе купіць з прадуктаў, калі хто меў грошы. Але калі хто з іх і меў якую капейку, то яе адбіралі і выдавалі толькі ў выпадку вызвалення з лагера. Як жа ўмудрыцца перадаць грошы, каб не заўважыў афіцэр, які вока не зводзіў з нас? Я купіла дзве аднолькавыя пачкі лепшых папярос. З адной выняла тры папяросіны, а пад ніз, на дно, паклала грашовую паперку. Другая пачка ў другой кішэні ляжала нераскрытая. У часе спаткання ў канцылярыі я адпячатала яе, пачаставала папяросай афіцэра, мужа, сама закурыла і зноў схавала ў тую кішэню. А на развітанні, нібы ўспомніўшы, вымаю з другой кішэні такую ж пачку і аддаю мужу: «Бяры гэтыя папяросы, я заўсёды магу сабе купіць, а табе тут не так лёгка іх дастаць». Афіцэр жа бачыў, што я перад яго вачыма адпячатала свежую пачку, і не стаў правяраць яе.

У наступны раз мне ўдалося перадаць нават літр спірту. Трымала я гэтую бутэльку пад сваёй світкай, прыціснуўшы рукой. Да самага канца спаткання не ўдавалася яе непрыкметна перадаць.

- Знімі паліто і накінь яго сабе на плечы, — шапнула.
- Нашто? — здзіўлена пытае.
- Ну! — і вачыма загадала.

Паслухаў. Ужо развіталіся. Ужо адышоў пару крокаў. Я аклікаю яго і кідаюся яму на шыі на апошняе развітанне.

— Захіні мяне палой. Трымай гэта пад пахай, — шапчу, сунуўшы яму бутэльку пад паху.

Гатова! Ён памчаўся да свайго барака, несучы таварышам сугрэвак³⁵⁸.

Цяжкі, странны рэжым быў у гэтым канцлагеры. Уся сістэма была накіравана на фізічнае і маральнае знявечанне чалавека. «Дантавым пеклам» называлі зняволеныя гэты лагер. Але найгорш было жанчынам. Позна ўвечары або сярод ночы паяўляліся ў жаночым бараку п'яныя афіцэры са стэкамі ў руках. Ударамі стэкаў падымалі з нар жанчын, загадвалі распранацца данага, білі непаслухмяных, а пасля агляду выбіралі ахвяру сваёй разбэшчанасці і валаклі няшчасную ў спецыяльна адгароджаны закутак. Крыкі, енкі катаваных жанчын разлягаліся па ўсім лагеры. Датуль былі такія нялюдскія здзекі, пакуль мужчыны-вязні не ўзнялі бунт пратэсту. Страшэнныя рэчы там тварыліся!

У Домбе аказалася і Бася Басінская, але яна нядрэнна ўжо сябе адчувала там: не вытрывала дзяўчына і скацілася ў балота, дабрахоць пайшла на паслугі афіцэрам і салдатам.

Аднаго разу па дарозе з Домбе ў вагоне пачала ў мяне склацца песня на матыў адной рускай рэвалюцыйнай песні. Вярнуўшыся ў Лодзь, я зараз жа яе запісала.

Пад гоман вясёлы, пад звон чары поўнай,
Пры зборы ўсіх нас тут ў бяседзе такой —
Успомнім мы, брацця, аб долі няроўнай
Ўсіх тых, што церпяць за край родны свой.

З гарачай душою ўсе лепшыя сілы,
Што выйшлі з рабоча-сялянскай сям'і,
Адных ужо крыюць курганы-магілы,
Другія ў пакутах за кратай турмы.

У Познань і Кракаў, ў далёку чужыну
Сасланы ў няволю як быццам навек.
Бацькоў старых кінуў і мілу дзяўчыну,
А сам церпіць голад, і холад, і здзек.

І тварам збялелым прынікшы да краты,
Шукае ён зоркі на небе глухім,
Каб думкі занесла да роднае хаты,
Каб кліч перадала сабраццям сваім:

«Змагайся, мой браце, з тыранам народа,
З наезнікам панскім, змагайцеся, браты!
Змагайцеся за лепшую долю ў свабоду,
Са сцягам свабоды наперад, сябры!»

Пад гоман вясёлы, пад звон чары поўнай,
Пры зборы ўсіх нас тут прысягу даём:
Не зломяць нас буры у бітве няроўнай,
За здзек нашых браццяў мы помсту нясём!³⁵⁹.

У канцы 1920 года прыехала да мяне ў Лодзь Стэф Кот, вываленая з Вронак. Апрача мяне, ёй не было да каго прыхінуцца. А тут неўзабаве вярнуўся і Тамаш. Цяжка было пражыць утраіх, але што ж ты зробіш — неяк жа гаравалі. Тамаша абавязалі рэгістравацца кожны тыдзень у жандармерыі, але ён не з'яўляўся туды, сядзеў дома, не паказваючыся людзям на вочы. Трэ было думаць, як нам выбрацца з Лодзі. Без «дакумента падарожы» (пропуску) нельга было выбрацца з горада ні па чыгунцы, ні па шасэйнай дарозе: на кожным кроку праверка. А якая ўстанова дасць нам, выгнанцам, гэты дакумент падарожы? Паралі, што дакумент можна раздабыць праз беларускую вайсковую камісію, эвакуіраваную ў Лодзь, і Мальвінку, якая там працавала сакратаром-машыністкай. Я пачала заходзіць да яе на службу... У яе руках былі штамп, розныя бланкі, у тым ліку і бланкі «дакументаў падарожы». Так з дапамогай Мальвінкі зрабіла Тамашу і сабе такія дакументы, згодна з якімі мы накіроўваліся ў Вільню. Ужо збіраліся даць цягу, як з'явіўся да нас муж Стэфы — камуніст Марк Кот, які ўцёк з канцлагера ў Домбе. Прышлося нам затрымацца з выездам і спешна рыхтаваць яму такі ж дакумент. Гаспадар мой, у якога я займала пакой, быў чалавек баязлівы, пачаў пратэставаць, што я наняла пакой толькі для сябе, а цяпер тут жывуць аж чацвёра, і ён не

ведае, хто яны такія. Марк Кот са Стэфай хутка выехалі, а мы з Тамашом перабраліся ў захалусную гасцініцу, дзе можна было нейкі час пражыць без прапіскі. Я таксама нікуды ўжо на людзі не паказвалася, а Мальвіна пусціла чуткі, што я ўжо выехала ў невядомым напрамку.

Назначылі дзень ад'езду. Тамаш, згодна з дакументамі, пераапануўся ў форму польскага афіцэра, пастрыгся, пагаліўся, пакінуўшы пад носам модныя вусікі, начапіў акулера, так што і знаёмым цяжка было б яго пазнаць. Я не мела магчымасці змяніць свой знешні выгляд і апрануцца моднай паняй, таму рашылі, што я выеду праз дзень пасля ад'езду Тамаша з Міхалевічам, які меўся суправаджаць яго да Вільні. У 4 гадзіны раніцы я іх адправіла і, не распранаючыся, прылягла адпачыць.

Прачнулася ад моцнага стуку ў дзверы. Бомбай уварвалася Мальвіна.

— Ты яшчэ тут? — моцна ўсхвалявана зашаптала. — Хутчэй збірай свае клункі і вымятайся адсюль! У БВК³⁶⁰ рэвізія. Шукаюць цябе. На вакзале ў Варшаве апазналі нейкага Кота, які ўцёк з турмы, пры ім знайшлі дакументы, выданыя БВК на чужое прозвішча. У БВК сказалі, што ты тут круцілася і што гэта, мабыць, твая работа з дакументамі. Добра яшчэ, што мне ўдалося вымкнуцца, каб упэўніцца, што цябе няма тут, а ты сабе спакойна спіш. Зараз могуць сюды прыйсці па цябе.

Доўга збірацца мне не прыйшлося. Рукзак і сумка былі спакаваны і стаялі напагатове, заставалася толькі абуцца. Паспешліва развітаўшыся з Мальвінай, я бегма пусцілася на вакзал. Было ўжо 10 гадзін раніцы. Да адыходу цягніка на Варшаву заставалася дзве гадзіны. Дзе затуліцца, каб мяне не пазналі? Знайшла непадалёк ад касы куток, села тварам да сцяны, завязаўшы сваю чырвоную хусту пад баряду, і ўткнула галаву ў рукавы, быццам сплю.

Па дакуменце падарожы БВК білеты выдавалі ў вагоны 2-га класа. Гэта для мяне не надта было выгадна, бо мая вопратка не адпавядала жонцы афіцэра і ўсёй публіцы 2-га класа. Атрымаўшы білет, я памкнулася ў вагон 3-га класа, аднак праваднік, паглядзеўшы на білет, не пусціў мяне туды.

Хоцькі-нехацькі трэба ісці ў свой вагон, адзначаны на білеце. У гэтым вагоне непадалёк ад мяне сядзела аж пяць афіцэраў. Яны адразу звярнулі на мяне ўвагу. Часта паглядалі на мяне і перашэптваліся. Твар аднаго з іх выдаўся мне знаёмым. Пачала прыпамінаць, дзе я магла яго бачыць, і ўспомніла: на двары дэфензівы, што на Маршалкоўскай, калі нас толькі што прывезлі з палаючага Мінска ў Варшаву. Няўжо пазнаў мяне? А можа, ён толькі што быў у БВК на праверцы дакументаў-падарожжаў ў звязку з арыштам Кота і Стэфы?³⁶¹.

Афіцэрам вельмі хацелася пакурыць. На кожнай станцыі выбягалі шукаць папярост, але іх нідзе не было. У мяне ў кішэні заўсёды была пачка добрых папярост. З практыкі ведала, што самага лютага звера можна крыху ўлагодзіць, ветліва пачаставаўшы добрай папяростай. Я дастала з кішэні і запрапанавала ім цэлую пачку, паказаўшы, што гэта ў мяне не апошняя. Аднак яны адмовіліся ўзяць хоць бы па адной папяростіне. Эге, справа дрэнная, калі так! Значыцца, маюць на мяне дрэннае вока.

Вось і Варшава ўжо. Цягнік паволі спыняе свой ход. Афіцэры першымі ўзняліся да выхаду. Я рашыла пераचाкаць, пакуль яны не схаваюцца ў натоўпе пасажыраў. Аж раптам данёсся да мяне зычны голас таго афіцэра з дэфензівы:

— Жандарм! Ест ту жандамр колеёвы? Даць мі го тутай!

Фі-і-іў! Вось табе і на! На якога ж ліха яму жандар спатрэбіўся? Каб рэчы паднесці? Дык у іх жа з сабой нічагусенькі няма. Гэта ж, напэўна, дзеля таго, каб мяне затрымаць. Што ж тут рабіць? Афіцэр не адыходзіць ад дзвярэй вагона, чакае жандара. Дык і мне тут чакаць яго? Вагоны былі такога тыпу, што з кожнага перадзелу направа і налева адчыняліся дзверы. Дык чаго ж мяне панясе ў тыя дзверы, якія выходзяць на перон і ля якіх стаіць гэты афіцэр? Не доўга думаючы, я кінулася ў процілеглыя дзверы, саскочыла на рэлысы, перабегла на пусты перон другой лініі і на хвіліну спынілася, разглядаючы, куды мне кінуцца. Вакзал быў пабудаваны на два крылы пад простым кутом. Адно крыло выходзіла на Маршалкоўскую, куды і накіраваўся ўвесь паток пасажыраў, а другі — на алеі Ерусалімскай. Я памкнулася ў напрамку другога крыла. Зайцам пераскокваючы з адной лініі на

другую праз асфальтавыя пероны, цягнучы за сабой свае клункі ў абедзвюх руках, я апынулася перад нейкімі дзвярыма другога крыла і рынулася туды. Пакой, цесна застаўлены сталамі, за якімі сядзелі працаўнікі і цокалі костачкамі лічыльнікаў. З маім паяўленнем усе спынілі сваю работу і здзіўлена ўтаропіліся на мяне. А я, вачыма адшукаўшы другія дзверы з гэтага пакоя, праціскаючыся паміж сталамі, ускочыла ў багажны адзел.

— Доконд, пся крэв, — нехта раўнуў на мяне. А я ўжо ў драцяной клетцы знайшла яшчэ адны дзверы і, прабегшы доўгі калідор, выскачыла на Ерусалімскія алеі. Пагоні, здаецца, няма за мной. Зняможаная да апошніх сіл, я абаперлася плячыма аб сцяну, каб не ўпасці; выцершы цуркі поту з твару, пасунулася абходнымі вуліцамі і завулкамі да Беларускага камітэта. А куды ж мне больш дзецца? Дзе прытуліцца?

Там былі вельмі незадаволены з майго паяўлення. Яны ведалі ўжо аб арышце Кота. Жандары прыходзілі ў камітэт, паказвалі адабраныя ў Кота дакументы і ліст Тамаша да сяброў у Баранавічах, дапытваліся, ці не пазнаюць, чый гэта почырк і подпіс на дакументах. У камітэце казалі, што дакументы падроблены і почырк ім не знаёмы.

Я спадзявалася даведацца ў камітэце пра Тамаша з Міхалевічам, бо ведала, што яны яшчэ ў Варшаве і выедуць толькі ў 10 гадзін вечара. Але там нічога аб іх не ведалі і казалі, што і мне трэба зараз жа пакінуць камітэт, прытым я не павінна выязджаць гэтым жа цягніком, каб да часу не спаткацца з Тамашом і не папасці абаім у пастку. Далі мне адрас адной жанчыны, дзе я магу пераначаваць і пабыць да ад'езду.

Мне хацелася пабачыцца з Бронісам Тарашкевічам. Вельмі неахвотна далі мне адрас гасцініцы на Кракоўскім прадмесці, дзе Тарашкевіч разам з Цярэшчанкам жылі на паўлегальным становішчы. З вялікім здзіўленнем дачулася, што яны абодва нібы належаць да камуністычнай партыі. Нашто ж яны тады ўцякалі з Мінска перад уваходам туды Чырвонай арміі? Ну, але не ўсё ж мне, беспартыйнай, трэба ведаць.

Тарашкевіч таксама не выказаў задавальнення з майго наведвання. Наскора выслухаўшы маё апавяданне пра сябе

і Тамаша, параіў не швэндацца па Варшаве і больш не адведваць яго³⁶².

На другі дзень я выехала ў Вільню. Там я знайшла Тамаша, апранутага ўжо ў форму літоўскага чыгуначніка. Яму дасталі дакументы на імя чыгуначнага інжынера, які меўся суправаджаць цягнік з рэпатрыянтамі ў Літву. Для мяне ніякіх новых дакументаў не было. Даведаўшыся, што бацькі мае вярнуліся ў Глыбокае, я паехала туды адведаць іх і чакаць там зручнага моманту, каб перакінуцца за межы Заходняй Беларусі, бо тут польскія жандары лёгка маглі патрапіць на мой след.

Два тыдні я сядзела ў бацькоў, не выходзячы з дома. А калі ў хату заходзілі чужыя людзі, я хавалася, ціхенька клалася нібы спаць на ложку за фіранкай. Але аднаго разу я не паспела схавацца, калі заглянуў у наш дом нейкі малады хлопец, які адрэкамендаваўся мне як былы вучань беларускай гімназіі з Вільні. У гэты момант я ўбачыла за яго плячыма спалоханыя вочы бацькоў, якія падавалі мне трывожныя знакі быць асцярожнай у гутарцы з ім. Пасля мне сказалі, што гэты малады чалавек служыць у адзеле разведкі польскай паліцыі. Пасля гэтага «візіту» на сямейнай нарадзе вырашылі, што мне нельга больш заставацца ў Глыбокім. Але куды падацца? Найлягчэйшы шлях у Літву, тым больш што там ужо муж — Тамаш.

Брат дабыў з магістрата пасведчанне, што я з'яўляюся настаўніцай глыбоцкай школы і накіроўваюся ў Стара-Свянцяны па метрыку ў Свянцянскім касцёле. Асобна была кароткая піскулька да знаёмага рамізнiка Салавейчыка з просьбай дапамагчы мне ў маёй справе.

Пакінуўшы дома сваю шэрую світку, якая ўжо намазоліла вочы жандарам ва ўсё Польшчы, апранулася ў нейкі плюшавы палітоцік без ваты, на галаву чорны шаўковы берэт і сабралася ў дарогу.

— Як ты паедзеш у такую сцюжу? — галасіла маці. — На два рэ люты мароз, ты ж змерзнеш у такім адзетку!

Брат настойваў на як найхутчэйшым ад'ездзе, бо, па чутках, у паліцыі ўжо зацікавіліся маёй асобай. І вось 16 лютага 1921 года брат пасадзіў мяне ў вагон цягніка, што ішоў на Нова-Свянцяны.

З абодвух бакоў у таварным вагоне з дошак былі зроблены ў тры паверхі палкі, як у лазні, на падлозе сена, салома. У адным, чысцейшым канцы вагона размясціліся афіцэры, у другім — салдаты і цывільная публіка. Я заціснулася ў куток сярод цывіляў, побач са мной сядзеў нейкі старазаконны чалавек з калматай барадой. Народу набілася ў вагон паўнюсенька. Хутчэй бы адышоў цягнік, каб хто знаёмы сюды не ўбіўся. Раптам чую галасы з афіцэрскага боку:

— А-а-а, панна Яніна! Проша, проша сюды да нас, тут чысцей. А для вас заўсёды знойдзецца месца.

Вось табе і на! У вагон увайшла Янка, якая мяне ведала з дзіцячых гадоў. Янка з радасцю прыняла запрашэнне паноў афіцэраў і размясцілася сярод іх, з прыемнасцю прымаючы іх заляцанкі.

Успомнілася мне першае з ёй спатканне.

...Мне было 5 гадоў, як мы пераехалі ў Глыбокае. Амаль на супраць нашай старэнькай хаткі стаялі два прыгожыя дамы дамарослага адваката. Першы дом стаяў у глыбі саду. Гуляючы на вуліцы, я ўгледзела за плотам гэтага саду прыгожа апранутую дзяўчынку. Прыціснуўшы твар да шчэлак плоту, яна з цікавасцю глядзела на мяне. Я падышла бліжэй і таксама цікава ўзіралася на яе.

— Як цябе завуць? — першая я спыталася.

— Янка, — адказала яна.

— Хадзі на вуліцу, будзем разам гуляць, — прапанавала ёй.

— Мне мама не пазваля бавіцца з хлопкамі, — адварнулася і пабегла на свой ганак.

— Мама, што такое хлопка? — спыталася я ў маці, прыбегшы дамоў.

— А хто табе гэта сказаў?

— Паненка, што там у садзіку адна гуляе. Яна сказала, што яе мама не дазваляе ёй гуляць з хлопкамі.

— Ну і не хадзі больш туды! Гуляй дома і не суйся да такіх паненак.

І толькі тады, калі я прыезджала дамоў на канікулы з гімназіі і з курсаў, Янка запрашала мяне на партыю кракета. Часам за-

ходзіла я ў іх дом слухаць музыку: Янка даволі добра іграла на фартэпіяна.

Неяк пад восень 1919 г., у час нямецкай акупацыі, я з Мядзведзіч прыехала ў Глыбокае адведаць цётку. Там казалі мне, што ксёндз з мясцовымі дэвоткамі рыхтуецца адкрыць каталіцкую польскую школу. Да гэтага часу не было ніякай школы. Я павяла агітацыю сярод бацькоў супраць ксяндзоўскай задумы. Склікалі сход бацькоў. Старшынёй сходу выбралі майго дзядзьку, а сакратаром мяне. Разгарнуліся гарачыя спрэчкі аб тым, якой павінна быць школа. Мясцовыя «палякі» са скуры лезлі, патрабуючы, каб школа была пад апекай касцёла. Аднак большасцю галасоў вырашылі прасіць адпаведныя органы ўлады адкрыць беларускую школу, незалежную ад касцёла. Знайшліся для такой школы і патрэбныя настаўнікі. На гэтым сходзе была і Янка. Яна сядзела на спінцы³⁶³.

.....
— Куды едзеш? — пытае Янка.

— У Вільню. — Не магла я ні праўды ёй сказаць, ні адзначнай у маёй даведцы Глыбоцкага магістрата мэце падарожжа, бо Янка добра ведала, што ні я, ні мае браты — ніхто не нарадзіўся і не хрысціўся ў Свянцяхах, а таму там і няма ніякіх нашых метрык.

— Вось добра! — кажа Янка. — Я таксама еду ў Вільню. Нам жа давядзецца ў Нова-Свянцяхах доўга чакаць цягніка на Вільню, дык разам будзе весялей.

А каб цябе пярун трэснуў! Каб ця чэрці весялілі! Як мне ад цябе адчапіцца? Мне ж трэба ў Стара-Свянцяхах злезці, не дажджаючы да Новых. Добра яшчэ, што, фліртуючы з афіцэрамі направа і налева, Янка нядоўга цікавілася мною.

Наступіла ноч. Паволі змоўклі гутаркі і жарты ў вагоне, пасажыры сталі месціцца да сну. Задрамаці і афіцэры, і Янка. Пад гадзіну чацвёртую раніцы спыніўся цягнік.

— Дзе мы стаім? — ціха пытаю ў пасажыра, які стаяў у дзвярах.

— Стара-Свянцянны, — адказвае.

Я заспяшалася, выпягваючы сваю кашолку з-пад ніжняй паліцы. Зачапіла, як на ліха, за нагу Янку.

— Куды ты? — прачнуўшыся, здзіўлена пытае.

У адказ я нагнулася да яе вуха і ціхенька праспявала:

— Wywaj, dziewczę, zdrowa! Ojczyzna mnie woła, Idę za kraj wal-
czyć Wśród rodaków koła³⁶⁴.

Разявіўшыся ад здзіўлення, Янка залыпала вачыма, але я ўжо саскочыла з вагона ў цемень ночы.

* * *

У Каўнасе хутка знайшлася праца для мяне. Тамаш ужо завязаў зносіны з сацыял-дэмакратычнымі коламі літоўскіх дзеячаў. Пры матэрыяльнай дапамозе, арганізаванай праф. Жэмайцісам, мы з Тамашом заняліся выданнем агітацыйна-прапагандысцкай літаратуры, накіраванай супраць польска-панскіх акупантаў у Заходняй Беларусі. Друкаваліся невялікія брашурны з самымі бязвіннымі загаловамі, якія зусім не адпавядалі зместу гэтых брашур. А каб яшчэ больш замыліць вока польскіх жандараў, на адваротным баку вокладкі друкавалі на польскай мове: «*Za pozwoleniem wojskowej*» (З дазволу ваеннай цензуры).

Корабач арганізаваў пераправу гэтых брашур у Віленшчыну і Гродзеншчыну.

Сярод беларусаў-эмігрантаў у Каўнасе знаходзіўся Іван Ігна-тавіч Красноўскі, які разам са сваёй сям’ёй нядаўна пераехаў з Грузіі. Адноўчы, спаткаўшы мяне на вуліцы, ён сказаў, што хоча са мной пагутарыць аб важнай справе. Запрасіў мяне ў ка-вярню і, седзячы за столікам наводдаль ад публікі, пачаў га-варыць.

Існуе вельмі тайная і магутная палітычная арганізацыя, у якую ўваходзяць дзеячы розных краін і нацыянальнасцяў: беларусы, палякі, літоўцы, украінцы і інш. Мэта гэтай арганизацыі — вызваленне народаў, іх самастойнасць, незалежнасць. У кожным урадзе розных краін, сярод іх членаў ёсць свае людзі з гэтай арганізацыі, якія накіроўваюць справу да сваёй мэты. Добра ведаючы мяне, Красноўскі лічыць, што я прыгодна для іх арганізацыі, і прапануе мне ўвайсці ў яе. Аднак гэта павінна

быць абсалютнай тайнай: ні бацька, ні маці, ні брат, ні сястра, ні муж не павінны пра гэта ведаць. Краскоўскі не патрабуе ад мяне цяпер жа адказу. Я павінна добра падумаць, ці змагу захаваць ад сваіх найбліжэйшых гэтую тайну, і тады толькі даць згоду. Калі я буду згодна, тады ён павінен далажыць пра гэта сваім сябрам па арганізацыі і скажа мне, якая будзе іх пастанова.

— Магу адразу адказаць вам на вашу прапанову, — сказала я, выслухаўшы яго.

— Не, не, не! Цяпер нічога не гаварыце. Добра падумайце.

Прышоўшы дамоў, я адразу расказала аб гэтай гутарцы.

— Плюнь ты на іх, — кажа Тамаш. — Гэта нейкая масонская арганізацыя. Чорт іх ведае, якія там людзі ў гэтай арганізацыі. Я ведаю, што тут найбліжэйшы сябар Краскоўскага — Міхал Біржышка, а гэта ж вядомы прахвост. Дый сам Краскоўскі невыразная фігура, круціць хвостом то туды, то сюды: ён і з украінскімі манархістамі нюхаецца, і з грузінскімі меншавікамі цалуецца, і ў беларускім аркестры хацеў бы першую скрыпку граць.

Пасля гэтай гутаркі з Краскоўскім ні я, ні ён ніколі больш не ўзнімалі пытаньня аб маіх адносінах да яго прапановы, быццам ніколі і нічога ён мне не казаў. Я маўчала, а ён гэта зразумеў як маю адмову.

Прайшлі з таго часу дзясяткі гадоў, і мне зноў давялося пачуць аб гэтай арганізацыі. У 1950 г. я спаткалася ў Вільнюсе з кс. Адамам Станкевічам. Ён мне расказаў, у які пераплёт трапіў Лявон Дубеўкоўскі. Яго завербавалі ў масонскую арганізацыю, на чале якой у Вільнюсе стаяў Антон Луцкевіч. Наступіў час урачыстай прысягі і пасвяшчэння Лявона. Стоячы на калянах перад вялікім крыжам, паабাপал якога гарэлі вялізныя свечкі, Дубеўкоўскі паўтараў словы прысягі. А як толькі дайшло да слоў прысягі, што ні бацьку з маткай, ні брату і сястры, ні жонцы нельга прызнацца ў сваёй прыналежнасці да гэтага «брацтва», Дубеўкоўскі прыўзняўся на адну нагу і, павярнуўшы галаву ў бок «жрацоў», з абурэннем азваўся:

— Як гэта? І перад жонкай я мушу таіцца? Э-э-э, не! Гэтага я не магу.

Справа ў тым, што стары кавалер Дубейкоўскі нядаўна перад гэтым ажаніўся і ўзяў сабе маладую і прыгожую жонку, якую моцна кахаў³⁶⁵.

Прысяга была перарвана, урачыстасць сапсавана, пасвячэнне не адбылося.

Але ў гэтым «брацтве» былі вельмі сур'ёзныя законы: за парушэнне тайны, за здраду, за адыход ад гэтай арганізацыі накладаліся жорсткія санкцыі, уключна да грамадска-палітычнага расстрэлу. Такія санкцыі спаткалі і Дубейкоўскага: у газетах адзін за другім паявіліся артыкулы, у якіх імя Дубейкоўскага шальмавалася на ўсякія лады. Столькі брудных памыяў выліў Анон Луцкевіч на бедную галаву Дубейкоўскага, што той, каб абараніцца, змушаны быў звярнуцца са скаргаю у грамадскі суд. Справу Дубейкоўскага вёў вядомы стары адвакат Урублеўскі, які і ачысціў бязвінна ашальмаванага ад брудных плётак.

Выслухаўшы Адама Станкевіча, я падумала, што, мабыць, і я падваргалася гэтым «санкцыям» з боку Краскоўскага за тое, што ён неабачна прыадкрыў рубчык іх тайны перада мной. Ну але аб гэтым будзе яшчэ гутарка пасля.

І яшчэ адна дружба, здавалася, такая моцная ў юнацкія гады, цяпер лопнула, як мыльны пузыр, пырснуўшы ў душу едкімі, агіднымі пырскамі³⁶⁶.

Увосень 1921 г. праездам з Мінска затрымаўся на адзін дзень у Каўнасе Цішка Гартны. Ён накіроўваўся ў Берлін па справе выдавецтва беларускіх падручнікаў для школ. Спаткаўшы мяне на вуліцы, ён запрасіў мяне супрацоўнічаць пад яго кіраўніцтвам у якасці стыльрэдактара і карэктара.

Разбураная ў часе войн паліграфічная прамысловасць краіны Саветаў яшчэ не магла задаволіць шырокіх патрабаванняў на кнігі грамадска-палітычнай, мастацкай літаратуры і падручнікаў. А таму ў Замежгандлі пры Савецкім пасольстве ў Берліне быў арганізаваны выдавецкі аддзел, а ў ім секцыя беларускіх выданняў. Кнігі друкаваліся ў Лейпцыгу, а карэктурку прысылалі ў выдавецкі аддзел Замежгандлю. У партфелі беларускай секцыі знаходзіліся рукапісы 6–8 падручнікаў, зборнік

беларускіх народных песень для хору ў апрацоўцы Тэраўскага і «Сокі цаліны» Цішкі Гартнага.

Нямецкі народ стагнаў пад цяжарам кантрыбуцыі, якую му-сіў выплочваць пераможцам у вайне. Апрача гародніны ў мі-зэрных порцыях, рабочыя і сярэдняга стану насельніцтва Бер-ліна карміліся выключна рознымі эрзацамі прадуктаў. Я жыла ў сям'і рабочага. За пакой і сталаванне плаціла 2 тысячы марак у месяц, але масла, яек, мяса, малака ніколі не бачыла. Не толькі ў хатніх умовах, але і ў рэстаранах да абеду падаваліся дзве ця-нюсенькія і маленькія скібачкі хлеба, праз якія і Маскву можна ўбачыць. А калі хто ці то са смехам, ці з абурэннем патрабаваў належную порцыю хлеба, афіцыянт зараз жа здагадваўся, што гэта рускія такія «жарлочныя». Праўда, у рэстаранах і спецыяль-ных магазінах можна было дастаць імпортныя прадукты: сы-ры, масла, яйкі, біфштэксы і ростбіфы, але цана на іх была да-ступна толькі для «аўслендараў» (іншаземцаў) і багачоў.

Цяжкае ўражанне зрабіў на мяне Нацыянальны музей мас-тацтва. Ходзіш па ім, як па магільніку. У кожнай зале па некалькі дробных карцін, а там, дзе былі вялікія палотны, толькі пустыя чатырохвугольныя плямы не выцвілай ад сонца фарбы на сце-нах. Пасярод гэтых плям невялічкія друкаваныя плакацікі, на якіх паведамлялася, што на гэтым месцы была такая вось кар-ціна нямецкага мастака, а ўнізе: «Вывезены ў Францыю за кан-трыбуцыю». Некалькі залаў з карцінамі Бёкліна, Штука і іншых мастакоў зусім закрыты, і толькі на дзвярах такія ж плакацікі, на якіх пералічаны ўсе карціны і таксама: «Вывезены ў Францыю за кантрыбуцыю». Ходзіш па музеі і толькі чытаеш гэтыя надпісы, як на магільных помніках. Як жа павінны адчуваць сябе нем-цы, калі і ў мяне сціскалася сэрца і кулак ад болю і нянавісці да вайны, да імперыялістычных грабежнікаў. Міжвольна цяпер успамінаецца высакародны ўчынак савецкага ўрада, які адмо-віўся ад кантрыбуцыі пасля Першай імперыялістычнай вайны, а пасля другой Айчыннай вайны вярнуў нямецкаму народу вы-ратаваныя карціны Дрэздэнскай галерэі.

Аднаго разу ў трамваі зацікавіла мяне група маладых жан-чын. Усе 10 жанчын былі аднолькава апрануты, у чорных

капялюшыках з перацягнутымі наўскасяк чырвонымі стужкамі, на якіх залатымі літарамі быў нейкі надпіс, які я не змагла разабраць.

У чатырох з іх былі ў руках гітары. Пад'язджаючы да Кайзерплаца, яны падняліся да выхаду. І хоць мне трэ было далей ехаць, я выйшла ўслед за імі, каб паглядзець, куды яны накіроўваюцца. А яны выстраіліся паўкругам на скверы і пад акампанемент гітар пачалі спяваць зладжаным хорам. Песні перамешваліся з дэкламацыяй вершаў аб цяжкай долі рабочых, аб галодных дзецях. А калі сабралася вакол іх шмат народу, выйшла наперад адна з жанчын з прамовай, з якой я зразумела, што на адным заводзе бастуюць рабочыя, а гэтыя канцэрты на вуліцах прызначаны для збору ахвяраванняў на дапамогу галодным дзецям гэтых рабочых. У гэты час другая жанчына са скарбонкай у руках пачала абыходзіць публіку. Немцы — беражлівыя людзі, і больш 5—10 пфенігаў ніхто не кідаў, а мне так спадабалася гэта форма пралетарскай дапамогі, што я вынула дзве паперкі па 5 марак. І пакуль мы ўдзвюх са зборшчыцай сіліліся запіхнуць іх у вузенькую шчэлку скарбонкі, той-сёй з публікі падыходзіў і з цікавасцю аглядаў мяне з усіх бакоў, аж мне няёмка неяк стала. «Аўслендар, аўслендар»³⁶⁷, — перадавалі сваю здагадку адзін другому.

Неўзабаве пасля гэтай забастоўкі была абвешчана ўсеагульная забастоўка. На працягу тыдня, калі не больш, жыццё замёрла ва ўсім вялікім горадзе: спыніўся рух усяго гарадскога транспарту, спынілася падача электрычнага току, газу, толькі адну гадзіну ў дзень дзейнічаў водаправод, закрыліся амаль усе магазіны. Вечарамі ўвесь горад здаваўся вымерлым: ніводнага асветленага акна, пустыя і глухія вуліцы тонуць у цемры. Мёртвая цішыня. Жудасна...

Вялікае ўражанне на мяне зрабіла першамайская дэманстрацыя.

Упершыню мне давялося бачыць такую дэманстрацыю ў вялікім горадзе. Ад самай раніцы па ўсіх артэрыях горада плылі патокі рабочых, служачых са сваімі сцягамі, з аркестрам. Наперадзе кожнай калоны ішлі малыя дзеці з чырвонымі флажкамі

і балонамі, за імі юнакі і дзяўчаты, а далей ужо дарослыя. Рэвалюцыйныя песні не сціхаюць. На скрыжаванні вуліц дэманстрантаў вітаюць лозунгамі, заклікамі. На вуліцах снуюць прадаўцы з ахапкамі чырвонай гваздзікі, якія ў момант расхватае публіка. Адно затыкаюць іх сабе ў лацканы пінжакоў, дзяўчаты — у валасы, а то ў руках нясуць, прывітальна імі памахваючы. Усе патокі дэманстрантаў уліваюцца ў вялікую Дварцовую плошчу ў самым цэнтры Берліна. Сабраліся ў адно месца ўсе аркестры, зазванілі званы, і пад іх перазвон загрымеў зводны аркестр і дзясяткі тысяч галасоў падхапілі магутныя гукі гімна працоўных — «Інтэрнацыянала». Нельга ў словах выказаць, якая магутная хваля пачуццяў узнялася і ахапіла мяне ў той час. Палала сэрца і рвалася з грудзей у лучнасці братняй працоўных людзей.

Летам гэтага года я атрымала з Рыгі ліст ад Беларускага аддзела Міністэрства асветы Латвіі з прапановай працы ў якасці выкладчыцы беларускай мовы і літаратуры ў Дзяржаўнай беларускай гімназіі ў Даўгаўпілсе (Дзвінску) і на настаўніцкіх курсах³⁶⁸. Праца па выдавецтве падручнікаў у Знешгандлі ўжо заканчвалася, і я вырашыла прыняць гэтую прапанову.

ХІ. Беларуская дзяржаўная гімназія ў Дзвінску. Шлях у Савецкую Беларусь³⁶⁹

У 1921 годзе ў Латгаліі было заснавана Беларускае культурна-асветнае таварыства «Бацькаўшчына»³⁷⁰, якое ставіла сваёй мэтай інфармаваць латвійскае грамадства і ўрад аб становішчы беларускай меншасці і яе культурна-асветных патрэбах і арганізацыю беларускіх школ у вёсках Латгаліі з беларускім насельніцтвам. Стараннем «Бацькаўшчыны» з дазволу Міністэрства асветы ў ліпені 1921 г. былі адкрыты ў Дзвінску першыя летнія шасцітыднёвыя курсы беларусазнаўства для падрыхтоўкі настаўнікаў школ, а з восені ў Пустынскай і Прыдруйскай валасцях адкрыліся першыя 16 беларускіх асноўных (пачатковых) школ. Рыхтаваліся адкрыць такія школы і ў іншых валасцях, заселеных беларусамі. Паўстала пытанне аб арганізацыі

пры Міністэрстве асветы беларускага аддзела для кіраўніцтва беларускімі школамі. Такія аддзелы ўжо мелі іншыя нацыянальныя меншасці ў Латвіі. Аднак перашкодай у гэтай справе стаў закон буржуазнай Латвіі, паводле якога «кіраўнікі аддзелаў часова прадстаўляюцца на зацвярджэнне прадстаўнікамі партый меншасцяў Народнай Рады, пакуль не з'явіцца законнае прадстаўніцтва ад нацыянальных меншасцяў». А таму, што беларусы ў Латвіі ў той час не мелі ні сваіх палітычных партый, ні свайго прадстаўніцтва ні ў Народнай Радзе, ні ва Устаноўчым сейме, дык не было каму выставіць кандыдатуру на пасаду кіраўніка беларускага аддзела, а тым самым і арганізаваць аддзел. У пошуках выхаду з такога становішча члены таварыства «Бацькаўшчына» звярнуліся па дапамогу да выдатнага латышкага паэта і грамадскага дзеяча Яна Райніса-Плекшына.

Ян Райніс у свае юнацкія гады жыў у Латгаліі сярод беларускага насельніцтва, любіў беларускі народ і з таго часу заўсёды сачыў за развіццём беларускай літаратуры і культуры. І цяпер, калі да яго звярнуліся па дапамогу, ён ахвотна згадзіўся ўзяць на сябе абарону беларускіх культурна-асветных спраў у латвійскім Устаноўчым сейме. Яго стараннем Рада Міністраў у сваёй пастанове ад 13 верасня 1921 г. вырашыла ўтварыць пры Міністэрстве асветы Беларускі аддзел, кіраўніком якога быў зацверджаны Сяргей Сахараў.

Я прыехала ў Дзвінск у ліпені 1922 г. Там ужо існавалі Беларускія аднагадовыя настаўніцкія курсы, вялася падрыхтоўка да адкрыцця Беларускай сельскагаспадарчай школы і Беларускай дзяржаўнай гімназіі ў Дзвінску і ў Люцыне. У Дзвінску ўжо знаходзіліся дырэктар будучай гімназіі І. І. Краскоўскі і настаўніца нямецкай мовы. Яна пакуль што дапамагала дырэктару ў гаспадарчых справах.

Пад гімназію выдзелілі двухпавярховы мураваны будынак на Варшаўскай вуліцы, № 16. Фактычна гэта былі толькі чатыры сцяны, якія засталіся пасля пажару. Ні даху, ні акон, ні столі, ні ўнутраных перагародак. Усё трэ было будаваць нанова.

Пакуль займаліся будаўніцтвам, мяне паслалі ў Люцын чытаць лекцыі па беларускай мове і літаратуры на месячных кур-

сах перападрыхтоўкі настаўнікаў беларускіх пачатковых школ. Крыху боязна было выступаць перад настаўнікамі ў ролі лектара, тым больш што дапаможнікаў для падрыхтоўкі амаль зусім не было, калі не лічыць «Гісторыі беларускай літаратуры» Максіма Гарэцкага. Праграмы таксама не было — трэба было самой складаць, а раіцца не было з кім. Добра яшчэ, што я ў Берліне дарма часу не траціла і кожны дзень наведвала чытальную залу Каралеўскай бібліятэкі, вывучаючы там працы прафесара Карскага, Федароўскага, Шэйна, Раманава і іншых. Сёе-тое адтуль можна было скарыстаць.

У той час у Люцыне існавалі абавязковыя для ўсіх настаўнікаў курсы латышскай мовы, літаратуры, гісторыі і геаграфіі Латвіі і, як філіял гэтых курсаў, лекцыі рускай мовы і літаратуры для настаўнікаў рускіх школ, а для беларускіх школ — лекцыі беларускай мовы і літаратуры. Кожны з гэтых філіялаў размяшчаўся ў асобным будынку.

Пры першым спатканні з маімі слухачамі я вырашыла пазнаёміць іх з праграмай курсаў і ў гутарцы высветліць, хто яны, іх настрой, пажаданні.

На двары дома, прызначанага для нашых лекцый, пачалі збірацца настаўнікі. Прысланіўшыся да сцяны, я прыглядалася да іх і прыслухоўвалася да гутарак. Мяне тут ніхто не ведаў.

— А ты чаго сюды прыйшоў? — пытае пажылы настаўнік у маладога хлопца. — Ты ж не ў беларускай школе працуеш.

— Прышоў паглядзець на вашу лектаршу. Кажуць, нейкая маладая дзяўчына прыехала.

— Ды ну!.. Казалі ж, што Гарэцкі прыедзе, аўтар падручнікаў па літаратуры.

— Не Гарэцкі, а Краскоўскі, дырэктар Дзвінскай беларускай гімназіі, — азваўся яшчэ адзін. — Бачыў я і Краскоўскага. Салідны мужчына, з барадой, у акулерах, вучоны!..

Каля субяседнікаў сабралася ладная кучка мужчын.

— Дык, кажаш, маладая? А ці прыгожая хаця? — з заліхвацкай усмешкай спытаў нейкі бязвусы юнак.

— Магу задаволіць вашу цікавасць, — сказала я, адрываючыся ад сцяны. — Паглядзіце на мяне. Ні барады, ні акулераў

у мяне няма, але спадзяюся, што спраўлюся не горш за Краскоўскага.

Усе павярнуліся да мяне і з цікавасцю пачалі аглядаць. На ўсіх тварах бачыла здзіўленне і расчараванне. Хтосьці пырсуў стрыманым смехам.

— Яшчэ матчына малако на губах не абсохла, а яна мяне, старога, вучыць? — з абурэннем загудзеў на ўвесь голас шыракаплечы дзядзька з густой сівой барадой. Мужчыны зарагаталі. Некаторыя бесцырымонна з іранічнай насмешкай заглядалі ў вочы. Маладыя настаўніцы ў модных сукенках крытычна азіралі маю просценькую шавіётавую³⁷¹ сукенку і, хаваючы ўсмешку, шапталіся. Ніводнага ветлівага твару, ніводнага спачувальнага позірку! Я стаяла бы пад варожымі стрэламі. Сцюдзёная змейка пачала абвіваць сэрца. Паледзянелі твар і рукі. Трымацца, трымацца ўсімі сіламі! Не падаць выгляду, што я спалохалася іх!

Зазвінеў званок. Пачакаўшы, пакуль усе ўвойдуць у клас і зоймуць свае месцы, я цвёрдым крокам накіравалася да століка перад лаўкамі і моўчкі азірала ўсіх, чакаючы, пакуль не ўгамоніцца шум. Нарэшце заціхлі.

Я палічыла патрэбным расказаць аб сабе: хто я, адкуль прыбыла, хто мае бацькі, як я сваімі сіламі і працай здабывала веды, дзе і кім працавала.

— Вы чакалі вучонага чалавека, прафесара, як і прафесар Арбузаў у настаўнікаў рускіх школ. А я звычайная настаўніца, як і вы, навуковых прац у мяне няма, але я з юнацкіх год асабіста ведаю амаль усіх нашых беларускіх паэтаў і пісьменнікаў, шмат працавала над мовай і, калі пажадаеце, магу падзяліцца з вамі сваімі ведамі.

— А на ліха нам здаўся гэты ваш нейкі бе-ла-рус-кі язык? — загудзеў бас таго самага настаўніка з сівой барадой. — Нашто нам дзяцей калечыць гэтым нарэчыем? Гэта не язык, а мешаніна сапсаванага рускага языка з польскім.

— Мова гэта ці дыялект, а як вы кажаце «наречіе», мы пагаворым на першай жа лекцыі. А па-другое, хто ж вас прымушае ёю займацца і «калечыць» дзяцей?

— Хруцкі! Ты памаўчы! — пачуўся звонкі голас. — Не хочаш у беларускай школе працаваць — ідзі ў іншыя, а нам тут не перашкаджай.

Але Хруцкі не здаваўся. У яго выказваннях я пачула водгук поглядаў прафесара Арбузава на беларускую мову. Мала таго, ён пачаў зняважліва адзывацца пра мяне, проціпастаўляючы маю маладосць з яго шматгадовым вопытам старога настаўніка. Знайшлося нямала і яго прыхільнікаў, якія яго падтрымлівалі рэплікамі і гучным смехам на яго вастраслоўе. Большасць сябе трымала пасіўна. Я адна абаранялася ад нападкаў, стараючыся не пакрыўдзіць амбіцыю старога.

Гутарка зайшла аб падручніках, аб цяжкасцях у працы настаўнікаў беларускіх школ, гэтым і закончылася маё першае выступленне перад настаўнікамі.

Як я ні старалася трымацца бадзёра, незалежна, упэўнена, аднак агульны настрой, недавер да мяне, ясна выказаныя адной часткай, і абьякавасць, пасіўнасць — другой, зрабілі сваё: я ўпала духам, і пахіснулася вера ў свае сілы і магчымасці. Што рабіць? Выклікаць на дапамогу каго-небудзь з Дзвінска? Гэта значыць прызнаць сваё бяссілле і канчаткова страціць аўтарытэт у настаўнікаў. Адмовіцца? Што ж мне рабіць?

На шчасце, пасля гэтага першага спаткання са слухачамі выпала аж тры дні якогась свята. Я брала лодку, выязджала на сярэдзіну вялікага возера і цэлы дзень праводзіла на вадзе ў цяжкім роздуме. На трэці дзень рашыла:

— А ліха ж вас бяры! Калі вы такія, дык уцякайце ж вы ад мяне, а я ад вас не ўцяку! Што будзе, тое будзе!

На першых трох-чатырох занятках яшчэ адбываліся спрэчкі, яшчэ даваліся мне загадзя падрыхтаваныя пытанні, каб збіць мяне з толку. Аднак гэта мяне не толькі не бянтэжыла, а наддавала жару. З кожным днём варожасць Хруцкага і яго аднадумцаў патухала, знікла сонная абьякавасць другой часткі слухачоў, штораз больш выяўлялася прыхільнікаў, штораз больш адзывалася галасоў, якія падтрымлівалі мяне, давалі адпор напаснікам. Пасля лекцыі, калі толькі дазваляў час, большасць настаўнікаў не пакідала класа, а, згрудзіўшыся каля майго стала

або на двары, доўга яшчэ працягвала гутаркі ў спакойным, прыязным тоне. Праз нейкі час я заўважыла, што прыбываюць усё новыя слухачы. Чаму так позна настаўнікі з'яўляюцца на курсы? Аказваецца, што гэта «вольныя слухачы» — настаўнікі рускіх школ і некаторыя жыхары Люцына прыходзяць паслухаць мяне. Ну, што ж... Гэта добры знак.

Скончыліся заняткі. Я збіраюся ў дарогу, у Дзвінск. Аж прыйшоў пасланец і кліча мяне на заключны сход настаўнікаў усіх школ: латышскіх, рускіх, беларускіх. Просяць мяне выступіць з прамовай. Аб чым гаварыць пры такой разнастайнай аўдыторыі? Сціснула рукамі галаву, хаджу з кута ў кут, а нічагусенькі не магу прыдумаць. Другі раз прыбягаюць.

— Хутчэй ідзіце. Усе ўжо сабраліся, толькі вас чакаюць, каб пачынаць.

Так нічога не прыдумаўшы, іду.

Пакуль выступалі кіраўнікі іншых курсаў і начальства, я сядзела без адзінай думкі ў галаве. Нарэшце называюць маё прозвішча. Выходжу на трыбуну. Цішыня ў зале. І я пачала гаварыць.

Не толькі цяпер, праз 50 год, але і на другі дзень пасля гэтага я не магла ўспомніць ніводнага слова з таго, што я гаварыла. Памятаю толькі, што ўзняліся белыя хустачкі да вачэй, схіляліся долу галовы... А як скончыла, пад буру воплескаў расчыніліся дзверы сумежнага пакоя, адтуль выйшлі дзве настаўніцы з букетам кветак, а пасярод іх сівы Хруцкі з падносам у руках, на якім стаяў кафейны прыбор. Падышоўшы да мяне, Хруцкі сказаў цёплую прамову, падзякаваў за маю працу, і злажылі перада мной падарункі. Цяпер і я расплакалася.

На станцыю праводзілі мяне каля дваццаці настаўнікаў. Шэсць букетаў унеслі за мной у вагон.

— Вы артыстка? — спыталі ў мяне пасажыры, калі ўжо цягнік адышоў ад станцыі.

— Не, я настаўніца беларускіх школ, — адказала.

У Дзвінску я ўжо застала нямала настаўнікаў, якіх Краскоўскі пасцягваў сюды з розных канцоў свету: з Каўнаса прыехаў Уладзімір Пігулеўскі, з Рыгі — хрыстападобны ў ваеннай форме

Уладзімір Корці, случак Андрэй Якубецкі, рэшта настаўнікаў, апрача Краскоўскага, былі для мяне людзі новыя, незнаёмыя.

Рамонт будынка гімназіі ішоў поўным ходам. Да пачатку заняткаў рашылі падрыхтаваць толькі ніжнюю частку будынка. Абвясцілі прыём вучняў. Ужо набралася некалькі дзесяткаў заяў у розныя класы. Аднак часта здаралася, што праз дзень-два заявы бралі назад. Справа ў тым, што побач з беларускай гімназіяй знаходзіўся добра адрамантаваны і як належыць абсталяваны будынак рускай гімназіі, дырэктар якой Садоўскі павёў моцную агітацыю супраць нашай гімназіі. Ён нават на рынку залазіў на бочку і адтуль крычаў, што беларуская гімназія ствараецца на бальшавіцкія грошы. «Асцерагайцеся туды пасылаць сваіх дзяцей, — казаў ён, — бо неўзабаве іх запруць у вагоны і адправяць у Саветы, і вы больш ніколі не пабачыце сваіх сыноў і дачок...»

Гатова ўжо перакрыццё паміж ніжняй і верхняй часткамі будынка, сценамі разгароджаны паасобныя класы, устаўлены вокны, падлога часова заслана непрыбітымі дошкамі, стаяць наспех збітыя драўляныя сталы і доўгія лаўкі. Можна пачынаць заняткі. Вызначылі дзень, апавясцілі ўсіх вучняў.

Гадзіны за дзве да першага званка сабраліся мы, настаўнікі. Урачысты, усхваляваны настрой. Нават гутаркі не клеяцца. Мяне дрыжыкі прабіраюць, як перад выхадам на сцэну ў адказнай ролі. Вось ужо без дзесяці дзевяць, а ля ўваходных дзвярэй топчуцца дзве дзяўчынкі і адзін хлопец, баючыся ўвайсці. Мы іх зазываем і чакаем іншых. К дзесяці падышлі яшчэ трое. Ну, што ж, пачакаем яшчэ з гадзіну. Аднак больш ніхто не прыйшоў. На 4 класы гімназіі толькі 6 вучняў... Урачысты настрой патух, яго змяніла прыгнечанасць, няўпэўненасць, трывога... Што будзе далей? Набяром патрэбную колькасць вучняў ці прыйдзеца збіраць свае манаткі і выязджаць? А куды?

А побач у рускай гімназіі чуваць шум і гоман на пераменах.

Рашылі перанесці першы дзень заняткаў яшчэ на тыдзень.

Праз тыдзень з'явіліся ўжо больш як 20 вучняў, па 5—7 чалавек на клас. Заняткі пачаліся без асаблівай урачыстасці. А праз месяц-два было ўжо больш за сотню вучняў. Да пачатку другога

паўгоддзя рамонт будынка быў закончаны. На першым паверсе размясцілася 6-класная пачатковая школа, кіраўніком якой быў Якубецкі, на другім паверсе — 4 класы гімназіі, настаўніцкая і вялікая зала са сцэнай. Класы былі абсталяваны новымі партамі.

Сярод вучняў было шмат з далёкіх ад Дзвінска вёсак і мястэчак: з Прыдруйска, Краслаўкі, Індры і іншых. Многія з іх — дзеці вясковай беднаты, якім цяжка было аплаціць прыватную кватэру. І мы, настаўнікі, рашылі на ўласныя сродкі адкрыць інтэрнат. Усе згадзіліся адлічаць са сваёй зарплаты пэўны працэнт у фонд дапамогі бяднейшым вучням. На гэтай жа Варшаўскай вуліцы, непадалёк ад гімназіі, нанялі дом у 5 пакояў з кухняй і размясцілі там вясковых хлапцоў і дзяўчат. Адзін пакой займала загадчыца інтэрната.

Апрача беларускай мовы і літаратуры я выкладала спевы. З першых жа дзён пачала падбіраць галасы для хору і рыхтаваць пастаноўку «Паўлінкі». На ўсе ролі падабрала больш-менш адпаведных выканаўцаў, а на ролю Паўлінкі ніяк не магла знайсці: з усіх, каго прабавала на рэпетыцыях, ніводная мяне не задавальняла. Вучань старэйшага класа Карнавухаў, які выконваў ролю Сцяпана, параіў мне паспрабаваць вучаніцу падрыхтоўчага класа Надзю Мікалаеву. Яна на кожнай рэпетыцыі ціхенька стаяла ўбаку і назірала.

— Гэта ж дзіцё яшчэ, — кажу, глянуўшы на яе. — Ёй, мабыць, і 14 гадоў няма. Не, не падыходзіць яна да гэтай ролі.

— А вы паспрабуйце, — настойвае Карнавухаў. Успомнілася мне мая першая проба ў ролі Пронкі з п'есы Э. Ажэшкі «Хам».

— Ану, давай паспрабуем гэтае дзяўчо.

І што вы скажаце! З першай жа песні «Ой, пайду я лугам», з першых жа слоў Паўлінкі я аслупянела ад здзіўлення. Аб лепшай Паўлінцы і марыць нельга. Надзя іграла, як сапраўдная артыстка. Дарма, што замолада выглядае! Галоўнае, што так праўдзіва перадае лірычна-засмучоны настрой, гарачы парыў, рашучасць.

Закіпела жыццё ў гімназіі. Кожны дзень пасля ўрокаў то рэпетыцыі «Паўлінкі», то хор; хлопцы пад кіраўніцтвам

старшакласніка Мірановіча, прыроднага мастака, маляюць дэкарацыі.

На ўрачыстасць адкрыцця гімназіі былі запрошаны ўсё начальства горада, бацькі, настаўнікі ўсіх школ Дзвінска, прыехалі настаўнікі беларускіх школ і з вёсак. Пасля афіцыйнай часткі адбылася пастаноўка «Паўлінкі» і канцэрт. Пospех быў велізарны!

З гэтага часу ні на адзін дзень не спынялася праца хору і драматычнага гуртка. Апрача вучняў гімназіі ў хоры прынялі ўдзел настаўнікі пачатковай школы, такім чынам, у хоры налічвалася звыш 50 чалавек. У рэпертуар хору ўваходзілі беларускія народныя песні са зборніка Тэраўскага, латышскія песні, з класікаў выконвалі песні Манюшкі — «Каля хацінкі», «Саколікі», «Кліч пастушка», дуэт Чайкоўскага «Вечар», урыўкі з оперы Сметаны «Праданая нявеста» і іншыя. Шмат дапамагала нам жонка Пігулеўскага, выдатная піяністка Вольга Бароўская.

Апрача харавога і драматычнага гуртка існаваў і харэаграфічны, які выступаў на канцэртах з мастацкай гімнастыкай. Кіравала гэтым гуртком новая выкладчыца нямецкай мовы Эла Генрыхаўна.

Часамі залу здавалі іншым арганізацыям Дзвінска, так што кожны дзень па суботах і ў нядзелю адбываліся спектаклі і канцэрты. Сродкі, сабраныя ад нашых вечароў, а таксама за здачу ў наём залы ішлі на выдаткі нашай самадзейнасці: на абсталяванне сцэны, на парыкі, грым, касцюмы і на дапамогу бяднейшым вучням. Публікі заўсёды было больш, як месц у зале.

Слава аб нашай гімназіі даляцела аж да Рыгі. У зімовыя каникулы 1923/24 навучальнага года Міністэрства асветы запрасіла нас у Рыгу. Выступалі мы на сцэне Латышскага нацыянальнага тэатра з пастаноўкай «Паўлінкі» і канцэртам, у рэпертуар якога ўваходзілі беларускія і латышскія народныя песні, танцы. Сярод публікі прысутнічалі члены латышскага ўрада, у тым ліку і міністр асветы, народны паэт Латвіі Ян Райніс. Можна сабе ўявіць, як мы хваляваліся і стараліся добра іграць і спяваць.

У часе антракту і пасля канцэрта Ян Райніс заходзіў да нас на сцэну, каб пахваліць і падзякаваць за ўдалы спектакль

і харавыя спевы. Тады ўпершыню я пазнаёмілася з ім. Даволі высокі, з рэдкімі сівымі валасамі на галаве, такой жа беленькай невялічкай бародкай клінам і доўгімі, апушчанымі кнізу вусамі, са стомленым, хваравітым тварам, на якім свяціліся цёплай ласкай добрыя вочы. Ён вельмі ветліва гутарыў і з намі, настаўнікамі, і з нашымі юнымі выканаўцамі роляў «Паўлінкі». Цікавіўся справамі гімназіі, а калі хтосьці сказаў яму, што я прымала ўдзел у першай пастаноўцы «Паўлінкі» яшчэ ў Пецярбургу, пачаў распытваць у мяне пра Янку Купалу і пра іншых беларускіх паэтаў. Нарэшце на нашу просьбу ахвотна згадзіўся сфатаграфаватца разам з усім калектывам на сцэне тэатра.

З пачатку 1923/24 навучальнага года ў гімназіі была ўведзена політэхнізацыя, хаця ў той час не ўжывалі гэтага тэрміна. Былі арганізаваны тры майстэрні: дрэваапрацоўчая, слясарна-такарная і швейна-ткацкая. Набылі верстакі, розныя станкі, маторы, інструменты, некалькі швейных машын, два ткацкія станкі. Кіраваў усім гэтым інжынер латыш Комісар. Кожны вучань павінен быў прайсці курс па адпаведнай праграме ў дзвюх майстэрнях, а дзяўчаты ў швейна-ткацкай майстэрні. Апрача таго, арганізаваўся агранамічны аддзел. Там ужо ўсе вучні — і хлопцы і дзяўчаты — мусілі прайсці практыку на прышкольным участку.

З ранку да позняга вечара жыццё кіпела ў будынку гімназіі. Пасля ўрокаў і абедзеннага перапынку зноў вучні беглі ў гімназію: хто ў майстэрні, хто на рэпетыцыю. Унізе гул матораў, стук малаткоў па кавадлах, грукат швейных машын, лязг кроснаў, а наверх песні, мастацкая гімнастыка або рэпетыцыя п'есы.

Мае адносіны з вучнямі выклікалі спрэчкі сярод настаўнікаў. Вучні да мяне адносіліся не толькі як да настаўніцы, але як да старэйшага іх друга. Гэта тлумачылася і нашай супольнай працай у гуртках самадзейнасці, і, мабыць, маім маладым векам. Не было таго дня, каб цэлая група дзяўчат не прыходзіла да мяне з гімназіі на кватэру. Калі часам затрымаюся ў настаўніцкай, яны чакаюць мяне ля выхада.

— Можна да вас зайсці? — часам пытаюць.

— Заходзьце, калі ласка! — запрашаю.

І ў малым пакойчыку, размясціўшыся дзе хто можа — на атамане, на крэслах, а то і на падлозе, пачынаюць мне раскадваць аб падзеях у класах, настаўніках, хатніх справах, і да таго давер’е іх даходзіла, што давяралі мне свае дзявочыя сакрэты, паказвалі пісулькі, якія ім перакідвалі на ўроках хлопцы. Я заўсёды была ў курсе іх сардэчных спраў.

Такія адносіны паміж мной і вучнямі не падабаліся некаторым настаўнікам, асабліва нападаў на мяне за гэта Пігулеўскі. Ён даводзіў, што вучні павінны не толькі паважаць настаўніка, але і баяцца, што такое панібрацтва недапушчальна, што гэта надрывае аўтарытэт не толькі мой, але і іншых настаўнікаў і, урэшце, што ўжо зусім шкодна, бадай і амаральна, весці з вучнямі гутаркі аб каханні, патураць ім у гэтым. Не аб каханні, а аб вучобе яны павінны думаць!

— Ніякага панібрацтва і ценю няма, — адказваю. — У маім юнацтве я спаткала жанчыну, якая па сваім веку магла б маткай маёй быць і якой я адкрывала сваё дзявочае сэрца, як самаму блізкаму другу. Я любіла і паважала яе бадай больш, як родную матку. Яна разумела і ўмела накіраваць мяне на правільны шлях, перасцерагчы ад небяспекі, за што я на ўсё жыццё захавала ў душы маёй глыбокую ўдзячнасць і святую памяць аб ёй.

Дзіўна паводзіў сябе дырэктар гімназіі Іван Ігнатавіч. Я хачела арганізаваць гурток моладзі накіраванага таго нелегальнага гуртка ў Вільні, да якога сама калісь належала. Мэтай гэтага гуртка было вывучэнне палітэканоміі і іншых сацыяльных навук. Аднак, калі я паказала Івану Ігнатавічу статут і план заняткаў гуртка, каб параіцца з ім, ён катэгарычна забараніў праводзіць з моладдзю якую б ні было работу, апроча мастацкай самадзейнасці. Зараз жа пасля гэтага ён арганізаваў футбольную каманду.

Хор вывучыў «Ваяцкі марш» Тэраўскага³⁷². Моладзі вельмі спадабалася бадзёрая, энергічная музыка гэтага марша. Дырэктар не дазволіў уключыць яго ў праграму выступлення, хача словы «наш знак працоўных — сцяг чырвоны» былі заменены на «наш сцяг культуры — і прасветы».

— Музыка гэтага марша сама па сабе рэвалюцыйная, і я не магу дазволіць выконваць яе, — цвёрда заявіў дырэктар.

П'есу «Калісь» пра часы рэвалюцыі 1905–1907 гг. таксама забараніў да пастаноўкі.

Аднойчы, калі пасля канцэрта нас шумна і настойліва выклікалі на біс, мае харысты наперабой загаманілі:

— «Ваяцкі марш»! Давайце «Ваяцкі марш» праспяваем!

— Адкрывайце заслону! — скамандавала я.

І з вялікім уздымам грывнулі марш. Ад воплескаў і крыкаў «бравы» дрыжэлі сцены. Не паспелі як след закрыць заслону, як ускочыў на сцэну раз'юшаны дырэктар.

— Што вы нарабілі! — трасучы мне над нос кулаком, верашчаў дырэктар. — Мяне з работы знімуць, пад суд аддадуць!

— Я бяру віну на сябе, — адказала спакойна, — хай мяне судзяць. Я пацверджу, што наперакор вашаму загаду праспявалі гэты марш. А кулакі свае хавайце ў кішэні і сваю «песню» вазьміце тонам ніжэй. Я не палахлівая.

З гэтага часу Краскоўскі пачаў перш угаворамі, а пасля прычэпкамі выганяць мяне ў новаадкрытую беларускую гімназію ў Люцыне. Аднак бацькоўскі камітэт стаў на маю абарону, ды і я сама не скарылася і да канца заставалася на сваім месцы.

З Усходу даходзілі да нас вельмі скупыя весткі. Савецкія газеты да нас не траплялі, а ў рускіх газетах, асабліва ў дзвінскай, змяшчаліся такія неверагодныя паклёпніцкія артыкулы аб жыцці ў Краіне Саветаў, што ніхто ім не верыў. Калі часам на чыгуначнай станцыі затрымліваўся вагон з Савецкай Беларусі і з надпісам на беларускай мове, нашы вучні, ды і мы разам з імі, беглі на станцыю ў тайнай надзеі спаткаць якога-небудзь чыгуначніка ці пасажыра з Краіны Саветаў і пагутарыць з імі. Карабок запалак з этыкеткай фабрыкі з Савецкай Беларусі пераходзіў з рук у рукі, і кожны радасна вітаў гэтага маленькага пасланца. А калі трапіў у нашы рукі адзіны нумар часопіса «Польмя»³⁷³, дык мы ледзь не біліся за яго.

Канчаліся заняткі ў гімназіі. Ішла падрыхтоўка да экзаменаў. А ў паветры навісла нейкая няясная трывога. Даходзілі чуткі, што па вёсках у беларускіх пачатковых школах робяць рэвізію,

вобыскі ў настаўнікаў, забіраюць падручнікі геаграфіі Беларусі, этнаграфічныя карты Беларусі і асабістую перапіску. Нарэшце дайшла чарга і да нас.

Аднаго дня я з групай вучняў выбралася на цэлы дзень у лес. Вяртаючыся надвячоркам дамоў, мы пабачылі нашу настаўніцу Элу Генрыхайну, якая выйшла аж за горад насустрач нам.

— Паўліна Вінцэнтаўна, не вяртайцеся дамоў, — кажа ўсхваляваным голасам. — Ідзіце да Надзенькі і там пабудзьце нейкі час.

— Чаму?

— Арыштаваны Іван Ігнатавіч, Пігулеўскі, Якубецкі і вас чакаюць на кватэры.

— А чым я горшая за іх? І чаго мне хавацца? Няхай саджаюць і мяне. Іду дамоў.

Прышоўшы дамоў, не застала ўжо «гасцей», не дачакаліся мяне, але ведала, што не пакінуць мяне ў спакой, і пачала рыхтавацца да перасялення ў турму. А гадзіне 11-й вечара прыйшлі па мяне і былі здзіўлены, што ў мяне былі ўжо звязаны клункі з пасцеллю і прадуктамі³⁷⁴.

На другі дзень, як пазней нам апавядалі, перад брамай турмы адбылася ледзь не дэманстрацыя: вучні выпускнога класа з падручнікамі пад пахай прыйшлі, выклікалі начальства турмы і запатрабавалі, або выпусціць усіх настаўнікаў, або пусціць іх у турму, бо ім трэба здаваць экзамены. Да іх далучыліся вучні іншых класаў, бацькі, пачалі спыняцца прахожыя, сабраўся даволі вялікі натоўп. Разгублены начальнік турмы выклікаў паліцыю, і натоўп разагналі. Аднак праз нейкі тыдзень ці два прапанавалі нас выпусціць пад залог. Арышты адбыліся і сярод настаўнікаў Люцынскай беларускай гімназіі. І неўзабаве амаль усіх выпусцілі на волю пад залог. Пачаліся экзамены і выклікі ў разведку на допыты.

Пасля экзаменаў звольнілі з гімназіі Краскоўскага, Пігулеўскага, Якубецкага і мяне як падсудных. Выконваючым абавязкі дырэктара назначылі Жэрдзія, хоць ён лічыўся пад судом. Не ведаю, адкуль Іван Ігнатавіч выкапаў гэтага Жэрдзія і запрасіў яго ў гімназію ў якасці выкладчыка прыродазнаўства. Да гэтага часу

яны паміж сабой былі найлепшыя прыяцелі, а цяпер аказаліся лютымі ворагамі. Нас, звольненых, Жэрдзій не падпускаў да гімназіі, забараняў вучням наведваць нас, аднак кожны вечар па некалькі хлапцоў і дзяўчат прыбегалі да мяне.

Амаль год працягвалася судовое следства. Праз увесь гэты час звальнення настаўнікі жылі без працы і сродкаў да жыцця. Пігулеўскі і Якубецкі жылі на сродкі сваіх жонак, Краскоўскі аднекуль здабываў грошы не толькі на пражыццё, але і на аплату настаўніка, у якога браў урокі англійскай мовы, рыхтуючыся да дыпламатычнай працы ў будучым. Мне з братам прыйшлося па-сапраўднаму галадаць.

Нарэшце мы атрымалі акт абвінавачвання, паводле якога 8 настаўнікаў Дзвінскай і Люцынскай гімназіі абвінавачваліся ў тым, што «прымалі ўдзел у злачынным таварыстве ў Латгаліі, якое ставіла сабе за мэту сілай адарваць ад Латвійскай дзяржавы тэрыторыю Дзвінскага, Рэжыцкага, Люцынскага і часткова Ілукштанскага павеатаў і далучыць іх да Беларускай дзяржавы...»³⁷⁵. Такое абвінавачванне падмацоўвалася тым, што ў беларускіх школах былі знойдзены этнаграфічныя карты Беларусі, у гімназіях выкладаліся гісторыя і геаграфія Беларусі. Тры гады аб гэтым ведаў школьны інспектар Азолін, а вось цяпер толькі ўбачылі ў гэтым дзяржаўны злоўчынак. Ясна было, што працэс гэты быў сфабрыкаваны.

Краскоўскі спачатку ўгаворваў мяне перабрацца разам з ім у Прагу да мужа. Я адмовілася па той прычыне, што ў Чэхаславакіі я не змагу знайсці сабе адпаведнай працы, а быць хатняй гаспадыняй пры мужу-студэнту я не здатна. Аднак галоўная прычына маёй адмовы была ў тым, што наспела за гэтыя гады ідэалагічнае разыходжанне з мужам. Ён быў лідарам Беларускай партыі СР, і мяне, яго жонку, усе лічылі прыналежнай да гэтай партыі, хаця я ніколі не ўступала ў яе, ніколі не прымала ўдзелу ў партыйных нарадах. Цяпер, калі прасвятлела крыху ў маёй галаве, я не магла пагадзіцца і з яго поглядамі, і з яго дзейнасцю за межамі Бацькаўшчыны, а таму апублікавала ліст у віленскай беларускай газеце аб тым, што я не з'яўляюся чле-

нам БПСР і не маю з ёю нічога агульнага. Гэта паслужыла прычынай канчатковага разрыву з мужам³⁷⁶.

Праз якісь час Краскоўскі прапанаваў мне паехаць у Рыгу, звярнуцца ў Савецкае пасольства і разведць там, ці змаглі б мы пераехаць у БССР. У пасольстве мне сказалі, што ў свой час дадуць нам адказ на гэта.

На 2 красавіка 1925 г. быў назначаны наш судовы працэс. Трэ было наняць прыватных адвакатаў для агульнай абароны, а на гэта патрэбны былі немалыя грошы. Усе абвінавачаныя неяк раздабылі сродкі і на абарону, а скуль мне ўзяць? Напісала старым знаёмым у Вільню, прасіла пазычыць мне на аплату агульнай абароны. Адказалі мне, што яны самі апошнія нагавіцы і гальштукі прадаюць на рынку, каб з голаду не памерці. Праўда, разы два дапамаглі мне Юзэф Дамброва і Алесь Залескі, перасылаючы з Польшчы ўклееныя ў вокладку кнігі грашовыя паперкі. Аднак гэтага не хапала на абарону. Дамброва хацеў прыехаць у Латвію, каб узяць на сябе маю абарону, але латгальскі суд не дапусціў яго да абароны як грамадзяніна чужой дзяржавы. Прышлося абмежавацца казённым абаронцам, назначаным судом.

Як на ліха, амаль напярэдадні суда я захварэла. Баючыся, каб праз маю хваробу не адклалі суд, сабрала апошнія сілы і паплася.

Публікі ў зале было паўнюсенька. Тыя, якім не хапіла білетаў на ўваход, тоўпіліся ў калідорах, на лесвіцах, на вуліцы. Вучняў не дапускалі ў залу, аднак больш спрытныя прабіраліся і, скурчыўшыся, сядзелі над лаўкамі, а жанчыны прыкрывалі іх спадніцамі. Час ад часу паліцэйскія хадзілі паміж лавак, паднімалі жанчын і вывуджвалі з-пад лавак хлапчукоў і дзяўчат.

Пачаўся суд. Восем чалавек падсудных не прызналі сябе вінаватымі. Прыводзяць да прысягі сведак. Усіх іх каля 120. Сведак абвінавачання і абароны трымаюць у асобных пакоях. Пачынаецца допыт сведак. Адно нічога не ведаюць, ніколі не чулі, не бачылі; другія сведчаць, што мы з'яўляемся савецкімі агентамі, што я, напрыклад, была камісарам асветы ў Смаленску; трэція, у тым ліку і Асанаў, які назваў сябе генералам,

паказанні якога зачытваюцца, бо сядзіць у турме ў Рызе за нелегальны пераход граніцы, называюць нас манархістамі; чацвёртыя — незалежнікамі. Словам, поўны разнабой у наказаннях сведкаў абвінавачання. Што і казаць, палітычнае ўпраўленне (разведка) не навучылася яшчэ фабрыкаваць штучныя працэсы.

Вялікае ўражанне на падсудных і на публіку робіць наша моладзь. У большасці гэта вучні Дзвінскай і Люцынскай гімназій. Ніхто з нас не вучыў іх, як яны павінны трымацца на судзе, што і як гаварыць. Мы рашылі, што іх паводзіны і паказанні павінны быць экзаменам іх грамадскай свядомасці і праверкай нашай выхаваўчай працы.

Кожны з іх пры ўваходзе перш за ўсё вітае нас, падсудных. Хоць у гімназіі не было старога звычаю пры сустрэчы з настаўнікамі прысядаць у рэверансе або шчоўкаць нагой аб нагу, а тут — хто іх навучыў?! — хлопцы, шчоўкнуўшы нагой, ледзь не ў пояс кланяюцца нам, а дзяўчаты прысядаюць у глыбокім рэверансе; а падышоўшы бліжэй да суддзяў, толькі злёгка ківаюць галавой у знак прывітання. Судовы прыстаў са скуры вылузваецца, тлумачачы ім, што падсудным не трэба кланяцца, а толькі суддзям, выскаквае ў пакой сведак павучыць іх, як трэба трымацца перад судом, аднак сведкі робяць па-свойму. У многіх з іх слёзы на вачах, і ад хвалявання нейкі час не могуць гаварыць. Нам таксама цяжка было стрымаць слёзы, глядзячы на іх. У зале, не скрываючыся, плачуць людзі. Кожнаму сведку задавалася пытанне:

— Што вы лічыце сваёй Бацькаўшчынай? Як вас вучылі настаўнікі аб Бацькаўшчыне?

Адзін з іх адказвае, што яго Бацькаўшчынай з'яўляецца хата з гаспадарчымі будынкамі і агародамі, другі называе сваю вёску, дзе нарадзіўся. Вучань 10-га класа Карнавухаў кажа, што ён з'яўляецца беларусам, а таму яго Бацькаўшчына — той край, дзе жывуць беларусы.

— Дык вы і Савецкую Беларусь лічыце сваёй Бацькаўшчынай? — пытае старшыня суда.

— Так, і Савецкая Беларусь — мая Бацькаўшчына.

— Гэта вам настаўнікі так казалі?

— Я сам даволі ўжо дарослы, каб без настаўнікаў мець свой погляд на Бацькаўшчыну.

Тры дні, з ранку да ночы, з перапынкамі на абед працягваўся працэс. 4 красавіка, у чацвер, перад Вялікаднем пасля спрэчак бакоў, каля поўначы суд выйшаў на нараду. Тры гадзіны чакалі прыгавору. У часе гэтага перапынку да мяне падышлі двое незнаёмых і паралі не начаваць дома: яны падслухалі гутарку чыноўнікаў разведкі, якія казалі, што ў выпадку, калі б нас апраўдалі, Краскоўскага і мяне, як іншаземцаў, трэба высласць з Латвіі.

— Прашу ўстаць — суд ідзе! — агласіў судовы прыстаў а другой гадзіне ночы.

Пачынаюць чытаць прыгавор, але так шпарка і невыразна, што нават тыя, якія ведалі латышскую мову, не маглі зразумець нічога.

— Апраўданы! — шапнуў адвакат, павярнуўшыся да нас.

— Хто? Хто апраўданы? — запыталі падсудныя. Але адвакатам не было часу нам адказаць: пачаліся нейкія перагаворы паміж адвакатамі і суддзямі. Зноў суд выйшаў на нараду. Не паспелі зачыніцца за імі дзверы, як зноў усе ўвайшлі, нешта адказалі адвакатам і пасля гэтага, абвясціўшы, што суд закончаны, выйшлі. Падсудныя і публіка, нічога не разумеючы, захваляваліся.

— Апраўданы! Усе апраўданы! — голасна абвясціў адвакат.

З радаснымі воклічамі кінулася да нас публіка. Затрашчала зламаныя пад яе напорам перагародка. Я пераходзіла з адных абдымкаў у другія. Гул даносіўся і з вуліцы. А калі мы выйшлі з будынка, нас аглушылі прывітальныя крыкі. Вуліца ад будынка суда да цэнтра была запруджана народам.

Краскоўскага і мяне падхапілі на рукі і неслі аж да павароту на галоўную вуліцу. Паліцыя пачала разганяць незвычайную дэманстрацыю.

Пацягнуліся дні і тыдні. Прыгавор увайшоў ужо ў законную сілу. Цяпер трэба думаць, што далей рабіць. Адказу ад Савецкага пасольства пакуль што няма. Знайсці якую-небудзь працу

ў Латвіі немагчыма. А тут яшчэ непарадкі з маім дакументам. Я пражывала ў Берліне і прыехала ў Латвію па сертыфікаце, выданым літоўскім урадам. Праз тры месяцы пасля майго прыезду ў Латвію сышоў тэрмін майму сертыфікату. Я звярнулася ў Літоўскае консульства з просьбай выдаць мне новы пашпарт або прадоўжыць тэрмін сертыфіката. І ў консульстве, і ў Літоўскім пасольстве мне адмовілі на той аснове, што я ўраджэнка Віленшчыны, якая ў даны момант знаходзіцца ў межах Польшчы, а таму мне павінны выдаць загранічны пашпарт польскія ўстановы. Аб гэтым нечага было і думаць. Бацькі мне пісалі, што на другі дзень пасля майго пабегу з Глыбокага прыходзілі польскія жандары арыштаваць мяне. А калі сказалі ім, што я ўжо знаходжуся за граніцай, жандар са злосцю гаркнуў: «Мы яе і там знойдзем!» Прасіць савецкага грамадзянства? Могуць адказаць тое, што і літоўцы, а па-другое, з савецкім пашпартам не дазволілі б працаваць у гімназіі. І я фактычна тры гады пражыла ў Латвіі з нягодным сертыфікатам. Ашукаць дробных чыноўнікаў удалася, але калі давядзецца пакідаць Латвію — тут ужо ніякага консула не ашукаеш.

У канцы красавіка Краскоўскага і мяне выклікалі ў Савецкае пасольства. 30 красавіка 1925 г. мы выехалі ў Рыгу і пайшлі ў пасольства. Там сказалі, што калі мы хочам выехаць у Савецкі Саюз, то трэба падпісаць дэкларацыю аб нашых адносінах да савецкай улады. У гэксце дэкларацыі гаварылася аб тым, што мы прызнаём савецкую ўладу, абавязваемся быць ляяльнымі ў адносінах да яе і да т. п. Першаму запрапанавалі падпісаць Краскоўскаму. Ён шпарка завярцеў пальцамі сваю бірульку пры гадзінніку і пачаў ухільца ад подпісу, хітрыць, прыдумваючы розныя аргументы, якія цяпер не дазваляюць яму падпісаць гэты дакумент.

— Ну, а вы як? — звяртаецца да мяне супрацоўнік пасольства.

— Я згодна з кожным словам гэтага дакумента і з ахвотай падпішу.

Мне падалі пяро, і я падпісала. Пасля гэтага і Краскоўскаму не аставалася нічога іншага, як падпісаць. Але якога ж ён мне даў дыхту, як толькі выйшлі з пасольства!

— Як вы маглі раней за мяне падпісвацца! Вы мяне паставілі ў становішча дурня.

— А чаму гэта я павінна была аглядацца на вас? Я вам не падначалена ў такіх справах. Кожны з нас сам за сябе адказвае. Там ніводная фраза не супярэчыць маім поглядам, таму я з радасцю падпісала.

— Нам трэба было разам трымацца, а вам слухаць старэйшых і мудрэйшых.

— Для мяне гэта не абавязкова. Я раблю тое, што мне падказвае маё сумленне, а вашай палітыкі я не разумею.

Праз некалькі дзён пасля гэтага, здаецца, 8 мая, Краскоўскі, Якубецкі і я атрымалі з Палітычнага ўпраўлення загад на працягу 12 дзён пакінуць межы Латвіі. На другі дзень Краскоўскі кудысьці знік. Як пазней я даведалася, ён памчаўся ў Прагу на нараду да сваіх сяброў. Якубецкі пачаў старацца атрымаць латвійскае грамадзянства, каб не быць высланым. А я зноў звярнулася ў Савецкае пасольства за парадай, што мне рабіць. Прызналася, што на руках у мяне ўжо пратэрмінаваны сертыфікат, і выказала трывогу, ці змагу я атрымаць візу з такім дакументам.

— Трэба зрабіць усё магчымае, — адказалі мне, — каб застацца працаваць у Латвіі. Ну, а калі не ўдасца, атрымаеце візу на працягу паўгадзіны.

Пачаліся старанні. Падала заяву, каб прадоўжылі мне тэрмін выезду. Адмовілі. Культурна-асветнае таварыства «Бацькаўшчына» прасіла пакінуць мяне ў Латвіі. Адмовілі. Бацькоўскі камітэт Дзвінскай гімназіі паслаў у Рыгу сваю дэлегацыю з такой жа просьбай. Адмовілі. Вучні выбралі па два дэлегаты ад кожнага класа, пабывалі ў Рызе ў Міністэрстве асветы, у міністра юстыцыі, у самога прэзідэнта.

— А вы ведаеце, што калектыўнае выступленне вучняў у нас забаронена, што за гэта мы можам вас выключыць з гімназіі?

— Ведаем, — адказвае дэлегацыя вучняў, — выключайце нас, але пакіньце ў гімназіі нашу настаўніцу.

Усюды адмова. Адзін з нашых былых вучняў, цяперашні студэнт, запрапанаваў мне фіктыўны шлюб з ім: тады, можа, як

жонку латвійскага грамадзяніна і пакінуць мяне ў спакоі, можа, і не вышлюць. Але ад гэтай прапановы цяпер і я адмовілася: на што хлопцу звязваць свет, тым больш што няма ўпэўненасці, што гэта дапаможа.

Усе сродкі былі вычарпаны. Я зноў у пасольстве.

— Не бядуйце, што нічога не выйшла з усіх старанняў пакінуць вас у Латвіі, — кажа мне супрацоўнік. — Зараз вам напішуць паперу, каб на граніцы аказалі вам усякае садзейнічанне, тады пойдзеце ў консульства і атрымаеце візу. А грошы вы маеце на дарогу?

Я збянтэжылася і адразу не ведала, што адказаць. У кішэні, рэч вядомая, было пуста, але прызнацца ў гэтым было сорамна.

— Ну, нічога. Нам вядома, у якіх умовах вы жывяце. Аляксандр Іванавіч! — звярнуўся ён да другога супрацоўніка. — Паклапаціцеся, калі ласка, аб гэтай справе.

Праз некалькі хвілін мне выдалі паперу да савецкай пагранічнай улады, 12 тысяч савецкіх рублёў, а праз гадзіну я ўжо мела візу на ўезд у СССР.

Вярнуўшыся ў Дзвінск, я запакавала свой невялікі набытак і раніцай 19 мая адправілася з братам на вакзал. Якое ж было маё здзіўленне, калі на пероне пабачыла ўвесь вучнёўскі калектыў. Усе класы пасля першага ўрока ўзняліся і, не пытаючыся дазволу дырэктара, прыйшлі мяне праводзіць. Прыйшлі і некаторыя бацькі вучняў. Больш за сотню чалавек на пероне. Усе мы былі так усхваляваны, што гаварыць не маглі, толькі паспявалі слёзы выпіраць з вачэй.

— Мы яшчэ спаткаемся, Паўліна Вінцэнтаўна! Мы яшчэ будзем разам працаваць! — здушаным голасам гаварылі мае дарогія вучні.

Мы з братам стаім ужо ў тамбуры вагона. Дзяўчаткі плачуць наўзрыд, хлопцы хмурацца. Доўгі свісток кандуктара. Лягнулі буферы вагонаў. Цягнік крануўся. У гэты момант падняўся крык на пероне. Надзя Мікалаева, наша найлепшая артыстка гімназійнай сцэны, самлела. Хлопцы, узняўшы ўгору рукі, крычаць. Гарачая хваля ўдарыла мне ў галаву. Я рванулася да іх і павісла на прыступках вагона: хтосьці

ззаду схапіў мяне за крысо жакета і ўтрымаў, каб я не сарвалася. Цягнік прыбаўляў ходу... Больш за гадзіну я не магла апамятацца пасля гэтага развітання з вучнямі, якім тры гады аддавала сваю душу, свае сілы.

20 мая 1925 г. я ўпершыню ступіла на савецкую зямлю. На паграніччы, чакаючы цягніка на Мінск, нам давялося пераначаваць у невяліччай гасцініцы. Надвячоркам выйшлі паглядзець на новае для нас жыццё. На шырокай лужайцы пабачылі шмат моладзі. Вось у адной групе чытаюць уголас газету, там нейкая дзяўчына з алоўкам у руках нешта чэрціць на паперы і тлумачыць хлопцам, далей гуляюць у валејбол... Дзе ж тая распушчанаць савецкай моладзі, аб якой трубяць у Латвіі? Сэрца радасна затрапятала: «Здравствуй, племя младое, незнакомое!»³⁷⁷.

КНИГА ДРУГАЯ³⁷⁸

20 мая 1925 г. мы з братам Зыгмусем упершыню ступілі на савецкую зямлю. Пераначаваўшы на пагранічнай станцыі, рушылі далей. У Віцебску наш вагон стаяў 5 гадзін, і мы рашылі скарыстаць гэты час на агляд горада. У першую чаргу заглянулі ў кнігарню. Тое, што я там пабачыла, зацьміла ўсе іншыя ўражанні. Я ніколі не спадзявалася пабачыць столькі кніг на нашай роднай мове. Школьныя падручнікі, мастацкая літаратура, палітычная, навуковая... Слёзы радасці засцілалі вочы. Дзе ж той заняпад нацыянальнай культуры, пра які нам трубілі кожны дзень? Як апантаная, я кідалася ад адной паліцы да другой, не могучы стрымаць свайго захаплення. Прадавец здзіўлена глядзеў на нас.

У такім радасна-ўзбуджаным настроі прыехалі ў Менск. Ніхто нас не сустракаў, ніводнага адраса знаёмых не ведалі. Пакінуўшы рэчы на вакзале, пайшлі шукаць майго стрыечнага брата Васілевіча Яся. Ведалі з лістоў ад бацькоў, што ён у Менску. Аказалася, што ён з'яўляецца наркамам гандлю БССР. Знайшлі яго ў наркамаце. Ён уладкаваў нас да часу ў нумары гасцініцы «Еўропа». На другі дзень пабегла адведцаў Янку Купалу, які жыве на Правіянцкай вуліцы³⁷⁹. Там жа, у адным з пакояў, жыве і Змітрок Бядуля. Прывітанне было цёплае, сардэчнае. Я захлыналася ад радасці, апавядаючы аб сваіх назіраннях у пагранічным мястэчку і ў віцебскай кнігарні.

— Пачакай, пачакай, як агледзішся, дык не тое запяеш, — ахаладзіла мой парыў радасці Уладка. Я зірнула на Янку, чакаючы, што ён на гэта скажа, але ён маўчаў, быццам не чуючы слоў Уладкі, і гэта збянтэжыла і насцярожыла мяне. Змяніўшы тэму гутаркі, я ўжо спакойным тонам пачала раіцца, дзе і як нам уладкавацца на працу. Янка абяцаў назаўтра пайсці са мной у Наркамасветы.

Зайшоўшы ў пакой да Бядулі, я спыталася ў яго, што значаць словы Уладкі.

— Ат, слухай ты яе! Усё ёй мала, усім незадаволена. А ці мы з табой думалі калісьці ў Вільні, што будзе такі росквіт беларускай літаратуры і культуры? Ну, сёе-тое, можа што, і не будзе табе падабацца тут.

Тады ж ён мне даў сваё фота з такім надпісам:

«Паўліне Мядзёлцы.

Ці памятаеш, як будзіла Беларусь шмат гадоў таму назад у нашаніўскую эпоху?

Твае мары-летуценні часткова спраўдзіліся ў жыцці.

Слава табе, Паўліна, за тваё гераічнае змаганне за лепшы лёс нашага народа, якому ты аддавала і аддаеш усе свае сілы і здольнасці.

З. Бядуля

25/V-25 г. Менск»³⁸⁰.

На наступны дзень Янка пазнаёміў мяне з загадчыкам школьнага аддзела Наркамасветы Сцяпанам Некрашэвічам, і неўзабаве я атрымала накіраванне ў якасці лектара беларускай літаратуры на курсы перападрыхтоўкі настаўнікаў у Клімавічах.

У Інбелкульце, які знаходзіўся на Койданаўскай вуліцы (цяпер Інтэрнацыянальная), мяне пазнаёмілі з прыехаўшым у Менск сакратаром Калінінскага акружкама ў Клімавічах Алесем Адамовічам. Гэта быў малады, гадоў 25, сінявокі хлопец з прыемным выразам круглага твару, светлымі валасамі, энергічнымі рухамі і звонкім, цвёрдым і вясёлым голасам. Ён раскажаў мне, што сабой уяўляе мястэчка Клімавічы³⁸¹, якія там установы, людзі.

— Ёсць там адна жанчына-доктар, — закончыў ён сваё апавяданне, — загадчык акрздравам. Ох, і баявая жанчына! Яна прайшла ў якасці доктара ўсю Грамадзянскую вайну, а лаяцца ўмее лепш за любога салдата. Як пусціць са смакам «с четвёртого этажа», дык толькі трымайся! Аднак я думаю, што вы з ёй паладзіце. Харошая бабка!

Клімавічы — звычайнае беларускае мястэчка, у якім 4 ці то 5 вуліц з драўлянымі дамамі. Толькі ў цэнтры пара мураванак ды вялікі драўляны аднапавярховы Народны дом. Воддаль ад цэнтра двухпавярховы мураваны дом акружкама і Савета дэпутатаў. У адным з драўляных дамоў райана займала два пакоі — канцылярыя і кабінет загадчыка. Там жа ў кабінэце і стол інспектара.

У той час, калі мы з інспектарам абмяркоўвалі арганізацыю настаўніцкіх курсаў, ля стала загадчыка сядзела жанчына гадоў каля 30 з гладкапрычасанымі валасамі, у якіх блішчэлі срэбныя валасінкі. Сіні ангельскі касцюм спрытна аблягаў шырокія плечы і ўсю мужападобную постаць. З гутаркі яе з загадчыкам райана я зразумела, што справа ішла аб Народным доме, які патрэбен быў ёй для правядзення нейкай лекцыі. Загадчык патрабаваў аплаты за карыстанне залаю Народнага дома, а яна, даводзячы, што гэта лекцыя вельмі патрэбна для насельніцтва, дамагалася атрымаць залу без аплаты. Тон спрэчак на гэту тэму павышаўся.

— Эх, сказала б я табе... каб не было тут чужых, — кінуўшы пытлівы позірк на мяне, азвалася энергічная жанчына.

— Хто гэта такая? — шапнула я інспектару. — Ці не ваш доктар?

— Так, — адшапнуў інспектар, — загадчыца акрздравам. А вы яшчэ незнаёмы? Я вас пазнаёмлю з ёй. Цікавая асоба!

Калі яна, адыходзячы, падышла да інспектара развітацца, той, устаўшы, сказаў:

— Пазнаёмцеся, калі ласка. Гэта Анна Валяр'янаўна Куршэўская, а гэта наш лектар на настаўніцкіх курсах, — і, ужо звяртаючыся да свайго начальніка, дадаў: — Вось дзве асобы, якія, як відаць, нічога супольнага паміж сабой не маюць.

— А можа, што і знойдзецца супольнага, — адказала я з усмешкай, падаючы руку.

Анна Валяр'янаўна моцна паціснула маю руку, моўчкі паставіла адну нагу на табурэтку, апіраючыся локцем рукі, у якой трымала папяросу, і ўпілася сваімі шэрымі выпуклымі вачыма ў мяне, быццам заглядаючы ў самую глыб душы. Я вы-

трымала яе доўгі позірк, ледзь стрымліваю ўсмяшку. Зняўшы з табурэткі нагу, яна, яшчэ раз моўчкі паціснуўшы да болю маю руку, выйшла.

Пазней я ўжо ведала гэту яе звычку пранікліва глядзець у вочы незнаёмаму чалавеку, і, калі той не вытрымліваў і хаваў свае вочы, яна лічыла, што гэта няшчыры, фальшывы чалавек. Так, у далейшым я павяла яе ў Менску да Купалы. Прывітаўшыся сваім звычайем з Уладкай, яна тут жа ў калідоры шапнула мне: «Сволач, не глядзіць у вочы». Аднак пра Янку так не азвалася.

Абедаць мы з братам хадзілі ў сталоўку. Праходзячы міма акрздрава, часта праз адкрытае вакно ў кабінэце д-ра Куршэўскай бачыла яе галаву, і часамі, калі нашы позіркі сустракаліся, ветліва раскланьваліся. Адноўчы я адна ішла міма акрздрава. Раптам Анна Валяр’янаўна высунулася да паловы з вакна.

— Што вы шляецеся тут міма вакна, маць вашу за ўсе чатыры нагі, і не заходзіце?! — раздаўся яе нізкі, грудны, з хрыпаткой голас.

Я аслупянела на момант.

— Ну, ведаеце... На такое мілае запрашэнне ніяк нельга не зайсці, — адказала я і адразу павярнула ў акрздраў.

Прывітаўшыся, адразу мы сталі пра нешта перабрэхвацца. Яна пазнаёміла мяне са сваім намеснікам д-рам Кукесам.

— Вы даўно ўжо знаёмы? — пытае д-р Кукес.

— Другі раз спатыкаемся і першы раз гаворым, — адказвае д-р Куршэўская.

— Што вы кажаце? — здзіўся Кукес. — Судзячы па вашай гутарцы, я думаў, што вы год дзесяць ужо знаёмы.

— Такім, як мы, — кажа Анна Валяр’янаўна, — многа не трэба: пабачыш — і або «пойди сюда», або «убирайся к чертовой матери»!

Яна заўсёды і з усімі гаварыла на чыста народнай беларускай мове, ведала творы Фр. Багушэвіча, Дуніна-Марцінкевіча, аднак з літаратурай нашаніўцаў мала была знаёма. Паходзіла яна з засцянкавай шляхты Мсціслаўшчыны.

Анну Валяр’янаўну выклікалі ў канцылярыю.

— Харошы наш начальнік, вельмі харошы, — азваўся д-р Ку-кес, — але надта ж ужо моцна лаецца.

— А калі яна лаецца, дык гэта значыць, што яна добра да вас адносіцца, — кажу яму. — Але калі яна пачне з вамі гаварыць ветлівым, па-еўрапейску далікоўным тонам, дык тады сцеражыцеся, бо не к дабру вам такі тон.

— А скуль вы ведаеце гэту рысу майго характару? — паказаўшыся ў дзвярах і пачуўшы нашу гутарку, пытае Анна Валяр’янаўна.

— Я думаю, што не памыляюся ў гэтым, — адказала я.

Вось так адбылося наша першае знаёмства з гэтай арыгінальнай і цікавай асобай, знаёмства, якое перайшло ў даўгалетнюю дружбу. «Ах ты, мая сволач дарагая!» — так заўсёды яна мяне вітала пазней.

Пасля гэтага я часта заглядвала ў акрэдраў і назірала за працай яго загадчыцы. Аднойчы ў яе кабінет зайшло некалькі сялянск у беднай неахайнай вопратцы. У некаторых з іх твар быў пакрыты нейкімі гнойна-жоўтымі струпамі, а ў той, што трымала загорнутае ў лахмацце грудное дзіця, вакол заняпаўшага ўжо носа такія самыя струпы. Яшчэ не ведаючы, што азначаюць такія «кветкі» на тварах жанчын, я з недаўменным страхам глядзела на іх. Анна Валяр’янаўна дала ім накіраванне на лячэнне і адправіла іх.

— Што гэта за жанчыны? — пытаю. — Што з імі?

— Непадалёк адсюль, — кажа Анна Валяр’янаўна, — цэлая вёска заражана сіфілісам. Заразу прынеслі ваякі руска-нямецкай вайны.

— Дык як жа ім дазваляюць жаніцца, дзяцей радзіць?

— А хто і як ім забараніць можа? Вось змушаем іх лячыцца, лекцыі чытаем, каб папярэдзіць пашырэнне заразы. А што ж больш можам зрабіць?

Іншым разам паявілася 5–6 маладых дзяўчат, гадоў па 16–18.

— Ну, хадзіце, хадзіце, пташачкі! Раскажыце, як гэта ў вас здарылася, — паклікала іх Анна Валяр’янаўна ў асобны пакой. Пагутарыўшы з імі, вышла яна ўсхваляваная, расстроеная.

— Ну, што ж мне з імі рабіць? Прыйдзецца дазволіць ім аборт зрабіць. Шкада дзяўчат.

Аказваецца, у адной вёсцы адбывалася вечарынка. Разгарэўшыся ад танцаў і самагону, хлопцы пачалі прыставаць да дзяўчат, умаўляючы ім, што пасля рэвалюцыі захоўваць дзявоцтва — гэта буржуазныя забабоны, што калі яны не паддадушца, то будуць глядзець на іх як на кулацкае адроддзе і не быць ім камсамолкамі. І вось усе гэтыя дзяўчаты ў адзін і той самы вечар і зацяжаралі.

— Пайду ў акружкам, — кажа Анна Валяр’янаўна. — Хай Алесь Адамовіч управіць мазгі гэтым хлопцам і дзяўчатам.

Пазней я даведалася, што адбыўся вялікі сход камсамольцаў, на якім Алесь «упраўляў мазгі» ім.

А то раз у прыёмны пакой Анны Валяр’янаўны ўвайшла яшчэ маладая жанчына. Раптам адтуль пачулася такая заборыстая лаянка, што аж вушы завялі ў мяне.

— Што гэта, так тваю ды разгэтак, не можаш радзіць? Сама маладая, здаровая, муж добра зарабляе, у хаце дастатак, а ты, такая ды гэтакая, хочаш парожняй гуляць? Любіш катацца, любі і саначкі вазіць! Не дам дазволу! Вон пайшла адгэтуль!

Каб ужо больш не вяртацца да Анны Валяр’янаўны, скажу ўжо да канца пра яе.

Хіба адзіны недахоп у яе, дык тое, што яна прывыкла моцна піць. Бывала, усе мужчыны зваляцца з ног, а яна — хоць бы што! Толькі пачырванее ў твары, вочы становяцца больш выпуклымі, ходзіць па пакоі, залажыўшы ў кішэні рукі і нагой пінае ап’янелага да непрытомнасці мужчыну.

— Не ўмееш піць, дык не пі, сукін сын!

Аднойчы я паехала да яе ў Оршу, дзе яна працавала хірургам-гінеколагам у бальніцы. Чакаючы ў бальнічным калідоры, пакуль яна скончыць свой працоўны дзень, я гаварыла з хворымі. Яны проста-такі маліліся на яе. Калі яна прабягала з аднэй палаты ў другую, усе, хто быў на нагах, цугам за ёй беглі, з вялікім замілаваннем гледзячы на яе. Адтуль мы паехалі на дачу пад Дняпром да аднэй яе калегі. Па дарозе яна ўзяла яшчэ аднаго доктара і... цэлы яшчык віна. Вярнуліся мы аж а 4-й гадзіне ночы. Толькі ўлягліся спаць, як яе паднялі з пасцелі. Адзін селянін прывёз на калёсах жонку, якая была амаль пры смерці.

Патрабавалася тэрміновая аперацыя. Дзяжурны доктар адмовіўся рабіць небяспечную аперацыю і паслаў мужа па яе.

— Я ж не магу аперыраваць. Я ж п'яная! — кажа яна сваёй цётцы. — Не паеду!

Але мужык кінуўся ёй у ногі, просячы-молячы ратаваць яго жонку. Чартыхаючыся, лаючыся на чым свет стаіць, паехала ўсё ж такі.

Раніцай, прагнуўшыся, я бачыла праз адкрытыя дзверы і чула, як яна расказвала сваёй цётцы.

— Яшчэ гадзіна правалочкі, і бабе быў бы капут. Што мне рабіць? Баюся загубіць бабу — я ж п'яная. Але і чакаць нельга! Закасала рукі, вымыла, сунула руку — так тваю маць! Як тарганула — гляджу, а мая баба зусім ужо збылела і не дышае. Тры гадзіны сядзела пры ёй, пакуль не ажывіла і не пераканалася, што будзе жыць.

Вочы яе блішчэлі вялікай радасцю, шчасцем. Яна была так цудоўна прыгожым Чалавекам у сваёй радасці, што выратавала жыццё, што я ў нямым захапленні глядзела на яе.

З першых дзён Вялікай Айчыннай вайны д-р Куршэўская зноў была на фронце і вярнулася пасля вайны ў Оршу ў чыне палкоўніка медслужбы з нагародамі. Была прызначана начальнікам ваеннага шпітала. Жыла адна, узяўшы на выхаванне сына сваёй пляменніцы, якую немцы расстралялі ў Оршы за сувязь з партызанамі.

Памерла яна ў Оршы, здаецца, у 1952 г. пасля інфаркту. Як мне казалі адна медычка з вайсковага шпітала, пахавалі яе вельмі ўрачыста і паставілі на яе магіле помнік.

...Нарэшце з'ехаліся настаўнікі на курсы перападрыхтоўкі. Пачаліся заняткі. На беларускую літаратуру было выдзелена 40 гадзін па 2 гадзіны ў дзень. З першых дзён я неяк дзіўна сябе адчувала перад настаўнікамі — не магла настроіцца на належны лад, не прыходзіла натхненне. Вось у вялікім зале сядзяць перада мной каля двухсот чалавек. Адны, не зводзячы вачэй з мяне, уважна слухаюць, іншыя, схіліўшы голаў, запісваюць у сшыткі. Здавалася б, пры такой аўдыторыі сэрца павінна зага-

рэцца і палымнянымі словамі запаліць слухачоў, як у Люцыне ў 1922 г. Аднак я не адчуваю ў сабе гэтага агенчыка. Стараюся штучна раздзьмуць яго, але яшчэ горш выходзе, сама адчуваю нейкі фальш у сваім тоне і, адкінуўшы штучны пафас, зноў гавару спакойна, суха.

Вяртаючыся з лекцыі, незадаволеная з сябе, я з мукай у душы шукаю прычыны такога стану сваёй душы, такой бяспаснасці, халаднакроўя. Ці я перастала кахаць сваю родную мову, літаратуру? Не, не гэта! Дык чаму ж?! Мо таму, што сярод гэтых настаўнікаў няма такога Хруцкага, які на першых маіх лекцыях у Люцыне выкрыкваў: «На ліха нам здалася ваша нейкая беларуская мова?». Няма ніякіх спрэчак, няма варожых адносін да ўсяго беларускага, не трэба перамагаць такія варожыя адносіны, не трэба пераконваць? Так, так! Мабыць, у гэтым крыеца прычына. Там я была змагаром за права на сваю родную мову, за развіццё нашай нацыянальнай культуры, а тут... я чыноўнік, які выконвае тое, чаго ўжо дабіўся наш народ, што ўзаконена савецкай уладай. Але ці гэта дае мне права на халодны рацыяналізм, на халодныя, хоць і сумленныя адносіны да сваіх абавязкаў? Ой, нейкая блытаніна ў маіх мазгах і душы паўстала з пераходам у новыя абставіны жыцця. Трэба старацца перамагчы, прыстасавацца да новых умоў, зліцца з новым жыццём, пазнаць яго законы, новыя заданні і ўсёй істотай аддацца на іх выкананне з такім жа пылам-жарам, як і там, за мяжой.

Разгарнуўшы газету «Савецкая Беларусь», убачыла артыкул Ів. Ігн. Краскоўскага³⁸². Цэлы падвал займаў гэты артыкул. Значыцца, ён ужо ў Менску? Дзе ж ён да гэтага часу быў? Бо як я выязджала з Дзвінска, яго ні там, ні ў Рызе не было. Цікава, што ж ён тут піша? Прачытала і поруч са здзіўленнем адчула паганы несмак у душы. Аказваецца, ён ледзь не з пялёнак быў у душы камуністам. Дык чаму ж ты адмаўляўся падпісаць дэкларацыю ў Савецкім пасольстве ў Рызе? Аказваецца, што ў Дзвінскай беларускай гімназіі ён стварыў вучнёўскую падпольную арганізацыю накіраваную на камсамол. Чаму ж я пра гэта

не ведала? Чаму ад мяне ён скрываў гэту арганізацыю, калі яна сапраўды была? Чаму гэтыя вучні, з якімі ў мяне былі самыя сардэчныя адносіны, нічога пра гэта мне не сказалі? Чаму Іван Ігнатавіч забараніў мне ў самым пачатку арганізаваць напайлегальную Грамаду беларускай моладзі? Чаму забараняў на канцэртах нашага хору выконваць некаторыя песні толькі таму, што сама музыка гэтых песень баявая, рэвалюцыйная? Чаму забараніў пастаноўку з рэвалюцыйнага жыцця 1905 г.?

Фальш, фальш і фальш у кожным слове гэтага артыкула. Неўзабаве пасля паяўлення ў газеце артыкула Краскоўскага сакратар акружкама Алесь Адамовіч пры спатканні са мной параіў, каб і я напісала ў газету артыкул. «Трэба паказаць свой палітычны твар», — кажа ён.

— Не, браток, не буду пісаць, — адказала яму. — Судзіце аба мне па маёй працы, па маёй дзейнасці, а не па словах. На словах можна ўсялякае сказаць, а ў душы хаваць зусім што іншае. У вас ёсць усе магчымасці правяраць мяне на кожным кроку. Я пабачыла ўжо маску аднаго чалавека. Не хачу, каб хто падумаў, што і я надзяваю маску.

У гэты час — лета 1925 г. — яшчэ не паявіўся лозунг культурнай рэвалюцыі, і некаторыя з інтэлігенцыі апрошчваліся, падрабляліся пад рабочых, адзявалі маску пралетарыя.

Аднойчы ў сталоўцы, устаўшы з-за стала пасля абеду, брат падаў мне жакет і памог апрагнуць яго. У зале зарагаталі, паднялі нас на смех: «Бач ты, якія далікатныя панічы ў нас заявіліся!» Пад агульны здзелівы смех мы, як праз пякучы дым, выбраліся са сталоўкі, а брат пасля гэтага ніколі больш не падаваў мне пры людзях верхняй вопраткі.

Пайшлі мы раз з братам на нейкі канцэрт самадзейнасці ў Народным доме. Спаткаўшыся там з д-рам Куршэўскай, я пазнаёміла яе з братам. Падаючы руку, Зыгмусь, паводле старога звычаю, схіліўся пацалаваць яе руку. Яна рэзка тарганула сваю руку ўніз.

— Ты што, хлопец, ашалеў такое рабіць на людзях! — спалохана зашыпела Анна Валяр’янаўна. Бедны мой Зыгмусь так

збянтэжыўся ў нязручным паклоне, дарэмна ловячы яе руку для пацалунка, што счырванеў, як печаны рак.

У першым радзе ў зале я пабачыла старога знаёмага Іванова, былога актора 1-га Беларускага таварыства драмы і камедыі, з якім не раз я выступала на сцэне. Але як жа ён змяніўся з таго часу! У брудным зношаным салдацкім шынялі, расхрыстаны, з зарослым чорным шчаціннем тварам смактаў махорачную самакрутку, пускаючы клубы смуроднага дыму, і густа, са смакам сплёўваў на падлогу.

— Што з вамі сталася? — пытаю яго пасля прывітаньня. — Чаму ў вас такі нехайны выгляд і такія некультурныя паводзіны ў тэатральнай зале?

— А цяпер не модна выглядаць інтэлігентам, — адказвае з іроніяй, — цяпер трэба падрабляцца пад пралетарыя.

— Глупства вы гаворыце! Ці на тое рэвалюцыя адбылася, каб пралетары вечна, як і раней, быў забітым, нехайным, некультурным? Як бачу, вы адзяваеце на сябе маску, каб пад ёй скрыць свае запраўднае нутро. Мне здаецца, у каго чыстая душа перад пралетарыятам, таму не патрэбна гэтая маска.

Гм... Можна, напуская грубасць і частая непрыстойная лаянка Анны Валяр’янаўны — таксама маска, каб скрыць пад ёй сваё паходжанне і інтэлігенцыю? Ці мо толькі франтавая прывычка?

Трэба зазначыць, што гэта былі ўжо адзінкавыя з’явы такога «пралетарскага франтаўства». Апрача Клімавіч, я нідзе больш гэтага не заўважала.

Вялікім святам для Клімавіч з’явіўся прыезд 1-га Беларускага дзяржаўнага тэатра³⁸³. Я разам з іншымі прадстаўнікамі жыхароў Клімавіч з радасным нецярпеннем паімчалася на станцыю спатыкаць актораў. За кароткі час майго прабывання ў Менску я нікога з іх яшчэ не бачыла, бо ў летні час тэатр быў у гастрольных паездках па Беларусі. Якое ж радаснае, сардэчнае прывітанне было са старымі сябрамі па сцэне! Фларыян Ждановіч, Крыніца, Грыгоніс, Міронава, Ржэцкая... Аднак з большасцю актораў прышлося ўпершыню пазнаёміцца: Крыловіч, Пола, Платонаў і інш.

У першым спектаклі ішла п'еса Міровіча «Машэка». Народу ў зале паўносьенька, аднак ніхто цяпер у зале не дыміць махорачнымі самакруткамі, не плюе на падлогу, а толькі ў фае і толя ўваходных дзвярэй пакурваюць папяросы «К. П.» Нідзе не відаць Іванова. Чаму ж ён не прыйшоў прывітаць сваіх старых сяброў? Саромеецца ці мо чаго баіцца? Пазней я даведалася, што праўдападобнае гэта апошняе, бо старыя знаёмыя ведалі нешта несамавітае з апошніх часоў яго біяграфіі. Цяпер для мяне зразумела яго маскіроўка.

Трэці званок. Перад заслонай з беларускім арнамантам трое сляпых лірнікаў спяваюць быліну пра народнага героя Машэку. Ужо гэтыя лірнікі знаёмыя з цыкла фатаграфій Булгака «Беларускія тыпы», іх спеў на старажытны лад старцаў робіць надзвычайнае ўражанне. Знікаюць старцы, адкрываецца заслона. З затоеным дыханнем сочым за падзеямі на сцэне.

О, як жа вырас наш тэатр! Якія таленавітыя новыя акторы паявіліся ў ім! Ды і старых не пазнаць — так удасканалілася іх акторскае мастацтва! Я проста ап'янела ад пачуцця нязмернай радасці, шчасця за наш народ, за ўзрост нашай нацыянальнай культуры. Ці ж магло гэта быць да рэвалюцыі або пры польскапанскай акупацыі? Толькі пры ўмовах савецкай рэчаіснасці вызваліўся талент нашага народа і атрымаў магчымасць для росту, развіцця сваёй культуры.

Д-р Куршэўская рашыла адкрыць пры акрздраве 2-месячныя курсы беларускай мовы для медыкаў і запрасіла мяне на выкладчыка. Тры разы на тыдзень адбываліся заняткі, на якіх заўсёды прымала ўдзел і сама Анна Валяр'янаўна, хутчэй за ўсё, дзеля таго, каб даць прыклад для сваіх падначаленых.

Пасля васьмі месяцаў беспрацоўя і галадоўкі ў Латвіі арганізм мой быў знясілены настолькі, што ўсім гэта было відавочна. Магчыма, што гэта і была адна з прычын, што не знаходзіла ў сабе таго агеньчыка, якім гарэла я ў Латвіі. У канцы заняткаў на настаўніцкіх курсах і ў акрздраве па прапанове сакратара акружкама Алеся Адамовіча мяне паслалі ў Дом адпачынку ў Бялынічах³⁸⁴.

Дом адпачынку размяшчаўся ў былым панскім палацы сярод сасновага бору над ракой Друць. Усюды чыста, прыгожа, а кармілі, як на ўбой, — пяць разоў на дзень. Усе елі столькі, колькі душа хоча. Усе стравы багатыя, смачныя. Адзін 16-гадовы хлопец-рабочы з'ядаў за раз па тры абеды з 4 страў і па 2 вячэры. Я сама раз з'ела за адзін прысест за сталом два поўныя абеды, аднак не ў каня корм — сыць мяне не надта брала. Я моцна здівілася, што пасля так яшчэ нядаўняй Грамадзянскай вайны, пасля такога разбурэння краю цяпер былі ўжо магчымасці так багата і сытна карміць у дамах адпачынку, у якія накіроўваліся пераважна рабочыя. І я пісала пра гэта ў сваіх лістах да сваіх былых вучняў у Латвію. Хай ведаюць, хай не вераць усялякай брахні аб саветах, што з дня ў дзень лілася з буржуазных газет.

Закончыліся курсы ў Клімавічах, і я вярнулася ў Менск. Ясь Васілевіч параіў мне паехаць у Маскву і з яго пісьмом зайсці да ўпаўнаважанага прадстаўніка беларускага ўрада. Прадстаўнік прыняў мяне ветліва і запрапанаваў застацца на працы ў Маскве ў якасці загадчыцы Беларускаму клубам, які змяшчаўся на Арбаце³⁸⁵. Апрача таго, патрэбен выкладчык беларускай мовы і літаратуры ў Інстытуце чырвонай прафесуры³⁸⁶. Не памятаю ўжо, якія яшчэ абавязкі ўскладаліся на мяне, але з алоўкам у руцэ прадстаўнік падлічыў, што ў месяц я буду атрымліваць даволі значную суму зарплаты, не менш за якога прафесара. Кватэрай буду забяспечана — ёсць вольны пакой у самым прадстаўніцтве, і я магу хоць зараз яго заняць.

Я не магу адразу даць сваю згоду: клубная дзейнасць была для мяне незнаёмай, баялася чытаць лекцыі ў такой важнай навуковай установе. Гэта ж там не настаўнікі будуць мяне слухаць! Ці хопіць на гэта маіх сіл і ведаў? Каб не сесці не ў свае сані... я вярнулася ў Менск, каб параіцца са старымі сябрамі.

І Янка, і Уладка, і Бядуля ў адзін голас адмаўлялі мяне ад гэтага кроку ў жыцці.

— Можа, ты і праўду кажаш, што ўсе гэтыя абавязкі не па тваіх сілах будуць, а галоўнае тое, што ты там адна будзеш,

усе людзі там для цябе чужыя. Калі што якое здарыцца... А тут усе свае, блізкія. Заставайся ў Менску і не думай больш пра Маскву.

Янка гэтым летам атрымаў ад урада годнасць народнага паэта БССР і персанальную пенсію, пакідаў працу ў Белдзяржвыдавештве ў якасці тэхнічнага рэдактара і прапанаваў заняць яго месца ў выдавецтве. Я паслухала іх, і гэта была мая памылка ў жыцці. Магчыма, што Ясь прадбачыў, што ў далейшым магло быць, і хацеў адхіліць ад мяне пагрозу. А што датычыць «сваіх, блізкіх», дык праз пяць гадоў прыйшла чорная гадзіна, і ўсе «свае, блізкія» адварнуліся ад мяне, пакінулі ў бядзе.

Уладкаваўшыся на працу ў Белдзяржвыдавештве ў якасці тэхнічнага рэдактара, адправіла брата Зыгмуса вучыцца ў тэхнікуме ў Віцебск і пасялілася да часу, пакуль знайду сабе кватэру, у доме Купалаў на Правіянецкай вуліцы³⁸⁷.

Дом быў драўляны, аднапавярховы з невялічкім крытым ганчкам. Уваходзіш з яго ў доўгі і цёмны калідор. З левага боку гасціная, абстаўленая некалькімі мяккімі крэсламі, канапай, круглым сталом, пакрытым плюшавым настольнікам, на падлозе дыван — усё ў зялёных тонах. Ля сцяны электрапіяніна. За гасцінай — кабінет і заадно спальня з двума ложкамі. На пісьмовым стале, на прыпяколку, — антычныя два бронзавыя падсвечнікі са свечкамі, фарфоравыя вазачкі, вырабы з крышталю — усё набытае з антыквараў. Янка немалыя грошы траціў, сабіраючы калекцыю антыкварных рэчаў. За кабінетам-спальняй — пакой, у якім жыла матка Янкі цёця Бэнігда Луцэвіч.

Справа ад увахода ў калідор — пакой, які займаў Бядуля, а пасля яго малодшы брат Лёлек. Далей знаходзілася сталовая з доўгім сталом, за якім магло змясціцца больш як 20 асоб, а за ёй кухня і іншыя патрэбныя закутачкі. У канцы калідора быў так званы чорны выхад ва ўнутраны панадворак.

З ранку да вечара дом Купалаў наведвалі госці, пачынаючы ад розных цёткаў і бабулек, якіх дом Купалаў заўсёды прывабліваў багатым пачастункам на кухні, да маладых і старэйшых пісь-

меннікаў, паэтаў, журналістаў і канчаючы наркамамі і сакратарамі ЦК партыі. Гэтых гасцей прынімалі ўжо ў гасцінай і сталовай з багата застаўленым бутэлькамі і закуссяю сталом. Янка спатыкаў адных са стрыманай радасцю, другіх — проста ветліва, ласкава — гэта адносілася большай часткай да маладых пісьменнікаў, іншых — суха. Тады ён напамінаў мне майго бацьку: сустрэўшыся з чалавекам, якога ён не паважаў і не любіў, на панібрацкі «добры дзень» апошняга бацька, нядбайна кіўнуўшы галавой, упаўголасу мармытаў — «як сабе хочаш!».

Калі за сталом сабіралася кампанія, якая не цікавіла Янку, дык, выпіўшы для прыліку чарку-другую, ён, нават не перапрасіўшы гасцей, падымаўся ад стала, ішоў у сваю спальню і завальваўся на ложак. Спаў ён ці толькі прыкідваўся, але, як ні тармашыла яго Уладка, не падымаўся, пакуль не разыходзіліся госці.

Янка заўсёды быў праўдамоўны, шчыры ў выказванні сваіх думак. Не раз горкую праўду бязбоязна, проста ў вочы кідаў высокапастаўленым асобам.

Тыдні праз два я знайшла сабе прытулак у адных гаспадароў на тэй самай Правіянцкай вуліцы непадалёк ад Купалаў. Але і тады ніводзін вечар не абыходзіўся без мяне ў іх сям'і. Я была яшчэ вясёлая, умела пазабавіць гасцей, прачытаць верш, паспяваць і прытупнуць. Калі часам мяне не было ў іх доме, дык пасылалі знаёмага рамізніка па ўсім горадзе шукаць мяне.

Часта Купала прасіў мяне прачытаць яго вершы. А чытала я не так манатонна і распеўна, з ненатуральнай акцэнтацыяй, як і да гэтага часу чытае большасць паэтаў. Я чытала, укладаючы ўсю душу, перадаючы больш душы і горкі сарказм верша «Смейся!», «Цару неба і зямлі» альбо бадзёры, радасныя покліч — «З Новым годам!», «Арлянятам». Янка сядзеў, прыкрыўшы рукой твар, слухаў... А калі я канчала чытаць, ён, узрушаны, не адразу мог уключыцца ў агульную гутарку. Аднак з часам яго густ да мастацкага чытання чамусьці змяніўся. Праз 15 год, больш дакладна — у 1940 г., ён таксама папрасіў мяне прачытаць яго верш. І толькі я пачала, як на другой страфе ён абарваў мяне:

— А, не так ты чытаеш! Дай я сам прачытаю. — І пачаў чытаць нараспеў, манатонна, павышаючы голас на кожным трэцім радку ў страфе, як звычайна няўмела чытаюць дзеці. За такое чытанне я ў школе сваім вучням і тройкі шкадавала ставіць. Няўжо ён сам не чуе фальш, ненатуральнасць інтанацыі? Ён жа так любіць музыку — і не чуе свайго фальшывага голасу. Падаўся новай модзе чытання сваіх вершаў выдатнымі паэтамі ў Маскве.

Частымі гасцямі ў Янкі былі Цішка Гартны, наркам асветы Баліцкі, Міхась Чарот, Чарнышэвіч, Зарэцкі, Ігнат Шыпіла і шмат, шмат іншых, якіх цяпер і цяжка ўспомніць. Літаратурная моладзь не так часта тут бывала. Частка з іх, такія як Ул. Дубоўка, Міхась Чарот, Андрэй Александровіч, трымала сябе незалежна, упэўнена, нават часам дзёрзка, высмейвала напрамкі і метады літаратурнай спадчыны, нават самога Купалу і Коласа, не кажучы ўжо пра старэйшых пісьменнікаў і паэтаў. Іншыя, такія як Кузьма Чорны, Пятро Глебка, Пятрусь Броўка, Зарэцкі, паводзілі сябе вельмі сціпла, уважна прыслухоўваючыся да поглядаў і парадаў Янкі, які праглядаў і выпраўляў іх першыя творы.

У 1925—1927 г. сярод беларускіх культурнікаў быў звычай наладжваць так званыя суботнікі па чарзе ў кожным доме: у Купалаў, Лёсікаў, Некрашэвічаў, Грамыкаў і інш. Гэта былі звычайныя прыёмы без асаблівага зместу, апрача таго, што мог змясціць багата і смачна абстаўлены стол. Жонкі, тупаючы ад кухні да стала, памагалі гаспадыні і пры гэтым вялі гутаркі аб новых модах, крытычна аглядалі новыя сукенкі і туфлі адна адна, насмяхаліся з кагосьці, у каго на стале не хапала сурвэтак або талеркі былі рознага фасону. Мне было сумна слухаць такія гутаркі, адчувала сябе несамавіта ў іх кампаніі, і я выходзіла ў другі пакой, дзе гаманілі мужчыны. Там было цікавей. Там гаварылі аб выдавецкіх справах, літаратурных. Аднак часта мяне выправаджвалі адтуль: «Ідзі ты да жанчын, чаго табе тут стаяць, тут жа мужчыны, а ты як-ніяк жанчына». Часам, пакрыўджаная, я выходзіла, а часам наперакор садзілася водаль і, нібы праглядаючы кнігі ці часопісы, прыслухоўвалася да іх гутарак.

У першыя дні майго прыезду з Латвіі мяне ўражала нейкае буржуазна-мяшчанскае, нават гандлярскае перараджэнне тых, якіх я раней ведала як самаадданных, безынтэрасоўных грамадскіх дзеячаў, якія не толькі не думалі аб сваёй карысці, выгадзе, але апошнія свае капейкі аддавалі на агульнаграмадскую справу. А цяпер?..

— Э-гэ-э! У цябе, брат, новая люстра? — дзівіцца Лёсік. — Колькі ж ты заплаціў за яе?

— А што? Спадабалася? — адказвае гаспадар. — Пяцьсот уляпіў.

— Ну, пачакай жа! У наступную суботу прыходзьце да мяне. У мяне яшчэ лепшая будзе!

Іншым разам зайшла гутарка аб розных курсах, тэхнікумах, інстытутах, дзе патрабаваліся выкладчыкі беларускай мовы і літаратуры.

— Уявіце сабе, — кажа той самы Язэп Лёсік, — мне прапануюць аплату толькі па рублю за гадзіну. Якая нахабнасць! Не-е-е, няма дурняў трапаць свой язык за такі бясцэнак. Менш як па 5 рублёў не згаджуся.

І гэта той Лёсік, які ў 1917 годзе спаў у рэдакцыі на стала, падаслаўшы пад бок і пад галаву газеты, прыкрываючыся старэнькім палітоцікам, і не жаліўся на невыгоды.

А то раз наркам асветы Баліцкі прапануе Купалу перакласці на беларускую мову «Вірынею» Сейфулінай.

— А які ж вы ганарар дасце мне за гэта? — пытае Янка. — Менш як 500 рублёў я не вазьму.

Баліцкі не мог такія грошы плаціць. Пачаўся торг. Я са здзіўленнем слухала. Яшчэ ж, здаецца, так нядаўна ніколі не было гутаркі аб ганарары. Задавольваліся толькі тым, што верш, апавяданне ці які артыкул паявіцца на старонках «Нашай Нівы» або выйдзе ў свет зборнічак. Ці многа меў Янка ганарару ад сваёй «Жалейкі» ці «Шляхам жыцця»?³⁸⁸. І я не ўцёрпела і ўткнула свае тры грошы ў іх спрэчку:

— «Не дае гусярам сказу золата цвет...»³⁸⁹.

— А ты не лезь не ў свае справы! — агрызнуўся на мяне Янка. — Прайшлі тыя часы, калі мы і капейкі не атрымлівалі за свае творы. Цяпер, братка ты мой, нэп. Гані манету!

Нарэшце жанчыны запрашаюць да стала. Разліўное мора водак, розных він, адмысловых закусак. Жарты, смех, анекдоты...

Насміхаюцца над Міхасём Грамыкам. У яго вершы «Суніцы» ёсць такія радкі:

...І сонцам ужо перагрэта —
Колькі тут дум і натхнення паэту!

Андрэй Александровіч смакуе такое словазлучэнне і паўтарае яго бясконца.

А Уладка расказвае, як дзеці ў прытулку, дзе яна працавала, спяваючы песеньку на словы Якуба Коласа, пры адных словах гэтай песні неяк з усмешкай пераглядаюцца паміж сабой і з асаблівым жарам пяюць. Яна пачала назіраць і прыслухоўвацца, каб разгадаць такія незвычайныя паводзіны дзяцей. Урэшце зразумела:

Уцякай, мароз сярдзіты,
Годзе нас ужо пужаць...

Дзеці па-свойму зразумелі сэнс апошняга радка.

Цяпер пачалі ўжо дражніць Якуба Коласа. Пасля гэтага Колас змяніў словазлучэнне гэтага радка ў вершы.

Апрача суботнікаў, часта ўсёй кампаніяй хадзілі ў сталовую № 3. Фактычна гэта быў рэстаран. Там састаўлялі ў адзін доўгі рад сталы і пілі-елі да гадзіны 1–2-й ночы. Адноўчы, калі мы позняй ноччу вярталіся адтуль на Правіянцкую вуліцу, Уладка чагосьці была незадаволена ці мо залішне выпіла і ўсю дарогу то лаяла Янку, то да мяне чаплялася. А з ёй гаварыць у такім настроі было вельмі цяжка. Ніяк ёй не патрапіш. Згаджаешся з ёй — не добра: «Дурная ты, нічога не разумееш!». А скажы што насупроць — яшчэ горш. І вось, не памятаю, што я адказала ёй, як яна схапіла мяне за каўнер і пачала дубасіць кулаком па маёй спіне. Гэта было якраз на мосце праз Свіслач. Пражожыя людзі спыняліся і здзіўлена глядзелі на гэту сцэну. Янка прабаваў яе стрымаць, але куды там! Яна не выпусчала мяне са сваіх рук і лупіла з усёй сілы, пакуль сама не стамілася.

Не раз і Янка паспрабаваў яе кулакоў, нават пры людзях у сваім доме.

Я ўжо казала, што ўладкавалася на працу ў Беларускаім дзяржаўным выдавецтве, дырэктарам якога пасля Жылуновіча быў Іван Іванавіч Цвікевіч, з якім я працавала ў Берліне па выдавецтве беларускіх падручнікаў і іншай літаратуры. Такім чынам, з выдавецкай справай я ўжо была знаёма, а тут яшчэ і Янка на працягу некалькіх дзён уводзіў мяне ў курс тэхнічнай рэдакцыі. У асобным пакоі працавалі стыльрэдактары — Кузьма Чорны, Чаржынскі.

Аднаго разу зайшоў да іх прадстаўнік «Асаавіяхіма»³⁹⁰ і прасіў зрабіць пераклад на беларускую мову нешта каля 10 лістоў рукапісу. Хлопцы, ведаючы даволі цяжкае маё матар’яльнае становішча — за 8 месяцаў беспрацоўя ў Латвіі я здорава абнасілася, — паралі асаавіяхімаўцу звярнуцца да мяне ў справе перакладу. Праглядзеўшы бегла рукапіс, пабачыла, што змагу зрабіць гэта вечарамі. У вызначаны дзень гэты ягомасць прыйшоў забраць гатовы пераклад. Выцягваючы з бакавой кішэні партманецік з грашыма, папрасіў мяне напісаць рахунак.

— Дазвольце, — кажу, — як я мяркую з тэксту, дык гэта грамадская арганізацыя?

— Так, дабравольная, грамадская.

— Дык як жа вы можаце прапанаваць мне грошы за працу для грамадскай арганізацыі?

— Але ж мне трэба здаць у бухгалтэрыю рахунак! — здзіўлена адказвае.

— А мне якая справа да гэтага? Прапануючы грошы, вы толькі крыўдзіце мяне. Забірайце пераклад і бывайце здаровы!

Збянтэжаны ягомасць паціснуў плячамі, паглядзеў на малых рэдактараў, якія моўчкі пераглядваліся, слухаючы наш дыялог, і, сунуўшы назад у кішэню грошы, выбег.

Як толькі за ім зачыніліся дзверы, хлопцы накінуліся на мяне:

— Што вы робіце?! Чаму адмовіліся ад платы за сваю працу? Мы самі з ахвотай маглі б зрабіць крыху на гэтым перакладзе. Але, ведаючы вашае становішча, далі магчымасць вам падмацавацца. Вы паставілі нас у глупае становішча, бо мы бяром і мусім браць аплату за сваю працу, не зважаючы на тое, якая

ўстанова ці арганізацыя дае нам заказ. Не забывайцеся, што цяпер нэп³⁹¹, і за ўсё трэба плаціць і браць грошы.

І зноў стукнулі мне па лобе гэтым нэпам. Яшчэ раз успомніла словы Уладкі, якімі ахалоджвала маё захапленне ў першыя дні майго прыезду ў Менск: «Пачакай, пачакай, агледзішся, дык не тое запяеш!». Але толькі ці гэта яна мела на ўвазе, бо сама, як бачна, не дрэнна сябе адчувала ў гэтым нэпе, а я ўсё не магла да яго прыстасавацца.

У першыя дні маёй працы ў выдавецтве адбылося даволі прыкрае здарэнне. Я збіралася пайсці ў друкарню і на хвіліну зайшла ў пакой стыльрэдакцыі забраць патрэбныя матэрыялы для друкарні. У маім пакоі не было ні душы. А як вярнулася туды — знік са стала мой партфель. На маю трывогу збегліся супрацоўнікі, абшукалі ўсе куткі — нідзе ні следу! Хто забег у пусты пакой, каму спатрэбіўся мой партфель — невядома. Пэўна ж, не дзеля грошы, бо ўсе ведалі, што іх у мяне кот наплакаў. Хлопцы ўпотаі адзін перад другім шапталі мне, што гэта справа «сачкома» (так прызывалі сакрэтных інфарматараў ГПУ).

Праз некалькі дзён мяне выклікалі ў ГПУ.

— Што ў вас там здарылася ў выдавецтве? — пытаюць.

— А нічога, — адказваю. — Усё ў парадку.

— Мы чулі, што ў вас укралі партфель. Каго вы запозрыз-ваеце ў гэтым?

— Я ж не рабіла заявы аб гэтай прапажы ні ў міліцыю, ні ў вашу ўстанову. Прапаў партфель і прапаў — такой бяды. А падазраваць я нікога не магу, бо яшчэ мала ведаю супрацоўнікаў выдавецтва.

— А што там было ў партфелі?

— Дык вы ж самі добра ведаеце, бо партфель у вас.

— Як гэта ў нас?

— А каму ён больш патрэбен? Ваша права і абавязак правяраць мяне, бо нядаўна вярнулася з-за граніцы. Трэба ж ведаць, што я за птушка. І я нісколечкі не крыўдую на вас за гэта. Там быў даўно ўжо пратэрмінаваны сертыфікат, так званы пашпарт, выданы літоўскім урадам, пару асабістых пісем, — усё гэта мне

не патрэбна. Вось толькі папрашу, калі можна, вярнуць мне адмысловы камертон, які я хацела падараваць Тэраўскаму.

— Што гэта за камертон?

— А такая невялічкая трубочка, у якой змяшчаецца 12 трохгалосых акордаў — мажорных і мінорных. Такі камертон прызначаны спецыяльна для хору.

— Шкада, — усміхнуўся начальнік, — але ў нас вашага партфеля няма. Вы памыляецеся.

— Ну, няма, дык няма! Такой бяды! Другі будзе.

— А скажыце, чаму ў вронкаўскай турме вам аказвалі прывілеі такія, якіх не мелі іншыя зняволеныя? — перамяніў тэму начальнік. — Вам дазвалялі курыць у камеры, прыносілі са сталавай абед.

— Абед атрымлівала за свае грошы з дазволу нашага турэмнага камітэта, у які ўваходзілі член ЦК КПП тав. Кашуцка-Костшэва і Грасэрова. Яны, як я чула, цяпер знаходзяцца ў Маскве. Можце праверыць. Гэтымі абедамі я дзялілася з хворай жонкай камуніста Стэфаніяй Кот. А папяросы я зарабляла тым, што «варажыла» на картах дурніцам-наглядчыцам.

І расказала, як гэта было. Афіцэры — іх было двое ці трое — пасмяяліся з такой прыгоды і зноў пытаюць:

— Вы ведаеце грамадзянку N...? (Забылася яе прозвішча.)

— Я не памятаю яе ў менскай турме, але ў варшаўскай «Сербіі» і ў Вронках бачыла яе.

— У якіх вы былі адносінах з ёй?

— Ні ў якіх. Мы ні разу з ёй не гутарылі, мне толькі паказалі яе на прагулцы, назвалі яе прозвішча і сказалі, што яна мянчанка.

На гэтым наша гутарка скончылася, і мяне адпусцілі на працу.

З гэтай гутаркі я зразумела, што данос на мяне зрабіла гэта гр-ка N..., прыгожая жыдоўка, якую пасля варшаўскай і вронкаўскай вязніцы адзін раз нядаўна спаткала на вуліцы Менска. Аднак, не будучы знаёмымі, мы не прывіталіся.

Праз месяц партфель знайшлі засунутым за ўнітаз у туалете, але ён ужо амаль згінуў і быў пусты.

Эх, шкада камертона, бо такога я ўжо нідзе не магла знайсці.

У выдавецтве адбыліся змены. Заместа Івана Цвікевіча дырэктарам назначылі Строгіна, якога адны празвалі «Бэф Строганавым», іншыя — «Бей Строгіна». Першым чынам ён заняўся чысткай апарату выдавецтва, звальняючы старых супрацоўнікаў-беларусаў і падбіраючы сабе сваіх сяброў. Выселіў ён і мяне ў друкарню, у пакой карэктараў, зменшыўшы мне зарплату. У мой абавязак уваходзіла ставіць сваю візу для друку пасля апошняй карэктуры, калі набор быў ужо на машыне.

У час абедзеннага перапынку ўсе карэктары разам з начальнікам друкарскага цэха хадзілі абедцаць у сталоўку. Я і пара дзяўчат-падчытчыц заставаліся на сваім месцы і перакусвалі прынесенымі з сабой бутэрбродамі.

Хутка з боку начальніка друкарскага цэха пачаліся да мяне розныя прыдзіркі. А нарэшце здарылася надзвычай непрыемная падзея, якая пагражала не толькі звальненнем з працы, а бадай і горшым.

Прыбягае раз'юшаны начальнік цэха і паказвае адбітак аркуша чытанкі для 4-га класа, у якім пасля маёй візы да друку была дапушчана грубая памылка ў буйным загалоўку «Ад веку мы спалі». У апошнім слове заместа літары «п» стаяла літара «р». Я струпянела. Аднак хутка апамяталася.

— Не можа быць, каб я гэтага не заўважыла! Пакажыце аркуш з маім подпісам!

Начальнік пачаў выкручвацца:

— Нашто гэта? І так усё ясна відаць.

Мяне падтрымалі і карэктары, бо гэта ж і іх датычыць. Патрабавалі кантрольны аркуш з маім подпісам. Доўга яго ўсюды нібы шукалі, але ён знік, як у печцы з агнём. А тым часам я падняла ўсе карэктуры ад першай гранкі да апошняй, і ўсюды ў гэтым загалоўку не было такой памылкі. Стала ясна, што чыся правакатарская рука ўжо на машыне выняла з набору літару «п» і ўставіла «р». Карэктурныя адбіткі мяне vyrатавалі.

Пасля гэтага здарэння старшы карэктар Ламака, каб пазбавіць мяне ад несправядлівых прыдзірак і правакацый, параіў мне рабіць так, як яны ўсе рабілі. Карэктары па чарзе кожны

дзень заказвалі абед з выпіўкай для ўсіх, запрашаючы з сабой начальніка і яго памочніка. Такі абед для ўсіх каштаваў амаль палову месячнай зарплаты. Я паспрабавала прымаць удзел у такім «мерапрыемстве». З таго часу злагаднеў начальнік, і я магла спакойна працаваць.

Але да дабра мяне гэта не вяло. Кожны дзень за абедам чарка-другая, а вечарамі ў доме Купалы нельга было не падтрымаць кампаніі. Жыццё пустое, бесталковае, нікому не патрэбнае. Трэба як вырвацца з гэтай багемы. Але куды і як?

Прасіла загадкава школьнага аддзела Наркамасветы Некрашэвіча, каб даў мне працу ў школе.

— Не магу, — адказаў. — Трэба цябе яшчэ праверыць з ідэалагічнага боку, што ты за чалавек.

— А дзе і як ты мяне правяраць будзеш? За чаркай у Купалы ці на вашых суботніках?

Пайшла з Наркамасветы з нічым.

Я рвалася да грамадскай працы, а на гэта п'янчужка Пятро Ілючонак, махаючы мне пад нос пальцам, выкрыкваў:

— Не лезь, куды цябе не просяць! Не суй свайго носа! Не забывайся, што ты жонка Грыба, і не суйся, калі не хочаш, каб мы цябе пасадзілі. Вось лепш пі з намі гарэлку і будзь гэтым задаволена!

Жыццё цякло паўнаводнай ракой, а я, як якаясь трэска, выкінутая на бераг, нікому не патрэбная, гляджу на гэта паўнакроўнае жыццё і не магу ўключыцца ў яго жыватворны паток.

Часам я заходзіла да Краскоўскіх, жонку якога Валянціну Сямёнаўну я вельмі паважала і любіла, а таксама і яе цётку, сівенькую старушку. Абедзве гэтыя жанчыны-ўкраінкі былі мілыя, ласкавыя, з імі я адпачывала душой. Яны не цікавіліся модамі, не прымалі гасцей і самі нікуды не хадзілі. Перад Валянцінай Сямёнаўнай я не скрывала горкага незадаволення са свайго пустога жыцця.

— Каб у вас было дзіця, — кажа яна мне, — вам было б дзеля каго жыць, гэта вас выратавала б. А ведаеце што, — памаўчаўшы крыху, прадаўжае: — Пастарайцеся пазнаёміцца з Шамардзіной, жонкай старшыні Саўнаркама Язэпа Адамовіча.

Я чула, што яна високакультурны, разумны і харошы чалавек. Я ўпэўнена, што яна вам дапаможа вырвацца з гэтай ціны і выведзе на прастор. Усе аб ёй вельмі добра адзываюцца.

Як жа з ёй пазнаёміцца? Успомніла свайго стрычнага брата Яся Васілевіча, які ў той час быў ужо 2-м сакратаром ЦК КПБ. Пагавару з ім. Няўжо ён не дапаможа мне, сваёй сястры? Ён часта бываў у Купалы, але там як пагаварыць з ім? Пайшла да яго на кватэру. Выліла ўвесь боль сваёй душы.

— Ці не бачыш, што я качуся па пахілай плошчы? Чаму вы не даеце мне такую працу, якая захапіла б мяне, каб я прыносіла якуюсь карысць грамадству?

— Бачу, ведаю ўсё, — адказвае, — але так будзе яшчэ гады два. Пацярпі.

— Гады два?.. Пакуль я не захлынуся ў гэтай ціне, пакуль не зламлюся зусім? Чаму гады два?

— Так трэба...

Вось і ўвесь сказ! Вось і дапамога ад высокапастаўленага брата!

— Слухай, пазнаём ты мяне з Шамардзіной. Я чула ад людзей, што яна вельмі цікавы чалавек.

— Калі-небудзь сабяромся тут у мяне, тады накажу табе.

Аднак праходзілі тыдні, месяцы, а наказу мне не было.

Аднаго разу пайшлі мы з Янкам і Уладкай у тэатр. У часе антракту мы стаім у вестыбюлі ўнізе, гляджу, а наверху, ля балюстрады, стаіць якаясь прыгожая жанчына ў сціплай, але густоўнай сукенцы, на галаве павязаная шаўковая чырвоная касынка. Гутарыць з якімсь мужчынам. Якісь час я не магла вачэй адарваць ад гэтай постаці, быццам уражаная нейкім незразумелым токам.

— Уладка, паглядзі. Гэта часам не Шамардзіна вось там стаіць?

— Ага, яна.

Чаму я, ні разу нідзе не бачыўшы яе, цяпер спаміж шматлікай публікі адразу здагадалася, спазнала?

— Пойдзем туды, пазнаёміш мяне з ёй.

— Што ты! У тэатры не выпадае гэта.

— Чаму? Што ж тут такога? Ты з ёй знаёма, падыдзеш да яе, прывітаешся, а тут і я падыду, вось і пазнаёміш.

— Адчапіся ты ад мяне, не дуры галавы! Калі-небудзь яна прыйдзе да нас, тады і пазнаёмішся.

— Ну, дык я і без тваёй ласкі абыдуся. Пайду і сама пазнаёмлюся.

— Не рабі глупства! — крыкнула Уладка, ужо калі я падыма-лася па сходах.

Улучыўшы момант, калі ў субяседнікаў перарвалася гутарка, я падышла да Шамардзіной.

— Выбачайце, калі ласка. Я прасіла Уладку Купаліху пазнаёміць мяне з вамі, але яна сказала, што ў тэатры не выпадае гэтага рабіць. Дык я сама прыйшла вам пакланіцца. Я Паўліна Мядзёлка, сястра Яся Васілевіча.

— А чаму ж гэта не выпадае? — засмялася яна сваім нізкім, грудным смехам. — Вельмі прыемна. Я крыху чула пра вас і таксама хацела пазнаёміцца. Пойдзем паходзім крыху. — І, узяўшы мяне пад руку, павяла ў фае.

Так адбылося наша першае знаёмства, якое перайшло ў глыбокую, шчырую прывязанасць да яе на ўсё мае жыццё. Яна стала маім найдаражэйшым, найлепшым другом.

Язэпа Адамовіча бачыла я ў Клімавічах. Там у парку адбываўся мітынг. Я крыху спазнілася і прыйшла, калі на адкрытай эстрадзе выступаў нейкі чалавек у вайсковым шынялі без адзнак, з густымі вусамі на круглым дабрадушным твары. Гаварыў на чыстай беларускай мове на тэму адбудовы народнай гаспадаркі. На маё пытанне, хто гэты прамоўца, мне адказалі, што гэта сам Старшыня Саўнаркама БССР Язэп Адамовіч.

Неўзабаве пасля майго знаёмства ў тэатры з Софіяй Сяргеёўнай Шамардзіной яны абое прыйшлі да Купалы. Цяпер я ўжо і з Язэпам Адамовічам пазнаёмілася. Да чаго ж ён харошы, мілы чалавек! Прастадушны, вясёлы, да наіўнасці шчыры. Жаліўся на сваю залішнюю тучнасць: «Уявіце сабе, дзеці пры спатканні са мной на вуліцы буржум мяне празываюць і ў сваёй нянавісці гатовы каменнямі ў мяне шпурляць». А то раз пахваліўся, што нядаўна даведаўся пра адну з'яву ў прыродзе,

пра што, дарэчы, ведаюць вучні 4—5-х класаў. «Гэта ж Зося мне сказала!» Ён не скрываў сваёй недастатковай адукацыі і таго, што жонка, Софія Сяргееўна, дапамагае яму набыць патрэбныя веды.

З гэтага часу душа мая прылягла да іх назаўсёды. Часта мы сустракаліся і ў доме Купалы, і я бывала ў іх кватэры. Не раз у нядзелі яны пад'язджалі на машыне да маёй кватэры, выклікалі мяне і забіралі з сабой на прагулку ў лес км за 50 ад Менска, а пасля прывозілі да сябе на абед.

Софія Сяргееўна ўзначальвала адзел Галоўпалітасветы. Там яна склікала нараду па тэатральных справах і мяне пазвала на гэту нараду. Дырэктар Беларускага дзяржаўнага тэатра тав. Дыла прапанаваў мне вярнуцца на тэатральную сцэну. Аднак, пабачыўшы, як вырас наш тэатр, якія выдатныя акторскія сілы ў ім, я зразумела, што я ўжо не здолею зраўняцца з імі, хоць пры Фларыяне Ждановічу мне давалі першыя ролі. Цяпер трэба мець прафесіянальную адукацыю. Каб крыху раней я трапіла ў Менск, дык, не задумваючыся, паступіла б вучыцца ў тэатральную студыю ў Маскве разам з групай актараў-аматараў 1-га Беларускага таварыства драмы і камедыі, але цяпер ужо позна — студыйцы канчаюць сваю вучобу і прыязджаюць у Віцебск.

На 21 лістапада 1926 г. прызначана ўрачыстае адкрыццё 2-га Беларускага дзяржаўнага тэатра ў Віцебску. Софія Сяргееўна і мне дала запрашэнне ад арганізацыйнай камісіі на гэту ўрачыстасць. У двух вагонах адправілася дэлегацыя з Менска ў Віцебск. Два дні мы там прабылі, аглядалі горад са старажытнымі помнікамі, музеі, установы, а ўвечары пасля ўрачыстага паседжання праглядзелі народную трагедыю Іллі Бэна «У мінулы час», а на другі дзень — «Сон у летнюю ноч» Шэкспіра. Надзвычай моцнае ўражанне рабіла ігра малых актараў, асабліва Косці Саннікава і Стэфы Станюты. Мне цяжка цяпер знайсці слоў, каб выказаць сваё захапленне. Гэта запраўды быў чароўны сон. Божа мілы! Ці ж магла падумаць там, за мяжой, як быстра ўзнімаецца наша нацыянальная культура?! Усе, усе асабістыя цяжкія перажыванні можна дараваць за гэта! Але і я ўжо не адчуваю сябе непатрэбнай трэскай,

выкінутай на бераг паўнаводнай ракі. Перайшла на працу ў рэдакцыйны аддзел Інбелкульта і паступова ўключылася ў грамадскую працу. Душой аздаравела.

У 1926 г. ліквідаваўся ў Літве эмігранцкі ўрад БНР, і ў Менск вярнуліся некаторыя яго члены: Вацлаў Ластоўскі, Аляксандр Цвікевіч, Лявон Заяц, Пракулевіч і інш.³⁹². Адны з іх заняліся навуковай працай у Інбелкульце, іншыя — у розных установах і арганізацыях. Пра Аляксандра Цвікевіча бытавала такая эпіграма:

Нос кручком, акулера,
міна экстра-дыпламаты,
ён прыхільнік поўнай чары,
звод вялікі на дзяўчаты.

Хутка пасля іх прыезду была склікана ў Менску Канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу³⁹³. З Латвіі на канферэнцыю прыехалі Ян Райніс, Кастусь Езавітаў. З Польшчы — праф. Галомбек, і не памятаю ўжо, хто яшчэ і з якіх краін папрыезджалі. Чакалі прыезду Браніслава Тарашкевіча, каму-каму, а яму ж, аўтару першай беларускай граматыкі, вучонаму-філолагу, абавязкова трэ было прысутнічаць, але пры пераездзе яго праз польскі «калідор» палякі яго затрымалі і арыштавалі. І якое ж было здзіўленне, калі без запрашэння прыехаў з Польшчы Францішак Аляхновіч, які ніколі не меў ніякага дачынення да мовазнаўства.

Аляхновіча я ведала з віленскіх часоў. У 1912—1914 гг. Аляхновіч у музычна-драматычным гуртку ставіў спектаклі «Паўлінку», «Хама» Э. Ажэшкі і інш. Гэта пад яго ўжо кіраўніцтвам я ў другі раз выступала ў ролі Паўлінкі, а ўслед за гэтым, па яго настойлівасці, і ў ролі Пронкі ў «Хаме», пра што я пісала ў 1-й кнізе сваіх «Сцежак».

У 1918 г. ён паявіўся ў Менску. З яго прыездам Беларускі тэатр раскалоўся на два тэатры: Беларускі нацыянальны тэатр пад кіраўніцтвам Фларыяна Ждановіча і Беларускі народны тэатр пад кіраўніцтвам Фр. Аляхновіча.

У гэтыя гады Аляхновіч страшэнна піў і да таго, што не раз знаходзілі яго на вуліцы ў якойсь канаве бяспросыпу п'яным.

Аднак у гэты час ён напісаў шмат п'ес. Яго аўтарству належаць такія сцэнічныя творы, як «На Антокалі», «На вёсцы», «Калісь», «Бутрым Няміра», «Страхі жыцця» і інш. Некаторыя з іх і вельмі добрыя («На Антокалі» — з жыцця віленскага мяшчанства, «Калісь» — з падзей рэвалюцыі 1905 г., «Бутрым Няміра» — часта ставіліся ў Вільні, Менску, Гродне, Дзвінску). Без ведама і згоды Янкі Купалы Аляхновіч дапісаў 3-і акт купалаўскай «Паўлінкі», з чаго Купала быў страшэнна абураны і горача пратэставаў проці такога ўчынку Аляхновіча.

Не ведаю, калі ён знік з Менску і апынуўся зноў у Вільні. І вось цяпер прыбыў адтуль на навуковую канферэнцыю, на якую, рэч вядомая, яго не дапусцілі без запрашэння. Ён прыехаў, каб назаўсёды застацца ў Савецкай Беларусі і заняцца драматургіяй. Адразу падаў заяву з просьбай грамадзянства БССР. Надзіва хутка яго просьбу задаволілі, і, атрымаўшы пашпарт, ён выехаў у Віцебск і жыў там на кватэры дырэктара 2-га Беларускага дзяржаўнага тэатра Міколы Красінскага. Неўзабаве мы даведаліся, што Аляхновіч арыштаваны і высланы на Салаўкі.

Я значна пазней даведалася з пэўных крыніц, што нашай разведцы было ведама, з якой мэтай польская дэфензіва накіравала Аляхновіча ў БССР. Не зразумелай для мяне была непрыгожая роля 2-га сакратара ЦК КПБ Яся Васілевіча. Не мог жа ён не ведаць праўды аб мэце прыезду Аляхновіча. Аднак у доме Купалы, калі там былі Цішка Гартны і яшчэ хтосьці з пісьменнікаў, Васілевіч у маёй прысутнасці ўгаварваў іх напісаць калектыўную заяву з парукай за Аляхновіча і просьбай яго звольніць. «Пакуль я тут маю свой голас і сякую-такую ўладу, я вас падтрымаю і даб'юся яго звальнення», — казаў Васілевіч.

Не ведаю, ці напісалі пісьменнікі такую заяву ў абарону Аляхновіча. Ну, але такое выслугоўванне Васілевіча не выратавала яго ад рэпрэсіі ў 1937 г.

У 1933 г. адбыўся абмен палітзняволенымі — Бр. Тарашкевіч з Польшчы на Аляхновіча з Салаўкоў. У Маскве Тарашкевіч працаваў у Камінтэрне³⁹⁴, якісь час жыў на кватэры свайго прыяцеля Алеся Ульянава («вялікага правакатара», як назваў

яго Янка Купала), а пазней у гасцініцы. У гэтыя гады я не раз заходзіла да Броніся Тарашкевіча. Адноўчы я папрасіла яго выступіць перад вучнямі школы, у якой я працавала, і расказаць пра жыццё беларускага народа ў Заходняй Беларусі.

— З прыемнасцю зрабіў бы гэта, — кажа Тарашкевіч, — але не маю права. Пры абмене я і Аляхновіч падпісалі абавязацельства, што не будзем ні ў друку, ні публічна выступаць на палітычныя тэмы³⁹⁵.

Тарашкевіч, здаецца, выконваў гэту ўмову, а Аляхновіч пасля зваротаў у Вільню выдаў сваю брашурку пад загалоўкам «У лапах ГПУ», а пасля быў рэдактарам якойсь антысавецкай газеты³⁹⁶.

У пачатку 50-х гг. у Вільні я спаткалася з кс. Адамам Станкевічам, і ён расказаў мне, які быў канец Аляхновіча.

За антысавецкую дзейнасць Віленская падпольная арганізацыя прысудзіла яго да кары смерці. Неяк вечарам на кватэру Аляхновіча зайшоў якісь малады чалавек. Жонка прапусціла яго ў кабінет, а сама пайшла на кухню. Праз некалькі хвілін яна пачула два стрэлы. Калі яна выбегла з кухні, гэты незнаёмы выходзіў ужо з парадных дзвярэй, а Аляхновіч адну руку трымаў на трубцы тэлефона, а сам, канаючы ўжо, звiс з крэсла, не паспеўшы пазваніць у паліцыю.

Выканаўцы прысуду не знайшлі.

Нядоўга мне давялося працаваць у Інбелкульце. У студзені 1927 г. я атрымала прапанову заняць пасаду асістэнта кафедры беларусазнаўства Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі. Калі я першы раз ехала ў Клімавічы, у вагоне пазнаёмілася з жонкай прафесара Горацкай акадэміі пані Марыяй Перасвет-Солтан. Чамусьці я ёй прыглынулася яшчэ на вакзале. Яна зацікавілася мной і з таго часу не пакідала мяне сваёй увагай. Час ад часу прыязджаючы ў Менск, яна заўсёды знаходзіла мяне і запрашала да сябе на музыкальныя вечары. Затрымлівалася яна на кватэры сваіх прыяцелек, нейкіх дапатоўных старушак тыпу прыжывалак багатых паноў. Пані Марыя, былая арыстакратка, сваячка графаў Пацаў з Гомеля, знаходзіла ў Менску нейкіх

паследышаў панскага роду, службоўцаў, наладжвала для іх багаты пачастунак, пасля якога пачынаўся канцэрт. Гаспадыні-старушкі садзіліся за старэнькае фартэпіяна, а госці спявалі арыі, дуэты рускіх і заходніх кампазітараў-класікаў. У гэтай кампаніі я адчувала сябе, як у затхлай бочцы, смяротна нудзілася, нават слухаючы спеваў, дарэчы далёкіх ад добрага выканання, аднак не хапала ў мяне мужнасці даць адпор энергічнай настойлівасці былой арыстакраткі.

Дачуўшыся нейкім чынам, што я пераязджаю ў Горкі, пані Перасвет-Солтан з яшчэ аднэй жонкай прафесара паклапаціліся знайсці для мяне пакойчык, абсталяваць яго няхітрай мэбляй — жалезным ложкам, столікам і табурэткамі. Гэтыя клопаты аб маёй асобе, аб чым даведалася праз якісь час пасля прыезду, крыху пашкодзілі мне ў вачах малодшых навукоўцаў. Яны спачатку падумалі, што і я паходжу з нейкіх былых паноў. Але неўзабаве, калі пазнаёмілася з маладымі суседзямі па доме, ужо разам пасмейваліся з прафесарскіх арыстакратаў. А спаміж імі, апрача Перасвет-Солтана, былі і такія зубры, як праф. Рэнард — былы магнат Магілёўшчыны, праф. Шкацелаў — былы дырэктар дэпартамента сельскай гаспадаркі пры царызме і інш. Праўда, гэтая вялікасвецкая знаць была ў меншасці сярод навукоўцаў, аднак шкодзілі як маглі і паміж сабой адкрыта выказвалі сваю нянавісць да савецкай рэчаіснасці. Некаторым аспірантам, напрыклад, давалі для распрацоўкі тэмы, далёкія ад практычнага жыцця або такія, на якія толькі дарэмна траціўся час.

Аспірантка Груня М., з якой я пасябрвала, купляла на рынку яйкі, на другі дзень хадзіла да знаёмых, абменьвала іх, на трэці — зноў абменьвала і так цэлы тыдзень.

— Што ты з імі робіш? — спытала ў яе.

— А вось прыходзь і паглядзі.

І я пайшла праз цікавасць. На падлозе расцелена, бы поцілка, клееная з дзясяткаў аркушаў папера, разлінееная на клеткі, у якіх запісаны сотні лічбаў. На падлозе сядзіць Груня, ля яе стаіць кошык з яйкамі, невялічкія вагі, сантыметр. Кожнае яйка яна ўзважвае, пасля вымярае сантыметрам удоўж,

упоперак, наўскаскі і, поўзаючы па гэтай папяровай посцілцы, запісвае прымеры ў адпаведныя клетачкі. Аказваецца, гэта патрэбна, каб вывесці закон: з якога яйка вылупіцца пёўнік, а з якога — курачка. Я, ведама, невук у гэтай справе, але не магла не расмяяцца, глядзячы на яе працу.

— Дык ты хутка будзеш угадваць, з якой каровы народзіцца бычок, а з якой — цялушка? А там дойдзеш і да таго, што за гадзя будзеш ведаць, якая баба родзіць сына, а якая — дачку? Во як праславішся сваім адкрыццём! Няўжо кароў і баб будзеш так узважваць і з усіх бакоў мераць? І хто табе даў такую тэму для дысэртацыі?

— Мой шэф — праф. N...

Я была ўпэўнена, што гэта дарэмная трата часу. І не памылілася. Два гады Груня патраціла на пустую справу, з якой нічога не атрымалася. Так яна і не ўзнялася на вышэйшую ступеньку навукоўца.

Аднаго разу жонка праф. Іванова, па паходжанні чэшка, даволі сімпатычная асоба, запрасіла мяне на шклянку гарбаты. Я не ведала, што ў іх сабяруцца прафесарскія зубры. Адчувала сябе вельмі няёмка ў гэтай паважнай кампаніі. Падтрымліваць гутарку з імі не магла. Сядзела за сталом, як дурніца, і толькі прыслухоўвалася да вучонай гутаркі.

— Вы чыталі, прафесар, работу аспіранта К...? — пытае адзін з іх у сівабародага праф. Шкацэлава.

— А как же, читал.

— Ну и как?

— Полнейшая бездарность!

— Но про-фесс-сор! — ускочыў з месца праф. Рэнард. — Надеясь, вы дали положительный отзыв?

— А как же, а как же! Пусть будут у них такие у-чё-ны-е. А нам на наш век хватит! — зларадна засмяяўся сівабароды.

— О, что верно, то верно! — падтрымалі іранічны смяшок іншыя.

Я ледзь не захлынулася гарбатай, пачуўшы такое. Кусок торта засеў у горле. Дык вось вы якія! Вось якія навуковыя кадры вы для нас рыхтуеце! Што рабіць — у морду ім даць? Скарыстаўшы

тое, што гаспадыня выйшла на кухню, я паднялася ад стала, пайшла да яе, перапрасіла і праз кухню выйшла з хаты.

Мне паказалі яшчэ адну цікавую крэатуру з ліку людзей былой арыстакратыі — праф. Армфельда. Яшчэ не стары, але ўжо поўная руіна, прафесар-марфініст хадзіў, быццам на ватніх нагах, хістаючыся ва ўсе бакі, трасучыся, бы ў трасцы, язык пры гутарцы заплятаўся, як у п'яніцы.

— Як жа ён можа чытаць лекцыі такі? — здзіўлена спытала.

— А ты пайдзі паслухай. На яго лекцыях заўсёды паўнюсенькая аўдыторыя. Перад сваёй лекцыяй як успрысніць конскую дозу морфію, дык і не пазнаеш яго: цвёрды поступ, з вачэй іскры сыплюцца, а загаловаць, дык заслухаешся — такая красамоўнасць!

Яго матку — былую фрэйліну імператрыцы — я часта бачыла ў парку на лавачцы. Гэта 80-гадовая старуха, нядбайна апранутая ў старамодныя ўборы, заўсёды сядзела з французскім раманам у руках. Праз цікавасць я раз падсела да яе і аб нечым загалавала з ёй. Яна ахвотна адклікнулася і пачала раіцца са мной:

— Посоветуйте, что мне делать. Принц Леопольд почти ежедневно пишет мне, предлагает стать его женой, просит скорее приезжать к нему. Но как же мне оставить сына? Ведь он такой беспомощный мальчик! И скажите, разрешат ли мне забрать с собой моих кошечек? А их у меня около двадцати. Дадут ли для меня особый вагон?

— Конечно, вам не следует упускать такую отличную партию, как принц Леопольд, — сур'ёзна ёй адказваю. — Вы будзеце в большом свете, будзеце блистать своей красотой и туалетами. Забирайте с собой и своего мальчика и кошек. А особый вагон для вас обязательно дадут. Счастливой дороги, мадам Армфельд!

Кафедрай беларусазнаўства загадваў Максім Гарэцкі, яго памочнікам быў Юрка Гаўрук. Яны чыталі лекцыі на старшых курсах, а ў мяне — 6 груп першага курса. Праграму складаў М. Гарэцкі. Падрыхтаваўшыся да лекцыі па гэтай ці іншай тэме,

я цэлы тыдзень паўтарала яе для кожнай групы. Першая лекцыя, як і першы блін, не заўсёды гладка ўдавалася, на другой я ўжо гаварыла ўпэўнена, з натхненнем, а далейшыя — аж да суботы — я ўжо, як заведзены грамафон, паўтарала адну і тую самую пласцінку. Ужо з трэцяй лекцыі я адчувала незадаволенасць з сябе, змуджанасць аднастайнасцю. Але змяніць парадак было не ў маёй моцы. Вольнага часу заставалася шмат. Трэба шукаць, чым яго карысным заняць.

Пазнаёміўшыся са студэнтамі і малодшымі навукоўцамі, я арганізавала харавы і драматычны гурткі. Знайшліся даволі добрыя галасы і нядрэнные самадзейныя акторы. Хор быў акапэльны, ніякага музычнага інструмента не было, і мне прыйшлося ўсе партыі развучаць са свайго голасу. Што й казаць, нагрузка для майго горла была надмерная. У хуткім часе пачалі даваць канцэрты. Спявалі песні з рэпертуару хору Тэраўскага, урыўкі з музычнай п'есы «На Купалле», песні С. Манюшкі «Каля хацінкі», «Саколікі» і інш. У драматычным гуртку не так гладка ішла праца, як з хорам. Аднак паставілі п'есу Кузьмы Чорнага «Воўк» і некалькі драбнейшых п'ес.

Леаніла Чарняўская, жонка Максіма Гарэцкага, арганізавала некаторых прафесарскіх жонак і маладых навуковых супрацоўніц, і яны шмат дапамагалі ў арганізацыі вечароў, канцэртаў і спектакляў. Апрача студэнцкага хору арганізаваўся другі невялічкі хор толькі з навуковых супрацоўніц. Жанчыны павышывалі народнымі арнаментамі кашулі, фартухі і апрануліся ў беларускія нацыянальныя касцюмы. У час прыезду ў Горкі Якуба Коласа ўся гэтая група беларускіх жанчын сфатаграфавалася з нашым паэтам³⁹⁷.

Максіма Гарэцкага я ведала яшчэ з віленскіх часоў 1912—1914 гг. Сустрэкала яго на беларускіх вечарынках у клубе на Віленскай вуліцы ў неразлучнай тройцы сяброў — з З. Бядулем і Л. Родзевічам. Яны з намі, дзяўчатамі, ніколі не танцавалі, здаваліся нам вельмі сур'ёзнымі, а Гарэцкі да таго ж і сарамлівым, маўклівым. З 1914 аж да 1927 г. я з ім не бачылася. Аднак у 1918 г. давялося аб ім даведацца ад Ванды Лявіцкай.

...Ванда працавала ў рэдакцыі газеты «Вольная Беларусь» і вяла карэспандэнцыю з аўтарамі, якія прысылалі ў рэдакцыю свае творы і допісы. Так завязалася перапіска яе з М. Гарэцкім, які ў той час знаходзіўся ў вайсковым шпіталі, здаецца, у Смаленску. Ванда — наогул разумная дзяўчына — атрымала ў спадчыне па бацьку, Ядвігіну Ш., лёгкасць і бойкасць пяра. З дзелавай перапіска паступова перайшла ў асабістую.

Максім Гарэцкі, захоплены прыгожым стылем пісем і паэтычным імем Ванда, завочна закахаўся ў яе. Ванда адказвала ўзаемнасцю. Пісьмы ляцелі ледзь не кожны дзень і... раптам замоўк Максім, перастаў адказваць на яе лісты. Занепакоеная Ванда расказала мне гісторыю іх завочнага кахання, дала мне прачытаць яго лісты і ў разгубленасці пыталася ў мяне, чым вытлумачыць яго маўчанне. Я заўважыла, што ў кожным з апошніх лістоў Максім прасіў Ванду прыслаць яму яе фатаграфію, і здагадвалася аб прычыне.

— Ну, а ты ж паслала яму сваё фота? — пытаю.

— А як жа! Спецыяльна для яго сфатаграфавалася і паслала. Вось гэта, — паказала мне свой адбітак на паштоўцы.

Справа ў тым, што Ванда не вызначалася ні прыгожасцю, ні ўмельствам акуратна апранацца. Яна не дбала аб сваім знешнім выглядзе. На фота ў поўны рост стаіць дзяўчына ў акулярах, праз якія відаць касыя вочы, непрыгожыя вусны расцягнуты ў ненатуральную ўсмешку, на грудзях шырокі бант, канцы якога звісаюць да самага долу выцягнутай з бакоў сукенкі, рукі зложаны на жываце. Глянула я на гэта фота і са смуткам у душы падумала: «Вандачка, ты ж разумная дзяўчына. Няўжо сама не бачыш і не разумееш, чаму Максім перастаў табе пісаць?» Аднак сказаць ёй пра гэта не пасмела — пашкадавала яе.

Праз якісь час падбягае да мяне на вуліцы Ванда і з болам і недаўменнем расказвае пра спатканне з М. Гарэцкім. Ён прыехаў у Менск, зайшоў у рэдакцыю і адрэкамендаваўся ёй.

— А я Ванда, — радасна назвала сябе.

— Вельмі прыемна, — суха адказаў Максім, не глядзячы на яе. Коротка пагаварыў аб справе сваіх рукапісаў і, пакланіўшыся злёгка, выйшаў з рэдакцыі.

— Што ж гэта такое? Чаму? — у роспачы пытала. Ну што я магла ёй сказаць на гэта?³⁹⁸.

...І вось, праз 13 гадоў, зноў сустрэлася з Максімам Гарэцкім у Горках. Здаецца, нісколечкі ён не змяніўся за гэты час. Таксама не вельмі гаваркі, заўсёды заклапочаны. Мо таму, што заўсёды быў вельмі заняты то лекцыямі і кіраўніцтвам кафедрай, то творчай працай дома. Вельмі чулы муж і бацька дзяцей. Я ніколі не бачыла яго ў вясёлай кампаніі, ён цалкам аддаваўся толькі навуковай і творчай справе і карыстаўся агульнай пашанай.

З 1 верасня 1928 г. я, апроч лекцый на кафедры беларусазнаўства, пачала выкладаць беларускую мову і літаратуру на рабфаку пры Акадэміі сельскай гаспадаркі. Вось дзе была для мяне школа педагагічнага такту! Гэта не тое, што ў сярэдній школе. Студэнтамі рабфака былі і бязвусыя юнакі, і вусатыя-барадатыя мужчыны, і жанатыя-дзяцятыя, — і ўсе яны ад станка, ад сахі-бараны. Дысцыпліна ў класе была своеасаблівая: хацеў хто — сядзеў на ўроку, не хацеў — не з'яўляўся, успомніўшы аб якойсь сваёй справе ці то патрэбе, не пытаючыся дазволу ў выкладчыка, паднімаўся з месца і выходзіў і, таксама не пытаючыся, заходзіў у клас у сярэдзіне ці пад канец урока. Часам кінуць выкладчыку рэпліку, ды такую, што або счырванееш, як бурак, або збялееш ад абурэння і крыўды. І ў такім выпадку трэба вокамгненна арыентавацца, як рэагаваць на гэта. Не прыкрыкнеш жа, як на школьніка, не папросіш выйсці вон з класа. Добра яшчэ, калі падвернецца на язык якаясь удалая іронія і сцэбанеш ёю так, што ўсе зарагочуць, а не — дык стаіш анямеўшы, адчуваючы толькі, як уся кроў з твару збягае ў сэрца. Але ж і іроніяй трэба ўмела і асцярожна карыстацца. Знаходзіліся, праўда, спаміж паважнейшых рабфакаўцаў, якія дапамагалі выкладчыку і асаджвалі надмерна дасціпных. У часе перапынкаў я заўсёды знаходзілася ў акружэнні рабфакаўцаў, якія то задавалі мне розныя пытанні, то спрачаліся са мной.

І хоць бывала часам настолькі цяжка, што, прыйшоўшы дамоў з урокаў, завальвалася на падушку і змачвала яе слязамі, аднак праца з рабфакаўцамі давала мне большае задавальненне, чымся лекцыі са студэнтамі акадэміі.

Найцяжэйшы быў першы год працы на рабфаку, а чым далей, тым лягчэй, а ўрэшце рабфакаўцы сталі маімі добрымі сябрамі. А калі ў 1929 г. я моцна захварэла і мяне адпраўлялі на лячэнне ў санаторыю, два курсы рабфакаўцаў прыйшлі развітацца са мной. Усе стаялі ў палісадніку пад вокнамі, а ў хату толькі дэлегацыю выслалі пажадаць мне шчаслівай дарогі і хуткага выздараўлення; пазней у санаторыі я атрымлівала ад іх цёплыя лісты.

А вось адзін малады выкладчык матэматыкі, нягледзячы на тое што вельмі добра ведаў свой прадмет і ўмеў цікава выкладаць, не зжыўся з рабфакаўцамі.

Ён адносіўся да іх, як да школьнікаў; крычаў на іх, лаяў, з класа выганяў. Ну, і давялі яго да таго, што аднаго дня давялося яго, бедака, спешна адправіць у псіхіятрычную бальніцу.

Здарылася адна вельмі непрыемная гісторыя.

Сярод рабфакаўцаў быў адзін малады семіт, рабочы з Гомеля. Ён вельмі дрэнна гаварыў і па-руску, і па-беларуску, і ніяк не давалася яму пісьмо: на адной старонцы сшытка ўмудраўся зрабіць да 90 памылак. Аднаго разу ён сеў за самы задні стол, пісаў дыктоўку алоўкам і зрабіў 43 памылкі. Зразумела, больш двойкі нельга было паставіць за такую працу. Пасля ўрока я загадала яму перапісаць дыктоўку без памылак, бо з тлумачэннем кожнай памылкі ён, ведама, не змог бы справіцца.

Праз пару дзён пасля гэтага быў нейкі агульны сход усіх рабфакаўцаў у прысутнасці адміністрацыі рабфаку і прадстаўніка з Наркамасветы. І вось гэты самы няўдачнік выступіў перад усім сходам з абвінавачваннем мяне ў антысемітызме. У доказа таго, што я стаўлю яму двойкі толькі таму, што ён яўрэй, ён

паказаў прэзідыуму копію сваёй дыктоўкі, якую, аказваецца, ён пісаў пад капірку. Там былі толькі 4 памылкі, а я нібыта сама нарабіла яму яшчэ 40 памылак.

Гэта быў такі час, калі канчалася ўжо эпоха нэпа, ліквідаваўся прыватны гандаль і дробная прамысловасць, якія былі большай часткай у руках яўрэяў. Шмат яўрэяў-гандляроў аставалася без працы. Амерыканскія капіталісты паднялі гвалт на ўвесь свет, што ў Краіне Саветаў праследуюць яўрэяў, і на гэтай аснове адмаўлялі ў крэдытах, якія так патрэбны былі для індустрыялізацыі нашай краіны і, у прыватнасці, для перасялення беспрацоўных яўрэяў у Бірабіджан. Гэтым тлумачыцца, што ў нас пачалася кампанія супраць антысемітызму. Забаранялася ўжываць слова «жyd», хоць яно ў Беларусі ніколі не мела такога зняважлівага значэння, як у Расіі. Заместа беларускага слова «жyd» (з французскага вымаўлення «jude») уведзілася слова «яўрэй». Беларусам цяжка было прывыкнуць да гэтага немілагучнага слова. І калі толькі хто, забыўшыся, вымавіў слова «жyd», хаця і без наўмыснай абразлівасці, яго зараз жа абвінавачвалі ў антысемітызме. Аднаго студэнта выключылі з 4-га курса акадэміі за нейкае глупства — пасварыўся са сваім таварышам-яўрэем.

Цяпер навісла пагроза і нада мной. Прэзідыум сходу ўважна разглядаў копію дыктанта. У зале пасля гарачай прамовы «пацярпеўшага» з абвінавачваннем мяне ў антысемітызме спачатку наступіла мёртвая цішыня. Праз хвіліну зашапталіся, загудзелі. Усе вочы звярнуліся на мяне. Старшыня сходу выклікаў маё прозвішча, прапануючы мне выступіць з тлумачэннем. Але я, акамянелая ад несправядлівасці і глыбокай крыўды, не магла зрушыцца з месца. Але ў гэты момант падняўся адзін рабфакавец-яўрэй і папрасіў слова.

— Гэта падлог! — заявіў ён. — Мне ведама, што ён насіў копію сваёй дыктоўкі да студэнта 2-га курса (назваў яго прозвішча), і той падчысціў яму ўсе памылкі, пакінуўшы толькі некалькі з іх. Хай пакажа першы ліст дыктоўкі, выпраўлены выкладчыкам мовы.

— Я яго знішчыў са злосці! — выкрыкнуў пакрыўджаны.

У зале гримнуў смех. Паднялося яшчэ двое рабфакаўцаў, якія пацвердзілі словы першага і далі належную характарыстыку абвінаваўцы. Мне не прыйшлося даваць тлумачэння, пагроза прайшла, а я ледзь не расплакалася ад глыбокага ўзрушэння і ўдзячнасці сваім заступнікам.

У гэтыя гады ГПУ шырока практыкавала вярбоўку сакрэтных інфарматараў, якіх прызывалі «сачкомамі». Адных — пасуламі ўзняцца на ступеньку-другую кар’еры, матар’яльнымі выгадамі, другіх — запужваннем, трэціх — угаворамі праявіць свой савецкі патрыятызм. Некаторыя з іх пад сакрэтам расказвалі свайму сябру, якія маральныя мукі ім давалося перанесці ў неаднаразовай шматгадзіннай «апрацоўцы» іх.

На рабфаку і сярод студэнтаў акадэміі было некалькі хлопцаў-перабегчыкаў з Заходняй Беларусі. Амаль усе яны прайшлі падобную «апрацоўку», і большасць з іх далі згоду супрацоўніцтва з ГПУ. Некаторыя з іх вельмі няўмела выконвалі сваё заданне і гэтым лёгка сябе выкрывалі.

Аднойчы рабфакавец-заходнік пасля маёй лекцыі аб творчасці Янкі Купалы падышоў да мяне і пытае:

— Ці маеце вы верш Янкі Купалы — забыўся, які загаловак яго, — але там ёсць такія прыблізна радкі, што мы павінны дзякаваць за тое, што надзелі на нас торбы з нашых нітак-валакон... Я вельмі хацеў бы пачытаць гэты верш.

Я здагадалася, аб якім вершы ён просіць. Гэты верш быў надрукаваны ў «Польмі», але гэты нумар выйшаў у продаж і да падпісчыкаў ужо з вырванымі старонкамі з гэтым вершам³⁹⁹. Верш быў канфіскаваны і больш ужо нідзе і ніколі не друкаваўся. Я адказала гэтаму хлопцу, што ніколі не чула пра такі верш, аднак ён не паверыў мне і настойліва дамагаўся, каб я дала яму прачытаць. Мне было ясна, што па даручэнні ён завёў са мной такую гутарку.

Паўгода я праляжала ў хваробе. Больш хварэць ужо было нельга — трэ было або пераходзіць на інваліднасць, або станавіцца да працы. Я ўзяла мінімум гадзін на двух курсах і, як толькі скончыўся навучальны 1930 год, выехала ў Маскву далечвацца ў Інстытуце курорталогіі. Жыла я ў Анны Пятроў-

ны Паздзеевай, камуністкі з 1919 г. З ёй я пасябравала ў санаторыі ў Севастопалі. Сястра старога бальшавіка — былога катаржаніна Васілія Пятровіча Паздзеева, Анна Пятроўна страціла здароўе на цяжкай і небяспечнай працы на Паволжы ў часе страшэннага там голаду.

Летам гэтага, 1930 г. у Маскве адбывалася канферэнцыя ВКП(б). Я ведала, што Ясь Васілевіч павінен быць у Маскве. Адшукаўшы яго ў аднэй з гасцініц, пайшла адведаць яго. Ён ляжаў у пасцелі з хворымі нагамі. Я пачала распытваць, што чуваць у Менску. У часе гутаркі ён даў мне прачытаць артыкул у газеце «Звязда». Там гаварылася аб контррэвалюцыйнай дзейнасці Сцяпана Некрашэвіча і Міхася Грамыкі ў часе Першай імперыялістычнай вайны. Артыкул быў даволі вялікі, і столькі там антысавецкіх грахоў іх пералічвалася, што, са здзіўленнем дачытаўшы да канца, я спыталася:

— Яны ўжо арыштаваны?

— Што ты! Мы за старыя грахі нікога не арыштоўваем.

Пазней я даведалася, што ўжо тры месяцы таму былі арыштаваны Некрашэвіч, Грамыка і Ластоўскі падчас іх навуковай экспедыцыі. Значыцца, Ясь зумысля ўвёў мяне ў зман, бо ведаў, што неўзабаве і я буду арыштавана.

Я ведала, што сям'я Краскоўскіх у гэты час жыве ў Маскве, але адраса іх не ведала. Я хацела адведаць Валянціну Сямёнаўну. Успомніла, як калісьці яна мне гаварыла, што ў Маскве на Арбаце ў Мёртвым завулку жывуць іх добрыя прыяцельвільяне, і я наўгад пайшла ў гэты Мёртвы завулак, заходзіла ў пад'езды дамоў і перачытвала вывешаныя там спіскі жыхароў, спадзеючыся напаткаць знаёмае прозвішча. Ужо ў другім пад'ездзе знайшла, што мне патрэбна было. Звярнулася да швайцара з запытаннем, ці не жыве ў гэтым доме Іван Ігнатавіч Краскоўскі.

— Гэта з густой барадой і ў акулерах? — пытае. — Яго ўзялі.

Я здуру не звярнула ўвагі на гэта «ўзялі», не здагадалася. Я паднялася на 4-ы паверх, пазваніла. Дзверы адчыніла сама Валянціна Сямёнаўна.

— Паўлінка! — здзіўлена пытае. — Вы яшчэ не сядзіце?

— Мілае прывітанне, што й казаць! А чаму гэта я маю ся-
дзець? Як бачыце, стаю на сваіх нагах.

— А Івана Ігнатавіча арыштавалі, і Трэмповіча...

— За што? У чым іх абвінавачваюць?

— Вы ж ведаеце, што на Украіне пачаліся масавыя арышты, а цяпер і за беларусаў узяліся. Я хадзіла ў ГПУ, пыталася, у чым справа. І ведаеце, Паўлінка, мне паказалі яго ўласнаручнае паказанне. Ён ва ўсім прызнаўся. Я прачытала і спыталася ў іх, ці ўсё ў яго ў парадку з галавой. «Он вполне здоров», — адказалі.

— Але ў чым жа ён прызнаўся?

— У тым, чаго ніколі не было.

— Дык як жа гэта можна?!

— Ведаеце, так трэба. Усе яны, і на Украіне, прызнаюцца ў тым, чаго не было.

У страшэннай разгубленасці, нічога не разумеючы, я вярну-
лася на сваю часовую кватэру на Салянцы.

У гэту ж ноч, 18 ліпеня 1930 г., а гадзіне 3-й ночы, пачуўся моцны стук у дзверы з чорнага хода. Прачнуўшыся ад стуку, я пабудзіла прыяцельку.

— Аня, это за мной.

— Брось глупости говорить!

Праз хвіліну пачуліся крокі ў калідоры і стук у дзверы наша-
га пакоя. Адзін у форме ГПУ увайшоў у пакой, другі застаўся ў калідоры. Спытаўшыся, каторая з нас Мядзёлка, калі і чаго я прыехала ў Маскву, сказаў:

— Вам придётся с нами поехать.

— Надолго? — спыталася.

— От вас будет зависеть, — і адварнуўся да вакна, пакуль я апраналася. Ніякага вобыску не было.

Аня сілай упіхнула мне ў руку маленькі чамаданчык з руч-
ніком, мылам, папяросамі. Ні падушкі і коўдры, ні змены бялізны, як, бывала, сабіралася ў польскія і латвійскія вяз-
ніцы, — нічога з сабой не ўзяла. Маючы чыстае сумленне пе-
рад савецкай уладай, я была ўпэўнена, што нараніцу я вярну-
ся дамоў.

Прывезлі мяне на Лубянку, і адразу пачаўся допыт.

— Как вы относитесь к советской власти? — было першае пытанне, якое мне задалі на гэтым допыце.

— Я вам на этот вопрос не отвечу.

— Почему?

— Много ли в вашей практике таких случаев, чтобы человек, оказавшийся в таком положении, как я сейчас, ответил бы на первый такой вопрос: «Я враг советской власти»? Каждый будет бить себе в грудь, клясться, что он честный советский человек. Что бы я вам ни ответила, вы по роду своей службы обязаны не верить словам, а проверять человека по его деятельности. Для этого у вас было тысячи возможностей по отношению ко мне. А выслушивать ваше недоверие и насмешки над тем, что для меня свято, я не желаю.

— Со всеми ли мероприятиями советской власти вы согласны?

— С теми, которые мне понятны, я, конечно, согласна. А с теми, которых не понимаю, я не могу этого сказать, пока мне не объяснят так, чтобы я поняла.

— А есть такое сейчас, что вам непонятно?

— Есть. Вот, например, хотя бы так называемая прищеповщина на Беларуси. Как это понять? Восемь лет на посту наркома земледелия был коммунист Прищепов. Восемь лет работал по указаниям партии, восемь лет отчитывался перед партией и народом в своей деятельности, и его отчёты утверждали, одобряли. А на девятый год оказалось, что все восемь лет он вредительствовал. Неужели партия не замечала за все восемь лет? Ведь так называемые образцовые хозяйства, хутора — это же не иголка в сене! Все это видели, знали. Почему же он один должен отвечать? Почему теперь его считают вредителем? Почему арестовывают тех, кто выполнял указания Наркомата земледелия? Вот этого я и не могу понять.

На гэта мне нічога не адказалі. Праз хвіліну маўчання — новае пытанне:

— Скажите, с какого времени вы состоите в организации СВБ?

— А это что такое?

— Не прикидывайтесь незнайкой! Член Союза вызволения Белоруссии не знает, что такое СВБ. Мы знаем, что вы

второстепенную роль играли в этой контрреволюционной организации. Лучше для вас будет, если сразу признаетесь.

Я ўспомніла, што ў газетах чытала пра раскрытую на Украіне контррэвалюцыйную арганізацыю СВУ, але каб была такая арганізацыя ў Беларусі, першы раз пачула. Так і адказала.

— Вы знаете Красковского Ивана Игнатовича?

— Конечно, знаю.

— Как вы можете охарактеризовать его?

— Это человек властолюбивый, эгоистичный даже по отношению к своей семье. Для достижения своей эгоистичной и властолюбивой цели не задумается пройти по спинам не только знакомых, но и своих друзей.

— Вам знаком почерк Красковского?

— Знаком.

— Чья это рука писала? — паказвае мне ўласнаручнае паказанне Краскоўскага. Я прызнала рукапіс Івана Ігнатавіча.

— Читайте.

І я пачала чытаць. Даслоўна памятаю гэты ганебны дакумент:

«Идя навстречу следствию, я, Иван Игнатович Красковский, чистосердечно признаю, что состоял в контрреволюционной организации с 1912 года, основанной Антоном Луцкевичем под названием Адраджэнне, впоследствии переименованной в СВБ.

В настоящее время тайная организация СВБ была построена по принципу четвёрок. В мою четвёрку входили, кроме меня, Владимир Дубовка, Паулина Мядёлка и Николай Улашик...».

Цяжка выказаць мае недаўменне, абурэнне гэтай хлуснёй. Чым вытлумачыць гэта ілжывае «прызнанне»? Не можа быць, каб гэта было вымушана пад катаваннем, бо гэта ўласнаручнае паказанне было напісана пры першым допыце ў дзень арышту (аб чым мне і казала Валянціна Сямёнаўна), напісана цвёрдай рукой без відавочнага хвалявання. Дык што ж гэта азначае? Як зразумець?

— Да это же очевидная ложь! — з абурэннем сказала, дачытаўшы гэты дакумент. — Он или насмехается над вами, или показывает ясно, что это ложь. О какой «контрреволюционной

организации» может быть речь в 1912 г.? Всем ведь известно, что термином «Адраджэнне» называлась не какая-то мифическая организация, а эпоха возрождения белорусской литературы и культуры, начавшаяся в XIX в. Владимира Дубовку, конечно, знаю как молодого поэта, а вот этого четвёртого — первый раз встречаю эту фамилию⁴⁰⁰. Если я, как указывает Красковский, состояла в его «четвёрке», то я должна была бы знать и этого четвёртого, а я понятия не имею о существовании этого человека.

Прагаколу гэтага допыту не пісалі. Пад раніцу мяне адвезлі ў Бутыркi і пасялілі ў адзіночцы паўночнай вежы на 2-м паверсе.

Яшчэ поўнасьцю не ўяўляла сабе ўсей жудаснай трагедыі, яшчэ па сваёй наіўнасці спадзявалася, што гэта часовае непаразуменне, што *veritas vincit* — праўда пераможа, і праз дзень-два мяне звольняць (так думалі ўсе тыя, хто трапіў сюды ў 30-я гг.). Таму я адносна спакойна пачала аглядаць свае новыя апартаменты.

Як на адзіночку, камера ўдвая большая, чымся ў Вронках, — ёсць дзе патопаць. Вялікае закратаванае вакно з выбітымі шыбамі выходзіла на кусок вязніцкага двара і ўзіралася ў глухую сцяну суседняга корпуса. Падаконнік увесь засыпаны асколкамі ваконнага шкла. Цікава, хто так раскалашмаціў усе шыбы? Добра, што лета на дварэ, у камеры даволі паветра. Падлога цэментовая, чорная. Сцены брудныя, у плямах. Там-сям надпісы алоўкам, вугалем — даты арышту, прозвішчы. Ніводнага знаёмага прозвішча. А вось яшчэ якісь надпіс, зроблены шпількай ці іголкай. Драбнюсенькія літары ледзь прыкметныя, прыгожы акруглы почырк. Прачытала і аслупянела: «Не велика теперь честь быть человеком честным». Доўга не магла вачэй адарваць ад гэтага надпісу. Што гэта знача? Хто і чаму такую думку выказаў? Што ж гэта робіцца на свеце, у вольнай Краіне Саветаў? Думкі завіхрыліся, замітусіліся... Краскоўскі... яго ілжывае паказанне. А вось крыху далей тая самая рука выскрабала шпількай: «Бывает, что один гнилой зуб переживёт все здоровые зубы». А гэта як зразумець? Звярком, трапіўшы

ў клетку, мухай, забытанай у павуцінне, забегала, закруцілася я па камеры ад сцяны да сцяны, раз-поразу ўзіраючыся ў гэтыя надпісы.

Ляснула адкінутае драўлянае вакенца ў дзвярах, і ў ім паявіўся кубак з якімсь поймам і кусок хлеба. Я і не падумала дакрануцца да гэтага сьнеданьня — не да яды мне было. Узбуджаныя нервы і прысесці не давалі. Засмылела рана на бядры ад апёку на лекавых працэдурах, ссунуўся марлевы бінт. Зняла яго, разматала. Доўгі, вузкі, каля 5 метраў. Гляджу на яго, як заварожаная. Праз туман у галаве прабіваецца няясная думка: спатрэбіцца!.. Яшчэ не ўсведамляю, на што спатрэбіцца... Другая думка набягае: трэба як-небудзь схаваць. У камеры могуць зрабіць вобыск, адбяруць. Але дзе схаваць? Туга скруціла і сунула пад паху.

Падалі абед праз ваконца. Нават не заглянула ў міску. Пад вечар выклікалі з камеры, загадалі апрануцца. Пры выхадзе ў канцылярыі жанчына абшарыла рукамі па ўсім целе, знялі абутак і ўсярэдзіне абмацалі. Няўжо з камеры можна што вынесці? Пасадзілі ў машыну і зноў на Лубянку. Праз вакенца машыны пабачыла на вуліцы гадзіннік — 7 гадзін вечара.

Усё, што далей адбывалася, праплывае цяпер у памяці, як у тумане. Цяжка ўспомніць усе дэталі допытаў. На працягу 10 дзён кожны вечар гэтай жа парой мяне прывозілі на Лубянку, трымалі там усю ноч, а нараніцу, а гадзіне 7–8-й, адвозілі зноў у Бутырку. І па прыездзе, як і пры выездзе, кожны раз абмацвалі пры асабістым вобыску.

Двое ў вайскавай форме дапытвалі, трэці ў цывільным шэрым касцюме сядзеў воддаль, не зводзячы з мяне вачэй. Сыпаліся пытанні за пытаннямі, незлічоныя прозвішчы — адных я ведала, іншых упершыню чула. Сотні разоў неўспадзеўкі пытаюць: «А Улашніка давно выдзелі?» — «Не знаю такога». Паказваюць пратаколы «прызнанняў» — ужо і не памятаю, каго з маіх знаёмых — Лёсіка, Некрашэвіча ці Пракулевіча... (Пазней мне расказалі: калі Пракулевіча змушалі прызнацца, быццам ён толькі другарадную ролю іграў у СВБ, Пракулевіч абурыўся: «Ну, нет! На второстепенную роль я не согласен.

Если уж даёте мне роль, то будьте любезны предоставить мне одну из первых ролей».) Сыпаліся здзеклівыя насмешкі: «Вы хотите быть белорусской Жанной д'Арк, хотите до конца быть правоверным членом своей организации. Своим упорством вы только усугубляете своё положение. Не таких упрямых мы заставляли заговорить и вас заставим!»

Насмешкі змяняліся пагрозамі, то зноў ласкава-ліслівы тон, абяцанак «всех благ земных». І так валкуюць безупынку, што ў рэшце рэшт я перастаю разумець, што да мяне гавораць, уваччу пацямнее, і галава бязвольна спаўзае на стол ці запракідваецца на спінку крэсла. (Трэба сказаць, што праз усе гэтыя 10 сутак я не магла ні на хвіліну вачэй самкнуць ува сне, ні кусочка хлеба праглынуць.) Тады давалі мне глыток вады, перадышку на некалькі хвілін і зноў пачыналі валкаваць да раніцы. Напаўпрытомную, фізічна і маральна знясіленую адвозілі мяне ў Бутыркі⁴⁰¹.

Пасля другога ці то трэцяга такога допыту я адчула сябе мухай, якую заблыталі ў павуцінне, вырвацца з якога немагчыма. Усе гэтыя Лёсікі, Краскоўскія і іншыя, якія «прызналіся» ў сваёй віне перад савецкай уладай, з кожным днём называюць усё новыя і новыя прозвішчы сваіх быццам саўдзельнікаў. Каму і чаму верыць? Можа, і праўда, што існавала якаясь контррэвалюцыйная арганізацыя, пра якую я не ведала? Але чаму ж тады мае імя называюць, як члена гэтай арганізацыі? Чаму без мяне мяне жанілі?

У польскіх і латвійскіх вязніцах я заўсёды бадзёра сябе адчувала, на допытах трымалася цвёрда, упэўнена, дазваляла сабе насміхацца ў вочы следчым, я ганарылася, калі ішла па вуліцы пад канвоем. А цяпер тут?.. Са шчырым сэрцам, з адкрытай душой я прыехала ў Краіну Саветаў, хацела сваёй працай прынесці па магчымасці найбольшую карысць свайму народу на культурна-асветнай ніве. І вось на табе! Мяне лічаць тут ворагам... Дзе праўда?! Дзе выхад? Жыць з кляймо ворага на лобе? Жыць, каб на цябе плявалі ўсе чэсныя савецкія людзі? Ну не!!! Не бываць гэтаму!

Ага! Бінт... Добра, што здагадалася захаваць яго. Дастала з-пад пахі, скруціла ў тугі жгут. У сцяне ля дзвярэй зверху ўбіта

якаясь круглая жалезіна, знізу таксама — астаткі знятай абгравальнай батарэі... Аднэй нагой можна стаць і падняцца, на верхняй — зачапіць гэты жгут... Зрабіла пятлю, прымерылася. Добра! Толькі трэба пачакаць, пакуль вартаўнік за дзвярыма будзе заняты другімі камерамі, а то можа знячэўку адчыніць дзверы і перашкодзіць. Улучыўшы гэту хвіліну, я хутка надзела на шыю пятлю, узнялася на ніжнюю жалезіну, зачапіла другі канец жгута за верхні шпянёк і...

Пасярод камеры — выразна бачу — стаіць Нэня, працягвае ка мне рукі, і чую яе распачны голас: «Не трэба! Дзіцятка мае, не трэба!!!» Я рванулася, саскочыла з жалезіны і з пятлёй на шыі свалілася на падлогу да ног Нэні...

І тады першы раз за гэтыя дні я наўзрыд заплакала.

Ахалануўшы крыху, я пачала разважаць аб прычыне няўдачы. Шпянёк угары закароткі, круглы, слізкі. Тонкая вярчачка, магчыма, затрымалася б, а жгут з бінту сашмыгнуўся. А магчыма, я няўдала саскочыла, падаўшыся крыху наперад, калі пабачыла ў галюцынацыі Нэню.

Каб зразумець, чаму ў галюцынацыі я пабачыла Нэню, трэба вярнуцца крыху назад.

...У Горках я пасябрала з адным крыштальнай душы чалавекам — Нінай Канстанцінаўнай Навіцкай, дацэнтам кафедры біялогіі. Яна старэйшая за мяне на 7 гадоў, і для мяне, пасля пані Рэўкоўскай, яна стала другой маткай і апякункай. Я і называла яе не Нінай, а па-ўкраінску Нэняй (маткай).

Аднойчы, вяртаючыся з горада ў акадэмію, я пабачыла ля парку сялянскі воз, на якім стаяў на каленях прывязаны да воза і са звязанымі назад рукамі чалавек гадоў 30 і безупынку нешта гаварыў, крычаў, аж пена выступала ў яго на губах. Вакол воза стаяла кучка людзей, жаласліва паглядаючы на псіхічнахворага. І я спынілася ля воза і прыслухоўвалася да выкрыкаў хворага. Раптам ён заўважыў мяне, упіўся вачыма ў мяне, падаўшыся наперад.

— Вось глядзіце, глядзіце, людзі, — выкрыкваў ён, — вось дзе пакутніца стаіць! Ой, шмат яна мук перанесла, але на гэтым яшчэ не канец. Яшчэ страшнейшыя мукі чакаюць яе ў жыцці.

Ой, бедная ты, бедная гаротніца, сястра мая! Цярпі, цярпі, сястра мая, як і я цярплю...

Жудасна мне стала ад прароцтва гэтага юродзівага, хоць розум адмаўляўся верыць розным прароцтвам, асабліва вар'ята. Усхваляваная, прыйшоўшы дамоў, я расказала Нэні аб гэтым здарэнні. Мы з ёй сядзелі на канапе і паціху гутарылі.

— А ведаеш, Нэня, — сказала я ў задуме, — калі яшчэ што здарыцца са мной у жыцці, калі зноў траплю за краты, у мяне ўжо не хопіць сіл перажыць новы ўдар. Асабліва калі гэта здарыцца тут. Вось жа кажуць, што ў Менску пачаліся арышты сярод студэнтаў.

— Што ты плячеш? За што цябе будуць арыштоўваць?

— Вядома, няма за што. А ці не магло гэта быць пасля той правакацыі рабфакаўца, які абвінаваціў мяне ў антысемітызме, або ў друкарні ў Менску? Але калі б гэта здарылася, дык жыць больш не змагу, сама пакончу з сабой.

— Не трэба! Дзіцятка маё, не трэба думаць так і гаварыць аб гэтым! — прытуліўшы мяне да грудзей, адказала Нэня са страхам у голасе.

...Вось чаму і ўсплыло ў маёй хвароблівай свядомасці гэта «Не трэба, дзіцятка маё, не трэба!», і ў галюцынацыі ўбачыла Нэню з працягнутымі да мяне рукамі і пачула яе голас.

Паспрабаваць яшчэ раз пятлю на шыі — баялася новай няўдачы. Жгут з бінту неадпаведны для такой справы. Трэба дзейнічаць напэўна. Што ж бы прыдумаць? Ага! На падаконніку поўна асколкаў шкла... Выбрала доўгі, вузкі і востры, як нож. Закасала вышэй локця рукаў і пачала шукаць, дзе зручней разануць па вене. У гэты момант ляснуў замок у дзвярах. Я паспешна ссунула рукаў. «В уборную!» — азваўся вартаўнік праз адчыненыя дзверы. А калі я вярнулася ў камеру, на падаконніку не аказалася ніводнага шкелца. Як гэта я не падумала, што праз шчыліны ў вакенцы дзвярэй могуць мяне падглядзець? Пасля гэтага я кожны дзень пры выхадзе з камеры бачыла, што табурэтка, на якой сядзеў вартаўнік, заўсёды стаяла ля дзвярэй маёй камеры. Як відаць, быў загад днём і ноччу сачыць за маімі паводзінамі ў камеры.

Ні спаць, ні есці я не магла. Калі ўдавалася на кароткую хвіліну забыцца ў знямозе, мяне апаноўвалі жудасныя прывіды: па ўсей камеры плавалі вочы, не парамі, а па адным шырока раскрытым воку. Тысячы вачэй глядзелі на мяне, падплывалі, акружалі мяне з усіх бакоў, і я з жахам зрывалася з ложка, каб прагнаць іх ад сябе, каб не бачыць. З дня ў дзень паўтараліся такія прывіды, і нават тады, калі я на нагах мерыла камеру з кута ў кут. Яркай маланкай мільгала думка, што я пачынаю вар'яцець.

Адзін са зменных вартаўнікоў, пажылы ўжо чалавек, заходзіў часам у камеру і ласкавым голасам умаўляў мяне:

— Нашто ж так марыць сябе? Вам жа яшчэ жыць трэба. Ці мо вы галадоўку аб'явілі?

— Галадоўкі я не аб'яўляла, але есці нічога не магу, праз горла не праходзіць, вось толькі піць, піць...

Пасля ў кожнае сваё дзяжурства ён прыносіў і клаў мне на столік кусок булкі з маслам, пару кусочкаў цукру — як відаць, дзяліўся сваім сьнеданнем, але і да гэтага я не магла дакрануцца. Перад адыходам з дзяжурства гэты добры чалавек, цяжка ўздыхнуўшы, прыбіраў са століка свой пачастунак.

...Праз 25 гадоў, у 1956 г., следчы МГБ, якому быў даручаны перагляд справы 1930 г., распытаўшы ў мяне, пры якіх умовах я была арыштавана, у якіх умовах знаходзілася ў зняволенні, як праходзілі допыты, у канцы майго апавядання сказаў:

— Почему вы не пратэставалі против недозволенных методов допроса — на изнурение? Почему не жаловались?

— Кому жаловаться? — здзіўлена спытала ў адказ. — Благо дело, я жива осталась, а пожаловалась бы — вряд ли я сейчас сидела бы у вас в кабинете.

— Да... Пожалуй, вы правы. Некому тогда было жаловаться.

...На дзясяты дзень загадалі мне сабрацца «с вещами» на выхад. Пасадзілі ў машыну. Не магу зразумець, куды мяне вязуць. Толькі не па знаёмых ужо вуліцах, што на Лубянку вядуць. Хутка машына спынілася ля Беларускага вакзала. Значыцца, у Менск вывозяць.

У плацкартным вагоне на аднэй ніжняй лаўцы памясцілі мяне, насупроць афіцэр, над ім салдат з вінтоўкай, а нада мной якісь цывільны. Калі крануўся цягнік, афіцэр падаў мне загорнуты ў паперу скрутачак: «Ваш сухой паёк», — шапнуў.

— Кому постель? — пытае правадніца. Афіцэр і цывільны папрасілі для сябе пасцель.

— Прынясіце, калі ласка, і для мяне, — звярнулася я да правадніцы.

— А у вас есть деньги оплатить постель? — пытае афіцэр.

— У меня с собой нет, но у вас есть, — адказваю.

— Мне не выдали на ваши личные расходы в пути.

— Ничего! В канцелярии Бутырок остались мои 40 рублей.

Из них и оплатите.

— Но я их не получал.

— И мне их почему-то не выдали. Не беспокойтесь, рассчитаетесь на месте, а пока, полагаю, не разоритесь вконец, если из своих оплатите. Взялись везти меня, так везите по-человечески.

І я першы раз за 10 дзён спакойна заснула пад мерны грукат колаў.

У Менску памясцілі мяне ў падвал будынка ГПУ на Савецкай вуліцы ў цесную камеру-адзіночку, дзе ўжо сядзелі 12 жанчын і некалькі дзяцей ад аднаго году да трох. Частка з іх размяшчаліся на нарах пад вакном, рэшта на цэмантовай падлозе ля нар, а мне не было дзе і прыткнуцца. Праз вакно, якое выходзіла на ўнутраны двор, відаць было, як праводзілі вязняў, мабыць, на допыт ці то на прагулку. На працягу некалькіх гадзін у першы дзень майго побыту ў гэтай камеры я налічыла 30 асоб сваіх знаёмых. Першы, каго пабачыла, быў Краскоўскі. Значыцца, і яго перавезлі сюды з Масквы. Калі адчынялі дзверы камеры, выпускаючы жанчын у туалет, з-за дзвярэй процілеглай камеры мужчынскі голас пералічаў прозвішчы «кватарантаў» гэтай камеры: Фларыян Ждановіч, Некрашэвіч, Красінскі... і не ўспомню цяпер усіх... Я голасна назвала сваё прозвішча.

Цікава, ці застаўся хто ў Менску на волі? Усе беларускія культурныя дзеячы: навукоўцы, пісьменнікі, акторы — усе за кратамі. Што ж гэта робіцца на белым свеце?

Разаслаўшы на падлозе ля дзвярэй свой плашч-дажджавік і пакрыўшы плечы шалікам, я ўляглася да сну. Нараніцу ў камеры падняўся гвалт. Аказваецца, я ляжала ў непрытомнасці, і жанчыны, абліваючы мяне вадой, ніяк не маглі прывесці мяне да прытомнасці і думалі, што я памерла... Не памятаю, хто і як вярнуў мяне да жыцця. Праз гадзіну-другую пасля гэтага мяне павялі наверх да следчага Казлоўскага.

Глянучы на мяне раз-другі, кашлянуў і, апусціўшы вочы, па шаблоне спытаў:

— Как себя чувствуете?

Я нічога не адказала. Толькі крыва ўсміхнулася. Відаць, я добра выглядала пасля дзесяці дзён бяссонніцы, неаб'яўленай галадоўкі і ў дабавак пасля сённешняга глыбокага вобмараку, у злітай вадой сукенцы. Следчы разгублена гмыкаў, перакладваў без патрэбы з месца на месца паперы на сталe, мабыць, не ведаў, з чаго пачаць гутарку.

— Вы отдохнули с дороги? — нарэшце азваўся, не падымаючы вачэй.

— Не с дороги, а в дороге отдохнула.

— В каких условиях вы сейчас находитесь?

Я расказала аб камеры, у якую мяне памясцілі, і аб «пасцелі», у якой правяла гэту ноч.

— Сегодня я не буду вас допрашивать, постараюсь создать вам лучшие условия, чтобы вы отдохнули.

Пад вечар мяне перавялі ў «амерыканку». Гэта круглы двухпавярховы будынак ва ўнутраным дварэ забудаванняў ГПУ. Унутры адны над другімі ўкруг 12 чорных дзвярэй камер, а ўсяродку жалезная чорная вышка з пляцоўкай для назірацеля. Ад пляцоўкі працягнуты 12 жалезных прэнтаў да кожнай камеры. На пляцоўцы, як павук у сетцы павуціння, сядзіць назірацель і са свайго месца пры дапамозе рычага адчыняе і зачыняе дзверы камер.

Мяне памясцілі на другім паверсе. Камера-адзіночка, у якой стаялі два жалезныя ложка, мела выгляд труны: звужаная ад

дзвярэй і пашыраная да высокага невялічкага вакна. На ложку цянюсенькі зашмальцаваны сяннік і такая ж падушка.

Толькі на трэці дзень мяне выклікалі да следчага Казлоўскага. На гэты раз допыт меў зусім іншы характар, як у Маскве: ніякіх здэклівых насмешак, ніякага маральнага націску, спакойны тон гутаркі. Казлоўскі падрыхтаваў на аркушы паперы 20 пытанняў і запрапанаваў даць на іх пісьмовы адказ у сваёй камеры. Я з ахвотай згадзілася, бо ў спакойных абставінах адзіночкі далёка лягчэй адказваць на пастаўленыя пытанні.

Карыстаючыся тым, што я мела шмат паперы ў камеры, я рашыла напісаць ліст да Яся Васілевіча, не як да 2-га сакратара ЦК партыі, а як да брата, якому я тады верыла. Яшчэ дзейнічаў на мяне той маральны націск, якім стараліся зламаць маю волю ў Маскве, то звяртаючыся да маіх шчырых адносін да савецкай улады і даказваючы патрэбу самаахвяры, то асыпаючы мяне кпінамі над усім, што было святым у маёй душы. Яшчэ думкі хаатычна біліся ў галаве, стараючыся зразумець незразумелыя паводзіны нашых беларускіх дзеячаў, якія прызнаваліся ў тым, чаго не было (а мо і было, але я пра гэта не ведала?). Мне ўспаміналіся прафесары-зубры з Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі, якія кпілі з савецкай рэчаіснасці і давалі дарогу заведама няздарным навукоўцам («Пусты у них будут такие учёные, а нам на наш век хватит...»). Калі горацкія прафесары маглі на свой спосаб шкодзіць навуцы, дык чаму не маглі быць і сярод беларускага грамадства шкоднікаў? Можа, Краскоўскі і праўду сказаў аб сабе? Ён такі славалюбец, прагны да кіраўнічай ролі. Але нашто ж ён плёў пра «контррэвалюцыйную арганізацыю “Адраджэнне”» ў 1912 г.? Нашто і мяне прыплёў да таго, аб чым я не ведала?

Я ўжо не памятаю дакладна, што я пісала Ясю Васілевічу, але пісала крывёю свайго сэрца. Ад мяне патрабавалі самаахвяры дзеля нейкай вышэйшай мэты, якой я не разумею. Калі гэта запраўды патрэбна, дык я згодна на такую ахвяру. Толькі хай Ясьці Зося Шамардзіна, якім я ўсёй душой давяраю, хай яны прыйдуць да мяне хоць у камеру і скажуць: «Паўлінка, такія ахвяры патрэбны», — і я тады падпішу ўсё, што ад мяне патрабуюць,

але... пасля гэтага я жыць не змагу, жыць з плямай ворага-контррэвалюцыянера — не змагу, пры першай магчымасці пакончу з сабой. Вось прыблізны змест майго вялікага ліста да Яся.

Не ведаю, ці быў гэты ліст яму перасланы, толькі на чарговым выкліку да следчага я ўбачыла на яго стале перадрукаваны на машынцы гэты мой ліст. Мяркую, што ён не дайшоў да яго рук, бо па тым, што я пра Яся даведалася праз якісь час пасля майго вызвалення, я цяпер упэўнена, што ён прыйшоў бы да мяне і сказаў, каб я падпісала ўсё, чаго ад мяне вымагаюць следчыя органы, хаця гэта і будзе ганебнай хлуснёй, якую я не змагла б перажыць. Але ні Ясь, ні Зося не прыйшлі да мяне, а следчы Казлоўскі перастаў выклікаць мяне на допыты.

Неўзабаве пасля майго перасялення ў «амерыканку» я пачула стук у сценку з суседняй камеры. Стукалі не па азбуцы Морзе, а па турэмнай. Я хутка аднавіла ў памяці, нарысавала клетку гэтай азбукі і пачала перастуквацца. Хутка так налаўчылася, што не глядзячы на карту з азбукай і не запісваючы прыёму, на слых лавіла і па памяці адказвала.

Першым, хто падаў сігнал аб сабе, быў незнаёмы аграном, які сядзеў па справе так званай прышчэпаўшчыны за тое, што выконваў загады міністра земляробства Прышчэпава. Праз якісь час азвалася і другая сцяна. Там сядзелі штодзённы бывалец у доме Купалы камуніст Пятро Ілючонок і былы сакратар Калінінскага акружкама Алесь Адамовіч. Як ні дзіўна, але змест іх гутарак са мной праз сцяну быў нікчэмны, глупы. Яны плялі розную бязглуздыцу галоўным чынам на сэксуальныя тэмы. Хутка я перастала адклікацца на іх стук у сценку.

Праз некалькі дзён пасля перасялення мяне ў «амерыканку» я атрымала першую перадачу ад брата Зыгмуса — падушку, посцілку, сёе-тое з адзетку і прадукты. Па адзетку я спазнала, што гэта пераслана з Горак. Як пазней я даведалася, Аня, дазнаўшыся, што мяне вывезлі з Масквы ў Менск, паехала да Нэні ў Горкі, і яны пераслалі Зыгмусю адзетак і апавясцілі, дзе мяне шукаць.

У «амерыканцы» зноў здарыўся ў мяне глыбокі вобмарак ад сільнага болю, і я, прачнуўшыся на асфальтавай падлозе

ля дзвярэй камеры, ледзь дапаўзла да ложка. Следчы, бачучы мяне зусім знясіленую і хворую, прапанаваў прыносіць мне абеды з іх сталоўкі, але я адмовілася, бо не з'ядала і таго, што прысылаў мне ў перадачах Зыгмусь. Адно, што папрасіла следчага, дык гэта пасяліць на другі ложак у маёй камеры якуюсь жанчыну, каб мець якуюсь дапамогу на выпадак вобмаракаў, якія даволі часта сталі паўтарацца.

Неўзабаве перавялі да мяне з агульнай камеры маладую дзябёлую бландзінку ў летняй паркалёвай сукенцы з цыгейкавым паўфутэркам пад пахай. Вясёлым голасам пахвалілася, што за гэта лета ніводзін камар яе не ўкусіў, бо ўжо 8 месяцаў сядзіць тут. Пры далейшым знаёмстве яна расказала, што прыехала з Латвіі ў гасціну да сваіх сваякоў у Менску, прыехала з савецкай візай на замежным пашпарце, а праз якісь тыдзень яе арыштавалі без дай прычыны. Прозвішча яе Лаціс (імя забылася).

— Якое ж мелі права арыштаваць вас, латвійскую грамадзянку, калі прыехалі з савецкай візай? А вы напісалі пра гэта ў сваё пасольства?

— І я пісала, і мой муж пісаў у пасольства — і ніякага выніку.

— А хто ваш муж?

— Афіцэр генеральнага штаба, загадчык шыфравальнага аддзела.

Вось яно што!.. Знакам тым, якаясь прычына была твайго арышту! Яна часта пахвалялася сваім раскошным жыццём у Латвіі. У яе шмат багатых сукенак: і дамашніх, і на выхад, балёвых, на кожны сезон нават па два пальты, футры. А вось цыгейкавы поўкажушак — на чорны выхад.

— Чаму ж вы, едучы ў госці з Латвіі ў Савецкі Саюз, апануліся як на чорны выхад, а не адзеліся ў свае багатыя ўборы?

— А так зручней на лыжах... — і... асеклася, прыкусіла язык.

Цяпер мне ўсё зразумела. Ніякай візы ў цябе не было. Муж — загадчык шыфравальнага аддзела Генеральнага штаба. Лыжы... Выявілася, што яна ведала сям'ю Булаўскіх. Брат і сястра Булаўскія былі вучнямі нашай гімназіі ў Дзвінску, а сям'я іх жыла пры паграніччы з Савецкім Саюзам. Яна сказала,

быццам і Булаўскага тут арыштавалі. Няўжо яна ўцягнула хлопца ў свае сеткі?

Мне падабаўся яе цыгейкавы поўкажушак. Яна ахвотна падаравала б мне яго на ўспамін аб супольным няшчасці, але тут, апрача яго, няма ў яе што апрагнуць. Але, як вернецца ў Латвію, яна яго мне прышле, калі я пасля свайго звальнення павядомлю свой адрас праз яе сяброўку — нейкую артыстку ў Ліепаі, і запісала для мяне адрас гэтай артысткі.

— Дзякую вельмі, але ж пошліна будзе каштаваць даражэй, чымся варты гэты поўкажушак. А ў мяне такіх сродкаў няма.

— Не пакойцеся, — адказала, — вы атрымаеце яго без усякай пошліны і не па пошце.

Ну цябе да ліха з тваім поўкажушкам! Хочаш і мяне ў сваю сетку забытаць? Неўзаметку ад яе парвала адрас гэтай артысткі і пастаралася забыцца нават прозвішча яе.

Нарэшце надаела ёй сядзець без надзеі на вызваленне, і яна аб'явіла галадоўку. Нешта з тыдзень яна не прымала ежы. Аднаго дня прыйшлі ў камеру двое нейкіх вышэйшых начальнікаў і пачалі яе ўгаварваць спыніць галадоўку.

— Усё роўна, — казалі ёй, — мы не дамо вам магчымасці памерці, будзем карміць прымусова. А калі вы паспытаеце гэтай прыемнасці, дык дзясятаму параіце не аб'яўляць галадоўкі.

На наступны дзень яна папрасіла выклікаць яе да следчага. Аж да вечара яна прабыла ў яго кабінце, а вярнуўшыся, сказала:

— Чорт іх бяры! Напісала ім усё. Нашто я маю мучыць сябе і гінуць тут!

Назаўтра ёй пачалі прыносіць абед са сталоўкі. А праз пару дзён, вярнуўшыся зноў ад следчага, сказала, што яе пераводзяць на прыватную кватэру, дзе яна будзе жыць у нейкіх старычкоў, там жа будзе сталавацца, дадуць ёй належную вопратку, можа разам з гэтымі гаспадарамі хадзіць на шпацыр, а калі захоча, дык і ў тэатр, але з іх правадніком. Нарэшце я забралі з камеры, а мяне праз некалькі дзён перавялі ў агульную камеру ў падвал.

У камеры паўзмрок. Увайшоўшы са святла, не адразу разгледзіш, куды сунуцца. Супроць кованых дзвярэй у столі два коміны, праз якія пранікае цьмянае святло з вуліцы. Калі заглянуць знізу ў гэтыя дзіркі, можна заўважыць ногі прахожых на ходніках міма адтулін. Толькі ў ясны дзень у самы поўдзень з гэтых комінаў падаюць на цэментовую падлогу два промні сонца, і то на якіясь пяць хвілін. Ля сцен нары з дошак, перагароджаныя вузкай дошкай на аднаго і на двух чалавек. Ні сеннікоў, ні падушак — голая дошкі. На нарах можа змясціцца 20 асоб, рэшта — на падлозе. Паміж нарамі вузкі праход. Ні стала, ні шафкі — няма. Нават для парашы няма месца. Разы тры на дзень выпускаюць у туалет. Па меры таго як звальнялася месца на нарах, тыя, што спалі на падлозе, па чарзе займалі вольнае месца на нарах. Толькі праз 4 дні і мне дасталося месца на нарах.

У першыя гадзіны майго перасялення ў агульную камеру мяне аглушылі страшнай навіной: Янка Купала спрабаваў пакончыць самагубствам — два разы ўсадзіў востры нож у сваю печань. У цяжкім стане адвезлі яго ў бальніцу. Прычыны? Адны кажуць, што ў яго была хворая печань і, не сцярапёўшы невыноснага болю, рашыў такім чынам пазбавіцца ад цярпення. Іншыя тлумачаць тым, што гэта форма пратэсту супроць масавых арыштаў усёй беларускай інтэлігенцыі.

Першая версія, мабыць, афіцыйная. Больш праўдзівая — апошняя. А мне прыйшло на думку «чистосердечное» прызнанне розных Краскоўскіх, Лёсікаў... Магчыма, яны і Янку заблыталі ў сваю ганебную хлусню... У пазнейшых маіх спатканнях з Янкам ён не хацеў гаварыць пра гэта. «Маўчы! І ніколі не ўспамінай мне» — вось і ўвесь яго адказ на мае пытанні.

Старастай камеры была маладая дзяўчына па прозвішчы Комар, камсамолка з Заходняй Беларусі. Ёй пагражаў арышт з боку польскай дэфензівы, і яна без узгаднення з адпаведнай падпольнай арганізацыяй самавольна перайшла граніцу, спадзеючыся, што ў Савецкай Беларусі яе прыхільна сустрэнуць. Аказваецца, усіх такіх самавольных перабегчыкаў з Заходняй Беларусі затрымліваюць у ГПУ на доўгія месяцы дзеля праверкі,

а пасля высылалі іх, як і гэтую Комар, за Урал. А некаторых, асабліва тых, якія давалі згоду супрацоўніцаць з органамі, пакідалі на Беларусі.

У нашай камеры, як у перасылцы, перабывала шмат раскулачаных сялянак, часамі з малымі дзяцьмі. Але яны доўга тут не заседжваліся — іх высылалі далей, за Урал ці на Поўнач.

Асабліва шмат перабывала ў гэтым будынку асоб-семітаў. Імі былі запоўнены ўсе камеры, калідоры ўсяго будынка, нават на лесвіцах сядзелі — і старыя, і маладыя, інтэлігенцыя і гандляры з Нізкага рынку, зубныя лекары і былыя купцы. Ад усіх іх вымагалі здаваць дзяржаве золата, якое было патрэбна для індустрыялізацыі Савецкай краіны. Адноўчы, чакаючы ў калідоры намерсе выкліку ў кабінет следчага, я наглядала за адным сівым ужо, але крэпкім семітам. Ён нервова хадзіў па калідоры, час ад часу адчыняў дзверы аднаго з кабінетаў і, усунуўшы праз дзверы толькі галаву, выкрыкваў: «Ну, пятнаццаць хватит?» Адтуль даносіўся звонкі голас: «Вон!»; праз колькі хвілін зноў: «Ну, двадцать!» І зноў «Вон!». На якой суме старгаваліся, мне ўжо не давлялося пачуць.

У нашу камеру пасялілі некалькі жанчын, якіх забралі па аднэй і той самай справе. Адна з іх апранута ў адзетак выяўнага замежнага паходжання. Гадоў каля 30 жанчына, энергічная, языкастая, тыповая мяшчанка. Яна расказала, што ў Полацку ў іх была канспіратыўная кватэра, у якой збіраліся з усіх бліжэйшых гарадоў для гульні ў карты. Бываў у гэтай кватэры і адзін супрацоўнік ЦК партыі, які прыязджаў туды з Менска. І вось якісь нягоднік выдаў іх, раскрылі гэту кватэру і ўсіх аматараў картачнай гульні арыштавалі. Разам з імі арыштаваны і гэты супрацоўнік ЦК. Адна з гэтай кампаніі, настаўніца школы з прымежнай з Латвіяй мясцовасці, з нейкай злобай адносілася да гэтай развязнай жанчыны, жалілася, што яе забыталі ў нягодныя справы. З гутарак гэтай кампаніі жанчын відаць было, што гэта быў ланцужок, які ішоў ад мяжы з Латвіі да Полацка, Віцебска і Менска. Мне падумалася, што гэта латышка Лаціс выдала ўвесь гэты шпіёнскі канал.

Спаміж жанчын, якія насялялі нашу камеру, былі тры эпiлептычкі. I кожны дзень то адна, то другая біліся ў эпiлептычным прыпадку, а то і па два разы на дзень. У аднэй маладой азербайджанкі настолькі сільныя прыпадкі былі, што яна, як рыба на пяску, выгіналася, білася аб памост і тры-чатыры жанчыны не маглі ўтрымаць яе, каб не растаўкла галавы. На мяне так моцна дзейнічалі гэтыя прыпадкі, што, здавалася, і я зараз завуюю дзікім голасам і заб'юся ў прыступе. Мне ўспомніўся малодшы брат маёй мамы, які ад нараджэння быў эпiлептыкам і ў маладым веку памёр у няспынных прыпадках. Я з маленства памятала яго і баялася, каб у спадчыне і да мяне не прычапілася гэта хвароба. Лепш ужо смерць, чымся такое цярпенне. Усе нашы просьбы-заявы, каб забралі з нашай камеры гэтых жанчын у шпіталь, аставаліся без выніку. А мае нервы настолькі напружваліся, бо і ўночы не было спакою ад хворых, што вытрываць немагчыма было, я блізка была да вар'яцтва. Каб урагаваць сябе і іншых зняволеных жанчын і дзяцей, я абвясціла галадоўку. На другі ж дзень мяне выклікалі да следчага. Спытаў ён аб прычыне, па якой я абвясціла галадоўку. Я і расказала. Ад імя ўсёй камеры патрабавала забраць хворых у шпіталь. К вечару гэтага ж дня іх забралі ад нас, але куды — мы не ведалі. Я спыніла галадоўку.

У падвальнай агульнай камеры ў нас склаўся даволі добры жаночы вакальны ансамбль, і часта мы такія давалі канцэрты, што і ўся варта заслухвалася. I толькі калі паказвалася зверху начальства, грозна загадвалі: «Прекратитъ пение!» Спявалі мы на два і на тры галасы беларускія народныя песні: «Ах ты Нёман-рака», «Краю мой родны», «Слуцкія ткачыхі», «Зорка Венера», «Жыў на свеце Лявон», «Пад гоман вясёлы»⁴⁰² і інш. Яшчэ седзячы ў «амерыканцы», я часам спявала, але там доўга не папяеш — забаранялі.

I вось амаль праз 40 год пасля гэтага я атрымала ліст з Саратава ад 88-гадовага Язэпа Дылы, у якім ён, паміж іншым, піша: «Я Вас добра памятаю яшчэ і таму, што калі мы сядзелі ў Менску ў так званай амерыканскай “ратондзе”, то зусім нечакана нечый дзявочы голас, які не мог быць у нас, а толькі ў галоўным

будынку, пачаў апяваць нас у такіх народных беларускіх плачах... Я меў месца на нарах побач з Дубоўкаю, і мы, слухаючы гэты голас, гадалі, хто ж з дзяўчат нашых мог так апяваць нашу долю і сумуе над ёю... Строілі ўсялякія здагадкі... і сталі запэўняць сябе, што магла б нас апяваць так адна толькі гераіня Купалы, толькі ўсім нам мілая Паўлінка...»

Яны не ведалі, што ў той час я сядзела ў верхняй камеры гэтай амерыканскай «ратонды», а я не ведала, хто сядзіць у ніжніх камерах.

Амаль 8 месяцаў мяне не выклікалі на допыты. Ніякіх вестак з волі не даходзіла да нас, газет не атрымлівалі і нічога не ведалі, што робіцца на белым свеце. Толькі адзін раз, яшчэ ў «амерыканцы», следчы перадаў мне адну кнігу, мабыць, не ад брата, а ад сябе, бо Зыгмусь не прыслаў бы мне такой кнігі — пра Байдэмана, які 20 год правёў у камеры ў стане страшнага вар'яцтва пасля няўдалай спробы самагубства⁴⁰³. Мабыць, з Масквы паведамлілі пра тое, што падглядзеў назіральнік у бутурскай маёй адзіночцы.

Неяк ужо вясной выклікалі мяне да следчага, але ўжо быў не Казлоўскі, а Сікорскі. Я села ля яго століка і чакала, пра што яшчэ ён будзе пытаць. Але ён маўчаў. Хвілін з 10 працягвалася маўчанка. Пачуўся стук у дзверы, і раптам уваходзіць Зыгмусь і ўносіць два мае чамаданы. Я здагадалася, што яго папярэдзілі, каб падрыхтаваў мяне ў дарогу. Не памятаю, як я з ім прывіталася, бо ўваччу пацямнела, і я ссунулася на падлогу ў непрытомнасці. Мяне аблілі вадой, але тут жа пачаліся сільныя ваніты. Сікорскі па тэлефоне выклікаў лекара, але яго ўжо не было — яго рабочы дзень кончыўся. Я сядзела на падлозе, паклаўшы галаву на калені брата.

— Ну, што, браток, падрыхтаваў мяне да высылкі? — гаварыла слабым голасам. — Лепш бы зрабілі, каб паставілі да сценкі і расстралялі. Але яны не зрабляць гэтага. Яны ж добра ведаюць, што ніякай віны маёй няма, а ўсё ж высылаюць. Але з плямай, якую мне прыляпілі, я жыць не буду. Усё роўна не тут, дык у дарозе, калі ўдасца, ці на высылцы, але жыць больш не магу. Дзе ж той кусочак зямлі, дзе я магу спакойна працаваць? Палякі

арыштоўвалі, латышы, цяпер і тут, у вольнай Краіне Саветаў, няма для мяне месца, апрача турмы. Ты, Зыгмусь, малады, перад табой яшчэ пакуль што адкрыта дарога ў жыцці. Пастарайся перажыць, а ў мяне няма ўжо сіл на гэта.

Зыгмусь гладзіў мяне па валасах і маўчаў. Твару яго я не бачыла.

Калі я вярнулася ў камеру ў мокрай, запэцканай ванітамі суценцы і бледная, як труп, у камеры наступіла працяглая цішыня. Хтосьці падвёў мяне да маіх нараў, распрануў, пачысцілі суценку, але доўга баяліся спытаць, што са мной было, пакуль я сама, набраўшыся сіл, не сказала. Услед за мной салдат унёс у камеру мае чамаданы.

Пасля гэтага яшчэ з месяц, а мо і больш, па мяне ніхто не прыходзіў, не выклікаў. Аж у маі месяцы сказалі мне апрацаца да выхаду. Праз гадзіны тры салдаты забралі мае чамаданы, а мяне павялі наверх, пасадзілі ў машыну, у якой сядзеў ля шохфера Сікорскі ў цывільным, а побач са мной два салдаты. Машына спынілася ля брамы за галоўным будынкам вакзала, Сікорскі кудысьці адышоў, праз якісь час адзін салдат забраў і панёс мае чамаданы, другі застаўся ў машыне пры мне. Вярнуўся Сікорскі, падаў мне білет і нейкую паперку — сказаў, што мае чамаданы ў такім-та вагоне.

— Куды я еду? — спыталася.

— У Казань.

— Што я там рабіць буду?

— Перш лячыцца, а пасля працаваць.

Я выйшла з машыны, прайшла пару крокаў па пероне, азірнулася. За мной нікога не было — ні Сікорскага, ні салдата. Знайшла свой вагон. Насупраць тэй лаўкі, дзе стаялі мае чамаданы, сядзела Маруся — прыбіральшчыца ў Інбелкульце. Яна прыкінулася здзіўленай, спаткаўшы мяне, ветліва прывіталася, спыталася, куды я еду.

— Вы ж самі добра ведаеце, — адказала ёй, — вас жа і паслалі сюды сцерагчы мае рэчы да майго прыходу.

(У Інбелкульце мы даўно падазравалі, што Маруся сакрэтны наглядчык за супрацоўнікамі Інбелкульта.) Маруся хутка знікла з вагона.

Цягнік крануўся ў дарогу. Раптам ужо за Барысавам уваходзіць у вагон Зыгмусь. Ён чакаў, што на гэтых днях павінны мяне вывезці. Дамовіўся на працы ў выдавецтве і кожны дзень выходзіў да цягніка на Маскву. У гэты дзень ён на вуліцы бачыў, як мяне везлі ў машыне, бегма памчаўся на станцыю, купіў білет і толькі пасля Барысава прыйшоў да мяне ў вагон. А можа, яго загадзя павядоміў Сікорскі, каб ён праводзіў мяне да Казані?

Спыніўшыся часова ў гасцініцы, Зыгмусь пачаў цягаць мяне да лекараў. Амаль кожны з іх здзіўлена пытаў: «Где вы были? Что с вами случилось? У вас вся нервная система разрушена!» А неўрапатолаг пасля ўсялякіх маніпуляцый заявіў: «К сожалению, переходит мою область в область психиатрии» — і даў накіраванне ў псіхіятрычную бальніцу на вул. Бутлерава. Там мяне і пакінулі.

Псіхіятрычная клініка была лёгкага, амаль санаторнага тыпу. Буйных хворых там не было. Даволі шмат жанчын было алкагалічак, псіхічнахворых раскулачаных і іншых ціхіх. У мяне былі прыступы фобіі — незразумелых страхав, начных кашмараў ува сне. Страх гнаў мяне ад людзей. Закрыўшыся з галавой халатам, я бегала па сцежках парку, стараючыся ўцячы ад самое сябе, а вартаўнік бегаў уздагон за мной. У часе такіх прыступаў я шукала зручнага месца і абставін, каб якім-небудзь спосабам пакончыць з сабой, настолькі невыносны быў страх жыцця. Аднак за мной так сачылі, што такога зручнага мамэнту не магла нідзе знайсці. Такія прыступы з часам пачалі ўсё радзей мяне наведваць. Месяцы праз 2 ці 3, не памятаю, клініка закрывалася на рамонт, і ўсіх хворых адпраўлялі дамоў. У мяне дому не было. К гэтаму часу прыехала з Масквы ў адпачынак Аня Паздзева. Яна забрала мяне з клінікі перш у нумар гасцініцы, пасля зняла для мяне пакой, адкармлівала, адпайвала мяне. Перш чымся рашыцца прыехаць да мяне ў Казань, яна парайлася са сваім братам, старым камуністам з 1902 г., былым царскім катаржанінам, а цяпер саратнікам Сяргю Арджанікідзэ. Выслухаўшы яе, ён сказаў: «Я знаю, там, в Белоруссии, натворили глупостей. Раз ты ей веришь, то нельзя оставлять без по-

мощи. Нельзя добивать безвінных. Поезжай, паддэрыжы ёё». І яна, камуністка, не пабаялася, прыехала і падтрымала мяне. А праз месяц пасля яе ад'езду прыехала і Нэня — Ніна Канстанцінаўна Навіцкая з Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі і таксама выхаджвала мяне.

Неўзабаве пасля выхаду з псіхіятрычкі на вуліцы выпадкова сустрэла Владэка Чаржынскага. Яго таксама выслалі з Менскага ГПУ ў Казань. Перад высылкай яму прачыталі пастанову калегіі ГПУ аб тым, што ён высылаецца на 5 гадоў з прымацаваннем у г. Казані. Везлі яго этапам праз Бутыркі. Там яшчэ раз прачыталі яму пастанову калегіі ГПУ, распісаўся на паведамленні, а пасля з канвоем вывезлі ў Казань і, абавязаўшы яго з'яўляцца праз кожныя 10 дзён на рэгістрацыю ў ГПУ, выпусцілі на волю.

Даведаўшыся ад Чаржынскага аб абавязковай рэгістрацыі, хоць ні ў Менскім ГПУ і нідзе мне не зачытвалі ніякай пастановы калегіі ГПУ (апрача выданай мне на рукі паперкі аб тым, што я адміністрацыйна высланая), я пабегла ў ГПУ рэгістравацца. Дзяжурны за вакенцам доўга перабіраў якіясь паперы, нарэшце нецярпліва спытаў:

- Вы што, высланная?
- Да уж не по своей воле я оказалась в Казани.
- Вас в списках нет.
- Так что? Мне не надо регистрироваться?
- Раз нет в списках, значит, не надо.

Здзіўленая, я адышла ад вакенца.

Ачуняўшы крыху, набраўшыся сіл, я пачала шукаць сабе працы, бо брат Зыгмусь за гэты час ажаніўся і не мог мяне ўтрымліваць са свайго заробку. Пайшла ў Наркамасвету. Мяне накіравалі да намесніка наркама Раісы Зарыфаўны Мухіт-дзінавай. Цікава, што, паглядзеўшы на гэту прыгожую жанчыну з чорнымі бліскучымі вачыма, міжвольна падумала: нічым яна мне не паможа (гэта ў далейшым спраўдзілася).

Выслухаўшы аб тым, дзе і кім я працавала, яна з задаволеннем сказала:

- О, такія людзі нам вельмі патрэбны!

— Але я мушу сказаць, што не па сваёй волі я апынулася ў Казані.

— Ах, та-а-к, — здагадалася і ўжо сухім тонам дадала: — Пазваніце на днях.

Праз колькі дзён я пазваніла.

— Пакуль што нічога для вас няма.

Зноў праз якісь час званю ёй.

— Ничего не могу вам предложить, и больше не звоните.

Усё ясна. З ганебнай пячаткай на лобе, якую мне паставілі, нідзе сабе працы не знайду. Іду на прыём да нейкага начальніка ГПУ.

— Мне ж трэба як-небудзь жыць, а з вашай пячаткай на лобе мяне нікуды не прымуць, працы не дадуць.

— У школе можаце працаваць?

— Не, яшчэ не маю на гэта сіл.

— А ў апарате?

— Магу.

— Прыходзьце заўтра ў 6 гадзін вечара.

Назаўтра нават у пакой мяне не ўпусціў. Адчыніўшы дзверы, сказаў:

— Ідзіце на прыём да наркама, назавіце сваё прозвішча.

Усё. Іду на прыём да самога наркама Кудаярава.

— Ну, рассказывайте, что вы окончили, где и кем работали.

Калі я ў сваім апавяданні дайшла да 1930 г., ён спыніў мяне:

— Об остальном мы как-нибудь поговорим наедине.

Выклікаў загадчыка кадрамі, спытаў, якія ёсць вакантныя месцы ў інспектуры, прапанаваў мне выбраць любую з вольных інспектур, а загадчык кадрамі загадаў залічыць мяне на працу з сённяшняга дня. Я выбрала сабе службу школьнага інспектара і з наступнага дня прыступіла да працы.

Мне трэ было атрымаць пасведчанне асобы, бо я ж не мела ніякага дакумента (пашпартоў у той час не існавала). У гарадской міліцыі выдалі мне бланк невялічкай анкеты, які я тут жа запоўніла, і сказалі прыйсці праз тыдзень. Прыходжу:

— В ваших ответах анкеты один пункт не ясен — ваше семейное положение.

- Я же написала: одинокая, в браке не состою.
- Так нельзя. Надо ответить: девица или замужняя, вдова или разведённая.
- К сожалению, ни одна из этих групп мне не подходит.
- Как же это так? — недаўменна спытала сакратарка.
- А так, как я указала.
- Здзіўлена агледзеўшы мяне з ног да галавы, дзяўчына пайшла ў кабінет начальніка міліцыі. Выклікаюць мяне да яго. Апрача начальніка там сядзела яшчэ трое цывільных мужчын.
- Ваше семейное положение? — пытае начальнік.
- Одинокая.
- Значит, девица?
- Нет.
- Вдова?
- Нет.
- Замужняя?
- Нет.
- Разведённая?
- Нет.
- Вочы вылупіў ад здзіўлення і зноў па парадку тыя самыя пытанні і мае адказы.
- Муж-то у вас был?
- Был.
- Он жив?
- Не знаю. С 1922 г. с ним не встречалась.
- Представьте документ о разводе.
- Никак не могу, так как не было документа о своде.
- Знецярплівіўся начальнік і звяртаецца да сакратара:
- Запишите «девица».
- Вот единственный документ от врача могу вам представить, если вас это интересует, что я не девица.
- Цывільныя, што сядзелі ў старонцы, грывнулі смехам, а начальнік пачырванеў са злосці.
- Почему у вас такая допотопная терминология о семейном положении? — пытаю. — Разве в Советском государстве не признают фактического брака? — І далей вытлумачыла яму,

што я з Заходняй Беларусі, польскія акупанты прызнаюць толькі царкоўны шлюб. А мы з пераканання атэісты і на захачелі браць царкоўнага шлюбу, таму не мелі дакумента ні аб «своде», ні аб «разводе». Я даўно не маю весткі аб былым мужу і не ведаю, жыве ён дзе ці загінуў.

Нарэшце я пераканала яго, і запісалі ў пасведчанні так, як паказала ў анкеце, аднак у дужках напісалі: «документом не падтверджена».

У Казані ў гэты час шмат было высланых. Спаміж іх быў адзін нейкі прафесар з добра пасівелымі галавой і калматай барадой. Я часта яго бачыла ў Наркамасвеце. Супрацоўнікі казалі, што гэта нейкі важны з партыі правых эсэраў. Ён таксама даведаўся, што я з ліку высланых і, упэўнены, што я з'яўляюся яго аднадумцам, даволі адкрыта выказваў свае думкі: «На крови и костях народных строят свой “социализм”». Адночы пахваліўся, якую «паслугу» аказаў савецкай уладзе. Праектавалі пабудову якогась завода. «Гиблое место. Нельзя там строить! Если и построят — через год-два надо будет сносить. Меня вызвали как специалиста проконсультировать проект постройки, и я дал положительное заключение. Стройтесь, индустриализируйтесь! Все равно ни черта у вас не получится!»

І я зноў успомніла горацкіх прафесарскіх зуброў: «А нам на наш век хватит!». Яшчэ раз пераканалася, што спаміж бязвінна зняволеных, высланых ёсць і такія спецыялісты-шкоднікі, як гэты стары прафесар-інжынер. Ой, які ж цяжкі час мы перажываем!

Усе, каго я сустрэла з высланых, ведалі, на які тэрмін яны былі высланы, а я пра сябе нічога не ведала і рашыла выясніць сваю долю. Пайшла на прыём да якогась начальніка ГПУ.

— Скажыце, на які тэрмін я выслана сюды? — пытаю.

— Я вашай справы не чытаў і не ведаю, — адказаў, — але думаю, што не больш як на 3–5 гадоў.

Незадаволеная такім адказам, я праз якісь час дабілася да вышэйшага чына з такім запытаннем, і зноў такі самы адказ.

Наступіла вясна 1932 г. У красавіку мне даюць адпачынак. Ці я магу куды выехаць з Казані? Ведаю, што Чаржынскі хацеў

паехаць у якісь курорт у Татрэспубліцы і яму не дазволілі выехаць з Казані.

Я зноў іду ў ГПУ, пытаюся, ці магу я выехаць у час свайго водпуску ў Маскву.

— С нашэй стороны возражений нет.

— У вас я не могу добіцца яснага ответа о сроке своей высылки. Скажите, куда и к кому мне обратиться с этим вопросом в Москве.

— Приходите завтра к 6 вечера.

Назаўтра падаў мне на лісточку паперы нумар тэлефона.

— По приезде в Москву позвоните по этому телефону, назовите свою фамилию и скажите, что приехали из Казани.

Затрымаўшыся ў Маскве на кватэры ў Ані, я ў той жа вечар пазваніла па гэтым нумары. Мне адказалі, што назаўтра ў 4 гадзіны будзе выпісаны мне пропуск.

Прыняў мяне афіцэр з двума ромбамі ў пятліцах, Морыкаў. Распытаўся, у якіх варунках я сядзела ў Маскве і ў Менску, як цяпер сябе адчуваю.

— Ничего, поправились немного, работаю.

— А нам известно, что вы опять психовать стали.

— Ну, если сами знаете, тем лучше, а я не хочу прикидываться казанской сиротой. Лучше скажите, на какой срок я выслана, а то я до сих пор этого не знаю.

— А какая разница? Допустим, на год, на три. И смотря по обстоятельствам, по вашему поведению, мы можем ещё дать год, ещё три и так до бесконечности. А можем и через полгода вас отпустить.

Я панікла галавой. І праўда, чаго я дабіваюся? Яны ўсё могуць...

— Если вам там не нравится, пишите заявление о пересмотре вашего дела. Я ничего не обещаю, но всё может быть... Где бы вы хотели жить?

— В Минске у меня есть брат, в Горецкой сельскохозяйственной академии мой большой друг доцент Новицкая, но в Беларусь пока не хочу возвращаться. Если можно будет, в Москве хотела бы жить.

Я хацела тут жа ў гэтым кабінэце напісаць заяву аб пераглядзе маёй справы, але начальнік сказаў, што пасля звароту ў Казань адтуль гэта трэба зрабіць.

Я так і зрабіла. Але праходзілі месяцы, а адказу не было. Зыгмусь пісаў мне, што, будучы ў камандзіроўцы ў Маскве, заходзіў у ГПУ да гэтага самага Морыкава спытацца аб лёсе маёй заявы. Яму адказалі, што «решено положительно, пусть ждёт оформления». А тым часам Казань разгружалася ад высланых, і Наркамасветы рашыў паслаць мяне інспектарам райана ў Елабугу⁴⁰⁴. Гэта 60 км ад чыгункі або больш сутак ехаць параходам. 3 дня на дзень чакаючы вызвалення з высылкі, іншага выхаду не было адбараніцца ад Елабугі, як звольніцца з працы ў Наркамасвеце.

І толькі пад восень выклікалі мяне ў ГПУ.

— Ну, что? Не нравимся мы вам в Казани? Можете уезжать.

— Куда?

— На все четыре стороны.

І так з восені 1933 г. я пераехала ў Маскву да Ані і пачала шукаць сабе працы. А яе не так і лёгка было знайсці. Цяжкі час наступіў. Аня захварэла, памясцілі яе ў бальніцу. Я без заробку, без прадуктовых картак. Хлеба купіць можна толькі з рук у тых, хто мае яго лішку, а цана... 500 рублёў за кілаграм. Пачалася пашпартызацыя. Я здала ў камісію па пашпартызацыі патрэбныя дакументы. У вызначаны дзень для атрымання пашпарта адпусцілі з бальніцы Аню. Мяне выклікалі ў камісію.

— До этого вы проживали в Москве? Были прописаны?

— Нет.

— Где работаете?

— Завтра или послезавтра приступаю к работе в одной из школ города Москвы, — зманіла ім.

— Идите в 10-е окно.

Пайшла і пачала там клапаціцца, каб правільна запісалі ў пашпарце мае прозвішча. Нарэшце шлэпнулі мне праз ваконца ўсе мае дакументы. Хвалюючыся, я шукаю сярод іх шэрай кніжачкі пашпарта. Няма!

— А где же паспорт? — пытаю спалохана.

— Вот, читайте, — паказваюць мне вузенькую паперку: «В десятидневный срок покинуть город Москву и стокилометровую полосу от Москвы. В противном случае будете высланы по этапу».

Пацямнела ўваччу. Акамянелая ад распачы, нічога і нікога не бачачы, пасунулася амярцвелымі нагамі да выхада. Нават Ані не заўважыла, якая чакала мяне ля дзвярэй. Яна спужалася майго выгляду.

— Что с тобой? — у страху пытае. А я моўчкі мінула дзверы свайго пад'езда і, як лунатык, накіравалася на сярэдзіну вуліцы ледзь не пад калёсы трамвая. Аня з сілай тарганула мяне назад. Праз якісь час я змагла загаварыць і паказаць ёй паперку заместа пашпарта.

— Иди, звони! У тебя же есть номер телефона, который тебе дали в Казани. Что за безобразие! Тебе же разрешили жить в Москве.

Сілком пацягнула мяне ў аўтамат і змусіла па тэлефоне папрасіць прыёму. Назаўтра атрымала пропуск. Заместа Морыкава мяне прыняў, на маё здзіўленне, знаёмы па менскім ГПУ Сікорскі.

— Што ж, зноў высылка? — пытаю, падаючы яму паперку з загадам пакінуць Маскву. — Дзевяць месяцаў без працы, без капейкі грошы. Куды я паеду? На якую пагібель?

Сікорскі, прачытаўшы паперку, схаваў яе ў бакавую кішэнь кіцеля.

— Ідзіце дамоў.

І больш нічога не сказаў. Сяджу ў хаце і чакаю: што-та будзе? Аня зноў вярнулася ў бальніцу. Мінула ўжо 10 дзён, 11... 12... Нервы напружаны да апошняга. Кожную хвіліну чакаю, што прыйдуць і забяруць мяне на новую высылку. Мінула ўжо два тыдні такога невыноснага стану. Аж чую — званок ля ўваходных дзвярэй. Хтосьці з суседзяў адкрывае дзверы.

— Павлина Викентьевна, — адзваецца суседка. — К вам милиционер.

«Ну, вось і канец!» — падумала і, пахаладзеўшы ўся, трымаючыся рукамі за сцяну, каб не ўпасці, выходжу ў калідор.

Спытаўшыся маё прозвішча, міліцыянер казырнуў і, падаўшы мне якуюсь паперку, зараз жа павярнуўся і выйшаў. Я не мела сіл прачытаць паперку, папрасіла суседку прачытаць. У ёй паведамлялася, што я павінна з'явіцца ў такі-та ўчастак міліцыі «для получения паспорта», — і тут я ўжо самлела...

Маючы на руках пашпарт, лягчэй было знайсці працу. Неўзабаве мяне прызначылі настаўніцай «1-й образцовой школы гор. Москвы». Спачатку атрымала 4-ы клас, а пазней разам з ім пайшла і далей, выкладаючы рускую мову і літаратуру. Што і казаць — неймаверна цяжка было. Я ж дагэтуль ніколі не выкладала рускай мовы і літаратуры. Калі вучылася, сама ў гімназіі атрымлівала двойкі за праклятую літару «ять», а ў сацыяніннях часта стаяў запіс настаўніка: «Думает не по-русски». У дадатак прышлося замяняць хворую настаўніцу і ў 3-м класе. А я ж з 1918/19 года не працавала з малодшымі класамі — толькі са старэйшымі класамі Беларускай гімназіі ў Дзвінску, пасля студэнты Горацкай акадэміі і рабфака... А цяпер з малодшымі я страціла агульную мову, не ўкладвалася з планами ўрокаў, разгублялася ў наладжванні дысцыпліны. Часта, прышоўшы дамоў, горка плакала. Але здавацца нельга! Трэба працаваць і працаваць, удасканальваць свае веды ў рускай мове і літаратуры, шукаючы метадаў авалодаць увагай класа. Але паступова з дня ў дзень справа наладжвалася, рабілася лягчэй.

Дырэктарам школы была старая бальшавічка, гадоў 40, Анастасія Дзмітраўна Сяргеева⁴⁰⁵. З усіх дырэктараў школ, з якімі мне давялося працаваць на працягу 40 гадоў, Анастасія Дзмітраўна была адна з лепшых кіраўнікоў педагагічнага калектыву. Яна ўмела выхоўваць свае кадры і ўзнімаць іх на што-раз вышэйшы ўзровень. На дзвярах яе кабінета вісеў распарадак дня. У пэўныя гадзіны кожны з настаўнікаў мог прыйсці да яе, падзяліцца сваімі дасягненнямі і няўдачамі, параіцца. У спакойным, сяброўскім тоне яна давала парады, распытва-лася, якая педагагічная тэма цікавіць настаўніка. Калі такой не было ў настаўніка, яна сама падказвала, раіла літаратуру, якую трэба прачытаць, прапанавала працаваць над выбранай тэмай і ў сваім каляндарыку запісвала дату, калі гэты настаўнік

павінен прыйсці да яе і расказаць, як пасоўваецца праца. Калі часам настаўнік забываўся або зумысля ўнікаў з'явіцца да яе з пустымі рукамі, яна ўсё ж не забывалася і сама выклікала настаўніка. Правярала, ці чытаў ён рэкамендаваную кнігу, пытала, у якім стане распрацоўка выбранай тэмы.

— Яшчэ крыху абдумайце, дапрацуйце, а праз тыдзень або два зробіце даклад на педсавеце.

Хоцькі-нехацькі настаўнік падцягваўся, працаваў над сабой. Пасля абмеркавання яго даклада на педсавеце вызначаўся пэўны час для дапрацоўкі, і даклад ставіўся ўжо на раённай нарадзе настаўнікаў, а пазней і ў гарадскім метадычным кабінэце. Такім чынам настаўнікі 1-й узорнай школы Кіраўскага раёна станавіліся вядомымі ўсёй маскоўскай педагагічнай грамадскасці.

Але бадай самай труднай напачатку была справа даваць паказальныя ўрокі, на якіх прысутнічалі не толькі настаўнікі і адміністрацыя сваёй школы, але і з раёна дырэктары, завучы, метадысты, а часам і з іншых гарадоў. Чалавек 20 сядзіць на такім уроку і з бланкатамі і з алоўкамі ў руках запісваюць кожнае тваё слова, кожны твой рух. Паспрабуй у такіх умовах спайна весці ўрок!

Памятаю, на першым такім уроку ў мяне так дрыжэлі ногі, што мусіла прыціснуць калені да століка, каб не заўважылі госці і асабліва вучні, як мяне трасе ўсю. Па тэме «Народная творчасць» у 4-м класе праходзілі «Лянок». Крыху ахалануўшы, я не толькі праспявала першы куплет, але і ў рухах паказала, як прытанцоўваюць.

Как мы сеяли, сеяли ленок,
Как сеяли, приговаривали,
Чеботами приколачивали.
С боку на бок поворачивали.
Ты удайся, удайся, ленок,
Ты удайся, мой беленький.

На абмеркаванні гэтага ўрока хтосьці выказаўся, што я спайна, упэўнена вяла ўрок, нават праспявала і пратанцавала.

— Гэта не я, а мае гора спявала і прытопвала, а ў самой душа ў пяткі ўцякала ад страху, — адказала я.

З часам я настолькі прывыкла да такіх урокаў, што не толькі ніякага страху і хвалявання не адчувала, але, наадварот, паяўляўся ўздым, і не раз пры такім уздыме пад натхненнем зусім адступала ад раней складзенага плана, і ўрок праходзіў больш удала.

Аднойчы для паказальнага урока я выбрала сабе тэмай пабудову развітага сказа. Для ўступу напісала кароценькае апавяданне. Прыблізны змест яго наступны.

Злавiлі дзеці птушку-сокала і пасадзілі яго ў клетку. Не мог вольны птах змірыцца з няволяй. Ён біўся аб жалезныя прэнты клеткі, рваў іх кіпцюрамі, грыз дзюбай. Дарэмна! Не разбіць, не разгрызці жалезныя драціны. Змучаны ў бяссiллі, забiўся ў куток клеткі, закрыў свае зоркія вочы і з тугой успамiнаў, як ён вольна ўзлятаў у сiнюю вiсь да самага сонейка, а пасля стралой падаў на сваю здабычу. Доўга так сядзеў сокал, не дакранаючыся да яды, якую яму ставiлі дзеці. Шкада стала дзецям птушкі-сокала, і рашылі выпусціць яго на волю. Вынеслі клетку ў садок і адчынілі дзверцы. Доўга не заўважаў сокал адкрытых дзверцаў. Але вось расплюшчыў свае змучаныя вочы і не паверыў таму, што ўбачыў, думаў, што яму сніцца воля. Зноў яшчэ шырэi адкрыў вочы, доўга ўзiраўся на вольны выхад з клеткі. Паволi пераступаючы змярцвелымi нагамi, падышоў да адкрытых дзверцаў, пастаяў хвiліну. Раптам сокал закрычаў і вылецеў.

Апошні сказ трэ было развiць, дабавiўшы эпітэты, метафары і iнш.

Школьны метадыст Пётр Іванавіч Коласаў, разглядаючы напярэдадні паказальнага ўрока мой план, зрабiў заўвагу:

— Не «закрычал», а надо «Сокол вскрикнул и улетел».

— Пётр Іванавіч, вы сядзелі калі-небудзь у турме?

— Не даводзілася.

— Ну дык вось, калі перад табой расчыняюцца дзверы турмы і цябе выпушчаюць на волю, дык хочацца не ўскрыкнуць «Ах!», а за-кры-чаць ва ўсю паўнату грудзей. Мне гэта вядома, — і я адстаяла дзеяслоў «закрычаў».

Не буду апісваць увесь ход урока, як мы падбіралі «будаўнічы матарыял» — назоўнікі, дзеясловы, эпітэты, метафары — і як з гэтага матарыялу вучні, кожны па-свойму, заканчвалі апавяданне развітым паэтычным словам.

На абмеркаванні ўрока, на якім прысутнічала больш як 20 дырэктараў і завучаў розных школ, мне задалі пытанне, адкуль я ўзяла гэта ўступнае апавяданне, хто аўтар яго. Былі здзіўлены, калі сказала, што сама прыдумала. А некаторыя, як мне здалося, не паверылі. Ледзь стрымалася, каб не сказаць, што самой даводзілася перажываць тое, што і гэтая птушка-сокал. Але Анастасія Дзмітраўна, здаецца, здагадалася.

На нарадзе класных кіраўнікоў паўстала думка арганізаваць інтэрнацыянальны вечар. Пачынаючы з 5-га класа, кожнаму класу даручана было падрыхтаваць праграму з творчасці адной якой-небудзь нацыянальнасці Савецкага Саюза. Я, зразумела, узяла на сябе падрыхтаваць са сваім 6-м класам беларускую праграму. Закіпела праца ва ўсіх старшых класах. Рыхтавалі праграмы рускія, украінцы, беларусы, татары, нават цыганы. Народныя песні, танцы, дэкламацыі. Я зрабіла інсцэніроўку верша Якуба Коласа «На адзіноце», вывучылі тры беларускія народныя песні: «Чаму ж мне не пець», «Слаўны камар» і «Шасток» (з танцам).

Сваё выступленне пачалі з інсцэніроўкі «На адзіноце». Каб надаць сцэне выгляд сялянскай хаты, на задняй сцяне я развесіла сваю даматканую поцілку, раздабылі і павесілі на сярэдзіне карасінавую лямпу, развесілі аўчынкі. Дзеці знайшлі недзе прасніцу з кудзеляй, калаўрот. На бачным краі сцэны я чытала словы аўтара. На тапчане ляжаў хлопчык, а маці за прасніцай з калаўротам. На чыстай беларускай мове маці з сынам вялі дыялог. Пасля інсцэніроўкі спявалі песні і танцавалі «Шастака».

Вечар удаўся на славу! «Прадстаўнікі» ўсіх народаў вельмі ўдала выканалі сваю праграму, але найбольш падабаліся публіцы «беларусы». На вечары прысутнічалі некалькі актараў і рэжысёр ТЮГа (Тэатр юнага глядача). Рэжысёру так спадабалася наша інсцэніроўка, што ён, падышоўшы да мяне, прапанаваў мне перайсці на працу ў ТЮГ.

Апрача нашага выступлення найбольшае ўражанне зрабілі цыганскія танцы.

У пачатку навучальнага 1935 г. я са сваім 6-м класам перайшла ў новапабудаваную 27-ю школу таго самага Кіраўскага раёна.

На раённых настаўніцкіх нарадах не раз выступалі 1-ы сакратар райкама Мікіта Сяргеевіч Хрушчоў і загадчыца гарана Людміла Віктараўна Дубровіна. Кароценькі, у напаўвайскавай форме Хрушчоў пачынаў сваю прамову амаль прыцішаным голасам, разрываючы сказ паўзамі пасля кожнага слова, паволі разыходзіўся аж да крыку. Прамовы яго не рабілі ўражання, хоць і крычаў. Усе выказванні яго былі шаблоннымі, усім вядомымі ісцінамі, часам і недарэчнымі. Але Дубровіна проста зачароўвала слухачоў сваёй гарачай змястоўнай прамовай. Сама прыгожая статная жанчына, яна ўмела запаліць душу настаўнікаў да самаадданай творчай працы. Я шчыра любавалася ёю і лічыла яе ідэалам савецкай жанчыны. Адноўчы пасля яе прамовы я, усхваляваная, падышла да яе і асабіста ёй дала абяцанне працаваць выдатна і прасіла як мага часцей грунтоўна правяраць маю працу. І як жа яна пакрыўдзіла мяне праз якісь час!

У 1937 г. пачалася так званая атэстацыя настаўнікаў, а як пазней аказалася, проста-напроста — чыстка. Кожны настаўнік, які меў дыплом вышэйшай навуковай установы, мусіў прайсці праз атэстацыйную камісію. У пачатку 1937 навучальнага года выклікалі і мяне на камісію. Я з'явілася, як і належыла, з планами ўрокаў, сшыткамі вучняў, журналамі. Аднак увесь гэты багаж быў непатрэбен. Камісія не пацікавілася ні маёй адукацыяй, ні маёй працай у школе і яе вынікамі. Пытанні, якія мне задаваліся, датычылі выключна маёй біяграфіі. Асабліва іх цікавіў час майго побыту за межамі СССР, калі і як я апынулася ў БССР, адкуль з'явілася ў Маскве і г. д. Я расказала ўсю праўду так, як яно было, прасіла праверыць у Міністэрстве замежных спраў, у ГПУ.

Паводле правіл, атэстацыйная камісія павінна не пазней як праз дзень выдаць настаўніку пратакол камісіі з яе пастановай. Але праходзілі тыдні, месяцы, а мне не паведамлялі пастановы камісіі. Нарэшце я звярнулася ў гарана, дамагаючыся пратакола.

*П. Мядзёлка (у цэнтры) з сяброўкамі
Г. Юрашайціс і М. Радзевіч на
Прыватнай жаночай гімназіі
К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер
у Вільні. [1912 г.]*

Паўліна Мядзёлка. Пецяярбург. 1913 г.

Паўліна Мядзёлка. Царыцын. 1917 г.

Паўліна Мядзёлка. Гродна. 1919 г.

Паўліна Мядзёлка. Коўна. 1921 г.

*Сям'я Паўліны Мядзёлкі: бацька
Вінцэнт, маці Францішка і браты
Казімір і Зыгмусь. 1918 г.*

*П. Мядзёлка з удзельнікамі літаратурнага гуртка
Горы-Горацкай сельгасакадэміі: ніжні шэраг – Н. Сапранкоў, М. Ганчарык,
Ю. Гаўрук, А. Вечар; верхні шэраг – М. Дубоўка, У. Прыбыткоўскі,
Я. Герасімовіч, А. Аляксеў. 1929 г.*

Янка Купала

Тамаш Грыб

*Лявон
Вітан-Дубейкаўскі*

*Паўліна Мядзёлка сярод удзельнікаў
мастацкай самадзейнасці Горы-Горацкай сельгасакадэміі.
Уцэнтры — Леаніла Чарняўская-Гарэцкая, Якуб Колас. 1927 г.*

Кляўдыш Дуж-Дузэўскі

*Магдалена Радзівіл у групе
з уніяцкім святаром Іасафатам
Жанам і Лявонам Дубейкаўскім.
1920 г.*

Алесь Бурбіс

Вацлаў Іваноўскі

*Францішка Мядзёлка – маці.
1940-я гг.*

*Вінцэнт Мядзёлка – бацька.
1930-я гг.*

Максім Гарэцкі

Вацлаў Ластоўскі

Антон Луцкевіч

Змітрок Бядуля. На адваротным баку здымка надпіс:

«Ці памятаеш, як будзіла Беларусь шмат гадоў таму назад у нашаніўскую эпоху? Твае мары-летуценні часткова спраўдзіліся ў жыцці. Слава табе, Паўліна, за тваё гераічнае змаганне за лепшы лёс нашага народа, якому ты аддавала і аддаеш усе свае сілы і здольнасці. З. Бядуля. 25/V-25 г. Менск».

П. Мядзёлка і С.Шамардзіна. На адваротным баку здымка надпіс С. Шамардзіной: «Паўлінцы, якая мяне надзвычай зацікавіла, хаця ж я яе лямчэ ня зусім добра ведаю. Але ж спадзяюся, што буду ведаць. 18.02.1927. Менск».

*Канстанцыя Буйло
і Уладзіслава
Францаўна
Луцэвіч. 1945 г.*

*Паўліна Мядзёлка з сёстрамі Янкі
Купалы Марыяй Дамінікаўнай
Аўлачынскай і Леакадзіяй Дамінікаўнай
Раманоўскай, яго пляменніцай Ядвігай
Юльянаўнай Раманоўскай. 19.01.1964 г.*

*Паўліна Мядзёлка і Ларыса Геніюш.
Зэльва. Жнівень 1968 г.*

*П. Мядзёлка з А. Паздзеевай
і невядомым. Масква. [1965 г.]*

*Паўліна Мядзёлка
і Уладзімір Караткевіч.
Мінск, парк Янкі Купалы. [1971 г.]*

Паўліна Мядзёлка. Будслаў. [1958 г.]

Паўліна Мядзёлка. [1967 г.]

— А вы разве не получили? — пытае інспектар. — Распишитесь в получении.

Трымаючы ў левай руцэ ліст пратакола, правай распісваюся. Не паспела я і зірнуць у пратакол, як інспектар, прачытаўшы маё прозвішча, вырвала ў мяне з рукі пратакол і паспешна выкрасліла мой подпіс.

— Вам нельзя давать этого протокола!

На мае здзіўленне і пратэст, на спасылку на правіла яна нічагусенькі не адказала і з папкай пратаколаў выскачыла ў другі пакой. Абураная і прыгнечаная незразумелымі паводзінамі інспектара, я з пустымі рукамі вярнулася ў школу.

У канцы навучальнага года, вясной 1937 г., мяне разам з дырэктарам школы выклікалі ў гарана па справе маёй атэстацыі. Зноў з журналам, планами ўрокаў, сшыткамі ідем у гарана. У кабінете Дубровінай разам з ёй сядзяць яшчэ дзве жанчыны.

— Вам известен протокол аттестационной комиссии? — пытае Дубровіна.

— Восемь месяцев я не могла добиться этого протокола.

— Вот он, — і чытае: — «Паулина Викентьевна Мядёлка родилась в 1893 г. и проживала в Белоруссии (у Заходняй ці ва Усходняй — у пратаколе не сказана). В 1919 г. эмигрировала за границу (адкуль? з Усходняй ці Заходняй Беларусі — не сказана. Выходзіць, што з Савецкай Беларусі эмігравала?). За границей занималась контрреволюционной деятельностью (?). Каким образом очутилась в СССР — неизвестно. (Я ж казала, што была выслана з Латвіі і прыехала легальна з візай Савецкага пасольства ў Рызе.) За контррэвалюцыйную дзейнасць была арыстэтована в 1930 году и выслана в г. Казань. Каким образом оказалась из Казани в Москве — неизвестно...»

Адным словам, шпіёнка, контррэвалюцыянерка, ды і толькі! Аж валасы мае дыбам сталі. Я пачала абвяргаць, тлумачыць, патрабавала праверкі ў адпаведных органах. Аднак мяне няўважна слухалі, перашэптваліся начальніцы. Пасля Дубровіна пачала ўголас чытаць маю аўтабіяграфію. Дайшоўшы да таго месца, дзе я пісала, што ў 1919 г. была арыштавана белапалцамі

пры маёй высылцы з Латвіі ў 1925 г. выдаў мне ў Савецкім пасьольстве грашовую дапамогу, з якім пазней у Менску сустрэлася ў доме Купалы і разам з Янкам, Уладкай і братам Зыгмусем хадзіла да Ульянавых у госці. Рашыла схадзіць да яго ў міністэрства і папрасіць дапамагчы мне ўладкавацца дзе на працу. Калі падышла да яго стала, ён зрабіў выгляд, што не пазнаў мяне, нават не прыпадняўся з крэсла, не адказаў на «дзень добры». Не ўзнямаючы вачэй на мяне, суха сказаў, што нічым не можа мне дапамагчы. Адыходзячы ад яго, я ўспомніла адну гутарку з Янкам Купалам у Менску ў 1927–1928 гг.

На пісьмовым стале ў Янкі стаяла фота гэтага Ульянава, і Янка, паказваючы на яго, сказаў: «Вялікі правакатар». На маё здзіўленае няное запытанне дабавіў:

— Ну а як жа? Перш дапамог Тарашкевічу стварыць Рабоча-сялянскую Грамаду, а пасля памог разграміць яе і пасадзіць Тарашкевіча за краты.

— Дык чаму ты трымаеш на сваім стале яго фота?

— Уладка не дазваляе зняць — ён яшчэ вялікі начальнік, улада!

Але і Ульянаў не ўтрымаўся. З газет пазней даведалася, што ён арыштаваны як вораг народа.

Не ўтрымалася на сваім месцы і загадчыца гарана Людміла Віктараўна Дубровіна. У газеце паявіўся артыкул супроць яе. Нібы яна, дачка царскага палкоўніка, скрыла ад партыі сваё паходжанне. Пэралічаліся ў гэтым артыкуле яшчэ якіясь яе грахі. Праўда, у хуткім часе газета дала адбой: нічым, аказваецца, яна не грэшна, а пацярпела ад несправядлівага паклёпу на яе з боку якогась злоўмысніка. Аднак з пасады ў гарана яе знялі, а на яе месца была прызначана Анастасія Дзмітраўна Сяргеева, былая дырэктар 1-й узорнай школы, у якой я колісь працавала.

Я набралася адвагі пайсці да яе на прыём.

— Знаю, знаю, голубушка, што с тобой нехорошо, несправедливо поступили. У меня есть возможности всё проверить. Через недельку позвони мне.

І вось з другога паўгоддзя 1938 г. мяне паслала гарана на працу ў 156-ю школу Ленінградскага раёна. Запрапанавалі

мне 5-я і 6-я класы. Прагледзеўшы журналы гэтых класаў, я ўсцешылася: праграма па рускай мове і літаратуры пройдзена своечасова, паспяховасць вучняў добрая — па 1–2 двойкі на клас, большасць ацэнак — 4 і 5. Лёгка будзе працаваць. Аднак з першых жа ўрокаў прыйшло горкае расчараванне. Аказалася, што з пройдзенага праграмнага матарыялу вучні нічагусенькі не ведаюць. Першая дыктоўка для праверкі, хаця і лёгкая, дала жудасныя вынікі: па аднэй-дзве тройкі, рэшта — двойкі і адзінкі. Як жа гэта так? Чаму такое разыходжанне з запісамі ў журналах пройдзеных па праграме тэм і ацэнак? Аказалася, што мой папярэднік-настаўнік быў хваравіты чалавек. Не паспее ён пачаць урок, як клас зашуміць, загудзе: «Пачытайце нам казку!» І настаўнік, затыкаючы вушы і балюча зморшчыўшы твар, саступае: «Хорошо, хорошо, я вам почитаю». І цэлы ўрок чытае ім казкі ці якое апавяданне, а ў журнале запісвае належную па праграме тэму і выстаўляе фіктыўныя ацэнкі.

Дысцыпліна ва ўсіх класах ад 3-х да 7-х жудасная. За ўсю сваю педагагічную працу нідзе такога не бачыла. Бывала, хвілін 15–20 пройдзе, а настаўнік не можа пачаць урока: то ўшчыняецца бойка сярод хлопцаў, то раптам адзін ускочыць з нагамі на парту і пачынае танцаваць, то, угледзеўшы праз вакно штосьці цікавае, усе кідаюцца да вакна і падымаюць галдзёж. Адночы падчас урока ўрываецца ў клас якісь падшыванец з 4-га класа і, не зважаючы на настаўніка, выклікае з класа свайго сябрука. А калі я з абурэннем загадала яму пакінуць клас, ён падбег да стала, шпурлянуў на падлогу журнал, чарнілку, а пасля аднэй рукой схапіў мяне за каўнер жакета, а другой размахнуўся, каб ударыць мяне. Я адчула холад у твары, але, як дрэсіроўшчык драпежнікаў, смела глядзела ў вочы нахабніка, так што той усё ж такі не адважыўся ўдарыць і выскачыў з класа. А ў маёй калегі быў такі выпадак. Яна праводзіла дыктоўку. Адзін з найбольш недысцыплінаваных яе вучняў падсеў да другога хлопца, каб ад яго спісваць дыктоўку. Настаўніца запрапанавала яму сесці на сваё месца. Справа была вясной, вокны былі расчынены. Гэты хлопец устаў, падышоў да вакна, вылез праз вакно і стаў на гзымсе, вузкім настолькі, што толькі ступні ног

на ім змяшчаліся (клас быў на 3-м паверсе). Настаўніца струхла ад страху. Каб вучні не зашумелі і не патрывожылі яго — зваліцца ж можа з 3-га паверха! — усіх выправадзіла ў калідор, а сама пачала спакойна і ласкава ўпрошваць свавольніка, каб увайшоў праз вакно ў клас.

— Як звалюся, дык табе дадуць дзесяць год! — з насмешкай адказаў хлопец на яе ўгаворы. Ужо ідзе трэці ўрок, а ён і не думае ўваходзіць у клас. На перапынках вучняў не выпускалі на школьны двор, баючыся, каб той, загледзеўшыся на сяброў, не зваліўся. Ніякія ўгаворы не памагалі. Тады пазванілі начальніку міліцыі, просячы яго дапамогі, каб прыслаў пажарнікаў зняць хлопца са сцяны.

Прыйшоў сам начальнік міліцыі і, стоячы ўнізе, пачаў весці з ім перагаворы. А той, стоячы на гзымсе 3-га паверха і спіной прытуліўшыся да сцяны, раскрыў сваю шырынку і стаў паліваць галаву начальніка. І толькі як скончыліся ўсе ўрокі, усунуўся ў клас і пайшоў дамоў.

Ды што казаць аб настаўніках, якія цярпелі ад такіх хуліганаў, бо выгнаць з класа вучня настаўнік не меў права, выключыць са школы таксама не дазвалялася, калі адзін вучань шпурлянуў вазонам у бок завуча, а другі выкруціў палец самой дырэктарцы школы.

Такое становішча з дысцыплінай было ва многіх школах. У адной школе здарыўся такі выпадак.

Скончыўшы ўрок у 5-м класе, адна пажылая і заслужаная настаўніца затрымалася ў класе, гутарачы з групай вучняў. Адзін з хлопцаў у канцы класа голасна сказаў якуюсь непрыстойнасць. Настаўніца прызвала яго да парадку, зрабіла заўвагу яму. А ён, паклаўшы рукі ў кішэню, праходзячы міма настаўніцы: «Пайшла ты к...» — заборыстым матам адказаў на яе заўвагу. Абураная да глыбіні душы, яна і не памятае, як механічна ўзняла руку і пляснула яму па твары. Выпадак надзвычайны. Настаўніца ўдарыла вучня! І за гэты ўчынак настаўніцу знялі з працы ў школе. А гэтаму вучню — хоць бы што! Загадчык гарана, шкадуючы заслужаную настаўніцу, не ведаў, што яму рабіць і па тэлефоне прасіў парады ў наркама

асветы Пацёмкіна. Наркам выклікаў да сябе гэту настаўніцу, выслухаў яе і загадаў: настаўніцу аднавіць на працы ў гэтай школе, а таго хлопца выключыць са школы без права паступлення ў другую школу. Такая пастанова наркама маланкай разнеслася па ўсіх школах Масквы і зрабіла вялікае ўражанне на вучняў. З таго часу значна паспакайнела ў школах, лягчэй уздыхнулі настаўнікі. Апроч таго, наркам асветы выдаў няпісаны загад, паводле якога ў школах аднаўляўся калісь скасаваны карцар для злосных парушальнікаў дысцыпліны і іншыя раней забароненыя кары. Адразу пасля гэтага школы пачалі нармальна працаваць.

Дзейнічала ў Маскве якаясь злачынная шайка, якая ставіла сабе мэтай дэмаралізаваць школьнікаў. Ім падсоўвалі парнаграфічную літаратуру, 20-гадовыя юнакі заваблівалі падлеткаў у сваю шайку і, правёўшы адпаведную апрацоўку іх, пад пагрозай смерці змушалі іх на злачыння ўчынкі. Такі факт расказаў мне бацька-шахцёр, як трапіў яго сын у трудкалонію. Тое самае здарылася з сынам інспектара райана, камуністкі, ленінскай ардэнаноскі, якая з прычыны сваёй загрузанасці працай — і службовай, і грамадскай — не дагледзела сына (бацька яго загінуў у фінскую вайну).

Аднойчы ў нашу школу прыйшоў адзін палкоўнік, прасіў прыняць сваю дачку, узяць над ёй апеку, бо ён удавец, а яе ўжо захапіла вуліца. Мы яе прынялі, адна наша настаўніца прыняла на сябе клопаты па даглядзе за ёй. Дзяўчынка ў 6-м класе пачала выпраўляцца ў вучобе, адышла ад нягоднай кампаніі. У часе фінскай вайны нашу школу занялі пад казарму, а мы праводзілі заняткі ў суседняй школе ў трэцюю змену. І вось аднаго разу скончыліся заняткі а гадзіне 11-й вечара, усе школьнікі ўжо разышліся, пачалі і мы, настаўнікі, збірацца дахаты. Выходжу я з настаўніцкай і бачу гэту дзяўчынку, дачку палкоўніка, стаіць адна ў калідоры.

— Чаму ж ты дахаты не ідзеш? Чакаеш каго? — пытаю.

— Мяне зараз заб'юць, — глуха адказала яна.

— Хто цябе заб'е?

— Там на дварэ чакаюць мяне. Заб'юць за тое, што я адышла ад іх.

— Пачакай, пойдзеш разам з намі.

Я вярнулася ў настаўніцкую і расказала аб гэтым. Усей грамадой, акружыўшы між сабой сваю падшэфную, мы вышлі са школы. Непадалёк ад дзвярэй стаялі дзве групы юнакоў і дзяўчат, курылі, нават і дзяўчаты курылі. Пабачыўшы нас, пачалі разбягацца. Аднак адну з дзяўчат нам удалося затрымаць. Яна рукамі і нагамі адбівалася, стараючыся вырвацца з нашых рук, нават зубамі баранілася — укусіла руку завуча, але-такі ўцягнулі мы яе ў школу. Камсорг тэй школы, у якой мы часова займаліся, апазнаў гэту дзяўчыну, і мы яе адпусцілі. Але праз яе раскрылі злачынную шайку, і неўзабаве адбыўся над ёй суд.

Скончылася фінская вайна, і мы вярнуліся ў свой школьны будынак на Валакаламскай шашы поруч з МАІ⁴⁰⁶. Мяне прызначылі завучам школы. Адноўчы, праходзячы па калідоры, пачула з аднаго класа дзікі рогат вучняў і істэрычны крык настаўніка. Я ўвайшла ў клас і... аслупянела. Настаўнік, збялелы, узяўшы ўгору абедзве рукі са сціснутымі кулакамі, з непрытомнымі вачыма крычаў да зрыву голасу. Настаўніцкі стол, уся падлога былі засыпаны грашыма — і паперкі ад 1 рубля да 3 рублёў і срэбная драбніца. З маім уваходам смех вучняў адразу заціх, усе ўсталі, а настаўнік усё нема крычаў. Бачачы яго ў такім амаль непрытомным стане, я спакойна папрасіла яго пайсці ў настаўніцкую, каб супакоіўся. Як толькі ён выйшаў, я звярнулася да вучняў з пытаннем, што гэта азначае. І яны расказалі.

Трэба зазначыць, што гэты выкладчык фізікі быў ужо даволі пажылы чалавек і вельмі неахайны меў выгляд: панашанае, выцерае паліто, якое ніколі не знімаў, на шыі, як у Плюшкіна, ці то брудны шалік, ці то панчоха, твар няголены... Гэта ўжо крыху пазней не дапускалі ў клас настаўніка, калі ён прыходзіў у школу непаголены, а тады яшчэ не звярталі на гэта ўвагі.

І вось вучні расказалі. Адноўчы на уроку гэты настаўнік, пахаджваючы па класе, знайшоў на падлозе манетку ў 20 капеек. Падняў, паглядзеў на яе: «О, хтосьці згубіў. Добра, будзе мне на трамвай», — сказаў і сунуў 20 капеек у сваю кішэню. На другі яго ўрок вучні паклалі на жалабку класнай дошкі дзве манеты

па 20 капеек. Як і ў першы раз, настаўнік здзіўлена прамовіўшы: «Опять деньги! Хорошо. На трамвай будет», — паклаў сабе ў кішэню. Перад трэцім яго урокам вучні загадзя змовіліся і... засыпалі яго грашыма.

Хто ж у гэтым вінен? Каго трэба палаяць? І аднаго, і другіх. Вучням я сказала, што нягожа здэкавацца са старога ўжо, змучанага, можа, і згаладалага ў час вайны чалавека, калі, не падумаўшы, ён і зрабіў якуюсь памылку. Яго пашкадаваць трэба, а не здэкавацца. Да званка з урока мы прагутарылі на гэту тэму. Адчула, што вучні зразумелі і раскаяліся, бо без маёй падказкі прышла ў настаўніцкую дэлегацыя ад класа, перапрашаючы настаўніка за свой учынак.

Успамінаецца яшчэ адзін выпадак у 6-м класе, у якім я была класным кіраўніком.

Вучань Ялтуноўскі, сын прафесара МАІ, быў надзвычай ціхі, далікатны, ветлівы хлопчык, вучыўся па ўсіх прадметах на выдатна. Таму і неўзлюбілі яго хлопцы-невучы і найбольш недысцыплінаваныя. Ну, і таўклі яго, білі на кожным перапынку. А ён стаіць, прытуліўшыся да сцяны, і маўкліва церпіць злосныя пабоі. І чым больш я за яго заступалася, чым больш старалася ўтаймаваць раз'юшаных, тым больш жорстка збівалі ціхоню Ялтуноўскага. Я ўжо і не ведала, што рабіць, каб спыніць такія здзекі з беднага, безабароннага хлопца. І нарэшце прыдумала: папрасіла прафесара Ялтуноўскага прыйсці да мяне ў школу.

— Ці расказваў вам сын, як абыходзяцца з ім яго калегі, як б'юць яго няшчадна?

— Не, сын ніколі не скардзіцца ні на кога.

Я сказала прафесару ўсю сітуацыю і што я не бачу іншага выхаду, як той, каб бацька пагутарыў з сынам.

— Вы самі былі калісь хлапчуком і не раз, пэўна, бачылі такія адносіны паміж хлопцамі. Парайце вы яму, каб ён сам сябе абараняў. Хай не церпіць маўкліва пабоі, а дасць здачы так, каб у другі раз той не сунуўся да яго. Мне, як педагогу, нягожа даваць яму такую парадку, а вам, бацьку, гэта зручней зрабіць.

У наступны дзень, падчас вялікай перамены, прыбгае ў настаўніцкую адзін з хлопцоў і крычыць:

— Паўліна Вікенцьеўна, Ялтуноўскі пабіў Ягорава!

Я быццам не чую. Праз хвіліну ляціць другі:

— Паўліна Вікенцьеўна, Ялтуноўскі так ударыў Ягорава, што ў яго кроў з носа палілася.

Я таксама не звяртаю ўвагі і не бягу ратаваць Ягорава. І што б вы думалі? З гэтага дня перасталі хлопцы таўчы Ялтуноўскага, а з часам і пасябравалі з ім. Не ведаю, ці з пункту гледжання педагогікі добры ці дрэнны такі метад, але вынікі аказаліся добрымі.

У 6-м класе праходзілі мы «Песню про купца Калашникова» Лермантава. І вось аднойчы, увайшоўшы ў клас, бачу на дошцы размашыстым почыркам напісана: «Ой ты гой еси, Паулина Викентьевна!». Клас насцярожана сочыць за мной, як я буду рэагаваць на гэта. Я прачытала, усміхнулася:

— Ну, а далей што? Чаму ж далей не напісалі? А ну, напішыце «Песню про Паулину Викентьевну». Цікава, як вы прадоўжыце.

— А што ж, і праўда, напішам! — заахваціліся, загаманілі. Выбралі творчую трупку з трох найбольш здольных, праз якісь час яшчэ двое далучыліся, і праз тыдзень у сценгазеце паявілася:

«Песня про Полину Викентьевну,
про её любимых отличников
да про лодырей буйных молодцев»

Ой ты гой еси, Полина Викентьевна!
Про тебя нашу песню сложили мы,
Про твоих любимых отличников
Да про лодырей буйных молодцев.
Мы сложили её на старинный лад,
А читать будем под всеобщий смех.

Не сияет на небе солнце красное,
Не любятся им тучки синие;
За столом сидит за учительским,

Сидит грозная Полина Викентьевна.
Позади её черна досочка,
Супротив её сидят чинно в ряд
Красны девушки, добры молодцы,
Перед нею раскрыт да журналище.
Начинает урок во славу школьную,
В удовольствие одним, во печаль другим.
Вот она задаёт вопрос по грамматике.
Много рук взвилось — отвечать хотят...
И выходит вперёд отвечать урок
Наш ударник Столов, буйный молодец
(Он прославился своим удалством:
Прочность столика в классе пробуя,
Он так стукнул по нём удалой ногой,
Что учительский стол на три четверти
Разломал-разбил на утеху друзей).
Начинает рассказ. Ох, как он говорит!..
Слово Гоголю предоставим мы,
Ибо наши слова слишком бледные.

«Иван Иванович имеет необыкновенный дар говорить чрезвычайно приятно. Господи, как он говорит! Это ощущение можно сравнить только с тем, когда у вас ищут в голове или потихоньку проводят пальцами по вашей пятке. Слушаешь, слушаешь и голову повесишь. Приятно. Чрезвычайно приятно. Как сон после купания».

(Гоголь)

Без запиночки отвечает все
И по русскому числится он отличником.

Вот идёт второй добрый молодец
Ко доске ко чёрненькой отвечать урок.
Из-под куртки из-под бархатной
Чуть повыше брюк опустившихся
Торчит скомканный да сорочки клоч.

Подпершия в бок рукой правою,
Запахивает другой он сорочку в штаны.
Ожидает вопроса от учителя.
Трижды задан был по уроку вопрос.
И услышав то, добрый молодец
Побледнел в лице, как осенний снег,
Бойки очи его затуманились,
Между сильных плеч пробежал мороз,
На раскрытых устах слово замерло...
— Ставьте «плохо» мне, не учил урок...
— Однак с места ты говорить горазд.
Жаль, что без толку часто мелешь вздор
И мешаешь нам объяснять урок.
Не к тебе ль подходят слова Гоголя.
Как контраст речи Ивана Ивановича —
С небольшим нашим добавлением:

«Иван Никифорович, напротив,
больше молчит (отвечая урок), но
зато, если влепит словцо (во время
объяснения), то держись только:
Отбреет пуще тупой бритвы».

(по Гоголю)

Вот и третий идёт отвечать урок.
Он подходит к столу да вразвалочку,
В дужку согнутый. Торопливый шаг.
В штанах лыжных заплетается.
Вот беспомощно лепетать начал.
Голос тоненький прерывается,
Комариный писк еле слышится.

Вдруг замолк совсем...
Опустил он в землю очи ясные.
Опустил головушку на худую грудь.
И понятно всем, дело ясное:
В ковше знания не мочил он губ,
Заглянуть в книгу недосуг было.

Вот нахмурилась свет-Викентьевна,
Навела свои очи зоркие,
Словно ястреб выглянула с высоты небес
На молодого голубя сизокрылого.
Вот промолвила слово грозное
К этим молодцам незадачливым:
— Гей вы, добры наши молодцы,
Аль вы думу затаили нечестивую?
Али славы класса вашего не желаете?
Аль учёба честная вам прискучила?
Вы ведь с классами соревнуетесь.
Место первое вы должны занять.
Перваки в сводке все ведь радуются,
Что смелей им гулять со товарищи.
А которы тянут вниз свой класс,
Тех презрением клеймят да насмешками.
Неприлично же вам, добрым молодцам,
Подводить свой класс под насмешки злы.
А из роду-то вы ведь трудящих
И семьёю вскормлены все советскою.

Отвечает так костюм лыжный нам:
— Гей ты гой еси, Полина Викентьевна!
Не кори ты меня, недостойного;
Сердца жаркого не утолить книгою.
Дум о девушках не прогнать никак.
Ходят плавно они, будто лебедушки,
Смотрят сладко, как голубушки,

Молвят слово — соловей поёт.
Как не вижу их, я и сам не свой.
Книга за руки не цепляется,
Урок в классе тож мне на ум нейдёт.
Отпусти ты меня с миром до дому
На гулянье на вольное, на раздольное!
Не отпустишь добром — я и сам уйду⁴⁰⁷.

И сказала, смеясь, Полина Викентьевна:
— Ну, мой друг дорогой, я твоей беде,

Твоему горю пособить постараюся.
Во возьми дневничок свой с отметками,

Возьми паспорт ещё, на года посмотри,
Взвесь, продумай все крепкой думою.
До каких же лет тебе сиднем сидеть,
Тяжким грузом быть школе, матери?
Как возьмёшься за ум, за учебники —
Все мы радостью на тебя не нарадуемся.
Не одумаешься — не прогневайся:
Пред учкомом ты накрусеешься,
С дневником в роно прогуляешься.

Ай, ребята, пойте, только гусли стройте,
Ай, ребята, смейтесь — дело разумеите-с.
Уж потешьте вы добрых родителей
И своего классного руководителя.

Вясной 1947 г. памёр мой бацька ў Будславе. Мама засталася адна. Забраць яе к сабе ў Маскву я не магла — не мела сваёй жылплошчы, проста занядбала паклапаціцца аб гэтым. Жыла з прыяцелькай⁴⁰⁸ у невялічкім пакойчыку ў 13 1/2 кв. м. камунальнай кватэры. Памясціць матку ў каменны мяшок, яе, якая ўсё жыццё свае правяла на вёсцы ў працы на агародзе, каля хатняй гаспадаркі, — гэта значыць скараціць яе жыццё. Ды і не прывыкла б яна ў такім веку да гарадскога жыцця. Трэ было мне пераязджаць у родны кут, каб дагледзець матку на старасці год. Аднак і боязна было, каб горшай бяды не нарабіць ёй сваім пераездам. Адведваючы год таму назад бацькоў, бачыла, што там не вельмі спрыяльная атмасфера для мяне. Культаяўскія парадкі ў Будславе моцна адчуваліся. Сёй-той ведаў там, што я ў 1930 г. была арыштавана і выслана ў Казань. Яшчэ не забыліся пра так званую нацдэмаўшчыну. І калі што-небудзь зноў са мной там здарыцца, матка не перажыве гэтага або з торбай за плячыма пойдзе па вёсках жабраваць. Трэба з кім параіцца.

Якраз у гэтым часе адбывалася сесія Вярхоўнага Савета СССР у Маскве. Я ведала, што Якуб Колас з'яўляецца дэпутатам

Вярхоўнага Савета і павінен быць у Маскве. Пазваніла ў Саюз пісьменнікаў з запытаннем, ці не ведаюць, дзе спыніўся Якуб Колас. Доўга распытваліся, хто я, па якой справе хачу яго пабачыць. Я зманіла, што хачу пагутарыць з ім пра літаратурныя справы. Нарэшце назвалі мне гасцініцу і нумар яго тэлефона.

Званю яму, прашу прыняць мяне па важнай для мяне асабістай справе.

— Прыходзьце заўтра, — адказвае.

— А якой гадзіне, каб часам не перашкодзіць вам?

— Раніцай у 10 гадзін.

Пунктуальна ў 10 гадзін стукаю ў дзверы нумара.

— Войдите!

Уваходжу. Колас ляжыць у ложку ў касцюме, пры гальштуку. Твар чырвоны, азызлы. Не падымаючыся, працягвае мне для прывітання два пальцы.

— Вы хворы, дзядзька Колас? — пытаю.

— А так, крыху нездаровіцца, — адказвае і не просіць мяне прысесці, а мне неяк няёмка, стоячы ля ложка, гаварыць. Я акінула вокам пакой, шукаючы крэсла, і ўбачыла на стале недапітыя і пустыя бутэлькі ад гарэлкі і віна, талеркі з недаедкамі.

«Вось яно што! — падумала. — Калі ж ты паспеў налэхтацца? Ці яшчэ з учарашняга вечара “хвароба” не прайшла, ці ўжо з раніцы “падмацаваўся”? А ты ж, калі мы часта сустракаліся ў доме Янкі Купалы, і да губы не падносіў чаркі...»

Я расказала пра свой клопат.

— Вы ж, дзядзька Колас, лепш за мяне ведаеце, якая цяпер атмасфера ў былой Заходняй Беларусі, ведаеце і мой жыццёвы цяжкі шлях. Дык парайце, ці варта мне туды пераязджаць, каб матцы большага гора сабой не прынесці.

— Вы напішыце мне пра гэта як дэпутату Вярхоўнага Савета, а я ўжо з Мінска прышлю вам адказ.

— Я прыйшла да вас не як да дэпутата Вярхоўнага Савета, а як да чалавека, да старэйшага сябра і прашу параіць мне проста па-чалавечы.

— Дык я ж вам кажу, напішыце мне як да дэпутата, і я прышлю вам адказ.

У гэты час, пастукаўшы ў дзверы, увайшла пакаёўка прыбіраць са стала. Пры яе ўваходзе Колас паспешна ўскочыў з ложка. Праз хвіліну звяртаецца да яе:

— Мне трэба заказаць снеданне.

— Слушаю вас, — выцягвае з-за пояса блакноцік і аловак, каб запісаць заказ.

Колас зірнуў на мяне і зноў, павярнуўшыся да пакаёўкі, даволі голасна павядоміў:

— Ко мне придёт товарищ Городецкий.

Я зразумела, што пакаёўцы не абавязкова паведамляць, каго ён збіраецца частаваць, а было гэта сказана больш да мяне, каб я, барані бог, не падумала, што ён хоча мяне пачаставаць снеданнем.

— А впрочем... Я сам спущусь вниз и закажу там, — выйшаў з няёмкага становішча.

Гаварыць больш ні аб чым мне ўжо не хацелася. Кіўнуўшы злёгка галавой на адвітанне, я выйшла з нумара. Зачыніўшы за сабой дзверы, я плюнула ў іх бок. Ні пісаць табе, пане дэпутат, ні звяртацца больш да Якуба Коласа ніколі не буду!

Я ўсё ж рашыла вярнуцца на бацькаўшчыну, да маткі. Яшчэ ў мінулую зіму я намовіла Нэню — Ніну Канстанцінаўну Навіцкую, былога дацэнта кафедры біялогіі Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі, пераехаць у Будслаў. Яна пасялілася ў хаце маіх бацькоў і хутка пачала працаваць у Будслаўскай сярэдняй школе. Яна і дапамагла маёй маці пахаваць бацьку.

Летам 1947 г. у часе канікул я пераехала ў Будслаў. Праз Маладзечненскае аблана атрымала назначэнне ў Будслаўскую сярэдняю школу як выкладчыца мовы і літаратуры. У жніўні паехала ў Крывічы на раённую педагагічную нараду. Доклады і выступленні былі пераважна на рускай мове. Загадчык рана запрапанаваў і мне выступіць.

— А на якой мове мне выступаць? — пытаю.

— Калі можаце, гаварыце па-беларуску.

Ну, вядома ж, магу. Але пра што мне гаварыць, калі я тут новы чалавек, не ведаю ні людзей, ні ўмоў працы? Я ўжо не памятаю, пра што я гаварыла, але ў перапынку падышла да

мяне адна настаўніца і пераказала пачутую гутарку інспектара Наркамасветы з Менска, пажылой ужо жанчыны: «Відаць, культурная і вопытная настаўніца, — сказала яна пра мяне, — шкада толькі, што закапаная — працавала з немцамі ў гады вайны».

Я тут жа падышла да інспектара.

— Вам хтосьці сказаў, што я ў гады вайны працавала з немцамі-фашыстамі. Вось паглядзіце мой маскоўскі пашпарт. Прапісана ў Маскве ў 1932 г., а выпісана ў звязку з пераездам на бацькаўшчыну ў 1947 г. Усе гэтыя гады я бязвыезна пра жыла ў Маскве. А вось яшчэ адзін доказ, — вымаю з партфеля пудэлачка, — медаль «За доблестный труд в годы Отечественной войны».

— Ну, подумайте! — здзіўлена сказала. — Почему мне сказали, что вы переводчицей были у немцев?

Гэта была яшчэ першая ластаўка ўсялякіх інсінуацый супроць мяне, якія сыпаліся на маю галаву ў першыя гады працы ў Будславе.

Што сабой ўяўляла насельніцтва Будслава і навакольных вёсак? Трэба ведаць, што Будслаў знаходзіўся ў Заходняй Беларусі, 20 гадоў пад панска-польскім прыгнётам. У самым мястэчку стаяў вайсковы гарнізон. Шмат хто з афіцэраў і падафіцэраў пажаніліся з мясцовымі дзяўчатамі і пасля дэмабілізацыі асядалі тут. Край Заходняй Беларусі паланізаваўся. Праўда, была ў гэты час і тут група беларускіх патрыётаў. Не зважаючы на вялікія перашкоды з боку польскай улады, усё ж быў арганізаваны хор і драмгурток, ставіліся беларускія п'есы, спявалі беларускія народныя песні. У часе нямецкай акупацыі ў Будславе змяшчаўся нямецкі гарнізон, які, як і палякі, старанна праводзіў антысавецкую агітацыю, дэмаралізаваў, дэнацыяналізаваў насельніцтва. У часе Вялікай Айчыннай вайны тут апрача праўдзівых савецкіх партызан гойсалі шматлікія банды, якія пад выглядам партызан рабавалі, здзекаваліся з народа. Самі немцы стваралі такія банды, каб выклікаць у насельніцтва нянавісьць да партызан. І не дзіва, што ў першыя гады пасля вайны мне часта даводзілася чуць слова «партызан» як самую ганебную лаянку. А ў 1946 г. пачалася вярбоўка мяс-

цовых жыхароў у заходнія землі Польшчы, з якіх павыганялі немцаў. Самі палякі не хацелі, мо баяліся займаць пакінутыя немцамі землі, а нашы, адны ўцякаючы ад «Саветаў», другія спакусіўшыся на дармавую зямлю, на дабротныя забудаванні з усім сельскагаспадарчым абсталяваннем, мэблямі і нават пасудкам, выязджалі цэлымі эшалонамі. Павыязджалі і тыя беларускія «патрыёты», якія яшчэ пры польскай акупацыі тут былі. Вакуум пачалі запаўняць людзі з усходу, якіх тыя, што засталіся тут, называлі з непрыязню «восточнікамі».

Савецкім газетам не давяралі. І ў гэтым шмат віны было і нашых журналістаў. Яшчэ ў 1946 г., калі я пры жыцці бацькі прыязджала ў Будслаў, зайшла ў мяне неяк гутарка пра весткі, якія я вычытала з газеты «Правда»⁴⁰⁹.

— Эт, слухай ты гэтых газет!.. — сказаў бацька.

— Ну, як жа не слухаць, як не верыць? — здзіўлена пытаю.

— На, вось паглядзі, якую праўду пішуць, — падае мне, выняўшы з шуфлядкі, раённую газету. Чытаю невялічкі допіс пра тое, што пасля вайны вёска Палессе цалкам адбудавалася, — «дамы кірпічныя, стрэхі чарапічныя»... і г. д.

— А цяпер паглядзі на наша Палессе, — паказвае бацька на вакно, з якога за рэчкай відаць была ўшчэнт спаленая вёска, — бачыш? Толькі адзін драўляны дом быў узведзены амаль да крокваў, а другі толькі зруб закладзены.

Я збянтэжылася. Але праз хвіліну кажу:

— Тата, дык жа на Беларусі амаль у кожным раёне ёсць вёскі з назвай «Палессе». Гэта не пра наша Палессе пішуць. Магчыма, дзе і сапраўды нейкае Палессе адбудавана.

— Што ты мне галаву дурыш? Паглядзі на подпіс — гэта ж прозвішча нашага старшыні сельсавета.

На гэта я не ведала, што адказаць.

Праз якісь час у адным з нумароў абласной газеты (на жаль, не захаваўся гэты нумар) цэлая старонка была прысвечана Будславу. Але што ні допіс, што ні фота — усё няпраўда. Вось адно фота з подпісам «Вучні Будслаўскай школы, выдатнікі, выходзяць са школы». На фота група сямікласнікаў. Але ва ўсёй школе ў нас не было ніводнага выдатніка.

Другое фота. За сталом сядзіць уся сям'я Галавачоў. Вусны ўсіх расцягнуты ў радаснай усмешцы. Перад сталом стаіць старшая дачка з раскрытым у руках тоўстым сшыткам. Подпіс: «Ляля Галавач паказвае бацькам свой дзённік з пяцёркамі». А гэта дзяўчына мела за чвэрць года некалькі дзоек і па паводзінах тройку, а дзённікаў у школе яшчэ ніхто не меў.

І вось аднойчы я праводжу ў класе пасля ўрокаў палітінфармацыю. Хтосьці з вучняў пытае:

— А скуль гэта ўсё вы ведаеце, Паўліна Вікенцьеўна?

— Як гэта скуль? З газет, вядома. Трэба газеты чытаць.

— Дык вось жа газета, — вымае з-пад парты разгорнутую старонку абласной газеты з дэзынфармацыяй пра Будслаў. Клас грымнуў смехам. Газета пайшла з рук у рукі. — Гляньце, вось «отличница» Ляля Галавач! — і зноў смех.

Можна ўявіць сабе маё становішча...

Іншым разам зноў у раённай газеце паявіўся допіс пра тое, што піянеры Будслаўскай сямігадовай школы высадзілі фруктовымі дрэўцамі ўсю дарогу ад Палесся ў бок Крывіч. Школьнікі даглядаюць пасадкі дрэўцаў. Подпіс пад допісам «С. Паўлаў». Усе ж ведалі — і настаўнікі, і жыхары Палесся, — што ніводзін піянер не пасадзіў ніводнага дрэўца. Голая брахня! Узбураная да глыбіні душы, я з газетай у руках напусцілася на дырэктара школы Паўлава, гораचा пратэстуючы супроць такой брахні ў газеце, называючы гэта шкодніцтвам, дапамогай антысавецкай прапагандзе. Дырэктар Паўлаў выслухаў мяне з іранічнай усмешкай і, смеючыся, сказаў:

— Дык тут жа подпіс «С. Паўлаў», а я П. Паўлаў, — і ўсё.

Я не магла сцярапець гэтага і напісала ў абкам партыі аб шкоднасці такой брахні ў газетах. Памагло! Больш не паяўляліся ў газетах такія хлусліва-хвалебныя допісы.

Хто ж такі Паўлаў? Былы партызан. Пасля вайны яго вылучылі на пасаду інспектара Наркамасветы БССР. Праз якісь час накіравалі яго інспектарам аблана, адтуль хутка скінулі ў інспектуру райана, а неўзабаве — на дырэктара Будслаўскай сямігодкі. Чалавек малакультурны, малапісьменны: на аднэй старонцы сшытка ўмудраўся зрабіць 15 памылак.

Пачалася падрыхтоўка да выбараў у мясцовыя саветы. Па нашай вуліцы вылучылі кандыдатам ў дэпутаты Будслаўскага сельсавета мяне. Якраз у суботу, напярэдадні выбараў, я выпадкова даведалася, што сабіраюць сход выбаршчыкаў па нашай вуліцы. Асабіста мне ніхто не паведаміў пра гэты сход, аднак я пайшла. У суседняй хаце ўжо чакаў Паўлаў і фізрук школы... выбаршчыкаў, якія не вельмі спяшаліся сабірацца. Я спыталася ў Паўлава, з якой прычыны збіраецца сход.

— Трэба правесці адну гутарку, — адказвае Паўлаў. — Калі вам няма часу ці нездаровіцца, можаце ісці дахаты.

«О, не! — думаю сабе. — Тут нешта нейкае, што хочучь скрыць ад мяне».

Нарэшце сабралася пэўная колькасць выбаршчыкаў, і Паўлаў адкрыў сход.

— Нам трэба выбраць кандыдата ў дэпутаты сельскага савета.

Людзі заварушыліся, пачалі між сабой здзіўлена пераглядацца.

— Дык мы жа даўно ўжо выбралі Паўліну Вікенцьеўну, — азваўся адзін. Сэрца маё затахтала, пачуўшы нешта нядобрае.

— Паўліна Вікенцьеўна не можа быць кандыдатам у дэпутаты, таму што яна з'яўляецца сакратаром акругі па выбарах у абласны савет.

Я добра ведала палажэнне аб выбарах, згодна якому я, будучы сакратаром акругі па выбарах у абласны савет, не магла вылучацца кандыдатам у абласны савет, але ніхто не пазбаўляў мяне права быць вылучанай кандыдатам у сельскі савет. Аднак выкрываць гэты фальш я не захацела, ведаючы, што тут іншая прычына. Паўлаў запрапанаваў вылучыць кандыдатам у дэпутаты сельсавета гэтага фізрука, вядомага дурня і горкага п'яніцу. Усе ў недаўменні маўкліва прагаласавалі і ў прыгнечаным настроі разышліся. Не так было б крыўдна, каб хоць знайшлі разумнейшага, больш вартага кандыдата, як гэты фізрук, раз ужо я непрыгодна.

Аднойчы пасля шостага ўрока Паўлаў, спаткаўшы мяне пры выхадзе з класа, прапануе зайсці ў яго кабінет, дзе чакае мяне хтосьці з райкама партыі. Заходжу туды. Разваліўшыся нядбайна ў плячэных крэслах, сядзяць сакратар райкама па

прапагандзе і агітацыі Краўчынскі і другі, незнаёмы мне. На маё прывітанне ніхто з іх не адказаў.

— Мы прыехалі, каб з вамі «побеседовать».

— Калі ласка, — адказваю і аглядаюся, дзе б прысесці. — Во, — кажу далей, — у кабінеце дырэктара і прысесці няма на чым.

Няўжо мне стаяць перад імі навывсяжку з журналам і сшыткамі ў руках? Адчыніла дзверы ў калідор і, убачыўшы там аднаго вучня, папрасіла прынесці з настаўніцкай табурэцік. Заўважыла, што начальству не спадабалася мая незалежнасць. Пачаліся пытанні:

— Якія газеты выпісваеце?

Я адказала, што выпісваю 6 газет і часопісаў.

— І вы іх чытаеце?

— Выбачайце, але на пэўны свой ужытак гэта для мяне замнога.

— Хто такі Сталін?

Я не магла стрымаць усмешкі.

— Я такое пытанне задаю сваім вучням і здзіўлюся, што вы пра гэты пытаеце ў настаўнікаў.

— А бывае, што і настаўнікі не могуць на гэта адказаць правільна.

— Калі так, то гэта не робіць гонару ні райана, ні вам.

— Як вы павышаеце свой палітычны ўзровень?

— У маскоўскіх школах, як звычайна, вивучалі гісторыю ленінізму пры маскоўскім ДOME вучыцеля. Скончыла 2-і курс, але з пачатку вайны заняткі перарваліся, і я не закончыла ўніверсітэта.

— Вы вучыліся ў універсітэце марксізму-ленінізму? — здзіўлена пытаюць. — Ну, дык скажыце што аб Феербаху. Зрэшты, не трэба пра Феербаха, а пра Гегеля. Што гэта ў яго было за такое «рацыянальнае зярно»?

Пра Гегеля я добра ведала і адказала на пытанне.

Пасля сыпаліся пытанні, у якім годзе былі якія з'езды партыі.

— Даруйце, але ў мяне крыху аслабела памяць на даты, пры гэтым пасля шасці ўрокаў галава стамілася, і я магу памыліцца. Давайце больш істотныя пытанні.

Як пазней я сябе праверыла, я два разы памыллілася ў датах на 2–3 гады.

А праз пару дзён у раённай газеце Краўчынскі змясціў допіс пра гутарку са мной. У допісе сказана, што я ніякіх газет не чытаю, не павышаю сваёй палітычнай адукацыі, не вяду з вучнямі антырэлігійнай прапаганды, «бо, відаць, сама нядаўна перастала хадзіць у касцёл». (Паміж іншым, падчас гэтай гутаркі са мной ні слова не было аб антырэлігійнай прапагандзе.)

Дырэктар Паўлаў і завуч Фрыд нахапалі сабе па 30–32 гадзіны ўрокаў на тыдзень, і ім не хапала часу кантраляваць працу настаўнікаў. І вось аднаго разу наганяе мяне Фрыд у калідоры, адводзіць далей ад людскога вуха і шэпча:

— Нас змушаюць наведваць урокі настаўнікаў, а вы ж самі ведаеце, якая ў нас саміх нагрузка — няма калі сядзець на ўроках другіх. Дык я вас папрашу: дайце мне 3–4 тэмы вашых урокаў і хоць кароценькі план да іх, а я напішу добры водзыў аб вашых ўроках.

— Генадзі Майсеевіч, дзверы таго класа, у якім я вяду урок, для вас заўсёды адкрытыя. Прыходзьце, слухайце і давайце ацэнку маіх урокаў, на якую яны заслужылі. А ліпавай ацэнкі, хоць і найлепшай, я не хачу, — і я адмовілася ад такой прапановы.

Гэта было ў першае паўгоддзе маёй працы ў будслаўскай школе. У час зімовай раённай канферэнцыі настаўнікаў мне моцна заняджылася. Вярнуліся з канферэнцыі настаўнікі, пачаліся заняткі ў школе. Я пачала пытацца, што цікавага было на канферэнцыі, якія даклады, выступленні. Заўважыла, што настаўнікі пачалі між сабой пераглядвацца, падаваць адзін аднаму якіясь знакі і, хаваючы ад мяне вочы, мямлілі нехаця:

— Ат, нічога цікавага. Як заўсёды: адных хваляць, другіх ганяць.

Бачу выразна, што яны нешта тояць перада мной. Аднак у наступны дзень адна настаўніца расказала пра выступленне Фрыда. Змест яго выступлення прыблізна такі:

«Нам панасылалі ў школу старух — Навіцкую і Мядзёлку. Яны толькі дарма дзяржаўныя грошы атрымліваюць. Што з таго, што ў Мядзёлкі вялікі вопыт? Яна ці не можа, ці не хоча

выкарыстаць свой вопыт, бо на яе уроках пануе нуда, вучні спяць і нічога не ведаюць».

(А ён жа ні разочку не пабываў на маіх уроках.) У раённай газеце паявіўся рэпартаж аб канферэнцыі і скарочаны змест выступлення Фрыда з ганьбаваннем майго імя.

Я зусім пала духам. Бачыла, што ўсе яны паставілі сабе мэтай біць мяне, пакуль зусім не даб'юць. Ніна Канстанцінаўна параіла мне забраць з сабой усе характарыстыкі з маскоўскіх школ і паехаць у райкам партыі. Я так і зрабіла.

Прыняў мяне 2-і сакратар райкама тав. Кобыш. Я расказала яму пра выступленне Фрыда на канферэнцыі, паказала свае характарыстыкі.

— Як гэта магло здарыцца, што ў Маскве я лічылася «отличницей» сярод настаўнікаў, рабіла даклады ў гарадскім метадакабінеце, дзе былі выстаўлены і мае работы, і маіх вучняў, а праз паўгода ў Будславе я раптам дэкваліфікавалася і зрабілася нікуды не годнай настаўніцай? Я прашу і патрабую назначыць аўтарытэтную камісію, якая б усебакова праверыла маю працу ў школе.

Сакратар уважна прачытаў усе характарыстыкі, здзіўлена пахістаў галавой і абяцаў прыслаць камісію.

Тры дні камісія правярала планы маіх урокаў, сшыткі вучняў, метадычныя даклады, якія рабіла я ў Маскве, самаробныя табліцы, графікі, пабывалі на маіх уроках. У канцы на педсавеце сказалі:

— У такіх настаўнікаў, як Навіцкая і Мядзёлка, вы павінны вучыцца, а не кляваць іх.

З таго часу я пачала рабіць даклады па метадычных пытаннях на раённых сходах настаўнікаў, пасля мяне выклікалі на абласны сход і нарэшце вылучылі мяне з дакладам у навукова-даследчы інстытут у Менску. Пасля гэтага перасталі ганьбіць мяне як настаўніка, але цяпер зайшлі з другога боку цкаваць мяне. Ну, але пра гэта пазней скажу.

З першых дзён сваёй працы ў Будславе я пазнаёмілася з мясцовай моладзю і пабачыла, што можна арганізаваць харавы і драматычны гурток. Пачала вербаваць у харавы гурток.

— У нас ёсць арганісты пры касцёле, — кажа мне адзін хлопц, — ён можа кіраваць хорам.

— Ну, можа, я і не горш за яго змагу гэта рабіць.

Пачала падбіраць галасы, праводзіць спеўкі. Але дзе? Клуб з добрай залаю і сцэнай быў заўсёды на замку. Загадчык клуба быў нейкі малады хлопц, п'яніца і мне не давяраў. Прытым у клубе не было ніякага музычнага інструмента. Прыходзілася сабіраць харыстаў у сваёй хаце, дзе знаходзілася піяніна майго бацькі. Для асвятлення падчас спевак купляла ў спекулянтаў карасіну для лямпы на свае грошы, а сшыткі правярала пры капціцы. (Настаўнікам выдавалі па 2 літры карасіны на месяц, і то неакуратна.) Сабіраліся харысты ў 9—10 гадзін вечара і разыходзіліся ў 12-й гадзіне ночы. Пасля спевак у хаце поўна смецця — лускі сланечнікаў, гароху, пяску... Мы з мамай адчынялі вокны і прыбіралі ў хаце. Адначасова пачала рэпетыцыі «Паўлінкі», і праз якісь час зрабілі пастаноўку ў клубе «Паўлінкі» і праспявалі хорам некалькі песень.

Як пачала наладжвацца праца з хорам, я сказала харыстам, што калі яны будуць акуратна хадзіць на спеўкі, то я ручаюся за два гады вывесці іх на Рэспубліканскі агляд самадзейнасці. А выйшла так, што мы туды трапілі праз паўгода.

Аднойчы падчас спеўкі зайшоў у маю хату дырэктар абласнога Дома народнай творчасці тав. Каган. Ціхенька седзячы, праслухаў усе нашы песні, а ў канцы сказаў, каб мы рыхтаваліся на абласны агляд. Неяк у канцы восені 1948 года нас выклікалі на абласны агляд самадзейнасці ў Маладзечна. А тут якраз падаспела вяселле: жанілася адна пара нашых харыстаў. Два дні і дзве ночы п'юць, гуляюць, а на трэцюю ноч выязджаем пездам. У хлопцаў у кожнай кішэні па бутэльцы. У вагоне працягваюць піць-гуляць. Я сяджу ля вакна ні жывая ні мёртвая. Утаймаваць іх не магу. Як жа яны спяваць будуць трое сутак без сну, з прапітымі глоткамі? Аж узмалілася да памяці бацькі: «Татачка родненькі, каб ты жыў, паспачуваў бы мне, бо і ты ж калісь вёў свой хор».

Прыехалі ў Дом народнай творчасці ў 9 гадзін раніцы. На сцяне вісіць расклад выступленняў на гэты дзень. Гляджу —

Крывіцкі раён⁴¹⁰ (гэта мы) на апошнім 7-м месцы. Крыху лягчэй стала на душы: значыцца, выступаць будзем не раней вечара. За гэты час дадуць жа нейкі прытулак маім спевакам, адаспяцца, працверазяцца і, можа, як і праспяваюць не найгорш.

Тым часам у кабінэце дырэктара даведаліся, што мы прыехалі, і адтуль данеслася голасна каманда: «Будслаў, на сцэну!». Спалоханая, убягаю ў кабінет.

— Злітуйцеся, мы не можам адразу з дарогі выступаць: ноч правялі без сну. Трэба харыстам адпачыць.

(Я ўжо не прызнаюся, што тры ночы яны не спалі ды і перапітыя.)

— Нічога не паробіш, — адказваюць, — вы першыя прыехалі, першыя і выступаіце. Нам няма часу другіх чакаць.

Як ні баранілася, нічога не памагло.

— Дык ці ёсць у вас кансультант па хоры? — пытаю. — Ці падрыхтавана сцэна, падстаўкі?

Пазвалі кансультанта.

— Павал Осіпавіч, знаёмцеся: кіраўнік Будслаўскага хору. Падыходзе высокі худы мужчына, цалуе мяне ў руку.

— Паўлінка? — пытае, заглядваючы ў вочы. — Ну, як жа вашы татка і мамка гадуюцца? Дзе Казюк, Стась?

Баццохны мае! Усю маю блізкую радню ведае, а я яго не ведаю. Хто ж ён такі? Аказваецца, гэта кампазітар Павал Каруза родам з Ваўкалата. Памятаю, як ён, хлапчук гадоў 8, прыезджаў да нас у Глыбокае са сваім бацькам. З таго часу я яго не сустракала, але ведала ад мамы, што адзін сын старога Карузы скончыў Варшаўскую кансерваторыю, пазней быў выбраны ад беларусаў паслом у польскі Сойм, а ў газетах паявілася карыкатура: Павал Каруза з піяніна на плячах падымаецца па прыступках у польскі Сойм. Пасля 1939 г., як і ўсе былыя паслы-беларусы — Рак-Міхайлоўскі, Мятла і іншыя, быў сасланы ў Сібір. Пасля вызвалення з высылкі ўладзіўся кансультантам у абласны Дом народнай творчасці ў Маладзечне.

Адвёўшы яго ў старонку, я ўжо адкрыта расказала сваю бяду і прасіла не выпускаць нас на сцэну адразу, а даць магчымасць адпачыць харыстам.

— Нічога, нічога, — супакойвае мяне Каруза. — Мы прыем пад увагу ўсё гэта. Не турбуйцеся.

Прышлося выступаць. І як ні дзіўна, але праспявалі не найгорш. Першая песня, з якой выступаў кожны калектыў, — двухгалосая, пад акардыён, «Мы, беларусы»⁴¹¹, не зрабіла ніякага ўражання. Але як заспявалі «Ой, пайду я лугам, лугам» у апрацоўцы Галкоўскага для акапэльнага хору, у зале, асабліва сярод журы, пачаўся рух. Я, дырыгуючы хорам, не бачыла, што там робіцца, але загадчыца раённым аддзелам культуры, якая стаяла ў глыбі за харыстамі, бачыла, як члены журы захваляваліся, то, схіляючыся адзін да другога, шапталіся, то зноў уважліва слухалі. І яна спужалася, што нешта ў нас нядобра выходзіць, хоць самой было прыемна слухаць. (Пазней мне перадавалі, што ў зале гаварылі: «Ой, бедненькія, збіліся, кожны сам свае словы пяе, а не разам».) Аказваецца, члены журы не спадзяваліся, што ў нас акапэльны хор, п'ём без суправаджэння акардэонам, бо не толькі ў вобласці, але бадай ва ўсёй БССР самадзейныя хоры былі толькі двухгалосыя, і наш хор першы быў чатырохгалосы, акапэльны. Наступнымі песнямі былі «Ой, загуду, загуду», «Ды ўжо сонейка за лес коціцца», украінская «Журавлі» і беларуская «Антон маладзенькі» і «Мы все за мир»⁴¹².

Тут жа, як толькі скончылі мы, нам апавясцілі, што нас пакідаюць на заключны канцэрт. Найбольш усім спадабалася выкананне ўкраінскай песні «Журавлі» і дамагаліся ўключыць яе ў праграму заключнага канцэрту.

Сярод членаў журы я заўсёды бачыла аднаго капітана. Падчас перапынку ён падышоў да мяне і пытае:

— Скажыце, чаму вы абрали такую высшую форму хороваго искусства, как акапэльный хор?

— А што, мы кепска праспявалі?

— Да нет, всё хорошо. Но для этого нужно иметь музыкальное образование. Я не сомневаюсь, что оно у вас есть, — прыклаўшы руку да сэрца, прамовіў.

Я, паўтараючы гэты яго рух, адказала:

— Его у меня не-е-ет. Я сама вышла из самодеятельности.

— Тогда я удивляюсь вашей смелости. У меня в хоре 60 человек, я могу выбирать голоса и из педтехникума, и из военного гарнизона и то не рискую создать акапельный хор, а только двухголосый.

— Так вы приехали со своим хором? А я думала, что вы член жюри. Откуда вы?

— Из Постав.

Вось яно што! Баіцца, пэўна, каб мы не перахапілі ў яго першае месца ў спаборніцтве.

Пастаўскіх харыстаў, якія раней за нас прыехалі, уладкавалі дзесьці на кватэрах, а нашых недзе ўжо больш размясціць, як у зале клуба, дзе праходзіў агляд. Да 12 гадзін ночы ішлі музычныя і вакальныя выступленні а пасля 12-й да 4 гадзін раніцы — драматычныя калектывы. Пакуль ўсё скончыцца, пакуль расставаць крэслы для сання на голых дошках без сеннікоў і падушак, пакуль надурэюцца, дык і спаць няма калі, бо а палове 6-й раніцы прыходзяць прыбіраць залу для наступных выступленняў. Чатыры дні і ночы так прамучыліся нашы харысты.

На заключны канцэрт прыехалі з Менска міністр культуры, артысты оперы і балета і рознае іншае начальства.

Напярэдадні заключнага да 2-й гадзіны ночы складалі праграму канцэрта, і мы чакалі, якія песні з нашага рэпертуару ўключаны ў праграму. Калі нарэшце нам апавясцілі праграму, аказалася, што «Журавлі» не трапілі туды.

— Чаму выкінулі «Журавлі»? — пытаюся. — Вы ж самі казалі, што гэта песня найлепш па-мастацку выканана.

Адказу не атрымала. Пазней ужо даведалася, што гэты капітан з Пастаў набрахаў, быццам гэта песня з'яўляецца гімнам украінскіх эмігрантаў-нацыяналістаў. А нешта праз месяц я пачула радыёперадачу з Масквы, у якой перадавалі гэтыя «Журавлі». Такім чынам гэты каштан, як кажуць, зумысля падкінуў нам свінню⁴¹³.

Ну, але вярнуся да заключнага. Наш хор заканчваў першую частку канцэрта, а пасля антракту, другую частку, пачынаў пастаўскі хор. Мае харысты так знемагліся за чацвёрта сутак, што ўсе абвялі, пахварэлі: у каго галава баліць, у каго горла,

жывот. Стаім за кулісамі, чакаем свайго выхаду на сцэну, а мае хлопцы і дзяўчаты млявым голасам гавораць мне:

— Нічога ў нас не выйдзе, сапсуем, сарвем выступленне.

Я, вядома, больш за іх непакоюся. А пастаўскія харысты тым часам прытуліліся адзін да другога і спяць сабе спакойна. Раптам я ўспомніла, што днём я купіла ў аптэцы два пакецікі такіх таблетак кафеіну. Падыходжу да аднаго:

— На, глытай — ад жывата.

Другому: «Глытай, — ад горла», іншаму — «ад галавы». І так усіх накарміла кафеінам, тармашыла іх, як магла, то шлепаком, то салёным анекдотам. Гляджу — праз хвілін дзесяць мае харысты пачалі ажываць, як мухі напрудвесні, весялей заварушыліся, заблішчэлі вочы.

— Будслаў, на сцэну!

Ну і праспявалі мы з такім уздымам, бадзёрасцю, што, здаецца, ніколі так добра не выходзіла. А пастаўцы тым часам ўсё драмалі.

Другая частка канцэрта. На сцэне пастаўскі хор. Першую песню неяк жа праспявалі, на другой у канцы збіліся, а як пачалі трэцюю «Соловьи, соловьи, не будите солдат»⁴¹⁴, дык з самага пачатку пайшлі хто ў лес, а хто па дровы. Не дапамаглі і 4 баяны, якія ва ўсе свае «лёгка» суправаджалі песні. На першай жа страфе абарвалі песню і пайшлі са сцэны. Сыходзіць і каштан, шчокі яго гараць чырвонымі плямамі, пад вачыма чорныя кругі.

— Гло-о-откі праспалі, сукіны сыны! — крычыць на харыстаў, трасучы кулакамі.

— А вы дзе былі? — пытаю яго. — Самі вярцеліся каля начальства, а сваіх людзей не дагледзелі, вось і праспалі глоткі.

Першая прэмія дасталася Будслаўскаму хору, і нас вылучылі на Рэспубліканскі агляд у Менск. Неўзабаве мы зноў выехалі ў Маладзечна з пастаноўкай «Паўлінкі» і канцэрта.

З таго часу наш хор часта выязджаў з канцэртамі ў Крывічы, Даўгінава, Докшыцы, Мільчу. Не раз выклікалі нас на ўрачыстыя дні ў Маладзечна.

Цяжка было спачатку з рэпертуарам. Амаль усе спеўнікі, якія ўдавалася дастаць, былі на двухгалосы хор з акампанентам.

Даводзілася самой рабіць апрацоўку песень савецкіх кампазітараў для акапэльнага хору. Так былі апрацаваныя песні «Да здравствуе наша держава», «Дети разных народов»⁴¹⁵ і інш. Апрача савецкіх песень галоўную частку рэпертуару складалі народныя песні: беларускія, рускія, украінскія, польскія, чэшскія. З часам узяліся і за класіку: Станіслава Манюшкі — «Саколікі», «Кракавяк» (на словы Я. Купалы «Жнейка»), Расіні — «Песня швейцарцаў» з оперы «Вільгельм Тэль», у апрацоўцы Свешнікава «Гібель Варяга», «Санта Лючыя» і шматшмат іншых.

Аднойчы пасля выступлення нашага хору ў Маладзечне я сышла са сцэны і хадзіла па фае, хістаючыся, як п'яная, ад вялікага напружання нерваў падчас дырыжорства. З залы, дзе яшчэ працягваліся выступленні другіх калектываў, выйшаў сакратар абкама партыі па агітацыі і прапагандзе тав. Лабус, падышоў да мяне і ад імя першага сакратара тав. Клімава падзякаваў мне за наша выдатнае выступленне.

— Калі вы ад'язджаеце? — спытаў.

— Заўтра ў 9 гадзін раніцы.

— Ну, дык адпраўляйце сваіх харыстаў, а вы застаньцеся. Иван Фролавіч хоча з вамі пагутарыць. Заўтра прыходзьце ў яго кабінет.

Назаўтра на прыём да 1-га сакратара пайшлі апрача мяне загадчык культгадзела аблвыканкома тав. Міхалюта, Дзяруга, кіраўнік цымбальнага аркестра Смаргонскага дома культуры, і загадчыца клуба з Асаўца — маладая, прыгожая жанчына. Прысутнічаў на гэтым спатканні і тав. Лабус.

Тав. Клімаў распытваў у нас аб умовах працы, аб нашых патрэбах. У канцы загадаў сваім падначаленым забяспечыць Будслаўскі хор усім неабходным. (У нашым клубе не было ніякага музычнага інструмента, у харыстаў не было касцюмаў.)

Аднак ніякага «забеспячэння», ніякай матэрыяльнай дапамогі мы так і не атрымалі. Пазней я даведалася, што аблвыканкам выдзеліў для нашага хору 10 тысяч рублёў. Але гэтая прыгожая жанчына з Асаўца здолела падмасціцца да начальства і ўгаварыла перадаць ёй гэтыя 10 тысяч, абяцаючы на гэтыя

грошы стварыць у Маладзечне ансамбль «Песни и пляски». Праз якісь час я сустрэла яе ў Маладзечне шыкоўна апранутай. Яна пахвалілася мне, што цяпер яна з'яўляецца загадчыцай маладзечанскага гарадскога аддзела культуры. Трэба ўмець рабіць сабе кар'еру!

Аднак нападкі на мяне не спыніліся. То зрабілі данос аж у вобласць, што я нібы развучваю з хораў польскі дзяржаўны гімн (а мы развучвалі «Kukuliezkę» з рэпертуару «Мазовше»)⁴¹⁶, то пусцілі чутку, што я была асуджана на 10 гадоў, вось толькі не ведаюць, якім чынам я вырвалася з турмы. То я была выслана з Масквы ў Будслаў, то я быццам сказала ў класе, што ў рэлігійныя святы вучні не павінны пілаваць дровы для школы. Словам, не было таго дня, каб не стукнулі доўбняй па маёй галаве. Давялі мяне да таго, што хоць ты ў пятлю лезь ад здзекаў. У такім настроі не хапала ўжо сіл займацца з хораў.

Праездом у Менск (з дакладам у навукова-даследчым педагогічным інстытуце)⁴¹⁷ я затрымалася ў Маладзечне пераначаваць у кватэры дырэктара Дома народнай творчасці Качана. Я расказала яму, як мяне цкуюць у Будславе, што ў такіх умовах я не магу больш кіраваць харавым гуртком і думаю куды-небудзь з'ехаць з Будслава.

Свой даклад на рускай мове на тэму «Работа над ошибками» я калісь рабіла ў Маскве ў гарадскім метадакабінеце. Пазней я яго чытала ў Маладзечанскім аблана, адкуль ён і быў перасланы ў навукова-даследчы педагогічны інстытут у Менск. Мяне выклікалі ў інстытут напярэдадні настаўніцкай канферэнцыі. Інспектар інстытута падаў мне перапісаны на машынцы даклад, які я мелася там прачытаць. Здзівіла мяне, што толькі два лісты перадрукаваны. А калі прачытала — і вачам не паверыла: там было, мабыць, толькі 1% з майго дакладу, рэшта ўсё не маё.

— Дык гэта ж не мой даклад! Тут жа зусім чужыя думкі! — з абурэннем сказала.

— Так будзе лепш, — адказаў інспектар.

— Калі вы не згодны з маім метадам, дык выступіце з крытыкай і зрабіце свае прапановы, а я выдаваць чужыя думкі за свае не збіраюся.

Пайшла з гэтымі лісткамі да дырэктара інстытута і заявіла: або я свой даклад буду чытаць, або зусім не буду выступаць.

— Ладна, — падумаўшы, сказаў тав. Мурашка, — чытайце сваё.

Даклад мой зацікавіў настаўнікаў, асабліва ў той частцы, дзе я гаварыла пра цяжкасці для беларускіх дзяцей разлічаць цвёрдае і мягкае «р» у рускай мове, бо ў беларусаў мягкага «р» няма. Таму ў былой Заходняй Беларусі, дзе яшчэ памятаюць польскую мову, я прапаную словы з цвёрдым ці мяккім «р» перакласці на польскую мову. Калі ў польскай мове «р» пераходзіць у гук «ж» (гриб — гжыб), дык гэта мягкае «р» і трэба пісаць пасля «р» — и, е, я (гребень — гжебень, грязно — гжонско), а калі астаецца «р», дык гэта цвёрдае «р» (рыба — рыба, редька — жодкев, растение — рослина). Усе настаўнікі ўзялі на аловак гэту частку дакладу і ў перапынку пыталіся ў мяне, адкуль я ўзяла гэты метады, дзе вычытала. А я нідзе не вычытала, а сама, ведаючы польскую мову, дайшла да гэтага. Аднак у заключнай прамове міністр асветы тав. Саевіч злёгка палаяў мяне за гэту частку майго дакладу. Хоць і не даказваў памылковасці параўнальнага мовазнаўства, але сказаў, што зусім непатрэбен такі метады. На канферэнцыі прысутнічаў вядомы мовазнаўца з Масквы прафесар Цякучаў. У перапынку я падбегла да яго:

— Скажыце, прафесар, в чым мая памылка з цвёрдым і мяккім «р»?

— Очень интересный метод. Я сам записал его в свой блокнот.

— Так чаму ж мяне ругалі за яго?

— Слушайте начальство, — адказаў, усміхнуўшыся.

Я так і асталася ў недаўменні. Пазней мне падказалі, што мая памылка не ў самім метады, а палітычная. Бо ў Заходняй Беларусі ўжо няма палякаў, і ніхто ўжо не ведае польскай мовы.

БЕГЛЫЯ НАТАТКІ ДЛЯ ПАМЯЦІ⁴¹⁸

(Факты, якія ніколі не могуць
і не павінны быць апублікаваны)

Рыхтуючы да друку свае ўспаміны «Сцежкамі жыцця», не ўсё, што захавалася ў памяці, я магла запісаць — ніводзін з рэдактараў не прапусціў бы ў друк (хоць і не маю надзеі, каб пры маім жыцці выйшла з друку мая кніга). Аднак жа, з кім даводзілася дзяліцца некаторымі фактамі мінулага, настойліва патрабавалі: «Пішы, пішы ўсю праўду, пішы, што ўсплыве на памяць. Гэта патрэбна для нашых нашчадкаў. Не для друку, а для гісторыі. Хай ляжыць гэта ў архівах».

А памяць затухае... Калісь вострая памяць затухае. І не дзіва — праз 3 месяцы мне стукне 75 гадоў. Трэба спяшацца, каб хоць паасобныя ўрыўкі, што ўсплывуць на памяць, запісаць.

Паўліна Мядзёлка.

Чэрвень 1968 г. Будслаў.

Сярод старых папер і дзённіка майго бацькі знайшла перапісаныя нечыяй рукой струхлелыя старонкі з майго пісьма да брата. Перапісаны лацінкай, дзе лацінскія літары перамешаны з гражданкай.

Вось гэты тэкст.

Ноч за кратай

(З лістоў да брата Казюка)

За што мне крылле звязалі? За што жывую ў дамавіну паса-дзілі? За што?

Чуеце, мяне Бацькаўшчына кліча да працы! Я жыць хачу, працаваць, кахаць!

Я хачу на нашы палі, лясы, да роднага Нёмана, да Сонца! Тут смерць — я хачу жыць — пушчайце мяне!!! Напрасна!

Не разгрызці зубамі краты жалезнай, не разбіць галавою сцен мураваных, не даляцець майму голасу да сэрц справядлівых...

Ціха ўсюды. Глухая ноч на дварэ. Толькі чуваць за дзвярыма каванымі ўздыхі соннага дазорцы, бразг ключоў яго, а за вакном мірныя крокі вартаўніка, які з вінтоўкай на плячы ходзіць няспынна туды і назад пад вокнамі нашых дамавін.

І вартуйце — й не вартуйце —

Я не буду ўцякаць.

Мне і хочацца на волю...

Зорачкі ясныя, сястрыцы любыя, чаму ж ні адна з вас не загляне да мяне, не пацешыць майго сэрцайка збалелага? Міргні, залаценькая, усміхніся да мяне! «Прытулі свой твар да краты жалезнай, то мо і ўбачыш адну?»

Падымаюся на вакно высокае, уціскаю да болю твар паміж прэнтаў жалезных. Хіба хмары завалаклі неба сіняе — не відаць ніводнай.

Толькі высокаякая белая сцяна насупраць з чорнымі чатырохкутнымі пашчамі ў чатыры рады.

Не відаць упоцёмку крат, не заблісне шкло ў іх, і выглядаюць яны быццам адкрытыя ямы на могілках.

Вось ўжо ў адной з іх паказваецца нешта белае... Гэта, пэўна, мара апоўначы выхадзе з магілы. Штотраз лепей вырысоўваецца чалавечая фігура, на яе белай вопратцы віднее жалезная крата, да якой прынікла ўсім целам.

Чуцен працяглы энк. Рукі высоўваюцца ўверх. У другім і трэцім вакне бялеюць такія ж фігуры.

Закрычала прарэзлівым дзіцячым плачам сава.

Моўкне мерны тупат на дварэ. Вартаўнік, збуджаны з задумы савіным крыкам, азірае, ці ўсё ў парадку. Адначасна нікнуць адзін за другім у вокнах белыя здані. Жывыя мерцвякі зноў вяртаюцца ў цемені сваіх магіл.

Сышла і я са свайго вакна. Холад летняй ночы асвяжыў маё цела. Спакайнеюць узбунтаваныя думкі.

Бывай, воля, на доўгі час! Бывайце, лясы, квяцістыя пожні, цёплае сонейка! Жыві, мая Бацькаўшчына дарагая, крапіся, здабывай Волю, за якую дзеткі твае па вастрогах енчуць.

Не патрапіла працаваць для цябе твая дачка верная, якая жыцця свайго за цябе не шкадуе. Звязалі ёй крылле ў той

час, калі магла б прынясці табе карысць, калі чулася па сілах выпяўніць ускладзенае на яе заданне.

Цяпер благаслаў, Маці-Беларусь, дачку тваю шчырую на далейшае цярпенне. Кіруй маім лёсам так, каб працаю сваёй і цярпеннем прынесла карысць майму народу. Дай сілы і моцы са стойкасцю перанесці цяжкую няволю, пашлі хутчэй вызваленне.

А калі прыйдзецца і жыццё сваё аддаць за лепшую долю народа свайго, за Вольнасць, са спакоем і радасцю прыму смерць.

Бацькі мае старэнькія, галубочки сівенькія, даруйце дачушцы сваёй, што дзеля Бацькаўшчыны пакінула вас, што пад старасць апорай вам быць не можа. Не слязі, мамка, вочак сваіх, не труй сэрцайка, што дзіцятку твайму не такая выпала доля, аб якой ты марыла ночкамі бяссоннымі над калыскай яго. Тулячы да грудзей сваіх, тады ты не думала, што дачушка твая будзе задыхацца ў сырой і цёмнай адзіночцы турэмнай, здалёк ад цябе, родная, сярод чужых безучасных людзей. Але я табе дзякую, мамка, за тое, што ты мне жыццё дала, выкарміла, за тое, што магу так бязмерна зямельку сваю родную і народ свой беларускі кахаць. Дзякую табе, мамка!

Татачка родны мой! Помніш, ты расказваў мне свой сон. Гэта было тады, як твая дачушка першыя ўзмахі крыльцамі рабіла, здабываючы сабе з такімі труднасцямі навуку. Ты сніў тады, што яна ў сукні белай з дубовым вянком на галаве вяла народ за сабой. Пасля ты бачыў мяне высока на аўтары, вянкi і зелле сыпаліся, ты ўзняцца хацеў да мяне і не змог.

— Сцеражыся, дачка, — закончыў апавядаць свой сон. — Аўтар — гэта ахвяра. Глядзі, не пападзіся ў лапы жандараў. Ахвяра? Так, жыццё сваё я складаю на аўтары Бацькаўшчыны. Ах, вянкаў ніякіх не патрэбна! Жыццём і нават смерцю сваёй я хацела б збудзіць да чыну тых, якія дрэмлюць яшчэ, хацела б вочы іх звярнуць да сонца праўды, у душах іх распаліць агонь гарачага кахання Бацькаўшчыны, агонь змагання за волю і лепшую долю сваю.

А вы, брацейкі мае, працай сваёю дайце спакойную старасць бацькам нашым і выконвайце доўг беларускіх сыноў, каб народ наш мог ганарыцца вамі.

— — —

Развіднела ўжо. У касцёле зазванілі на ранішнія пацеры. Змогшыся ў бяссонніцы, упадаю ў забыццё.

Паўлінка.

Пятніца 23/1 1920 г.

Калі, дзе я гэта пісала? Мабыць, у Гродзенскай турме ў 1919 г., а паслала гэты ліст ужо з Менска, бо з Гародні я выехала ў Менск у пачатку студзеня 1920 г.

А цяпер пра тое, пра што яшчэ рана гаварыць, пра што змоўчала ў сваіх «Сцежках жыцця».

Вацлаў Іваноўскі

У 1912 г. у Пецярбурзе быў адзін беларус — дацэнт на кафедры хіміі Політэхнічнага інстытута Вацлаў Іваноўскі. Ужо тады сярод студэнтаў хадзіла гаворка, што ёсць чатыры браты Іваноўскія: адзін — беларус, другі — ліцвін, трэці — паляк, а чацвёрты — дурань.

І сапраўды, адзін з іх быў міністрам польскага ўрада, другі — таксама, здаецца, міністрам у Літве, чацвёртага, Стася, я часта бачыла ў студэнцкай сталоўцы на Забалканскім, 20, і ткі праўда, рабіў уражанне легкадумнага, дурнаватага хлапца.

Вацлаў Іваноўскі быў членам выдавецкай суполкі «Загляне сонца і ў наша ваконца», на яго кватэры (здаецца, на Загарадным праспекце) знаходзіўся склад выданняў гэтай суполкі. На яго кватэры збіраліся студэнты-беларусы, і там заснавалася так званая Беларуская студэнцкая каса, гэта аб'яднанне студэнтаў-беларусаў у касе ўзаемадапамогі. Поруч з гэтым існаваў і студэнцкі навуковы гурток пры ўніверсітэце. Абедзве гэтыя арганізацыі былі створаны па ініцыятыве і актыўным удзеле студэнта ўніверсітэта Яўгена Хлябцэвіча.

Пры падрыхтоўцы першай пастаноўкі «Паўлінкі» і арганізацыі беларускага хору Вацлаў Іваноўскі прымаў актыўны ўдзел і знаходзіў людзей-беларусаў, дабываў нацыянальныя вопраткі для сцэны і хору, часта дапамагаў грашыма.

Пасля спектакля «Паўлінкі» і канцэрта хору ўсе ўдзельнікі сфатаграфаваліся на сцэне. В. Іваноўскі быў сярод нас у беларускай свiтцы. Гэта фота я разам з іншымі здала Уладзі Луцэвіч для музея Я. Купалы ў 40-я гады ў Маскве. Пазней бачыла гэта фота ў экспазіцыі музея, але Іваноўскаму дарысавалі бараду, каб ніхто яго не пазнаў⁴¹⁹.

Такое фота я бачыла ў Язэпа Сушынскага, але там Іваноўскі быў у сваім выглядзе, без барады.

У 1914 г. В. Іваноўскі быў дырэктарам складу сельскагаспадарчых машын у Вільні. Аднак у гэты час ні ў рэдакцыі «Нашай Нівы», ні ў кнігарні на Завальнай вуліцы, ні ў цукерні «Зялёнага Штраля», дзе кожны вечар збіралася беларуская інтэлігенцыя, Вацлава Іваноўскага я ніколі не бачыла. Якія былі яго адносіны з братамі Луцкевічамі — не ведаю, бо разам іх ніколі не сустракала.

Іваноўскі падбіраў супрацоўнікаў склада сельскагаспадарчых машын сярод беларусаў. Яго памочнікам быў Маркевіч, бухгалтарамі Гапяноўскі, Сталыгва, па лета 1914 г. і мне даў там працу ў бухгалтэрыі. Гэты склад быў уласнасцю якогась таварыства паноў-памешчыкаў, і дырэктар Іваноўскі, мабыць, не хацеў кампраметаваць сябе ў вачах паноў, таму і быў здалёк ад нашаніўцаў.

Я была знаёма з яго першай жонкай, бывала ў іх кватэры, часта з ёй ездзілі на роварах у Закрэт, Звярынец. Са мной і з Вацлавам яна гаварыла па-беларуску. У іх кватэры, у адным з пакояў, жыў адзін хлопец, які рэдка паказваўся пры людзях са свайго пакоя. Але раз такі я яго пабачыла. Малады, круглатвары, гадоў 25. Пасля Іваноўскага (забылася яе імя) пад сакрэтам сказала мне, што гэта Русецкі, камуніст, жыве ў іх нелегальна, таму і не паказваецца на вочы чужым. Чым ён займаецца, і яна не ведае.

У 1915–1917 гг. Іваноўскі быў дырэктарам завода гарматных снарадаў у Арле. Рабочыя гэтага завода мелі бронь ад мабілізацыі ў армію. І шмат нашых хлопцаў, якія не хацелі ваяваць, накіраваліся ў Арол да Іваноўскага, які прымаў іх у лік рабочых і такім чынам пазбаўляў іх ад мабілізацыі. Паміж іншым, там уладкаваўся і Антук Ждановіч (Крыніца). Даведаўшыся

пра гэта, у сакавіку 1917 г. я пакінула разам з іншымі з'езд беларускіх арганізацый, якія захапіла буржуазія, і накіравалася ў Арол, каб прасіць Іваноўскага прыняць у лік рабочых майго брата Казюка, якому пагражала мабілізацыя. Знайшоўшы яго кватэру, я была здзіўлена, як пабачыла там у якасці гаспадыні кватэры Луцку-пані, як мы называлі касірку склада ў Вільні. (Яе прозвішча Луцэвіч ці то Луцкевіч, але гэта не сваячка, а толькі аднафаміліца Луцэвічаў ці Луцкевічаў.) Яна сказала, што з'яўляецца цяпер другой жонкай Іваноўскага, а першая, якую я ведала, засталася з дзецьмі пад Вільняй у сваім невялічкім маёнтачку. Прышоў на абед Вацлаў.

— А-а-а, Паўлючок прыехаў! — азваўся на прывітанне Іваноўскі, падаючы мне тры пальцы скалечанай рукі.

За абедзеным сталом сядзеў маўклівы, нахмураны, пакручваючы сваю напалеонаўскую пасмачку валасоў, што звисала на лоб, і раз-пораз хмыкаў сваім характэрным хмыканнем. Гутарка неяк не клеілася. Мне здавалася, што ніякавата сябе адчуваў перада мной у новай сямейнай сітуацыі. Ён ахвотна згадзіўся прыняць у лік сваіх рабочых майго брата. Залатвіўшы сваю справу, я ў той жа дзень выехала адведаць бацькоў у Царыцын⁴²⁰.

У 1925 ці то ў 1926 г. на вуліцы ў Менску я спаткала Луцку-пані ў паношаным палітоціку, змарнелую. Яна сказала мне, што шукае працы, што Іваноўскі яе пакінуў, што ён быў арыштаваны савецкай уладай, але вярнуўся з высылкі ўжо з трэцяй жонкай, нейкай польскай паняй.

І вось нарэшце Айчынная вайна. Іваноўскі бургамістрам пры нямецка-фашысцкай акупацыі ў Менску. Забіты куляй з-за руін на вуліцы⁴²¹, калі ехаў у сваю ўстанову бургамістра. Давадалася пра гэта з газет у Маскве.

А вось што мне расказала Марыя Канстанцінаўна Хайноўская, загадчыца бібліятэкі Саюза беларускіх пісьменнікаў у 1960-я гг.

У часе нямецкай акупацыі Марыя Канет знаходзілася ў Менску і была, як яна казалася, сувязной партызанкай. Яна часта наведвала бургамістра Іваноўскага. Праз яго атрымлівала патрэбныя ёй дакументы. Іваноўскі, даведаўшыся ад яе аб цяжкіх умовах жыцця маткі і сястры Янкі Купалы, аказаў ім дапамогу.

Не раз дапамагаў савецкім падпольшчыкам у атрыманні патрэбных дакументаў. Паводле слоў Марыі Канстанцінаўны, у апошні час партызаны прапанавалі Іваноўскаму пакінуць бургамістраўства і перайсці да партызан, гарантуючы яму поўную бяспеку і вольную працу ў Савецкай краіне. Аднак Іваноўскі, раз ужо будучы арыштаваным савецкай уладай, не паверыў, што не будзе пакараны за бургамістраўства. І яго забілі.

Хто? Чаму ў газете «Звязда» ў спіску выканаўцаў розных дыверсій у Менску з боку падпольшчыкаў і партызан было сказана: (дата) «Забіты бургамістр В. Іваноўскі», а ў дужках — «выканаўца невядомы». Калі гэта партызаны яго забілі, дык няўжо нельга было выясніць, па загадзе якога атрада партызан выкананы прысуд і хто яго выканаў? У некаторых паявілася здагадка, што, можа, немцы, пранюхаўшы сувязі Іваноўскага з партызанамі, самі яго прыбралі, склаўшы гэта на партызан, каб захаваць яго імя як вернага свайго паслугача. Так, як доктара Савіча ў «Сэрцы на далоні»...⁴²². Можа, калі гісторыя і выясніць праўду?

Я пісала ўжо ў сваіх «Сцежках», як я была здзіўлена, пабачыўшы ў кватэры Янкі Купалы ў Полацку (люты 1917 г.) Уладзю Станкевічанку ў якасці жонкі Янкі. Я ведала, што яшчэ ў 1914–1915 гг. Уладзя шалела з кахання да Чэся Родзевіча, а Янка больш чымся абыякава адносіўся да Уладзі, а бывала, што і насміхаўся з яе.

Праз 50 год пасля гэтага Марыя Канстанцінаўна Хайноўская, якая доўгія гады была ў прыязных адносінах і з Янкам, і з Владкай, расказала мне, што жаніцьба іх была выпадковая — так неяк здарылася. Нібы Янка сам гаварыў пра гэта Хайноўскай. Тры гады Янка не хацеў браць шлюбу, але сваякі Владкі (я аб іх ніколі не чула) прымусілі аформіць шлюб. Так гэта было ці не так, ці гэта выдумка Хайноўскай — не ведаю.

У 1965 г. я адведала Веру Дрэйзіну (дачку музыказнаўцы Юльяна Дрэйзіна). Успамінаючы мінулае, Вера расказала такі эпізод.

Яна не памятае ўжо, у якім годзе было 20-годдзе шлюбу Янкі з Владкай. Менская грамадскасць рыхтавалася адзначыць гэты

юбілей банкетам, і праф. Перцаў, спаткаўшы Янку, сказаў яму пра гэта і прасіў яго прысутнічаць на банкете разам з жонкай. Янка абурыўся:

— Як? Дзень майго найгоршага няшчасця ў жыцці вы хочаце святкаваць? Не пайду!..

Банкет сарваўся. Янка катэгарычна адмовіўся прысутнічаць на ім. Гэты факт пацвердзіла і Хайноўская.

Усё гэта факты з чужых вуснаў. А вось тое, што я сама бачыла.

Янка ў гэты час ужо не мог многа піць — вып'е два, сама больш тры кілішкі і салавее, тады ціханька ўстае з-за стала і, не зважаючы, якія б важныя госці ні сядзелі за сталом, выходзіць у сваю спальню і кладзецца спаць. Але затое Владка — дык і злічыць нельга, колькі яна магла выпіць, чарка ў чарку з усімі выпівала, іншых прымушала з ёй выпіць і розуму як быццам не траціла, гасцінна частавала ўсіх. <...>

У асобным пакоіку на Правіянцкай вуліцы жыла матка Янкі. Таксама і на другой ужо кватэры на вуліцы Кастрычніка (здаецца, тады інакш называлася гэта вуліца — не памятаю, дом быў супраць лазні)⁴²³. Аднак я ніколі не бачыла маткі за агульным сталом — ці то з гасцямі, ці без гасцей. Яна амаль ніколі не выходзіла са свайго пакоя. <...>

У 1929 г. прыехала з Заходняй Беларусі мая матка адведаць мяне. Я павяла яе да Купалаў, пазнаёміла з маткай Янкі. Доўга сардэчна гаварылі з сабой дзве старушкі.

— Чаму ж гэта не Паўлінка мая сынова, — казалася матка Янкі. — Чаму ж яна яму адказала? Як бы я шчасліва была!

— Бо дурная была, — адказала мая матка, — жартачкі — адмовіць такому важнаму чалавеку, як ваш сын.

Імя Уладзі як найлепш адпавядала яе характару. Уся паўната ўлады была ў яе руках. Дыктатар, дык толькі! А Янка бязвольна падпарадкаваўся ёй.

Пасля вызвалення Заходняй Беларусі ў 1940 г. я атрымала ў Маскве дазвол адведаць сваіх бацькоў у Будславе. Праездам затрымалася ў Менску і, рэч вядомая, зайшла да Купалаў. Янка хацеў паказаць мне свае вершы, якія не былі яшчэ апублікава-

ны і якія я не ведала. Ключы ад шуфляд з яго архівам трымала пры сабе Владка. Яна ў гэты час клапацілася ля пліты ў кухні.

— Владка, дай ключы! — прасіў Янка.

— Вось знайшоў патрэбу каму паказваць! — пачула я голас з кухні.

— Ну, дай ключы, Владка!

— Не маю часу. Пасля!

Доўга Янка хадзіў за ёй, просячы ключы. Нарэшце сама адмакнула шуфляду, дастала папку з рукапісамі, шпурнула на стол, а шуфляду зноў замкнула і ключ з сабой забрала.

Янка пачаў перабіраць лісткі з вершамі, падаваў мне і прасіў, каб уголас чытала. Не паспела і двух вершаў прачытаць, як уляцела ў сталовую Владка, выхапіла з рук Янкі папку і пачала выбіраць лісты рукапісаў.

— Вось гэта можаш паказаць, — кажа, падаючы адзін лісток, — а гэты не трэба, — перавярнула другі. — Гэта абавязкова пашлі ў «Известия»⁴²⁴, гэта — не трэба, — зноў сказала. — Гэта можаш паказаць.

І так вершы 3 ці 4 я прачытала, а рэшту Владка сабрала ўсё ў папку, закрыла яе і панесла замкнуць у шуфляду. Янка сядзеў моўчкі і не пратэставаў. Мы сумна паглядзелі адно аднаму ў вочы. Гаварыць не хацелася ды і не маглі.

У гасціным пакоі на пісьмовым стале стаялі фатаграфіі членаў ЦК і ўрада БССР, якія бывалі гасцямі ў доме Купалы. Але са зменай іх Владка мяняла і іх партрэты. Так, знікла са стала фота Язэпа Адамовіча, пасля Прышчэпава і іншых. На іх месцы паяўляліся новыя. Стаяла там фота і Алеся Ульянава, прадстаўніка Міністэрства замежных спраў СССР пры ўрадзе БССР. З А. Ульянавым я пазнаёмілася яшчэ ў Рызе ў пасольстве СССР у час маёй высылкі з Латвіі. Гэта ён па загадзе пасла (а мо сакратара?) выдаў мне 12 тысяч латвійскіх рублёў на дарогу. Хутка пасля майго прыезду ў Менск я яго сустракала ў доме Купалаў. Ульянаў дапамог мне даволі хутка атрымаць савецкае грамадзянства, а пазней, у 1929 г., дапамог атрымаць маёй маме візу на прыезд з Заходняй Беларусі ў БССР.

З Купалам Ульянаў быў у прыязных адносінах. Не раз Ульянаў з жонкай бываў у Купалаў, і мы хадзілі да Ульянавых

у госці — Янка з Владкай і я з братам Зыгмусем. Зыгмусь даваў урокі беларускай мовы жонцы Ульянава.

Аднойчы (здаецца, гэта было ў 1929 г.) Янка, паказваючы на партрэт Ал. Ульянава:

— Вялікі правакатар. Я здзівілася.

— Чаму? — пытаю.

— А як жа, перш дапамог Тарашкевічу арганізаваць Грамаду⁴²⁵, а пасля памог палякам разгнаць яе.

— Няўжо гэта праўда?

— А як ты думала? Гэта яго работа.

— Чаму ж ты не зменіш са стала яго партрэта, калі гэта так?

— Гм... Яшчэ рана. Яшчэ ён важная шышка.

Заканчваючы апаবাদанне пра Ульянава, хачу сказаць пра мае апошняе спатканне з ім.

У 1932 г. я вярнулася з высылкі з Казані ў Маскву. Дзевяць месяцаў я была без працы, галадала б, каб не дапамога сябровак у Маскве. Даведаўшыся, што Алесь Ульянаў працуе ў Міністэрстве замежнага гандлю, я рашыла пайсці да яго папрасіць дапамагчы знайсці мне працу. Прыняў ён мяне вельмі холадна, быццам мы ніколі не былі знаёмы. Коротка сказаў, што нічым не можа мне дапамагчы. А праз якісь час даведалася, што і яго рэпрэсіравалі.

Цікава яшчэ адно. Пасля абмену Тарашкевіча з Аляхновічам Тарашкевіч у Маскве жыў якісь час на кватэры Ульянава і быў з ім у прыяцельскіх адносінах. Дык няўжо Тарашкевіч не ведаў пра тое, пра што мне гаварыў Янка? Мо Янка памыляўся?

Адносіны Янкі Купалы з Якубам Коласам былі карэктнымі на людзях, але не скажу, каб прыязныя. Колас часта бываў у Янкі. За сталом больш маўчаў, гарэлкі зусім не піў, часта глытаў лыжачку соды, якую заўсёды меў пры сабе. Калі не было гасцей, садзіліся за шахматны столік і гадзінамі моўчкі пасоўвалі шахматныя фігуры. Паміж іншым, у Музеі імя Я. Купалы вельмі ўдалая карціна (здаецца, Раманоўскага?), на якой паказаны абодва народныя паэты за шахматамі. Я часта бачыла ў жыцці

іранічную ўхмылку Янкі і спалоханяныя вочы Коласа. Праўдзіва адлюстравана гэта ў карціне.

Асабліва не любіла Коласа Владка. Часта злосна насміхалася з яго. Памятаю, з якой нянавісцю яна мне гаварыла пра тое, што Колас паступіў у члены КПБ:

— На бруху палез у партыю. Чаго яму там патрэбна?

Праз колькі год, калі мне сказалі, што Владка прынята ў партыю, я доўга не магла слоў вымавіць ад здзіўлення. Я ж добра ведала яе погляды, яе адносіны да савецкай улады. І каб так крывіць душой? Быць да такой ступені фальшывым чалавекам? Чаго ж ты абуралася на Коласа? І ці не ты на бруху ўпаўзла туды?

А я, якая ўсёй душой, усім сэрцам верыла ў партыю, я ніколі не буду членам гэтай вялікай сям’і савецкага народа.

Не магу ў гэтай сувязі не прывесці выпіскі з лістоў да мяне старой бальшавічкі Соф’і Сяргееўны Шамардзіной, жонкі былога старшыні Саўнаркама БССР — Язэпа Адамовіча.

«...И при всех обидах — ты так всегда сохраняла свою настоящую народную, советскую сущность настоящего человека, коммуниста».

«Я так рада, что Максим Танк так хорошо к тебе отнёсся. Спасибо ему. Если бы я могла ему сама сказать о тебе — моём дорогим друге, настоящем человеке. Тебе законно быть в рядах КПСС, как незаконно в ней немало только по форме, а не по существу. Да и форма то бывает уродливой»...

Апошнія маё спатканне і апошнія развітанне з Янкам

1941 год. Масква. Першыя дні нашэсця гітлераўцаў. Менск у полымі пажараў, ужо заняты фашыстамі.

Што з Янкам і яго сям’ёй? Ці паспеў ён выбрацца з Менска? З трывогай у душы пабегла ў Саюз пісьменнікаў на вул. Вароўскага⁴²⁶. Там сказалі мне, што ён толькі што прыехаў у Маскву і знаходзіцца на кватэры свайго прыяцеля К. Елісеева. Бягу туды. Пасля сардэчнага прывітання ідзем у прасторную светлую

і чыстую кухню і садзімся за стол снедаць. Янка, Владка і іх шафёр. Владка таропка і нервова апавядае, як амаль у апошнюю хвіліну вырваліся з Менска. Навокал густа падалі бомбы, дажджом сыпаліся асколкі бомб, палалі вуліцы. Гарэла ўжо Шырокая вуліца, Пралетарская...⁴²⁷. Ледзь жывымі вырвался з пекла. Ужо ў дарозе даведаліся, што іх дом згарэў.

— А матка дзе? Анця? — пытаю.

— Мы не маглі ўсіх у адну машыну забраць, — адказвае Владка. — Яны схаваліся ў падвале. Там жа людзі яшчэ засталіся, памогуць ім выратавацца.

Нягледзячы на летні гарачы дзень, Янка сядзеў за сталом, накінуўшы на плечы паліто, як ніколі яшчэ пануры, прыгнечаны і маўклівы. Пры апошніх словах Владкі ён, не скончыўшы снедаць, падняўся ад стала і моўчкі пайшоў у спальню. Засталіся мы ў кухні ўтраіх. Шафёр таксама, панурыўшы галаву ў талерку, не прамовіў ніводнага слова. Але як толькі Владка выйшла на хвіліну з кухні, шафёр з нянавісцю ў вачах трасе кулаком услед ёй і з нейкай злоснай лютасцю і бодем у вачах рве зубамі рукаў на локці. Мяне моцна здзівілі такія яго жэсты. Улучыўшы момант, калі Владка выйшла з дому чагосьці купіць у магазіне, я спыталася ў шафёра, што азначаюць яго мімічныя жэсты.

— Ну, як жа можна цярэць? — кажа ледзь не са слязьмі ў голасе. — Там, у Менску, засталася мая хворая жонка і дзеці. Што з імі? Можа, пагарэлі... Вось Якуб Колас... Ад'ехаў на сваёй машыне з Менска, спыніўся ў лесе, а свайго шафёра адправіў назад у Менск. А мяне гэта барыня пагнала аж у Маскву.

— Скажыце, — пытаю, — ці запраўды нельга было змясціцца ў машыне матцы і сястры?

— Чаму нельга? Машына вялікая, але ж гэта ведзьма набіла паўнюткую машыну розным барахлою — сукенкамі, футрамі, а матку не дазволіла забраць з сабой.

Я пайшла ў пакой да Янкі. Ён ляжаў на ложку, прыкрыўшыся палітом. Я прысела ля яго.

— Янка, а твой архіў, рукапісы? Ты забраў з сабой?

— Згарэла ўсё.

— Як жа ты мог пакінуць там? Гэта ж не твая асабістая ўласнасць, як футра ды касцюмы, гэта ж належыць усяму нашаму народу!

— Маўчы!

— Не, Яначка, маўчаць аб гэтым нельга. Крычаць трэба! Помні, Янка, за тое, што ты пакінуў у палаючым доме матку і архіў — зямля родная не прыме ў сваё ўлонне твайго праху.

Сударга прабегла па яго твары, і я спужалася сваіх жорсткіх слоў.

— Даруй, Яначка, — гладзячы яго па валасах і твары, са слязьмі прамовіла. — Я бачу, як табе цяжка на душы. Не гневайся на мяне.

Якісь час мы маўчалі, пасля я змяніла тэму гутаркі на ваенную.

— Як ты думаеш, Янка, скоро нашы пагоняць немцаў назад?

— Гм... чаго захацела. Трыста год татары над рускімі панавалі, а цяпер трыста год немцы будуць панаваць. «Патрыятызм! Патрыятызм!» — крычаць. А скуль яго ўзяць, гэтага патрыятызму? Калгаснікаў абабралі да ніткі, у губу нечага ўлажыць, дзеці пухнуць з голаду. Сам бачыў. А хочуць, каб у іх патрыятызм быў.

Гутарка перайшла на сумныя падзеі 30-га года.

— Гэта ўсё палякі зрабілі, — кажа Янка.

— Як гэта палякі? Чаму? Што ты плячеш?

— А ты гэтага не ведала? Палякі ў Заходняй Беларусі стараліся як мага знішчыць усю беларускую культуру, усё беларускае. Ну, і тут мы былі ім соллю ў вачах. А Масква не вельмі даражыла намі. Вось і знюхаліся, дамовіліся за ўзаемныя ўступкі і ўзаемныя выгады для сябе. Усіх пад корань, каго разагналі, а каго расстралялі.

Я не паверыла ў гэта. Я заўсёды лічыла, што Янка далёкі ад палітыкі і не надта што добра разбіраецца ў ёй.

Прыйшла Владка. Наша гутарка з Янкам спынілася, і я хутка развіталася з ім.

Пасля гэтага спаткання я больш не бачыла Янку.

Масква. 28 чэрвеня 1942 г., гадз. 23.30. Слухаю па радыё апошняе паведамленне.

«Скончался народный поэт БССР Янка Купала...»

Громам з яснага неба стукнула ў сэрца гэта трывожная вестка. Ледзь дачакалася раніцы і кінулася да тэлефону званіць у Саюз пісьменнікаў.

— Дзе памёр? — пытаю, бо ведала, што з Масквы ён паехаў у Казань.

— Здесь, в Москве.

— Где покойтся его тело?

— Завтра с 10 утра будет открыт доступ к его гробу в здании Союза писателей.

Назаўтра ў 9.30 падыходзіла да будынка Саюза. На дварэ поўна машын, міліцыі, вайсковых. Чуваць музыка жалобная. Яшчэ не пускаюць. Чакаю. Ужо 10, і 10.30, і 11 гадзін, а ўсё міліцыя не дапускае ў дзверы. Прыходзяць незнаёмыя мне людзі — і іх не прапускаюць. Пасядзяць з паўгадзіны ў палісаднічку, пачакаюць і з нічым адыходзяць кожны па сваёй справе. У 12 гадзін я настойліва дамагаюся прапусціць мяне да членаў пахароннай камісіі.

— Вот пошел председатель комиссии, — паказваюць мне на Клімковіча, які праходзіць у двары з панурай галавой. Падбягаю да яго.

— Чаму не прапускаюць? Мне сказалі, што ў 10 гадзін будзе доступ, а ўжо 12.

— Пачакайце яшчэ паўгадзінкі.

«Паўгадзіна» працягнулася аж да 13.30.

Я пачынаю скандаліць, патрабую выклікаць начальніка міліцыі.

— Што гэта такое? — крычу ўжо са слязамі. — Я, стары друг Купалы, блізкага і дарагога мне чалавека не магу адведаць?

— Ну, пропустите уж её, — махнуў рукой начальнік міліцыі.

Не чуючы ног пад сабой, узбягаю па сходах у залу. Высока-высока на катафалку стаіць труна, уся ў кветках. Наперадзе пад труной вялікі партрэт Купалы, а пад ім вялікімі літарамі напісана: «Мне сняцца сны аб Беларусі».

Абыходжу вакол катафалка — можа, з якога боку ўбачу твар яго. Нічога не відаць... Спынілася разгублена. Азіраюся наво-

кал. За дзвярыма ў калідоры ўбачыла знаёмых: Кузьма Чорны, Пятро Глебка, Лынькоў і яшчэ хтосьці. Падыходжу да іх.

— Дзе ён памёр? У Казані ці тут, у Маскве? І з чаго? Не чуваць жа было, каб ён моцна хворы быў.

— Тут, у Маскве. Нядаўна прыехаў лячыцца ў крамлёўскай бальніцы. З сэрцам зрабілася дрэнна і... не вытрываў. Ад сэрца памёр.

— А ты ж была там? — паказваючы рукой на труну, пытае Кузьма Чорны. — Бачыла?

— Была. Але чаму вы так высока труну паставілі? Адно днішча відаць, а яго і не відаць.

На гэта мне ніхто не адказаў.

Калі я ў зале абыходзіла вакол катафалка, след у след за мной хадзіў якісь хлопец. І цяпер ён стаяў каля мяне і пільна прыглядаўся да мяне. Я, грэшная, падумала было, што якісь «сачком» сочыць за мной — а ў тых часы гэта не навіна была, — і я, павярнуўшыся да яго, сярдзіта акінула вачыма з ног да галавы яго. Гэта заўважыў Кузьма.

— Вы не знаёмы? — пытае. — Пазнаёмся, гэта твой зямляк, ведае тваіх бацькоў і брата.

— Міхась Машара, — падаючы мне руку, адрэкамендаваўся гэты «сачком».

Не да таго мне было, каб распытвацца ў яго, дзе і калі ён бачыў маіх бацькоў.

Пакуль мы гутарылі, якіясь дзве ці тры жанчыны падышлі і сказалі, што яны ўжо тры разы хадзілі на аэрадром спатыкаць цёцю Уладзю, але там сказалі ім, што самалёт не можа падняцца з Казані. Пойдуць яшчэ раз.

У гэты дзень мне трэ было атрымаць прадуктовыя карткі ў райана, і я намерылася збегаць туды.

— А ты прыйдзеш на жалобную паніхіду? — пытае Кузьма.

— Вядома, прыйду, гэта недалёка адсюль, праз паўгадзіны тут буду. А дзе і калі будзе паніхіда?

— Тут, у зале, у 5 гадзін, — паказаў рукой на друкаваныя доўганькія плакацікі на сценах. Плакацікі апавяшчалі, што жалобная паніхіда адбудзецца ў 5 гадзін, а крэмацыя ў 6 гадзін.

Атрымаўшы карткі, бягу зноў у Саюз. Падбягаю да брамы. Што гэта? Ні машын на двары, ні міліцыі. Не чуваць і жалобнай музыкі. Глянула на гадзіннікі — 3 гадзіны 45 хвілін. З пад'езда прыбіральшчыца вымятае смецце.

— Скажыце, гроб с телом народнага паэта Купалы здесь ещэ?

— О-о, милочка, давно увезли.

— Как? Ведь в 5 часов должна быть здесь панихида, а сейчас без 15 минут 4? — і паказваю на плакацік.

— Ничего не знаю, милая. Увезли давно.

Не памятаючы сябе, аглушаная такой неспадзеўкай, кінулася шукаць транспарт у крэматорый. Транспарт у гэтыя дні быў парушаны: то падача электраэнергіі спынялася, то яшчэ якое ліха спыняла рух. І я з перасадкамі з тралейбуса на аўтобус, то бегла пешшу, то на трамваі ледзь з духам прымчалася да крэматорыя. Праз агароджу пабачыла, што і тут не бачна ні машын, ні людзей. Гадзіннік паказваў без 10 хвілін 5 гадзін.

У варотах крэматорыя вартаўнік.

— Ваш пропуск?

— Разрешите пройти. Я опоздала на вынос.

— Кого хоронить?

— Народного паэта Белоруссии Купалу.

— Давно все кончено, все разъехались уже.

Як жа гэта так? Чаму? Як жа так здарылася, што я не змагла правесці Яго ў апошнюю дарогу? Чаму ашукалі?

Доўга не магла крануцца з месца, адысці ад варот. А пасля, прыгнечаная, атупелая ад болю душы, паплялася пешшу праз увесь горад дамоў.

А ў апошніх паведамленнях у 23.30 голас дыктара прамовіў: «Гражданская панихида по скончавшемся народном поэте Белоруссии Янке Купале состоялась в Союзе писателей в 5 часов. Кремация в 6 часов вечера».

Я змагла толькі крыва ўсміхнуцца на гэту хлусню і нічога не разумела.

На другі дзень пасля пахарон прыляцела з Казані Владка. У гэты ж дзень я з ёй пабачылася. І яна расказала мне, як памёр

Янка. Ёй ужо расказалі адразу пасля яе прылёту. А было гэта нібы так.

У гэты трагічны вечар Янка быў у пакоі беларускіх пісьменнікаў на 12-м паверсе гасцініцы «Масква»⁴²⁸. Там хлопцы выпівалі, але Янка ў час свайго лячэння зусім не піў і ў іх ніводнай чаркі не выпіў. Каля гадзіны 11-й вечара пайшоў ад іх спаць у свой пакой на 10-м паверсе. Праз 10 хвілін пасля яго выхаду зазваніў тэлефон у пакоі на 12-м паверсе.

— Сойдите вниз, — азваўся голас адміністратара. І калі яны сышлі, ім паказалі нанізу ў пралёце лесвіцы разбітае цела Купалы.

Тлумачылі гэты выпадак тым, што Янка, выйшаўшы з пакоя хлопцаў, адчуў сябе дрэнна, абапёрся на поручні лесвіцы, перахіліўся і, страціўшы прытомнасць, зваліўся ўніз.

Мы з Владкай пайшлі ў гасцініцу «Масква» на тое месца, адкуль ён зваліўся. Поручні ўсюды былі шырокія, настолькі шырокія, што на іх сядзець можна. Мы з ёй абапёрліся на поручнях, нахіліліся і пераканаліся, што калі б запраўды так было, як казалі, калі б яму зрабілася дрэнна, што аж страціў прытомнасць, то ні ў якім разе не мог перакуліцца. Цэнтр цяжару цела пацягнуў бы яго на сходы, а не праз поручні. А якім чынам белы туюфель з адной нагі астаўся на сходах?

Усё гэта засталася для нас загадкай.

А праз якісь час я пачула новую версію. Мая прыяцелька, старая бальшавічка Анна Пятроўна Паздзеева, з якой я 15 гадоў жыла ў адным пакоі ў Маскве, працавала ў той час у адным вайсковым шпіталі. Туды прыбыў на працу новы шэф-кухар, які да гэтага працаваў у рэстаране гасцініцы «Масква».

Нічога не ведаючы пра адносінны Анны Пятроўны да мяне, а мае да Янкі, ён у прысутнасці шпітальнай службы расказаў наступнае.

Столік дзяжурнай па калідоры стаіць на развілцы двух калідораў, і дзяжурная са свайго месца бачыць навывлёт абодва калідоры. Каля гадзіны 11-й вечара яна бачыла, як Янка Купала сядзеў на поручнях з нейкай жанчынай. Дзяжурная на хвіліну адышла ад свайго месца па сваіх справах, а калі вярнулася

нікога ўжо не было на поручнях, а ўнізе чула трывожны шум. Хто была гэта жанчына і куды яна знікла — не ведала.

Дык што ж гэта было? Чыя версія праўдзівая?

Калі прыняць пад увагу, што Янка заўсёды быў праўдамоўны, не зважаючы на высокае становішча свайго субяседніка, гаварыў тое, што думаў; калі прыняць пад увагу яго настрой, у якім ён быў пры нашым апошнім спатканні і калі ён такія думкі выказваў не толькі перада мной, то з такім настроем і думкамі такому чалавеку, як Янка Купала, у гэты жудасны час культуры нельга было жыць, а зрабіць з ім тое, што сталася з Цішкам Гартным, Чаротам і іншымі, таксама было нельга — занадта вялікі шум падняўся б за мяжой.

І так, тайна засталася тайнай...

Зноў пра Владку — цёцю Уладзю Луцэвіч

У часе вайны аж да вызвалення Менска ад акупантаў Владка жыла ў гасцініцы «Якар» на вуліцы Горкага; там жа жылі Алеся Александровіч і іншыя бежанцы з Беларусі. Владка атрымлівала літарную прадуктовую картачку па літары А. У яе заўсёды былі ў запасе масла, розныя сыры і каўбасы, зярністая ікра, хлеба і булак удосталь, чаго мы, звычайныя жыхары Масквы, праз усю вайну ў вочы не бачылі, а, часта бывала, галадалі. Час ад часу я наведвала Владку і карысталася яе гасціннасцю.

Владка ў гэты час шукала, дзе магла, і збірала матэрыялы для будучага музея імя Я. Купалы. Яна ў якасці дырэктара музея мела доступ да закрытых фондаў Дзяржбібліятэкі імя Ул. Леніна.

Аднойчы паказала мне выразкі з газет «Наша доля» і «Наша Ніва» з вершамі Купалы, газетнымі фота.

— Скуль ты раздабыла? — пытаю.

— Ловкость рук и никакого мошенства, — адказвае, і паказала мне лязо брытвачкі, зашчэпленай паміж пальцамі ў кулаку.

— Слухай, — кажу здзіўлена, — за такія справы даюць 10 год, калі агледзяцца.

— А хто там глядзець будзе, правяраць? Не баюся гэтага.

Да мяне на кватэру Владка ніколі не прыходзіла. Аж аднаго разу вечарам з'явілася. Я зразумела, што не проста адведаць мяне прыйшла, а пэўна з нейкім інтарэсам. І не памылілася. Пагаварыўшы аб тым-сім, яна спытала, якія ў мяне ёсць памяткі аб Янку. Я паказала, што яшчэ захавалася ў мяне — кніжкі, фота з яго надпісам для мяне, фота на сцэне пасля першай пастаноўкі «Паўлінкі» ў Піцеры, маё фота, лісты і інш. Яна адабрала ўсё патрэбнае для музея, паклала перада мной друкаваны бланк.

— Пішы рахунак!

— Які рахунак? Ты здурэла, ці што? Я ў музей Янкі аддаю гэта і буду браць грошы? Прадаваць памяткі ад яго?

— А табе што, муляцца будзе ў кішэні якісь лішні рубель? Глядзі вось, як абнасілася ўся. Я не свае грошы трачу на гэта — дзяржава дае. Не дурніся і пішы! Мне патрэбны апраўдальныя дакументы на матэрыялы для музея.

— Ды я не ведаю, што і як пісаць.

І пад яе дыктоўку я напісала рахунак на 850 руб. і падпісала: «Получила сполна наличными».

— Як атрымаю па гэтаму рахунку грошы, зараз жа табе аддам, — сказала, хаваючы ў сумачку рахунак.

«Якраз як пані Хадасевіч у Царыцыне», — падумалася мне. І не памылілася. <...>

Як бы там ні было, але ніхто іншы не змог бы стварыць такую памяць аб Янку Купале, як сучасны музей яго імя. За гэта ёй чэсць і слава!

Не ведаю, што адбылося паміж ёй і К. Елісеевым, але ў 1950 г. У. Пігулеўскі ў Рызе паказваў мне ліст К. Елісеева, свайго старога сябра. У гэтым лісце дзеця Уладзя абзывалася самымі непрыстойнымі словамі. Ці паміж імі быў асабісты канфлікт, ці мо Елісееў быў абураны яе адносінамі да Янкі?

З 1947 г. пасля майго пераезду з Масквы ў Будслаў я не раз бывала ў Менску і па сваіх справах, і са сваім хорам на аглядах мастацкай самадзейнасці, і з дакладамі на педагагічных канферэнцыях, але да Владкі не заходзіла. У адзін з маіх прыездаў у Менск я рашыла наведацца ў музей. Пайшлі туды з маёй

братавай Віцяй. Музей тады знаходзіўся на першым паверсе таго будынка, у якім цяпер месціцца Саюз пісьменнікаў⁴²⁹.

Ці то мяне хто пазнаў і сказаў Владцы, што я аглядаю экспазіцыю музея, ці сама яна пабачыла мяне, але, убегшы ў тую залу, дзе я знаходзілася, кінулася да мяне на шыю і з плачам пачала папракаць мяне, што, бываючы ў Менску, я ні разу не наведлася да яе.

— Мы ж з табой толькі двое засталіся з нашаніўцаў, яшчэ, праўда, і Косця Буйло ў Маскве. Дык чаго ж ты аддаляешся ад мяне, чаму не заходзіш? Заходзь, родненькая. У імя Янкі прашу, заходзь, не пакідай мяне!

Я адчула шчырасць яе слоў і, забыўшыся пра ўсё благое, пачала з таго часу бываць у яе, як толькі прыезджала ў Мінск.

Не было таго дня, каб за сталом яе не было гасцей. Яна не магла сесці за стол без гасцей. Як толькі прыйдзе з працы і пачынае рыхтаваць па свайму густу абед, хаця ўсё неабходнае было падрыхтавана перш жонкай Цішкі Гартнага, якая вяла якісь час яе гаспадарку, а пасля цёцяй Маняй Аблачынскай, — Владка пачынала названіваць па тэлефоне, склікаць гасцей, пасылала за водкай і віном, і тады ад гадзіны пятай да поўначы пілі-елі... <...>

Аднаго разу я застала ў яе Бэндэ, які некалькі дзён начаваў у яе кватэры, прыехаўшы па нейкіх справах у Менск. Владка, як дарагога гасця, частавала яго, ласкава гаварыла яму ўсякія прыемныя словы. А ў адсутнасці казалася мне пра яго:

— Сачком, сволач, падлец!

Бліжэйшымі яе сяброўкамі ў апошнія гады былі Марыя Барысаўна Осіпава, Марыя Канстанцінаўна Хайноўская. І заўсёды, седзячы разам з імі за сталом, Владка, падняўшы чарку, гаварыла тост у маю чэсць, выхваляючы мяне на ўсе лады. А я ў гэты час думала: вось выйду я з пакою, і яна са злобай у вачах будзе гаварыць пра мяне зусім адваротнае.

Праўда, нешматлікія лісты яе да мяне (чамусьці пісала яна іх на рускай мове), пачынаючы з 1952 г., былі заўсёды цёплыя, заўсёды сардэчна запрашала мяне прыезджаць да яе. У апошнім лісце ад 27/ХІІ-59 г. жалілася на сваю хваробу і поўнае адзіноцтва.

25 лютага 1960 г. вечарам я за сваім сталом чытала ўголас маме якуюсь кнігу. А ў галаве мільгала думка, што мне сёння трэба выехаць у Менск. Чаго? Каму я там патрэбна? Праганю гэту думку і прадаўжаю чытаць. І зноў: як жа мне дабрацца да станцыі? На дварэ сільная вея, гурбы снегу... Ну што за ліха! Нашто мне здаўся той Менск, чытаю далей. А што мне адзець? Што з сабой узяць? І да таго гэтыя назойлівыя думкі надакучылі, што не змагла далей чытаць. Каля 10 гадзін вечара заходзіць суседка, у якой дома ёсць тэлефон.

— Паўліна Вікенцьеўна, званілі з пошты, прыйшла вам тэлеграма з Мінска.

— Як жа я пайду на пошту ў такую завіруху? А не перадалі тэксту тэлеграмы?

— Памерла Брані... Брані... вось забылася...

— Уладыслава Францаўна? — ускрычала я.

— Ага!

Дык вось чаму мне трэба зараз жа сабірацца ў Менск!

Нараніцу я была ўжо ў Менску. Цела цёці Уладзі было ў моргу. У яе пакоі было пуста. Ужо зняслі кудысьці гару кніг, якія ляжалі на падлозе, чамаданы, набітыя замежнымі выданнямі твораў Купалы, мноствам розных фота і іншых цікавых матэрыялаў, якія Владка не хацела здаваць у фонд музея. Часам яна мне паказвала некаторыя рэчы, але здалёк, не даючы ў рукі, каб бліжэй паглядзець.

Два гады ўжо Владка была моцна хворая, але да апошняга дня не пакідала працы, хацела хутчэй закончыць будову новага музея і дачакацца яго адкрыцця. Усюды сама мусіла дагледзець, паклапаціцца, не давяраючы сваім памочнікам. І ў гэты апошні дзень свайго жыцця збіралася пайсці на працу. А гадзіне 10-й пайшла ў свой пакой апрацаваць да выезду, пачула сябе дрэнна, павалілася на падлогу ля свайго ложка і не змагла падняцца. Выкліканы шафёр на руках вынес яе ў машыну і павёз у медкамісію. Пасля 12-й гадзіны яна папрасіла доктара прынесці ёй паперы і аловак — хацела напісаць якоесь свае распараджэнне. А калі праз 10 хвілін доктар вярнуўся з перай, Владка ўжо не жыла.

Чакаючы ў вестыбюлі, пакуль збяруцца бліжэйшыя сяброўкі (Дзятлоўская, М. Б. Осіпава), каб разам пайсці ў морг, я пабачыла, што па сходах падымаецца пажылы чалавек. Сівыя валасы, падстрыжаныя бобрыкам, на шчацэ каля носа цёмная гарошына. Я падбегла да першай прыступкі.

— Сушынскі? — пытаю.

— Так, Сушынскі, — затрымаўся, пытліва ўглядаючыся ў мяне.

— Не пазнаеце мяне?

— Не пазнаю.

— Вось да чаго я дачакалася! 47 гадоў таму мы з вамі ў першай пастаноўцы «Паўлінкі» ігралі на сцэне, а цяпер Паўлінкі не пазнаеце...

— А мая ж вы родненькая, даражэнькая! — кінуўся рукі цалаваць. — Я ж усё пытаўся, дзе вас знайсці.

Так амаль праз 50 гадоў сустрэлася са старым культурным дзеячам Язэпам Францавічам Сушынскім.

У моргу цёця Уладзя ляжала на стале ўжо прыбраная ў чорную сукенку. Мы паклалі кветкі вакол яе і селі ў рад на крэслах.

Мне не верылася, што яна ўжо не жыве. Твар спакойны, лёгкі румянец на шчоках. Вось, здаецца, сіняя жылка на скроні б'ецца... як быццам уздыхнула... Вось-вось зараз скажа: «Дурная ты, нічога не разумееш», «Ты, Паўліна, заўсёды была і засталася ідэалісткай, а я матэрыялістка, я практычны чалавек і рэальна гляджу на жыццё, а не праз ружовыя акулеры, як ты».

Не, гэта ад бяссоннай ночы мне мігціцца ўваччу і здаецца, што яна дышае, што жылка б'ецца на скроні.

Чакаем, калі кончыцца спектакль у Тэатры імя Янкі Купалы. Каля гадзіны 1-й ноччу выносяць труну і ставяць на падрыхтаваны катафалк на сцэне тэатра.

Назаўтра, ад гадзіны 10-й раніцы, поўны партэр тэатра на роду. На сцэне па баках катафалка сядзяць бліжэйшыя — радня Янкі, сяброўкі Владкі. Кожныя 5 хвілін мяняецца ганаровая варта. Я стаю на варце з Ржэцкай і яшчэ кімсьці за намі.

А гадзіне 1-й дня вынас на могількі, што на Даўгабродскай вуліцы. Галава пахароннай працэсіі была ўжо на плошчы Перамогі, а канец яшчэ ля тэатра. Я налічыла 45 вяноў, але было больш,

якіх не змагла дагледзець. Наш вянок быў куплены ў складчыну: М. Б. Осіпава, Дзятлоўская, М. К. Хайноўская і я.

За жалобныя сталы, састаўленыя ў літару П у зале дома на Омскім зав.⁴³⁰ садзіліся, мяняючыся па чарзе, 4 разы. І каго там ні было! Письменнікі, артысты тэатра, супрацоўнікі музея і проста выпадковыя асобы.

Так і не дачакалася цёця Уладзя адкрыцця музея ў новым будынку.

Другія пахароны Янкі Купалы

Маё прароцтва ў час майго апошняга спаткання з Янкам часткова спраўдзілася: як ні старалася, як ні дабівалася Владка перавезці урну з попелам Купалы з Масквы ў Менск, — не змагла дабіцца: Масква 20 год не аддавала урны, тлумачачы, што Купала лічыцца ўсесаюзным паэтам і таму яго урна павінна знаходзіцца ў Маскве.

У канцы чэрвеня 1962 г. я атрымала ад Ядзі Раманоўскай паштоўку, у якой коратка піша: «Калі здароўе дазволіць, прыезджайце ў Мінск 1-га ліпеня». Чаго? Пашто там спатрэбілася? Нічога пра гэта не піша. У гэтыя дні ўсюды адбываліся вечары, прысвечаныя 80-годдзю з дня нараджэння Янкі Купалы. Пэўна, мяне думаюць высунуць куды з успамінамі. А я ўжо дала згоду выступіць на такім вечары 1-га ліпеня ў Маладзечне і не думала ехаць у Менск.

На гэты вечар прыехалі ў Маладзечна купалаўцы з пастаноўкай 1-га акта «Паўлінкі». Ад Юркі Гаўрука я там даведалася, што заўтра, 2 ліпеня, будзе пахаванне урны Купалы ў Менску. Пасля выступленняў і спектакля я разам з артыстамі на машынах паехала ў Менск. Пераначавала ў кватэры Гаўрука. Ён сказаў, што будуць усе збірацца ў доме Саюза письменнікаў а гадзіне 10-й раніцы. Адтуль пойдзе працэсія з урнай на могілкі.

У 9.30 мы з Юркам былі ўжо на месцы. На двары Саюза ўжо сабралася чалавек 20. Сярод іх пабачыла Косцю Буйло. Прывіталіся. Народу ўсё прыбывала. Большасць для мяне незнаёмыя былі людзі. Усе маўчаць або ціхенька шэпчацца. Дзе

ж стаіць урна? Чаму ўсе стаяць на дварэ, а не ў зале ля урны? Ніхто нічога не ведае. Уехала ў двор машына. У ёй відаць кветкі. Пэўна, урну прывезлі? Кінуліся да машыны. Не! Прывезлі толькі адзін вянок. Можа, у музеі паставілі урну? Паціскаюць плячыма — ніхто нічога не ведае.

Каля гадзіны 11-й хтосьці з пісьменнікаў выйшаў з двярэй будынка і з верхняй прыступкі голасна прамовіў:

— Таварышы! Хто хоча, якім транспартам едзьце ці пешшу ідзіце і збірайцеся ля брамы могілак на Даўгабродскай⁴³¹.

Усе замітусіліся ў недаўменні, пераглядваліся, але ніхто першы не крануўся да выхада. Дасталі з машыны вянок, і ўсе, хто быў, не змаўляючыся, пастроіліся па чатырох у рады і пасунуліся моўчкі за вянком наперадзе. Панура ідем. На перакрэстку вуліцы Янкі Купалы і Ленінскага праспекта стаіць невялічкая групка супрацоўнікаў музея з вянком. Далучыліся да нас і далей ідем.

Два вянкi і чалавек не больш 50 у сумнай працэсіі. За сабой чую чыйсьці ціхі голас:

— Пушкіна хавалі ў сакрэце, і цяпер вось Янку Купалу.

На плошчы Перамогі якіясь замежныя турысты, стоячы ля абеліска, пстрыкаюць фотаапаратамі, фатаграфуючы нашу ўбогую працэсію. Пэўна ж, пытаюцца, куды і чаго ідзе невялічкая група людзей з двума жалобнымі вянкамі. Сорамна! Балюча!

Доўга стаім перад закрытай брамай могілак. За агароджай стаяць медныя трубы вайсковага аркестра. А народ усё прыбывае. І выпадковыя прахожыя затрымліваюцца, і групы дэлегацый з вянкамі. Уся вуліца запружана народам. А урна? Няма яе.

І нарэшце, разразаючы гудком густы натоўп, прысунулася белая машына. Над галовамі пачала ўзнямацца прыбраная ў кветкі урна. Музыканты схапіліся за трубы. Раскрыліся вароты. І пад гукі шапенаўскага жалобнага марша пасунулася працэсія па галоўнай алеі могілак.

Слёзы, слёзы, плач наўзрыд...

Вось калі, Яначка, вяртаешся ты ва ўлонне зямелькі роднай! Даравала табе яна за тваё вялікае цярпенне, за гарачую любоў тваю да яе.

Распачаўся жалобны мітынг. Я стала воддаль ад магілы, не могучы стрымаць рыдання. А вянкi ўсё нясуць і нясуць, прабіваючыся праз натоўп да магілы.

Скончыўся мітынг. Устаўляюць урну ў падрыхтаваны склеп. Замуроўваюць.

У гэты час падыходзяць з вянкам купалаўцы.

— Як гэта? Усё скончылася? — здзіўлена пытаецца Ржэцкая.

— А чаму вы так позна прыйшлі?

— Нам жа казалі сабрацца ў тэатры на 12-ю гадзіну, а выхад а 1-й.

Вяртаемся з могілак. Насустрэч нам на Даўгабродскай спяшаецца Рыгор Шырма.

— Што, ужо ўсё? Разыходзіцеся? Я ж нічога не ведаў! Толькі некалькі хвілін таму мне пазваніў хтосьці. Што ж гэта такое?

Далей сустракаем Дзяругу з фотаапаратам. Таксама толькі што даведаўся і... спазніўся.

Паабедаўшы ў цёці Мані Аблачынскай, сабраліся зноў схадзіць на могілкі. Была гадзіна 5-я папалудні. А дэлегацыі з вянкамі ад фабрык і заводаў, ад розных устаноў і арганізацый усё яшчэ ішлі і ішлі на могілкі. Адным казалі сабірацца ў 10 гадзін, другім — у 11, трэцім — у 12 і так аж да 6 гадзін вечара.

Калі я спыталася ў Ядзі Раманоўскай, чаму яна не напісала мне ў сваёй паштоўцы, з якой прычыны выклікала мяне ў Менск на 1 ліпеня, яна адказала, што да апошняй хвіліны не ведалі, аддадуць з Масквы урну ці не аддадуць. Амаль кожную гадзіну мяняліся пастановы ў гэтай справе.

— А чаму такое дзіўнае пахаванне урны адбылося? Чаму ўразброд праз увесь дзень ішлі людзі з вянкамі, а не разам у аднэй вялікай працэсіі?

— Бо баяліся, калі ўвесь народ разам збярэцца, дык маглі б усе могілкі патаптаць.

— А калі Владку хавалі і Якуба Коласа, не баяліся, што патопчуць могілкі?

— Гэтага я не ведаю. Не ад мяне залежыць.

Пазней, у адказ на мой ліст Зосі Шамардзіной з апісаннем пахавання урны Янкi Купалы яна пісала мне: «Из похорон

Владки сделали всенародное шествие, а Янку Купалу... Возмутительно...»

Калі ў Маскве ў 1942 г., уцякаючы ад народа, ашукаўшы аб гадзінах вынасу і крэмацыі, ціхачом пахавалі Купалу, я гатова была тлумачыць тым, што ў гэты час немцы кожны дзень бамбілі Маскву і арганізатары пахавання баяліся збіраць вялікую працэсію, каб не было ахвяр на выпадак бамбёжкі.

Ну а цяпер чаго баяліся???

Тэраўскі

Тэраўскі, Цераўскі, Тэраўскі... Розныя напісанні гэтага прозвішча сустракала ў друку. А каторае з іх правільнае? Магчыма, паходзіць ад лацінскага слова terra — зямля?

Я пісала ўжо пра яго ў апошняй рэдакцыі сваіх «Сцежак» і паўтарацца не буду.

У 1965 ці то 1966 г. я наведлася да Веры Дрэйзін — дачкі музыказнаўцы Юліяна Дрэйзіна. У яе былі госці — якіясь жанчыны, прозвішчаў якіх, на жаль, не запамятвала.

Зайшла гутарка пра Тэраўскага. Адна з гэтых жанчын, аказалася, у 30-х гадах жыла на кватэры Тэраўскага. І вось што яна расказала.

Аднойчы Тэраўскі слухаў радыё. Перадавалі беларускія народныя песні і песні сучасных беларускіх кампазітараў. Раптам Тэраўскі ўскочыў, схапіўся рукамі за галаву і з перакошаным ад болю тварам закрычаў, бегаючы па пакоі.

— Гэта ж мая песня! Мая! Укралі ў мяне! Абакралі зусім! Мае песні перадаюць ад свайго імя. Вось кажучь, што гэта Любана песня, а гэта ж мая, мая! Часамі толькі дзе-нідзе зменяць пару тактаў, а то і без ніякіх змен падаюць за свае...

— Тры разы, — кажа гэта жанчына, — яго арыштоўвалі, дапрашвалі, а за трэцім разам ён ужо не вярнуўся дамоў. Розныя бязглуздыя даносы сыпаліся на яго галаву.

І запраўды, куды ж запрапаў яго твор «На Купалле» на словы Чарота²⁴³². «На Купалле», якое мела такі велізарны поспех у публікі ў 20-я гады. Загінула, і да сённяшняга дня не могуць

знайсці партытуры. А яна ж у кагосьці хаваецца! Пуроўскі, былы ўдзельнік хору Тэраўскага, спрабаваў па памяці аднавіць «На Купалле», але не закончыў гэтай працы пры жыцці. А некаторыя песні з «На Купалле» і да гэтага часу памятаюць старэйшыя людзі, і нават на радыё перадаюць, аднак без яго імя.

Кс. Адам Станкевіч

Не памятаю, дзе і калі я з ім пазнаёмілася.

Пасля майго вызвалення да суда з гродзенскай турмы я прыехала ў Вільню. У Базыліянскіх мурах, дзе змяшчалася беларуская гімназія, беларускі музей і іншыя беларускія культурна-асветныя ўстановы, у гэты час адбываліся кароткачасовыя курсы для настаўнікаў беларускіх школ. Я заглянула туды акурат падчас якойсь лекцыі. Прысеўшы ў канцы залы, чакала перапынку, каб пабачыць каго са знаёмых. У часе перапынку хтосьці мяне заўважыў, абвясцілі прысутным, што я толькі што вызваленая з турмы і знаходжуся ў зале. Пацягнулі мяне на сцэну і наладзілі гарачую авацыю. У гэты час Адам Станкевіч падняўся на сцэну і паднёс мне свежы нумар «Крупісу»⁴³³, надрукаваны залатымі літарамі з кароткім паведамленнем аб вызваленні з турмы і прыездзе ў Вільню.

Адам Станкевіч быў вядомы беларускі дзеяч у Вільні, рэдагаваў клерыкальную газету «Крупіса», быў выкладчыкам у Віленскай беларускай гімназіі.

Наступнае і апошняе спатканне з ім адбылося ні то ў канцы 1940-х, ні то ў 1950 гг.

Я паехала з Будслава адведаць маю любімую Вільню, дзе прайшлі мае юнацкія гады. Я ведала, што Адам Станкевіч знаходзіцца ў Вільні, але дзе яго шукаць? Зайшла ў адзін касцёл і там даведалася, што заўтра ў вялікую пятніцу (перад Вялікаднем) ён будзе служыць імшу ў касцёле Св. Міхала. Назаўтра пайшла туды і пабачыла яго пры аўтары. Як жа ён пастарэў! Сівенькі зусім. Дачакалася канца імшы і, не хочучы заходзіць да яго ў закрысы, на вуліцы чакала яго выхаду. А калі ён выйшаў з касцёла, я на пэўнай адлегласці пайшла за ім аж да дому на Зарэччы. Як толькі

ён увайшоў праз браму ў двор, я аклікнула яго. Аглянуўся і зноў пайшоў да дзвярэй свайго пад'езда.

— Вось і дачакалася, што мяне не хочучь пазнаць, — сказала голасна.

Зноў павярнуўся.

— О, цяпер пазнаю!

Прывіталіся і пайшлі да яго ў кватэру. Пазнаёміў са сваёй стрыечнай сястрой, пані Марыяй Шутовіч, якая жыла ў аднэй з ім кватэры з дачкой гадоў 10 і сястрой.

Даволі вялікі пакой, застаўлены шафамі і стэлажамі з кнігамі. На сцяне вялікі, ледзь не ў поўны рост партрэт (маслам) Забэйды-Суміцкага, якога я не ведала і пра якога мне там расказалі.

За сьнеданнем завязалася ажыўленая гутарка. Кожны з нас расказваў аб перажытым.

Пасля вызвалення Вільні Адам Станкевіч быў арыштаваны савецкімі органамі. Аднак за яго заступілася перш-наперш жыдоўскае грамадства, засведчыўшы, што ў часе нямецкай акупацыі кс. Адам хаваў у сябе жыдоўскіх жанчын і дзяцей. Пасля камсамольская арганізацыя (здаецца, г. Смаргоні — добра не памятаю) са сваёй заявы пацвердзіла, што, калі была арыштавана група камсамольцаў, дык кс. Адам даў такія паказанні, на аснове якіх камсамольцы былі вызвалены. Гэта і дапамагло, што і кс. Адама хутка вызвалілі з савецкай турмы.

Праз пару гадоў я зноў была ў Вільні і зайшла на кватэру Марыі Шутовіч, але кс. Адама ўжо там не было — яго ў другі раз арыштавалі.

Марыя Шутовіч расказала мне, што савецкія ўлады абяцалі яму поўную недатыкальнасць, абяцалі прабоства ў катэдральным касцёле або ў Вострай браме, толькі з умовай, што ён не будзе прызнаваць рымскага папу, а створыць новы народны касцёл, незалежны ад Рыма. Кс. Адам не мог прыняць такой умовы, бо гэта ўжо будзе не Рымска-каталіцкі касцёл, а якісь іншы, і веруючыя каталікі не прызнаюць яго. Пасля такой адмовы кс. Адама арыштавалі і цяпер сядзіць на Лукішках⁴³⁴, куды п. Марыя носіць яму перадачы. Адноўчы яго прывялі з праважатым на яго кватэру, дзе ён забраў са свайго архіву якіясь

дакументы, паперы. Дазволілі не толькі памыцца ў сваёй ванне, але нават і пераначаваць з праважатым. Назаўтра раніцай вярнуўся ў турму, забраўшы патрэбныя матэрыялы.

Праз колькі гадоў я даведалася, што кс. Адам памёр у турме ад сэрца.

Але вярнуся да нашай гутаркі пры апошнім спатканні.

Цікавую гісторыю ён мне раскажаў пра Лявона Дубяйкоўскага, з якім я пазнаёмілася ў 1920 г. у Варшаве пасля майго вызвалення з Вронак. Архітэктар Дубяйкоўскі, стары кавалер, быў у той час старшынёй Беларускага нацыянальнага камітэта ў Варшаве. Пазней жыў у Вільні і ажаніўся з маладой паненкай Мэнке.

Антон Луцкевіч быў галавой (ці магістрам — як там у іх называлася) масонскай арганізацыі на Беларусі і пачаў вербаваць у масоны Лявона Дубяйкоўскага. Ён даў сваю згоду. І вось распачалася цырымонія ўступу ў гэту арганізацыю.

— Трэба сказаць, — апавядае кс. Адам, — што гэта арганізацыя строга тайная, і за хоць маленькую здраду гэтай тайны каму-небудзь на вінавайцу накладаюць суровыя санкцыі. І вось, калі Дубяйкоўскі стаяў на каленях перад вялікім крыжам з запаленымі па баках свечкамі і паўтараў словы прысягі, пры словах, што нікому нельга прагаварыцца пра гэту арганізацыю: ні бацьку, матцы, ні брату і сястры, ні жонцы... Дубяйкоўскі прыўзняўся з аднаго калена і здзіўлена спытаў: «Як? Нават жонцы не магу сказаць? (Ён нядаўна ажаніўся.) Не-э-э, я так не магу!» — і ўжо на абедзве нагі ўстаў, адмовіўшыся закончыць прысягу. Цырымонія была перарвана.

Адразу ж пачаліся санкцыі. З рук Антона Луцкевіча пасыпаліся ў газетах артыкулы, у якіх на ўсялякія лады шальмавалася імя Дубяйкоўскага. Які толькі бруд не выліваўся на бедную галаву Дубяйкоўскага. Проста гэта быў грамадскі расстрэл яго. Дубяйкоўскі так быў прыгнечаны ўсімі нападамі, у такі ўпадчай, што блізкі быў да самагубства. Тады кс. Адам параіў яму падаць у грамадскі суд на Антона Луцкевіча. Абаронцам Дубяйкоўскага быў вядомы ў Вільні стары адвакат Врублеўскі, а кс. Адам сведкам з боку Дубяйкоўскага. Грамадскі суд ачысціў з гразі Дубяйкоўскага.

Гэта гісторыя дала мне повад расказаць пра Івана Ігнатавіча Краскоўскага.

Да 1-й імперыялістычнай вайны Краскоўскі жыў у Вільні, быў выкладчыкам гісторыі і рускай мовы ў аднэй з мужчынскіх гімназій. Блізкі сябра Даніловіча, сустракаўся з братамі Луцкевічамі і, як паведамляла газета «Наша Ніва», з'яўляўся членам Беларускага музычна-драматычнага гуртка. Аднак я ніколі яго не бачыла ні ў рэдакцыі «Нашай Нівы», ні ў кнігарні, ні на нашых амаль штодзённых спатканнях у «Зялёнага Штраля», ні на беларускіх вечарынах.

Першы раз я з ім пазнаёмілася ў Петраградзе, калі ён прыехаў у Беларускі камітэт дапамогі бежанцам. У гады вайны ён быў упаўнаважаным Саюза гарадоў па справах бежанцаў у Кіеве.

У 1916–1917 гг. у Кіеве было шмат студэнтаў-беларусаў, якія арганізаваліся ў зямляцтвы, наладзілі агульны сход усіх беларусаў, на якім выступалі з дакладамі аб гісторыі, літаратуры Беларусі, аб культурным адраджэнні Беларусі. (Кіеўскі беларускі гурток «Зорка» налічваў 150 членаў. Арганізатарамі гуртка былі Фарботка і Забела.)

Але як ні прасілі Краскоўскага выступіць на такіх сходах, ён то адмаўляўся, то нібы даваў згоду, але ў апошні дзень «захворваў». Нам было ясна, што ён пазбягае выступаць ад імя беларусаў. Аднак паяўляўся ў Менску то як адзін з арганізатараў з'езда беларускіх арганізацый і дзеячаў таго першага з'езда, які захапіла ў свае рукі буржуазія на чале з Раманам Скірмунтам і Паўлюком Алексюком, то на з'ездзе вайсковых Заходняга фронту ў 1918 г., і заўсёды імкнуўся заняць кіруючую ролю, аднак гэта яму не ўдавалася. Абодва гэтыя з'езды прайшлі міма яго, і ён, пакрыўджаны няўвагамі да яго асобы, зноў вярнуўся ў Кіеў. Праз якісь час Скарападскі ад імя Украінскай рады паслаў Краскоўскага паслом у меншавіцкую Грузію. Пасля разгрому меншавікоў ён з сям'ёй уцёк з Грузіі і паявіўся ў 1921 г. у Каўнасе⁴³⁵.

Аднойчы, спаткаўшы мяне на вуліцы Каўнаса, запрасіў у кавярню для паважнай гутаркі. За шклянкай кавы ён сказаў мне, што існуе пэўная арганізацыя, якая ставіць сабе вызва-

ленчыя мэты. Члены гэтай арганізацыі ёсць у кожнай дзяржаве, дзе яны займаюць адказныя пасады. Ведаючы мяне, ён прапануе мне ўступіць у члены гэтай арганізацыі. Аднак гэта арганізацыя строга тайная, і аб ёй, і аб нашай гутарцы цяпер не павінен ніхто ведаць — ні бацька з маткай, ні брат з сястрой, ні муж і жонка. Краскоўскі просіць адразу не прымаць свайго рашэння, добра падумаць, і калі я згодна з такімі ўмовамі, то праз якісь час я яму скажу аб гэтым, а ён даложыць кіраўніцтву гэтай арганізацыі, якая прыме адпаведную пастанову аб прыняцці мяне ў іх рады.

— Я адразу магу вам адказаць, — кажу яму.

— Не, не, не! Падумайце, пасля скажаце.

Прышоўшы дамоў, я адразу расказала аб гэтай гутарцы свайму мужу Тамашу Грыбу.

— Плюнь ты на іх, — адказаў ён, — гэта нейкая масонская арганізацыя. Бач ты іх! У кожнай дзяржаве свае людзі на адказных пасадах... А хто тут, у Літве, яго бліжэйшы сябра? Чарнасоценец, падлец Міхал Біржышка. Пэўна, аднаго поля ягады.

Пры наступным спатканні на вуліцы з Краскоўскім я, ведаючы, чым скончыцца мая кандыдатура ў члены гэтай тайнай арганізацыі, схітрыла:

— Ну, я магу вам адказаць на вашу прапанову. Я згодна, але муж будзе ведаць аб гэтым.

— Добра, я далажу кіраўніцтву.

Пасля гэтага ні разу не было мовы з ім пра гэту справу. Мне было ясна, я не прыгодна для іх, бо не ўмею трымаць язык за зубамі.

Аднак санкцыі супроць мяне сыпаліся з боку Краскоўскага, — калі ён хацеў вытурыць мяне з Дзвінскай беларускай гімназіі, а пасля ў сваіх паказаннях у часе арышту ў 30-м годзе хацеў разам з сабою ўтапіць і мяне.

— А што вы думаеце, — кажа кс. Адам, выслухаўшы гэту гісторыю. — Паглядзіце, хто яго самыя блізкія сябры — у Беларусі масон Антон Луцкевіч, у Літве — Міхал Біржышка, у Польшчы — Ромер міністрам быў.

— У Латвіі — адказны супрацоўнік Міністэрства замежных спраў Оліньш, на Украіне — Дзмітро Дарашэнка, які хацеў пасадыць на трон Васіля Вышыванага, — дапаўняю гэты спіс.

Краскоўскі ж, як толькі мы атрымалі ў Латвіі пастанову аб нашай высылцы з Латвіі, нейкім чынам атрымаў візу — мабыць, з дапамогай гэтага Оліньша — і махнуў у Чэхаславакію параіцца з Дарашэнкам, і той параіў яму ехаць у Савецкі Саюз і там рабіць сваю кар’еру і іх агульную справу. Краскоўскі настолькі быў упэўнены, што ў Савецкім Саюзе яго прымуць з раскрытымі абдымкамі, што, будучы 8 месяцаў без працы пасля звальнення нас як падсудных з гімназіі, у той час, як яго сям’я з 7 асоб амаль галадала, ён браў урокі ангельскай мовы, плацячы 20 рб. за гадзіну. Калі я спыталася ў яго, нашто гэта яму спатрэбіцца, ён адказаў, што па прыездзе ў Савецкі Саюз яго пашлюць паслом у Англію. Нават я, якая слаба разбіралася ў палітыцы, расмяялася з яго наіўнасці.

Краскоўскі быў не толькі вялікім самалюбцам і чэсталоубцам, але і помслівым чалавекам.

Так, праз дзясяткі год пасля 1930 г. я пазнаёмілася з Міколам Улашчыкам, тым самым Улашчыкам, з якім Краскоўскі запрог мяне ў сваім «чыстасардэчным» прызнанні ў адну калясніцу з У. Дубоўкам. Улашчыка я знаць і ведаць не ведала аж да 1966 г. Тады Мікола расказаў мне, што Краскоўскі ў Менску ў 1925–1930 гг., працуючы ў Дзяржплане, адначасова чытаў курс гісторыі ва ўніверсітэце і групе студэнтаў (у ліку якіх быў Улашчык) даваў заданне па зборы матэрыялаў, якія Краскоўскі выкарыстоўваў для сваёй навуковай працы, не спасылаючыся на тых, хто збіраў гэтыя матэрыялы. Даведаўшыся пра гэта, Мікола Улашчык адмовіўся працаваць на яго. Вось за гэта і да Міколы прыстасаваў сваю «санкцыю», набрахаўшы на яго ў сваіх паказаннях у ГПУ.

У Шарашэве

Не ўстрымалася я, каб не расказаць кс. Адаму аб сваёй прыгодзе ў Шарашэве.

Уцякаючы з Мядзведзіч, мы з братам Казюком прайшлі пешшу аж да Пружан. Прамоклі ў дарозе аж да кашулі, нацёрлі да крыві ногі. Трэ было дзесьці затрымацца, каб абсушыцца і ногі падлячыць. Я ведала, што дзесьці ў Пружанскім павеце знаходзіцца наш стары знаёмы і зямляк кс. Франук Рамейка. У Пружанах даведлася, што непадалёк, у 2-х клм ад шашы Масква — Варшава, па якой мы ішлі, Рамейка з'яўляецца пробашчам касцёла ў Шарашэве. Рашылі завярнуць туды і перадыхнуць якіясь 3—4 дні.

Рамейку я ведала яшчэ клірыкам духоўнай семінарыі з 1907 г. Прыязджаючы ў Глыбокае, ён заўсёды прывозіў нам газеты «Наша Ніва», беларускія кніжкі, якія выдаваліся тады. Лічыў сябе беларусам і гаварыў заўсёды па-беларуску.

Спаткаў нас у Шарашэве вельмі радасна і гасцінна. Праз нейкіх пару дзён пасля нашага прыходу прыбягае ён у пакой, дзе я сядзела і чытала якуюсь кнігу, і, падаючы мне паперу, з непакоем на твары кажа:

— На, прачытай і скажы, што мне рабіць?

На афіцыйным бланку начальнік польскай паліцыі загадвае, каб у нядзелю 1 мая ў касцёле падчас самай урачыстай часткі імшы быў выкананы польскі гімн «*Voże, coś Polskę*»⁴³⁶.

— Ну, і ты не ведаеш, што рабіць? — пытаю. — Хто тваё непасрэднае начальства — біскуп ці начальнік паліцыі?

— Вядома, што біскуп!

— Ад біскупа маеш такі загад?

— Не!

— Дык якое ж мае права начальнік паліцыі ўмешвацца ў касцельныя справы?

— Го! Ты разумная дзяўчына!

— А ты, дурань, ужо і спужаўся. Так і напішы яму, што 1) тваім непасрэдным начальствам з'яўляецца біскуп, ад якога няма такога загаду, і 2) аб чым ты лепш за мяне ведаеш, што падчас «*rodniennia*» пры спяванні імшы дазваляецца спяваць толькі па-лаціне, а не па-польску.

Усцешыўшыся, Рамейка пабег у свой кабінет пісаць адказ начальніку паліцыі, аднак мне не паказаў свайго адказу. Гэта было ў канцы красавіка.

Рамейка дружыў з мясцовым папам, часта то ў аднаго, то ў другога збіраліся на прэферанс. Пацягнуў Рамейка і мяне з братам да папа. Мужчыны селі за прэферанс, а я падышла да фісгармоніі і пачала праглядаць ноты, якія там ляжалі. Сярод нот пабачыла знаёмую песню італьянскага кампазітара А. Страдэлі «Pieta signora» з рускім тэкстам, а я ведала польскі тэкст гэтай песні. Я ледзь не падскочыла з радасці. «Пачакайце ж, — падумала я. — Я ж вам зраблю неспадзеўку 1 Мая!»⁴³⁷. Тут жа, папрасіўшы аркуш паперы і аловак, я захінула ад вачэй прысутных і пачала рабіць пераклад на беларускую мову. Назаўтра, у сакрэце перад Рамейкам, мы з братам пайшлі ў дом папа (балазе, што і яго не было дома) і папрасілі ў пападдзі дазволу прарэпеціраваць на фісгармоніі. Брат пахваліў маю задуму.

І вось у нядзелю 1 Мая я апранула сваю чырвоную сукенку, якую забрала з дому і несла ў пляцёнцы, і пайшлі з братам у касцёл на хоры. Арганісты быў няўмека, толькі тыкаў двума пальцамі абедзвюх рук у клавішы аргана, стараючыся выціснуць якуюсь мелодыю. А мой Казюк, хоць самавук, але нядрэнна іграў на фартэпіяна і аргане, нават класічныя творы.

Крыху адхілюся пры гэтым у мінулае.

...Аднаго разу ў Глыбокім Казя падмяніў у часе нядзельнай імшы арганістага. І акурат у гэтай самай урачыстай частцы імшы пасля «rodniesiennia» прайграў на аргане куплеты Трыке з оп. «Евгений Онегин»⁴³⁸. Паны-памешчыкі, якія прыезджалі ў касцёл на сваіх фазтонах і садзіліся ў лаўках ля аўтара, павярнулі галовы ў бок аргана. А пасля імшы спыталіся ў ксяндза, хто сёння іграў на арганах.

— Наш арганісты, — адказаў ксёндз.

— Не можа быць, — сказалі паны, — ён такой музыкі не ведае.

Так і не дазналіся, хто іграў куплеты Трыке.

...Я, як дачка арганістага, ведала, у якой частцы імшы кананічнае права дазваляе спяваць і на іншай мове, а не на лацінскай. Як надышла гэта частка пад назвай «ахвяраванне», брат звярнуўся да арганістага, запрапанаваў, што ён сыграе на

аргане, а я спяю песню. Арганісты з радасцю ўступіў Казю месца пры аргане.

Я ў чырвонай сукенцы стала ля парапета хораў на віду ўсяго народу. Трэбазначыць, што на гэты раз у касцёл папрыходзілі ўсе польскія чыноўнікі, усе паліцэйскія, мабыць, спяваць польскі гімн.

Пачаліся на аргане першыя такты ўступу да песні Stradelli, пасля якіх арган змаўкае, і я запела:

«Божа, даруй ты мне... — зноў музыка і далей: — Цябе малю я, божа, даруй!»

Што зрабілася ў касцёле! Увесь народ, як ёсць, адварнуўся ад аўтара і павярнуў галовы да хораў. Жартачкі, першы раз у гэтым касцёле загучала песня на беларускай мове! Рукі ксяндза, які ўзняў угору патыну, а пасля келіх, дрыжаць так, што ледзь могуць утрымаць гэтыя прылады. Доўга працягваецца песня. Ксёндз не перарывае яе званочкам, як звычайна бывае, калі арганісты зацягне песню ці музыку. Усклаў рукі на аўтар і слухае.

Скончылася імша. Арганісты звяртаецца да брата са сваім клопам: ксёндз загадаў яму зараз жа пасля канца імшы сыграць і заспяваць польскі гімн «*Во́же, со́ł Polsке*», а ён, бядак, не ўмее гэтага іграць.

(Рамейка баязлівы быў і не адважваўся зусім адмовіцца выконваць гэты гімн, пайшоў на ўступкі, таму і не паказаў мне свой адказ начальніку паліцыі.)

— Давайце я сыграю, — ахвотна згадзіўся Казя і сеў зноў за арган.

Першыя такты гімна пачаў ён у павольным тэмпе, як і належыць. А калі палякі ў касцёле падхапілі знаёмую мелодыю, заспявалі, Казя пачаў паскараць тэмп і дайшоў ледзь не да тэмпу мазуркі.

Адны ў касцёле спяваюць як і належыцца, павольна, другія стараюцца паспець за арганам; адны спяваюць сярэдзіну першай страфы, другія ўжо пяюць прыпеў, трэція пачынаюць новую страфу — адным словам, у касцёле запраўды каціны канцэрт — хоць ты вушы затыкай!

Прыбеглі мы з Казем з касцёла і чакаем буры ад Рамейкі за такую дэманстрацыю першамайскую. Але заместа наганяю, ён, нарваўшы ў садзіку кветак, паднёс мне букецік у падзяку за прыемную неспадзёўку.

Абгаіўшы свае ногі, мы сабраліся ў далейшую сваю падарожу. Ды не тут-то было! Без пропуску нельга было ні выйсці, ні выехаць за межы павета. А калі мы звярнуліся ў паліцыю з просьбай выдаць нам пропуск, нам адмовілі.

— Мы не ведаем, хто вы такія, можа, вы бальшавікі.

Што ж нам рабіць? Пачакаўшы яшчэ з тыдзень, мы ціхачом накіраваліся назад у Пружаны. Адтуль ужо, змыліўшы чуйнасць польскай паліцыі, з рознымі прыгодамі падаліся праз Брэст у Вільню, адкуль неўзабаве Беларускі нацыянальны камітэт паслаў мяне ў Гродна ў якасці інструктара беларускіх школ.

Тамаш Грыб

Тое, пра што трэба сказаць, — самае труднае, самае светлае і самае балючае ў маім жыцці. Таму мне і цяжка было пачаць свае беглыя запіскі з гэтага.

Той, хто калісьці будзе чытаць пра Тамаша Грыба, хай дае мне, калі не зусім складна будзе напісана і калі што будзе лішняе, непатрэбнае, чыста асабістае.

У сакавіку 1918 г. я з Жорнаўкі прыехала ў Менск па справах сваёй школы. У гэты час у Менску адбываўся беларускі кангрэс⁴³⁹. Я не была дэлегатам на гэтым кангрэсе, але, даведаўшыся, што у адным з пакояў Губернатарскага дома⁴⁴⁰ сабралася секцыя па народнай асвеце і культуры, пайшла туды паслухаць, пра што там будуць гаварыць.

Апанутая ў саматканую беларускую суконную світку, аздобленую узорам з аксамітных пасачкаў (не памятаю, хто мне яе падараваў год таму назад), у чырвонай хустачцы на галаве, абутая ў зграбныя лапцікі з беленькімі кужэльнымі анучачкамі (іншага абутку не мела, а лапцікі з анучкамі падаравала мне ў Жорнаўцы мая вучаніца), я стаяла ў дзвярах пакоя, дзе сабра-

лася культурна-асветная секцыя, і слухала выступленні якогась дэлегата з Віцебшчыны.

Ён даводзіў, што ніякіх школ з навучаннем на беларускай мове быць не можа і не павінна, бо, па-першае, гэта не мова, а «наречіе русскага языка», па-другое, што няма ніякіх падручнікаў па беларускай мове, няма ні граматыкі, ні правапісу і г. д.

Старшынёй секцыі быў Антон Лявіцкі. Ён заўважыў мяне ў дзвярах і, як скончыў сваю прамову віцебскі дэлегат, сказаў:

— Вось стаіць настаўніца беларускай школы ў Жорнаўцы. Хай яна раскажа нам, як яна вучыць дзяцей на роднай мове і якія ў яе рэзультаты. Хай яна скажа, ці патрэбны школы на роднай мове.

Я выйшла перад сабраннем дэлегатаў і пачала раскадваць⁴⁴¹.

Далей пра тое, што прачытала ў дзённіку Тамаша Грыба.

У гэты дзень Тамаш Грыб старшынстваваў на пленарным пасяджэнні кангрэса. Праходзячы па калідору са сваім таварышам, ён пабачыў нейкую вясковую дзяўчыну, якая гаварыла аб сваёй працы ў беларускай школе. Зацікавіўшыся, ён спыніўся, каб паслухаць да канца.

— Вось якую б я хацеў мець жонку! — сказаў свайму таварышу.

У сваім дзённіку ён пісаў, як улетку 1918 г. ён спаткаў мяне на вуліцы ў Менску. Я ішла, як відаць, з поля ў чырвонай сукенцы з вялікім снапом васількоў і румянкаў. Ува мне ён пазнаў тую дзяўчыну ў новенькіх лапціках, якая раскавала аб сваёй школе ў Жорнаўцы. Ён павярнуўся і пайшоў назіраць за мной у адзел народнай асветы і, не пасмеўшы падысці і пазнаёміцца, прыслухоўваўся да маёй гутаркі ў адзеле. Пазнаёмілася з ім аднойчы ў Мальвінкі Зароскай, аднак да майго выезду ў Мядзведзічы я рэдка сустракалася з ім і не ведала, дзе і чым ён займаецца.

Толькі з яго дзённіка пазней я даведалася, што ў гэтым часе ён разам з Палутай Бадуновай пачынаў арганізоўваць Беларускаю партыю эсэраў⁴⁴². Палуту Бадунову, настаўніцу з Гомеля, я сустракала раней, калі з Кіева я праз Менск накіроўвалася

ў Жорнаўку, але знаёма з ёй не была. Гэта была далёка ўжо немалая жанчына з сівымі валасамі, але вельмі энэргічная, «дзелавая»⁴⁴³.

І вось Тамаш у сваім дзённіку апісвае, як аднойчы вечарам у яго пакоі ён з Палутай абмяркоўвалі праграму будучай БПС-эраў. Тамаш сядзеў на спінцы крэсла, паставіўшы ногі на сядзенні. Раптам Палута падсела на гэта крэсла, абвіла рукамі яго калені і пачала гаварыць аб сваім каханні да яго, прызнаўшыся, што яна хоча мець дзіцё ад яго. Тамаш спужаўся, што старая баба закахалася ў яго, хацеў уцячы з пакою, але Палута прадбачліва замкнула дзверы і ключ дзесьці схавала. Тады Тамаш выскачыў праз адкрытае вакно, пабег у Беларускаю хатку на Конскім рынку і першы раз у жыцці, як ён піша, напіўся з гора, як свіннюк.

Я не памятаю, ці я чытала калі праграму БПС-Р⁴⁴⁴, але, як пазней мне гаварыў Тамаш, іх праграма значна рознілася ад праграмы правых рускіх эсэраў, а таксама ад левых эсэраў, хутчэй за ўсё, яна набліжалася да праграмы камуністычнай партыі, аднак марксістам Тамаш не быў. Ён жыў традыцыямі народнікаў, яго ідэалам быў Чарнышэўскі, рухаючай сілай рэвалюцыі ён лічыў не рабочы клас, а працоўнае сялянства, марыў аб сялянскай абшчыне, аб абшчынным карыстанні зямлі.

Наступнае спатканне з ім было ўжо ў Вільні ў красавіку 1919 г., калі я з братам Казем уцяклі з Мядзведзіч. У гэтыя дні ў Вільні адбываўся з'езд Віленшчыны, Гродзеншчыны⁴⁴⁵. Мы з братам пайшлі на з'езд паслухаць, што там адбываецца. Старшынёй прэзідыума быў Паўлюк Аляксюк. Асобнай групай на з'ездзе трымаліся члены БПС-Р на чале з Грыбам. Не памятаю ўжо, па якому пытанню — на мой тады погляд, малазначнаму — распачаліся гарачыя спрэчкі паміж групай БПС-эраў з групай Алексюка, у выніку якіх група беларускіх эсэраў узнялася да выхада з залы, кідаючы абразлівыя словы ў бок панскіх падлыжнікаў. Праходзячы міма мяне, Маркевіч і мне кінуў у твар, як плявок, назваўшы мяне панскай падлыжніцай. Я не была дэлегаткай гэтага з'езда, не разумела прычын спрэчак і таму не ўзнялася пакідаць залу разам з групай Грыба. Моцна

пакрыўджаная кінутай мне ў твар абразай, бо ніколі не падзяляла пазіцый алексюкоўцаў, я моцна расплакалася. А за дзвярыма, пакінуўшы з'езд, беларускія эсэры пяюць ва ўсю моц гімн «Ад веку мы спалі», перашкаджаючы гэтым алексюкоўцам весці далей дэбаты. Нарэшце і я з заплаканым тварам выскачыла за дзверы і накінулася на Грыба, гарача пратэстуючы супраць абразы мяне.

— Якім правам вы назвалі мяне панскім падлыжнікам? — крычала я. — Я ж не ведала, чаго вы ўздыбіліся. Трэ было вытлумачыць.

— А не трэба быць дзікай, — адказаў Грыб, — уступайце ў нашу партыю, тады будзеце разумець.

І пайшлі ўсе ў другі пакой на партыйную нараду. А я разам з братам ужо не вярнулася ў залу.

Я не лічыла сябе і не хацела быць палітычнай дзячкай і не збіралася ўступаць ні ў якую партыю. Я лічыла тады, што можна весці культурна-асветную працу без палітычнай дзейнасці.

Праз некалькі дзён мяне накіравалі ў Гродна ў якасці інструктара беларускіх школ.

А гэты з'езд у Вільні выбраў Беларускаю раду, якая аказалася ў буржуазных руках алексюкоўцаў. У Гродне старшынёй Рады быў Аляксук, а яго бліжэйшымі памочнікамі Тодар Вернікоўскі і Квяцінскі.

Сустрэліся мы з Тамашом у Гародні. Разам арганізоўвалі Грамаду беларускай моладзі. Тамаш чытаў лекцыі на розныя тэмы і для настаўнікаў, і наогул для моладзі. Зараз жа пасля свайго прыезду пачаў выдаваць пад сваім рэдактарствам газету «Родны край», у якой супрацоўнічалі яго бліжэйшы сябра Маркевіч, Янка Чарапун (наездамі бываў у Гародні) і я. Уся наша дзейнасць праходзіла ў беларускім клубе на вул. Палявой, 8. Толькі рэдакцыя «Роднага краю» змяшчалася ў маленькім пакойчыку Беларускай рады, з якой Тамаш не меў нічога супольнага і заўсёды быў у варажых адносінах да яе кіраўніцтва.

Я ўжо казала, што далека была ад палітычных спраў, аднак спачувала групе Грыба, а ён не налягаў, не прапанаваў мне ўступіць у яго партыю.

Пасля выхаду № 8 «Роднага краю» з перадавіцай «Правам ці мячом» мяне арыштавалі ў Гародні, Грыба — у Вільні, а Маркевіч скрыўся. Хаваўся перш у нейкім жаночым манастыры, а пасля не ведаю, дзе ён знік, больш яго я ніколі не сустракала.

Пра свой арышт і следства ў справе газеты «Родны край» я пісала ўжо ў сваіх «Сцежках».

Хутка пасля майго вызвалення да суда з турмы прывязлі з Вільні Тамаша і пасадзілі ў тую ж турму. Пра гэта я даведалася ад следчага Дамбровы. Я зараз жа арганізавала перадачу і пайшла да следчага прасіць дазволу на спатканне з Тамашом. Ён сказаў, што спатканне дазваляецца толькі бліжнім родным — бацькам, брату, сястры.

— А «нажэчона» як лічыцца — бліжнім чалавекам ці не? — пытаю.

— Нажэчонай можна.

— Ну, дык я з'яўляюся яго нарачонай.

— Jeżeli tak, to bardzo proszę, — і выдаў мне дазвол на спатканне кожны тыдзень.

Пры другім спатканні Тамаш даў мне свой дзённік, пра які я пісала ўжо і з якога даведалася, як даўно ён мяне кахае. Ды і я ў Гародні да нашага арышту заўважыла, што ён далёка не абыякавы да мяне, аднак пра гэта ніколі ў нас не было гутаркі, хаця аднойчы, седзячы на высокім беразе Нёмана, я сама яго пацалавала. Але гэты пацалунак быў больш сяброўскі, развітальны перад яго ад'ездам у Вільню.

Прачытаўшы яго дзённік, пры наступным спатканні я сунула ціхачом у яго кішэню свой ліст, у якім сказала, што з гэтага дня ён можа лічыць мяне сваёй жонкай. Праўду сказаць, я сама не ведала, ці можа гэта здзейсніцца ў жыцці, але хацела яго падбадзёрыць, аблегчыць яго цяжкую няволю. Хай цешыцца гэтай думкай, а там што будзе, то будзе!

На адным спатканні са следчым Дамброва ён спытаў у мяне, якія грошы меў Грыб пры сабе і ці не казаў ён мне, дзе тыя грошы, якія ён у Вільні атрымаў за газету, бо ў часе яго арышту пры ім не было ніякіх грошай.

Я сказала, што аб ніякіх грашах я не ведаю. Выязджаючы ў Вільню, ён меў столькі, колькі трэ было на дарогу і на два дні пражыцця. І гэта была праўда. Тады Дамброва паказаў мне ліст да следчага ад Янкі Станкевіча, былога клерка духоўнай семінарыі, страшэннага шавініста і клерыкала. Станкевіч пісаў, што Грыб у Вільні атрымаў вялікія грошы, здаецца, 10 тысяч, што гэтыя грошы грамадскія, і паколькі Грыб цяпер знаходзіцца пад арыштам, дык Станкевіч просіць вярнуць тыя грошы яму, Станкевічу. Гэта была подлая брахня. Станкевіч, мяркуючы, што ў Грыба павінны быць грошы на выданне газеты, хацеў прысвоіць іх сабе. Нават следчы, разведаўшы, што Грыб ніякіх грошай ніадкуль не атрымліваў у Вільні, ды і не паспеў бы гэтага зрабіць, бо зараз жа пасля яго прыезду быў арыштаваны, грэбліва пасмяяўся з прайдохі Станкевіча.

Аднойчы я даведалася, што праз Гродна будзе праязджаць старшыня ўрада БНР Антон Луцкевіч. Я пайшла на станцыю, каб пабачыць яго і спытаць, ці дамагаюцца яны ў Вільні звальнення Грыба. Луцкевіч адказаў, што ў Варшаве сам Асмалоўскі, які загадваў справамі крэсаў усходніх пры ўрадзе Пілсудскага, у прысутнасці Луцкевіча даў загад «*natychmiast zwolnić Gryba*», і быў здзіўлены Луцкевіч, што да гэтага часу загад Асмалоўскага не выкананы.

Перадавалі з вуснаў у вусны анекдатычнае апавяданне, як паслалі да Пілсудскага ў справе вызвалення Грыба Вацлава Іваноўскага. Ён быў знаёмы з Пілсудскім і ў добрых калісь адносінах, таму быў упэўнены, што яму ўдасца ўгаварыць Пілсудскага, каб вызвалілі Грыба. Атрымаўшы аўдыенцыю, Іваноўскі ўвайшоў у кабінет Пілсудскага, прывітаўся. Але ж трэба перш, як з добрым знаёмым, распачаць якуюсь пабочную гутарку, а не адразу загаварыць аб справе. З чаго ж пачаць? Іваноўскі толькі што падбіў новыя падноскі ў чаравіках і хацеў пахваліць варшаўскіх майстроў шавецкай справы. Падняў адну нагу, шлёпнуў даланёй па падноску.

— *Ot zelówki, tak zelówki!*¹⁴⁴⁶ — задаволена сказаў.

Пілсудскі здзіўлена звёў свае махнатыя бровы, выцягнуў з кішэні гадзіннік, паглядзеў на адкрытыцыферблат і...

— Моје uszapanowanie panu! — падаў на развітанне руку. Збянтэжанаму Іваноўскаму нічога іншага не аставалася рабіць, як падняцца і выйсці. Так скончылася справа аб вызваленні Грыба.

Аднойчы паявілася ў Гародні Палута Бадунова і адразу пайшла ў акруговы суд да следчага прасіць спаткання з Тамашом. Пра гэту візіту раскажаў мне Дамброва.

— А вы хто яму будзеце — матка? — пытае следчы.

— Я яго нявеста, нажэчоная, — адказала Палута.

— Цікава! У яго, аказваецца, дзве нажэчонья? Адна з самага пачатку адведвае яго. Не магу я дзвюм нарачоным даваць дазвол. Трэба ў яго самога спытаць, каторая з вас сапраўдная.

Абураная адмовай, Палута раз'яраная прыбегла да мяне і ўчыніла мне авантуру, назваўшы мяне самазванкай без усялякага права на гэта. Не буду перадаваць усялякіх нападкаў на мяне з яе боку. Я старалася спакойна, з годнасцю адказваць ёй, хоць і карцела паказаць ёй дзённік Тамаша. Ветліва, але цвёрда папрасіла яе пакінуць мяне ў спакоі. Больш у Гародні яе не бачыла.

Забягаючы наперад, каб ужо не варочацца да гэтай асобы, трэба сказаць, што праз усё сваё жыццё Бадунова ўсюды праследавала мяне. У 1922—1925 гг. пісала лісты ў таварыства «Бацькаўшчына» ў Латвіі, выліваючы ў іх усякі бруд на маю галаву («Як вы можаце дапусціць, каб такая асоба была настаўніцай у гімназіі?»). У 1925—1930 гг. пісала ў Менску даносы на мяне ў ГПУ. Нават ужо ў Маскве пасля 1931 г. яе сястра, настаўніца аднэй маскоўскай школы⁴⁴⁷, пашырала пра мяне ўсялякую бязглуздзіцу. Той, хто мяне ведаў, толькі смяяліся з гэтага, не прыдаючы значэння бруднай хлусні.

З лістоў Тамаша я ведала, што і да яго яна ўсё сваё жыццё чаплялася са сваім каханнем. У рэшце рэшт у Менску яна паявілася ўжо выразна псіхічнахворай. І калі бывала яна ў Купалаў, Владка не пушчала мяне ў дом, баючыся скандалу з яе боку.

Ішлі месяц за месяцам, а Тамаша ўсё не звальнялі, нягледзячы на загад Асмалоўскага.

У гэтым, 1919 г. раптоўна стала суровая зіма. 9 лістапада я паднялася, каб пайсці ў староства па дазвол на новую нашу пастаноўку. Глянула на вокны і жахнулася — шыбы ў вокнах так моцна замураваны марозам, што аж шэрань іх пакрыў знутры. На дварэ тэрмометр паказваў -25° . Напярэдадні на спатканні ў вязніцы Тамаш прыйшоў увесь сні ў твары, дрыжыць усім целам. Аказваецца, яму ў камеру прынеслі ядро гарачай вады, ён абмыўся, а шыбы ў вакне адзіночкі павыбіваны і прыкрыты толькі газецінай.

Я выйшла на вуліцу і ў нейкім атупенні апынулася заместа староства перад будынкам акруговага суда. Зайшла ў кабінет Дамбровы. Ён дапытваў якуюсь жанчыну, але, убачыўшы мяне ля дзвярэй, перапрасіўшы яе, падышоў да мяне.

— Пані до мне? — пытае.

— Так. У вас у кабінете цёпла, аж загорача. А ведаеце, які сёння мароз на дварэ? А ведаеце, што ў камеры, дзе сядзіць Грыб, шыбы ў вокнах павыбіваны? Ён прастудзіўся і хворы. Калі хочаце пазбыцца яго, дык лепш адразу расстраляйце, а не мучайце чалавека, каб ён ад хваробы памёр. Але вы гэтага не зробіце, пабаіцеся, а так вам выгадней — замарыць яго.

— Нех пані ўспокоісе, нех успокоісе, я зараз вруцэн, — і выбег кудысьці.

Праз хвіліну ўвайшоў разам з пракурорам, які заходзіў да мяне ў камеру. Я і яму тое самае сказала. Пракурор, пашаптаўшыся са следчым на старане, зноў падышоў да мяне і спытаўся, ці магу я ўнесці залог у суме 400 рб. за звальненне яго да суда.

— Толькі нех он не агітуе, нех не агітуе, — умольна прасіў пракурор.

У той жа дзень я сабрала грошы, унесла ў банк і атрымала ў судзе загад аб звальненні Тамаша пад залог.

А гадзіне чацвёртай па паўдні я наняла рамізніка, пад'ехала да вязніцы, забрала Тамаша і прывезла ў свой пакой.

Пачалася зноў наша супольная праца. Газету, вядома, закрылі, але Тамаш штодзённа вёў гутаркі з моладдзю, чытаў лекцыі па літаратуры, балазе, што мы жылі ў пакоі на другім паверсе Беларускага клуба, так што маглі сабірацца не толькі

ў клубных пакоях, дзе часам круціліся шпікі, але і ў сваім пакоі. Аляксук не мог скрыць свайго здзіўлення і незадавальнення з таго, што Грыб аказаўся на волі.

У канцы снежня Тамаш выехаў у Менск, у якім панавалі ўжо белапольскія акупанты.

Неўзабаве атрымала з Менска ўмоўную тэлеграму: «Антось в доме», што значыла, што Тамаш арыштаваны. Праз дні 2-3 другая тэлеграма ўжо без усякага шыфру: «Прыезджай. Тамаш моцна хворы». Не ведаючы, што і думаць, якая небяспека яму пагражае, я ў пачатку студзеня 1920 г. выехала ў Менск. Аказалася, што ён у вязніцы захварэў на брушны тыфус. Жандары, баючыся распаўсюджання заразы ў вязніцы, звольнілі яго. Непрытомнага, яго забралі таварышы і памясцілі ў пакойчыку Якубецкага. З маім прыездам Андрэй Якубецкі перайшоў да аднаго свайго сябра. Пакой халодны, праз шырокія шчэлкі падлогі дзьмуў холад, з вакон таксама несла сцюжай. Апрача аднаго ложка, на якім ляжаў у непрытомнасці хворы, не было канапы, і я, не маючы сваёй пасцелі, неяк масцілася на падлозе, курчачыся ад сцюжы. Больш месяца Тамаш правалаўся, пакуль, зусім аслабелы, не падняўся на ногі.

Прышоўшы да прытомнасці, ён сказаў, што хтосьці злажыў у чэшскім банку на яго імя вялікую суму грошай, але ён не ведае, хто і колькі там у банку яго грошай. Пра гэта ён гаварыў і свайму таварышу па партыі Трафімаву, які яго адведваў. Я падазрвала, што гэта яму трызнілася ў хваробе, аднак Тамаш змусіў мяне паслаць тэлеграму ў Чэшскі нацыянальны банк з запытаннем, хто і якую суму злажыў у банк на яго імя. Як і трэ было чакаць, прыйшоў адказ, што ніхто ніякіх грошай не складаў у банк на яго імя. Аднак пры наступным нашым арышце гэта тэлеграма з банка нарабіла нам нямала клопату.

Адзел народнай асветы Беларускага нацыянальнага камітэта прызначыў мяне кіраўніцай вышэйша-пачатковай 4-класнай жаночай школы па Аляксандраўскай вул. (цяпер вул. Горкага)⁴⁴⁸. У чатырохпавярховым будынку на процілеглай старане ад вугла Траецкай гары (ці Высокага рынку — не памятаю, як

тады прызывалася) на партэры была даволі вялікая, у 4 пакоі з кухняй, мая кватэра, на 2-м паверсе школа.

Тамаш чытаў лекцыі не памятаю ўжо на якіх курсах. Да нас часта заходзілі яго сябры — Трафімаў, Язэп Мамонька, Мікола Шыла, Янка Бялькевіч, Паўлюк Бернік.

У гэты час хтосьці склаў песеньку:

Беларусь, мая старонка,
Куток беднаты,
Жыве Шыла, Грыб, Мамонька —
Будзеш жыць і ты.

Бываў і элегантны малады мужчына, у візітцы, белым капелюшы, з лясачкай у руках. Звалі яго Леонам. Ці то румын ці які іншы аўстрыяк. Гаварыў дрэнна па-руску. Як пасля выяснілася, гэта з дакументамі нейкага замежнага камерсанта падпольна працаваў у Менску камуніст. На частых нарадах у нашай кватэры паўстала пытанне аб арганізацыі Тайнага паўстаначнага камітэта. У склад гэтага камітэта ўваходзілі прадстаўнікі ад трох партый: ад камуністычнай партыі — Леон, якому даручана была разведка, ад БПС-Р — Тамаш Грыб, займаўся арганізацыйнай справай, і ад левых эсэраў — Каладзей (псеўданім Студня). Студні даручана было наладзіць сувязь з Чырвонай арміяй. Кожны з іх быў звязаны толькі з трыма ці то пяццю асобамі.

(Калі пра гэта пісала ў 1-й кнізе сваіх успамінаў «Сцежкамі жыцця», рэдактар рукапісу Янка Шарахоўскі ў сваёй аблыжнай рэцэнзій напісаў, што ўсё гэта неверагодна, бо камуністы не маглі супрацоўнічаць з эсэрамі. Другія рэдактары бачылі труднасці ў гэтай частцы рукапісу ў тым, што я не магу пацвердзіць гэта дакументамі, пратаколамі, і няведама, ці быў гэты камітэт зарэгістраваны ў савецкіх органах за лініяй фронту. Таму ў апошняй рэдакцыі рукапісу гэты фрагмент быў зменены. Цяпер пішу так, як гэта было сапраўды.)

Дзеля поўнай канспірацыі, на выпадак вобыску, рашылі ніякіх пратаколаў не пісаць. Каладзей-Студня хутка знік з Менска, і ці удалося яму перабрацца за лінію фронту і наладзіць сувязь з Чырвонай арміяй — не ведаю.

Леон выдаў Тамашу на арганізацыйныя справы 60 тысяч рублёў царскімі пяцісоткамі. Трымаць такія грошы дома было небяспечна. Пакінуўшы на першыя выдаткі 10 пяцісотак, рэшту грошай запакавала ў паперу, зашыла ў мяшочак і панясла на схоў да ксяндза-беларуса Абрантовіча. Ён у гэты час быў рэктарам духоўнай семінарыі ў Менску. Я прасіла схваць яго гэта і толькі мне выдаваць, калі будзе патрэба. Абрантовіч не спытаўся, што ў гэтым мяшэчку, але, мабыць, здагадаўся, чыё гэта і на якую справу і чаму да яго я звярнулася. Ён ахвотна згадзіўся схваць у сябе.

(У часе нашага арышту з дазволу палкоўніка Літэўскага, які прыехаў з Варшавы расследаваць нашу справу, да мяне ў жаночую вязніцу прыйшла на спатканне Пэля Радкевічанка. Я прасіла яе зайсці да кс. Абрантовіча ад майго імя і ўзяць частку грошай на перадачы для нас. Ці была яна ў яго і ці частку грошай, ці ўсё яна забрала — не ведаю, бо ўжо больш я ніколі не бачыла ні Пэлі, ні Абрантовіча. Як пазней даведалася, кс. Абрантовіч выехаў у Кітай, там ён быў ужо біскупам і загінуў пры разрыве бомбы ў час вызваленчай вайны ў Кітаі⁴⁴⁹.)

Былі створаны павятовыя, губернскае ТПК таксама па прынцыпу троек (ці то пяцёрка).

Усе далейшыя падзеі апісаны ў раздзеле «У лапах белапольскай дэфензівы» 1-га варыянта «Сцежак». У апошняй рэдакцыі выкінуты старонкі, у якіх апавядаецца, як мне ўдалося пазбавіцца ў часе вобыску і арышту «Інструкцыі тайным паўстанчым Камітэтам», напісанай рукой Тамаша. Каб гэта трапіла ў рукі жандараў, даволі было б такога доказу для нашага расстрэлу.

Апусціла я ў гэтым раздзеле і такі факт, аб якім мы даведаліся ўжо на эміграцыі ў Літве.

31 мая 1920 г. шэф дэфензівы Красуцкі апавядаў Тамашу, што гэтай ноччу мы будзем расстраляны. За дзень-два да гэтага трое сяброў Тамаша, занепакоеныя лесам яго, пайшлі да афіцэра II аддзела Генеральнага штаба пэпэсаўцу (польская партыя сацыялістаў) Ваявудскаму і заявілі яму, што калі расстраляюць Грыба, дык будуць узарваны ўсе масты пры ад-

ступленні польскай арміі, паляцяць дзясяткі першых галоў польскага камандавання. «Мы аб'яўляем вам тэрор. Вы можаце і нас арыштаваць і разам з ім расстраляць. Мы свядома ідзем на гэта, але і без нас будзе зроблена тое, што трэба» — так заявілі сябры Грыба.

Пэпээсавец Ваявудскі быў знаёмы з Тамашом яшчэ ў Вільні да нашага першага арышту ў Гродне, прыходзіў у нашу кватэру і ў Менску для нейкіх перагавораў з Тамашом ад імя ППС. І вось, выслухаўшы такую заяву ад сяброў Тамаша, адпусціў іх, а сам пабег да галоўнакамандуючага ген. Шаптыцкага і ўгаворваў яго, што палякам нявыгодна расстрэльваць Грыба, рабіць з яго нацыянальнага героя, што гэта можа пашкодзіць польскім інтарэсам на крэсах. Шаптыцкі згадзіўся з довадамі Ваявудскага і ў яго прысутнасці пазваніў Красуцкаму і сказаў:

— Za wlos z głowy Nryba pan własną głową odpowiesz.

— Jutro pan generał może mnie rozstrelać, a dzisiaj w nocy ja go rozstrelę⁴⁵⁰, — адказаў Красуцкі. Кончылася тым, што ў гэтую ноч загадай ген. Шаптыцкага знялі з пасады Красуцкага, а на яго месца прызначылі другога.

Усю ноч мы не спалі і чакалі, што вось-вось прыйдуць за намі і павядуць на Камароўку, дзе звычайна расстрэльвалі. І нямала былі здзіўлены, калі дачакаліся раніцы, засталіся жывымі, а праз пару дзён ад вартаўнікоў даведаліся, што заместа Красуцкага паявіўся новы шэф дэфензівы.

(Не закончана. Пазней дапішу.)

Кастрычнік 1968

З гутарак у маёй паездцы Мінск — Зэльва —

Маладзечна. 8—22 верасня 1968 г.

Расказаў Віталі Вольскі

У часе Вялікай Айчыннай вайны Панамарэнка сазваў беларускіх пісьменнікаў, якія былі ў той час у Маскве (на гэтым сходзе прысутнічаў і Віталі Вольскі), і ў канцы гутарак па розных

справах сказаў, што Варашылаў і Будзённы ўзнімаюць пытанні аб вызваленні Андрэя Александровіча, які быў асуджаны ГПУ на 15 гадоў. Панамарэнка хоча ведаць думку ў гэтай справе пісьменнікаў — варта яго вызваляць ці не. Запанавала цяжкая невыносная паўза. Усе панура паспушчалі вочы, не смеючы ці мо баючыся выказаць сваю думку. Цяжкае маўчанне зацягвалася.

— Ну, дык як жа, таварышы? — перарваў цішыню Панамарэнка.

Нарэшце пачуўся глухі голас Кандрата Крапівы:

— Няхай сядзіць там, дзе сядзіць.

— У мяне больш пытанняў няма, — закончыў бяседу Панамарэнка.

Не глядзячы адны адным у вочы, моўчкі, панура разышліся нашы пісьменнікі.

Калі я пра гэта расказала ў Маладзечне Ермаловічу Мікалаю Іванавічу, на гэта ён адказаў:

— Нельга сурова вініць Крапіву, бо Андрэй Александровіч шмат панапісаў фальшывых даносаў на многіх пісьменнікаў, вядома, пад прымусам, таму так Крапіва і выказаў сваю думку.

Праўда гэта ці не?

Апавяданне Ніны Мікалаеўны Улашчык

1938 год. Ніна працуе выкладчыцай мовы і літаратуры ў тэхнікуме.

Аднойчы ў часе перапынку пасля ўрока ёй казалі, што хтосьці некалькі разоў выклікаў яе да тэлефона, але не кажа, хто яе пытае. Неўзабаве зноў званок.

— Калі ў вас канчаюцца вашы ўрокі? — пытаюць.

— Яшчэ праз гадзіну.

— Слухайце, што вам будуць гаварыць і не прапусціце ніводнага слова. З вамі гавораць з ГПУ. Як кончыце працу, адразу, нікуды не заходзячы, прыходзьце ў бюро прапускоў ГПУ. Там ужо будзе чакаць вас наш супрацоўнік і правядзе вас у кабінет. Абсалютна ніхто пра гэта не павінен ведаць.

Сэрца зледзянела. Ці мала было вядома выпадкаў, калі вось так выклікалі чалавека ў гэту ўстанову, і той знікаў, дамоў не варочаўся. Што ж рабіць? Дома маці хворая і двое дзяцей, і яны не будуць ведаць, дзе яна, калі не вернецца дамоў. Сястра Оля працуе ў ДOME ўрада. Як Ніна правяла апошні ўрок — не памятае — у галаве мяцеліца...

Ідучы міма Дома ўрада, спынілася ў роздуме. Эх, была не была! Семь бед — один ответ! Зайшла да сястры Олі і сказала, каб ведала, дзе яна, калі не вернецца дамоў.

У кабінэце ГПУ ёй запрапанавалі — ні больш ні менш, як быць сакрэтным інфарматарам і даносіць на ўсіх знаёмых, асабліва іх цікавілі навукоўцы, сярод іх у Ніны было шмат добра знаёмых. Для пачатку прапанавалі ёй падпісаць ужо гатовую «інфармацыю». Прачытала яна і з абурэннем сказала:

— Але ж я і гэтага чалавека не ведаю і ніколі нічога пра яго не чула! Як жа я магу ад свайго імя падпісаць гэта?

— А это не имеет никакого значения — знаете вы его или нет. Нужна ваша подпись и только.

Ніна адмаўлялася ад усіх прапаноў.

— Як я буду ў вочы глядзець людзям і сваім дзецям, калі буду хлусню пісаць аб людзях?

— Не таких мы заставляли и вас заставим!

Трое сутак яе не адпускалі, пераводзілі з аднаго пакоя ў другі, ад аднаго супрацоўніка да другога, трэцяга. Дні і ночы валкавалі і то пагрозамі, грубасцю, то ласкавымі абяцанкамі «всех благ земных» умаўлялі згадзіцца. Астуделая, зняможаная, яна сядзела, панурыўшы голаў, і маўчала.

Аднае ноччу якісь маладзенькі лейтэнант, прыстаўлены да яе, сам знямогся і заснуў, паклаўшы голаў на свой локаць на сталае. А крыху воддаль ад яго локця ляжаў рэвальвер на сталае. Варта было толькі руку Ніне працягнуць, і рэвальвер быў бы ў яе руцэ. «Але што з таго? — падумала. — Дзеці, дзеля якіх трэба неяк перанесці ўсё і выжыць». Прачнуўся лейтэнант, пабачыў сваё аружжа на сталае і спалохана ўтаропіўся на Ніну. Яна змагла толькі крыва ўсміхнуцца. Лейтэнант моўчкі схапіўся за рэвальвер. У яго ўжо не хапала сіл прымушаць яе.

Але як толькі даходзілі з калідора чыесці крокі, ён стукаў па сталае кулаком, рэвальверам і крычаў на ўсю моц:

— Ты, сволочь контрреволюционная! Долго ещё будешь упорствовать? — і ўсялякая іншая лаянка сыпалася з яго горла. Але як толькі заціхалі крокі ў калідоры, ён зноў змаўкаў.

На чацвёртыя суткі гэты ж лейтэнант апавясціў, што яе адвядзе ён у турму.

— Кушали что-либо в эти дни? — спытаў. — Я вам из буфета сейчас постараюсь достать. Надо подкрепиться, а то там несколько ещё подадут пищу.

Прынёс булку з маслам і каўбасой.

— Спасибо, но я ничего не могу проглотить, — сказала Ніна і не дакранулася да булкі. Яна толькі папрасіла прынесці з дому змену бялізны і якісь адзетак у дарогу. Аказалася, што яны самі пабывалі ўжо ў яе доме, але дома нікога не было, вісеў замок.

Толькі ў перасыльнай турме ў Оршы знайшла Ніну яе сястра Оля і прывезла адзетак. А матку і дзяцей адвезла да сваякоў на вёску. Ніну саслалі ў Калыму ў лагер на 5 гадоў. Яшчэ не скончыўся яе тэрмін, як выбухнула вайна, і яшчэ 5 гадоў там прабыла, але ўжо «расканваіраваная».

Забэйда-Суміцкі

22/X 1968 г.

У... (1963) годзе з газет я даведалася, што ў Менск прыехаў з Прагі вядомы спявак-беларус Забэйда-Суміцкі. У пачатку 50-х гг., будучы ў Адама Станкевіча⁴⁵¹ ў Вільні, бачыла ў яго пакоі вялікі партрэт Забэйды-Суміцкага і праслухала ў грамзапісу ў яго выкананні беларускія народныя песні. Кс. Адам сказаў, што ў часе белапольскай акупацыі Забэйда-Суміцкі выступаў з канцэртамі ў Вільні і меў вялікі поспех, асабліва сярод беларусаў. Яго ледзь не на руках насілі.

І вось цяпер ён у Менску. Мне хацелася паехаць туды і паслухаць яго, але не магла пакінуць хворую маму. Я паслала на адрас

Р. Р. Шырмы прывітальную тэлеграму Забэйд-Суміцкаму, вітаючы беларускага салаўя на нашай Радзіме⁴⁵².

Напісала пра гэта Ларысе Геніюш. А яна на гэта так адказала: «Што паслала прывітальную тэлеграму, гэта добра, але што не паехала пазнаёміцца з ім — гэта лепш, бо вы не Танк і не член Урада, і магло стацца, што ён не захачеў бы і гутарыць з вамі».

Наогул з яе ліста відаць было, што Ларыса не паважае яго як чалавека і непрыязна да яго адносіцца. Ён вельмі сквапны на грошы. Калі яго папрасілі паспяваць для беларускай калоніі ў Празе, ён адмовіўся бясплатна спяваць, а заплаціць тую суму, якую ён патрабаваў, галодныя эмігранты не маглі. Былі і яшчэ якіясь крыўды на яго. А ў часе майго прыезду ў Зэльву ў верасні 1968 г. і першага спаткання з Ларысай яна мне расказала наступнае.

У часе нямецкай акупацыі Чэхаславакіі гітлераўцы забралі яе мужа Янку і кудысьці вывезлі. Праз якісь час зайшоў на квартал да Ларысы Забэйда-Суміцкі, урачыста прыадзеты, як да канцэртаў, і сказаў, што хоча пагутарыць з ёй па важнай справе. Ён ведае з пэўных крыніц, што яе Янка не вернецца больш. А таму ён прапануе ёй выйсці за яго замуж. Ён будзе спяваць на канцэртах, а яна пісаць вершы, і ім разам будзе забяспечана добрае жыццё. Абураная да глыбіні душы, Ларыса адчыніла дзверы і... «Вон! Вон з маёй хаты, каб мае вочы вас не бачылі больш!»

Вярнуўшыся з Зэльвы 20 верасня 1968 г., я адведала ў бальніцы хворага М. Танка. Паміж іншым у гутарцы Танк сказаў мне, што Вера Вярба і яшчэ хтосьці з ёй пачалі хлапатаць, каб дазволілі вярнуцца на Беларусь Забэйд-Суміцкаму.

Ім адказалі, што калі ён хоча вярнуцца, дык хай сам звернецца ў гэтай справе праз Савецкае пасольства ў Празе. Аднак Вярба дабівалася, каб наш урад яго запрасіў. Яе накіравалі ў МГБ, каб яна пазнаёмілася са справай Забэйд-Суміцкага. Там ёй паказалі якісь дакумент, які кампраметаваў Забэйд-Суміцкага і некаторых беларускіх эмігрантаў у Празе за іх удзел у Самапомачы пры нямецкай акупацыі. Цень ад гэтага паў і на Ларысу.

Яна мне расказвала (і пісала пра гэта Танку), што якісь прахвост-эмігрант, кіраўнік Самапомачы (забылася яго прозвішча), правакаваў іх на нягодны ўчынак⁴⁵³ — падпісаць якуюсь «вернападданую» тэлеграму. Але Ларыса клялася ўсімі багамі, сынам і ўнукамі, што ніхто, і яна ў тым ліку, не паддаўся на гэту правакацыю і ніякай тэлеграмы не падпісвалі. Яна патрабуе дапрасіць усіх, хто дзе жыў астаўся, і ўсе пацвердзяць яе словы. <...>

Гісторыя Будслаўскага касцёла

За аўтаром гэтага касцёла ў тайніку знаходзілася кніга, на пергаментных старонках якой запісана была гісторыя гэтага касцёла. Жыхарка Будслава, былая настаўніца Ядвіга Чэпелова, чытала гэту кнігу і пераказала мне яе змест.

На месцы сучаснага мястэчка Будслава была калісьці глухая Матыцкая пушча.

У нейкім далёкім кляштары ў XVI стагоддзі група манахаў-дамініканцаў у чымсьці правінілася, і за кару загадалі ім пабудаваць у Матыцкай пушчы касцёл і пры ім новы кляштар дамініканцаў. Повадам для гэтага быў «цуд»: на адным дрэве ў пушчы з'явіўся цудоўны абразок Маткі Боскай з запаленымі перад ім свечкамі. Манахі сабралі людзей падзівіцца на гэты «цуд», пакланіцца цудоўнаму абразу, а заадно заклікалі іх да пабудовы касцёла.

Спачатку пабудаваці невялічкую каплічку, у якую і перанеслі да часу цудоўны абраз. Гэта каплічка і да гэтага часу існуе пад назвай «стары касцёлак». У ім знаходзіцца мастацкай работы аўтар з чорнага дубу і з 12 фігурамі апосталаў, выражаных з дрэва і пазалочаных. Вялікі касцёл пачаў будавацца ў канцы XVI ст., будаваўся 25 гадоў, і закончылася будаўніцтва ў пачатку XVII ст.

Баюся апісваць яго стыль, бо лічу сябе некампетэнтнай у гэтай справе. Вышыня яго 72 м, таўшчыня сцен, мабыць, метр ці больш. У вялікіх падвалах замураваны труны памершых манахаў. Пасля вызвалення Заходняй Беларусі была створана

камісія (у склад яе ўваходзіў член партыі настаўнік Фрыд, які мне расказаў пра гэта). Гэта камісія аглядзела ўсе закуткі касцёла, забрала са сховаў тоўстыя фаліянты кніг, скруткі пергаментных папер з лацінскім тэкстам і іншыя дакументы. А яшчэ пазней некаторыя жыхары мястэчка, у тым ліку і Дзюнька Грышкewіч, лазілі ў скляпы, адкрывалі труны нябожчыкаў, шукалі там каштоўнасцей. Ці знайшлі што — мая маці, якая мне аб гэтым расказала, — не ведала.

У сярэдзіне на сценах намаляваны шэрай фарбай калюмны, сцэны розных «цудаў» будслаўскай Маці Боскай, і так гэта рэльефна, што на першы погляд і не спазнаеш, што гэта не праўдзівыя калюмны, а сцэны цудаў выглядаюць барэльефна. Што то за фарба такая, што з канца будаўніцтва касцёла за пяць вякоў фарба не патускнела, не сцерлася, і праз вякі ніводзін пэндзаль больш не дакрануўся да сцен.

Калісь на фэст 2 ліпеня з'язджаліся людзі⁴⁵⁴ за 100–150 кіламетраў. Увесь рынак перад касцёлам, усе вуліцы былі ашчэраны ўзнятымі ўгору аглоблямі, будкі гандляроў абразкамі, ружанцамі, медалікамі, цукеркамі, рознымі самаробнымі цацкамі, глінянымі свісцюлькамі, жалейкамі, пацеркамі, паркалямі, хусткамі, адлітымі з воску чалавечымі рукамі, нагамі, немаўлятамі. Гэтыя васковыя адліўкі куплялі і клалі на аўтар людзі — у каго рука, нага баліць, у каго дзіця хворае, ці мо зусім бяздзетныя, каб упрасіць Матку Боскую аб дапамозе. У якасці ахвяры на аўтар клалі масла, сыры, каўбасы, сала, сувоі палатна, у скарбонкі сыпаліся медзякі, срэбра. Усё гэта збіралася касцельнай службай з аўтароў у закрыстыю, а адтуль у ксяндзоўскую плябанію. Пасля фэсту ксёндз у мяшкі складваў падлічаныя грошы, а палатно, воск, нават каўбасы, масла, сала, што асталося ад ксяндзоўскай балёўкі, прадаваў гандлярам. Велізарныя сумы грошай пасля фэсту заставаліся ў ксяндзоў у мяшках.

На фэст зляталіся, здавалася, з усіх канцоў свету жабракі — старыя, маладыя, дзеці, розныя калекі з аголенымі кульцямі ног, паламанымі, выкручанымі рукамі, знявечанымі тварамі, сляпыя. Яны на розныя галасы гарланілі, спявалі старыя

быліны на старадаўняй беларускай мове, малітвы на польскай мове, недарэчна перакручваючы польскія словы, енчылі, стагналі... Здаралася, што ў паломнікаў прападалі дзеці. Казалі, што жабракі іх крадуць, калечаць, знявечваюць, а пасля прывозяць іх на фэсты, зарабляючы на іх ад літасцівых паломнікаў. Шмат дзясяткаў год таму — я была яшчэ зусім малая, — у адной жанчыны прапала дачка. Праз год пасля гэтага няшчасная маці, прыйшоўшы здалёк зноў на фэст у Будслаў, апазнала сваю дачушку сярод жабракоў. Але ўжо знявечаную. Так гэта ці не так, але ўзбуджаны народ учыніў страшэнны пагром жабракоў.

Пасля раз'езду фэставікоў мы, малыя дзеці, беглі на пляц перад касцёлам, дзе стаялі будкі з рознымі таварамі, капаліся, як парасяты, у пыле, паслякірмашовым брудзе і знаходзілі грошы, крыжыкі, медалікі, цукеркі, нават сякія-такія цацкі, пацеркі. Замурзаняны, запыленыя з ног да галавы, але шчаслівыя, няслі ў прыполках сваё багацце дахаты.

3 народнай медыцыны *(Тое, што раскажаў мне бацька і чаму я сама сведкам і ўдзельніцай)*

Пры будслаўскім касцёле быў вялікі кляштар мніхаў-дамініканцаў, якія будавалі гэты касцёл. Пасля раздзелу Польшчы царскі ўрад ліквідаваў кляштар і разagnaў дамініканцаў. Адзін з мніхаў, які займаўся лячэннем яму вядомымі лекавымі сродкамі, перад ад'ездам з Будслава перадаў мясцовай памешчыцы Аскерчыне нейкі «камень», які вылечваў людзей ад укусаў шалёнай жывёлай. Аскерчына не мела ахвоты займацца такой справай і перадала гэты «камень» майму прыгоннаму прадзеду Тамашу Мядзёлка. Ад прадзеда «камень» перайшоў у спадчыне майму дзеду Зыгмусю. Дзед распілаваў яго на чатыры часткі. Адну з іх прадаў за 5 рб. золатам, калі спатрэбіліся грошы на будову дома пасля пажару ў 1902 г., другую даў у пасаг сваёй дачцэ Юзі, якая выйшла замуж у суседнюю вёску Курчына за Стэфана Яцыну; трэцяя і чацвёртая засталіся майму бацьку Вінцусю і дзядзьку Тому. Той, што быў у бацькі, быў памерам

каля 2 кв. см бронзавага колеру з пералівамі цёмна-жоўтым і зялёным. Безумоўна, гэта не камень быў, бо значна лягчэйшы ад такога ж памеру звычайнага каменя, але мы не ведалі, што гэта такое і называлі «каменем», які лечыць шаленства.

Бацька ніколі не займаўся гэтым лячэннем, як і ніхто з нашай радні.

Мне было, мабыць, гадоў 10–12 (1903 ці 1905 г.), калі прыехаў да нас адзін селянін з 14-гадовым сынам з нейкай далёкай вёскі. Хлопца ўкусіў за руку заведама шалёны сабака. Дачуўшыся ад кагосьці, што ў майго бацькі ёсць нейкі сродак лячэння шалюніны, прывёз да нас сына і прасіў-маліў паратунку. Бацька наадрэз адмаўляўся, бо не ведаў, што гэта за «камень» і ці запраўды ён вылечвае. Тым больш, што з газет ведаў аб выпрабаваных ужо пастэраўскіх ін'екцыях і раіў павезці хлопца на пэўнае ўжо лячэнне. У той час пастэраўскія ін'екцыі праводзіліся толькі ў двух далёкіх гарадах — добра не памятаю, але, здаецца, толькі ў Варшаве і Харкаве. Селянін быў шматсямейны бядняк. Скуль яму ўзяць грошы на лячэнне? Папрасіўся пераначаваць, а ноччу знік разам са сваім канём, пакінуўшы нам свайго хлопца — хай, моў, у вас ашалее і памрэ. Што было рабіць з гэтым падлеткам? І мой бацька хоцькі-няхоцькі ўзяўся за лячэнне. Як і што рабіць — ведаў ужо ад дзеда-прадзеда. А я была ў ролі асістэнта.

«Камень» меў уласцівасць прыліпаць да цела ў тым месцы, куды дайшоў ужо яд шалюніны. Трэба было папярэдзіць, каб яд не дайшоў да сэрца, бо тады ўжо не было б аніякага паратунку. Пачалі прыкладваць ад грудзей ля сэрца. «Камень» не прыліпаў. Паволі пасоўваў да пляча левай рукі (рана ад укусу была ля апошняга сустава вялікага пальца левай рукі). «Камень» злёгка прысмактаўся ніжэй пляча. Бацька абвязаў белым шматком «камень», каб часам, адваліўшыся, не згубіўся. Пад вечар адвязалі бінт, «камень» адваліўся і ўжо нідзе не прыліпаў. Тады бацька кідаў «камень» у рандэлічак з малаком і доўга выварваў яго. Пасля вываркі вымаў шчыпчыкамі «камень», малако выліваў у агонь у печцы, рандэлек ставіў высока на печы, шчыльна прыкрыўшы яго гаршком, каб ні мыш,

ні муха не дасталі яго. А «камень» зноў набываў уласціваць прыліпаць. Такая працэдура паўтаралася па два-тры разы на дзень. З кожным разам «камень» усё ніжэй і ніжэй прыліпаў. Нарэшце затрымаўся ля самага месца ўкусу, хоць рана даўно ўжо загаілася. І тут ужо не прыліпаў. Прапускалі дзень, а пасля і два-тры дні і ўсё прабавалі. Калі злёгка прысмоктаўся, зноў абвязвалі, выварвалі ў малацэ. Мабыць, месяцы два прабыў гэты хлопец у нас, і карміць яго давялося, бо бацька яго і не паказваўся. Калі ўжо ўпэўніліся, што «камень» нідзе не прыліпае, лічылі, што лячэнне закончана, і хлопец пешшу адправіўся дамоў.

Праз некалькі год пасля гэтага прыехалі да нас гэты хлопец з бацькам прасіць майго бацьку на вяселле хлапца, прывезлі гасцінцаў — каўбас, сала, яек.

Будучы ўжо ў 7-м класе Віленскай гімназіі Нездзюравай і Райсмiлер, я расказала пра гэты «камень» выкладчыку прыродазнаўства немцу Райсмiлер — мужу дачкі Нездзюравай. Ён зацікавіўся і папрасіў мяне прывезці з дому і паказаць яму гэты «камень». Вярнуўшыся з канікул, я здуру перадала яго Райсмiлеру і больш яго не бачыла.

У 1930 г. у падвальнай агульнай камеры ГПУ ў Менску я расказала гэту гісторыю. У камеры ў гэты час было шмат зняволеных жанчын, сярод якіх былі і раскулачаныя, якія чакалі высылкі. Адна з іх, жанчына сярэдняга веку, выслухаўшы маё апавяданне, азвалася:

— А гэта мы ведаем. У нас заўсёды так лечаць ад укусаў шалёнай жывёлай. Толькі ў нас крыху інакш гэта робяць.

Зацікаўленая, я пачала распытваць, што гэта за «камень» і як ім лечаць.

— А гэта зусім не камень, а рог лося, — пачала яна расказваць. — У нас рэжуць яго кружочкамі, яны белыя. Кладуць іх у гліняны гаршчок, шчыльна закрываюць, абмазваюць глінай накрыўку, каб дух не выходзіў адтуль, і ставяць у печ, дзе палаюць ужо дровы. Як выцяпляцца печ і астыне крыху, дастаюць з жару гаршчок, а як астыне адкрываюць накрыўку. Пялёсткі рога ад перагрэву робяцца такога ж колеру, як ваш «камень», —

цёмна-жоўтага з зялёнымі пералівамі. Гэтымі пялёсткамі абкладаюць усю руку ці нагу, якая была ўкушана шалёным, — усё, дзе толькі прыстаюць пялёсткі, і абвязваюць. Праз якісь час, калі пялёсткі адвальваюцца, іх акуратна сабіраюць і закапваюць глыбока ў зямлю, каб часам хатняя жывёла не выкапала і не наелася. А хворую руку ці нагу зноў абкладваюць новымі пялёсткамі, дзе толькі яны прыліпаюць, і так да таго часу, пакуль яны ўжо нідзе не трымаюцца.

Спосабу вываркі ў малацэ, каб аднавіць пялёсткам здольнасць прыліпаць, яны не ведалі. Іх спосаб нявыгадны тым, што патрабуе вялікай затраты ласінага рога, якога не так лёгка дастаць.

Шмат каму з медыкаў і хімікаў я расказвала пра гэты народны спосаб лячэння ад шаленства, спадзеючыся, што зацікавяцца ім, правераць. Можа, і ад іншых хвароб вылучвае ласіны рог, але нешта не чуваць, каб хто гэтым займаўся.

Ларыса Геніуш

21.07.89 г.

Чытаю Мележа «Подых навалніцы». Глушак... Глушак — бацька і сын Яўхім... Чытаю, а на думку ўсплываюць Геніушы, Ларыса. І да таго прыліпла гэта думка, што і чытаць замінае.

...3 1960 года да сённяшняга дня я атрымала ад яе 75 лістоў. Вось першы з іх (у скарачэнні).

Зэльва 26/XI 1960 г.

Паважаная сяброўка! Мы даўжэйшы час жылі ў Празе і вельмі хацелі бы з Вамі ўбачыцца. Калі маеце хоць малую магчымасць, дык вельмі шчыра запрашаем Вас да нас у госці... Зробіце нам гэтым вялікую радасць, а думаю, што і самыя не пашкадуеце. Прыехаць можаце на неабмежаваны час...

...а пакуль што моцна сціскаем Вашу руку і чакаем!

Ларыса і Янка Геніушы.

P. S. Расцалуем, калі прыедзеце.

А вось урыўкі з яе апошняга ліста 16/IV 69 г.

«Паўлінка, не прыязджайце да нас... як нам ёсць, так ёсць, але мы баімся ў хату чужых людзей... як мы ўстанем і што з'ямо, гэта наша справа, а вось чужы чалавек — гэта дысананс у нашым жыцці, і мы будзем адчуваць сябе не ўдома.

...Гневайся — не гневайся, Паўлінка, як хочаш, але ў кожнага ёсць свае асяроддзе, свой уклад жыцця, да якога ён прывык. Мы не паддаемся ніякаму перавыхоўванню: дарэмны твае намаганні. У цябе, Паўлінка, свае сябры, у нас свае, якія таксама раяць нам быць самім».

У канцы пісьма папярэджанне:

«Калі б ты была ў нас, дык не веру, ці маглі б друкавацца твае ўспаміны».

Дык у чым жа справа? Чаму такія рэзкі паварот у адносінах нашых?

Трэба расказаць усё ад самага пачатку.

Атрымаўшы першы ліст у 1960 г., я вельмі была здзіўлена. Хто такія Геніушы? Першы раз сустракаю гэта прозвішча. «Мы даўжэйшы час жылі ў Празе...» Хто-небудзь з беларускіх стыпендыятаў у Празе? Ведаю, што некаторыя абітурыенты з Віленскай беларускай і Дзвінскай беларускай гімназіі выязджалі ў Прагу вучыцца ў Карлавым універсітэце⁴⁵⁵. З віленскіх гімназістаў нікога не ведаю, а калі гэта былы мой вучань з Дзвінскай беларускай гімназіі, дык няўжо ж я не ўспомніла б гэта прозвішча?

Я коратка адпісала, папрасіўшы прабачэння за маю старую памяць, бо ніяк не магу ўспомніць, дзе мы сустракаліся, дзе бачыліся. Хутка ў адказ Янка напісаў, што нідзе мы не сустракаліся, нідзе не бачыліся, але ён у Празе ведаў Тамаша Грыба, а ад яго чуў і аба мне.

Пасля гэтага пачала пісаць да мяне ўжо Ларыса. Яна прыехала ў Прагу якраз на пахаванне Тамаша. Пры жыцці яго не ведала, але пасля яго смерці Русак прынёс ёй папку з маімі лістамі да Тамаша, мае фота і срэбны партсігар, які я падаравала Тамашу ў Гродне ў 1919 г. На адваротнай крышцы партсігара быў выгравіраваны надпіс:

«Нам не страшна злажыць сваё
шчасце на аўтар Бацькаўшчыны
Журавінка».

Ларыса пісала, якое вялікае ўражанне на яе зрабілі мае лісты, фота, што нават збіралася напісаць паэму аба мне. Папку з лістамі Русак ёй не пакінуў (у яго застаўся ўвесь архіў Тамаша), але выпрасіла ў яго толькі гэты партсігар на памятку. На жаль, гэты партсігар загінуў у часе іх арышту ў 1945 г. і высылкі ў лагеры на поўнач Расіі. Я не прыдала значэння таму, што, як яна пісала, у Празе выйшаў зборнік яе вершаў. Ці мала паяўляецца вершаплётаў, якія лічаць сябе паэтамі? Але мяне насцярожылі некаторыя весткі з яе лістоў аб сабе. Піша, што дзядзька Захарка вельмі яе любіў і памёр амаль на яе руках, што гэты дзядзька цяпець не мог недавяркаў... Знаком мне «давярак». Што ж яны за людзі, гэтыя Геніушы? Чым яны дыхаюць?

Будучы неяк у Менску, я спыталася ў Рыгора Раманавіча Шырмы, ці ведае ён іх. Ведае, Янка Г. быў у Шырмы. Пры гэтым Рыгор Раманавіч зморшчыўся і адно толькі сказаў: «Думаюць старымі катэгорыямі». Як гэта зразумець? І перш, чымся паехаць да іх пазнаёміцца, я рашыла напісаць перш аб сабе. Сказала ў лісце, што, нягледзячы на ўсё тое, што мне прыйшлося перажыць пасля прыезду ў Савецкую Беларусь, я ў душы камуністка, хаця, на жаль, і без партбілета; што амаль з дзіцячых год я, як і Тамаш, перакананая атэістка. З гэтага часу наша перапіска спынілася (ужо не памятаю, хто з нас першы перарваў перапіску).

З таго часу прайшло некалькі год. І вось у 1968 годзе трапіў мне ў рукі зборнік вершаў Ларысы Геніуш «Невадам з Нёмана», які зрабіў на мяне вялікае ўражанне. Я пабачыла, што яна не нейкі там вершаплёт, а таленавітая паэтэса, пры гэтым з гэтага зборніка павеяла на мяне такім блізкім, родным, узбудзіла такія пачуцці, што я напісала ёй гарачы, сардэчны ліст. У адказ яна зараз жа прыслала мне свой зборнік з надпісам: «Паўліне Мядзёлцы, любай “Журавінцы”, злажыўшай жыццё сваё і шчасце на аўтар Бацькаўшчыны.

З вялікай любоўю Ларыса Геніуш.
Зэльва 20/VI-68».

Зноў пачалася актыўная перапіска, і я пачала рыхтавацца да паездкі ў Зэльву. А тут дайшлі да мяне чуткі, што Еўдакія Лось выступіла ў СП з забойчай крытыкай Ларысы Геніуш, публічна перад сходам рвала на часткі зборнік вершаў і ні то нагамі тапала вырванія лісткі, ні то паліла іх⁴⁵⁶. Прычыны я не ведала, і яе паводзіны мяне абурылі да глыбіні душы. Тым больш, што аб Еўдакіі Лось я чула толькі самыя дрэнныя водзвывы як аб чалавеку.

Не магу пры гэтым не прыгадаць, як мяне з ёй пазнаёмілі. Я сядзела ў бібліятэцы СП. Увайшла туды Лось. «Пазнаёмцеся, — звярнулася да мяне Марыя Канстанцінаўна⁴⁵⁷, загадчыца бібліятэкі. — Паўліна Мядзёлка», — і паказала на мяне. Еўдакія павярнулася бокам да мяне і нядбайна працягнула сваю руку, не глядзячы на мяне. Я нават разгубілася ад такой пагарды і яе ганарыстасці. А яна тут жа павярнулася да мяне спіной і, не прамовіўшы ніводнага слова, стала пільна разглядаць кнігі на стэлажах. «Ну і тып! — падумала я. — Ну і культура чалавека!»

Яшчэ да гэтага масквічкі са здзіўленнем гаварылі мне аб перадачы па тэлевізіі выступлення паэтаў братніх савецкіх рэспублік. Усе паэты віталі гледачоў на сваёй роднай мове. Толькі адна Еўдакія Лось гаварыла на агульнадаступнай мове і ніводнага слова не сказала па-беларуску. <...>

Што ж датычыцца да яе расправы са зборнікам вершаў Ларысы Геніуш, дык мне вытлумачылі гэта (Танк і Ул. Караткевіч) як звычайную бабскую зайздасць супраць больш таленавітай паэтэсы, чымся сама Лось.

Аднак прычыны былі і іншыя, аб чым скажу далей. Яшчэ да маёй паездкі ў Зэльву мне расказалі ў Менску аб Ларысе Г. як аб чалавеку з няўстойлівым характарам, часта зменлівымі настроймі, у якой «сем пятніц на тыдні», пры гэтым з хваравітай маніяй праследавання. Гэта хвароба нярэдка паяўлялася ў людзей, якія ў часе культуры перанеслі цяжкія выпрабаванні. На гэту хваробу і я хварэла якісь час.

І вось у верасні 1968 г. я ў Зэльве. З лістоў Ларысы я ведала, што яны жывуць без грамадзянства. Янка паказаў мне свой пашпарт, які ім выдалі пасля вызвалення з лагераў у 1956 г.

У пашпарце на першай старонцы запісана: «Без гражданства», а ў дужках «бывшый гражданін Чехасловацкой республікі». Ларыса расказала, што да іх прыезджалі М. Танк і Я. Брыль. Яны ўмаўлялі іх прыняць савецкае грамадзянства, аб усім дамовіцца з кім трэба, і як толькі атрымаюць грамадзянства, зараз жа Ларысу прымуць у Саюз пісьменнікаў, і яна будзе атрымліваць ад СП пенсію 100 рб. у месяц.

— Дык у чым жа справа? — пытаю. — Чаму не падаеце заявы аб грамадзянстве?

Выразнага адказу на мае пытанне на гэты раз я не атрымала. А ў наступны вечар, калі я ўжо ляжала ў ложку ў адведзеным мне асобным пакоі, прыйшла Ларыса ў начной кашулі, прысела на маёй пасцелі і пачала расказаць аб сваім жыцці.

Мне цяжка перадаць усю яе гаворку, бо і гаварыла яна неяк бязладна, пераскокваючы з аднае тэмы на другую і зноў варочаючыся да перарванага, а на мяне рабіла такое ўражанне яе апавяданне, што ў маёй галаве ўсё памутнела. Аднак паспрабую аднавіць у памяці хаця б толькі ўрыўкі. Дык вось што яна расказала.

Дзед яе трымаў 18 парабкаў, не памятаю ўжо колькі зямлі, але можна меркаваць па колькасці парабкаў. Бацька ўжо менш меў зямлі на сваім фальварку. Пры савецкай уладзе бацькі і ўся іх сям'я трапілі на высылку (мабыць, пры раскулачванні), і там дзесьці загінула частка сям'і. Рэшта пазней апынуліся ў Польшчы — сястра і, здаецца, брат. Ларыса ў 1936 г. выехала да мужа ў Прагу⁴⁵⁸, і там яны жылі да 1945 г. Жылося ім там вельмі добра. У той час, як многія з беларускіх эмігрантаў галадалі ў Празе, Геніушы некаторых падкормлівалі. Падчас захопу фашыстамі Чэхаславакіі немцы прымушалі ўсіх жыхароў Прагі аб'яднацца па нацыянальнай прыналежнасці ў так званую самапомач. Аб'ядналіся ў самапомач і беларусы. Адночы кіраўнік гэтай арганізацыі сабраў усіх членаў самапомачы (забылася прозвішча гэтага кіраўніка — ні то Рагуля, ні то Родзька)⁴⁵⁹ і запрапанаваў падпісаць падрыхтаваную ўжо хвалебную тэлеграму Гітлеру з выразамі вернападданных пачуццяў. Увесь сход быў ашаломлены гэтай прапановай, і ніхто

не падняў рукі за пасылку такой тэлеграмы і ніхто яе не падпісаў. Але гэты кіраўнік без згоды членаў самапомачы ўсё ж такі паслаў такую тэлеграму, падрабіўшы подпісы тых, якія прысутнічалі на гэтым сходзе. З часам гэта тэлеграма аказалася ў руках МУС-ГПУ разам з іншымі дакументамі, захопленымі савецкім камандаваннем у Берліне. Пасля вызвалення ад нямецкіх фашыстаў Чэхаславакіі савецкія органы патрабавалі ад чэхаславацкага ўрада выдаць нямецкіх прыслужнікаў. Якіс час чэхаславацкі ўрад не выдаваў іх, але нарэшце ўступіў на маганням, і Геніушы былі арыштаваны і пасля следства высланы ў лагеры на поўначы Расіі. У Празе застаўся іх васьмігадовы сын Юрка, які без усякага прытулку бадзяўся па вуліцах Прагі. Даведалася аб беспрытульным хлопчыку польскае пасольства, і па загаду самога Берута польскі пасол вывез яго ў Польшчу і памясціў у дзіцячы прытулак.

У 1956 г. Геніушы былі вызвалены з лагераў, але Ларыса не хацела пакінуць лагер да таго часу, пакуль не атрымае дакумента аб поўнай яе рэабілітацыі. Аднак Янка Пятровіч прымусіў яе пакінуць лагер, і яны вярнуліся ў бацькаўскі дом Янкі ў Зэльве. Вось і цяпер Ларыса не хоча прасіць савецкага грамадзянства, пакуль не будзе рэабілітавана. А такой рэабілітацыі не мае. Да таго ж яшчэ адна прычына стрымлівае ад савецкага грамадзянства.

— Мне дзядзька (Захарка) пакінуў тэстамент, — шапнула.

— Які тэстамент? — здзіўлена спытала я, падумаўшы, што якісь капітал ёй завяшчаў.

— Тэстамент, па якому ўладу прэзідэнта БНР перадаў Абрамчыку, а мяне прызначыў генеральным сакратаром БНР.

Я аслупянела ад такой навiны, аж вочы мае палезлі на лоб. Няўжо яна сур'ёзна прыдае гэтаму значэнне і на штосьці спадзяецца? І як гэта можна ў спадчыне перадаваць камусь уладу, як калісь цары і каралі? І называць гэта «народнай рэспублікай»? Хто іх выбіраў? Які народ?

Я так была ашаломлена, што на той раз не змагла ёй выказаць гэтага віхру думак, толькі спытала:

— А тут... аб гэтым ведаюць?

Яна засмяялася неяк ненатуральна.

— Ведаюць! — коротка адказала, і на гэтым наша начная гутарка спынілася. Мне здалася, што яна пашкадавала аб сваім прызнанні.

Праз тыдзень, які я правяла ў Геніушаў, я старалася зразумець, што яны за людзі, які ў іх светапогляд. Не раз у Ларысы прарывалася поўная нянавісці фраза: «Як я ненавіджу ўсіх гэтых камуністаў!» А то аднойчы, успамінаючы наша завочнае знаёмства ў перапісцы, яна нібы жартам сказала:

— І вось піша мне, што яна камуністка, хоць і беспартыйная. А бадай цябе, бадай!

Абрамчыка, які вывез з сабой у Парыж увесь архіў БНР, расхвальвала як ідэальнага чалавека з крышталёвай душой. Ён, аказваецца, быў у свой час членам Камуністычнай партыі, але расчараваўся ў ёй і выступіў з партыі.

У іх доме, апрача «ЛіМа», беластоцкай «Нівы» і «Літаратурнай газеты»⁴⁶⁰, я не бачыла ніводнай з цэнтральных ці рэспубліканскіх газет. Рэпрадуктар радыёкропкі маўчаў, але ад транзістара старога выпуску Янка Пятровіч у вольны ад службы час не адрываўся, лоячы хвалі замежных перадач «Вольнай Еўропы», «Голасу Амерыкі»⁴⁶¹ і інш., асабліва ўважліва слухаў перадачы беларускіх эмігрантаў за мяжой.

Словам, гэтая пара — людзі, адарваныя ад нашай рэчаіснасці, якія прагна лояць у сваю душу ўсё адмоўнае ў нашым жыцці і не хочуць бачыць дасягненняў савецкага народа, нічога пазітыўнага.

Зменлівасць настрояў Ларысы найбольш выявілася ў адносінах яе да мужа: то яна перада мной жаліцца на яго, кляне, лае, называе яго «лордам», разбэшчаным гультаём, які і пальцам не кране ў дапамозе ёй у хатняй гаспадарцы, то зноў пяшчотна называе яго Яначкам і клапаціцца аб ім, дагаджае яго капрызам. А што да маніі праследавання, дык гэта таксама спраўдзілася: амаль усіх, хто часта бываў у яе доме і прыхільна да яе адносіўся, падазравала, што яны па заданню пэўных органаў сочаць за ёй, і хіба толькі адзін Прашковіч не належаў да «сачкомаў».

І ўсё ж, не зважаючы на ўсё, што мне давлялося бачыць і чуць, Ларыса чымсьці прываражыла мяне, прыліпла да душы і сэрца. Цяпер зводдалі мне і самой цяжка сабе вытлумачыць, чым яна ўзяла мяне за душу. Ці то яе паэтычны талент, ці яе тып чыста народны, беларускі, яе прыгожая, чыста народная мова, яе працавітасць, якая не цураецца самай цяжкай, часам бруднай работы, яе парэпанія рукі ў мазалёх ці часта яе натхнёны позірк кудысьці ў нябачную даль, быццам паверх нашых галоў яна бачыць штосьці велічнае, святое для яе... Не ведаю!

Усёй душой мне хацелася для яе лепшай долі ў жыцці. Страшна падумаць аб яе будучыні! Вісець паміж небам і зямлёй без грамадзянства, без перспектывы на забеспячэнне быту, бо без грамадзянства не ведама, ці будзе мець права на пенсію яе Янка (у яе няма ніякіх падстаў на пенсію), а калі нават і атрымае Янка пенсію, дык як пражыць на якіясь 60 рб. у месяц? А калі яна праз сваё ўпорства ці то дурны нейкі прынцып адмаўляецца ад савецкага грамадзянства, якое ёй прапануюць, дык няма чаго і жаліцца на тое, што і друкаваць яе не будуць. Як ты да нас адносішся, так і мы да цябе! Хоча выехаць у Польшчу, у Беласток да сына? А там што? Лепш будзе? Ніколі!

Пасля майго ад'езду з Зэльвы мы з Ларысай пачалі актыўна перапісвацца. Я імкнулася пераканаць яе, што нам трэба жыць са сваім народам, дзяліць яго радасці і гора, што трэба як найхутчэй прыняць грамадзянства БССР.

Вось што аб ёй піша мне М. Танк у лісце ад 15/XI-68:

«...Нейкі трагічны фатум праследуе гэту сям'ю. І калі ў ранейшых яе бедах можна было некага вінаваціць, дык у сённяшніх — шмат у чым вінаваты самі. Саюз пісьменнікаў са згоды дырэктываў органаў дапамог выдаць зборнік, прапанавалі ёй хутчэй аформіць грамадзянства, прыняць яе ў Саюз і інш. Аб усім гэтым было дамоўлена. І раптам, відаць, даўшы поспех розным “добрачыліўцам”, ад усяго адмаўляецца. Зараз і не знаю, як ёй дапамагчы разабрацца ва ўсёй блытаніне. Баюся, каб не дайшло да той трагедыі, да якой падрыхтоўвае яе Янка — чалавек, які, збіўшыся з дарогі, цягне за сабой і сваю сяброўку ў нешта цяжкае і змрочнае, створанае яго хворым уяўленнем.

Добра, што вы з ёю перапісваецеся, стараецеся неяк праясніць цяжкае і сумнае яе жыццё...».

Адмаўляючыся ад прапанаванага ёй грамадзянства і збіраючыся выехаць за межы роднай зямлі, яна піша: «Тут не прыныцп, а розум і розлік». Я ёй на гэта: «Відаць, розныя розумы існуюць, і ты лічыш, што толькі твой розум разумнейшы за іншых. А ў розліках памыляюцца нават вялікія ўчоныя — будаўнікі касмічных караблёў». Яна піша: «Я хачу адчуваць волю, хоць крыху волі, хоць праз усе мукі... Мне хочацца рэшткі жыцця аддаць народу, але, здаецца, трэба аддаць і сыну». Я ёй пра гэта: «Ствараецца ўражанне, што сваё Я, сваё асабістае і сямейнае ты ставіш вышэй за свой народ, за яго будучыню. А як жа тады “сцежка трэцяя”? —

...Пры дарозе той чабор сцелецца,
узыйшло на ёй волі зелейца.
Паліваць яго трэба з ласкаю,
нат слязьмі, нат крывёю ўласнаю...

.....
ўсё ж пайшоў дзяцюк сцежкай трэцяю...

(“Тры дарогі”)⁴⁶².

Дзе ж логіка? Па якой ты хочаш ісці, бо ўсе тры дарогі не для цябе? Па нейкай чацвёртай хочаш ісці? На пярэ адно, а на справе — іншае?

У нашым Будславе шмат было такіх, якія ў час польска-панскай акупацыі лічыліся “шчырымі”, гарачыя патрыятычныя прамовы гаварылі. А дзе яны цяпер? Паўцякалі ў 1946 г. хто ў Wroclaw, хто ў Wotów, у Zielonu Góru, а хто яшчэ далей на захад. А іх родныя палаткі засеяліся горкім палыном, пякучай крапівой, пустазеллем. Хто іх палоць будзе? Хто ажывіць глебу і засеіць здаровым зеллем? Хто гэта рабіцьме? — Я пытаю ў цябе? А хіба такія Максімы, Міколы, Генадзі, Арсені, Веры, Юлі, Ядзі і інш. горшыя патрыёты, чымся мы з табой? Ці яны менш кахаюць свой народ, сваю бацькаўшчыну? А паглядзі, якую вялікую справу яны робяць на карысць свайго народу, сярод якога жывуць! А ты хочаш пакінуць свой агарод, свой

цудоўны кветнік без паліўкі, без поліва. Хай сохне ўсё, хай за-
растае пустазеллем! Эх, ты-ы-ы!» А яна на гэта ўсё: «Толькі са-
бака ліжа руку бьющего... я — эўрапейка»... «Ты мяне “заела”
гэтым грамадзянствам». І ўрэшце апошні яе ліст, аб якім гавары-
ла ў пачатку. На гэтым і скончылася наша перапіска.

2/V 70. «Быў гэта быццам мілы сон...»

Толькі што пачула гэтыя словы па радыё ў кампазіцыі з тва-
раў Я. Купалы «Яна і ён». І ўспомнілася тое, пра што нікому ні
сказаць, ні ў сваіх «Сцежках жыцця» напісаць не магу, не хачу.
А вось сама сабе... не магу ўстрымаць успамінаў.

...Вільня. 1914 год. Седзячы ўдваіх з Янкам за столікам цу-
керні «Зялёнага Штраля», дзе кожны вечар сустракаліся наша-
ніўцы, акторы, мастакі, Янка сказаў:

— Паўлінка, давай мы з табой пажэнімся. Раздзялі ты са
мною долю і нядолю.

Хоць гэта было вымаўлена зусім сур’ёзна, але я не паверыла
ў гэту сур’эзнасць, бо ні разу з яго боку не чула слоў каханьня.
Нават тады, калі ў Пецярбурзе ў 1913 г. палез да мяне цалавацца
пасля няўдалай сцэны на рэпетыцыі «Паўлінкі». («Ты прыйшоў
вучыць мяне, як цалавацца з Якімам? Пайшоў прэч! Без тваёй
навукі абыйдуся» — так тады адказала яму.)

А ў той вечар у «Штраля»...

— Яначка, я цябе люблю, як нашага паэта, як харошага сябра
і не больш. А гэтага мала, каб быць тваёй жонкай. Пры гэтым...
Я кахаю другога, які ніколі не будзе маім мужам⁴⁶³.

На наступны вечар Янка прыйшоў да «Штраля» крыху паз-
ней, калі мы ўжо невялікай грамадкай сядзелі за столікам з ка-
вай. Янка быў пахмурны, маўклівы. Праз якісь час ціханька
прабурчаў мне:

— Усю ноч заснуць не мог. І вось напісаў. На, прачытай, —
і падсунуў мне лісток з напісаным алоўкам верхам:

Быў гэта толькі сумны сон
душы расплаканай маей,
што сярод будніх цяжкіх [бледных] дзён
я свята меў, глядзеў яснеі...

Быў гэта толькі сумны сон,
што развяду я з ёй бяду,
што пад яе напевы звон
лягчэй к магіле дабрыду...
Быў гэта толькі сумны сон,
што вось інакшая яна
і пойме болю майго стогн,
зірне ў душу маю да дна.
Быў гэта толькі сумны сон...
Хтось іншы яву меў ў жыцці.
Ён ёй і мне стварыў прыгон,
а сам сышоў, каб не прыйсці.

Пазней я часта спявала гэтыя словы на матыў Глінкі «Не іскушай мяня без нужды». (А сёння чыталі па радыё гэтыя радкі ў змененым выглядзе: «Гэта быў бышцам мілы сон».)

І якое ж было мае здзіўленне, калі Владка ўжо ў гады вайны ў Маскве паказала мне выразку з «Нашай Нівы» з гэтым вершам з надрукаваным прысвячэннем Уладыславе Станкевічанцы. (Нумара і даты «Нашай Нівы», з якога выразаны быў гэты верш, — не ведаю⁴⁶⁴.)

Аднак у Поўным зборы твораў Я. Купалы, у якім змешчаны гэты верш, прысвячэння Уладыславе Станкевічанцы няма.

Я значна пазней спыталася ў вучонага сакратара Музея імя Я. Купалы Есакова, чаму ў акадэмічным выданні твораў Купалы няма гэтага прысвячэння, ён адказаў, што ў рукапісе, які захаваўся ў архівах, не было гэтага прысвячэння.

Ды ў «Нашай Ніве» гэта прысвячэнне паявілася, здаецца, пасля таго, калі Уладыслава Станкевічанка стала ўжо жонкай Купалы.

Трэба праверыць.

Калі так, дык якая ж сувязь гэтага верша з Владкай?

З другім вершам атрымалася недарэчнасць. Пасля майго арышту ў 1930 г. і высылкі ў Казань Я. Купала пераслаў мне праз брата Зыгмуса, які наведаў мяне ў 1931 г., рукапісны верш.

Снілася дзяўчыне
квецістае поле,

а наяве выйшла —
 палыны, уголле.
 Снілася дзяўчыне
 воля і багацтва,
 а наяве выйшла —
 няволя, жабрацтва.
 Снілася дзяўчыне
 дома жыць да смерці,
 а наяве выйшла —
 ў чужыне памерці.

Верш гэты быў без подпісу, але напісаны рукой самога аўтара. Пасля вайны, калі Владка збірала матэрыялы для музея імя Я. Купалы, яна забрала ў мяне рукапіс гэтага верша, перадаўшы мне толькі фотакопію яго.

І вось у 1958 г. выходзіць зборнік матэрыялаў «Янка Купала ў беларускім мастацтве», выд. Акадэміі навук БССР (Мінск, 1958). На стар. 8 А. Есакоў піша:

«Вобраз Паўлінкі ў выкананні П. Мядзёлкі вылучаўся прастатой, драматызмам і высакароднасцю. Асабліва ёй удалася сцэна асмяяння Адольфа Быкоўскага. У знак прызнання, што іменна такую трактоўку вобраза аўтар лічыць правільнай, Я. Купала на літаратурным экзэмпляры п'есы напісаў П. Мядзёлцы прысвячэнне. Радкі гэтага экспромту датычацца драматычнай сутнасці вобраза» (падкрэслена мной. — П. М.). І пад гэтым змешчаны першыя дзве строфы гэтага верша.

У 1-й кнізе «Сцежак жыцця» я пісала ўжо, што на гэтым літаграфічным экзэмпляры Я. Купала напісаў зусім іншы верш у 32 радкі і што гэты экзэмпляр разам з вершам украў у мяне Рамуальд Зямкевіч.

Незразумела: што агульнага мае верш «Снілася дзяўчыне» з «драматычнай сутнасцю вобраза»? А вось да майго арышту і высылкі ў 1931 г. гэта запраўды датычыцца.

Нягледзячы на мае тлумачэнне Есакову ў Музеі імя Я. Купалы, у акадэмічным выданні 4-томніка твораў Я. Купалы верш «Снілася дзяўчыне» датаваны 1913 годам (замест 1931 г.), а ў каментарыях тая самая брахня Есакова.

Канстанцыя Буйло

З К. Буйло я была знаёма з нашаніўскіх часоў (1912—1914 гг.). Яна сябрала з Ул. Станкевічанкай, а да мяне адносілася звысока, ганарыста, як да малодшай ад сябе, якая не належыць да групы падняўшыхся на Парнас. А таму блізкіх адносін з ёю я не мела. Аднак у 1927—1928 гг., бываючы ў Маскве, я разы са два наведвала яе, пазнаёмілася з яе мужам Віталем Калечыцам, вельмі сімпатычным прыгожым чалавекам⁴⁶⁵. У гэтыя гады Канстанцыя зусім адышла ад усякіх беларускіх спраў, нічога не пісала і не друкавалася.

Сярод сваіх папер знайшла вырванныя з якогась свайго сшытка два пажайцельныя лісточкі з запісам спаткання з К. Буйло.

Перапісваю іх даслоўна.

21.ІІІ.33 г.

Даўно я была ў Косткі Буйло.

У выхадны дзень 18.ІІІ. зайшла адведаць яе. Як заўсёды спаткала мяне бурна.

— Віталі арыштаваны, — першыя яе словы былі. — Ужо два месяцы сядзіць. Ты хіба не ведала?

Здзівіў мяне яе тон — быццам спавясціла аб новым службовым прызначэнні або аб камандзіроўцы.

— Штосьці па табе не відаць гэтага, — кажу, — ты так спакойна, амаль што весела аб гэтым гаворыш.

— А таму, што я за яго зусім спакойна. Ведаю, што ён сядзіць у добрых умовах і адчувае сябе бадзёра.

Спачатку сказала, што ведае аб ім ад другіх, а пасля пад сакрэтам прызналася, што мае з ім спатканне праз кожныя 10 дзён. У камеры іх чацвёра — прафесар, аграном, доктар і ён. Абеда даюць ім са сталоўкі ГПУ. Днём забіраюць яго наверх, і там працуе ў якасці эксперта.

— А ты ведаеш, што ён мне сказаў пры спатканні? «Я шчаслівы, — кажа, — што гэта здарылася, і шкада, што гэта не здарылася раней. Цяпер у мяне на душы поўны спакой, абсалютная раўнавага. Я дагэтуль шмат у чым сумняваюся, шмат чаго не

разумеў, роўнай лініі не было ў маім самаадчуванні — былі то ўздымы, то ўпадкі духу, то здавалася, што ўсё ідзе правільна, як і павінна быць, то зноў сумняваўся і нявера завалодвала мной. А цяпер я ўсё зразумеў, сумняванняў больш няма. Усё, што робіцца, усё гэта мэтазгодна і неабходна, інакш і нельга». — «І ты кажаш, што ўсё зразумеў? — пытае Костка, — ты разумееш і ўсе гэтыя працэсы шкоднікаў?» — «Разумею і працэсы. Так павінна быць і ўсё робіцца правільна. Бачыш, трэба з каранем вырваць усялякае актыўнае і пасыўнае супраціўленне пераможнаму будаўніцтву сацыялізму, і паўмерамі абыходзіцца тут нельга».

«Скажы, цябе абвінавачваюць?» — «Так». — «Ты вінаваты?» — «Так». — «А як жа ты мне гаварыў пад час арышту, калі цябе выводзілі з дому: “Што б са мной ні было, ведай адно: я не вінаваты”». — «Бачыш, гэта гледзячы з якога пункту погляду падысці да гэтай справы. Калі з таго, на якім я тады быў — так, я не вінен, я чэсна працаваў. А з пункту погляду праўдзівага рэвалюцыянера-камуніста — я вінаваты. Ты гэтага не зразумееш, як і я не разумеў дагэтуль. Але ОГПУ — вялікі вучыцель. Я пабачыў, што тут працуюць праўдзівыя рэвалюцыянеры, часнейшыя і разумнейшыя людзі. Цяпер я веру і шчаслівы гэтай верай. Я даўно не знаў такога радаснага спакою душы, як цяпер. Адсюль я выйду новым чалавекам, ачышчаным, выйду камуністам, і тады я буду цябе вучыць, і ты зразумееш тады».

Аб сваёй долі Віталі не трывожыцца. Нічога страшнага быць не можа. Якая б ні была вынесена аб ім пастанова — ён бездакорна падначаліцца вызначанай дысцыпліне і прыме гэта як заслужанае.

— Ты мо падумаеш, — прадаўжае Костка, — што ён гаварыў гэта з пэўнай мэтай перад імі? Не, нас пакінулі адных, і гэта ён мне казаў сам-насам. Вось ён усё ўжо зразумеў, а я, як ні б’юся думкамі, ніяк не магу зразумець, у чым яго віна і нашто патрэбна ствараць гэтыя працэсы?

На гэтым абрываюцца лісткі з запісам гэтай гутаркі з Канстанцыяй. Памятаю, што з прыкрасцю я адчула нейкі

фальш ва ўсім гэтым мнагаслоўі Косткі, і пасля гэтага я на доўгі час перастала бываць у яе. Ведаю, што Віталі Калечыц загінуў у ссылцы, але яшчэ пры яго жыцці ў Канстанцыі паявіўся другі муж, нейкі палкоўнік, што нібы загінуў у час Вялікай Айчыннай вайны пад Сталінградам⁴⁶⁶. У 70-годдзе з дня нараджэння К. Буйло ў 1968 г. у часопісе «Работніца і сялянка» быў з гэтай нагоды змешчаны артыкул, у якім гэты палкоўнік названы Калечыцам! Вось табе «праўдзівая» інфармацыя!

ДАДАТАК

1. Лісты з Берліна⁴⁶⁷

8 кастр. 1921 г.

Баценькі і хлапчукі мае родныя!

Вось аж гдзе я апынулася...у самым сяродку Эўропы. 20-га верасня з К[оўна] у Прагу Чэскую. Ехала першы раз морам. Хай яно згарыць! Мора толькі з берагу прыгожа — добра на берагу грэцца на сонейку, бегаць па пясочку, купацца, глядзець на хвалі — тагды цудоўнае мора. У Полондзе (Паланзе. — Г. З.) наглядзелася на яго хараство. Але ехаць... бррр!.. Добра яшчэ, што разам ехаў Кастусь⁴⁶⁸ — то па яго інтэрвенцыі абышлося без Латышскай візы. Прышлося ехаць морам 18 гадзін — ну і радасна-ж мы спаткалі зямельку. Я думаю і Калумб ня больш быў рад.

Затрымліваліся ў Кэнігсбергу. Харошы горад — што і казаць, а каб усё апісываць — часу ня хопе. У Бэрліне затрымаліся на адзін дзень і рушылі далей. Вось тут каб і хацела, то трудна апісаць таго магутнага ўражэння з гэтай падарожы. Такого хараства і ў сьне ня сьніла — гэта дарога праз Дрэздэн, Пешын, а назад ехалі праз Бодэнбах. Праз усю дарогу ехалі ў даліне ракі Эльбы па самым берагу. З абодвух старон высокія горы — скалы. — На самым шчыце скалы то там то сям сярэднявечныя замкі. Э! Што там пісаць! Адно толькі — зварачваюся да вас хлопцы. Усе сілы прыкладайце да таго, каб праехаць па Эўропе. Варта пагаладаць, варта... Ну што варта? Усё, абы толькі мець магчымасць паглядзець на цуды прыроды і — культуры.

Прага дзіўны горад — прыгожы. Музэум, будынкi сярэднявяковыя і новыя. Помнік Гуса робіць сільнейшае ўражаньне. Мы там усклалі вянок на магілы чэскіх герояў. Падчас змаганьня чэхаў за сваю волю — згінула карай сьмерцю праз па-

вешаньне 46 чэхаў-юнакоў. Усе моўчкі паміралі — адзін толькі азваўся: «Pozdrawcie ode mnie moje krasne Cesku»⁴⁶⁹. Другі з іх недачакаўшы ката — сам сакольскім скокам апынуся на шыбеніцы і зацягнуў сабе пятлю. Трэці сарваўся з вяроўкі, яго меліся памілаваць. Ён стаў перад глаўным начальнікам і горда сказаў, «Nie chce milosti»⁴⁷⁰. — тут-жа і яго павесілі — так паміралі чэхі за сваю бацькаўшчыну. Калі ўсклалі вянок — былі прамовы: ад нас і ад чэхаў — усе плакалі.

Была я там цэлы тыдзень. 1-га прыехала ў Бэрлін!.. (Тумка едзе ў К.)⁴⁷¹. Ну і Бэрлін!.. 4 мільёны жыхароў. 30 вёрст у шырыню. Рух цягнікоў, трамваяў, аўтобусаў і др. Над галавой, па вуліцы і пад зямлёй... Усё кудысьці ляціць, ікнецца, прэцца — як у пеклі. Ну, але драбніцы пасья калі-небудзь апішу.

Астаюся тут у Бэрліне і, магчыма, надоўга. Працую пры выдавецтве кніжок. Маю пенсіі 3.000 мк. у м-ц. На жыццё мне пойдзе 1500—2000 мк. — на рэшта буду памаленьку апрацаваць. Трэба і абуцца як належыць і сукенак пару зрабіць і пальто. Мо гэтакое здарэнне ня скоро будзіць трэба скарыстаць. А калі будзе яко здарэнне — падашлю вам, бо почтай нельга.

Вось у кароткіх словах падзей апошніх дзён майго жыцця. Калі лісты будуць даходзіць — буду пісаць па магчымасьці часта. Пішыце на такі адрас:

Niemcy — Deutschland, Berlin,
Friedenau. Ronneberg str. 2 bei Muller. Fr. Duscheoskaja.

Хутчэй адзавіцеся. Каб я ведала, ці даходзяць пісьмы. Цалую.

Паўліна

8.1.22⁴⁷²

Бэрлін

Мусёк даражэнькі!

Нарэшці сабралася і табе скрабянуць пяром. Дагэтуль не магла, бо... (але гэта табе на вухо шапчу, каб мама ня чула) бо крышку прыхварнула. Тут у Бэрліне пошасьць інфлюэнцыі — ну і мяне на тыдзень збіла з ног, а ўсяму вінаван нямецкі Новы год. Гэты вечар, пад Новы год, сядзела ў хаці, як і на куцьцю,

сама адна. Каля гадз. ½ 12-й пачалося на вуліцы штосьці надзвычайнага — ня выцерпела і вышла на балькон. Баценькі мае! Такого дзіва і ў ва сьне ня бачыла!... Стрэлы па ўсяму гораду проста аглушаюць — як падчас атакі ў Даўгінаве ў 1915 г. Поўна вуліца дзяцей. На бальконах страшныя дзікія крыкі «Neu Jahr! Neu Jahr!»⁴⁷³. З кожнага балькона пушчаюць ракеты, бенгальскія агні, рымскія сьвечкі, чортавы калёсы, перакідываюцца сэрпанцінам. Дзеці на вуліцы страляюць і таксама розныя агні штучныя пушчаюць. Адным словам — увесь Бэрлін у стрэлах, у агні — як ён не згарэў, дык гэта дзіва! Вось так нямецкі Новы год! Прыходзіць з такім шумам і трэскам — зусім ня так, як наш — ціхенька, спакойненька... А за тое, што я яго і не спатыкала зусім, а толькі дзівалася, як другія спатыкаюць, — вась ён раззлаваўся і захаладзіў мяне. У дабавак катораясь кішка ў жываце запхнулася нямецкімі бутэрбродами і прышлося рыцынай праганяць. А ведаеш, за ўвесь час, як я сюды прыехала, я і ня нюхала масла і не каштавала малака або яек. Кормяць тут заместа масла — маргарынам, малако толькі на дзяцінныя картачкі прадаецца, а яек і не дакупіцца.

Ну, хоць раз ты мне напісаў палюдзку — дзякуй, братко! Скажы ты мне — чаму я так кепска сьню цётку Маньку? Што там здарылася? Сёньня трэці раз яе сьніла і вельмі кепска. Ды і мама раз мне дрэнна саснілася. Ці здарова мама?

А цябе то я сьніла, што ты прамяняў загарак на белую булку — вот-жа я злавалася на цябе за гэта! Прачнулася і падумала сабе: ці не паехаў ён ужо ў той фальварак дзяцей вучыць? Як гэта баліць душа, што мяняеш свой час навукі на кусок хлеба. Праклятыя гэтыя межы. — Нічагусенькі пераслаць нельга. Кніжак на почце не прінімаюць. Хацела паслаць грошы праз банк у Вільню на імя Краскоўскага — не прынімаюць. Каб вы згарэлі! А пасылаць праз аказію — будзе тое самае, што і згаркам, або 700 тк.

Ну, нічога не нарадзіш — трэ' вясны чакаць. А вясной мо я вярнуся на Бацькаўшчыну — ліст за лістам атрымліваю з Горадні ад пана Dambrowa, каб вярталася я ў Гародню — абяцае, што ён будзе апякавацца нада мной і мне працу, — мо я вярнуся. Тагды цябе вазьму за жэбры, што аж пішчэць ты ў мяне будзеш.

А пакуль што — папрацуй там. Каб лягчэй табе было — успамянай, як я вяла працу ў школе ў Мядзьевадзічах. Карыстайся тымі падручнікамі, якія ў мяне дома засталіся. І вось мае рады, здабытыя шляхам практыкі.

Не задурвай дзецям галавы вечным чытаньнем. Чытаньне ў дзень 1 гадз. — найбольш 1 ½, піс[аньне] — 1 гадз. — апрача гэтага, вядзі з імі гутаркі аб прыродзе, з жыцця раслін, зьвяроў, ды зямлі, паветра, дожджу, снегу і г. д. — тлумач так, каб ім было зразумела. Чытай ім апавяданьне не даўгія, лёгкія — вучы іх перасказываць тое, што ім прачытаў) толькі не часта, каб ім не абрыдлі гэтыя апавяданьне), раскажвай ім казкі, і хай яны табе раскажваюць, загадвайце загадкі, рысуйце, напр., ты ім прачытаеш што кароценькага, а яны хай да гэтага нарысуюць які малюнак — як могуць (у маіх кніжках знойдзеш узоры рысункаў), прыдумывайце словы на адну якуюсь літэру або на адзін якісь склад. Вучы іх песеняк. І гэта ўсё трэба рабіць уперамешку. Магчыма, што бацькі будуць патрабаваць, каб дзеці не разгібаючы плеч цалюсенькі дзень чыталі і пісалі — ты ім вытлумач, што ні ў адной парадачнай школе так ня мучаюць дзяцей — хіба толькі вучыцеля-олухі і самі мала граматыныя, ад гэтага дзеці толькі горш дурнеюць і тупеюць. Трэба ня толькі вучыць чытаць і пісаць, а развіваць дзіцячы розум, каб ён мог і думаць і высказаць тое, што думае.

Памятай адно: кожны дзень трэба самому добра прыгатавацца да лекцыі. Улажыць сабе плян — што ты заўтра будзеш з імі рабіць; аб чым гаварыць, што ім прачытаць і г. д. — тагда пройдзе дзень добра, інтэнсіўна, і ты сам будзеш здаволены і дзеці, а як не прыгатуешся сам — то ўсё будзе з рук вылятаць — ты будзеш непатрэбна нервавацца і дзеці нудзіцца, і бацькі могуць быць незадаволены. Я ўсё гэта знаю па сваёй скуры.

Апрача ўсяго гэтага, працуй над усьведамленьнем народа... нагавары іх выпісаць насупалку газэту — толькі барані Бог, не аляксюкоўска-панскую⁴⁷⁴. Можна ўдасца табе паставіць спэтаклік — хаця б гэтую самую Чорт і бабу. Ну, а як-жа будзе з лекцыямі рэлігіі? З катэхізмамі? Ой, бедны-ж ты, бедны!..

* * *

Ну, што-ж табе больш напісаць?

Дужа добра, што пачаў збіраць калекцыі марак — шкада, што не сабіраў паней, калі[ішнія] грошы, калі яшчэ можна было дастаць і Врагелоўскіх і Дэнікінскіх і і рознай трасцы — цяпер трудней, бо ўсе гэтыя грошы пайшлі на каллекцыі. Тут у Нямеччыне ёсць асобныя магазыны для гандлю маркамі — і чым старэйшыя маркі, тым даражэй каштуюць. У калекцыі важна ня толькі маркі розных краёў, але і год іх ходу. Пасылаю табе крыху — калі дойдуць (бо могуць і марак не прапусьціць), напішы, тагды куплю табе іншых. А цяпер раджу вось што зрабіць: напішы Езавітаву (Latwija. Ryga. Nikolaj-str. 20 w.) прыблізна так: «В[ельмі] Пав[ажаны] п. Ез[авітаў]! Даруйце, што сваімі справамі занімаю Вам час. Хачу ў Вас папрасіць адрэсу якога-небудзь беларускага хлапчука ў Латвіі, такога, як і я, які б захачеў перапісывацца са мной дзеля абмену пачт. маркамі. Я чуў, што ёсць і беларускія пачт. маркі, але ня ведаю скуль іх дастаць».

У яго ёсць бел. маркі — ён табе прышле. Толькі ня пішы, што я цябе навучыла! Скажы, што адрас яго вычытаў у бел. газэце. Падпішыся выразна. Можаш дабавіць прывітаньне ад Казюка і бацькоў, калі ён памятуе. Успомні і аб тым, што ты застаўся гэты год без навукі, бо школы пазакрывалі, у чужую пайці ня хочаш, а да Вільні вельмі далёка.

Ну вось і ўсё, пакуль што.

Калі-ж прышлеце фотогр. таты і мамы?

Цалую усіх.

Ваша Паўліна.

2. Заявы Паўліны Мядзёлкі

№ 1⁴⁷⁵

У Камітэт Загран. Групы Б. П. С. Р.

Перасылаючы пры гэтыя чарговую складку за м-ц студзень 1922 г. у ліку 20 мк., прашу залічыць, як ахвяру, 200 т. к., якія

належацца мне, як асабісты доўг, ад т. Кляўдуш Душэўскага. Калі яму цяпер ня трудна — хай унясе іх у партыйную Касу.

Пры гэтым прашу дазволу К-та Загр. Гр. Б. П. С. Р. выдаць за мой асабісты кошт адкрытку песьні з нотамі «Пад гоман вясёлы», змест якой К-ту вядомы. На гэтай адкрытцы хачу памясціць наш лёзунг: «Змагайся, як мага. Зможаш!» і «выд. Загр. Гр. Б. П. С. Р.», або «выд. Сувязі Бел. Пр. Сел.», як, К-т захоча. Вось на гэта і прашу дазволу, уважаючы, што сваім аду-мам ня маю права гэтага рабіць.

Прашу скорога адказу.

З таварышаскім прывітаннем і са шчырымі

Новагоднімі пажаданнямі.

Паўліна Мядзёлка-Грыб

2.1.22 Бэрлін

№ 2⁴⁷⁶

У Камітэт Загранічнай Групы Беларускай
партый Соцыял.-Рэвалюцыянераў

Згодна атрыманаму паведамленьню аб перарэгістрацыі сяброў партыі — гэтым прашу мяне зарэгістраваць і выдаць сябр. білет. Сябр. складку за м-ц сьнежань, у ліку 20 мк., высылаю праз тав. Грыба.

Паўліна Мядзёлка

30.XI.21 г.

3. Літаратурная старонка

У выгнаньні⁴⁷⁷

Атрымала я вестку з роднай краіны: васьмь цэлы жмут газэт прада мной... Сэрца б'ецца з радасьці вялікай, з нецярплівасьці рукі дрыжаць.

Хутчэй, хутчэй-жа чытаць! Як жывуць усе там нашы? Як праца ў іх там ідзе? Што чуваць? Ці народу ўжо лягчэй жыць?

Прачытала...

За што, за што так церпіць народ наш?

За што калечаць душу, рабуюць скарбы яго?

З якога пекла там сілы пануюць?!

Вочы сухія палаюць агнём, у душы бурліць боль.

Відаць, кідацца й кусаць... А мо дзіка бязудержу пачаць рагатаць?

Сунімаецца вострая боль на хвіліну. Я нічога ня бачу — ня чую... Цішына, як на могілках цёмнаю ноччу за вёскай глухой. Далёка недзе выпоць сабакі.

У галаве, апусьцеўшай ад думак талковых, уецца песня страшная, дысанансаў у ёй поўна, дзікіх крыкаў, выцьця. А за кожнай звароткай — прыпеў жудкі, страшны і працяжны, як удары звана на пажар:

Гвалт... Гвалт... Гвалт...

Не магу я на мейсцы сядзеццэ! Пабягу-ўцяку ад самое сабе.

Сённяя сонца прыгрэла — вясна на дварэ. Апынулася я аж у парку. Як вясёла тут птушкі пяюць! Вясна...

І ў нас там таксама хутка будзе вясна. Пацякуць ручайкі, рэчкі за сну праснуцца, руць так міла на полі зазьяе...

Прыпасьці б грудзямі к роднай зямельцы сырой, абнімаць, цалаваць, сьлёзы радасьці ліць разам з птушкамі, песнямі сьпяваць і гукнуць на ўвесь сьвет:

«Ёсьць радасьць у жыцці! Ёсьць шчасьце і праўда! Ёсьць воля сьвятая!..

Дзе? Там — у нас?

Гвалт... Гвалт... Гвалт...

Бач, як дзеткі сьмяюцца! Так цёпленька адзеты... У аднаго булачка, у другога шакалад у руках. Бацька кніжку ў падарак купіў... Там вось, лялька, якая. Той у трубку мядзяную дзьмець...

А нашы там дзеткі?..

О, уладар сусьветам, часы і абшары!

Чаго-ж хочаш ад нас?! Якой яшчэ патрабуеш ахвяры?!
Няўжо мала яшчэ мук, паняверы, крыві, сьлёз?

Грахі продкаў сваіх, што наш край запрадалі, мы сьлязамі
даўно ўжо змылі! Сьлёз ня стала — мы крывёй абмывалі...
Даўно адпакутавалі. Годзі!

Чаго-ж хочаш яшчэ!

Пачуй стогн душы маея.

Гвалт... Гвалт... Гвалт...

Паўлінка

Бэрлін

4. Дакументы да гісторыі выдання ўспамінаў «Сцежкамі жыцця»

№ 1⁴⁷⁸

З ліста да Андрэя Александровіча

Будслаў 19.5.58

Здароў, браток Андрэйка!

[...]

А цяпер аб сваіх успамінах. Паслала ў «Полымя» першую сваю пробу пярэ — «Шалёную Магдаленку» (44 стар.) — аб княгіні Радзівілавай і першай беларускай школе ў яе маёнтку Жорнаўцы. М. Танк зараз-жа адказаў, што «напісаны яны (успаміны) харошай, сакавітай беларускай мовай і напісаны цікава». Прасіў прыслаць больш фрагментаў, якія-б складалі цэласць і ахоплівалі пэўны закончаны гістарычны перыяд. Пасля гэтага я пачала з 1905 г. і дайшла да вясны 1912 г. Гэта заняло ў мяне 110 старонак рукапісу (3 раздзелы). У рэдакцыі прынялі іх і палажылі ўжо ў шуфляду, абяцаючы перадрукаваць на машыныцы і даць мне копію. Аднак, разважыўшы, я забрала ўсё назад.

Справа ў тым, што, пачытаўшы іх ў Маскве (была там на майскія святы) сваім прыяцелям і пагутарыўшы з сім-тым, пабачыла, што трэба зрабіць некаторыя папраўкі, сёе-тое змяніць, дапоўніць. Спяшацца не хачу, тым больш, што ў гэтым

годзе, напэўна, не надрукуюць: у юбілейны год 40-годдзя Савецкай Беларусь матар’ял аб дарэвалюцыйным мінулым будзе не па часе.

Па-другое, мне здаецца, што гэта частка (1905–1912 гг.) больш надаецца да друку ў часоп[ісе] «Маладосць»⁴⁷⁹, чымся ў «Полымі», бо тут апісаны дзіцячыя годы і юнацтва, цяга да навукі, жорсткае змаганне за права вучыцца, перашкоды ня толькі матэрыяльнага парадку, але і з боку нацыянальнага ўціску, першае ўражанне ад роднага слова ў друку («Наша доля», «Дудка» М. Бурачка). Маё першае выступленне з дэкламацыйнай бел[арускіх] вершаў, першае спатканне з Янкам Купалай, нелегальныя гурткі і г. д.

Але ёсць больш сур’ёзная прычына, якая тармазіць маю работу. У Владкі⁴⁸⁰ я бегла прагледзела камплект «Нашай Нівы» за 1912 г. і зразумела, наколькі глыбей, паўней і цікавей былі-б мае ўспаміны, калі-б я мела магчымасць хоць з месяц пакапацца ў перыядычных выданнях 1912–1920 гг. Рэдакцыя выдала мне паперку ў бібліятэку, каб дазволілі мне пазнаёміцца з бел. выданнямі дарэвалюцыйнага часу. Але бяда у тым, што не магу на даўжэйшы час адлучыцца з дому. Маці мая мае 86 гадоў, часта занемагае, і я не магу яе адну пакінуць — няма пры кім яе аставіць. Калі і ўдаецца часам выкачыць на некалькі дзён, дык і то як на іголках кручуся — непакоюся аб ёй.

Пакуль пісала, дык і настрой быў добры і самой падабалася тое, што напісала. А цяпер спынілася, і хандра такая напала, што не маю патрэбных умоў да працы, і пяро ў руках не трымаецца.

№ 2 ⁴⁸¹

Зліста да Максіма Танка

12.02.1961

Паважаны Яўгені Іванавіч!

Заахвачаная нашымі пісьменнікамі на чале з тав. Глебкам, а таксама Вашым апошнім пісьмом, я пачала рыхтаваць рука-

піс сваіх успамінаў для выдання асобнай кніжкай. Андачасова я напісала ліст тав. Татуру з запытаннем аб магчымасці выдання і тав. Глебку з просьбай падтрымаць мяне перад БДЗВ⁴⁸² і просячы парады ў некаторых пытаннях.

Не атрымаўшы адказу на гэтыя лісты, я папрасіла Эму Мікалаеўну⁴⁸³ даведацца ў БДЗВ аб маея справе. Яна мне адказала, што мая кніга ўключана ў выдавецкі план на 1962 г.

Калі ж ў верасні мінулага году звярнулася ў БДЗВ з занав адрэсанаваным, дапоўненым і перадрукаваным на машынцы рукапісам, тав. Казека быў здзіўлены тым, быццам мая кніга запланавана да выдання і заявіў, што БДЗВ не можа прыняць да друку маіх успамінаў: «Достаточно того, что было напечатано в журнале. Кто поинтересуется ими, там может прочитать». А тое, што ў «Полымі» была апублікована толькі частка і то ў скарочаным варыянце, дык гэта азначае, што ўсе скарачэнні не прыгодны да друку.

Мяне моцна здзівіла такое разыходжанне з выказваннямі тав. Глебкі, Лужаніна і інш. І з Вашым апошнім пісьмом да мяне, і з паведамленнем Эмы Мік-ны аб уключэнні ў план на 1962 г. Незразумелым было для мяне і тое, што тав. Татур і Глебка нічога не адказалі на мае лісты.

Доўга я не магла прыйсці да нормы пасля такой неспадзеўкі і стараючыся разгадаць, ці то быў жарт са мной з боку нашых пісьменнікаў, ці вінавата чарка за пахаронным сталом у памяць цёці Ўладзі, і людзі гаварылі, не адказваючы за свае словы, хаця і не відаць было, каб хто-небудзь з іх хоць крыху вышаў з нормы. <...>

Цяпер я і не думаю дамагацца выдання маіх «Сцежак жыцця». Прызнаюся, што мне не хочацца нават паказвацца на вочы каму-небудзь у Мінску. Шкада толькі патрачаных часу, сіл і кошту на перадрук рукапісу. <...>

Аднак я не магу сядзець, злажыўшы рукі, і чакаць смерці. Мая грамадская праца ў нашай глушы не цалкам запаўняе дзень. Хочацца заняцца карыснай справай па меры сваіх сіл і здольнасцей — ці то перакладам «Раміетніка»⁴⁸⁴, ці пераапрацоўкай некаторых фрагментаў са сваіх успамінаў у форме не ўспамінаў,

а апавяданняў. Ці маглі б змясціць ў «Маладосці» ці яшчэ ў якім часопісе апавяданне з раздзелу «У лапах панска-польскай дэфензівы»? (1920-год у Мінску).

У працягу «Сцежак жыцця», у раздзеле «На выгнанні» апісваю апошнія дні Ядвігіна Ш., магілу Алеся Гаруна ў Кракаве. <...>

№ 3⁴⁸⁵

З ліста да Андрэя Александровіча

18.2.62
Будслаў

Даражэнькі Андрэйка!

Яшчэ раз шчыра дзякую табе за парад. Ідучы ад цябе пехатой, я раздумвала, ці варта цяпер звяртацца да Глебкі, бо, запраўды, яшчэ рана апублікоўваць апошнія два раздзелы, тым больш, што і напісаны яны значна горш, чымся папярэднія. Дайшоўшы да Дому друку, я адразу ўзглабалася да Татура. Аказваецца, я ў самы час прыехала з рукапісам, бо яшчэ тыдзень — і было б позна здаваць. Пакінуўшы сабе гэтыя два раздзелы да 2-й кнігі, якую ўсё ж такі збіраюся пісаць, здала рукапіс. Можна і дажыву да таго часу, пакуль кніга выйдзе з друку, хоць нельга надта спадзявацца на гэта, бо ў восень 1963 г. мне стукне 70 год. Ну, а другая кніга, у якой галоўным чынам будуць 25–30–37 гады, калі і пабачыць свет, дык ужо мае вочы яе не пабачаць, а не — будзе ляжаць дзе-небудзь у архівах. <...>

№ 4⁴⁸⁶

Дырэктару выдавецтва «Беларусь»
тав. Матузову З. П.
3.IV.65 г.

Паважаны Захар Пятровіч!

Згодна маёй дамоўленасці з рэдакцыяй мастацкай літаратуры, Вамі зацверджана даручэнне мне быць рэдактарам рукапісу П. Мядзёлкі «Сцежкамі жыцця».

Пасля азнаямлення з рукапісам я пераканаўся, што ён напісаны як гісторыя жыцця аўтара, а не як кніга ўспамінаў аб

выдатных дзеячах культуры, літаратуры і мастацтва беларускага народа. Паколькі мемуары П. Мядзёлкі могуць мець грамадскае значэнне галоўным чынам у меру іх сувязі з жыццём выдатных людзей, мною як рэдактарам (пісьмова і вусна) было прапанавана аўтару дапоўніць рукапіс успамінамі, напрыклад, пра Я. Купалу, Я. Коласа, Ц. Гартнага, З. Бядулю, А. Гурло, А. Бурбіса, В. Тарашкевіча і інш. Аднак жыццё аўтара відаць склалася так, што яна не была блізка да гэтых дзеячоў, ёй не было чаго пра іх расказаць і таму яна маю просьбу выканаць не здолела.

У той жа час некаторыя дэталі ці эпізоды, якія расказаны ў рукапісе пра Я. Купалу, скажам, не маюць гісторыка-літаратурнай каштоўнасці, бо маюць тэндэнцыю высмейвання народнага паэта (напрыклад, што нібы Я. Купала спрабаваў навучыць П. Мядзёлку цалавацца з адзінай мэтай, каб яна магла добра сыграць Паўлінку з аднайменнай камедыі Купалы, або што ў Вільні на кватэры буржуазнага нацыяналіста В. Ластоўскага яна бачыла Купалу ў няпоўнасцю адзетым выглядзе, калі ён зрабіў да таго ж на твары марлеваю павязку для таго, каб прывучыць прыгожа тырчаць вусы).

Абмежаванасць маючых грамадскую каштоўнасць успамінаў з'яўляецца сур'ёзным недахопам рукапісу.

З другога боку, жыццёвы шлях Мядзёлкі склаўся так, што з ёю неяк праходзілі побач людзі буржуазна-нацыяналістычнага гатунку, як Э. Будзька, як віленскі нацыяналістычны радавец К. Душэўскі, гродненскія нацыяналістычныя радаўцы Алексюк і Вернікоўскі, асабліва як буржуазны нацыяналіст (адначасова беларускі і ўкраінскі) І. Краскоўскі, які праходзіць праз большую частку рукапісу (Пецяярбург, Мінск, Кіеў, буржуазная Латвія), як нацыяналіст-эсэр Тамаш Грыб, які пэўны час быў мужам П. Мядзёлкі і закончыў свае дні ў эміграцыі. Дзейнасць гэтых людзей з'яўляецца фонам, на якім разгортваецца жыццёвая біяграфія аўтара рукапісу. Зразумела, з гэтай прычыны яна вымушана бачыць у іх жывых людзей з дадатнымі і адмоўнымі рысамі, з гэтай жа прычыны яе спробы дзе-нідзе ад іх адмяжоўвацца выглядаюць не надта перакананымі, бо

сама яна была ў нейкай меры членам гэтага асяроддзя. Ацаніць па-сапраўднаму варожую народу дзейнасць гэтых «дзеячоў» у аўтара не хапіла сілёнак ні тады ў даўнія часы, ні цяпер, калі яна ўспамінала падзеі сваёй біяграфіі.

Аб узроўні палітычнага мыслення аўтара рукапісу даволі красамоўна сведчыць тое, як яна нават з нейкім пафасам апісвае сваю дзейнасць па арганізацыі нацыяналістычнага кангрэса ў Мінску, што адбыўся ў 1917 г. П. Мядзёлка падрабязна апісвае, як яна ездзіла па гарадах, а потым у дзвюх фразах каецца, што яна тады не разумела палітычнага значэння сваіх раз'ездаў. Можца сабе ўявіць, наколькі шчыра гучыць такое пакаянне.

П. Мядзёлка спрабуе прадставіць свайго былога мужа эсэра Т. Грыба як аднаго з арганізатараў падпольнага руху супраціўлення белапольскай акупацыі ў Мінску, як ініцыятара стварэння падпольнага паўстанцкага камітэта, які быццам бы наладжваў супрацоўніцтва з камуністамі (большавікамі) падпольным арганізацыямі. Гэтая дзейнасць Т. Грыба не пацверджана ніякімі дакументамі ды і з рукапісу відаць, што Грыб нічога не паспеў зрабіць, бо быў арыштаваны дэфензівай.

А ці трэба ў такім разе наогул узнімаць пытанне аб гэтым нібы існаваўшым Тайным Паўстанцкім Камітэце, вельмі доўга і меладраматычна абыгрываць так званую інструкцыю ТПК? Паўстае пытанне, чаму сам Т. Грыб не пастараўся належным чынам асвяціць сваю дзейнасць і чаму П. Мядзёлцы трэба спрабаваць паправіць яго палітычную рэпутацыю, не маючы для гэтага перакаўначых падстаў?

У апісанні аastroжнага жыцця, пасля арышту белапалаякамі П. Мядзёлкі і яе былога мужа Т. Грыба, праглядае, магчыма, мімавольная тэндэнцыя, што нібы польскія турмы былі запоўнены амаль выключна яўрэямі. Між тым, мы добра ведаем, што супроць белапалаякаў не меней змагаліся беларусы, рускія, украінцы і г. д. і што дэфензіва не была больш ласкавай да прадстаўнікоў гэтых нацый. Такая тэндэнцыя, якую дапускае аўтар у гэтым пытанні, будзе на руку сіянісцкім нацыяналістам, іх прапагандзе, што для нас немэтазгодна.

Маю заўвагу ў гэтым накірунку аўтар таксама не ўлічыла, спа-слаўшыся на тое, што так было. Наогул польскія астрогі ў рукапісе займаюць непрапарцыянальна вялікае месца. Мы ведаем, што ўлада Пілсудскага была фашысцкай, пра гэта трэба пісаць, але пісаць з улікам таго, што зараз Польшча ідзе шляхам будаўніцтва сацыялізма.

Калі П. Мядзёлку буржуазная ўлада Латвіі высылала з краіны і аўтар хадайнічала аб прыняцці савецкага грамадзянства, яна кінула цень на дзейнасць савецкага пасольства ў Латвіі, сцвярджаючы, што нібы пасольства імкнулася пакінуць яе і надалей у Латвіі для нейкіх мэт. І тут жа, насуперак усякай логіцы, выезд у СССР прадстаўлен як амаль гвалтоўны. Калі П. Мядзёлка, ужо будучы на прыступках вагона, з савецкай візай у кішэні, вагалася ехаць ці саскочыць, дык яе нібы чыясыці рука з вагона схапіла за каршэнь і ўцягнула ў вагон. Паўстае пытанне, каму гэта трэба было рабіць і з якой мэтай?

Найболей аўтару ўдаліся апісанне дзіцячых гадоў і гадоў вучобы у школе, у гімназіі. Гэтыя раздзелы маюць бяспрэчнае пазнавальнае значэнне. У цэлым жа рукапіс вельмі цяжка падаваўся рэдагаванню, бо ён вельмі сыры і літаратурна і з боку яго зместу.

Рэдагуючы тэкст рукапісу, мне давялося прачытаць яго тры разы. Але абыйсціся толькі рэдагаваннем тэксту было нельга. У сувязі з істотнымі заганамі ў змесце рукапісу, які аўтар выправіць не здолела пасля таго як я вяртаў рукапіс, я вымушан быў ісці шляхам скарачэння тых месц, якія не ўяўляюць цікавасці для савецкага чытача або якія недастаткова кваліфікавана асвятляюць падзеі.

Але П. Мядзёлка, даведаўшыся, што ў рукапісе робяцца скарачэнні, не згадзілася з такім метадам рэдагавання і звярнулася са скаргай па гэтаму пытанню да намесніка старшыні Савета Міністраў БССР тав. Клімава І. Ф. Такім чынам, аўтарам праяўлена да мяне як рэдактара недавер'е. У такой сітуацыі я не лічу магчымым прадаўжаць рэдагаванне рукапісу. Я прадбачу, што пасля будучь новых кляузы, што я кнігу сапсаваў і г. д., хоць у сапраўднасці я хацеў дапамагчы

аўтару, улічваючы яе стары ўзрост, яе неразуменне некаторых элементарных рэчаў.

Няхай выдавецтва вырашыць, ці даручыць рэдагаванне новаму рэдактару, ці прадаставіць аўтару магчымасць самой па-пярэдне парэдагаваць яго.

Паколькі мной затрачана шмат часу і працы на неаднаразовае чытанне і рэдагаванне рукапісу П. Мядзёлкі, прадстаўляю на Ваш разгляд прапанову аплаціць маю працу як другую рэцэнзію.

З павагай

(І. З. Шарахоўскі)

№ 5⁴⁸⁷

Выдавецтва «Беларусь»

Дзяржаўны камітэт Савета Міністраў Беларускай ССР па друку
Адрас: Мінск, Ленінскі праспект, 79.

№ 439

ад 7 мая 1965 г.

Паважаная Паўліна Вікенцеўна!

У рэдакцыі мастацкай літаратуры выдавецтва «Беларусь» уважліва азнаёміліся з Вашым рукапісам «Сцежкамі жыцця». Акрамя таго, намі атрымана разгорнутае пісьмо-рэцэнзія пісьменніка Івана Захаравіча Шарахоўскага, якому было даручана рэдагаванне Вашай кнігі.

На падставе гэтага пісьма і абмену думкамі паміж таварышамі, якія чыталі рукапіс, рэдакцыя мастацкай літаратуры прыйшла да вываду, што ў такім выглядзе, у якім рукапіс цяпер знаходзіцца ў нас, выдаваць яго нельга.

На вялікі жаль, Вы не ўлічылі слушных заўваг, зробленых у свой час рэцэнзентам Васілём Уладзіміравічам Івашыным. Не палічыліся Вы і з патрабаваннямі рэдактара Івана Захаравіча Шарахоўскага, вярнуўшы яму рукапіс без якіх-кольвек істотных змен.

Галоўным недахопам Вашага рукапісу з'яўляецца, што падзеі і факты жыцця падаюцца ў ім без належных палітычных ацэнак і адбору.

Ваш жыццёвы шлях складаўся так, што Вам вельмі часта даводзілася быць побач з людзьмі буржуазна-нацыяналістычнага светапогляду, — віленскім нацыяналістам-радаўцам Душэўскім, гродзенскімі радаўцамі Алексюком, Вернікоўскім, беларускім і ўкраінскім нацыяналістам Краскоўскім, ээрам Тамашом Грыбам і інш. Ацаніць па-сапраўднаму дзейнасць гэтых людзей Вы не змаглі, а яны праходзяць праз увесь рукапіс, і нават ствараецца ўраджанне, што некаторых з іх Вы імкнецеся абяліць.

Не здолелі Вы выбраць для сваіх запісак найбольш важнага з перажытага, такога, што мела б цікавасць для сённяшняга чытача; часта запаўняеце старонкі другарадным матэрыялам, які ўяўляе цікавасць толькі як біяграфія самога аўтара. Дарэчы, непрыемнае ўраджанне пакідае самалюбаванне, якім прасякнуты ўвесь рукапіс.

Ад Вас, паважаная Паўліна Вікенцьеўна, рэдакцыя чакала ўспамінаў пра беларускіх пісьменнікаў, з якімі Вы былі знаёмы асабіста, — успамінаў пра Янку Купалу, Цётку, Ц. Гартнага, Каганца і інш. Аднак такога матэрыялу ў рукапісе вельмі мала, ды і той падаецца без належнага адбору. Паасобныя эпізоды, згаданыя Вамі, могуць выклікаць нават непрыхільныя ўраджанне пра Я. Купалу, Цётку.

Мушу сказаць, што ў рукапісе ёсць і факты, якія ўяўляюць бяспрэчную цікавасць для сённяшняга чытача. Матэрыялу такога малавата, яго збярэцца, можа, аркушаў на шэсць-сем. Аднак і яго трэба сур'ёзна выверыць, адрэдагаваць.

Улічваючы, што такая работа патрабуе значнага часу, у выдавецтве прынята рашэнне: з плана 1965 года рукапіс выключыць.

Калі Вы пагодзіцеся з заўвагамі выдавецтва, зніміце непатрэбны матэрыял, дапрацуеце свае ўспаміны, дасце належную ацэнку з'явам і фактам тагачаснага перыяду, асобам, аб якіх пішаце, выдавецтва гатова вярнуцца да пытання аб уключэнні Вашай кніжкі ў план. Аднак пры ўмове, калі рукапіс будзе адпавядаць патрабаванням, якія сёння ставяцца да мемуарнай літаратуры.

Нам вядома, што Вы працуеце над другой часткай кнігі «Сцежкамі жыцця». Магчыма, матэрыял першай часткі варта

дапоўніць матэрыялам з другой, каб атрымалася адна цікавая для сённяшняга чытача кніга ўспамінаў. Але гэта Вы павінны самі вырашыць.

Пасылаем Вам копію заключэння І. З. Шарахоўскага і Ваш рукапіс.

З глыбокай павагай

Галоўны рэдактар
выдавецтва «Беларусь»

І. Казека

№ 6⁴⁸⁸

У Прэзідыум Саюза
пісьменнікаў БССР
Ад Паўліны Мядзёлкі

Заява

У 1962 годзе я здала ў выдавецтва «Беларусь» рукапіс сваёй аўтабіяграфічнай кнігі «Сцежкамі жыцця», скарачаны варыянт якой друкаваўся ў №№ 5,6 і 7 «Польмя» за 1959 год. У мінулым 1965 годзе рэдагаванне кнігі выдавецтва даручыла-пазаштатнаму рэдактару т. Я. Шарахоўскаму. Пасля неаднаразовай дапрацоўкі мая кніга была ўключана ў выдавецкі план на 1965 год з тыражом у 12 аркушаў.

Пасля, здавалася, канчатковай рэдакцыі — пры падліку аркушаў — у рукапісе аказалася звыш 17 арк. Выдавецтва зноў вярнула рукапіс т. Шарахоўскаму для скарачэння яго да запланаваных 12-ці аркушаў.

Я не супраць патрэбных скарачэнняў малаважных фрагментаў, аднак не магла пагадзіцца з выкрэсліваннем (дарэчы без майго ўдзелу ў гэтым) амаль цэлых раздзелаў і асобных, на мой погляд, істотных фрагментаў і стылістычных правак, якія часам скажаюць думку і абдыняюць мову. Кніга атрымалася скалечанай, з чым цяжка было мне змірыцца.

Пакулы я раздумвала, ці даваць згоду на друк знявечанай кнігі, ці самой зняць яе з выдання, т. Шарахоўскі напісаў на імя тав. Матузава пісьмо з забойчай рэцэнзіяй, у выніку чаго выдавецтва зняло з плана выдання маю кнігу.

Далучаючы да гэтага 2^{гі} экз. рукапісу «Сцежкамі жыцця», прашу Прэзідыум пісьменнікаў разабраць гэты канфлікт з выдавецтвам і даць аўтарытэтны адказ, ці запраўды мая кніга як з літаратурнага боку, так і з грамадзянска-палітычнага, не мае ніякай вартасці для друку.

Коротка хачу зазначыць, што пішучы свае ўспаміны я не мела на мэце шырокага асвятлення гісторыка-літаратурных ці грамадска-палітычных падзей 1906–1920 гг., а мела на ўвазе сваіх вучняў, сучасную моладзь, якой не ведамы цяжкі шлях нараджэння беларускай інтэлігенцыі і яе лёс.

Паўліна Мядзёлка

23 лістапада 1965 г.

Мой часовы адрас (да лютага 1966 г.):

Мінск-2, Б-р Шаўчэнкі 4, кв. 39.

Сталы адрас:

Будслаў, Мінскай вобл.,

Зялёная 10.

№ 7⁴⁸⁹

З ліста да Л. У. Чарняўскай-Гарэцкай

Мінск 26.11.65

Даражэнькая Леаніла Усцінаўна

<...>

А ў мяне няўдача з маею кнігаю «Сцежкамі жыцця», скарачаны варыянт якой друкаваўся ў №№ 5–6 і 7 «Полымя» ў 1959 г. Поўны тэкст пад настойлівай парадай Максіма Танка і Глебкі здала ў выдавецтва яшчэ ў 1962 годзе. У выдавецкі план кніга была ўключана на 1965 г. з тыражом у 12 арк. А як падлічылі рукапіс пасля, здавалася б, усіх рэдакцый, там аказалася звыш 17-ці арк. Выдавецтва вярнула рукапіс свайму пазаштатнаму рэдактару Янку Шарахоўскаму для скарачэння да запланаванага памеру ў 12 арк. Калі я глянула на свой рукапіс пасля гэтага скарачэння — дарэчы, без узгаднення са мной — у мяне валасы падняліся дыбам, і сэрца замёрла. — Выкраслены цэлыя

раздзелы нават з тых, што ўжо друкаваліся ў «Полымі», асобныя фрагменты, якія маюць значэнне для гісторыі развіцця беларускай культуры, асобныя сказы, дзе толькі рэч ідзе аб роднай мове і г. д. Кніга атрымалася скалечанай, якую сорамна было паказаць людзям на вочы. Рэч вядома, я моцна паспрачалася з рэдактарам. І пакуль я размышляла, ці даць згоду на выпуск знявечанай кнігі, ці самой яе зняць з вытворчасці, Шарахоўскі паспяшаўся напісаць ліст дыр-ру выд-ва, адмаўляючыся ад рэдагавання, і даў такую забойчую рэцэнзію ў духу даносаў 30-х гадоў, у выніку чаго выд-ва зняло кнігу с плана выдання.

Цяпер Янка Брыль і іншыя пісьменнікі з «Полымя» параілі мне напісаць заяву ў Саюз пісьменнікаў з просьбай разабраць гэты канфлікт з выд-вам і даць аўтарытэтную ацэнку маея кнігі.

Дык вось якія справы.

У Мінску прабуду да студзеня, а мо і даўжэй.

Сардэчна цалую Вас.

№ 8⁴⁹⁰

28.01.1966

Дырэктару выдавецтва «Беларусь»
тав. Матузаву З. П.

Паважаны Захар Пятровіч!

У выдавецкім плане за 1965 год знаходзілася, як Вам вядома, кніга Паўліны Мядзёлкі «Сцежкамі жыцця». З прычыны некаторых акалічнасцей, гэтая кніга не выйшла з друку і не засталася ў планах. Цяпер аўтар зноў узбуджае справу аб выданні сваіх успамінаў /копія яе пісьма дадаецца/.

Нам думаецца, што гэтую кнігу, Захар Пятровіч, трэба выдаць. Кніга напісана цікавым чалавекам і пра тых часы, тых падзеі, якія маюць немалое значэнне ў гісторыі развіцця нашай культуры. Вядома, над рукапісамі давядзецца папрацаваць, каб дапамагчы аўтару. Улічваючы гэта, прыздыум нашага Саюза меў размову з пісьменнікам Сцяпанам Александровічам, каб ён дапамог на грамадскіх пачатках у працы аўтара над рукапісам. Тав. Александровіч згадзіўся і распачаў гэтую працу.

Просім Вас уключыць у выдавецкі план названую кнігу ў яе ранейшых памерах, а таксама даручыць рэдакцыі мастацкай літаратуры дамовіцца з пісьменнікам С. Александровічам адносна усіх неабходных канкрэтных захадаў у працы над рукапісам.

З глыбокай павагай

Старшыня праўлення
Саюза пісьменнікаў БССР

/П. Броўка/

№ 9⁴⁹¹

7 лютага 1966 г.

Старшыні праўлення Саюза
пісьменнікаў БССР

таварышу Броўку П. У.

На Ваша пісьмо ад 28 студзеня 1966 г.

Выдавецтва разгледзела Вашу прапанову адносна рукапісу П. Мядзёлкі «Сцежкамі жыцця». У прыкладзенай да пісьма копіі заявы П. Мядзёлкі вельмі адвольна вытлумачаны матывы адхілення яе рукапісу.

7 мая 1965 года выдавецтва вярнула П. Мядзёлцы рукапіс «Сцежкамі жыцця» і паслала адначасова з гэтым копію заключэння рэдактара кнігі Я. Шарахоўскага і сваё пісьмо, у якім растлумачыла, чаму нельга выпусціць у свет кнігу ў прадстаўленым аўтарам выглядзе. <...>⁴⁹².

Паколькі С. Александровіч згадзіўся на грамадскіх асновах дапамагчы П. Мядзёлцы падрыхтаваць рукапіс да друку, выдавецтва гатова разгледзець гэты рукапіс пасля дапрацоўкі і ўключыць яго ў свой план, калі ён сапраўды будзе гатовы да выдання.

З глыбокай павагай

Дырэктар выдавецтва «Беларусь»

З. Матузаў

4 лютага 1966 г.

Паважаная Паўліна Вікенцьеўна!

Рукапіс Вашай кнігі я прачытаў уважліва. Кніга, вядома, ёсць. І цікавая кніга.

Праўда, напісана яна няроўна. Ёсць мясціны цікавыя, напісаныя жыва і ярка; ёсць старонкі слабейшыя, сыраватыя і нават лішнія. Пасля 20 лютага я вярнуся ў Мінск і тады, калі ласка, прыязджайце, і мы з Вамі пагаворым больш падрабязна.

Цяпер я толькі скажу, што лепшае ўражанне пакідае пачатак. Тут многа цікавага, але мне хацелася б, каб Вы тут больш (як толькі можна больш!) удзялілі увагі выдатным дзеячам беларускай літаратуры і культуры. Скажам на ст. 45 Вы ўпамінаеце А. Бурбіса і Ч. Радзевіча. Чаму б не сказаць пра іх больш, пра іх выгляд. Хацелася б больш пра Я. Купалу, З. Бядулю, М. Багдановіча, К. Каганца, Ядвігіна Ш. і іншых. А вось пра некаторыя другарадныя асобы можна скараціць.

Значна слабей напісаны раздзел пра жыццё ў Царыцыне. Вельмі і вельмі многа ўвагі аддаецца знаходжанню ў лапах польскай дэфензывы (ст. 232—325). Гэтае месца трэба скараціць, а таксама праясніць некаторыя моманты, так сказаць абысці падводныя камні. Чаму ні адным словам няма пра Кастрычніцкую рэвалюцыю, абвяшчэнне Савецкай Беларусі 1 студзеня 1919 г.?

Паважаная Паўліна Вікенцьеўна, не думаеце, што я прыдзіраюся. Я разумею Вас. У Вас ёсць свой погляд на пэўныя падзеі і рэчы, ёсць блізкія і дарагія людзі, але ўсё ж такі нельга забываць, што быў, ёсць і доўга будзе пракляты біч усіх аўтараў — цензура. Далей, факты патрабуюць адбору. Добра было б, калі б Вы перачыталі «Нашу Ніву», газета можа што-небудзь падказала Вам, напамніла забытае. Некаторыя факты варта падмацаваць спасылкамі на «Нашу Ніву» (гэта Вы часам робіце, але можна было б часцей рабіць). Гэтае самае зрабіце і з раздзелам, прысвечаным Дзвінскай гімназіі. У Рызе ж выдаваліся газеты і часопісы, дзе асвятлялася школьнае і грамадскае жыццё беларускіх асветніцкіх устаноў. Чаму так мала гаворыце пра Я. Райніса? Мне здаецца, варта сказаць пра яго больш.

Пакуль усяго найлепшага!

З сяброўскім прывітаннем і найлепшымі пажаданнямі

Сцяпан Александровіч.

Мой адрас:

Мінск, 26 Вуліца Пляханавы, 19, кв. 4.

т. 4-26-83

№ 11⁴⁹⁴

З ліста да Максіма Танка

14.11.68

Масква

Глыбокапаважаны і дарагі, дарагі наш Яўгені Іванавіч!

<...>

Не памятаю, ці гаварыла я Вам, што Ул. Караткевіч забраў у мяне першы варыянт, рукапісны, маея 1-й кнігі ўспамінаў. 2-гі з праўкамі Шарахоўскага я перадам Арсеню Лісу, бо ў Караткевічу я расчаравалася — яго рэдка калі можна бачыць цвярозым, а ў апошні прыезд пісьменнікаў з выступленнямі ў Будславе — цяжка ўспомніць без горычы і сораму. Адзін толькі Аўрамчык трымаў сябе з годнасцю.

<...>

№ 12⁴⁹⁵

З ліста да Зоські Верас

22.02.1969

Даражэнькая Зоська Верас!

<...>

Вам Юля Б.⁴⁹⁶ пэўна, казалы аб тым, што я напісала свае ўспаміны «Сцежкамі жыцця». Вельмі скарочаны варыянт іх друкаваўся яшчэ ў 1959 у №№ 5, 6 і 7 «Польмя». Кніга была ўжо ў выдавецкім плане на 1965 г., але шызафрэнік рэдактар (Янка Шарахоўскі) так яе знявечыў, што я не магла дапусціць да друку знявечаную кнігу. Нарэшце, у злосці на мяне ён напісаў такую аблыжную рэцэнзію ў духу даносаў 30-х гг., што выд-ва зняло з плана кнігу.

Гады тры таму я здала рукапіс у Саюз пісьм. разам з заявай, у якой прасіла даць аўтарытэтную і аб'ектыўную ацэнку маеі кнігі, а калі па тых ці іншых прычынах яна не можа быць надрукавана — вярнуць мне рукапіс. Рукапіс быў перададзены на рэцэнзію Сц. Александровічу.

Уся перашкода, як пазней мне казалі і Сц. Александровіч і М. Танк, у тым, што яшчэ не выяснена, як ацэньваць «Нашу Ніву» і ўвесь нашаніўскі перыяд — ці як прагрэсіўны і патрэбны ў той час, ці як буржуазны і шкодны. А выкінуць з кнігі ўсё, што адносіцца да «Н. Н.» — кніга страціць сваю галоўную вартасць. Другая перашкода ў тым, што сустракаюцца прозвішчы бел. культурных дзеячоў, якіх ужо на свеце няма і якіх нашы сучасныя рэдактары не ведаюць, і таму баяцца, каб ім «не ўсыпалі», калі яны прапускаць у друк гэтыя прозвішчы.

І вось праз тры з лішнім гады Сц. Александровіч прыслаў мне сваю рэцэнзію, якую я перапісала і пасылаю Вам з гэтым лістом для азнаямлення. М. Танк казаў мне, што на аснове адпаведнай рэцэнзіі сакратарыят СП будзе дамагацца аднавіць у выдавецкім плане маю кнігу. Пажывем-пабачым, што з гэтага выйдзе.

<...>

№ 13⁴⁹⁷

Ліст да Ф. І. Клімава

Дарагі, дарагі наш Іван Фролавіч!

Паколькі Вы ўжо знаёмы з першым варыянтам майго рукапісу «Сцежкамі жыцця» і яго сумнай гісторыяй, адважваюся зняць Ваш дарагі час працягам гэтай гісторыі.

Дапрацаваўшы і дапоўніўшы свой рукапіс, я здала 2-гі варыянт яго ў Саюз пісьменнікаў разам з заявай, у якой, выказаўшы пратэст супраць тэндэнцыйнай рэцэнзіі Шарахоўскага, прасіла даць аўтарытэтную і аб'ектыўную ацэнку маіх успамінаў. Рукапіс быў перададзены на рэцэнзію Сцяпану Аляксандровічу.

Праз тры гады пасля гэтага толькі нядаўна атрымала такую рэцэнзію, копію якой прыкладаю пры гэтым для Вашага ведама.

Сакратарыят СП на аснове гэтай рэцэнзіі абяцае дамагацца аднаўлення ў выдавецкім плане маёй кнігі. Аднак, калі спатрэбілася аж тры гады чакаць гэтую рэцэнзію, дык не маю ніякай надзеі дажыць да выхаду ў свет сваёй кнігі (калі наогул гэта можа быць), бо мне ж ужо 76-ты год, ды і здароўе не дазволіць дачакацца.

Да канца жыцця ўдзячна Вам за добрае сэрца і заступніцтва за мяне ў мінулым.

Паўліна Мядзёлка

5.V.69 г.

Будслаў

Рэцэнзія

на рукапіс кнігі Паўліны Мядзёлкі «Спежкамі жыцця»

На маю думку, кніга ўспамінаў Паўліны Мядзёлкі «Спежкамі жыцця» — з'ява вельмі цікавая, варта ўвагі і выдання асобнай кнігай. Гэта вельмі жывыя замалёўкі жыцця Беларусі пачатку ХХ стагоддзя, калі з народных глыбінь пацягнулася да асветы беларуская моладзь, гэта яскравы малюнак вучнёўскага побыту, шчырая споведзь чалавека, які многае бачыў, сустракаўся з выдатнымі беларускімі дзеячамі — літаратарамі, артыстамі і кампазітарамі.

Тут, у гэтым рукапісе, у пэўнай ступені жыцця, наглядная гісторыя беларускага нацыянальнага руху пачатку ХХ стагоддзя з усімі яе прагрэсіўнымі бакамі, а таксама і тымі плынямі і тымі асобамі, якія збочылі ў балота нацыяналізма. Аўтар паказвае ў большасці выпадкаў іх сапраўдны твар і іхнія нацыяналістычныя «справы». Таму я лічу, што пры некаторых скарачэннях, асабліва ў раздзеле «У лапах белапольскай дэфензывы», можна даваць і тыя старонкі, дзе гаворка ідзе пра нашаніўскае асяроддзе і пра В. Ластоўскага, І. Луцкевіча і А. Луцкевіча.

Хачу асобна адзначыць, што кніга П. Мядзёлкі асабліва каштоўная сваімі яркімі і жывымі рысамі і дэталямі пра першыя беларускія вечарынкi і пастаноўкі ў Вільні, Пецярбурзе беларускіх п'ес. П. Мядзёлка — выканаўца ролі Паўлінкі ў першай пастаноўцы аднайменнай купалаўскай камедыі, тут добра

перададзена тая непаўторная атмасфера, якой жылі Я. Купала і артысты, рыхтуючы твор да сцэнічнага жыцця. Аўтар сустракаўся з многімі дзеячамі беларускай культуры: К. Каганцом, З. Бядулем, Ядвігіным Ш., Ц. Гартным, Ф. Ждановічам.

Некаторыя старонкі ў рукапісу патрабуюць пэўнай рэдакцыйнай праўкі, часам скарачэння, але кнігу трэба выдаць абавязкова. Бо тут цікавейшыя фактычныя матэрыялы, успаміны і ўражанні чалавека, які не проста быў гледачом, а жывым і непасрэдным удзельнікам нараджэння беларускага прафесійнага тэатра, беларускай школы.

Хачу выказаць і такую думку. Каб не навізаць аўтару свае ацэнкі і характарыстыкі, варта, каб хто-небудзь з вядомых беларускіх пісьменнікаў зрабіў невялічкую прадмову і адзначыў суб'ектыўны погляд аўтара. Гэта з тым разлікам, каб аўтару прышлося паменш скарачаць і выкідваць цікавае і жывое.

[подпіс С. Аляксандравіча]

Рэзалюцыя І. Ф. Клімава на звароце П. Мядзёлкі
ад 5.05.1969 г.

тов. М. Танк (Скурко Е. И.)
тов. Коновалов Е. В.

Мое мнение: Как можно быстрее издайте эту книгу. Надоело ей ждать этого светлого дня в ее жизни.

16.V.

И. Климов

№ 14⁴⁹⁸

Праатакол № 10 пасяджэння сакратарыята
Саюза пісьменнікаў БССР
ад 28 мая 1969 г.

ПРЫСУТНІЧАЛІ: М. Танк, М. Ткачоў, І. Шамякін, І. Мележ, П. Панчанка, Я. Брыль, Т. Хадкевіч, Ул. Шахавец, Я. Казека, І. Грамовіч, Н. Пашкевіч, М. Чавускі, Хв. Жычка, А. Міронаў, старшыня камітэта па друку — Канавалаў Р. В., Н. Гілевіч, А. Кулакоўскі, А. Есакоў, ад выдавецтва «Беларусь» — В. М. Міхайлава.

СЛУХАЛІ: заяву Паўліны Мядзёлкі з рэзалюцыяй т. Клімава І. Ф. — /нам. старшыні Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР/ аб выданні яе кнігі «Сцежкамі жыцця».

ПАСТАНАВЛІ: Па дамоўленасці з Камітэтам па друку — Канавалавым Р. В. кніга П. Мядзёлкі ўключана ў план рэдакцыйнай падрыхтоўкі на 1970 год. Прасіць пісьменніка С. Александровіча адрэдагаваць рукапіс кнігі і перадаць выдавецтву «Беларусь».

Першы сакратар Праўлення СП БССР /Максім Танк/

№ 15⁴⁹⁹

З ліста да Зоські Верас

19.07.1969

Мілая, любая Зоська!

<...>

У 1964 г., калі, дзякуючы Шарахоўскаму, знялі з выдавецкага плана маю кнігу, мне давялося па будслаўскіх грамадскіх справах пайсці на прыём да нам. Старшыні Савета міністраў тав. Клімава. Ён вельмі прыхільна мяне прыняў, пасля гутаркі аб будслаўскіх справах пачаў распытвацца, як жыву, што раблю, і я расказала аб няўдачы з маею кнігай. Ён зацікавіўся і папрасіў даць яму мой рукапіс, каб пазнаёміцца. На другі дзень я праз яго сакратара перадала 2-гі экз. рукапісу, які ён цэлае лета «ўважна чытаў», як сказаў мне яго сакратар.

Пасля атрымання апошняй рэцэнзіі на маю кнігу Сц. Александровіча мне ў Маскве раілі і асабліва настойвала Вера Палтаран паслаць тав. Клімаву гэту рэцэнзію. Сказала пра гэта пры спаткані з М. Танкам, на што ён мне адказаў, што тав. Клімаў не мае ніякага дачынення да друку, і гэта не дапаможа. Аднак я ўсё ж паслала копію гэтай рэцэнзіі, далучыўшы кароткі ліст, у якім напісала, што паколькі ён чытаў мой рукапіс і ведае яго сумную гісторыю, пасылаю яму да ведама копію рэцэнзіі Сц. Александровіча. Я ні аб чым яго не прасіла. Толькі ў канцы ліста сказала: калі аж тры гады спатрэбілася на тое, каб атрымаць такую рэцэнзію, то не маю надзеі дажыць да таго часу, калі б і была калісь надрукавана мая кніга.

І вось 11-га г/м атрымліваю вялікі канверт.

«Кіраўніцтва справамі прэзідыума Вярх[оўнага] Савета БССР урадавае»

Спужалася не на жарт! Якая яшчэ бяда на маю галаву крыецца ў гэтым канверце? Доўга не магла адважыцца адкрыць яго. Нарэшце дрыжачымі рукамі выцягнула адтуль паперку са штампам «Прыёмная Прэзідыума Вярх. Савета БССР». У ёй паведамляецца, што па даручэнню Зам. Старшыні Прэзід[ыума] Вярх[оўнага] Савета БССР тав. Клімава Дзярж[ўны] Камітэт па друку разам з Сакратарыятам Саюза пісьм[еннікаў] БССР разгледзеў пытанне аб выданні кнігі «Сцежкамі жыцця» і паведаміў у Прэзід[ыум] Вярх[оўнага] Савета, што Сакр-т СП даручыў падрыхтоўку рукапісу да выдання крытыку Сц. Александровічу. Пасля заканчэння тав. Ал[ександрові]чам працы над рукапісам і здачы яго ў выдавецтва будзе вырашана пытанне аб яе выпуску.

Як відаць з гэтага паведамлення, не Сакратарыят СП па сваёй ініцыятыве ўзняў пытанне аб выданні кнігі, а «па даручэнні тав. Клімава К-т па друку паставіў перад Сакр-там СП гэта пытанне.

Такім чынам тав. Клімаў яшчэ раз дапамог мне.

Учора разам з Вашым лістом атрымала і ад Веры Палтаран. Перапісваю яго Вам з невялічкім скарачэннем.

«Мілая, нястомная мая Мядзёлка!»

Вельмі рада за Вас — “урадавае гэта як раз тое, што трэба. Добра, што паслалі тады Фролавічу. Я цяпер разумею Коласа і яго вельмі шчырую перапіску з гэтым чалавекам: “высотнае паветра, дзякуй богу, не ўсім кружыць галаву”».

Прачытала Ваш урывак, што мне перадала тая «акадэмічка» (апошні раздзел з успамінаў — «Беларуская Дзяржаўная Гімназія ў Дзвінску». — П. М.)

І яшчэ больш Вас палюбіла...

...Школа, Ваша настаўніцтва апісана цудоўна, суд — выдатна. Адзінае, што прыдзецца падкараціць, гэта самы пачатак. А так рэдактар («Маладосці». — П. М.) чытаў, я чытала, яшчэ Юрэвіча папрашу, каб прачытаў і — з богам! Недзе, можа

ў 11 ці 12 нумар. Гэта недалёка, улічваючы, што мы здалі ўжо ў друк —дзевяты».

Р. С. Александровіча, як угледжу, папрашу, каб не марудзіў вельмі з кніжкай Вашай. Ён чалавек добры і пойдзе Вам насустрач».

Дык вось якія мае справы.

<...>

№ 16⁵⁰⁰

У Сакратарыят праўлення
Саюза пісьменнікаў БССР
ад Засл. дзеяча культуры БССР
Паўліны Мядзёлкі

У 1966 г. я перадала Саюзу пісьменнікаў БССР рукапіс сваіх успамінаў «Сцежкамі жыцця» з просьбай даць аб'етыўную і аўтарытэтную ацэнку кнігі.

Толькі праз тры гады я атрымала ад Сц. Александровіча такую рэцэнзію.

Паколькі Зам. Старшыні прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР тав. Клімаў І. Ф. у свой час чытаў мой рукапіс і ведаў яго сумную гісторыю (кніга знята з плана выдавецтва на 1965 г.), я паласала яму да ведама рэцэнзію Сц. Александровіча.

10 ліпеня 1969 г. я атрымала з прыёмнай Прэзідыума Вярх. Савета БССР паведамленне (№ мн/50), што Дзярж. Камітэт па друку разам з сакратаром праўлення Саюза пісьменнікаў разгледзелі пытанне аб маеі кнізе і даручылі Сц. Александровічу падрыхтаваць рукапіс да друку.

«После завершения тов. Александровичем С. Х. работы над рукописью и сдачи её в издательство будет решён вопрос о её выпуске» — так заканчваецца гэта паведамленне (падкрэслена мной).

Аднак пры спатканні з тав. Сц. Алек-чам у мінулую восень я зразумела, што ён і не пачынаў працы над падрыхтоўкай рукапісу да друку.

Неўзабаве канчаецца восьмы дзесятак майго жыцця, а пры сучасным стане майго здароўя і пры такіх «тэмпах» справы

з выданнем маёй кнігі я не спадзяюся дачакацца выхаду яе з друку. А ўсё ж хочацца ведаць, які лёс чакае маю кнігу. Каля няма надзеі на яе выданне, дык хацелася б сама яшчэ пры жыцці распарадзіцца рукапісам, самой здаць яго ў якісь архіў.

Вельмі прашу паведаміць мне пра лёс майго рукапісу.

Паўліна Мядзёлка

19 сакавіка 1971 г.

Будслаў, Мінская вобл.

Зялёная, 10

№ 17⁵⁰¹

29.04.71

Будслаў

Глыбокапаважаны Яўгені Іванавіч!

<...>

Калі прачытала ў ЛіМе рэпартаж пра нараду ў рэдакцыі «Полымя» і Ваша выступленне аб мемуарнай літаратуры, у мяне зацэплілася надзея, што і мае ўспаміны крануцца з мёртвага пункту. Але, як відаць з ліста С. Ал[ександрові]ча, справа з выданнем маёй кнігі безнадзейная. А таму прашу параіць мне з ласкі сваёй, што рабіць з маім рукапісам, каб ён не застаўся ў прыватных руках. Можа мне забраць яго і здаць на схоў ў які-небудзь архіў? Аднак, паколькі я свой рукапіс не Ал[ександрові]чу аддала, а ў Саюз пісьменнікаў, то можа запатрабаваць мне ад СП вярнуць мне рукапіс?

Лепш бы я не пачынала пісаць гэтых успамінаў, чымся перажываць столькі гадоў праз іх!

<...>

№ 18⁵⁰²

1 верасня 71
 Дырэктару Дзяржаўнага
 выдавецтва «Беларусь»
 таварышу Матузаву З. П.

Паважаны Захар Пятровіч!

20 жніўня 1971 года на пасяджэнні Прэзідыума СП БССР аб-
 меркаваны выдавецкі план 1973 /рэдапрыхтоўка 1972 года/.

На пасяджэнні былі выказаны наступныя просьбы, якія про-
 сім улічыць пры ўдакладненні плана 1973 года:

<...>

6. Выдаць кнігу ўспамінаў П. Мядзёлкі /кнігу на грамадскіх
 пачатках узяўся адрэдагаваць Ул. Караткевіч/.

Намеснік старшыні праўлення
 Саюза пісьменнікаў БССР

І. Мележ

№ 19⁵⁰³

Выдавецтва «Мастацкая літаратура»
 Рэдакцыя, крытыкі, драматургіі

ВЫДАВЕЦКІ ДАГАВОР
НА ЛІТАРАТУРНА-МАСТАЦКІЯ ТВОРЫ 189/73

Гор. Мінск

«25» ліпеня 1973

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», якое называецца ў далей-
 шым «Выдавецтва», у асобе дырэктара Ткачова Мікалая Гаўрыла-
 віча, які дзейнічае на падставе статута Выдавецтва, з аднаго боку,
 і Мядзёлка Паўліна Вікенцьеўна, якая называецца ў далейшым
 «Аўтар», з другога боку, заключылі гэты дагавор аб наступным:

1. Аўтар перадае... Выдавецтву для выдання... свой твор пад
 назвай «Сцежкамі жыцця» (выданне № першае), напісаны на
 беларускай мове, аб'ёмам да 11 аўтарскіх аркушаў (уклуча-
 ючы дадаткі і ілюстрацыі), лічачы ў аркушы 40 000 друкава-
 ных знакаў... тэрмінам на тры гады з дня ўхвалення рукапісу
 Выдавецтвам або з дня падпісання дагавору, калі ён заключаны
 на твор, які ўжо напісаны. <...>

<...>

2. Твор павінен задавальняць наступным умовам:

а) успаміны, літаратуразнаўства

<...>

3. Рукапіс указанага ў артыкуле твора, ілюстрацыйны і іншы матэрыял да яго Аўтар абавязваецца прадставіць Выдавецтву камплектна ў прыгодным для друку выглядзе ў двух экзэмплярах, надрукаваных на машыныцы праз два інтэрвалы на адным баку стандартнага аркуша (30 машынапісных радкоў па 57—58 знакаў у радку, лічачы прамежкі паміж словамі) не пазней «__» здадзены 1973 года.

<...>

25. Адрас Выдавецтва: г. Мінск, вул. Савецкая, 19

Адрас Аўтара: Мінская вобл. Мядзельскі раён, с. Будслаў, вул. Зялёная, 10. Аб змене адрасу бакі абавязваюцца пісьмова паведаміць адзін другому. Спрэчкі па гэтаму дагавору разглядаюцца па ўстаноўленай законам падсуднасці.

Дырэктар выдавецтва: _____
подпісАўтар: _____
подпіс№ 20⁵⁰⁴

27.07.1973

План мерапрыемстваў
выдавецтва «Мастацкая літаратура»
па выкананню Загада Дзяржкамвыдата БССР
«Аб мерах па паляпшэнню прапаганды кнігі»

<...>

Рыхтаваць

<...>

8. Радыёперадачу па кнізе П. Мядзёлкі «Сцежкамі жыцця» — пра нараджэнне беларускай нацыянальнай культуры. З удзелам аўтара і рэдактара Е. Пяршай.

<...>

№ 21⁵⁰⁵

*Ліст рэдактара выдавецтва «Мастацкая літаратура»
Еўдакіі Антонаўны Пяршай*

31.01.1974 г.

Дарагая Паўліна Вінцэнтаўна!

Карэктуры Вашага рукапісу пакуль што няма. Чакаем з тыдня на тыдзень. Кніга павінна выйсці ў другім квартале бягучага года⁵⁰⁶. Будзем старацца, каб яна выйшла як мага хутчэй.

Вера Сямёнаўна⁵⁰⁷ хварэе. Прыйдзе на работу на наступным тыдні. Жадаем Вам усяго найлепшага. З шчырай павагай
Е. Пяршай.

Каментары

¹ Успаміны захаваліся ў рукапісным і машынапісным варыянтах. Тытульны ліст машынапіснага варыянта мае шматлікія надпісы: асабісты подпіс П. М.; адрасы: Мінская вобл., Крывіцкі р-н, Будслаў, Зялёная, 10, Паўліна Вікенцьеўна Мядзёлка і Крапоткіна, 10, кв. 4, Мядзёлка; Дзяржаўнае выдавецтва БССР, рэдакцыя мастацкай літаратуры, Мінск, 1962; рэдактарскую заўвагу простым алоўкам: «У Я. Коласа (таксама як і ў Вас) хтось, штось, якісь. Неабавязкова папраўляць на хтосьці, штосьці. Зроблена аўтабіяграфія-ўспаміны. Трэба, мусьці, на першым плане — не аўтабіяграфія».

² Раздзел друкуецца па аўтографу, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Паўліны Мядзёлкі: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 2.

³ Эпіграф з А. С. Пушкіна ў маш. варыянце закрэслены простым алоўкам. Рукой П. М. прыпісаны наступны: «*Дзе прайшло маленства, там пачынаецца радзіма*» (Кузьма Чорны).

⁴ Папулярна-асветны тыднёвік, які выдаваўся у Варшаве ад 1881 да 1939 г.

⁵ Ад слоў «Знайшоўшы ў іншым месцы» закрэслена простым алоўкам.

⁶ Магчыма, гэта быў лемантар К. Промыка «*Elementarz na ktorym nauczasz czytac w 5 albo 8 tygodni*». Ад гэтага сказа і да слоў «Так я навучылася чытаць па-польску» абзац мае варыянт-укладку, па якой тут і друкуецца. Апошняя частка абзаца закрэслена простым алоўкам.

⁷ Радкі з паэмы А. С. Пушкіна «Палтава».

⁸ Ад слоў «*І толькі праз некалькі год, рыхтуючыся да ўступных экзаменаў...*» — закрэслена сінім чарнілам. З рэдактарскімі купюрамі аўтарка не пагадзілася і пакінула іх у маш. варыянце. У маш. варыянце з’явіліся новыя купюры.

⁹ Ад слоў «*пасля дыктоўкі ніколі не аналізаваліся памылкі*» — закрэслена простым алоўкам.

¹⁰ У маш. варыянце ад слоў «*рашаючы нейкую цяжкую задачу...*» (у рукапісным варыянце «*трудную*») — закрэслена простым алоўкам. Абзац мае некаторыя адрозненні ад рукапіснага. У маш. прысутнічае ў дужках заўвага пасля слова «*вучылішча*»: «*трэба зазначыць, што ў тых часы папы, ксяндзы распалілі антаганізм паміж праваслаўнай і каталіцкай часткай беларусаў*». Перад абзацам «*Не было больш дзе далей вучыцца...*» ёсць наступныя радкі: «*І так вясной гэтага ж года я закончыла ўвесь курс царкоўна-прыхадскога вучылішча, на што звычайна адводзілася тры гады, а былі і хлопцы, якія там вучыліся па 5 год*». Радкі выкрэслены простым алоўкам.

¹¹ Польская грамадская арганізацыя, якая была заснавана ў 1905 г. і дзейнічала ў Мінску і на тэрыторыі Мінскай губерні Расійскай імперыі да 1917 г. Задачай было выхаванне жыхароў у духу польскасці.

¹² «Жабраваць каляду» — народны звычай падчас калядных святаў, калі група людзей апаналася у розных дзіўных чароўных істот і хадзіла (ездзіла на возе) па вёсцы ці вёсках. Яны спыняліся ля кожнага двара і кожны гаспадар павінен быў запрасіць іх у хату, інакш на будучы год шчасця і дабрабыту не будзе. Гаспадар выносіў калядоўнікам хлеб, мяса, садавіну і інш. Усё гэта калядоўнікі забіралі з сабой.

¹³ Ад слоў «Далей не было дзе вучыцца...» — закрэслена простым алоўкам.

¹⁴ У маш. варыянце ад слоў «*Але з матэматыкай самастойна не мог даць сабе рады...*» — выкраслена чырвоным і простым алоўкам. Перад абзацам «*У Глыбокім жылі дзве паненкі...*» у маш. варыянце аўтарка дадала наступны эпізод: «*Казалі, што мой бацька ў юнацтве быў вельмі набожны, але я ўжо не памятаю яго такім. Наадварот, часта, калі бывала збяруцца да нас у хату суседзі і бліжэйшыя сябры, заводзілася гутарка аб моцы боскай, бацька даводзіў, што ніякага бога няма. — Не бог стварыў чалавека, а чалавек бога, — казаў ён. — Спачатку павыдумвалі шмат розных багоў, якім пакланяліся, а пасля, на манер самадзяржаўнага цара-бацюшкі, сталі прызнаваць аднаго ўсемагутнага бога. А ў яго ж, як і цара, павінны быць розныя міністры — анёлы, святыя. Перш верылі, што бог Пярун насылае гром і маланку, пасля яго замяніў святы Ілля, які быццам бы раз'язджае ў сваёй калясніцы па небе і кідае вогненныя стрэлы на зямлю, а цяпер мы ведаем, што гэта разрады электрыкі ў прыродзе. Ніякага бога няма, ёсць толькі прырода.*

— *А Хрыстус?*

— *Хто яго ведае, можа і быў такі чалавек, які заступаўся за бедных, але вось вучоны чалавек Рэнан ясна даводзіць, што Хрыстос ніколі не існаваў. У гісторыі няма ніякіх доказаў, што ён калісьці жыў. Аб Хрысце выдумалі такія ж байкі, я і нашы казкі аб лесунах, русалках і іншых істотах, якіх у прыродзе няма.*

— *Вінцусік! Вінцусік! Што гэта з табой зрабілася? — ломіць у роспачы рукі старая Пілецкая. — Ці даўно ж гэта ты ў Будславе ў касцёле стаяў на каленках і, узняўшы ўгору рукі, голасна маліўся! А цяпер губіш ты сваю грэшную душу такімі гутаркамі. Анамятайся, сыноч, вярніся да бога, ён, можа, і даруе табе цяжкі грэх.*

— *Маліўся, бо дурны быў, — адказвае бацька.*

Гне дзіва, што бацька рана страціў веру ў бога. У маладосці ён быў арганістам. Жывучы блізка ля касцёла і ксяндзоў, усяго наглядзеўся-наслухаўся.

¹⁵ Дадзены абзац у маш. варыянце пачынаецца так:

«Усю местачковую інтэлігенцыю можна было на пальцах пералічыць. Адна частка яе лічыла сябе палякамі і групавалася каля ксяндза, другая — рускімі. І адны і другія ўбівалі людзям у галаву перакананне ў тым, што раз ты католік, ходзіш маліцца ў касцёл, — значыцца ты паляк, а праваслаўны — рускі. Ды і да гэтага часу на вёсках шмат хто блытае розныя паняцці рэлігійнай і нацыянальнай

прывалежнасці. Слова ж “Беларусь”, “беларус” у той час не ўжывалася ні ў друку, ні ў гутарках. “Северо-западный край” — так называлі нашу бацькаўшчыну. Царскія чыноўнікі намагаліся русыфікаваць наш народ, а польская інтэлігенцыя — паланізаваць. Аднак у Глыбокім найбольш актыўна дзейнічаў філіял польскага таварыства “Oswiata” /“Прасвета”/. У Глыбокае прысылалі велізарныя скрыні, біткам набытыя кнігамі, брашурамі. Большасць з іх гэта была навукова-папулярная літаратура, але былі і творы мастацкай літаратуры. Мы з бацькам любілі кнігі і ахвотна згадзіліся зрабіць у нашым доме склад. Я не выпусціла з дому ніводнай кнігі, не прачытаўшы яе. Маім абавязкам было падбіраць і запакуюваць невялічкія бібліятэчкі для рассылкі іх па вёсках».

¹⁶ «Сімвал веры польскага дзіцяці» напісаў польскі паэт-неарамантык Уладзіслаў Бэлза (1837–1913) у 1900 г.

¹⁷ Ад слоў «Вучыла яна мяне польскай мове...» — закрэслена простым алоўкам.

¹⁸ Палітычны антыўрадавы сатырычны часопіс у Расійскай імперыі («Пулёмёт Шебуева»), выдаваўся М. Г. Шабуевым (1874–1937) у 1905–1906 гг.

¹⁹ Паміж гэтымі сказами ў маш. варыянце наступны эпізод: «Цяжка цяпер успомніць, якога паходжання былі гэтыя лістоўкі. Памятаю, што большасць з іх пачыналася з лозунга “Пролетарии всех стран соединяйтесь!”. Некаторыя з іх мы называлі “жучкамі”, бо на іх быў рысунак чорнага жука. (Апошні сказ выкраслены.)

Расказвалася ў іх аб цяжкім становішчы працоўнага сялянства, аб жорсткай эксплуатацыі рабочых, аб злачыствах царскага ўрада і генералаў у часе Руска-Японскай вайны, аб крывавай расправе з рабочымі 9 студзеня, пералічаліся патрабаванні рабочых і г. д. Заканчваліся лістоўкі лозунгамі: “Долой самодержавие! Да здравствует революция!”».

Сказ «З Адэсы ад таварышча бацькі часта атрымлівалі пасылкі з “лекамі”» — у маш. варыянце мае наступную рэдакцыю: «З Адэсы прыехаў да нас у госці прыяцель бацькоў Яська Грышкевіч, прывёз з сабой шмат пракламацый, лістовак, расказаў аб паўстаннях сярод рабочых, навучыў нас спяваць “Марсельзу»».

²⁰ У сказе маш. варыянта: «На працягу 1905–1907 часта...».

²¹ У маш. варыянце гэты абзац мае працяг: «З бацькам мы саборнічалі ў складанні рэвалюцыйных прыпевак на знаёмы матыў:

*У рабочых страляе
І кроў пралівае, —
Вось наш цар, вось наш цар,
Вось наш рускі гасудар!
Міністры балуюць,
А людзі гаруюць, —
Вось наш цар...».*

²² Радкі з «Рабочай Марсельзы» — рускай рэвалюцыйнай песні на мелодыю французскага гімна.

²³ У маш. варыянце ад слоў «*Дзеда Зыгмуса ўсе ў Будславе паважалі...*» — закрэслена простым і чырвоным алоўкам.

²⁴ Тут аўтарка памылілася ў датаванні падзеі і ў маш. варыянце паправіла сказ, падаўшы ў наступнай рэдакцыі: «*Неяк восенню 1906 г. раницю пайшла я ў горадчык*».

²⁵ Першая штотыднёвая легальная газета, якая выдавалася ў Вільні з 14 верасня да 14 снежня 1906 г.

²⁶ Сказ закрэслены простым алоўкам.

²⁷ Зборнік вершаў Францішка Багушэвіча, выдадзены ў Кракаве ў 1891 г.

²⁸ Ад слоў «*Вялікі роздум мяне аханіў...*» — закрэслена простым алоўкам.

²⁹ Тут аўтарка, выдавочна, памылілася. Трэба: перад Новым, 1907 г.

³⁰ Балада з паэмы Адама Міцкевіча «Конрад Валенрод». Частка сказа, што ў дужках і далей, закрэслена простым алоўкам. У маш. варыянце пакінуты без купюры.

³¹ Сказ закрэслены простым алоўкам. У маш. варыянце пакінуты.

³² Частка сказа з апісаннем ёлкі закрэслена простым алоўкам.

³³ Ад слоў «*шасцігадовы Стась Вайцяховіч...*» — закрэслена простым алоўкам. «Поврут таты» — верш Адама Міцкевіча.

³⁴ Ад слоў «*як усей масе публікі...*» — закрэслена простым алоўкам. У маш. варыянце пакінуты ў змененай рэдакцыі.

³⁵ Сказ у маш. варыянце закрэслены.

³⁶ Радкі з маналогу галоўнага героя п'есы Г. Ібсена (1828–1906) «Бранд». Магчыма, што пераклад на беларускую мову зрабіла сама П. Мядзёлка з рускага А. В. Васільевай-Ганзен (1846–1930) і П. Г. Ганзена (1846–1930): «*Ко мне слетали / Великие, прекрасные мечты; / На крыльях лебединых подымали / Меня до поднебесной высоты. / Оттуда путь свой я наметил в мир...*».

³⁷ Ад слоў «*Плацілі мне па 1 рублю...*» — закрэслена простым алоўкам.

³⁸ Частка тэксту ад слоў «*пашле, бывала, мяне маці на рэчку бялізну паласкаць...*» закрэслена, у маш. варыянце аўтарка пакінула, але рэдактар паўторна выкрасліў.

³⁹ Слова «*сусед*» і прозвішча «*Эдзя Будзька*» ў маш. варыянце закрэслены.

⁴⁰ У маш. варыянце прозвішча Эдзя Будзька заменена словамі «былы будславец».

⁴¹ Ад слоў «*Зайшла гутарка аб дзецях...*» — закрэслена простым алоўкам.

⁴² У маш. варыянце «*Стэфан Душэўскі*» зменены на «*наш глыбокаўскі былы сусед*».

⁴³ Два папярэднія абзацы моцна праўленыя, выкраслены многія сказы.

⁴⁴ Ад слоў «*Праз тыдзень...*» — закрэслена простым алоўкам.

⁴⁵ Ад слоў «*Не байся адна ў чужы горад ехаць...*» — закрэслена чырвоным алоўкам і на палях надпіс «*не да друку*». У маш. варыянце не ўзнаўляўся.

⁴⁵ Ад слоў «*Лялькі велічынёй з дарослага чалавека...*» — закрэслена чырвоным і простым алоўкам.

⁴⁶ Радкі з маналога галоўнага героя п'есы Г. Ібсена (1828—1906) «Бранд». Магчыма, што пераклад на беларускую мову зрабіла сама П. Мядзёлка з рускага А. В. Васільевай-Ганзен (1846—1930) і П. Г. Ганзена (1846—1930): «...Труд будничны, цяжэлы і упорны / Преображу я в праздник благотворный!»

⁴⁸ Ад слоў «*свабоднае абыходжанне ўсей сям'і*» — закрэслена простым алоўкам.

⁴⁹ Ад слоў «*І вось пачалася мая вучоба...*» — закрэслена простым алоўкам.

⁵⁰ Ад пачатку абзац закрэслены простым алоўкам. У маш. варыянце пакінуты.

⁵¹ Ад слова «*рашаючы*» частка сказа закрэслена простым алоўкам.

⁵² Аўтарка апісвае паштоўку з рэпрадукцыяй карціны мастака М. П. Багданава-Бельскага (1868—1945) «*Каля дзвярэй школы*» (1897).

⁵³ Частка раздела ад слоў «*Жаль і смутак...*» — закрэслена простым і чырвоным алоўкам. У маш. варыянце закрэслена частка тэксту ад слоў «*І здарылася аднойчы так...*». Аўтар слоў песні невядомы.

⁵⁴ Беларускі народны танец і ўкраінская народная песня «Думка».

⁵⁵ Ад слоў «*Перад смерцю...*» — закрэслена простым алоўкам.

⁵⁶ Ад слова «*генерал*» закрэслена і зверху напісана «*чыноўнік*».

⁵⁷ Ад слова «*апрача паасобных...*» — закрэслена простым алоўкам.

⁵⁸ Сказ закрэслены простым алоўкам. Частку тэксту ад слоў «*Аднойчы хтосьці даў мне білет на канцэрт...*» аўтарка часткова адрэдагавала і ў маш. варыянце пакінула, але рэдактарам зноў выкраслена.

⁵⁹ У маш. варыянце прозвішча Душэўскага заштрыхавана і зверху напісана «*таго самага былога суседа, што насылаў мне грошы на вучобу*».

⁶⁰ Чатыры сказы закрэслены. У маш. варыянце з нязначнай аўтарскай праўкай пакінуты.

⁶¹ У маш. варыянце слова «*нацыянальную*» закрэслена і зверху напісана «*асветную*».

⁶² Апошні абзац закрэслены простым алоўкам.

⁶³ У маш. варыянце раздзел меў два варыянты назвы «*Рэўкоўская мая другая маці*» і «*Я свайго такі даб'юся*» і эпіграф «*Не той чалавек, што грошы мае, а той чалавек, што няпраўды не мае*» — народная прыказка». Усё закрэслена аўтарам і рэдактарам.

⁶⁴ У маш. варыянце «*У Душэўскіх*» папраўлена на «*ў гаспадыні*».

⁶⁵ Тут і далей у маш. варыянце «*Душэўская*» папраўлена на «*гаспадыня*».

⁶⁶ Ад гэтых радкоў і да «*Яшчэ будучы ў Душэўскіх*» (амаль 17 старонак рукапіснага тэксту) закрэслена простым алоўкам і надпіс «*пераход на старонку 1/18*». На палях чырвоным алоўкам надпіс «*Мо варта скараціць гэту частку, пра паню Рэўкоўскую?*».

⁶⁷ У маш. варыянце ад слоў «*Так, напрыклад, было з чытаннем чужых пісем*» — закрэслена простым і чырвоным алоўкам.

⁶⁸ У маш. варыянце ад слоў «*Рэўкоўская, як і ўся яе сям'я, была атэісткай...*» — закрэслена чырвоным і простым алоўкам.

⁶⁹ Тройкі касцёл у г. Глыбокае быў пабудаваны ў 1764–1782 гг. Перабудоўваўся ў 1902–1908 гг. па праекце архітэктара Антонія Філіповіча-Дубовіка (1865–1930).

⁷⁰ Часопіс «Иностранная литература» быў заснаваны ў 1891 г. Да 1943 г. выходзіў пад назвай «Вестник иностранной литературы».

⁷¹ Эпізод пра «бацьку і ксяндза» ад слоў «*Як я ўжо казала, у Глыбокім перабудоўваўся касцёл...*» у маш. варыянце адсутнічае. Пасля закрэсленых радкоў з прозвішчам Душэўскія наступныя радкі:

«Браніслаў Рэўкоўскі з хворымі ад рэўматызма нагамі і рукамі большую частку дня сядзеў за сталом і чытаў або раскладваў пасьянс ды пакрыкваў на мяне. Аднак яго крык не быў крыўдным. Мабыць, на старой афіцэрскай звычцы яго зычны голас нагадваў каманду.

— Нага! — Нага! — крычаў, заўважыўшы, як часта левая ступня становіцца коса».

⁷² Слова «*У Душэўскіх*» у маш. варыянце папраўлена на «*на першай віленскай кватэры*».

⁷³ У маш. варыянце ад слоў «*Кватэра вялікая, добра абсталяваная...*» — закрэслена чырвоным алоўкам і сінім чарнілам.

⁷⁴ Дадзены абзац у маш. варыянце пачынаў раздзел, які аўтарка абазначыла эпіграфам «*А хто там ідзе, а хто там ідзе ў вагromістай такой грамадзе (Янка Купала)*». Слова «*ў доме Будзькі*» закрэслены. Ад слоў «*Ластоўскі, малады мужчына...*» і да канцы абзаца — закрэслена чырвоным алоўкам.

⁷⁵ Слова «*з дому Іваноўскіх*» у маш. варыянце заштрыхаваны, апошні сказ закрэслены.

⁷⁶ Ластоўскі ў Рызе працаваў канторшчыкам таварнай станцыі, бібліятэкарам студэнцкай бібліятэкі ён працаваў у Пецярбургу.

⁷⁷ Сказ у маш. варыянце закрэслены.

⁷⁸ Ад слоў «*Сваёй працай яна ўтрымлівала ўсю сям'ю...*» — у маш. варыянце закрэслена.

⁷⁹ У рэдакцыі «Нашай Нівы» В. Ластоўскі ў той час працаваў сакратаром.

⁸⁰ Апошняя частка сказа закрэслена простым алоўкам. У маш. варыянце пакінута і зноў выкраслена.

⁸¹ Ад слоў «*А чаму ён у нейкім намордніку?..*» — закрэслена простым алоўкам. У маш. варыянце ад слоў «*А чаму ў яго павязка...*» закрэслена, пакінуты толькі адрэдагаваны радок «*Я змоўкла, бо ўвайшоў Купала...*».

⁸² У маш. варыянце пасля слоў «*А тут раптам — звычайны хлопец...*», частка сказа зменена на «*які вядзе не надта сур'ёзную гутарку*». Наступны сказ закрэслены і зверху напісана «*Такое было маё першае ўражанне ад Купалы*».

⁸³ У маш. варыянце гэты сказ аўтарка паправіла: «*12 лютага 1910 г. у зале клуба чыгуначнікаў на Херсонскай вуліцы мелася адбыцца першая ў Вільні беларуская вечарына. Не памятаю, хто мне даў білет на гэту вечарыну*». Вечарына была арганізавана А. Бурбісам пры падтрымцы рэдакцыі газеты «Наша Ніва». Удзельнічала каля 100 чалавек, прысутнічала каля 1000 гледачоў. У праграме спектакль «Па рэвізіі» М. Крапіўніцкага (пастаноўка А. Бурбіса, сярод удзельнікаў Я. Арлоўскі, Ф. Мурашка, Ч. Родзевіч і інш.); харавыя творы «А хто там ідзе?» (муз. Л. Рагоўскага на словы Я. Купалы), «Чаму ж мне не пець» і іншыя беларускія народныя песні (дырыжор Л. Рагоўскі); народныя танцы «Лявоніха», «Мяцеліца», «Юрка», «Верабей» (пад кіраўніцтвам І. Буйніцкага).

⁸⁴ Словы «*песні, якой суджана да 1917 году стаць гімнам беларускага народу*» — закрэслены чырвоным алоўкам.

⁸⁵ Радкі абведзены чырвоным алоўкам і закрэслены.

⁸⁶ На адваротным баку с. 25 заўвага П. Мяздэлькі: «*Да т. т. рэдактараў. Нажаль, не маю пад рукой першага выдання “Жалейкі”, каб праверыць тэкст верша “А хто там ідзе”. Аднак добра памятаю, што другая страфа ў друкаваных нотах музыкі Рагоўскага была ў такой рэдакцыі: “А што яны нясуць на худых плячах, на ў лапцях нагах, на ў крыві руках?”*. У гэтакій рэдакцыі тэксту ў мяне захаваліся ноты музыкі Рагоўскага». У маш. варыянце абзац закрэслены простым алоўкам, пакінуты толькі словы «*Замест воплескаў, увесь зал плакаў, не хаваючы слёз*».

⁸⁷ Сказ закрэслены чырвоным алоўкам. Зверху над «*Карольця*» надпіс простым алоўкам «*Стэфанавічанка*».

⁸⁸ Частка тэксту ад слоў «*Пасля спектаклю выпускае...*» — закрэслена простым алоўкам. У маш. варыянце аўтарка прыпісвае ад рукі дзейных асоб і выканаўцаў, дзе ўдакладняе выканаўцу ролі бабы — Стэфанавічанка. Зноў закрэслены простым алоўкам.

⁸⁹ У маш. варыянце на ніжнім полі старонкі заўвага аўтаркі: «*гл. “Наша Ніва” № 9 — “Віленскія газеты аб беларускай вечарыны”*».

⁹⁰ Частка тэксту ад слоў «*Стройны, шырокаплечы...*» — закрэслена простым алоўкам і на палях с. 29 рукапісу чырвоным алоўкам надпіс «*трэба скараціць гэту вечарынку*», а ніжэй простым алоўкам «*аднавіць*». У маш. варыянце аўтарка гэты эпизод пакідае, які рэдактар зноў моцна крэсліць.

⁹¹ Тут, відавочна, аўтар мае на ўвазе Беларускі музычна-драматычны гурток. «Наша Ніва» — штотыднёвая грамадска-палітычная, навукова-асветніцкая і літаратурна-мастацкая газета нацыяльна-адраджэнскага кірунку, якая выдавалася ў Вільні з 1906 г.

⁹² У маш. варыянце гэты абзац пачынае раздзел, які аўтарка пазначыла эпіграфам «*Без мукі няма навукі (народная прыказка)*» — закрэслены апростым алоўкам. У сказе «*Гэтай жа вясной 1909 года*» папраўлена на 1910 г.

⁹³ Паводле «Памятных кніжак Віленскай губ.», у 1905—1911 гг. у Вільні існавала Віленскае сямікласнае прыватнае жаночае камерцыйнае вучылішча Кашырыны Платонаўны Няздзюравай, дзе выкладчыкамі працавалі К. П. Няздзюрава і, некаторы час, дзве яе дачкі Наталля Іванаўна і Марыя Іванаўна Няздзюравы. У 1910—1911 гг. у кніжках значыцца адначасова з Віленскім сямікласным прыватнам жаночым камерцыйным вучылішчам К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер з правамі для навучэнцаў, з 1911/12 навучальнага года — Прыватная з правамі ўрадавых жаночай гімназія К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер. Абедзве навучальныя ўстановы знаходзіліся на Вострабрамскай, 29. Заснаванне К. П. Няздзюравай жаночай гімназіі, відавочна, стала магчымым пасля заканчэння Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта і вяртання ў Вільню Наталлі Іванаўны Няздзюравай-Рэйсмiлер, якая стала дырэктарам і выкладчыкам французскай мовы ў гімназіі. Яе муж, Эрых Фёдаравіч Рэйсмiлер, ад 1909 г. быў выкладчыкам, а пазней выконваў абавязкі дырэктара камерцыйнага вучылішча, адначасова выкладаючы і ў гімназіі. Зазначым, што і Паўліна Мядзёлка далей называе выкладчыка прыродазнаўства «немца Рэйсмiлера» «зяцем начальніцы». Гімназія праіснавала да 1917 г.

⁹⁴ У маш. варыянце выкраслена значная частка тэксту ад слоў «*На Вострабрамскай сядзела жабрачка...*». На палях пасля слоў «*На другі ж дзень я пайшла на Вострабрамскую вуліцу 9 у прыватную жаночую гімназію Няздзюравай і Рэйсмiлер*» аўтарка запісала і стрэлкамі паказала сказы: «*Я самастойна падрыхтавалася да экзаменаў і здала іх. Радасць была бязмежная!*». Гэтыя два сказы змяняюць выкрасленую частку тэксту.

⁹⁵ Азёры Кагальнае і Вялікае, якія разам з ракой Бярозаўка (Беразвеч), падзяляюць Глыбокае на дзве часткі.

⁹⁶ Песня «Слушай» на словы І. Гольц-Мілера (рускі рэвалюцыйны паэт; 1842—1871), музыка П. П. Сакальскага (1830—1887), была папулярнай у студэнцкім і рэвалюцыйным асяродку.

⁹⁷ Частка сказа ад слова «але» закрэслена простым алоўкам.

⁹⁸ У машынапісным варыянце з гэтага абзаца аўтарка абазначае раздзел эпіграфам «*З агна ды ў польмя (народная прымаўка)*», закрэслены простым алоўкам.

⁹⁹ Ад слова «але» частка сказа закрэслена простым алоўкам.

¹⁰⁰ Апошнія два сказы закрэслены простым алоўкам.

¹⁰¹ Частка тэксту ад слоў «*Перад тым я заходзіла ў катэдру...*» — закрэслена простым алоўкам.

¹⁰² У маш. варыянце ад слоў «*Перад ад'ездам з дома бацька мне сказаў...*» — закрэслена простым алоўкам.

¹⁰³ Горад недалёка ад Вільні, цяпер раён Вільнюса.

¹⁰⁴ У гэтай частцы рукапісу П. М. Мядзёлка запісала два лісты Дуні Мірман да яе.

Глыбокае. 14/8—1910

Мілая, дарагая Поля!

Твой кароценькі, але змястоўны ліст я толькі што атрымала і спяшаюся зараз жа табе адказаць.

Мне вельмі балюча, што ты ў такім адчаі. Праўда, табе на першых жа кроках твайго жыцця становяцца перашкоды, але ў наш час жыццё без барацьбы не можа лічыцца жыццём. І цябе чакae змаганне за жыццё. Дарагая мая! Не падай духам! Тое, што ты возьмеш сваімі сіламі, табе будзе шмат разоў даражэй. У цябе будуць веды, вопыт і жыццё само — усё, усё сваё. Ты не будзеш нічым абавязана другім, ты зможаш сказаць: «Я сама сабе наладзіла сваё жыццё і магу ім распараджацца, як я хачу. На што чорныя хмары абляглі тваю душу? Чаму табе страшна? Ты малая, поўная сілы і энэргіі, ты працы не баішся, а твой труд дарма не прападзе! Пасля гэтых чорных дзён зазьяе сонца ярка, асляпляюча ярка! Перад табой жа за ўсім гэтым ёсць мэта, ты да яе павінна пайсці цвёрдым крокам, смела разбураючы ўсе перашкоды; а там ты, такая смелая, светлая, пойдзеш па шляху жыцця з высока паднятым, ярка запаленым светачам праўды! О, я ў гэта веру. Ты павінна і выйдзеш цэлай з барацьбы! Дык не падай жа духам!

Мілая мая, напішы мне ўсё, усё падробна, як ты ўстроілася, што робіш?.. Сягоння мяне так узрадаваў твой ліст, што я ледзь не паехала ў Вілейку, туды, дзе ты пісала мне свой ліст. Я як вар'яка шалёна цалавала твой ліст...

Учора была ў цябе дома. Мама ўжо супакоілася крыху. Бацька твой, браты і мама — усё здаровы.

Будзь здарова, бадзёра і вясёла, мая дарагая. Цісну тваю руку і цалую цябе моцна-моцна.

Твая Дуня.

15/8—1910.

Толькі што хацела адправіць табе свой ліст, як атрымала ад цябе. Я пачула тваю песню сонцу, і душа памчалася разам з тваёй туды, далёка, к гэтаму светламу сонцу на ўсходзе. Прэч ад гэтых шэрых хмар! Туды, хутчэй туды, к святлу! Не ўнываць! Прыйдзе і наша пара! Не трэба песень болю і смутку — нам патрэбны смелья, грамавыя песні волі! Хай плачуць аджылыя, нам трэба жыць! Не звяртай увагі, мая дарагая, на драбніцы. Усё гэта мінецца. Пройдзе дажджлівая восень і суровая зіма. А наперадзе вясна!

Цалую цябе. Твая Дуня.

¹⁰⁵ Сквер у Вільні побач з кафедральнай плошчай. Да 100-годдзя з дня нараджэння А. С. Пушкіна быў дадаткова ўпарадкаваны і названы Пушкінскім. У 1900 г. устаноўлены помнік паэту.

¹⁰⁶ Сказ закрэслены простым алоўкам.

¹⁰⁷ Польская паэтэса Гінальская Антаніна.

¹⁰⁸ Ад слоў «У гэты ж дзень...» — закрэслена простым алоўкам.

¹⁰⁹ Ад слоў «Згодна з завяшчаннем біскупа...» — закрэслена простым алоўкам.

¹¹⁰ У гэтай частцы рукапісу П. Мядзёлка запісала наступны ліст Д. Мірман да яе:

Глыбокае 25/8—1910

Дарагая мая, мілая Полечка!

Не можаш сабе ўявіць, колькі радасці прынёс мне твой апошні ліст. У ім столькі агню, столькі сілы, столькі жыцця! Так, міленькая, захавай свой агонь — будзе светла, захавай сваю сілу для барацьбы — і перамога за табой! Ніколі, ніколі не кажы «не варта», плюнь у вочы тым, хто гэта асмеліцца сказаць у нікчэмнасці душы сваёй і падары крыху агню таму, хто гэта скажа ад упадку духу. Мы, кожны з нас, — кропля прыгнечанага акіяна, які рвецца на волю. Гіняўжо мы адмовімся ахвяраваць сабой дзеля яго? Мілая мая, харошая Полечка, сонейка маё светлае! Я перад табой вінавата. Ты мяне сагрэла сваім цяплом, а я, такая гадзіна, не пісала табе так доўга! Даруй мне, мая слаўная! Кожны дзень садзілася табе пісаць і ўсё-такі не магла нічога напісаць. У мяне быў такі настрой, што рука не падымалася табе пісаць. Каб напісала табе, дык азмрочыла б тваю светлую душу. Сягоння мне крыху весялей. Сонейка выглянула, так светла ўсміхнулася. З мацярынскаю пяшчотнасцю абнялі мяне яго праменні. Захацелася даверліва прытуліцца да яго і засмяяцца вясёлым дзіцячым смехам. Ах, Поля, каб ты была пры мне! Як мне цябе не хапае! Мая дарагая, я думаю, ты не адмовіш нарэшце прыслаць сваю картачку? Мне столькі радасці прынесла б зноў пабачыць тваю мілую мордачку і твае харошыя, праўдзівыя вочы. Прышлі, Палюся, картачку!

Ад тваіх бацькоў даведалася, як ты ўстроілася. Мілая Польця, дарэмна ты так саромеешся. Я вельмі рада, што ты гэты час, які ты павінна была б патраціць для дабывання сабе самага неабходнага, зможаш спатрэбіць для сябе, і тое, што ты цяпер бярэш ад чалавека, ты аддасі людзям у тысячу разоў больш, а пакуль што запасай сілы і веды і не саромся, дазволь людзям рабіць дабро і сама наступай таксама з іншымі. Саромецца нечага! Ты ж нічога дрэннага не робіш.

Пішы мне аб усім, аб усім. Будзь здарова, бадзёра, вясёла і ішчасліва, мая цудоўная дзетачка! Моцна абнімаю цябе і моцна-моцна цалую.

Твая Дуна.

Р. С. Па-братэрску цісну руку Мані Рэўкоўскай. Не знаючы яе, я люблю яе за тое, што ты яе любіш, што яна харошы чалавек, што яна твой друг.

¹¹¹ Апошняя частка раздзела разам з лістом Д. Мірман закрэслена простым алоўкам.

¹¹² Гэты раздзел рукапісу ад пачатку закрэслены простым алоўкам. У маш. варыянце раздзел аўтарка пакінула, які зноў быў закрэслены. У маш. варыянце раздзел мае назву «У гімназіі» з эпіграфам «Калі ў школе з матчынай гаворкі на-смяецца, то на старасці ад маткі адрачэцца» — народная прыказка». Эпіграф закрэслены простым алоўкам.

¹¹³ Шлафрок — хатні халат.

¹¹⁴ У маш. варыянце да гэтага абзаца на ніжнім полі старонкі аўтарка зрабіла заўвагу: «у 1912—1914 гг. я часта бачыла М. Недзюкоўскага ў студэнцкай сталаўцы»

ў *Пецярбургу*. У гэты час ён кіраваў польскай сацыялістычнай арганізацыяй студэнтаў, аднак ні ў грамадскай працы, ні наогул пасля гэтага я з ім не сустракалася».

¹¹⁵ Палітычная моладзевая арганізацыя, утвораная ў сакавіку 1910 г. у Льежы па ініцыятыве ППС — фракцыі рэвалюцыйнай. Налічвала да 600 сяброў з ліку студэнцкай і гімназічнай моладзі.

¹¹⁶ Польская сацыялістычная партыя (*Polska Partia Socjalistyczna; PPS*) — польская палітычная партыя, заснаваная ў лістападзе 1892 г. як Загранічнае згуртаванне польскіх сацыялістаў (*Związek Zagraniczny Socjalistów Polskich*), падрымлівала ідэі незалежнасці і сацыялізму, адна з наймацнейшых у Польшчы палітычных сіл да 1948. У часы ПНР дзейнічала на эміграцыі. Газета «Работнік» («Robotnik») выходзіла з 1894 да 2003 г. Рэдактарам газеты М. Недзялкоўскі стаў ў 1927 г.

¹¹⁷ Частка тэксту ад слоў «*Будучы ўжо студэнткай...*» (12 старонак рукапісу) — закрэслена простым алоўкам. На с. 14 заўвага чырвоным алоўкам: «*трэба выясніць з Недзялкоўскім*». У маш. варыянце адсутнічае частка тэксту ад слоў «*На ўроку хіміі...*» да «*...выкладчыка рускай літаратуры*».

¹¹⁸ Французская рэвалюцыя пачалася ў 1789 г. са склікання Генеральных штатаў і ўзяцця Бастыліі і скончылася ў 1799 г. дзяржаўным пераваротам Напалеона Банапарта. У 1792 г. была ўтвораная Першая Рэспубліка.

¹¹⁹ Сказ закрэслены простым алоўкам.

¹²⁰ «История государства Российского» — мнагатомнае сачыненне М. М. Карамзіна (1766—1826), упершыню выдадзенае ў 1803—1826 гг.

¹²¹ Гаворка пра 4-ы этап Лівонскай вайны (1558—1583), які гісторыкі называюць першай руска-польскай вайной, што цягнулася з 1577 да 1583 г.

¹²² Унізе старонкі рукапісу тлумачэнне аўтаркі: «*Прагматызм — тэорыя гістарычнага пазнання, якая разглядае гістарычны працэс, як ланцуг наасобных падзей у іх прычынна-выніковай сувязі, але без іх асвятлення з пункту гледжання агульных гістарычных законаў*».

¹²³ Верш рускай паэтэсы Галіны Галінай (сапр. Глафіра Адольфаўна Рынкс; 1870—1942), напісаны ў 1901 г.

Лес рубят — молодой, нежно-зелёный лес...
 А сосны старые понурились угрюмо,
 И полны тягостной неразрешимой думы...
 Безмолвные, глядят в немую даль небес...
 Лес рубят... Потому ль, что рано он шумел?
 Что на заре будил уснувшую природу?
 Что молодой листвой он слишком смело пел
 Про солнце, счастье и свободу?
 Лес рубят... Но земля укроет семена;
 Пройдут года, и мощной жизни силой
 Поднимется берёз зелёная стена —
 И снова зашумит над братскою могилой!..

¹²⁴ Унізе старонкі рукапісу тлумачэнне аўтаркі: «*Выгнаць з воўчым білетам — г. зн. без права паступлення ў іншую гімназію*».

¹²⁵ У маш. варыянце ад слоў «*А отметка?..*» — закрэслена сінім чарнілам.

¹²⁶ У маш. варыянце сказ закрэслены.

¹²⁷ У маш. варыянце апошняя частка сказа закрэслена.

¹²⁸ У маш. варыянце два апошнія сказы закрэслены.

¹²⁹ У маш. варыянце апошняя частка сказа закрэслена.

¹³⁰ З польск. «*Хоць цябе не бачыць, аднак моцна любіць*».

¹³¹ З лац. «*Права першай ночы*».

¹³² Паводле «Памятных кніжак Віленскай губерні» на 1910 і 1911 гг. Закон Божы ў гімназіі ў той час выкладалі прат. Стафан Міхайлавіч Ражкоўскі (1864—1937), прат. Васіль Васілевіч Знаменскі (1857 — не раней 1929), кс. Станіслаў Смялоўскі.

¹³³ У маш. варыянце сказ закрэслены.

¹³⁴ У маш. варыянце сказ закрэслены.

¹³⁵ Сказ закрэслены простым алоўкам.

¹³⁶ Дзве апошнія часткі сказа закрэслены простым алоўкам.

¹³⁷ Гаворка, магчыма, пра дачку і сям'ю Аляксандра Аляксандравіча Мушнікава (1849—1909), рускага ваеннага юрыста, вучонага-прававеда, педагога і ваеннага пісьменніка. З 1901 г. працаваў ваенным суддзёй Віленскага ваенна-акруговага суда.

¹³⁸ На палях рукапісу гэты эпізод пазначаны знакам «?» простым алоўкам.

¹³⁹ У 1911—1913 гг. «Наша Ніва» месцілася ў доме на рагу вул. Завальнай, 7 і Малой Пагулянкі (сёння Пулімо, 5 — Kalinausko, 2), тамсама месцілася кнігарня, якой з 1914 г. загадваў В. Ластоўскі.

¹⁴⁰ Маецца на ўвазе кафедральны касцёл Св. Станіслава і Св. Уладзіслава, пабудаваны ў XIV ст.

¹⁴¹ Магчыма, аўтарка памылілася і гэта Балдзіні — італьянскі мастак рэлігійнай тэматыкі. Жыў у XIX ст.

¹⁴² Ад слоў «*Кіраўніком музейнай справы быў Іван Луцкевіч...*» у маш. варыянце закрэслены простым і чырвоным алоўкам.

¹⁴³ У маш. варыянце гэты эпізод аўтарка ад рукі дапоўніла сказам «*Свае допісы і апавяданні ў Нашай Ніве падпісваў псеўданімам “Дзядзька Карусь”*».

¹⁴⁴ Змітрок Бядуля. «Абразкі» / «Abrazki» Pб., 1913 (на вокл. 1914).

¹⁴⁵ У маш. варыянце ад слоў «*З вялікім здзіўленнем я спаткала ў кнігарні...*» закрэслена чырвоным алоўкам і сінім чарнілам.

¹⁴⁶ Алезь Бурбіс нарадзіўся ў сям'і Лаўрэнція Адамавіча Бурбіса, пра якога «Памятныя кніжкі Віленскай губ.» за 1890—1913 гг. сведчаць, што ён атрымаў пачатковую медыцынскую адукацыю (закончыў курсы пры Маскоўскай ваеннай

фельчарскай школе), каталіцкага веравызнання, меў чыны калежскага сакрата-ра, тытулярнага саветніка, калежскага асэсара, быў узнагароджаны ордэнам св. Станіслава, медалём у памяць руска-турэцкай вайны 1877—1878 гт., ад 30.01.1889 і да 1913 г. служыў у 3-м сапёрным батальёне інжынерных войскаў, раскватараваным у Вільні, у якасці справавода па гаспадарчай частцы, а пасля казначэя.

¹⁴⁷ А. Бурбіс у 1909 разам А. Пашкевіч (Цёткай) і братамі Леапольдам і Чэславам Родзевічамі стварылі беларускі народны тэатр і хор, які ў 1911 г. стаў Віленскім беларускім музычна-драматычным гуртком. У 1912 г. гурток уліўся ў тэатр І. Буйніцкага.

¹⁴⁸ У маш. варыянце апошні сказ абзаца дапісаны аўтаркай ад рукі «*а да Бурбіса стала адносіцца з яшчэ большай павагай*». Гэты ж абзац аўтаркай дапоўнены радкамі, якія былі выкраслены чырвоным алоўкам: «*Значна пазней я даведалася, што тады існавала Беларуска сацыялістычная грамада, да якой належылі Бурбіс, А. Уласаў, Іван і Антон Луцкевічы. К. Каганец, Цетка /Алаіза Пашкевіч/ і шмат іншых. У БСГ уваходзілі людзі розных палітычных напрамкаў, адценняў, аб'яднання на нацыянальным грунце і нічога дзіўнага, што праграма БСГ не мела цвёрдай, яснай палітычнай лініі, не было еднасці сярод членаў гэтай партыі. Такая партыя не магла быць трывалай. Нічога дзіўнага, што пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі члены БСГ аказаліся ў розных, часам процілеглых палітычных партыях. Так, напрыклад, Бурбіс уступіў у Камуністычную партыю, а Антон Луцкевіч стаў на чале Буржуазнага ўрада БНР і кланяўся Пілсудскаму. Так што ўжо ў самім пачатку ў БСГ існавалі рознагалосі ў палітычных поглядах і грызня паміж яе членамі.*

Аднак мы ўсяго гэтага не ведалі. Члены БСГ чамусьці не пасвячалі нас, юнакоў, аб сваіх партыйных справах».

У канцы старонкі заўвага рэдактара: «Дробнабуржуазная партыя, найбольшую актыўнасць праявіла ў гады першай рускай рэвалюцыі».

¹⁴⁹ Паўліна Мядзёлка ўспамінае сваю аднакласніцу Марыю Барзабагатую-Вазніцку (1894—1943?), у будучым вядомую польскую мастачку. Ад слоў «*Дайшла да вушэй Клячкоўскай...*» — закрэслена простым алоўкам. На палях надпісы чырвоным алоўкам «*карацей*». Эпізод у маш. варыянце пакінуты з нязначнай аўтарскай праўкай.

¹⁵⁰ Сказ закрэслены простым алоўкам.

¹⁵¹ Сказ закрэслены простым алоўкам.

¹⁵² Сказ закрэслены простым алоўкам.

¹⁵³ Юрак — дачка Віленскага фатографа Аляксандра Юрашайціса (1859—1915). Трымаў уласную студыю на Георгіеўскім праспекце. Адзін з першых літоўскіх кінарэжысёраў.

¹⁵⁴ У маш. варыянце ад слоў «*І Юрак пачынае...*» — закрэслена сінім чарнілам, зверху надпісана «*сапраўды гаварыла тое, што абяцала нам гаварыць*».

¹⁵⁵ У маш. варыянце ад слоў «*Калі так, адказвайце па-руску...*» — закрэслена сінім чарнілам.

¹⁵⁶ Віленская прыватная жаночая гімназія М. М. Вінаградавай працавала ў 1910–1916 гг. Магчыма, аўтарка памылілася, бо як сведчаць «Памятныя кніжкі Віленскай губ.» за гэты перыяд, выкладчык матэматыкі Іван Эдуардавіч Гульбін працаваў адначасова ў Віленскім сямікласным жаночым камерцыйным вучылішы К. П. Няздзюравай і Прыватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер.

¹⁵⁷ «Песня» закрэслена простым алоўкам.

¹⁵⁸ Апошняя частка сказа закрэслена.

¹⁵⁹ У маш. варыянце ад слоў «*Сярод гасцей у доме Скарунскіх быў вучыцель матэматыкі...*» і да канца закрэслена простым і чырвоным алоўкам.

¹⁶⁰ Друкуецца па аўтографе, які заховаецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Паўліны Мядзёлкі: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 5.

У маш. варыянце гэты раздзел мае нумарацыю VII і носіць назву «У княгіні Магдалены Радзівіл» з эпіграфам «*Славен, грозен і ты, і твой хорам-астрог / Б'е ад сцен цэгл лёдам зімовым; / Сэрца маеш як гэты цагельны парог, / І душу, як скляпоў гэтых сховы. Янка Купала*. Аўтарка некаторыя заўвагі рэдактара ўлічыла. Раздзел поўнасьцю перакрэслены простым алоўкам.

¹⁶¹ Аўтарка не дае дакладную назву курсаў, на якіх вучылася. Гэта маглі быць Вышэйшыя камерцыйныя курсы М. В. Пабядзінскага пры таварыстве па распаўсюдзе камерцыйных ведаў. Курсы мелі статус вышэйшай навучальнай установы, былі платнымі, мелі аддзелы камерцыйны, рахункаводаў, чыгуначны. Тэрмін навучання 2 гады, студэнты праходзілі практыку на фабрыках, заводах, складах. П. Мядзёлка праходзіла практыку ў бухгалтарскім адзеле складоў Віленскага таварыства сельскай гаспадаркі, дзе кіраўніком быў В. Іваноўскі.

¹⁶² Гэты эпізод П. Мядзёлка паўтарыла ў змененай рэдакцыі ў раздзеле «VI. Вільня. 1912–1914 гг.» ад слоў «*Вечарамі амаль уся віленская інтэлігенцыя збіралася ў цукерні “Зялёны Штраль”*».

«Зялёны Штраль», кавярня ў Вільні, названа па прозвішчы Штраль — уладальнікаў дома і кавярні: Карла, Юзефа, Казіміра, Даната. Амаль побач былі яшчэ «Белы...» і «Чырвоны Штраль».

¹⁶³ Тут зроблена купюра эпізодаў здарэння з «юнкепрам» і «англійскім джэнтльменам», якія адбыліся ў «Зялёным Штралі». Пазней іх аўтарка ўключыла ў маш. варыянт у раздзел «Вільня, 1912–1914 гг.», які далей і друкуецца па маш. варыянце.

¹⁶⁴ Бацька Магдалены Радзівіл Ян Завіша (1822–1887) валодаў у Ігуменскім павеце Мінскай губерні маёнткам Кухцічы (в. Жорнаўцы, Верайцы, Кухцічы, Гарадзянец і інш.), меў іншыя маёнткі ў Беларусі і Літве, а таксама ўласны палац у Варшаве. Пасля смерці бацькі ўся маёмасць была падзелена паміж дочкамі Магдаленай і Евай. Магдалена валодала Кухцічамі і інш. Мікалай Радзівіл (1880–1914) быў пляменнікам нясвіжскага ардыната Антона Радзівіла, у 1906 г.

пабраўся шлюбом з Магдаленай, жыў у Кухцічах. У 1914 г. пайшоў на фронт, 30 лістапада 1914 г. загінуў ва Усходняй Прусіі.

¹⁶⁵ Ад слоў «*Княгіня Магдалена ніколі не сядзіць на адным месцы...*» — закрэслена простым алоўкам.

¹⁶⁶ Ад слоў «*каб магла падтрымаць гутарку з ёй...*» — закрэслена простым алоўкам.

¹⁶⁷ Ад слоў «*вам трэба адрасціць валасы...*» — закрэслена простым алоўкам.

¹⁶⁸ Агульнарасійская арганізацыя ліберальных памешчыкаў і буржуа, створаная ў жніўні 1914 г. у Маскве на з'ездзе гарадскіх кіраўнікоў для дапамогі ўраду ў забеспячэнні арміі зброяй і амуніцыяй.

¹⁶⁹ Магдалена Радзівіл у гэты час пастаянна жыла ў Мінску, арандавала сем пакояў першага паверха ў даходным доме Абрампольскага. Цяпер раён пл. Незалежнасці, побач з Чырвоным касцёлам.

¹⁷⁰ Ад слоў «*Да якой ступені...*» — закрэслена простым алоўкам.

¹⁷¹ У Красавіку 1882 г. гр. Марыя Магдалена Завіша ўзяла шлюб з польскім графам Людвікам Юзафам Красінскім (1833—1895), які быў на 29 гадоў старэйшы за яе.

¹⁷² З Мікалаем Радзівілам княгіня пазнаёмілася ў Вялікабрытаніі падчас падарожжа па Еўропе яшчэ пры жыцці мужа.

¹⁷³ Артыстычная кавярня на Захар'еўскай, месца сустрэч багемнай інтэлігенцыі Мінска, дзе арганізаваліся мастацкія выставы і мініспектаклі.

¹⁷⁴ І. Серада працаваў ветэрынарам у Мінскай губерні з 1907 да 1911 г. Старшыней БНР І. Серада быў абраны ў 1918 г.

¹⁷⁵ Сказ закрэслены простым алоўкам.

¹⁷⁶ Ад шлюбу з Л. Красінскім Магдалена Радзівіл мела сваю адзіную дачку Марыю Людвіку (1883—1958), якая была замужам за князем Адамам Людвікам Чартарыйскім (1872—1937). Княгіня жыла ў Каўнасе з 1918 г.

¹⁷⁷ Ад слоў «*Міколітэ наведваалася да яе...*» — закрэслена простым алоўкам.

¹⁷⁸ З 1932 г. Магдалена Радзівіл жыла ў Фрайбургу на захадзе Швейцарыі, дзе і памерла.

¹⁷⁹ Друкуецца па аўтографе, які заховаецца ў БДАМЛІМ у архіўным фондзе Паўліны Мядзёлкі: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 6.

У маш. варыянце дадзены раздзел складае чатыры самастойныя раздзелы са значнай праўкай: IV — «*Пецяярбург. Пастаноўка “Паўлінкі”*», V — «*Вільня. 1912—1914 гг.*», VI — «*Ваенныя 1914—1917 гады з эпіграфам “На ўзбярэжжы над ракою / Шэпчуць вербы з асакою: / — Што-то будзе, што-то будзе, / Штоць трывожны свет і людзі. Я. Купала”*», VII — «*У першым Таварыстве драмы і камедыі*».

Раздзел «*Пецяярбург. Пастаноўка “Паўлінкі”*» ў маш. варыянце мае наступны пачатак:

«Восень 1912 года. Глыбоцкі антэкар Аўгустоўскі сам запранаваў мне пазыку, каб я магла паехаць далей вучыцца. І вось я ў Пецяярбургу.

Яшчэ ў Вільні чула я, што там ёсць студэнцкія арганізацыі, якія дапамагаюць бяднейшым студэнтам знайсці заробак, а ў цяжкую хвіліну і грашовую пазыку даць. Шукаць гэтыя арганізацыі трэба ў студэнцкай сталовай на Забалканскім праспекце, 20. Да часу спыніўшыся ў знаёмых, я з Кляўдыясам Душэўскім пайшла шукаць гэтую сталовую.

З раздзявальні мы трапілі ў вялікі зал, сцены якога былі пабелены вапнай. Уздоўж сцен расставлены простыя сталы, кожны на 10—12 асоб. На пярэднім плане пакрыты сукном доўгі стол з газетамі і часопісамі на рускай, польскай, літоўскай і беларускай мовах. Направа ад гэтага стала — буфет і кухня, дзе выдаюць абеды па талонах, купленых у касе, і за 15 капеек тут можна сытна паабедцаць, а хто мае грошы, можа пазволіць сабе абед не горшы, як у добрым рэстаране.

Сталовая была арганізавана студэнцкай касай узаемадапамогі, членамі якой былі большасць палкоў, меншасць складалі беларусы і літоўцы. Па палітычных поглядах уся студэнцкая моладзь была вельмі рознашэртнай: тут былі і прадстаўнікі “залатой моладзі”, белападкладачнікі і польскія эндэкі, і хрысціянскія дэмакраты і сацыялісты. Калі адбываліся выбары праўлення касы і сталовай камісіі, то на другі дзень студэнты, нікога не пытаючыся, а толькі глянуўшы пры ўваходзе на супрацьлеглую сцяну, ведалі, якая палітычная групоўка ўзяла верх: калі там вісіць вялікі крыж — значыцца, кіраўніцтва захапілі эндэкі і хрысціянскія дэмакраты, няма крыжа — значыцца, на чале стаяць сацыялістычныя групоўкі. Аднак, якая б групоўка ні стаяла на чале, адзін член праўлення быў нязменны. Гэта быў вечны студэнт Кміта.

Ужо немалады, невялічкага росту, худзенькі, крывабок — адно плячо вышэй другога на цэлую галаву — Кміта быў вядомым сярод студэнтаў дзелячом на дапамозе бедным студэнтам. Калі б ні прыйшоў у сталовую, яго заўсёды пабачыш на адным і тым жа месцы. То ён запісвае нешта ў сваю кніжачку, вядзе рахункі, то бегае дробнымі крокамі паміж сталоў і перагаварвае то з адным, то з другім.

Усе яго наважалі за яго чулае сэрца, за лагодны, спакойны тон, за няўтомную дзейнасць. Не было ніводнага сярод студэнтаў, якому б ён не знайшоў працу, ці не аказаў грашовую дапамогу. Праз некалькі дзён і мне знайшоў урок у багатай удавай, купчыхі Елісеевай, за пакой і ранішняю і вячэрнюю гарбату з булачкай. Наколькі ён быў абайны аб сваіх падпечных, сведчыць наступны прыклад.

У зімовыя канікулы апусцела сталовая, большасць студэнтаў раз’ехалася. Убачыўшы мяне ў сталовай, Кміта падбег і спытаў, чаму я не еду дамоў. Я адказала, што не маю грошай на дарогу. На другі дзень ён выдаў мне са студэнцкай касы 25 рублёў і загадаў зараз жа выязджаць.

У першыя дні я са сваёй міскай садзілася за стол, за якім бачыла сваіх сяброў па нелегальным гуртку ў Вільні ці студэнтаў-беларусаў. Але аднаго разу, не пабачыўшы нікога з іх, я села на першае вольнае месца, якое трапіла на вока. Праз хвіліну падыходзіць да мяне якісь хлопец і кажа:

— Чаму вы селі за гэты стол?

— Як гэта чаму? — здзіўлена адказваю. — Вольнае месца, я і села.

— Вы, наколькі я заўважыў, — не належыце да нарадавай дэмакратыі?

— Не. А чаму вас гэта цікавіць? — падазрона пытаю.

— Бо я вас бачыў перш за сталом сацыялістаў, пасля сярод хрысціянскіх дэмакратаў, а цяпер за сталом эндэкаў. Ці вы так часта мяняеце свае погляды, ці наогул беспрынцыпны чалавек?

— Я мяняю не свае погляды, а стол, за якім ёсць вольнае месца, — адказваю ўжо злосна, думачы, што шпik мяне выпытвае. — І наогул, якая вам справа да таго, дзе я саджуся?

— Вы не гневаіцеся. Бачу, што яшчэ не ведаеце нашых тут звычайў. Кожная палітычная групоўка мае свой стол і ніхто не садзіцца за чужы стол. Белаякладачнікі могуць вас прыняць, а могуць і пакрыўдзіць, ды і свае могуць глянуць на вас коса, думачы, што вы перакінуліся да іх. Я проста хацеў вас папярэдзіць, і прабачце, калі няўдала гэта зрабіў.

— Дзякую вам! І вы прабачце мой тон. Сапраўды, я не ведала гэтага. Я даела суп стоячы каля свайго стала.

Гэта сталовая была своеасаблівым студэнцкім клубам, дзе вяліся цікавыя гутаркі, гарачыя спрэчкі на палітычныя, навуковыя тэмы, аб мастацтве. Тут пачуеш навіны з жыцця грамадска-палітычнага, тут апавяшчалася аб месцы і часе сходаў, лекцый. Тут паўставала ініцыятыва стварэння новых арганізацый, суполак; тут час ад часу адбываліся вечары танцаў, дзе юнакі спаборнічалі паміж сабой у розных замыславатых фігурных мазурках, а дзяўчаты ў наладжванні арыгінальных значкоў для катільёна».

¹⁸⁰ Ад слоў «Яно было больш яркае...» — закрэслена простым алоўкам.

¹⁸¹ Польскія гурткі самаадукацыі пад назвай «Spółnia» («Еднасьць») у канцы XIX — пач. XX ст. існавалі ў Кракаве, Вільні, Пецярбургу і інш. Суфражысткі (ад фр. suffrage — выбарчае права) — удзельніцы руху за выбарчыя правы жанчын, супраць дыскрымінацыі жанчын у палітычным і эканамічным жыцці.

¹⁸² Пад знакам * заўвага аўтаркі: «Ад лацінскага слова “bibare” — піць».

¹⁸³ Ад слоў «і з жаночым пытаннем...» — закрэслена простым алоўкам.

¹⁸⁴ Язэп Драздовіч у кватэры Б. Эпімаха-Шыпілы ўпершыню з’явіўся толькі ў пачатку 1917 г. З 1910 г. ён служыў у войску ў Саратаве, а пасля ў Вольску на Волзе.

¹⁸⁵ Тут у маш. варыянце ёсць наступны эпізод: «Усе мы з нецярплівацю чакалі прыходу Янкі Купалы /заняткі на курсах канчаліся позна і ён часам з’яўляўся а гадзіне 10—11 вечара/. Не вельмі гаваркі ў часе шумных спрэчак, заўсёды сур’ёзны, уважна прыслухоўваўся да выказаных думак, час ад часу падаючы кароткія і тропныя заўвагі; вясёлы, гарэзлівы ў часе застольнай бяседы. Сапраўдным святам і асалодай для нас быў момант, калі ён чытаў нам новыя вершы, якія пазней увайшлі ў зборнік “Шляхам жыцця”. Роўным, спакойным голасам — хоць і не надта важны быў з яго дэкламатар — чытаў Купала паэму “Курган”. Гневам супроць паноў і ксяндзоў палаюць нашы вочы і адначасова гордасцю поўніцца душа з свайго гусяляра-званара, “песня-дума” якога “хапала за сэрца”. А калі чытаў свайго

“Прарока”, дык мне здавалася, бачу нейкі арэол вакол яго галавы. Кожнае слова яго вершаў так глыбока западала ў душу, такія струны ў ёй чапляла, што яны гучэлі ўрачыстым гімнам, клятвай аддаць усе свае сілы, усё жыццё свайму абяздоленаму народу, збудзіць яго да барацьбы за волю, за лепшую долю. А сам аўтар вырастаў у нашым уяўленні ў волата-прарока, які сваім палымным словам, званым гусяў зваў за сабой.

“Кяснаму сонцу з цьмы, з беспрасвецця,
К славе з бяслаўя ўсім нашым людзям...”

Даўно змоўк Купала, а ніхто не варушыцца і голасу не падае. Хто сядзіць, твар схавайшы ў далоні, хто сумна ў няясную даль глядзіць, у каго рашучасцю гараць вочы...

— Э-эх!.. — хтосьці ўголас ўздыхае, коротка выказваючы ўзнятыя пачуцці.

Толькі цяпер усе схамянуліся, абудзіліся ад чараў і загаманілі разам, імкнучыся перадаць свае думкі. Мы вучыліся змагацца, мы верылі, што зляціць сон з навек працоўнага народа, паўстане ён, як волат, скіне з плячэй сваіх ярмо царска-панскай няволі і пачне будаваць новае, вольнае, шчаслівае жыццё».

¹⁸⁶ Ад слоў «Але вось заўважаецца стомленнасць...» — закрэслена простым алоўкам.

¹⁸⁷ Ролю Агаты выконвала Клара Эпімах-Шыпіла.

¹⁸⁸ Ад слоў «Размеркавалі ролі...» — закрэслена простым алоўкам.

¹⁸⁹ Александрынскі тэатр — тэатр у Санкт-Пецярбургу, заснаваны ў 1756 г., адзін з найстарэйшых драматычных тэатраў Расіі, які захаваўся да нашага часу. Сучасная назва — Расійскі дзяржаўны акадэмічны тэатр драмы імя А. С. Пушкіна (Александрынскі).

¹⁹⁰ Радкі з верша Янкі Купалы «З кутка жаданняў» 1912 г.

¹⁹¹ Ад слоў «Вечарам прыйшоў да мяне Янка...» — закрэслена простым алоўкам.

¹⁹² Ад слоў «і таму шмат хто з публікі...» — закрэслена простым алоўкам.

¹⁹³ Сказ закрэслены простым алоўкам.

¹⁹⁴ Два апошнія сказы закрэслены простым алоўкам.

¹⁹⁵ Ад слоў «Спяваем “А хто там ідзе”...» — закрэслена простым алоўкам.

¹⁹⁶ У гэтай частцы маш. варыянта пачынаецца раздзел V «Вільня. 1912—1914 гг.».

У 1913 г. п’еса «Паўлінка» была пастаўлена спачатку Першым беларускім драматычным таварыствам у Вільні, прэм’ера адбылася 27 студзеня 1913 г. у рабочым клубе «Сокал». Прэм’ера Беларускага навукова-літаратурнага гуртка студэнтаў у Пецярбургу, дзе ролю Паўлінкі і выканала Паўліна Мядзёлка, адбылася 9 лютага 1913 г.

¹⁹⁷ У маш. варыянце тут заўвага аўтаркі: «Гл. допіс Я. Купалы аб святкаванні Купалля: “Наша Ніва” № 26 за 1912 г.».

¹⁹⁸ Паўліна Мядзёлка паступіла на студэнцкую практыку на склад сельска-гаспадарчых машын і прылад, якім кіраваў В. Іваноўскі (гл. раздзел «Варшава — Вронкі»).

¹⁹⁹ У маш. варыянце ад слоў «*У наднёманскай вёсцы жыве пажылы ўжо сялянін...*» — закрэслена чырвоным алоўкам.

²⁰⁰ У маш. варыянце абзац закрэслены чырвоным алоўкам.

²⁰¹ У маш. варыянце ад слоў «*30 лістапада 1913 г. у зале “Сокал”*» — закрэслена чырвоным алоўкам.

²⁰² У маш. варыянце першая частка сказа выкрэслена чырвоным алоўкам.

²⁰³ Магчыма, аўтарка мела на ўвазе аўстрыйскага кампазітара Франца Ёзэфа Гайдна (Haудn; 1732–1809).

²⁰⁴ У маш. варыянце ад слоў «*Пасвала ўражанне неакуратнасць дэкарацыі...*» — закрэслена чырвоным алоўкам.

²⁰⁵ Частка тэксту ад абзаца «*У гэтым часе у Вільні існаваў Беларускі музыкальна-драматычны кружок...*» (15 старонак рукапісу) — закрэслена простым алоўкам. Нязначныя часткі тэксту абведзены алоўкам і пазначаны надпісам «*аднавіць*». У маш. варыянце гэтая ж частка тэксту закрэслена чырвоным алоўкам. Апошні абзац у маш. варыянце адсутнічае.

²⁰⁶ Спектакль быў адным з першых у пастаноўцы Таварыства драмы і камедыі, якое ўзнікла па ініцыятыве і пад кіраўніцтвам Ф. Ждановіча, І. Буйніцкага, У. Фальскага. Адкрыта 23.04.1917 спектаклямі «Паўлінка» па п’есе Янкі Купалы і «У зімовы вечар» па п’есе Элізы Ажэшкі ў будынку Мінскага гарадскога тэатра.

Першы з’езд салдацкіх дэпутатаў Заходняга фронту адбыўся ў Мінску 20–30.04.1917 у будынку Мінскага гарадскога тэатра, прысутнічала 850 дэлегатаў.

²⁰⁷ Ад слоў «*На вялікай сцэне было дзе разгарнуцца...*» — закрэслена простым алоўкам.

²⁰⁸ Паўліна Мядзёлка, магчыма, мае на ўвазе З. Ф. Жылуновіча (Цішку Гартнага), з якім сустрэлася ўвосень 1921 г. у Каўнасе і які запрасіў яе да працы ў выдавецкім адзеле пры савецкім пасольстве ў Берліне.

²⁰⁹ Пасля Лютаўскай рэвалюцыі ў Мінску ў будынку былога Амерыканскага клуба было ўтворанае тэатральна-музычнае таварыства з традыцыйнай назвай «Беларуская хатка» паводле ідэі Ф. Ждановіча.

²¹⁰ Ад слоў «*і з іх вымотваў усе жылы...*» — закрэслена простым алоўкам.

²¹¹ П’еса М. Крапіўніцкага 1910 г.

²¹² Ад слоў «*Некаторыя навічкі траціліся на сцэне...*» — закрэслена простым алоўкам.

²¹³ Двухактавая драма Ф. Аляхновіча 1917 г.

²¹⁴ «Чырвоны сцяг» — «Чырвоны знак» — пераклад на беларускую мову польскай песні «*Czerwony sztandar*». У 1881 г. словы песні напісаў польскі паэт і рэвалюцыянер Баляслаў Чарвенскі на ўзор песні парыжскіх камунараў. На беларускую мову, па версіі гісторыка А. Сідарэвіча, пераклаў В. Іваноўскі ў 1906–1907 гг.

²¹⁵ Ад слоў «Рысь, Рысь тут!..» — закрэслена простым алоўкам.

²¹⁶ Пасля гэтых радкоў у маш. варыянце аўтарка дадала яшчэ некалькі наступных абзацаў:

«Вясной 1918 г. дабіліся новага тэатральнага памяшкання на Ляхаўцы. Там адкрылі Народны дом імя Максіма Багдановіча. 19 мая ў гэтым доме адбылося святкаванне гадавіны Першага таварыства беларускай драмы і камедыі. У сваёй прамове Фл. Ждановіч сказаў, што голоўнай мэтай таварыства ставіла развіццё беларускага нацыянальнага тэатра. «Нам, сучаснікам, трудна ўявіць сабе, які цяжар вытрымала Т-ва на сваіх плячах за год цяжкай працы для пашырэння і ўмацавання беларускага тэатра», — пісала газета «Вольная Беларусь» /№ 19 за 26.V-18 г./. І сапраўды, адсутнасць належнага памяшкання, матэрыяльных сродкаў, беднасць рэпертуару... А колькі клопатаў было, каб атрымаць дазвол ад нямецкай, а пазней ад польскай улады на пастаноўку той ці іншай п'есы. У пошуках рэпертуару Ф. Ждановічу даводзілася сцэнізаваць апавяданні, рабіць пераклады з іншых моў /«У зімовы вечар», «Цыганка Аза», «Цётка з Бразіліі» і інш./.

(Частка абзаца да слоў «нам, сучаснікам трудна...» закрэслена простым алоўкам.)

Таварыствам ставіліся наступныя п'есы: «Пашыліся ў дурні», «Як яны ажаніліся», «Міхалка», «Модны шляхцюк», «Хам», «У зімовы вечар» /«Рысь»/, «Цыганка Аза», «Паўлінка», «Раскіданае гняздо», «Антось Лата», «Апошняя спатканне», «Бязвінная кроў», «Пісаравы імяніны», «Цётка з Бразіліі» і інш.

У гэту гадавіну ставілася п'еса Галубка «Бязвінная кроў» і выступалі хор Тэраўскага, які зрабіў на публіку вялікае ўражанне. Хор спяваў беларускія народныя песні ў апрацоўцы Тэраўскага. Упершыню былі выкананы песні Манюшкі «Каля хацінкі» /пераклад Я. Купалы/ і «Ды ляцелі саколікі», у якіх пад акампанемент хору заспявалі сола цудоўны альти хлопчыка Язэпкі і лірычнае сапрапа Алесі Александровіч. Асаблівае ўражанне зрабіла Алеся Александровіч /сястра Андрэя Александровіча/, праспявалішы з хорам вясельную песню «Ды ляцелі гусанькі».

Кіраўнік хору Тэраўскі чамусьці выступалі ў грыме, у сівым з лысінай парыку, апрануты ў белую світку, падперазаную шырокім чырвоным поясам; выходзіў на сцэну моцна кульгаючы, хоць на самай справе ногі яго былі зусім здаровыя. Для многіх была незразумелай такая містыфікацыя кіраўніка хору.

Вось што пісаў аб гэтым хоры Ясакар /Зм. Бядуля/ у сваім артыкуле «Штрыхі аб беларускай культуры»:

«Побач з тэатрам трэба казаць і аб беларускім хоры пана Тэраўскага. Можна адзначыць, зусім не хвалючыся, што гэтакім знамянітым хорам магла б гардзіцца любая нацыя, болей культурная за нашу. І не дарэмна п. Тэраўскі нажыў сабе славу і папулярнасць сваім хорам — ён гэта заслужыў вялікай і кемнай працай».

Пан Тэраўскі — мастак-самародак. Чары і гармонія беларускіх народных песняў захапілі яго душу. Добра ведаючы дух нашых мелодый, ён іх стылізуе так, як лепей не трэба. Апроч таго ён сам вельмі ўдачна піша новыя песні ў беларускім характары».

/«Беларускае жыццё» № 2 за 28.1.20 г./.

У наступным № 3-м гэтай жа газеты змешчаны наступныя звесткі пад загалоўкам «Беларускі хор»:

«Беларускі хор пад кіраўніцтвам Тэраўскага пачаў сваю працу яшчэ ў студні 1915 г. У ліку 15-ці асоб п'яцоў аматыраў ён пачаў выступаць у мінскіх шпіталях для хворых ваякаў, маючы ў сваім рэпертуары не больш 10-ці беларускіх народных песен.

У 1916—17 г. хор даў шмат канцэртаў у Юбілейным доме. У 1917 г. хор далучыўся да Першага т-ва беларускай драмы і камедыі, і яго праца пайшла ў шырокім маштабе.

Хор навялічыўся да 50 чалавек... І цяпер рэпертуар яго абдымае больш за 200 беларускіх песень, гарманізаваных Тэраўскім, частка ж уласнай яго музыкі.

У 1920 г. я зноў спаткалася з калектывам Першага т-ва, але ўжо пры іншых умовах, аб чым гутарка будзе ніжэй».

²¹⁷ П'есы адпаведна: першыя дзве М. Крапіўніцкага ў апр. Н. Чарноцкага, далей К. Каганца, У. Галубка, Я. Купалы, Э. Ажэшкі, камедыя англійскага драматурга Брэндана Томаса «Цётка Чарля» (магчымы пераклад Н. Чарноцкага).

²¹⁸ Два апошнія сказы закрэслены простым алоўкам.

²¹⁹ Большасць радкоў гэтага абзаца выкраслены, пакінуты толькі тры сказы.

²²⁰ У маш. варыянце абзацам ад слоў «У Гродне, на вуліцы Ажэшка...» пачынаецца раздзел X (без назвы) з эпіграфам:

«На цябе, наша моладзь, надзея
Нашай сумнай забранай зямлі;
Твой арліны палёт цьму развее
І запаліць веквечны агні.
Я. Купала».

На верхнім полі старонкі заўвага простым алоўкам: «Усё напісана ў нацыяналістычным духу, без класавага падыходу, толькі — беларуса».

Раздзел у рук. і маш. вар. цалкам перакрэслены простым алоўкам. Абзацы ў маш. варыянце размешчаны ў крыху іншым парадку, а таксама прысутнічаюць старонкі, якіх няма ў рукапісе. Перад абзацам «Наведваў наш клуб адзін чалавек...» наступныя абзацы:

«14 кастрычніка 1919 г адбыўся 2-гі агульны сход Грамады беларускай моладзі, на якім перавыбралі новае кіраўніцтва ў такім складзе: П. Мядзёлка — старшыня, Салошык — Сакратар і Дзекуць-Малей — скарбнік. Пастанавілі наладжваць суботнікі, на праграму якіх кожная секцыя павінна была падрыхтаваць даклад, дэкламацыю вершаў ці прачытаць урывак з мастацкай прозы, даць музыкальны нумар, спеў хорам ці сола, наладзіць нацыянальныя гульні і інш.

У газеце «Беларускае жыццё» (№ 19 за 1 лістапада 1919 г.) паявіўся допіс пад загалоўкам «Беларускі тэатр». Там, між іншым, было сказана: «Грамада моладзі шчыра працуе на славу роднага тэатральнага мастацтва, ладзячы час ад часу беларускія спектаклі, якія маюць велізарны ўспех. Паміж публікі чуваць нават і польскую гутарку. Тым болей трэба падчыркнуць культурную работу нашай

моладзі, што яна дае грашовую падмогу розным грамадзянскім і дабрадзейным установам...

...*Рэжысерыя спачывае ў руках Паўліны Мядзёлка*".

У гэтыя ж дні ў Вільні адбылося пасяджэнне ініцыятыўнай групы Грамада беларускай моладзі, на якім выбрана кіраўніцтва з 5-ці асоб: "Старшыня — П. Мядзёлка, віцэ-старшыня І. Бялькевіч і М. Тулоўскі, сакратар — Л. Катавічанка і скарбнік — М. Катовіч.

Г. Б. М. мае на мэце духоўнае і фізічнае развіццё сваіх сяброў, шырэнне беларускай свядомасці і культуры паміж беларускай моладдзю і стварэнне з яе стойкіх кіраўнікоў за Адраджэнне беларускага народа і дзяржавы.

(*"Беларускае жыццё"*, № 17 за 17 кастрычніка 1919 г.)

З дня ў дзень да нас даходзілі весткі аб тым, як гаспадарцаў польскія паны ў нашым краі. У Белаастоцкім і Бельскім паведах польскія інспектары заявілі беларускім настаўнікам, што ў школы могуць быць назначаны толькі тыя настаўнікі, якія скончылі польскія настаўніцкія курсы. У Сакольскім павеце пазакрывалі ўсе беларускія школы, а настаўнікам-беларусам сказалі: "Едзьце ў сваю Беларусь, калі яна дзе ёсць, а тут не дазваляем вучыць дзяцей беларускай мове". У Будславе закрылі беларускую гімназію. Дайшла чарга і да беларускай школы ў Гродна на Сафійскай вуліцы.

15 верасня 1919 г. з'явіўся ў школу інспектар Вазнякоўскі з некалькімі пасобнікамі і без папярэдняга паведамлення і загаду заняў памяшканне для польскай жаночай гімназіі "сясцёр-самарыцянак" (манашак). Захапілі ўсю мэблю і школьнае абсталяванне, абвясціўшы ўсё гэта "жондавай уласнацю". А калі нашы настаўнікі паспрабавалі пратэставаць, абараняць нават сваю ўласную маёмасць, разам з грубай салдацкай лаянкай пайшлі ў ход кулак супраць настаўнікаў. Беларускі настаўніцкі Саюз і школа перакачавалі ў дом на Палявой.

²²¹ Частка тэксту ад слоў «*Па дарозе спыняюцца каля аратага...*» (10,5 старонкі рукапісу) — закрэслена простым алоўкам.

²²² Грамадска-палітычная і літаратурная газета, якая выдавалася беларускімі эсэрамі з 22.06 да 10.07.1919 у Гродне.

²²³ Адпачатку гэты раздзел мае значную рэдактарскую праўку: выкраслены радкі з прозвішчам Алексюка, з упамінаннем Беларускай Рады, на палях у двуххосці напісана слова «*дзеячы*», да прозвішча Вернікоўскага дапісана «*чарнасоценец*» і інш.

²²⁴ Сказ закрэслены простым алоўкам.

²²⁵ Заклік закрэслены простым алоўкам.

²²⁶ Аўтарка мае на ўвазе палітычную моладзевую арганізацыю, утвораную ў сакавіку 1910 г. у Льежы па ініцыятыве рэвалюцыйнай фракцыі ППС, да філіі якой спрычынілася ў Вільні.

²²⁷ «Не памогуць нашы галасы, дык прамовяць косы і мячы» — пераклад з польскай П. Мядзёлкі змешчаны ў канцы старонкі, закрэслены аўтаркай.

²²⁸ Помнік не быў пастаўлены.

²²⁹ Знешторг: з 1920 г. — Наркамат знешняга гандлю РСФСР, з 1922 г. — Наркамат знешняга гандлю СССР, меў гандлёвыя прадстаўніцтвы ў іншых краінах, якія забяспечвалі дзяржаўныя інтарэсы ў знешнеэканамічнай дзейнасці. Гандлёвае прадстаўніцтва ў Германіі было заснавана ў 1921 г., мела выдавецтва «Издание Торгового представительства в Германии» і аддзел «Госиздата РСФСР». Кнігі друкаваліся ў «Тыпаграфіі Лютцэ і Фогт» у Берліне.

Аганізацыяй выданняў беларускіх кніг у Берліне займаўся выдавецкі (навукова-літэрацкі) аддзел Наркамата асветы БССР, у сістэму якога ўваходзіла толькі што створанае Дзяржаўнае выдавецтва БССР пад кіраўніцтвам Ц. Гартнага. Як адзначана ў справаздачы 1921 г.: «с центральным Гос. Издатом (Москва) существует самая тесная связь, выражающаяся в отпуске им кредитов (правда, весьма недостаточных)... Несмотря на обширный план издательской работы Госиздательства в Минске, он имеет ещё продолжение за-границей, преимущественно по выпуску учебников для белорусских школ; работа заграничного издательства начата только лишь в августе и пока не дала заметных результатов» (НАРБ. Ф. 238, адз. зах. 21, л. 3). У 1922 г. газета «Наша будучына» паведамляла, што ў Берліне было выдадзена 25 000 беларускіх падручнікаў і 15 000 лемантароў, а таксама спеўнік У. Тэраўскага, зборнік вершаў Цішкі Гартнага «Песні працы і змагання» і яго ж раман «Сокі цаліны».

²³⁰ Ад слоў «Запамытайце, — казаў, — такой Польшчы як цяпер, не будзе...» рукапіс закрэслены простым алоўкам. Далей у маш. варыянце рукой Паўліны Мядзёлкі ўстаўка з наступнымі радкамі:

«Тамаша Грыба арыштавалі ў першы дзень прыезду ў Вільню. Праз нейкі час яго перавезлі ў Гродзенскую турму. Яго бліжэйшыя сябры, супрацоўнікі рэдакцыі, пахаваліся ад арышту. Радні тут ён не меў. І каб не пакінуць яго ў бядзе, я, назваўшы сябе яго нарачай, пачала насіць яму перадачы і наведваць яго. Турма і агульная падсуднасць зблізіла нас і, дабіўшыся праз таго самага Дамброву яго звальнення да суда, у снежні 1919 г. я стала яго жонкай. Хутка пасля гэтага Грыб выехаў у Мінск, дзе зноў быў арыштаваны польскай жандармерыяй. Там, у турме, захварэў на тыфус, і каб не мець клопату з заразным хворым, яго, ледзь жывога выпусцілі з турмы.»

²³¹ Словы «*праз Беларускі нацыянальны камітэт*» і гэты сказ ў маш. варыянце закрэслены чырвоным алоўкам. Уся астатняя частка тэксту ад слоў «*У пачатку 1920 года мяне выклікалі ў Мінск...*» пакінута.

²³² На ніжнім полі апошняй старонкі заўвага рэдактара сінім алоўкам: «*Аўтар, захапіўшыся асабістымі ўспамінамі, амаль / зусім забыў намаляваць (паліт.) сітуацыю, звязаную з падзеямі таго часу і таму цяжка часамі зарыентавацца ў самай біяграфіі.*» У маш. варыянце раздзел заканчваецца наступнымі радкамі:

«Шкадаваць аб тым, што я не засталася ў калектыве Першага Таварыства, не прыходзілася. Я разумела, што пачатая намі справа хутка атрымае далейшае

бурнае развіццё. Беларускі народ стаяў напярэдадні вялікіх спраў грамадскага і культурнага значэння. І я радалася надыходу гэтых новых светлых дзён, дзеля іх аддавалі свае сілы сціплыя працаўнікі народнай культуры, для якой з прыходам савецкай улады павінны былі адкрыцца шырокія, неабсяжныя прасторы».

²³³ Друкуецца па маш. варыянце, які заховаецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Паўліны Мядзёлкі: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 10.

²³⁴ Тут апускаецца фрагмент, які цалкам паўтараецца ў раздзеле «Ля вытокаў беларускага тэатральнага мастацтва» ад слоў «*У гэтым часе ў Вільні існаваў Беларуска музыкальна-драматычны кружок...*».

²³⁵ Тут пад знакам * заўвага П. Мядзёлкі: «*Юрэвіч — студэнт хіміка-тэхнічнага вучылішча*».

²³⁶ У машынапісным варыянце П. Мядзёлка згадвае іншага карыкатурыста — С. А. Цывінскага пад псеўд. Civi-s. Пра Камільюса ў канцы старонкі тлумачыць: «*Каміль Мацкевіч — карыкатурыст. Забіты на вайне 4 жніўня 1914 г.*». Каміль Мацкевіч нарадзіўся ў 1886 г. і памёр 11 снежня 1931 г.

²³⁷ «Скажы мне яшчэ» — песня на словы польскага паэта, празаіка, драматурга Казіміра Пшэрвы-Тэтмаера (1865–1940).

²³⁸ Друкуецца па маш. варыянце, які заховаецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Паўліны Мядзёлкі: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 10.

Выбар варыянта звязаны з увагай на храналогію, якой аўтарка не заўсёды трымалася ў рукапісным варыянце, і гэты перыяд толькі часткова апісала ў раздзеле «Варшава — Вронкі», падаўшы яго як успамін: «*Вось аб усім гэтым я ўспамінала і часткай расказвала на дарозе ў Варшаву*».

²³⁹ У выніку падзелу Рэчы Паспалітай у 1815 г. узнікла Правінцыя караляўства Прусія і Вольнай дзяржавы Прусія пад назвай Вялікае княства Пазнанскае, з 1870 г. Правінцыя Позэн. Пасля паўстання 1830 г. у Расійскай імперыі, баючыся польскага сепаратызму, Прусія пачала праводзіць у правінцыі палітыку анямечвання палякаў, паступова выцясняючы польскую мову з сістэмы адукацыі і дзяржаўнага справаводства.

²⁴⁰ Пад знакам * заўвага аўтаркі: «*Гакатысты — нямецкія нацыяналісты*».

²⁴¹ Гакатысты — шавіністычная партыя, скіраваная на анямечванне польскіх абласцей. Дзейнічала з 1894 г. Назва паходзіць ад першых літар заснавальнікаў партыі Ганземана, Кенемана і Тьдэмана.

²⁴² Пад знакам * заўвага П. Мядзёлкі: «*“Северо-Западная жизнь” — рэакцыйная газета на рускай мове*».

²⁴³ «Кур’ер віленскі» — польскамоўная і рускамоўная палітычная і літаратурная газета ў Расійскай імперыі, якая выдавалася ў Вільні ў 1841–1915 гг. «Северо-Западная жизнь», газета, якая выходзіла з 01.01.1911 да 05.09.1915 (да 10.08.1911 называлася «Белорусская жизнь»), заснавана Л. М. Саланевічам (1866–1938), гісторыкам, журналістам, дзеячам заходнерусізму.

²⁴⁴ Чатыры старонкі маш. тэксту страчаны.

²⁴⁵ Я. Купала і У. Станкевіч пабраліся шлюбам 23.01.1915. 3 лета 1916 да кастрычніка 1917 г. жылі ў Полацку, дзе Я. Купала служыў у арміі ў дарожна-будаўнічым атрадзе Варшаўскай акругі шляхоў зносін.

²⁴⁶ Юрка — Юрэвіч, паводле заўвагі Паўліны Мядзёлкі — студэнт хіміка-тэхнічнага вучылішча, удзельнік беларускіх пастановак у Вільні; Уладка — Уладзіслава Станкевіч (Луцэвіч); Чэсь — Чэслаў Родзевіч; Вікця — магчыма, гаворка пра будучую жонку брата П. Мядзёлкі Зыгмуса; Янка — Янка Луцэвіч (Янка Купала); «*адна з нашых дзяўчат*» — сама Паўліна Мядзёлка.

²⁴⁷ Міхась Чарот у 1917 г. быў мабілізаваны ў царскую армію. Служыў афіцэрам запаса 147-га пяхотнага палка ў г. Кузнецку Саратаўскай губерні.

²⁴⁸ Паўліна Мядзёлка ўспамінае пра з'езд беларускіх нацыянальных арганізацый, які адбыўся 7–9 красавіка 1917 г. у Мінску. Прысутнічала каля 150 дэлегатаў. Асноўнае пытанне — выпрацоўка праграмы беларускага нацыянальнага руху. На з'ездзе быў абраны Беларускі нацыянальны камітэт пад старшынствам Р. Скірмунта.

²⁴⁹ Магчыма, гаворка пра Першы Усеўкраінскі ваенны з'езд 5–8 мая 1917 г., на якім прысутнічала больш за 900 дэлегатаў.

²⁵⁰ Адна старонка маш. тэксту страчана.

²⁵¹ Друкуецца па маш. варыянце, які заховаецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Паўліны Мядзёлкі: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 11. Раздзел у рукапісным варыянце адсутнічае.

²⁵² Цяпер вёска ў Ляхавіцкім раёне Брэсцкай вобл.

²⁵³ Ад слоў «*Аднойчы мая матка спытала...*» — закрэслена простым алоўкам.

²⁵⁴ Частка тэксту ад слоў «*А ў пачатку студзеня 1919 г.*» з'яўляецца пазнейшай рукапіснай ўстаўкай П. Мядзёлкі.

²⁵⁵ Ад слоў «*З лаянкі пабег ён да ксяндза...*» — закрэслена сінім чарнілам.

²⁵⁶ Тут у маш. варыянце частка, якая ўвайшла ў рукапісны варыянт у раздзел «*Ля вытокаў беларускага тэатральнага мастацтва*» ад слоў «*Вясной 1919 года*».

²⁵⁷ Друкуецца па аўтографу, які заховаецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Паўліны Мядзёлкі: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 7.

Раздзел у маш. варыянце мае нумар XI (папраўлены на X) і эпіграф:

*«Балюе панская Варшава,
А для гуманнасці, прагрэса
Йдзе за аблаваю аблава
На ўсходніх вольных польскіх крэсах».*
(Янка Купала).

²⁵⁸ Сучасная вуліца Максіма Багдановіча ў Мінску.

²⁵⁹ У маш. варыянце гэты сказ адсутнічае. Замест яго рукапісная ўклейка П. Мядзёлкі наступнага зместу: «*Поруч з народнымі паўстанцамі, якія імкнуліся*

да вызвалення краю з дапамогай Чырвонай Арміі, часамі ўзнімала галовы нязначнай частка кулакоў, якая баялася савецкай улады. Польская дэфензіва выкарыстоўвала ўласніцкія настроі гэтай кулацкай часткі сялянства, ужываючы часам правакацыі». Ад пачатку гэтых радкоў і да слоў «галоўных важкакоў» тэкст закрэслены сінім чарнілам, далей старонка машынапісу адсутнічае.

²⁶⁰ У сваім «Жыццёпісе» Т. Грыб называе сябе ў якасці кіраўніка Беларускага цэнтральнага паўстанцкага камітэта, які меўся арганізаваць «рэвалюцыйна-паўстанчы рух беларускіх працоўных грамад». Іншыя звесткі пра гэтую арганізацыю адсутнічаюць. (Грыб Т. Выбранае / Укл., уст. слова Н. Гардззенка, Л. Юрэвіч. Мінск, 2017. С. 254–260.)

²⁶¹ Тут у маш. варыянце два эпізоды, якія адсутнічаюць у рукапісе:

«Польскае камандаванне ў змове з беларускай буржуазіяй стварыла Беларускаю вайсковую камісію, на чале якой стаў нацыяналіст Паўлюк Аляксук. Камісія ставіла сабе мэтай стварыць буржуазна-нацыяналістычныя вайсковыя часці для змагання супраць Чырвонай Арміі. Аднак, гэтая камісія здолела набраць толькі свой штат, але ахвотнікаў для свайго “войска” не знаходзіла.

Масавыя арышты, асабліва членаў падпольных камуністычных арганізацый, не маглі спыніць паўстанчага руху. Белапальскі тэрор быў накіраваны не толькі супраць камуністаў, але і супраць іншых групавак, якія спачувалі народнаму паўстанню. Мой муж Тамаш Грыб, прадстаўнік Беларускай партыі эсэраў, імкнуўся да ўзгоднёных дзеянняў камітэтаў розных груп падпольных групавак, што вялі работу супроць белапалякаў. Ён пайшоў насустрач ініцыятыве падпольчыка камуніста Лявона ў справе аб'яднання дзеянняў /у перагаворах яшчэ ўдзельнічаў ад левых эсэраў Студня/, узяў на сябе арганізацыйныя справы і склаў інструкцыю, якая павінна была быць зацверджана аб'яднаным тайным паўстанчым камітэтам. Але з гэтага нічога не выйшла, бо яшчэ не скончаны былі перагаворы, як мой муж і я былі арыштаваны ў нас на кватэры, куды па справах заходзілі падпольчыкі. Памятаю, што Тамаш толькі паспеў стварыць сваю тройку, у якую ўваходзілі Трафімаў, Бернік, Бялькевіч. Яны бывалі ў нашым доме.

...Хто ж такі Лявон... у Мінску... жыве на нелегальным становішчы пад відам купца, прадстаўніка нейкай замежнай фірмы. Па паходжанню ён быў ні то аўстрыйяк, ні то румын, вельмі дрэнна гаварыў на рускай мове, элегантна апрануты, у візытцы і бэльым саламяным капялюш, са зграбнай палачкай у руцэ. Ён часта прыходзіў у наш дом да Тамаша, але прозвішча я яго не ведала.

У другі раз сустрэлася я з ім у Берліне два гады пасля свайго арышту. Не памятаю, ці то была выпадковая сустрэча, ці ён мяне знайшоў у Берліне, дзе я пражывала разам з Жылуновічам у Знешторгу СССР па выдавецтву беларускіх падручнікаў і мастацкай літаратуры. У Берліне Лявон быў пад прозвішчам Нэйман. Я ледзь пазнала яго: акалечаны твар, у скроні каля вока глыбокая дзюрка, нерухомае зрэнка левага вока апушчана ўніз, вусны крыху скрыўлены, а каля правай шчэчкі рубец.

Тады ён расказаў мне прычыну свайго калецтва.

Пасля нашага арышту ў Мінску, ён там знаходзіўся да апошніх дзён польскай акупацыі. У апошні дзень перад адступленнем польскай арміі з Мінска 10-га ліпеня 1920 г. яго арыштавалі разам з яго таварышам. Пры ім знайшлі вялікую суму грошай рознай валюты. Афіцэр польскай дэфензівы, які іх дапытваў, відавочна, з мэтай прывесці сабе яго грошы, не турбаваў сябе складаннем працола і без цырымоніі рашыў самавольна з імі расправіцца. Выхапіўшы рэвальвер выстраліў у аднаго, пасля другога. Лявон не памятае, як доўга ён ляжаў у непрытомнасці, але пачуўшы, што нехта тонае каля стала, прастагнаў, напросіўшы піць. “Ах, ты жывеш яшчэ?” — крыкнуў афіцэр і выпусціў на ім зарад рэвальвера. На раницу прыйшлі людзі прыбраць труны. Адзін з іх ужо застыў у смяротным сне, а Лявон яшчэ надаваў адзнакі жыцця. Ніякога начальства ўжо не было, каб спытаць, што з ім рабіць, і цяжка раненага аднеслі Лявона ў бальніцу. Адна куля ад левай скроні прайшла наўскос каля вока, выбіла зубы і выйшла пад правай шчэнкай, а 4 кулі зрашлі бок і плечы. Нейкім чынам ён усё ж такі застаўся жывым.

Лявон прасіў мяне наладзіць яму сувязь з кім-небудзь з Заходняй Беларусі. Праз якісь час мне гэта ўдалося зрабіць. У Берлін прыехаў з Вільнюса Карабач, і я пазнаёміла яго з Лявонам. Якія ў іх былі гутаркі — мне не вядома. Карабач хутка зноў выехаў у Вільнюс.

1) Не памятаю, дзе і калі я пазнаёмілася з Карабачом, не ведаю, ці належыў ён да якой партыі. У пачатку 50-х гадоў я зноў з ім сустрэлася на вуліцы Вільнюса. У гэты час ён працаваў у рэдакцыі газеты, якая выходзіла на рускай мове ў Літоўскай Савецкай рэспубліцы».

262 У маш. варыянце ад слоў «*параіла ісці да ракі...*» — закрэслена сінім чарнілам.

263 У маш. варыянце сказ закрэслены простым алоўкам.

264 Журавінкай Паўліну Мядзёлку называў Тамаш Грыб.

265 Ад пачатку раздэла тэкст рукапісу закрэслены простым алоўкам.

266 Ад слоў «*над цацвёртым паверхам...*» — закрэслена простым алоўкам.

267 Ад слоў «*Гляньце, пане, паручніку, Троцкі...*» — у маш. варыянце закрэслены сінім чарнілам.

268 Ад слоў «*Гэта ж там, у парэдняй, паліто...*» — у маш. варыянце закрэслена сінім чарнілам.

269 Ад слоў «*Што рабіць? Што цяпер рабіць...*» — у маш. варыянце закрэслена чырвоным алоўкам і сінім чарнілам.

270 У маш. варыянце аўтарка дае беларускі адпаведнік: «*А ну хадзі, птушка, хадзі пан сюды... Вось ты якая птушка!*».

271 Два апошнія сказы закрэслены простым алоўкам.

272 Два апошнія сказы дыялогу закрэслены простым алоўкам.

273 «*Беларускага Нацыянальнага Камітэта*» — закрэслена простым алоўкам.

274 Два сказы дыялогу закрэслены простым алоўкам.

275 Сказ закрэслены простым алоўкам.

- 276 Ад слоў «*Каб дома не трымаць...*» — закрэслена простым алоўкам.
- 277 Ад слоў «*Дзе ў вас складзік?*» — у маш. варыянце закрэслена сінім чарнілам.
- 278 Ад слоў «*Пан, — шэпча Антон...*» — закрэслена простым алоўкам.
- 279 У маш. варыянце абзац закрэслены сінім чарнілам.
- 280 Ад слоў «*сунула руку ў кішэнь...*» — у маш. варыянце закрэслена сінім чарнілам.
- 281 Ад слоў «*сунула руку ў кішэнь...*» — у маш. варыянце закрэслена сінім чарнілам.
- 282 Ад слоў «*пакуль запалілі загашаную ўжо было свечку...*» — закрэслена простым алоўкам.
- 283 У маш. варыянце ад слоў «*Выйшлі ўжо на вуліцу...*» — закрэслена сінім чарнілам.
- 284 Ад слоў «*Двое дзвэрэй — насупраць...*» — закрэслена простым алоўкам.
- 285 У маш. варыянце ад слоў «*Паклічце Каську...*» закрэслена сінім чарнілам.
- 286 У маш. варыянце рукой аўтаркі ў канцы старонкі зроблены каментар: «*Гэта была фельчарыца Брадоўская, якая перадавала партызанам і перапраўляла за фронт чырвонаармейцам лекі і перавязачныя матэрыялы.*»
- 287 Радкі з верша Францішка Багушэвіча «*Быў у чысцы*»: «*Але і ёсць там на-роду, аж цьма! / І роду ўсякага, і стану, і веку, / Хто не жыў на зямлі — таго тут няма*».
- У маш. варыянце ад слоў «*Мы ж ведаем...*» — закрэслена сінім чарнілам.
- 288 У маш. варыянце ад слоў «*У суботу 29 мая...*» — закрэслена сінім чарнілам.
- 289 Частка тэксту ад слоў «*Раніцай я бачыла ў гэтай камеры сцяну...*» (7 старонак рукапісу) — закрэслена простым алоўкам.
- 290 Сказ закрэслены простым алоўкам.
- 291 У маш. варыянце «*плютановы Вуйцік...*» — закрэслена сінім чарнілам. «Плютановы» — узводны.
- 292 У маш. варыянце ад слоў «*На хвілінку спыніўся на гэты голас...*» закрэслена сінім чарнілам.
- 293 Ад слоў «*Пасля ранняга “шпацыру”...*» — закрэслена простым алоўкам.
- 294 Сказ закрэслены простым алоўкам.
- 295 Ад слоў «*...поўныя, сінія, як майскае неба...*» — закрэслена простым алоўкам.
- 296 Ад слоў «*...і як вам не сорам...*» — закрэслена простым алоўкам.
- 297 Абзац закрэслены простым алоўкам.
- 298 «Сербіяй» называлі жаночую турму Павяк (Pawiak), размяшчалася ў двухпавярховым будынку ваеннага шпітала, заснавана ў 1835 г., закрыта ў 1965 г., цяпер у будынку музей. Вронкі — горад у Польшчы ў Вялікапольскім ваяводстве, 48 км на паўночны захад ад Познані, турма заснавана ў канцы XIX ст. і з’яўляецца самай вялікай у Польшчы.

²⁹⁹ Ад слоў «*Гэта была лагодная, чыста жаночая натура...*» — закрэслена простым алоўкам. У маш. варыянце закрэслена сінім чарнілам.

³⁰⁰ Польшк. — ваенна-палявым судом.

³⁰¹ «Сільва» — аперэта Імрэ Кальмана, напісаная ў 1915 г., якая адразу набыла папулярнасць. «Мы кузнецы...» — рэвалюцыйная песня на словы Пільпа Шкулева, напісана ў 1905–1906 гг. «По морям, по волнам» — руская народная песня.

³⁰² Ад слоў «*Прыйшоў чарод і на Сою...*» — закрэслена простым алоўкам. У маш. варыянце пакінуты і выкраслены толькі 4-ы абзац.

³⁰³ У маш. варыянце абзац закрэслены сінім чарнілам.

³⁰⁴ Абзац закрэслены простым алоўкам.

³⁰⁵ Паліцэйскі агент, сышчык.

³⁰⁶ У маш. варыянце тры сказы закрэслены сінім чарнілам.

³⁰⁷ Ад слоў «*Ведайце, што пад маім загадам...*» — закрэслена простым алоўкам. Апошні сказ у маш. варыянце закрэслены сінім чарнілам.

³⁰⁸ Ад слоў «*Патрэбна ахвяра?..*» у маш. варыянце закрэслена сінім чарнілам.

³⁰⁹ Сказ у маш. варыянце закрэслены сінім чарнілам.

³¹⁰ Эндэкі — ад пачатковых літар польск. Narodowa Demokracja — нацыянальная дэмакратыя, назва звязаных ідэйна польскіх нацыяналістычных арганізацый.

³¹¹ Радкі з песні на словы паэта А. А. Мікульчыка, якая была напісана на пачатку XX ст. і мела папулярнасць як «беларуская марсельеза», хоць і спявалася на іншую мелодыю. Мела варыянтнасць некаторых радкоў.

У маш. варыянце: ад слоў «*Аказалася, што лёс наш залежаў...*» — закрэслена простым алоўкам; словы песні — сінім чарнілам; пасля слоў песні — радок, які адсутнічае ў рукапісным варыянце — «*З гэтай песняй падышлі мы да брамы турмы*».

³¹² У маш. варыянце словы Марты закрэслены сінім чарнілам.

³¹³ У маш. варыянце імя Марта заштрыхавана і зверху напісана «*жанчына*».

³¹⁴ У маш. варыянце сказ закрэслены простым алоўкам.

³¹⁵ У маш. варыянце абзац закрэслены простым алоўкам.

³¹⁶ У маш. варыянце дыялог і апошні абзац закрэслены простым алоўкам.

³¹⁷ У маш. варыянце сказ закрэслены простым алоўкам.

³¹⁸ У маш. варыянце мае рэдакцыю «*Мы не прасілі бараніць нас*».

³¹⁹ У маш. варыянце ад слоў «*і мы здзівіліся...*» — закрэслена сінім чарнілам.

³²⁰ У маш. варыянце ад слоў «*Яшчэ ў дэфензіве ў першыя дні арышту...*» — закрэслена (4 старонкі) сінім чарнілам.

³²¹ У маш. варыянце ад слоў «*І як жа я пазайздросціла крыміналістам...*» — закрэслена сінім чарнілам.

³²² 4 ліпеня 1920 г. ударная група Заходняга фронту разбіла польскае войска каля Полацка, 11 ліпеня заняла Мінск. Да канца ліпеня 1920 г. савецкія войскі падышлі да Варшавы.

³²³ У маш. варыянце гэтыя словы дыялогу выкраслены сінім чарнілам.

³²⁴ У маш. варыянце ад слоў «*Навокал нас салдаты...*» — закрэслена простым алоўкам, ад слоў «*Абудзіў мяне ад гэтай задумы...*» — сінім чарнілам.

³²⁵ У маш. варыянце ад слоў «*Я схпіў нечыя чужыя штаны...*» — закрэслена сінім чарнілам.

³²⁶ У маш. варыянце абзац дапісаны радком: «*Пагаварыць нам не дазволілі*». Радок закрэслены сінім чарнілам».

³²⁷ На палях апошняй старонкі рукапісу надпіс чырвоным алоўкам «*канцоўку дапісаць*».

³²⁸ Друкуецца па аўтографе, які заховаецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Паўліны Мядзёлкі: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 8.

У маш. варыянце раздзел мае нумар XII з назвай «Ну чужыне» і эпіграф: «*Нават страціўшы зрок, / Абыйду я паўсвету, / А да родных мясцін / Шлях заўсёды знайду. / П. Броўка*». Раздзел пачынаецца ад слоў «*За Бугам цягнік без перашкод ішоў шпарка...*». Першая частка раздзела ў маш. варыянце часткова ўвайшла ў раздзел «Ваенныя 1914—1917 гг.».

³²⁹ Сказ закрэслены. «*У 1914 г.*» перанесена ў пачатак наступнага сказа.

³³⁰ «Садоводство и огородничество» («Прогрессивное садоводничество и огородничество») — часопіс практычнага садоводства і агародніцтва. Выдаваўся ў Пецярбургу з мая 1904 г., у нападзенні якога актыўны ўдзел прымаў І. У. Мічурын.

³³¹ Папярэдні сказ і частка гэтага закрэслены простым алоўкам.

³³² Папярэдні сказ і частка гэтага закрэслены простым алоўкам.

³³³ Парцэляцыя — драбленне зямельнага пляца на малыя надзелы.

³³⁴ Сказ закрэслены простым алоўкам.

³³⁵ Выключана 16 старонак тэксту, які падае аўтарка як успамін з заключнай фразай: «*Вось аб усім гэтым думала і часткай расказвала па дарозе ў Варшаву*», што цалкам паўтарае ў нязначнай рэдакцыі машынапісны варыянт раздзела «Ваенныя 1914—1917 гады» ад слоў «*Вясной 1915 года наша сям'я пераехала ў Даўгінава*».

³³⁶ У маш. варыянце ад слоў «*Глядзіце, — гукнула першая...*» — закрэслена сінім чарнілам.

³³⁷ Цэнтральны камітэт камуністычнай партыі Польшчы.

³³⁸ У маш. варыянце сказ закрэслены сінім чарнілам.

³³⁹ Друкаваны орган ЦК Польскай аб'яднанай рабочай партыі, існавала ў 1948—1990 гг.

³⁴⁰ У маш. варыянце сказ закрэслены сінім чарнілам.

³⁴¹ У маш. варыянце два сказы закрэслены сінім чарнілам.

³⁴² Песня ў маш. варыянце адсутнічае.

³⁴³ Словы з «Інтэрнацыянала» — міжнароднага гімна, таксама гімна камуністычнай партыі, сацыялістаў і анархістаў. Афіцыйны гімн РСФСР у 1919–1944 гг., СССР у 1922–1944 гг. і інш. Тэкст належыць французскаму паэту Эжэну Пацье.

³⁴⁴ Глядзіце, глядзіце, бальшавікоў вядуць.

³⁴⁵ У маш. варыянце абзац заканчваецца словамі: *«Пазней даведаліся, што такую ж расправу ўчынілі і ў іншых вагонах. Былі сярод нас пабітыя, акрываўленыя...»*. Ад слоў *«Як толькі выйшла з вагона першая група...»* (у маш. варыянце ў крыху змененай рэдакцыі) — абзац закрэслены простым алоўкам.

³⁴⁶ У маш. варыянце ад слоў *«У мяне быў цененькі шытак...»* — закрэслена сінім чарнілам.

³⁴⁷ Польская і руская рэвалюцыйная песня. Рускі пераклад тэксту песні Вацлава Свянціцкага (1848–1900), як традыцыйна лічыцца, зрабіў Г. М. Кржыжаноўскі (1872–1959). Як песня стала папулярнай і атрымала назву «Варшавянка» ў 1905 г.

³⁴⁸ У маш. варыянце ад слоў *«Пасля касцельнай службы...»* — закрэслена сінім чарнілам.

³⁴⁹ Значыць графскай, польскае hrabia — граф.

³⁵⁰ Канцэнтрацыйны лагер блізу вёскі Стшалкова ў Вялікапольскім ваяводстве. Заснаваны нямецкімі ўладамі, з 1914 да 1918 г. утрымліваліся ваеннапалонныя рускай арміі. У канцы 1918 г., пасля абвяшчэння Польшчай незалежнасці, перайшоў да польскіх улад. У лагеры ўтрымліваліся палонныя чырвонаармейцы, быў месцам інтэрнавання белагвардзейскіх і ўкраінскіх падраздзяленняў. Ліквідаваны ў 1924 г.

³⁵¹ У маш. варыянце ад слоў *«Аднак нядоўга я прыносіла таварышам весткі з канцылярыі...»* — закрэслена сінім чарнілам.

³⁵² У маш. варыянце абзац закрэслены простым алоўкам.

³⁵³ Лявон Дубейкаўскі з 15 чэрвеня 1919 г. працаваў на пасадзе консула беларускага ўрада БНР у Польшчы. У 1919 г. ён ініцыянаваў стварэнне Беларускага камітэта ў Варшаве, выконваў абавязкі яго старшыні.

³⁵⁴ У маш. варыянце ад слоў *«я заглянула ў Беларускі нацыянальны камітэт...»* — закрэслена сінім чарнілам.

³⁵⁵ Апошняя частка гэтага раздзела ад слоў *«У Лодзі я знайшла сваю сяброўку па сцэне Мальвінку...»* друкуецца па маш. варыянце, якая адсутнічае ў рукапісе (ф. 403, воп. 1, адз. зах. 12, с. 29–49). У канцы тэксту рукой П. Мядзёлкі запіс *«Канец першай кнігі»* (закрэслены сінім чарнілам) і подпіс аўтаркі.

³⁵⁶ Беларуская вайсковая камісія — орган па фарміраванні беларускіх часцей у польскім войску ў 1919–1921 гг. У канцы старонкі каментар П. Мядзёлкі: *«Арганізацыя беларускіх буржуазных нацыяналістаў»*.

³⁵⁷ «Лагер інтэрнаваных № 1» існаваў з 1914 да 1923 г. у аднайменным раёне Кракава.

³⁵⁸ У маш. варыянце ад слоў «У наступны раз мне ўдалося перадаць нават літр спірту...» — закрэслена сінім чарнілам.

³⁵⁹ У маш. варыянце ад слоў «У Домбе аказалася і Бася Басінская...» — закрэслена простым алоўкам.

У канцы старонкі рукапісу каментар П. Мядзёлкі: «Гэта песня была надрукавана з нотамі на паштоўцы ў 1921 г. у Берліне са змененай без майго ведама рэдакцыяй некаторых радкоў і распаўсюджана ў Заходняй Беларусі. Паштоўка гэта знаходзіцца ў музеі Янкі Купалы, а ў 2-і том зборніка беларускіх народных песень Рыгора Шырмы песня запісана як народная з іншай мелодыяй».

Асобнік паштоўкі захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 1, арк. 1. Мае заштрыхаванае, але чытальнае, прысвячэнне Т. Грыбу:

*З гарачай душою ўсе лепшыя сілы,
Што выйшлі з народу, з сялянскай сям'і, —
Адных ужо крыюць курганы-магілы,
Другія у муках за кратай турмы.*

*У Познань і Кракаў у далёку чужыну
Сасланы ў няволю, як быццам навек...
Бацькоў старых кінуў і мілу дзяўчыну,
А сам церпіць голад, і холад, і зьдзек.*

*І тварам збялелым прынікшы да краты,
Шукае ён зоркі на небе глухім —
Каб думкі занесла да роднае хаты,
Каб кліч перадала сабраццям сваім:*

*— «Змагайся, мой браце, з тыранам народу,
З наезнікам панскім змагайся, як можаш,
Змагайся за лепшую долю й свабоду,
Хоць цяжка змаганьне — а ўсё-ж такі зможаш!»*

.....
*Пад гоман вясёлы, пад звон чары поўнай
Пры зборы ўсіх нас тут — прысягу даём:
Ня зломаць нас віхры ў бітве няроўнай!
За зьдзек нашых брацццяў мы помсту нясём!*

Паўлінка

³⁶⁰ Беларуская вайсковая камісія.

³⁶¹ У маш. варыянце сказ закрэслены.

³⁶² У маш. варыянце ад слоў «Мне хацелася пабачыцца з Бронісем Тарашкевічам...» — закрэслена сінім чарнілам.

³⁶³ Далей адна старонка маш. тэксту страчана.

³⁶⁴ У канцы старонкі пераклад П. Мядзёлкі: «*Бывай, дзяўчо, здарова! Айчына мяне кліча. Іду змагацца за сваю краіну сярод сваіх землякоў*». Польская патрыятычная салдацкая песня. Аўтар невядомы.

³⁶⁵ Жонкай Л. Дубейкаўскага была Юліяна Мэнке (1886–1970), беларускі мастацтвазнавец, паходжаннем з віленскіх немцаў.

³⁶⁶ У маш. варыянце ад слоў «*Сярод беларусаў-эмігрантаў у Каўнасе...*» — закрэслена сінім чарнілам.

³⁶⁷ З ням. «Замежнік, замежнік».

³⁶⁸ Беларускі аддзел Міністэрства асветы Латвіі быў створаны пры падтрымцы Яна Райніса ў 1921 г. як аддзел для кіраўніцтва беларускімі школамі. Узначальваў С. Сахараў. Дзвінская дзяржаўная беларуская гімназія — сярэдняй навучальнай ўстанова беларускай нацыянальнай меншасці ў Латвіі. Існавала ў 1922–1938 гг. у Даўгаўпілсе (да 1920 г. Дзвінск) на вуліцы Варшавас (Варшаўскай). Адкрыта 3.12.1922 дзякуючы намаганням сяброў беларускага культурна-асветнага таварыства «Бацькаўшчына». Дырэктары гімназіі І. Краскоўскі (1922–1925), С. Сахараў (1925–1932), выкладчыкі У. Пігулеўскі, П. Мядзёлка (Грыб), А. Якубецкі, Я. Гайлевіч і інш. Двухмесячныя настаўніцкія курсы былі арганізаваны летам 1921 г.

³⁶⁹ Раздзел друкуецца паводле выдання: Паўліна Мядзёлка. Спежкамі жыцця / Пад рэдакцыяй А. С. Ліса. Мінск, 1974. С. 208–231. У рукапісным варыянце гэты раздзел адсутнічае.

³⁷⁰ «Бацькаўшчына» — арганізацыя, створаная вясной 1921 г. у Дзвінску па ініцыятыве К. Езавітава, І. Харлапа (старшыня), С. Сахарава, М. Шчорса і інш. Летам 1921 г. пры садзейнічання Міністэрства асветы Латвіі арганізавала ў Дзвінску 2-месячныя беларускія настаўніцкія курсы, стварыла іх філіялы ў Індры, Краслаўцы, Люцыне, Рэжышы і Старой Слабадзе. З пашырэннем сваёй дзейнасці дзвінская сядзіба арганізацыі ператварылася ў Цэнтральнае ўпраўленне культурна-асветнага таварыства «Бацькаўшчына» ў Латвіі, якое дзейнічала да 1925 г.

³⁷¹ Шэвіёт — тканіна, якая выраблялася з таннага ваўнянага прадзіва.

³⁷² «Ваяцкі марш» Тэраўскага — гімн БНР. Упершыню апублікаваны 30 кастрычніка 1919 г. у газеце «Беларусь» пад назвай «Ваяцкі гімн» Макара Краўцова. Музыка Уладзіміра Тэраўскага.

³⁷³ Літаратурна-мастацкі часопіс «Польмя» пачаў выходзіць у снежні 1922 г. у Мінску.

³⁷⁴ Паўліну Мядзёлку арыштавалі ў канцы траўня 1924 г.

³⁷⁵ Судовы працэс цягнуўся 2–4 красавіка 1925 г. У зборніку матэрыялаў «Беларускі працэс у Латвіі», выдадзеным ў 1925 г. Таварыствам беларусаў-выбаршчыкаў у Дзяржаўны Сойм, павятовыя, гарадскія і валасныя самаўрады ў Латвіі паведамлялася: «Першым прыводзюць гр. К. Езавітава, затым пры-

ходзіць рэшта 7 абвінавчаных, што былі на воле пад закладам: вучыцель Дзвінскае беларускае гімназіі Валадзімер Корці, заступнік Дырэктара Люцынскае беларускае гімназіі — Валадзімер Пігулеўскі, былы Дырэктар Дзвінскае беларускае гімназіі — Ян Краскоўскі, вучыцель Дзвінскае гімназіі і пачатковае школы — Андрэй Якубецкі, вучыцелька гэтай-жа гімназіі — Паўліна Мядзёлка-Грыб, вучыцель тэй-жа гімназіі — Парфіры Жэрдзі і вучыцель спеваў Люцынскае беларускае гімназіі — Міхаіл Іваноў».

³⁷⁶ Сяброўства П. Мядзёлкі ў БПСР пацвярджаецца архіўнымі дакументамі, якія захоўваюцца ў НАРБ (ф. 459, воп. 1, адз. зах. 3, арк. 106) і БДАМЛМ (ф. 403, воп. 1, адз. зах. 43, арк. 9). Аўтарка ўспамінаў была таксама ўдзельніцай скліканай Замежным Бюро ЦК БПС-Р у Празе ў верасні 1921 г. Усебеларускай канферэнцыі, што пацвярджаюць яе лісты родным з Берліна.

У канцы 1920 — пачатку 1921 г. афіцыйныя савецкія структуры пачалі ўжываць сілавую прыёмы барацьбы супраць БПС-Р. У лютым 1921 г. АДПУ арыштавала 860 актыўных членаў БПС-Р. Хоць усе арыштаваныя былі паэнай выпушчаны і перапраўлены на тэрыторыю Заходняй Беларусі, над партыяй навясла сур'ёзная пагроза. Развіццё рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі прывяло да таго, што частка беларускіх эсэраў, якія працавалі ў падполлі, пачала збліжацца з Камуністычнай рабочай партыяй Польшчы і, стварыўшы Беларускаю рэвалюцыйную арганізацыю, у 1924 г. улілася ў Камуністычную партыю Заходняй Беларусі (КПЗБ).

Пад націскам ЦК КП(б)Б 8 чэрвеня 1924 г. у Мінску пачаўся з'езд былых членаў БПС-Р. Усяго з'ехалася каля 40 дэлегатаў. Агульны настрой дэлегатаў і кірунак працы вызначыў У. Ігнатоўскі, раней таксама эсэр, які выступіў з прывітальным словам ад КП(б)Б: «Камуністычная партыя спадзяецца, што вы далей будзеце працаваць пад сцягам Кампартыі». 9 чэрвеня з'езд прыняў заключную рэзалюцыю. Адзначыўшы «поўны раскол Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў і бессэнсоўнасць яе існавання», былыя эсэры пастанавілі лічыць сваю партыю ліквідаванай.

Усе гэтыя падзеі супадаюць па часе з арыштам у Латвіі П. Мядзёлкі і інш. Яна амаль год чакала суда і сваю будучыню, як і многія іншыя, пад уплывам знешніх сілаў, звязвала з БССР. У гэты час і з'явіўся адкрыты ліст у віленскай газеце (газета не ўстаноўлена), на які вельмі негатыўна адрэагаваў Т. Грыб, і П. Мядзёлка атрымала ад яго з Прагі вельмі абуральны ліст. Пра гэта сведчаць лісты прыяцелькі П. Мядзёлкі В. С. Краскоўскай да сваёй дачкі Людмілы ў Прагу (ЦНБ НАН. Ф.16, воп. 1, адз. зах. 122).

³⁷⁷ Радок з верша А. С. Пушкіна «Вновь я посетил...».

³⁷⁸ Друкуецца па аўтографу, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 13. Сшытак П. Мядзёлка перадала на захаванне Л. В. Гарэцкай з даручэннем перадаць праз 25 гадоў па яе смерці Максіму Танку (гл. каментар 413). На тытуле рукой аўтара: *Паўліна Мядзёлка. Сцежкамі жыцця. II-я кніга. (Чарнавік)*. Аўтограф, як у першай кнізе, на раздзелы не падзяляўся, не мае

купюр і адбіткаў рэдактарскай працы. Рукапіс чытаўся некім з блізкіх сяброў П. Мядзёлкі, пра што сведчыць некалькі заўваг-парадаў. Усе яны паказаны ў каментарых у адпаведных месцах тэксту. Упершыню «II-я кніга» надрукавана ў часопісе «Полымя» за 1993 г., № 2–5, з прадмовы У. Калесніка, падрыхтоўка да друку А. Федарэнкі.

³⁷⁹ Сучасная вуліца Захарава; да 1947 г. частка сучаснай вуліцы ад перакрывання з вул. Румянцава і да чыгункі на Смаленскай.

³⁸⁰ Цяпер фотаздымак захоўваецца ў БДАМЛМ у асабістым фондзе Паўліны Мядзёлкі: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 73.

³⁸¹ Цяпер горад у Магілёўскай вобл., адміністрацыйны цэнтр Клімавіцкага раёна.

³⁸² Штодзённая грамадска-палітычная газета, выходзіла з 01.02.1920 да 1933 г., спачатку ў Смаленску, а пасля ў Мінску. Маецца на ўвазе прапагандысцкі артыкул І. І. Краскоўскага «Адзіны фронт» за 11.08.1925, у якім аўтар супрацьпастаўляе жыццё ў Савецкай Беларусі буржуазным Латвіі і Польшчы.

³⁸³ БДТ-1 — папярэднік сучаснага Нацыянальнага акадэмічнага тэатра імя Янкі Купалы.

³⁸⁴ Горад на рацэ Друць. Адміністрацыйны цэнтр Бялыніцкага раёна Магілёўскай вобл.

³⁸⁵ Пастаяннае прадстаўніцтва ўрада БССР (з 1921 г. пры ўрадзе РСФСР, з 1924 г. пры ўрадзе СССР) — спецыяльны орган забеспячэння непасрэднай сувязі паміж урадам рэспублікі і ўрадам СССР. Вядома, што адказным сакратаром пўнамоцнага прадстаўніцтва БССР пры СНК СССР у той час працаваў паэт У. Дубоўка. Да каго дакладна была скіравана П. Мядзёлка, устанавіць не ўдалося.

³⁸⁶ Спецыяльная вышэйшая навучальная ўстанова ЦК ВКП(б) для падрыхтоўкі ідэалагічных кадраў партыі і выкладчыкаў грамадскіх навук у ВНУ.

³⁸⁷ У лісце В. С. Краскоўскай да дачкі ад 3 жніўня 1925 г. (ЦНБ АН. Ф. 16, воп. 1, адз. зах. 122, с. 61) ёсць такія радкі: «Мы можем иметь самое большое 4 комнаты, если будет пять, то придется отдать Паше. Она просит. У Макарыча малое для его семьи помещение и она спит в столовой и трудно заниматься». З гэтага вынікае, што П. Мядзёлка жыла нейкі час разам з сям'ёй Краскоўскіх у кватэры У. М. Ігнатоўскага, так як «Макарыч [Усевалад Макаравіч Ігнатоўскі] на кануне выехал с Мишкой на юг в 3-х нед. отпуск. По его распоряжению остановились у них на квартире, т. к. его все на даче».

³⁸⁸ «Жалейка» — першы зборнік Янкі Купалы, выдадзены на пачатку 1908 г. у Санкт-Пецярбургу выдавецкай суполкай «Загляне сонца і ў наша ваконца», дзе былі надрукаваны 95 лірычных вершаў 1905–1907 гг. і паэма «Адплата каханьня»; «Шляхам жыцця» — трэці зборнік вершаў Янкі Купалы, ўпершыню выдадзены ў 1913 г. у Санкт-Пецярбургу ў выдавецтве «Загляне сонца і ў наша ваконца». Янка Купала прысвяціў зборнік доктару Аляксандру Ярэмічу, які выдаў кнігу Купалы на свае ўласныя сродкі.

³⁸⁹ «Не дае гусярам сказу золата цвет...» — радок з паэмы Янкі Купалы «Курган», часткі 7-й.

³⁹⁰ Савецкая грамадска-палітычная абаронная арганізацыя, якая існавала ў 1927–1948 гг., папярэднік ДТСААФ. Руская абрэвіатура ОСОАВИАХИМ — Общество содействия обороне, авиационному и химическому строительству.

³⁹¹ Новая эканамічная палітыка. У перыяд Грамадзянскай вайны і ваеннай інтэрвенцыі савецкі ўрад праводзіў палітыку «ваеннага камунізму». На змену яму ў 1921 г. пачаўся пераход да новай эканамічнай палітыкі (НЭП). НЭП павінен быў забяспечыць значны ўздым эканомікі краіны.

³⁹² 12–16 студзеня 1925 г. Другая Усебеларуская канферэнцыя, якая праходзіла ў Берліне, прызнала адзіным цэнтрам адраджэння Беларусі Мінск, але рашэнні яе не былі прызнаны Прэзідыумам Рады БНР, і старшыня Рады БНР П. Крачэўскі і яго намеснік В. Захарка не прызналі Савецкую Беларусь.

³⁹³ Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі арганізавана Інстытутам беларускай культуры ў Мінску 14–21 лістапада 1926 г.

³⁹⁴ Камінтэрн — міжнародная рэвалюцыйная арганізацыя ў 1919–1943 гг., якая аб'ядноўвала кампартыі розных краін. Створана ў сакавіку 1919 г. па ініцыятыве РКП(б).

³⁹⁵ У канцы старонкі заўвага П. Мядзёлкі: «Гл. газету “Вольная Беларусь” № 27 ад 24/VIII 1918 г. Гэты факт не згаджаецца з тым, што пісаў Арсень Ліс у сваёй кнізе “Браніслаў Тарашкевіч” (с. 156) Чья праўда? Бо я добра памятаю гэту гутарку з Тарашкевічам».

³⁹⁶ На пачатку восені 1933 г., дзякуючы намаганням ваяводскага ўрача Адольфа Наркевіча, Ф. Аляхновіч быў абмяняны ля памежнай станцыі Коласава на зняволенага ў Польшчы Б. Тарашкевіча. Успаміны «У капцюрох ГПУ» ўпершыню надрукаваны ў польскай віленскай газеце «Słowo»; рускі пераклад успамінаў апублікавала парыжская газета «Возрождение». У 1935 г. у Вільні ўспаміны выйшлі асобнай кнігай на польскай мове пад назвай «Siedem lat w szponach G. P. U.» Беларускае выданне пабачыла свет у 1937 г. На пачатку вайны Ф. Аляхновіч рэдагаваў газету «Беларускі голас».

³⁹⁷ У канцы старонкі заўвага П. Мядзёлкі: «Гэта фота знаходзіцца ў музеі імя Якуба Коласа».

³⁹⁸ У канцы старонкі заўвага П. Мядзёлкі: «У №... за 28.IX.67 г. ЛіМа змешчаны ўспаміны Зоські Верас (Сівіцкай) пра Максіма Багдановіча. Там яна расказвае падобны эпізод з жыцця М. Багдановіча. Магчыма, яна забылася, што гэта здарылася з другім Максімам — Гарэцкім, а не Багдановічам».

Ад слоў «Ванда працавала ў рэдакцыі газеты “Вольная Беларусь”...» — закрэслена сінім чарнілам. На левым полі старонкі знізу ўверх надпіс: «Чаму выкінуць? Людвіся [Людвіка Антонаўна — Зоська Верас] пісала, што ведае і пра гэта, але і з Багдановічам перапісвалася».

³⁹⁹ Гаворка пра верш Янкі Купалы «Перад будучыняй», напісаны ў 1922 г.: «Аграбленыя з гонару й кашулі, / З свайго прыпыну выгнаныя вон, / Мы дзякуем, што торбу апранулі / На нас ды з нашых нітак-валакон».

⁴⁰⁰ У канцы старонкі каментар П. Мядзёлкі: «*Прозвішча Улашчыка я першы раз пачула і доўгія гады не магла ўспомніць гэтага “чацвёртага члена” чацвёркі. І толькі ў 1965 ці 1966 годзе пазнаёмілася з Міколам Улашчыкам*».

⁴⁰¹ Бутырскі следчы ізалятар, вядомы як Бутырская турма ці «Бутырка» — следчы ізалятар у Маскве, адна з найстарэйшых і вядомых турмаў Расіі. Размяшчаецца на Новаслабадскай вул. блізу Бутырскай заставы, ад якой і атрымаў сваю назву. Бутырскі турэмны замак быў пабудаваны па праекце архітэктара М. Ф. Казакова (1738—1812) у 1780-я гг.

⁴⁰² Песні Міколы Равенскага (1886—1953) на словы Ц. Гартнага, Л. Геніюш, М. Багдановіча, апошняя песня — музыка і словы П. Мядзёлкі.

⁴⁰³ У 1924—1925 гг. былі выдадзены дзве кнігі, у якіх апісаны лёс Міхаіла Бейдэмана: раман П. Е. Шчогалева (1877—1931) «Таинственный узник» і раман В. Д. Форш (1873—1961) «Одежды камнем». М. Бейдэман (1839—1887), рускі рэвалюцыянер, паручнік кавалерыі, быў зняволены ў 1861 г. у Аляксееўскім равеліне Петрапаўлаўскай крэпасці за нелегальную выправу ў 1860 г. у войска Дж. Гарыбальдзі. Да Італіі М. Бейдэман так і не змог дабрацца, скіраваўся ў Лондан, працаваў наборшчыкам у А. Герцэна. У 1861 г. вырашыў вярнуцца ў Расію. Пры пераходзе мяжы без пашпарта быў затрыманы і да канца жыцця застаўся зняволеным, памёр у Казанскім псіхіятрычным шпіталі.

⁴⁰⁴ Елабуга — (тат. Алабуга) горад у Рэспубліцы Татарстан Расіі.

⁴⁰⁵ У канцы старонкі заўвага П. Мядзёлкі: «*Гл. кнігу А. Д. Сергеева “Из записок матери”. Учпедгиз, Москва, 1951 г.*».

⁴⁰⁶ Маскоўскі авіяцыйны інстытут, будынак якога ў 1933 г. быў узведзены на развіцці Валакаламскай і Ленінградскай шашы, дзе асноўная тэрыторыя ВНУ знаходзіцца і сёння.

⁴⁰⁷ У канцы старонкі заўвага П. Мядзёлкі: «*Вучань Ялтуноўскі. Вучань Ягораў. Вучань Піскароў за свой ціненькі галасок празваны “Пісклёй”. У кожным класе праседзеў на два гады*».

⁴⁰⁸ Маецца на ўвазе Анна Пятроўна Паздзева.

⁴⁰⁹ Газета «Правда» — савецкая і расійская газета, да 1991 г. — асноўны орган друку КПСС і самае ўплывовае друкаванае выданне. Заснавана ў 1912 г.

⁴¹⁰ Адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка ў БССР у 1940—1962 гг. у Вілейскай вобл. Цэнтр — в. Крывічы (з 1958 г. гар. пас.). З 1944 г. — у Маладзечанскай, з 1960 г. — у Мінскай. Скасаваны ў 1962 г., тэрыторыя ўвайшла ў склад Мядзельскага і Вілейскага раёнаў.

⁴¹¹ Маецца на ўвазе песня кампазітара Н. Сакалоўскага на словы М. Клімовіча, якая з 1955 г. стала гімнам БССР.

⁴¹² Маецца на увазе «Марш советской молодёжи» кампазітара С. С. Тулікава (1914–2004) на словы Я. А. Далматоўскага (1915–1994).

⁴¹³ Песня «Журавлі», музыка і словы рускага паэта А. М. Жамчужнікава (1821–1908), была ў свой час вельмі папулярнай у выкананні А. Вярцінскага і П. Лешчанкі, лічылася гімнам смутку па страчанай радзіме. У песні, аўтар якой быў ураджэнцам Чарнігаўшчыны і некаторы час жыў у розных краінах Еўропы, ёсць і такія радкі:

Но не быть чудесам, журавлём я не буду,
Здесь под небом чужим остаюсь навсегда.
Так летите ж быстрее на мою Украину,
Передайте привет, журавли, от меня.
Журавли, мой привет передайте прощальный
Украине-земле и родной стороне.

⁴¹⁴ Песня кампазітара В. П. Салаўёва-Сядога (1907–1979) на словы А. І. Фациянава (1919–1959).

⁴¹⁵ «Да здравствует наша держава» — песня кампазітара Б. А. Аляксандрава (1905–1994) на словы А. Шылава, саліста ансамбля песні і танца Чырвонай арміі. «Дети разных народов» — першы радок «Гимна демократической молодёжи мира» кампазітара А. Р. Новікава (1896–1984) на словы Л. І. Ашаніна (1912–1996).

⁴¹⁶ Польская народная песня «Зязюлечка» ў выкананні Польскага дзяржаўнага нацыянальнага ансамбля песні і танца. Заснаваны ў 1948 г.

⁴¹⁷ Маецца на ўвазе Навукова-даследчы інстытут педагогікі БССР, утвораны ў 1929 г. (цяпер Нацыянальны інстытут адукацыі).

⁴¹⁸ «Беглыя нататкі для памяці» друкуюцца па аўтографі, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 14. На форзацы ў верхнім полі рукой П. Мядзёлкі пазначана: «*Конія*» і дата 29.I.73. Да сшытка прыкладзены ліст Л. В. Гарэцкай наступнага зместу: «17.III.90. Вельмі паважаны Яўген Іванавіч! Дакладна не памятаю, калі зусім пакінула Паўліна Вікенсьеўна Менск, прыкладна гэта быў 1970–1972 год. У гэты дзень я зайшла да яе развітацца. Яна вельмі спяшалася, я доўга не затрымлівалася. І калі я ўжо была ля дзвярэй, яна падышла да мяне з 2 сшыткамі і кажа, што дае мне іх, ведае, яны не згубяцца. У апошнюю хвіліну кажа: “Праз 25 гадоў пасля маеі смерці аддай іх Максіму Танку”. Я, ведама, прачытала гэтыя сшыткі яе ўспамінаў — многа цікавага ў іх, успамінаецца і Вы. Ужо прайшло многа часу, сшыткі так і ляжаць у мяне. І 25 гадоў хоць і не прайшлі, але я зразумела, што зараз і мне пара паклапаціцца аб іх, і зразумела, што пара аддаць іх Максіму Танку, які лепш зразумее, як і што рабіць з імі далей, што зараз і раблю. Таму і званіла Вам, каб Вы самі зайшлі па іх. <...> Усяго Вам найлепшага. Ларыса Гарэцкая». Упершыню надрукаваны ў часопісе «Полымя» за 1993 г., № 2–5, з прадмовай У. Калесніка, падрыхтоўка да друку А. Федарэнкі.

⁴¹⁹ Фотаздымак і цяпер захоўваецца ў Дзяржаўным літаратурным музеі Янкі Купалы. В. Іваноўскі ў беларускай світцы і з барадой.

⁴²⁰ Сучасны г. Валгаград у Расіі.

⁴²¹ В. Іваноўскі загінуў у выніку тэрарыстычнага акта 7 снежня 1943 г.

⁴²² Раман Івана Шамякіна, упершыню выданы ў 1964 г.

⁴²³ Сучасная вул. Кастрычніцкая. Ад 1920-х і да 1961 г. насіла імя К. Я. Варашылава.

⁴²⁴ Савецкая і расійская грамадска-палітычная газета, заснавана ў сакавіку 1917 г. У СССР — афіцыйны орган Вярхоўнага Савета СССР і іншых кіруючых органаў улады.

⁴²⁵ «Грамада» — Беларуская сялянска-работніцкая грамада, рэвалюцыйна-дэмакратычная арганізацыя ў Заходняй Беларусі ў 1925–1927 гг.

⁴²⁶ Саюз пісьменнікаў СССР.

⁴²⁷ Широкая — сучасныя вул. Куйбышава. Вул. Набярэжная ў 1920-я гг. атрымала назву Пролетарская, была знішчаная ў гады вайны, пасля вайны не аднаўлялася.

⁴²⁸ Пабудавана ў 1932–1935 гг. па праекце архітэктара Л. Савельева, ра-забрана ў 2004 г. Фрагменты інтэр’ера, звязаныя з памяццю пра Я. Купалу, у 2004 г. перададзены Літаратурнаму музею Я. Купалы ў Мінску і цяпер знаходзяцца ў пастаяннай экспазіцыі.

⁴²⁹ Будынак па вул. Энгельса, у якім да 1975 г. месціўся Саюз пісьменнікаў БССР, а ў 1950–1959 гг. — Літаратурны музей Янкі Купалы.

⁴³⁰ На гэтым завулку знаходзіўся дом Уладзіслава Францаўны Луцэвіч.

⁴³¹ Вайсковыя могілкі на сучаснай вул. В. І. Казлова.

⁴³² Музычны сінтэтычны спектакль БДТ-1, пастаўлены Е. А. Міровічам па аднайменнай драме М. Чарота, музыка У. Тэраўскага.

⁴³³ У 1925–1939 гг. «Беларуская крыніца», штотыднёвая газета Беларускай хрысціянскай дэмакратыі выдавалася ў 1917–1940 гг. на беларускай мове лацінкай і кірыліцай.

⁴³⁴ А. Станкевіч быў арыштаваны 7 снежня 1944 г. органамі НКУС, але неўзабаве адпушчаны. 13 красавіка 1949 г. арыштаваны другі раз. П. Мядзёлка магла сустрэцца з ім толькі да гэтай даты. А. Станкевіч памёр у Азярлагу Іркуцкай вобл. 29 лістапада 1949 г.

⁴³⁵ І. Краскоўскі ў 1918 г. уваходзіў у склад урада Украінскай Народнай Рэспублікі (УНР), быў паслом УНР у Грузіі. У 1920 г. — старшыня Беларускага нацыянальнага камітэта ў Вільні. З 1922 г. дырэктар Дзвінскай дзяржаўнай беларускай гімназіі (цяпер Даўгаўпілс, Латвія). З лета 1925 г. у Мінску, працаваў у БДУ, Інбелкульце (потым БелАН). Старшыня сацыяльна-культурнай секцыі і член прэзідыума Дзяржплана БССР. З 1930 г. у Дзяржплане СССР.

⁴³⁶ Польская патрыятычная песня кампазітара Яна Кашэўскага (1783–1845) на словы Алаізія Фялінскага ((1771–1820).

⁴³⁷ У канцы старонкі заўвага П. Мядзёлкі: «У Маскве я набыла пласцінку з запісам гэтай песні на італьянскай мове ў выкананні Зары Далуханавай».

⁴³⁸ Опера П. І. Чайкоўскага (1840–1893). Гувернёр мсье Трыке ў сям’і Харлікава — герой рамана А. С. Пушкіна «Яўген Анегін», у доме Ларыных спяваў жартаўлівыя макаранічныя куплеты, чым весела пацяшаў публіку.

⁴³⁹ Тут аўтарка пярэчыць сабе, бо раней напісала, што на з’езд, «які адбыўся ў сакавіку ў нейкім будынку на Захараўскай вуліцы» прыехала непасрэдна з вандроўкі па яго арганізацыі. У перыяд працы ў Жорнаўцы яна магла прысутнічаць на 2-й сесіі Цэнтральнай рады беларускіх арганізацый ці вайсковым з’ездзе, якія праходзілі ў Мінску 15–20 кастрычніка 1917 г., што пацвярджае агульнае фота сяброў выканаўчага камітэта Вялікай беларускай рады і Цэнтральнай беларускай вайсковай рады, на якім прысутнічае П. Мядзёлка.

⁴⁴⁰ Губернатарскі дом — Дом губернатара, ці будынак езуіцкай школы, будынак захаваўся, сучасны адрас: Мінск, пл. Свабоды, 7.

⁴⁴¹ «Даводзіць» пра беларускія школы мог І. Метлін — адвакат, памочнік мінскага генерал-губернатара. На з’ездзе былі ўтвораны камісіі агітацыйна-палітычная, этнаграфічная, фінансавая, друку, земская, школьная. П. Мядзёлка была абрана ў склад сяброў этнаграфічнай камісіі і камісіі па друку, сакратаром першай стаў Б. Тарашкевіч, другой — З. Жылуновіч.

⁴⁴² Беларуская партыя эсэраў (БПС-Р) пачала фарміравацца ў красавіку 1918 г. Ініцыятарам стварэння была народніцкая група на чале з Т. Грыбам і П. Бадуновай, якая выступіла супраць правага крыла ЦК Беларускай сацыялістычнай грамады (БСГ) за яго падтрымку германскай арыентацыі Рады Беларускай Народнай Рэспублікі і заявіла пра сваю аўтаномію ў рамках БСГ.

Прадстаўнікі групы выйшлі з Народнага сакратарыята БНР і ў маі 1918 г. заявілі аб стварэнні БПС-Р. Кіруючае ядро партыі склалі выхадцы з БСГ: М. Асвятшкі, П. Бадунова, Т. Грыб, Л. Заяц, А. Карач, Я. Ладноў, Я. Мамонька, А. Маркевіч, С. Некрашэвіч, М. Пашкевіч, У. Русак, Я. Трафімаў, Я. Чарапук, Ф. Шантыр, М. Шыла і інш. Пазней да іх прымкнулі В. Ластоўскі і А. Цвікевіч.

Мела друкаваныя органы: «Беларуская думка», «Грамадзянін» (Вільня), «Родны край» (Гродна), «Наша каляіна» (Слуцк), «Змаганне» (Мінск). У Мінску, Гродне і Вільні дзейнічалі губернскія камітэты БПС-Р. У ліпені 1920 г. налічвала больш за 20 тыс. членаў, у т. л. 5 тыс. партыйных функцыянераў. Кіравала дзейнасцю «Грамады моладзі» (10 тыс. членаў), «Сувязі беларускага сялянства» (20 тыс. членаў), кантралявала Усебеларускі настаўніцкі саюз, Гродзенскую сялянскую раду.

Многіх з названых тут дзеячаў П. Мядзёлка ведала асабіста ці сустракала па працы, а таксама спрычынілася да выдання газеты «Родны край» і дзейнасці «Грамады моладзі».

⁴⁴³ П. Бадуновай было на той час 33 гады.

⁴⁴⁴ Адпаведна з лістком па ўліку кадраў, які захаваўся ў архіўным фондзе П. Мядзёлкі (БДАМЛМ. Ф. 403, воп. 1, адз. зах. 43, арк. 9), яна ўступіла ў БПС-Р у 1919 г. і з праграмай павінна была быць знаёмая.

⁴⁴⁵ З'езд прадстаўнікоў беларускай грамадскасці, скліканы 9–10 чэрвеня 1919 г. па ініцыятыве групы беларускіх дзеячаў на чале з Б. Тарашкевічам. Прысутнічала 125 дэлегатаў.

⁴⁴⁶ Вось падноскі, дык падноскі!

⁴⁴⁷ Маецца на ўвазе Анатоля Бадунова, у замужстве Складзнёва. Жыла ў Маскве, маці героя СССР лейтэнанта Георгія Міхайлавіча Складзнёва, які загінуў у 1937 г. у Іспаніі.

⁴⁴⁸ З 1991 г. вул. М. Багдановіча.

⁴⁴⁹ Фабіян Абрантовіч у 1929–1938 гг. узначальваў каталіцкую місію Усходняга абраду ў Маньчжур'і і Кітаі. У верасні 1939 г. быў арыштаваны савецкімі органамі бяспекі і больш за 5 гадоў правёў у зняволенні. Памёр у Бутырскай турме ў Маскве ў 1946 г.

⁴⁵⁰ — Нават за волас з галавы Грыба пан адкажа ўласнай галавой.

— Заўтра пан генерал можа мяне расстраляць, а сёння ўночы я яго расстраляю.

⁴⁵¹ Гл. каментар 419.

⁴⁵² Тэлеграма наступнага зместу: «Прыміце наш дарагі спявак самае гарадае прывітанне на роднай зямлі ад дачкі беларускага народа Паўліны Мядзёлкі». Захоўваецца ў БДАМЛМ у фондзе М. Забэіды-Суміцкага: ф. 293, воп. 1, адз. зах. 183.

⁴⁵³ Магчыма, Ермачэнка Іван Абрамавіч (1894–1970), палітычны дзеяч, публіцыст, у 1940 г. у Празе заснаваў камітэт самапомачы. Маецца на ўвазе мемуарандум да Гітлера.

⁴⁵⁴ Дзень галоўнай ўрачыстасці ў гонар абраза Маці Божай Будслаўскай.

⁴⁵⁵ Галоўны ўніверсітэт Чэхіі, найстарэйшы ўніверсітэт Цэнтральнай Еўропы і адзін з найстарэйшых універсітэтаў свету, быў заснаваны каралём Карлам IV у 1348 г.

⁴⁵⁶ Дакументальных пацверджанняў гэтага факта ў архіўным фондзе Саюза пісьменнікаў не выяўлена.

⁴⁵⁷ Гаворка пра М. К. Хайноўскую.

⁴⁵⁸ Ларыса Геніюш пераехала ў Прагу ў 1937 г.

⁴⁵⁹ Да вайны В. Рагуля (1879–1955) настаўнічаў. Арыштаваны 20 чэрвеня 1941 г. З пачаткам вайны ўцёк з-пад арышту. Быў прызначаны бургамістрам Дзятлаўскага раёна. З 1944 г. у Германіі, потым у Бельгіі. У 1950 г. пераехаў у ЗША. Біяграфія У. Ф. Родзкі (1920–1946?) гэтаксама не звязана з Прагай.

⁴⁶⁰ «Літаратура і мастацтва» — беларуская штотыднёвая літаратурная газета. Заснавана ў 1932 г. У 1957–1970 гг. выдавалася двойчы на тыдзень. У Вялікую Айчынную вайну не выходзіла; «Ніва» — штотыднёвая газета, якая выдаецца на беларускай мове ў Беластоку. Газета была заснавана ў 1956 г. Беларускім грамадска-культурным таварыствам; «Літаратурная газета» — савецкае і расійскае штотыднёвае літаратурнае і грамадска-палітычнае выданне, заснавана ў 1929 г.

⁴⁶¹ Радыёстанцыя «Вольная Еўропа», створана ў Нью-Ёрку, з 1950 г. — у Мюнхене, вяшчала на краіны Усходняй Еўропы; радыёстанцыя «Голас Амерыкі» са штаб-кватэрай у Вашынгтоне, вяшчае з 1942 г. на 45 мовах.

⁴⁶² Радкі з верша Ларысы Геніюш «Тры дарогі».

⁴⁶³ У лісце да Зоські Верас ад 20.05.1969 П. Мядзёлка прызнаецца: «*А ў Івана [Луцкевіча] я была калісь амаль закаханая. Ён быў рыцарам маіх дзявочых летуценняў. І ён да мяне адносіўся цёпла, сардэчна*» (БДАМЛМ. Ф. 318, воп. 1, адз. зах. 99, арк. 7).

⁴⁶⁴ Верш быў змешчаны ў № 5 за 1915 г., але без прысвячэння. Датаваны 3/1 1915.

⁴⁶⁵ На старонцы рукапісу заўвага П. Мядзёлкі: «*Віталі Калечыц калісь належаў да партыі меншавікоў*».

⁴⁶⁶ Другім мужам К. Буйло быў Барыс Мацвеевіч Ермакоў. Загінуў на фронце пры вызваленні Украіны 28 жніўня 1943 г.

⁴⁶⁷ Друкуецца па аўтографе, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Паўліны Мядзёлкі: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 15. Упершыню апублікаваны ў часопісе «Спадчына», № 3 за 1996 г., с. 95–97.

⁴⁶⁸ Маецца на ўвазе Кастусь Езавітаў, які разам з П. Мядзёлкай браў удзел у Першай беларускай палітычнай канферэнцыі ў Празе ў 1921 г.

⁴⁶⁹ З чэш. «Прывітанне ад мяне маёй слаўнай Чэхіі».

⁴⁷⁰ З чэш. «Не жадаю літасці».

⁴⁷¹ Маецца на ўвазе Тамаш Грыб.

⁴⁷² Друкуецца па аўтографе, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Паўліны Мядзёлкі: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 15. Упершыню апублікаваны ў часопісе «Спадчына», № 3 за 1996 г., с. 99–102. Ліст адрасаваны роднаму брату Зыгмусю.

⁴⁷³ З ням. «Новы год! Новы год!».

⁴⁷⁴ Маецца на ўвазе газета «Jedność» («Еднасць»), якую выдаваў П. Аляксук, стваральнік паланафільскай арганізацыі «Беларуская краёвая сувязь».

⁴⁷⁵ Друкуецца па аўтографе, які захоўваецца ў НАРБ: ф. 459, воп. 1, адз. зах. 3, с. 97. Упершыню апублікаваны ў часопісе «Спадчына», № 3 за 1996 г., с. 98.

⁴⁷⁶ Друкуецца па аўтографе, які захоўваецца ў НАРБ: ф. 459, воп. 1, адз. зах. 3, с. 106. Упершыню апублікаваны ў часопісе «Спадчына», № 3 за 1996 г., с. 98.

⁴⁷⁷ Абразкі друкуюцца паводле газеты «Наша будучына» за 8 снежня 1922 г., № 1. Газета выдаваўся ў Вільні з 8 снежня 1922 г. да 14 студзеня 1923 г. партыяй беларускіх эсэраў.

⁴⁷⁸ Друкуецца ўпершыню па аўтографе, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Андрэя Александровіча: ф. 97, воп. 1, адз. зах. 53, л. 1 – 1 адв.

⁴⁷⁹ Штомесячны літаратурна-мастацкі і грамадска-палітычны ілюстраваны часопіс, выдаецца ў Мінску з 1953 г.

⁴⁸⁰ Уладзіслава Францаўна Луцэвіч.

⁴⁸¹ Друкуецца ўпершыню па аўтографе, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Максіма Танка: ф. 25, воп. 6, адз. зах. 72, л. 1–2.

⁴⁸² Беларускае дзяржаўнае выдавецтва «Беларусь», да 1972 г. выдавала ў тым ліку і мастацкую літаратуру. Выдавецтва «Мастацкая літаратура» было ўтворанае 6 сакавіка 1972 г. на аснове рэдакцый мастацкай і дзіцячай літаратуры выдавецтва «Беларусь».

⁴⁸³ Асоба не ўстаноўлена.

⁴⁸⁴ Маецца на ўвазе кніга Марцыяны Фарнальскай «Раміетнік matki» («Успаміны маці»). Яе дачка Малгажата Фарнальская, жонка Баляслава Берута, была сакратаром польскай кампартыі, у 1944 г. расстраляна гестапа. Пра пераклад на беларускую мову і выданне гэтай кнігі П. Мядзёлка неаднойчы пісала ў лістах.

⁴⁸⁵ Друкуецца ўпершыню па аўтографе, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Андрэя Александровіча: ф. 97, воп. 1, адз. зах. 53, л. 8.

⁴⁸⁶ Друкуецца ўпершыню паводле машынапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Паўліны Мядзёлкі: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 9, л. 3–7.

⁴⁸⁷ Друкуецца ўпершыню паводле машынапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Паўліны Мядзёлкі: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 9, л. 1–2.

⁴⁸⁸ Друкуецца ўпершыню па аўтографе, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Саюза пісьменнікаў БССР: ф. 78, воп. 1, адз. зах. 150, с. 202. На палях заўвага: «Рукапіс чытае Сцяпан Александровіч. 23.12.65».

⁴⁸⁹ Фрагмент ліста да Л. У. Чарняўскай-Гарэцкай друкуецца ўпершыню па аўтографе, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе сям’і Гарэцкіх: ф. 426, воп. 1, адз. зах. 156, с. 4.

⁴⁹⁰ Друкуецца ўпершыню па аўтографе, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Саюза пісьменнікаў БССР: ф. 78, воп. 1, адз. зах. 150, с. 201.

⁴⁹¹ Друкуецца ўпершыню паводле машынапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Саюза пісьменнікаў БССР: ф. 78, воп. 1, адз. зах. 150, с. 216–218. На палях заўвага: «Александровіч пазнаёміўся з гэтым пісьмом».

⁴⁹² У гэтым месцы цытуецца тэкст ліста да П. Мядзёлкі за подпісам І. Д. Казека ад 07.05.1965 (гл. дакумент № 5).

⁴⁹³ Друкуецца ўпершыню па аўтографе, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Паўліны Мядзёлкі: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 17, л. 1 – 1 адв.

⁴⁹⁴ Фрагмент ліста да Максіма Танка друкуецца ўпершыню па аўтографе, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Максіма Танка: ф. 25, воп. 6, адз. зах. 72, с. 6 адв.

⁴⁹⁵ Друкуецца ўпершыню па аўтографе, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Зоські Верас: ф. 318, воп. 1, адз. зах. 99, л. 3 – 3 адв.

⁴⁹⁶ Бібіла Юлія Іосіфаўна.

⁴⁹⁷ Друкуецца ўпершыню паводле машынапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Саюза пісьменнікаў БССР: ф. 78, воп. 1, адз. зах. 172, с. 160–161.

⁴⁹⁸ Друкуецца ўпершыню паводле машынапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Саюза пісьменнікаў БССР: ф. 78, воп. 1, адз. зах. 172, с. 143–147.

⁴⁹⁹ Друкуецца ўпершыню па аўтографе, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Зоські Верас: ф. 318, воп. 1, адз. зах. 99, л. 11 – 12 адв.

⁵⁰⁰ Друкуецца ўпершыню па аўтографе, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Саюза пісьменнікаў БССР: ф. 78, воп. 1, адз. зах. 207, с. 57.

⁵⁰¹ Фрагмент ліста да Максіма Танка друкуецца ўпершыню па аўтографе, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Максіма Танка: ф. 25, воп. 6, адз. зах. 72, с. 9.

⁵⁰² Друкуецца ўпершыню паводле машынапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Саюза пісьменнікаў БССР: ф. 78, воп. 1, адз. зах. 207, с. 128–129.

⁵⁰³ Дагавор друкуецца ў скароце з асобніка, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Паўліны Мядзёлкі: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 51, л. 1–2.

⁵⁰⁴ План друкуецца ў скароце з асобніка, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе выдавецтва «Мастацкая літаратура»: ф. 120, воп. 2, адз. зах. 18, л. 18.

⁵⁰⁵ Друкуецца ўпершыню па аўтографе, які захоўваецца ў БДАМЛМ у архіўным фондзе Паўліны Мядзёлкі: ф. 403, воп. 1, адз. зах. 32, л. 2. Датуюцца паводле паштовага штэмпеля.

⁵⁰⁶ Кніга «Сцежкамі жыцця» была здадзена ў набор 19.09.1973, падпісана да друку 03.06.1974.

⁵⁰⁷ Вера Сямёнаўна Палтаран.

Анатаваны іменны паказнік

- А**блачынская Марыя (Аўлачынская Марыя Дамінікаўна; 1887–1966), родная сястра Янкі Купалы — 458
- Абрамчык Мікола (Мікалай Сямёнавіч; 1903–1970), беларускі грамадскі і палітычны дзеяч, публіцыст, інжынер, адзін з лідараў беларускай эміграцыі, Прэзідэнт Рады БНР у 1947–1970 гг. — 500, 501
- Абрантовіч Фабіян (1884–1946), каталіцкі манах-марыянін і святар усходняга абраду, місіянер, рэлігійны і культурна-грамадскі дзеяч — 229, 484, 485, 582
- Авяр'янаў, самадзейны актёр, удзельнік Гродзенскага драматычнага гуртка ў 1919 г. — 177
- Адамовіч Алесь (Аляксандр Фаміч; 1900–1937), партыйны і дзяржаўны дзеяч БССР, у 1924–1925 гг. сакратар Калінінскага акружкама — 343, 346, 388
- Адамовіч Язэп Аляксандравіч (1897–1937), дзяржаўны дзеяч БССР — 361
- Адамовіч, студэнт, выканаўца ролі Адольфа Быкоўскага ў пецябургскай пастаноўцы спектакля «Паўлінка» ў 1913 г. — 151
- Азолін — інспектар беларускіх школ у Латвіі ў 1920-я гг. — 330
- Акушка — камендант польскай турмы ў Мінску ў 1920 г. — 239, 240, 241
- Аляксандравіч Алесь (Аляксандра Іванаўна; 1904–1947), беларускі педагог і літаратуразнавец, сястра паэта Андрэя Аляксандравіча — 456, 561
- Аляксандравіч Андрэй (1906–1963), паэт, празаік, перакладчык, грамадскі дзеяч — 166, 352, 354, 486
- Аляксандравіч Сцяпан Хусейнавіч (1921–1986), крытык, літаратуразнавец, празаік; заслужаны работнік культуры БССР — 528, 529, 531, 532, 584
- Аляксюк Павел Паўлавіч (1892–?), палітычны дзеяч, удзельнік беларускага нацыянальнага руху — 179, 180, 476, 477, 482, 567, 583
- Аляхновіч Францішак Каралевіч (1883–1944), беларускі драматург, тэатральны дзеяч, публіцыст — 363, 364, 365, 560, 577
- Ажэшка Эліза (з дому Эльжбета Паўлоўская; 1841–1910), польская пісьменніца беларускага паходжання — 158, 159, 166, 172, 178, 562
- Арбузаў — прафесар, настаўнік рускай школы ў Дзвінску ў 1920-я гг. — 320, 321
- Арджанікідзэ Сярг (Рыгор Канстанцінавіч; 1886–1937), Савецкі дзяржаўны і партыйны дзеяч — 396
- Армфельд, прафесар, выкладчык Горы-Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі ў 1920-я гг. — 368
- Асанаў, генерал, адзін са зняволеных Рыжскай турмы ў 1925 г. — 331
- Аскерчына, памешчыца ў Будслаўскім павеце — 98, 492

- Асмалоўскі Ежы (1872–1952), польскі дзяржаўны, палітычны і ваенны дзеяч, курыраваў справы «крэсаў усходніх» ва ўрадзе Пілсудскага — 479, 480
- Аўгустоўскі, аптэкар у г. Глыбокае на пачатку ХХ ст. — 8, 10, 51, 556
- Аўэр Леапольд Сямёнавіч (1845–1930), рускі скрыпач венгерскага паходжання, педагог, дырыжор, кампазітар — 50
- Багдановіч** Максім Адамавіч (1891–1917), беларускі паэт, перакладчык, крытык, гісторык літаратуры — 205, 213
- Бадунова Палута (Пелагея) Аляксандраўна (1885–1938), дзячка беларускага нацыянальнага руху, настаўніца — 475, 480, 581, 582
- Баландовічы, муж і жонка, зняволены польскай турмы ў Мінску ў 1920 г. — 234
- Баліцкі Антон Васілевіч (1891–1937), дзяржаўны дзеяч БССР, публіцыст — 352, 353
- Баранаў Фёдар, камуніст-падпольшчык, наведнік клуба Грамады беларускай моладзі ў Гародні ў 1919 г. — 176
- Барзабагатая-Вазніцка Марыя (1894–1943?), аднакласніца Паўліны Мядзёлкі па Прыватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмлера у Вільні. Нарадзілася ў Шырвінтах. У 1913 г., пасля заканчэння гімназіі ў Вільні, паступіла Санкт-Пецярбургскую акадэмію мастацтваў. У 1916 г. вярнулася ў Вільню. У 1920 г. выйшла замуж за мастацтвазнаўца Станіслава Вазніцкага. З 1922 г. брала ўрокі ў мастака і скульптара Людаміра Сляндзінскага (1889–1980), удзельнічала ў выставах у Вільні, Варшаве, Познані. У час Другой сусветнай вайны жыла ў Варшаве. У лютым 1942 г. была арыштавана і да жніўня 1943 г. утрымлівалася ў варшаўскай турме «Павяк», пасля была транспартаваная ў канцлагер «Аушвіц», дзе ў хуткім часе загінула — 105, 115
- Бароўская Вольга, піяністка, удзельніца беларускага хору ў Дзвінску, жонка пісьменніка Пігулеўскага — 325
- Басінская Бася, адна са зняволеных польскай дэфензівай у мінскай турме ў 1920 г., пасля варшаўскай, сукамерніца Паўліны Мядзёлкі — 278, 294, 295, 304, 573
- Баторый Стафан (1533–1586), вялікі князь ВКЛ і кароль польскі, дзяржаўны дзеяч, палкаводзец — 102
- Бернік Павел, сябра Тамаша Грыба, адзін з удзельнікаў «Тайнага паўстанчага камітэта» ў Мінску ў 1920 г. — 222, 250, 274, 483, 567
- Берут Баляслаў (1892–1956), польскі партыйны і дзяржаўны дзеяч, першы прэзідэнт ПНР — 584
- Бёклін Арнольд (1827–1901), швейцарскі жывапісец, графік, скульптар, адзін з выбітных прадстаўнікоў сімвалізму ў еўрапейскім выяўленчым мастацтве ХІХ ст. — 315
- Бібла Юлія Іосіфаўна (1897–1974), беларускі бібліяграф — 585
- Бетховен Людвіг ван (1770–1827), нямецкі кампазітар і піяніст — 11, 63, 163
- Біржышка Міколас (1882–1962), літоўскі гісторык літаратуры і культуры, грамадскі і палітычны дзеяч — 313, 469

- Богіны (тры браты і чатыры сястры), сям'я жыхароў Мінска, зняволеных польскай дэфензівай у мінскай турме ў 1920 г. — 241, 247, 299
- Брадоўская, фельчарка, жыхарка Мінска, зняволеная польскай дэфензівай у мінскай турме ў 1920 г. — 234, 235, 240, 569
- «Бракгаўз-Эфрон», выдавецкая фірма, існавала ў 1889–1930 гг. Заснавана пецяярбургскім тыпографам І. А. Эфроном (1847–1917) і нямецкай фірмай Ф. Бракгаўза (1772–1823) па ініцыятыве С. А. Венгерава (1885–1920) — 101
- Броўка Пётр Усцінавіч (1905–1980), беларускі паэт, прэзаік, перакладчык, грамадскі дзеяч — 352, 529, 571
- Брыль Янка (Іван Антонавіч; 1917–2006), беларускі прэзаік, народны пісьменнік Беларусі — 499, 528, 534
- Будзённы Сямён Міхайлавіч (1883–1973), савецкі военачальнік — 486
- Будзька Франук (Францішак Карлавіч; 1884–1920), каталіцкі святар, пісьменнік і перакладчык — 131
- Будзька Эдвард (Эдвард Адамавіч; 1882–1958), беларускі паэт, публіцыст, грамадскі дзеяч — 8, 40, 160, 521, 545
- Буйніцкі Ігнат Цярэнцьевіч (1861–1917), беларускі акцёр, рэжысёр, тэатральны дзеяч, пачынальнік беларускага нацыянальнага прафесійнага тэатра, удзельнік літаратурнага жыцця — 11, 69, 70, 158, 192, 212, 548, 554, 560, 609
- Буйло Канстанцыя (1893–1986), беларуская паэтка, заслужаны дзеяч культуры БССР — 129, 196, 458, 461, 507, 509, 583, 594
- Булак-Балаховіч Станіслаў Нікадзімавіч (1883–1939), ваенны і палітычны дзеяч — 173
- Булаўскія (брат і сястра), вучні Дзвінскай беларускай гімназіі ў 1920-я гг. — 389
- Булгак Ян (1876–1950), беларускі і польскі этнограф, фалькларыст, майстра мастацкай краязнаўчай фатаграфіі — 348
- Бурачок Мацей (Багушэвіч Францішак Бенекдыт Казіміравіч; 1840–1900), беларускі паэт, прэзаік, публіцыст, перакладчык, грамадскі дзеяч — 7, 8, 34, 35, 36, 37, 60, 341, 518, 545, 569
- Бурбіс Алесь (Аляксандр Лаўрэнавіч; 1885–1922), беларускі грамадска-палітычны дзеяч, публіцыст, акцёр, рэжысёр — 68, 113, 114, 157, 553, 554
- Бычкоўскі Адам (1889–1937), драматург, сустаршыня Грамады беларускай моладзі ў Гародні ў 1919 г., удзельнік беларускага руху
- Бэкін-Драздоў [Канстанцін Анціпавіч] (гады жыцця не ўстаноўлены), былы акцёр Александрынскага тэатра ў Пецяярбургу, рэжысёр пецяярбургскай пастаноўкі спектакля «Паўлінка» ў 1913 г. У адрасна-даведкавай кнізе «Весь Петербург» за 1913 г., у раздзеле «Дэпартамент дзяржаўнага казначэйства», значыцца губернскаму сакратару Бэкін-Драздоў Канстанціну Анціпавічу — чыноўніку бухгалтарскага аддзела казначэйства. У гэтым жа раздзеле названай кнігі значыцца як чыноўнік па асобых даручэннях Уладзіслаў Ігнатавіч Эпімах-Шыпіла, адзін з арганізатараў пастаноўкі і выканаўцаў ролі ў спектаклі «Паўлінка». Гэты факт дае падставу меркаваць пра невыпадковасць кандыдатуры рэжысёра на пастаноўку «Паўлінкі» — 151

Бэн Ілля, драматург, аўтар п'есы «У мінулы час», пастаўленай у БДТ-2 у 1926 г. — 362

Бэндэ Лука Апанасавіч (1903–1961), крытык, літаратуразнавец — 458

Бядуля Змітрок (Плаўнік Самуіл Якаўлевіч; 1886–1941), беларускі празаік, паэт, мовазнавец — 11, 70, 113, 143, 193, 194, 196, 201, 212, 225, 276, 338, 339, 349, 350, 521, 530, 553, 561

Бялкевіч Янка (Іван Кандратавіч; 1883–1960), беларускі мовазнавец, педагог — 222, 249, 250, 273, 274, 483, 563, 567

Вайлакайцісы, браты-банкiры ў Каўнасе ў 1920-я гг. — 147

Варашылаў Клімент Яфрэмавіч (1881–1969), савецкі военачальнік, дзяржаўны і партыйны дзеяч — 486

Васілевіч Ясь (Іван Антонавіч; 1894–1937), партыйны і дзяржаўны дзеяч БССР, наркам гандлю БССР, стрыечны брат П. Мядзёлкі — 338, 349, 360, 361, 364, 375, 387

Ваявудскі Сільвестр (1892–1938), польскі грамадска-палітычны дзеяч, у 1918–1922 гг. штатны афіцэр II аддзела Польскага генштаба — 97, 98, 249, 250, 272, 273, 485

Вернікоўскі Тодар (Фёдар Міхайлавіч; 1861–1938), беларускі грамадскі, палітычны і дзяржаўны дзеяч — 173, 174, 178, 191, 279, 477, 521, 563

Віннічэнка Уладзімір (1880–1951), украінскі пісьменнік, дзеяч нацыянальнага руху, палітык — 212

Вітвінская Зоська, аднакласніца Паўліны Мядзёлкі па Прыватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер у Вільні — 76, 119

Вольскі Віталь Фрыдрыхавіч (1901–1988), празаік, драматург, літаратуразнавец, перакладчык — 485

Вышываны Васіль (сапр. Вільгельм Франц фон Габсбург-Латрынген; 1895–1948), палкоўнік арміі УНР, старшыня аддзела міжнародных сувязей Генштаба УНР, пісаў вершы, пазней займаўся бізнесам. У 1948 г. арыштаваны СМЕРШ, памёр у Кіеве ў турэмнай бальніцы — 470

Вярцінскі Аляксандр Мікалаевіч (1889–1957), рускі і савецкі артыст эстрады, кінаакцёр, кампазітар, паэт — 247, 579

Гагалінскі Антон Іванавіч (?–1943), удзельнік пастаноўкі спектакля «Паўлінка» ў Пецярбургу ў 1913 г., пляменнік Б. І. Эпімах-Шыпілы — 150

Галіна Вольга (з дому Грудзінская, па мужу Алексанроўская; (1899–1980), актрыса, народная артыстка БССР — 164

Галкоўскі Канстанцін Міхайлавіч (1875–1963), літоўскі і беларускі кампазітар, дырыжор, педагог, народны артыст ЛітССР — 11, 63, 69, 196, 433

Галомбэк Юзаф (1889–1939), польскі славіст, даследчык беларускай літаратуры — 363

Галубок Уладзіслаў Іосіфавіч (1882–1937), беларускі драматург, празаік, рэжысёр, акцёр, мастак, народны артыст БССР — 165, 561, 562

- Гансяроўская Наталія, польская грамадская дзяячка, удзельніца жаночага руху на пачатку ХХ ст. — 298
- Гапяноўскі, бухгалтар складала сельскагаспадарчых машын у Вільні, дзе ў 1914 г. кароткі час працавала Паўліна Мядзёлка — 443
- Гарадзецкі Сяргей Мітрафанавіч (1884–1967), рускі паэт, літаратуразнавец, перакладчык твораў Янкі Купалы і Якуба Коласа — 423
- Гарэцкі Максім Іванавіч (1893–1938), беларускі празаік, драматург, перакладчык, літаратуразнавец — 196, 199, 319, 368, 369, 370, 371, 577
- Гаўрук Юрка (Юры Паўлавіч; 1905–1979), беларускі перакладчык, крытык, паэт, рэжысёр — 368
- Гегель Георг Вільгельм Фрыдрых (1770–1831), нямецкі філосаф — 428
- Геніюш Ларыса Антонаўна (1910–1983), беларуская паэтэса, празаік, грамадскі дзеяч — 489, 490, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 578, 582, 583
- Геніюш Юрка (1935–1985), беларускі пісьменнік, сын Ларысы і Янкі Геніюшаў — 500
- Геніюш Янка (1902–1979), медык, выпускнік Карлавага ўніверсітэта ў Празе, муж Ларысы Геніюш — 500, 501
- Гецава Дора, сукамерніца Паўліны Мядзёлкі ў турме «Вронкі» ў 1920 г. — 259, 260
- Ge-A — Гінальская Антаніна (з дому Палонская; 1897–1921), польская паэтэса, у 1907 г. у Вільні выйшаў з друку яе адзіны зборнік «Poezje» — 87
- Глебка Пятро (Пётр Фёдаравіч; 1905–1969), беларускі паэт, перакладчык, драматург, вучоны, грамадскі дзеяч — 352, 453, 518, 519, 520, 527
- Глінка Міхаіл Іванавіч (1804–1857), рускі кампазітар — 505
- Гогаль Міхаіл Васілевіч (1809–1852), рускі пісьменнік — 418
- Грамыка Міхаіл Аляксандравіч (1885–1969), беларускі празаік, паэт, вучоны-геолаг — 375
- Грасэрова, урач, сукамерніца Паўліны Мядзёлкі ў турме «Вронкі» ў 1920 г. — 279, 281, 282, 284, 291, 357
- Грозны Іван IV (Іван Васілевіч; 1530–1584), вялікі князь маскоўскі і ўсяе Русі, першы рускі цар ад 1547 г. — 102
- Грыб Тамаш Тамашавіч (1895–1938), беларускі грамадска-палітычны і культурны дзеяч — 20, 21, 22, 222, 223, 224, 227, 228, 229, 231, 233, 235, 246, 247, 248, 249, 258, 264, 265, 270, 273, 274, 291, 301, 305, 306, 308, 309, 312, 313, 469, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 481, 482, 483, 484, 485, 496, 497, 521, 522, 564, 567, 568, 569, 575, 581, 583, 587, 596, 598, 599, 605
- Грыг Эдвард Хагеруп (1843–1907), нарвежскі кампазітар — 129
- Грыгоніс Генрых Юр'евіч (1889–1955), беларускі акцёр, народны артыст БССР — 347
- Грыневіч Антон Антонавіч (1877–1937), збіральнік і папулярызатар беларускага музычнага фальклору, выдавец, кампазітар, педагог — 150
- Грышкевіч Дзюнька, жыхар Будслава, які «праславіўся» рабаваннем старых магіл — 491

- Грышкевіч Яська, сябра бацькоў П. Мядзёлкі, які жыў у Адэсе — 544
- Гульбін Іван Эдуардавіч, настаўнік матэматыкі ў Приватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмилер у Вільні — 123, 126, 127, 128, 555
- Гурскі Аляксандр Аляксандравіч, выкладчык літаратуры і гісторыі ў Приватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмилер у Вільні — 101, 102, 103, 104, 119
- Давякоўская Марыся (1898–1990), удзельніца беларускага нацыянальнага руху — 75, 88, 90, 92, 93, 116
- Далуханавя Зара Аляксандраўна (Далуханян; 1918–2007), савецкая расійская і армянская спявачка, народная артыстка СССР — 581
- Дамброва Юзаф (1881–?), адвакат, прыехаў у Гродна ў 1919 г. з Валыні, працаваў следчым пры Гродзенскай пракуратуры — 179, 180, 182, 183, 184, 187, 188, 189, 190, 331, 478, 479, 480
- Даніловіч Барыс Лявонцэвіч, выдавец, адзін з заснавальнікаў Беларускага выдавецкага таварыства ў Вільні — 468
- Дарашэнка Дзмітрый (укр. Дмитро Дорошенко; 1882–1951), украінскі палітычны дзеяч, гісторык, бібліёграф, літаратуразнаўца, бібліёграф — 470
- Дзекуць-Малей Лукаш Мікалаевіч (1888–1955), беларускі настаўнік, рэлігійны і грамадскі дзеяч, прапаведнік, перакладчык біблейных і іншых рэлігійных тэкстаў, сябра БПСР — 562
- Дзюрга Аляксандр Анісімавіч (1901–1979), беларускі дзеяч самадзейнага мастацтва, заслужаны дзеяч культуры БССР — 436
- Дзятлоўская, сяброўка Уладзіслава Францаўны Луцэвіч — 460, 461
- Доўбар-Мусніцкі Юзаф Рамуальдавіч (1867–1937), рускі і польскі ваенны дзеяч, генерал рускай арміі, пасля польскага войска, кіраўнік мяцяжу супраць савецкай ўлады у Беларусі ў 1918 г. — 146
- Драздовіч Язэп Нарцызавіч (1888–1954), беларускі мастак, скульптар, этнограф, археолаг, педагог — 150, 558
- Дрэйзін Юльян Мікалаевіч (1879–1942), беларускі музыказнавец, публіцыст, перакладчык — 445
- Дрэйзіна Вера Юльянаўна (1929–1996), дачка Ю. М. Дрэйзіна — 445, 446
- Дубейкаўскі Лявон (Віган-Дубейкаўскі; 1869–1940), дзеяч беларускага нацыянальнага руху, архітэктар, паэт — 299, 313, 467, 572, 604
- Дубоўка Уладзімір Мікалаевіч (1900–1976), беларускі паэт, перакладчык — 352, 394, 470
- Дубровіна Людміла Віктараўна, загадчык гарадскога аддзела народнай адукацыі г. Масквы ў 1930-я гг. — 408, 409, 410, 411
- Дунін-Марцінкевіч Вінцэнт Якуб (Вікенцій Іванавіч; 1808–1884), класік беларускай літаратуры, паэт, драматург, тэатральны і грамадскі дзеяч — 124, 341
- Душэўскі Стафан, бацька Клаўдзія Дуж-Душэўскага — 8, 9, 10, 41, 545
- Душэўскія, Клаўдзь, Анэтка: Клаўдзій Сцяпанавіч Дуж-Душэўскі (1891–1959), беларускі палітычны дзеяч, дыпламат, рэдактар, педагог; Ганна

- Душэўская (1898–1990), удзельніца беларускага нацыянальнага руху, жонка К. Душэўскага — *10, 51, 53, 62, 84, 113, 515, 546, 547, 557*
- Дыла Язэп (Восіп Лявонавіч; 1880–1973), беларускі грамадскі і дзяржаўны дзеяч, пісьменнік — *393*
- Е**завітаў Кастусь (Канстанцін Барысавіч; 1893–1946), дзеяч беларускага нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння, публіцыст, перакладчык, педагог, гісторык — *363, 514, 574, 583*
- Елісееў Канстанцін Сцяпанавіч (1890–1968), рускі графік, мастак тэатра і кіно, заслужаны дзеяч мастацтваў РСФСР — *457*
- Ермаловіч Мікалай Іванавіч (1921–2000), беларускі гісторык, літаратуразнавец, крытык — *486*
- Есакоў Аляксандр (Аляксандр Аляксандравіч; 1911–1985), беларускі крытык, тэатразнавец — *505, 506, 534*
- Ж**анна д’Арк (1412–1431), нацыянальная гераіня Францыі, адна з галоўнакамандуючых войскамі ў Стогадовай вайне — *381*
- Ждановіч Антон Паўлавіч (псеўд. Антук Крыніца; 1898–1937), акцёр, адзін з удзельнікаў стварэння Першага Беларускага таварыства драмы і камедыі, брат Ф. П. Ждановіча — *164, 443*
- Ждановіч Ірэна (Ірына Фларыянаўна) (1906–1994), актрыса, народная артыстка Беларусі — *164*
- Ждановіч Пралеска, артыстка Першага беларускага таварыства драмы і камедыі, жонка Фларыяна Ждановіча — *164*
- Ждановіч Фларыян Паўлавіч (1884–1937), беларускі акцёр, рэжысёр, тэатральны дзеяч — *164, 170, 191, 347, 362, 363, 385, 534, 560, 561, 592, 593, 605*
- Жылуновіч Дзмітрый Фёдаравіч (псеўд. Цішка Гартны; 1887–1937), дзеяч беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, дзяржаўны і грамадскі дзеяч БССР, гісторык, публіцыст, пісьменнік — *17, 150, 189, 216, 355, 560, 567, 581*
- Жыльчык, аднакласніца Паўліны Мядзёлкі па Прыватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмлера у Вільні — *106*
- Жэмайціс Зігмас (Зыгмунт Якаўлевіч; 1884–1969), літоўскі матэматык, грамадскі дзеяч, заслужаны дзеяч навукі Літвы, заслужаны дзеяч культуры Літвы. Нарадзіўся ў вёсцы Дактарай Свянцянскага павета. Вучыўся ў Адэскім універсітэце. Сябраваў з Д. І. Даўгялам. Пазней прафесар Каўнаскага ўніверсітэта. У 1946–1948 гг. — рэктар Віленскага ўніверсітэта. У 1950–1960-я гг. П. Мядзёлка з ім сустракалася і вяла перапіску — *119, 124, 126, 127, 147*
- Жэрдзій Парфіры, настаўнік, выконваючы абавязкі дырэктара Дзвінскай беларускай гімназіі пасля звальнення ў 1925 г. з гэтай пасады І. Краскоўскага, адзін з падсудных «Беларускага працэсу ў Латвіі» ў красавіку 1925 г. — *329, 330, 575*

- З**абела Фёдар Іванавіч (1896–1935), студэнт Кіеўскага ўніверсітэта (спачатку медыцынскага, а пасля гісторыка-філалагічнага факультэта), арганізатар разам з Я. Фарботкам беларускага гуртка «Зорка» ў Кіеве ў 1916–1917 гг., пазней вядомы беларускі гісторык — 468
- Забэйда-Суміцкі Міхась Іванавіч (1900–1981), беларускі спявак, педагог — 466, 488, 489, 582
- Залескі Ольга — выканаўца ролі Якіма ў пастаноўцы «Паўлінкі» Беларускім музычна-драматычным гуртком у Вільні ў 1913 г. — 157, 331
- Зароская Мальвіна, сяброўка Паўліны Мядзёлкі па сцэне ў Вільні — 301, 306, 475
- Зарэцкі Міхась (Касянюк Міхаіл Яўхімавіч; 1901–1937), беларускі пісьменнік — 352
- Захарка Васіль Іванавіч (1877–1943), беларускі палітычны дзеяч, педагог, старшыня Рады БНР у эміграцыі ў 1928–1943 гг. — 500, 577
- Заяц Лявон (Леанард) Іосіфавіч (1890–1935), беларускі палітычны і грамадскі дзеяч, публіцыст, мемуарыст — 151, 363, 581
- Злотнікаў Пётр Рыгоравіч (1867–1938), артыст Першага беларускага таварыства драмы і камедыі пад кіраўніцтвам Ф. Ждановіча, пасля Белдзяржтэатра. У сакавіку 1938 г. арыштаваны, асуджаны «тройкай» як агент польскай выведкі, расстраляны ў мінскай турме 25.09.1938 — 164
- Знамяроўскі Уладзіслаў Багуслававіч (1888 — пасля 1946), віленскі выдавец, у друкарні якога друкавалася «Наша Ніва» — 112
- Зямкевіч Рамуальд Аляксандравіч (1881–1943?), бібліяграф, публіцыст, гісторык літаратуры, краязнавец, перакладчык — 155, 195, 196, 506
- І**ваноў, прафесар, выкладчык Горы-Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі — 367
- Іваноў, артыст Першага беларуска таварыства драмы і камедыі — 347, 348
- Іваноўскі Вацлаў Леанардавіч (1880–1943), беларускі палітычны і грамадскі дзеяч, доктар тэхнічных навук, пісьменнік; яго браты: Юрый Ежы Іваноўскі (1876–1965), дзяржаўны дзеяч Польшчы; Тадэвуш Іваноўскі (Тадас Іванаўскас; 1882–1970), літоўскі вучоны-біёлаг — 14, 64, 276, 442, 443, 444, 445, 479, 480, 547, 555, 559, 560, 580, 595, 598
- Івашын Васіль Уладзіміравіч (1913–2009), беларускі літаратуразнавец, педагог — 524
- Ігнатоўскі Усевалад Макаравіч (1881–1931), беларускі грамадскі і палітычны дзеяч, гісторык, першы прэзідэнт Беларускай акадэміі навук — 22, 575, 576
- Ільчононак Пётр Вікенцьевіч (1891–1945), беларускі дзяржаўны дзеяч — 359, 388
- К**авалеўская Соф’я Васілеўна (1850–1891), рускі матэматык, пісьменніца, публіцыстка, першая ў свеце жанчына-прафесар — 192
- Каган, дырэктар Вілейскага абласнога дома народнай творчасці ў 1948 г. — 431

- Каганец Карусь (Кастравіцкі Казімір Карлавіч; 1868–1918), беларускі паэт, празаік, драматург, публіцыст, мастак, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху — 112, 525, 530, 534, 554, 562
- Казека Іван Дарафеевіч (1915–2000), беларускі крытык, літаратуразнавец — 519, 526
- Казлоўскі, следчы ДПУ, які вёў допыт Паўліны Мядзёлкі ў Мінску ў 1930 г. — 387, 388, 394
- Казура Станіслаў (1881–1961), польскі і беларускі кампазітар, харавы дырыжор, педагог — 150
- Кайрыс Сцяпанас (1879–1864), літоўскі дзяржаўны дзеяч, публіцыст — 192, 193
- Калечыц Віталь Адольфавіч (1891? — [1938]), муж паэткі Канстанцыі Буйло. Вядома, што В. Калечыц закончыў Пятроўска-Разумоўскую сельскагаспадарчую акадэмію, у 1916 г. працаваў ва Усерасійскім земскім саюзе ў Полацку, дзе пазнаёміўся і пабраўся шлюбам з К. Буйло. На пачатку 1920-х гг. працаваў галоўным аграномам, пасля ўзначаліў адзін з першых паляводных саўгасаў. У 1923 г. быў запрошаны працаваць на Першай Усесаюзнай сельскагаспадарчай выставе ў Маскве, куды і пераехаў разам з сям'ёй. У 1924 г. арганізаваў арцель па выпуску анілінавых фарбаў, пасля працаваў інспектарам у адным з банкаў Масквы. У 1933 г. быў арыштаваны і асуджаны на 10 гадоў, пакаранне адбываў у Дальлагу блізу Хабараўска. У выніку хадайніцтва К. Буйло ў 1934 г. быў вернуты ў Маскву на даследаванне, але праз узмацненне рэпрэсій пасля забойства Кірава зноў апынуўся ў Дальлагу, дзе ў 1938 г. быў арыштаваны паўторна і асуджаны на 10 гадоў без права перапіскі. У 1950-я гг. сям'я атрымала паведамленне аб тым, што «памёр ад параліча сэрца 31.05.1942 г.» — 507, 509, 583
- Канет Марыя, савецкая партызанка, сувязная, якая расказала пра гібель В. Іваноўскага — 444
- Карабач Аляксандр (1878–?), беларускі грамадска-палітычны дзеяч, сябра БПС-Р. Ад 1922 г. жыв у Коўне, працаваў у Міністэрстве замежных спраў Літвы, у 1923 г. пераехаў у БССР — 568
- Карткевіч Уладзімір Сямёнавіч (1930–1984), беларускі пісьменнік — 531, 539
- Карскі Яўхім Фёдаравіч (1860–1931), філолаг-славист, заснавальнік беларускага навуковага мовознаўства і літаратуразнаўства, этнограф, фалькларыст, палеограф — 319
- Каруза Павел (1906–1988), беларускі музычны, грамадска-палітычны дзеяч, адзін з лідараў БХД, пасол сойма РП, рэдактар газеты «Беларуская крыніца» — 432, 433
- Касцюшка Андрэй Тадэвуш Банавентура (1746–1817), дзяржаўны і вайсковы дзеяч Рэчы Паспалітай, кіраўнік паўстання 1794–187
- Катовічы Л. і М., удзельнікі і кіраўнікі Грамады беларускай моладзі ў 1919 г. — 563

- Кахановіч Міхаіл Сідуянавіч (1882–1934), беларускі палітычны і грамадскі дзеяч, педагог, рэдактар, публіцыст — 206
- Качан, дырэктар Дома народнай творчасці ў г. Маладзечне ў 1950-я гг. — 437
- Кашуцкая Марыя (Вера Костшава), член ЦК КПП, зняволеная турмы ў Вронках — 279, 289, 291, 292, 295
- Квяцінскі Б., сябра прэзідыуму Цэнтральнай беларускай рады Гарадзеншчыны ў 1919 г. — 173, 477
- Керанскі Аляксандр Фёдаравіч (1881–1970), расійскі палітычны і грамадскі дзеяч, міністар-старшыня Часовага ўрада ў 1917 г. — 208, 212
- Клачкоўская, класная дама Прыватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер у Вiльнi — 115, 119
- Клім, адзін з сяброў рады старшын Беларускага музычна-драматычнага гуртка ў Вiльнi ў 1913 г. — 155
- Клімаў Іван Фролавіч (1903–1991), дзяржаўны і партыйны дзеяч БССР, у 1944–1952 гг. першы сакратар Маладзечанскага абкама КПБ — 436, 523, 532, 534, 535, 536, 537
- Клімовіч Вікторыя, выканаўца ролі Альжбеты ў пастаноўцы спектакля па п'есе Янкі Купалы «Паўлінка» ў Пецяярбургу ў 1913 г. — 151
- Коган Рая, вучаніца Прыватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер у Вiльнi — 71
- Колас Якуб (Мішкевіч Канстанцін Міхайлавіч; 1882–1956), беларускі паэт, празаік, драматург, крытык, публіцыст, перакладчык, вучоны, педагог, адзін з заснавальнікаў сучаснай беларускай літаратуры і беларускай мовы, грамадскі дзеяч, народны паэт Беларусі — 25, 51, 69, 143, 165, 212, 352, 354, 369, 407, 410, 421, 422, 423, 448, 449, 450, 463, 521, 536, 542, 577, 590
- Коласаў Пётр Іванавіч, метадыст 1-й узорнай школы г. Масквы, дзе настаўніцай працавала Паўліна Мядзёлка — 406
- Комар, сукамерніца Паўліны Мядзёлкі ў турме ДПУ у Мінску ў 1930 г. — 391, 392
- Комісар, інжынер, кіраўнік школьных майстэрняў у Дзвінскай беларускай гімназіі — 326
- Кон Фелікс Якаўлевіч (1864–1941), польскі грамадска-палітычны дзеяч, вучоны-этнограф, публіцыст — 282
- Корці Уладзімір, настаўнік Дзвінскай беларускай гімназіі — 323, 575
- Кот Марк і Стэфанія (муж і жонка), жыхары Мінска, зняволеныя польскай дэфензівай у 1920 г., а пасля, разам з П. Мядзёлкай, вязні польскіх турмаў — 247, 261, 267, 268, 286, 293, 305, 306, 307, 308, 357
- Крапіва Кандрат (Атраховіч Кандрат Кандратавіч; 1896–1991), беларускі паэт-сатырык, драматург, празаік, мовазнавец, грамадскі дзеяч, народны пісьменнік Беларусі — 486
- Крапіўніцкі Марка Лукіч (1840–1910), украінскі драматург, рэжысёр, актёр, адзін з заснавальнікаў украінскага прафесійнага тэатра — 68, 548, 560, 562

- Красінскі Мікола (Мікалай Фаміч; 1891–1938), беларускі тэатральны дзеяч, удзельнік хрысціянскага руху — 385
- Красоўская Валянціна Сямёнаўна (дзюв. Сакольская; 1883–1949), жонка І. І. Красоўскага — 21, 22, 575, 576
- Красоўскі Іван Ігнатавіч (1880–1955), беларускі і ўкраінскі грамадска-палітычны дзеяч, педагог, публіцыст — 140, 155, 204, 205, 210, 212, 213, 312, 313, 314, 318, 319, 322, 323, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 335, 345, 346, 359, 375, 378, 379, 381, 385, 387, 391, 468, 469, 470, 521, 574, 575, 576, 580, 593
- Красоўскія Юлія і Стэфанія, прыватныя настаўніцы Паўліны Мядзёлкі ў Глыбокім — 7, 30, 36, 37
- Красуцкі, паручнік, шэф 6-га аддзела дэфензівы IV арміі і асабісты ад’ютант генерала Шаптыцкага, арыштоўваў Паўліну Мядзёлку і Тамаша Грыба ў Мінску ў 1920 г. — 224, 225, 227, 228, 229, 230, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 484, 485
- Краўцэвічанка, сяброўка Паўліны Мядзёлкі па сцэне ў Гродзенскім драматычным гуртку ў 1919 г. — 177
- Краўчынскі, сакратар Вілейскага райкама партыі па прапагандзе і агітацыі ў 1950-я гг. — 428, 429
- Кроль Марта, жыхарка Мінска, зняволеная польскай дэфензівай ў 1920 гг. — 251, 252, 259
- Крыловіч Уладзімір Мікалаевіч (1895–1937), беларускі акцёр, адзін з заснавальнікаў беларускага тэатра — 347
- Крылоў Іван Андрэевіч (1769–1844), рускі пісьменнік, байкапісец, журналіст — 72, 117
- Кубелік Ян (1880–1940), чэшскі скрыпач і кампазітар, член Чэшскай акадэміі навук і мастацтваў — 11, 63
- Кукес, урач, намеснік загадчыка Калінінскага акруговага аддзела аховы здароўя ў 1920-я гг. — 341
- Купала Янка (Луцэвіч Іван Дамінікавіч; 1882–1942), беларускі паэт, драматург, перакладчык, публіцыст, народны паэт Беларусі — 14, 65, 150, 152, 154, 155, 157, 162, 193, 194, 195, 199, 200, 207, 208, 350, 351, 352, 364, 365, 391, 410, 411, 446, 447, 452, 455, 456, 461, 505, 506, 521, 533, 534, 547, 555, 556, 558, 559, 562, 566, 576
- Курбскі, настаўнік, удзельнік Клуба Грамады беларускай моладзі ў Гродне ў 1919 г. — 176, 177, 189
- Куршэўская Ганна Валяр’янаўна, урач, загадчык Калінінскага акруговага аддзела аховы здароўя ў 1920-я гг. — 341, 344, 348
- Л**абус, сакратар Маладзечанскага абкама партыі па агітацыі і прапагандзе ў 1950-я гг. — 436
- Ластоўскі Вацлаў Юстынавіч (1883–1938), беларускі грамадскі і палітычны дзеяч, гісторык, філолаг, этнограф, публіцыст, пісьменнік — 10, 11, 64, 65, 66, 111, 114, 129, 155, 194, 363, 375, 521, 533, 547, 553, 581, 602
- Ляціс, грамадзянка Латвіі, сукамерніца П. Мядзёлкі ў Мінску ў 1930 г. — 389, 392

- Лермантаў Міхаіл Юр'евіч (1814—1841), рускі паэт — 417
- Лёсік Язэп Юр'евіч (1883—1940), беларускі нацыянальны і палітычны дзеяч, мовазнавец, пісьменнік, педагог, акадэмік АН БССР — 352, 353, 380, 381, 391
- Ліс Арсень Сяргеевіч (1934—2018), беларускі літаратуразнавец, фалькларыст — 531, 574, 577
- Лось Еўдакія Якаўлеўна (1929—1977), беларуская паэтэса — 498
- Лужанін Максім (Каратай Аляксандр Амвросьевіч; 1909—2001), беларускі паэт, празаік, кінадраматург, перакладчык — 519
- Луцкевіч Антон Іванавіч (1881—1919), беларускі нацыянальны і палітычны дзеяч, гісторык, публіцыст, літаратурны крытык — 14, 114, 123, 129, 130, 131, 134, 155, 193, 194, 195, 313, 314, 443, 444, 467, 469, 479, 533, 554
- Луцкевіч Іван Іванавіч (1881—1919), беларускі нацыянальны і палітычны дзеяч, археолаг, этнограф, публіцыст — 15, 111, 112, 114, 123, 129, 131, 193, 194, 195, 200, 201, 276, 443, 444, 533, 553,
- Луцэвіч Уладзіслава Францаўна (1891—1960), беларускі літаратуразнавец, культурны дзеяч, заслужаны дзеяч культуры БССР, жонка Янкі Купалы — 192, 194, 207, 338, 341, 349, 351, 354, 360, 361, 411, 443, 456, 566, 580, 584, 591
- Лынькоў Міхаіл Ціханавіч (1899—1975), беларускі пісьменнік, літаратуразнавец, грамадскі дзеяч, народны пісьменнік БССР — 453
- Любан Ісак Ісакавіч (1906—1975), беларускі кампазітар, заслужаны дзеяч мастацтваў БССР — 464
- Лявіцкая Ванда Антонаўна (па мужу Лёсік; 1895—1969), беларуская пісьменніца, перакладчык, педагог — 369
- Лявіцкі Антон (Ядвігін Ш.), гл. Ядвігін Ш.
- Ляскоў Мікалай Сямёнавіч (1831—1895), рускі пісьменнік, публіцыст, мемуарыст — 29
- М**азуркевіч Антон, школьны вартаўнік у Мінску, які прысутнічаў пры арышце Паўліны Мядзёлкі і Тамаша Грыба ў Мінску ў 1920 г. — 230
- Малецкія, знаёмыя Паўліны Мядзёлкі ў Вільні, уласнікі крамы «Оптыка» на Вялікай вуліцы — 11, 62, 63
- Малінаўскас. Пра якога Малінаўскаса П. Мядзёлка вядзе гаворку дакладна ўстанавіць не ўдалося. Вядомым ў той час у Вільні быў Данатас Малінаўскас (1869—1942), пазней літоўскі палітык і дыпламат, адзін з дваццаці падпісаўшых Акт незалежнасці Літвы 16 лютага 1918 г. — 199, 200
- Мамін-Сібірак Дзмітрый Наркісавіч (1852—1912), рускі пісьменнік — 29
- Мамонька Язэп Аляксеевіч (1889—1937), беларускі палітычны дзеяч, публіцыст — 483, 581
- Манюшка Станіслаў (1819—1872), польскі і беларускі кампазітар, дырыжор, педагог — 325, 369, 436, 561, 606
- Маркевіч А., удзельнік беларускага нацыянальнага руху ў 1910—1920-я гг. — 443, 476, 477, 478, 581

- Маркевіч Сафія (Маркевічанка), удзельніца Беларускага музычна-драматычнага гуртка ў Вільні, першая выканаўца ролі Паўлінкі ў 1913 г. — 15, 157, 158, 159, 160
- Маркс, Карл Генрых (1818—1883), нямецкі філосаф, сацыёлаг, эканаміст, пісьменнік, палітычны журналіст, грамадскі дзеяч — 97
- Маснэ Жюль (1842—1912), французскі кампазітар — 129, 196
- Матузаў Захар Пятровіч (1911—1977), дырэктар Дзяржаўнага выдавецтва БССР — 526, 528, 529
- Машара Міхась Антонавіч (1902—1976), беларускі паэт, прэзаік, драматург, перакладчык, грамадска-палітычны дзеяч — 453
- Мікалаева Надзя, вучаніца Дзвінскай беларускай гімназіі, выканаўца ролі Паўлінкі ў спектаклі, пастаўленым П. Мядзёлкай у школьным гуртку — 336
- Мілкоўскі, ксёндз-капелан, выкладчык каталіцкага Закону Божага ў Приватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер у Вільні — 104, 120, 122
- Мілош, польскі афіцэр, які ўдзельнічаў у арышце Паўліны Мядзёлкі і Тамаша Грыба ў Мінску ў 1920 г. — 224, 225, 226, 227, 230, 231, 232
- Мірановіч (вучань Дзвінскай беларускай гімназіі). Відавочна, што гэта Пётра Мірановіч (1902—1990), вядомы беларускі мастак, які ў 1926 г. закончыў названую гімназію — 325
- Мірман Дуня, сяброўка Паўліны Мядзёлкі ў Глыбокім у 1910-я гг. — 77, 88, 279, 549, 550, 551
- Міровіч Еўсцігней Афінагенавіч (Дунаеў; 1878—1952), беларускі драматург, рэжысёр, педагог, народны артыст БССР — 348, 580
- Міронова Кацярына Эдуардаўна (1883—1946), беларуская актрыса, заслужаная артыстка БССР, з 1920 г. працавала ў БДТ — 164, 347
- Мітлін Арон Давыдавіч (1902—1938?), адвакат, журналіст, у 1926—1927 гг. старшыня Камуністычнага клуба ў Мінску, у 1930 г. з'яўляўся рэдактарам газеты «Звязда» — 210
- Міхалевіч, папечнік і сябра Тамаша Грыба — 306, 308
- Міхалюта, загадчык аддзела культуры Маладзечанскага аблвыканкама ў 1950-я гг. — 436
- Мішкевіч Адам (1798—1855), польскі паэт беларускага паходжання, публіцыст, асветнік — 7, 36, 91, 92, 117, 545
- Мішкевіч Мікалай Антонавіч (1901—1954), беларускі акцёр і рэжысёр, заслужаны дзеяч мастацтваў БССР — 164, 191
- Морыкаў, афіцэр ДПУ, які «курураваў» Паўліну Мядзёлку ў Маскве пасля яе прыезду з Казані — 401
- Мразоўскі, супрацоўнік паліцыі ў Вільні падчас вучобы Паўліны Мядзёлкі ў Приватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер у Вільні — 85, 86

- Мураўёў Міхалі Мікалаевіч (1796–1866), дзяржаўны і вайсковы дзеяч Расійскай імперыі, генерал-губернатар Паўночна-Заходняга краю ў час паўстання 1863–1864 гг. у Беларусі, Польшчы, Літве, праводзіў жорсткія масавыя пакаранны паўстанцаў. У 1898 г. у Вільні яму быў усталяваны помнік, зруйнаваны на пачатку 1920-х гг. польскімі ўладамі — 82
- Мурашка Вера (Вера Ігнатаўна Маслоўская; 1896–1981), беларускі грамадска-палітычны і культурны дзеяч — 69, 158, 548
- Мухітдзінава Раіса Зарыфаўна, намеснік наркама асветы РСФСР у 1930-я гг. — 397
- Мушнікава Лёля, аднакласніца Паўліны Мядзёлкі па Прыватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмільер у Вільні — 13, 109, 110, 124, 125, 126
- Мэнке Юльяна (Юліяна Віган-Дубейкаўская, псеўд. Кветка; 1886–1970), беларускі мастацтвазнавец, мемуарыстка, педагог, грамадская дзяячка — 467, 574
- Мядзёлкі: Зыгмусь (1906–1945), Казімір (жыў у Польшчы ў Зялёнай Гуры, памёр у верасні 1969 г.), Станіслаў — родныя браты Паўліны Мядзёлкі — 6, 19, 322, 23, 338, 346, 350, 388, 389, 394, 395, 396, 397, 402, 448, 505, 566, 583
- Мятла Пётр Васілевіч (1890–1936), беларускі грамадска-палітычны дзеяч — 432
- Н**авіцкая Ніна Канстанцінаўна, выкладчыца Горы-Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі ў 1920-я гг., а ў 1950-я гг. — настаўніца Будслаўскай сямігадовай школы, сяброўка Паўліны Мядзёлкі — 397, 430
- Недзялкоўскі Мечыслаў (1893–1940), польскі палітычны дзеяч, публіцыст, адзін з лідараў польскай партыі сацыялістычнай, пасол сойма ў 1919–1930 гг., рэдактар газеты «Работнік». Яго бацька Конрад Недзялкоўскі ў маладосці належаў да польскай сацыял-рэвалюцыйнай партыі «Пралетарыят» (1882–1885), быў дырэктарам віленскага Гандлёвага банка, супрацоўнічаў з газетай «Kurier Litewski», у 1907 г. быў абраны гарадскім галавой г. Вільні, на пасадзе прабыў адзін тэрмін, г. зн. 4 гады — 96, 98, 186, 551, 552
- Некрашэвіч Сцяпан Міхайлавіч (1883–1937), беларускі вучоны-мовазнавец, грамадскі дзеяч, ініцыятар стварэння і першы старшыня Інстытута беларускай культуры — 339, 352, 375, 380, 385, 581
- Новікава Маруся, аднакласніца Паўліны Мядзёлкі па Прыватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмільер у Вільні — 124
- Няздзюрава Кацярына Платонаўна (гады жыцця невядомы), педагог, арганізатар Прыватнага жаночага камерцыйнага вучылішча і Прыватнай жаночай гімназіі ў Вільні, дзе вучылася Паўліна Мядзёлка — 12, 13, 70, 71, 76, 104, 106, 109, 110, 118, 119, 121, 123, 128, 147, 284, 291, 292, 293, 294, 295, 548, 549, 555, 587, 589, 591, 593, 595, 598, 599, 600, 601, 602, 604, 605, 606, 609
- Обст** Ян Конрад (1876–1954), польскі публіцыст, выдавец — 201
- Оліньш, адказны супрацоўнік Міністэрства замежных спраў Латвіі ў 1920-я гг. — 470

- Осіпава Марыя Барысаўна (1908–1999), удзельнік Мінскага патрыятычнага падполля ў гады Вялікай Айчыннай вайны; Герой Савецкага Саюза — 458, 460, 461
- П**агірэйчыкі, [Аляксандр] і Вера (брат і сястра), удзельнікі падпольнай арганізацыі на Серабранцы ў Мінску ў 1920 г. — 244, 245
- Паздзеева Анна Пятроўна, медык, сяброўка Паўліны Мядзёлкі, пазнаёмілася з ёй у 1929 г. у Севастопалі на курорце, на пачатку лета 1930 г. кватаравала ў яе падчас лячэння ў Інстытуце курорталогіі, а пасля пераезду ў 1932 г. ў Маскву пражыла з ёй 15 гадоў у адным пакоі. Сябравалі і перапісваліся цягам усяго жыцця, П. Мядзёлка часта наведвала сяброўку ў Маскве, надоўга спынялася ў яе кватэры — 23, 24, 375, 376, 388, 396, 402, 403, 455, 578
- Паздзееў Васіль Пятровіч (1887–1937), рэвалюцыянер, у 1930-я гг. начальнік транспартнага ўпраўлення Наркамата цяжкай прамысловасці СССР, брат А. П. Паздзеевай. У 1937 г. быў рэпрэсаваны і расстраляны — 375
- Палтаран Вера Сямёнаўна (па мужу Ляпеская; 1919–1989), беларускі празаік-нарысіст. З 1973 г. працавала загадчыкам рэдакцыі выдавецтва «Мастацкая літаратура» — 536, 541, 585
- Панамарэнка Панцеляймон Кандратавіч (1902–1984), беларускі і савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч, генерал-лейтэнант — 485, 486
- Папікайтэ Міколітэ, бухгалтар у лясніцтве ў Жорнаўрцы ў 1917 г., знаёмая Паўліны Мядзёлкі — 134, 147
- Паўлаў С. (П.?), дырэктар Будслаўскай сямігадовай школы, дзе працавала Паўліна Мядзёлка — 426, 427, 429
- Паўловіч Альберт (1875–1951), беларускі паэт-гумарыст, драматург — 211
- Паўлоўскі, камуніст, які наймаў пакой у Райцсаў у Мінску, за што сям'я апошніх была арыштавана польскай дэфензівай у 1920 г. — 237
- Пацы — старажытны магнацкі род у Беларусі і Літве — 365
- Пацёмкін Уладзімір Пятровіч (1874–1946), савецкі дзяржаўны і партыйны дзеяч, гісторык, педагог, дыпламат, военачальнік, з 1940 г. — наркам светлы РСФСР — 414
- Перасвет-Солтан Марыя, жонка прафесара Горы-Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі, знаёмая Паўліны Мядзёлкі — 365, 366
- Пігулеўскі Уладзімір (1889–1958), беларускі і латышкі пісьменнік, крытык, перакладчык, грамадскі дзеяч — 322, 327, 329, 330, 457, 574, 575, 587
- Пікус Соня, жыхарка Мінска, зняволеная польскай дэфензівай у мінскай турме ў 1920 г. — 243, 244, 247, 279
- Пілсудскі Юзаф (1867–1935), польскі грамадска-палітычны, дзяржаўны і ваенны дзеяч, першы кіраўнік незалежнай Польшчы — 479
- Платонаў Барыс Віктаравіч (1903–1967), беларускі акцёр, народны артыст СССР — 164, 347
- Пола Вера Мікалаеўна (1901–1989), актрыса, народная артыстка Беларусі — 347

- Пракулевіч Уладзімір Міхайлавіч (1887–1938), беларускі грамадскі і палітычны дзеяч, публіцыст, журналіст, юрыст — 363, 380
- Прашковіч Мікалай Іванавіч (1932–1983), беларускі літаратуразнавец, крытык, перакладчык — 501
- Промык Казімір (сапр. Конрад Прушынскі; 1851–1908), польскі дзеяч асветы, пісьменнік, выдавец. Ураджэнец г. Мінска, сын вядомага мінскага фатографа Станіслава Антона Прушынскага, аўтар некалькіх лемантароў, у т. л. «*Elementarz na ktorym nauczzysz czytac w 5 albo 8 tygodni*» (1875, 32 strony). З 1881 г. выдаваў тыднёвік «*Gazeta Swiateczna*» — 6, 139, 542
- Прус Баляслаў (сапр. Аляксандр Главацкі; 1847–1912), польскі пісьменнік, публіцыст — 29
- Прышчэпаў Дзмітрый Філімонавіч (1896–1940), беларускі дзяржаўны і грамадскі дзеяч — 388, 447
- Пурыўскі Канстанцін Васілевіч (1894–1965), беларускі спявак (тэнар), фалькларыст, лібрэтыст — 464
- Пуцяўская Зося, аднакласніца Паўліны Мядзёлкі па Прыватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер у Вільні — 94, 95
- Пушкін Аляксандр Сяргеевіч (1799–1837), рускі пісьменнік, пачынальнік новай рускай літаратуры, заснавальнік сучаснай рускай літаратурнай мовы — 117, 542, 550, 575, 581
- Пяледа Лаздзіну — агульны псеўданім дзвюх літоўскіх пісьменніц-сясцёр Сафіі (1867–1926) і Марыі (1872–1957) Іванаўскайце. Марыя была жонкай Вацлава Ластоўскага — 66, 602
- Пяркоўскі, студэнт Віленскай польскай гімназіі, удзельнік гуртка «*Młodzieży postępowo-niepodległościowej*» — 94, 96
- Пяршай Еўдакія Антонаўна, рэдактар выдавецтва «*Мастацкая літаратура*» — 540, 541
- Пяэцкая, аканомка ў доме Браніслава Эпімах-Шыпілы ў Пецярбургу ў 1912–1913 гг. — 150, 151
- Пятлюра Сімон Васілевіч (1879–1926), украінскі ваенны і палітычны дзеяч. У свой час працаваў у Маскве бухгалтарам страхавой кампаніі — 212
- Рагоўскі Людамір Міхал (1881–1954), польскі кампазітар і дырыжор — 11, 63, 67, 548
- Радзівіл Марыя Магдалена (з дому Завіша, у першым шлюбе Красінская; 1861–1945), дзеяч беларускага культурнага руху, мецэнатка — 17, 18, 128, 129, 130, 134, 135, 147, 517, 555, 556, 602, 608
- Радкевіч Павел Аляксандравіч, настаўнік у Прыватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер у Вільні — 104
- Радкевічанка Пэля, сяброўка Паўліны Мядзёлкі ў Мінску ў 1920 г. — 484
- Ражкоўскі Стафан Міхайлавіч (1864–1937), святар, ур. м. Вузлы Вілейскага пав., апошнія месца святарства — Афонская царква ў Ленінградзе. Арыштаваны 02.10.1937, расстраляны 10.11.1937 — 553

- Райніс Ян (сапр. Пліекшанс Яніс; 1865—1929), латышкі паэт, драматург, перакладчык, грамадскі дзея, народны паэт Латвіі — 318, 325, 363
- Райцэсы, маці і дачка, жыхары Мінска, зняволеныя польскай дэфензівай у 1920 г. — 237, 247, 252
- Рак-Міхайлоўскі Сымон Аляксандравіч (1885—1938), беларускі грамадска-палітычны дзеяч, публіцыст, педагог — 432
- Раманоўская Ядзвіга Юльянаўна (1920—2011), беларускі дзеяч культуры, музыкант, пляменніца Янкі Купалы — 461, 463
- Раманоўская, работніца ў маэнтку Магдалены Радзівіл у Жорнаўцы ў 1917 г. — 141, 142
- Раманоўскі Іван Юльянавіч (1928—1974), беларускі мастак, пляменнік Янкі Купалы — 448
- Раманоўскі Стась, вучань Віленскай гімназіі, сусед Мядзёлкаў у Глыбокім, які вучыў матэматыцы Вінцэнта Мядзёлку, бацьку Паўліны — 30
- Распуцін Рыгор Яфімавіч (1869—1916), селянін сяла Пакроўскае Табольскай губ., містык, прыбліжаны да сям'і цара Мікалая II — 204
- Ржэцкая Лідзія Іванаўна (1899—1977), беларуская актрыса, народная артыстка СССР — 164, 347, 463
- Родзевічы, Чэслаў Іванавіч (1889—1942), беларускі грамадскі і тэатральны дзеяч; Леапольд Іванавіч (1895—1938), драматург, пражак, публіцыст — 68, 369, 445, 548, 554, 566
- Розенберг Мадзя, вучаніца віленскай польскай гімназіі, удзельніца гуртка «Młodzieży postępowo-niepodległościowej» — 96
- Ромер Тадэуш (1894—1978), польскі дыпламат і палітык — 469
- Рубінштэйн, жыхар Мінска, зняволены польскай дэфензівай у мінскай турме ў 1920 г. — 245, 247
- Русак Васіль Максімавіч (1896—1954), беларускі нацыянальны дзеяч, выдавец, прадпрымальнік — 496, 497, 581
- Рушчыц Фердынад (1870—1936), жывапісец, графік, тэатральны дэкаратар, педагог — 97, 129, 196
- Рызэнка, выканаўца ролі Ульяны ў спектаклі «Хам», пастаўленым у Вільні ў 1913 г. па п'есе Элізы Ажэшкі — 162
- Рэйсмiлер Эрых Фёдаравіч, педагог, грамадскі дзеяч, дырэктар і выкладчык прыродазнаўства ў Віленскім сямікласным прыватным жаночым камерцыйным вучылішчы К. П. Няздзюравай, Прыватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер, іншых гімназіях Вільні — 12, 74, 75, 98, 100, 549
- Рэйсмiлер Наталія Іванаўна, выпускніца філалагічнага факультэта Пецябургскага ўніверсітэта, выкладчыца французскай мовы Віленскага прыватнага жаночага камерцыйнага вучылішча К. П. Няздзюравай, з 1911 г. — выкладчык і дырэктар Прыватнай з правамі ўрадавых жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер — 12, 70, 549, 555, 587, 589, 591, 593, 595, 598, 599, 600, 601, 602, 604, 605, 606, 609

- Энан Жазэф Эрнэст (1823—1892), французскі філосаф, пісьменнік, гісторык рэлігіі, семітолаг — 30, 543
- Энард К. Г., вучоны ў галіне генетыкі, прафесар, выкладчык Горы-Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі, загадчык кафедры агульнага земляробства ў 1928—1934 гг. — 366, 367
- Рэўкоўскія, Браніслаў і Марыя, жыхары Рыгі, а пасля Вільні, у доме якіх кватаравала Паўліна Мядзёлка — 9, 10, 11, 12, 40, 44, 45, 46, 48, 49, 53, 54, 56, 57, 62, 64, 65, 70, 72, 73, 81, 84, 86, 88, 90, 94, 101, 114, 119, 546, 547
- Савіцкі Адам, пракуратар, кафедральны канонік, пробашч кафедральнага касцёла ў Вільні, магчыма, удзельнік паўстання 1862—1863 гг., бо П. Мядзёлка запісала са слоў бацькі: *«Калі табе будзе вельмі цяжка ў жыцці, калі не знойдзеш сабе якога заробку, звярніся вось па гэтаму адрасу да ксяндза Савіцкага. Ён цяпер прэлатам у катэдры. Пэўна ж, мае шмат знаёмых і зможа знайсці для цябе якіясь урокі. Мяне ён павінен памятаць з тых часоў, калі пасля ссылкі ён яшчэ адбываў кару ў Будславе ў якасці вікарыя»* — 82, 86, 112
- Садоўская, урач, кіраўніца гуртка «Сроўнія» ў Пецярбургу. У 1910-я гг. у жаночай гімназіі Г. А. Кебке ў Санкт-Пецярбургу працавала ўрачом Садоўская Соф'я Станіславаўна. Магчыма, гэта і ёсць «д-р Садоўская» — кіраўніца гуртка — 149
- Садоўскі, дырэктар рускай гімназіі ў Дзвінску — 323
- Саевіч Платон Васільевіч (1892—19956), дзяржаўны дзеяч БССР, у 1947—1951 гг. міністр асветы БССР — 438
- Саколік, аўтар польскага падручніка па Законе Божым — 107
- Салашыкі, браты, самадзейныя артысты, удзельнікі спектакляў Гродзенскага драматычнага гуртка — 177, 181, 562
- Саннікаў Канстанцін Мікалаевіч (1896—1965), беларускі рэжысёр, акцёр і педагог, народны артыст БССР — 164
- Сахараў Сяргей Пятровіч (1880—1954), беларускі культурна-асветны дзеяч, фалькларыст, этнограф, педагог — 318, 574
- Сейфуліна Лідзія Мікалаеўна (1889—1954), руская савецкая пісьменніца, журналіст, аўтар аповесці «Вірынея» (1924) — 353
- Серада Іван Мікітавіч (1879—1943), беларускі грамадскі і палітычны дзеяч, педагог, публіцыст — 142, 556
- Сікорскі — следчы ДПУ ў Мінску ў 1930 г., які дапытваў Паўліну Мядзёлку — 394, 395, 396, 403
- Скарападскі, Паўло (1873—1945), украінскі арыстакрат, ваенны і дзяржаўны дзеяч, кансерватыўны лідар Украіны пасля 1917 г., заснавальнік дынастыі гетманаў і Гетман Украіны — 468
- Скарункія, сям'я аднакласніцы Паўліны Мядзёлкі па Прыватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмлер у Вільні — 123, 555
- Скірмунт Раман Мар'ян Аляксандравіч (1868—1939), беларускі гаспадарчы і палітычны дзеяч, мецэнат — 17, 18, 209, 210, 300, 468, 566

- Слівінскі Юзэф (1865–1930), польскі піяніст, педагог, дырыжор — *11, 63*
- Сметана Бедрых (1824–1884), чэшскі кампазітар, піяніст, дырыжор — *325*
- Смоліч Аркадзь Антонавіч (1891–1938), дзеяч беларускага нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння, вучоны ў галіне эканомікі, сельскай гаспадаркі, картаграфіі — *133*
- Сталін (Іосіф Вісарыёнавіч Джугашвілі; 1879–1953), кіраўнік КПСС і Саветскай дзяржавы — *428*
- Сталыгва Уладзіслаў (1874–?), грамадска-палітычны дзеяч, дзеяч беларускага нацыянальнага руху на пачатку ХХ ст. Паходзіў з Віцебшчыны. З успамінаў Зоські Верас сям'я Сталыгваў жыла ў Ажарове пад Варшавай у сваёй уласнай віле, якую праектаваў і будаваў архітэктар Лявон Дубейкаўскі, пасля ў Вільні — *443*
- Станкевіч Адам Вікенцьевіч (1892–1949), беларускі грамадска-палітычны дзеяч, выдавец, гісторык, публіцыст, літаратуразнавец, святар — *313, 314, 465, 466, 488, 580*
- Станкевіч Уладзя (гл. У. Ф. Луцэвіч)
- Станкевіч Янка (1891–1976), беларускі мовазнаўца, гісторык, палітычны дзеяч — *479*
- Станкевіч, актрыса Першага беларускага таварыства драмы і камедыі пад кіраўніцтвам Ф. Ждановіча — *168, 169, 191*
- Строгін, дырэктар Беларускага дзяржаўнага выдавецтва ў 1930 г. — *358*
- Студня (сапр. Каладзеі), член партыі левых эсэраў, адзін з арганізатараў Тайнага паўстаначнага камітэта ў Мінску ў 1920 г. — *222, 483, 567*
- Стэфанавічанка Караліна, артыстка, удзельніца спектакляў Беларускага музычна-драматычнага гуртка ў Вільні — *157, 548*
- Сушынскі Язэп Францавіч (1885–1967), мемуарыст, мовазнавец, хімік, педагог — *443, 460*
- Сэмпалоўская Стэфанія (1869–1944), польская рэвалюцыянерка, удзельніца жаночага руху, журналіст — *280, 281, 298*
- Сянкевіч Генрык (1846–1916), польскі пісьменнік, лаўрэат Нобелеўскай прэміі 1905 г. — *29*
- Сяргеева Анастасія Дзмітрыеўна, дырэктар 1-й узорнай школы г. Масквы, дзе з 1934 г. працавала Паўліна Мядзёлка — *404, 411*
- Т**анк Максім (Скурко Яўген Іванавіч; 1912–1995), беларускі паэт, перакладчык, грамадскі дзеяч, народны паэт Беларусі — *23, 449, 489, 490, 498, 499, 502, 517, 518, 527, 531, 532, 534, 535, 575, 579, 584, 585*
- Тарасік Вера Рыгораўна (1899–1986), беларуская актрыса, настаўніца, Любоў Тарасік — сястра Веры Рыгораўны, у 1960–1970-я гг. працавала ў сакратарыяце Саюза мастакоў БССР — *164, 166*
- Татур Мікалай Ігнавіч (1919–2001), беларускі паэт, перакладчык, крытык. У 1944–1963 гг. працаваў загадчыкам рэдакцыі мастацкай літаратуры Дзяржаўнага выдавецтва БССР — *519, 520*

- Графімаў, сябра Тамаша Грыба ў Мінску ў 1920 г. — 483, 567, 581
- Грынёўская Зося, аднакласніца Паўліны Мядзёлкі па Прыватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер у Вiльнi — 119, 123
- Трэмповіч Павел Віктаравіч (1888–1956), беларускі навуковец і дыпламат — 376
- Тулоўскі М., удзельнік беларускага нацыянальнага руху, адзін з кіраўнікоў Грамады беларускай моладзі, пазней рэдактар-выдавец газеты «Родная страха» — 563
- Тунік Шыфра, жыхарка Мінска, зняволеная польскай дэфензівай у 1920 г. — 236, 255
- Тургенёў Іван Сяргеевіч (1818–1883), рускі пісьменнік — 29
- Турэцкія, сям'я жыхароў Мінска, зняволеная польскай дэфензівай у мінскай турме ў 1920 г. — 236, 251
- Тхорж Францішак, віяланчэліст, музыкант Варшаўскай оперы, выступаў як артыст і кіраўнік струннага квартэта імя Станіслава Манюшкі — 129, 196, 197
- Тышкевіч Антон, адзін з удзельнікаў антыпольскага супраціву ў Мінску ў 1920 г. — 237, 246, 247, 248, 258
- Тэраўскі Уладзімір Васілевіч (Цераўскі; 1871–1938), беларускі харавы дырыжор, кампазітар, фалькларыст — 315, 325, 327, 357, 369, 464, 561, 562, 564, 574, 580
- У**лашчык Мікалай Мікалаевіч (1906–1986), беларускі гісторык, археограф, этнограф, краязнавец, пісьменнік — 470, 578
- Улашчык Ніна Мікалаеўна (1901–1984), дзятка беларускага нацыянальнага руху, сястра М. М. Улашчыка — 486
- Ульянаў Аляксандр Фёдаравіч (1901–1937), дзяржаўны дзеяч БССР — 22, 364, 410, 411, 447, 448
- Урублеўскі Тадэуш (1858–1925), адвакат, палітык, грамадскі дзеяч, пляменнік аднаго з лідараў паўстання 1863–1864 гг. Валерыя Антоні Урублеўскага — 97, 314
- Ф**арботка Язэп Аўгустінавіч (1893–1956), беларускі нацыянальны дзеяч, паэт, літаратуразнавец, перакладчык, навуковец — 211, 468, 593
- Федаровіч Марыся, аднакласніца Паўліны Мядзёлкі па Прыватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер у Вiльнi — 75, 217
- Федароўскі Міхал Адольфавіч (1853–1923), беларускі і польскі фалькларыст, этнограф, археолаг — 319
- Феэрбах Людвіг Андрэас (1804–1872), нямецкі філосаф-матэрыяліст — 428
- Фрыд, настаўнік, загадчык вучэбнай часткі ў Будслаўскай сямігодцы, дзе працавала Паўліна Мядзёлка — 429, 430, 491
- Фрыцынскі Ясек, знаёмы Паўліны Мядзёлкі падчас вучобы ў Прыватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмiлер у Вiльнi — 85
- Фрэдра Аляксандр (1793–1876), польскі камедыёграф, паэт і мемуарыст — 169

- Хадасевіч Юзаф**, суддзя, прызначаны да працэсу па справе Паўліны Мядзёлкі ў Гародні ў 1919 г. — *184, 187, 188, 457*
- Хайноўская Марыя Канстанцінаўна** (1903–?), бібліятэкар, знаёмая Я. Купалы і У. Ф. Луцэвіч. У 1928–1941, 1944–1977 загадвала бібліятэкай СП БССР — *445, 446, 458, 461, 582*
- Хлябцэвіч Яўген Іванавіч** (1884–1953), удзельнік беларускага нацыянальнага руху, бібліёграф, літаратуразнавец — *14, 151, 442*
- Хруцкі, настаўнік Дзвінскай беларускай гімназіі** — *321, 322, 345*
- Хрушчоў Мікіта Сяргеевіч** (1894–1971), савецкі дзяржаўны і партыйны дзеяч — *408*
- Цвікевіч Аляксандр Іванавіч** (1888–1937), беларускі палітычны дзеяч, гісторык, юрыст, філосаф, публіцыст — *363, 581*
- Цвікевіч Іван Іванавіч** (1891–1938), беларускі дзеяч навукі і культуры — *355, 358*
- Церах, акцёр, удзельнік пастацовак Першага беларускага таварыства драмы і камедыі** — *164*
- Цётка** (Пашкевіч Алаіза Сцяпанаўна; 1876–1916), беларуская паэтэса, грамадскі і культурны дзеяч, рэвалюцыянерка — *70, 172, 192, 193, 410, 554, 561*
- Цыбульскі, удзельнік антыпольскага супраціву ў Мінску ў 1920 г.** — *237, 247, 248, 251, 299*
- Цывінскі Сяргей Антонавіч** (псеўд. Civi-s; 1895–1941), карыкатурыст, карыкатуры якога вызначаліся надзённасцю тэм, праславіўся палітычнай карыкатурай — *87, 88, 565*
- Цыпкіна Роза, жыхарка Мінска, зняволеная польскай дэфензівай у мінскай турме ў 1920 г.** — *244, 247, 269*
- Цыраскі, магчыма Ігнацы-Антоні Цыраскі** (1881–1943), публіцыст, літаратар, падпісваўся псеўданімам Агус Х — *199, 200*
- Цытрыноўскі, жыхар Мінска, зняволены польскай дэфензівай у мінскай турме ў 1920 г.** — *241*
- Цэрэтэлі Іраклій Георгіевіч** (1881–1959), рэвалюцыянер, рускі і грузінскі палітычны дзеяч — *212*
- Цякучаў Аляксей Васілевіч** (1903–1987), вучоны-філолаг, спецыяліст у галіне метадыкі выкладання рускай мовы — *438*
- Цярэшчанка Кузьма Юр’евіч** (1888–1922), дзеяч беларускага нацыянальнага руху — *308*
- Чайкоўскі Пётр Ільіч** (1840–1893), рускі кампазітар, дырыжор, педагог — *49, 50, 129, 196, 325, 581*
- Чарапук Янка** (Іван Антонавіч, псеўд. Янка Змагар; 1896–1957), беларускі грамадска-палітычны дзеяч — *203, 581*
- Чаржынскі Уладзіслаў Вікенцьевіч** (псеўд. Дзяржынскі, Улэдзе; 1897–1974), беларускі літаратуразнавец, крытык, перакладчык — *355, 397, 400*

- Чарноцкі Напалеон Ежы Якуб (1866–1937), публіцыст, перакладчык, пісаў на беларускай і польскай мовах — 562
- Чарнышэвіч Аркадзь Дзмітрыевіч (1912–1967), беларускі пісьменнік, дырэктар школ у Мядзельскім раёне — 352
- Чарнышэўскі Мікалай Гаўрылавіч (1828–1889), рускі пісьменнік, публіцыст, філосаф — 476
- Чарняўская, жыхарка г. Глыбокае, якая вучыла Паўліну Мядзёлку музыцы, а пасля падарыла фартэпіяна — 7, 49
- Чарняўская Леаніла Усцінаўна (у шлюбе Гарэцкая; 1893–1976), беларускі празаік, перакладчык, педагог — 369, 527, 584
- Чарот Міхась (Кудзелька Міхаіл Сымонавіч; 1896–1937), беларускі паэт, грамадскі і культурны дзеяч — 209, 352, 456, 464, 566, 580
- Чартарыйскі Адам Людвік (1872–1937), князь, муж адзінай дачкі Магдалены Радзівіл Людвікі Марыі Красінскай (1883–1958) — 556
- Чорны Кузьма (Раманоўскі Мікалай Карлавіч; 1900–1944), класік беларускай літаратуры, празаік, драматург, публіцыст — 352, 355, 453, 542
- Чэпелава Ядвіга, настаўніца ў Будславе, знаёмая Паўліны Мядзёлкі — 490
- Ш**апко Эдуард Пятровіч (1903–1977), беларускі актёр, заслужаны артыст БССР — 164
- Шаптыцкі Станіслаў (1867–1950), польскі вайсковы дзеяч, граф, генерал Аўстра-Венгерскай арміі — 224, 249, 485, 596
- Шарахоўскі Янка (Іван Захаравіч; 1908–1973), пісьменнік і літаратуразнавец — 483, 524, 526, 527, 528, 529, 531, 532, 535
- Шах, удзельнік Грамады беларускай моладзі ў Гародні ў 1919 г., кіраўнік хору — 176
- Шкатэлаў Уладзімір Віктаравіч (1861–1940), інжынер-тэхнолаг, прафесар, акадэмік АН БССР — 366, 367
- Шталь, ляснічы ў маёнтку Магдалены Радзівіл Жорнаўка — 140
- Шутовіч Марыя (1897–1975), беларуская нацыянальная дзяўчка — 466
- Шыдло, адзін з сяброў рады старшынь Беларускага музычна-драматычнага гуртка ў Вільні, вучань школы арганістаў, кіраўнік хору — 163
- Шыла Мікалай Язэпавіч (1888–1948), беларускі грамадскі і культурны дзеяч, журналіст, рэдактар — 222, 483, 581
- Шымкус Стасіс (1887–1943), літоўскі кампазітар, дырыжор — 153
- Шырма Рыгор Раманавіч (1892–1978), беларускі харавы дырыжор, фалькларыст, грамадскі дзеяч, публіцыст, народны артыст Беларусі — 463, 489, 497, 573
- Шэйн Павел Васілевіч (1826–1900), фалькларыст, этнограф — 319
- Шэкспір Уільям (1564–1616), англійскі драматург і паэт — 362
- Шэнкер, сям’я жыхароў Мінска, зняволеная польскай дэфензівай у мінскай турме ў 1920 г. — 237, 247

- Энгельс Фрыдрых (1820–1895), нямецкі філосаф, тэарэтык сацыялізму, адзін з заснавальнікаў марксізму, сябра і суаўтар Карла Маркса — 97, 580
- Эпімах-Шыпіла Браніслаў Ігнатавіч (1859–1934), дзеяч беларускай культуры, выдавец, фалькларыст, мовазнавец, літаратуразнавец — 14, 558, 590, 602
- Эпімах-Шыпіла Уладзіслаў Ігнатавіч (1864–1914), удзельнік беларускага культурна-асветніцкага руху ў Пяцербургу, родны брат Б. І. Эпімах-Шыпілы. Уладзіслаў Эпімах-Шыпіла меў дочак Клару, Уладзіславу і Марыю, якія былі ўдзельніцамі культурна-асветніцкага руху ў Пяцербургу — 151, 559
- Ю**рашайціс Гэля (Юрак), сяброўка і аднакласніца Паўліны Мядзёлкі па Прыватнай жаночай гімназіі К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмилер у Вільні, дачка віленскага фатографа Аляксандра Юрашайціса (1859–1915): трымаў уласную студыю на Георгіеўскім праспекце, адзін з першых літоўскіх кінарэжысёраў — 120, 121, 122, 554
- Юрэвіч, артыст трупы пад кіраўніцтвам Ігната Буйніцкага — 69, 192, 194, 195, 565, 566
- Юрэвіч Уладзімір Міхайлавіч (1916–2005), беларускі празаік, літаратуразнавец — 536
- Я**гораў, вучань Паўліны Мядзёлкі ў 1-й узорнай школе г. Масквы — 417
- Ядвігін Ш. (Лявіцкі Антон Іванавіч; 1869–1922), беларускі празаік, публіцыст, фельетаніст, драматург, перакладчык, паэт, літаратуразнавец — 11, 70, 112, 157, 193, 205, 206, 210, 300, 301, 370, 475, 520, 530, 534, 598
- Якубецкі Андрэй (1892 — пасля 1944), беларускі грамадска-палітычны дзеяч, вайсковец — 323, 324, 329, 330, 335, 482, 574, 575
- Ялтуноўскі, вучань Паўліны Мядзёлкі ў 1-й узорнай школе г. Масквы — 416, 417, 578
- Яневіч, рэпетытар Паўліны Мядзёлкі па рускай мове пры падрыхтоўцы да паступлення ў Прыватную жаночую гімназію К. П. Няздзюравай і Н. І. Рэйсмилер у Вільні — 45
- Ярашэвіч Міканор Казіміравіч (1885 — пасля 1937), беларускі грамадска-палітычны дзеяч, аграном, педагог — 235
- Ярмоліна Ларыса Аляксандраўна (1900–1984), артыстка, тэатральны дзеяч, заслужаны дзеяч мастацтваў БССР — 164

Змест

<i>Запартыка Ганна. «Снілася дзяўчыне квецістае поле...»</i>	5
КНІГА ПЕРШАЯ	26
I. Першыя крокі	26
II. Праз гушчары і завалы	53
III. Бліжэй да сваёй мэты	90
IV. Шалёная Магдаленка	128
V. Ля вытокаў беларускага тэатральнага мастацтва	149
VI. Вільня. 1912—1914 гг.	191
VII. Ваенныя 1914—1917 гады	200
VIII. Мядзведзічы	213
IX. У лапах бела-польскай дэфензівы	220
X. Варшава — Вронкі	275
XI. Беларуская дзяржаўная гімназія ў Дзвінску. Шлях у Савецкую Беларусь	317
КНІГА ДРУГАЯ	338
БЕГЛЫЯ НАТАТКІ ДЛЯ ПАМЯЦІ (Факты, якія ніколі не могуць і не павінны быць апублікаваны)	439
Вацлаў Іваноўскі	442
Апошняя маё спатканне і апошняя развітанне з Янкам	449
Зноў пра Владку — цёцю Уладзю Луцэвіч	456
Другія пахароны Янкі Купалы	461
Тэраўскі	464
Кс. Адам Станкевіч	465
У Шарашэве	470
Тамаш Грыб	474
Кастрычнік 1968 (3 гутарак у маёй паездцы Мінск — Зэльва — Маладзечна. 8—22 верасня 1968 г. Расказаў Віталі Вольскі)	485
Апавяданне Ніны Мікалаеўны Улашчых	486
Забэйда-Суміцкі	488

Гісторыя Будслаўскага касцёла	490
З народнай медыцыны (Тое, што расказаў мне бацька і чаму я сама сведкам і ўдзельніцай)	492
Ларыса Геніуш	495
Канстанцыя Буйло	507
ДАДАТАК	510
1. Лісты з Берліна	510
2. Заявы Паўліны Мядзёлкі	514
3. Літаратурная старонка	515
4. Дакументы да гісторыі выдання ўспамінаў «Сцежкамі жыцця»	517
Каментары	542
Анатаваны іменны паказнік	586

Літаратурна-мастацкае выданне
Беларуская мемуарная бібліятэка

ПАЎЛІНА МЯДЗЁЛКА
Сцежкамі жыцця

Адказы за выпуск *М. Шыбка*
Вёрстка *В. Нога*
Карэктар *М. Шавыркiна*

Падысана да друку 12.09.2018. Фармат 70×100/32. Папера афсетная.
Афсетны друк. Ум. друк. арк. 25,19. Ул.-выд. арк. 29,8. Наклад 300 асобн. Заказ 2776.

Выдавецтва ТAA «Лiмарыус».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы
і распаўсюджвальніка друкаваных выданняў 20.03.2014 за № 1/226.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 29, 220138, г. Мiнск.

Таварыства з дадатковай адказнасцю «Новапрынт».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы
і распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/54 ад 25.02.2014.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 10, 220138, г. Мiнск.

Мядзёлка , Паўліна

М99 Сцежкамі жыцця / Паўліна Мядзёлка ; прадм., падрыхт. тэксту, камент. Ганна Запартыка. — Мінск : Ліма-рыус, 2018. — 612 с. : іл. — (Беларуская мемуарная бібліятэка).

ISBN 978-985-6968-69-6.

У выданні ўпершыню пад адной вокладкай друкуюцца нецэнзураваныя ўспаміны вядомай дзяячкі беларускага адраджэння Паўліны Мядзёлкі. Жыццёвая біяграфія мемуарысткі была звязаная з многімі гістарычнымі падзеямі, якія адбываліся ў Беларусі ў XX ст., а сярод яе сяброў ці проста знаёмых былі А. Бурбіс, З. Бядуля, Ц. Гартны, М. Гарэцкі, К. Езавітаў, У. Ігнатоўскі, І. Краскоўскі, Я. Купала, В. Ластоўскі, І. і А. Луцкевічы, Цётка і многія іншыя. «Сцежкі жыцця» вядуць у беларускія мястэчкі, дарэвалюцыйную Вільню, Пецярбург, па шляхах бежанства, турмаў і высылкі, якія не абмінулі аўтарку. Гэтая кніга — пра вядомых дзеячаў беларускай гісторыі, пра яе знакавыя падзеі і пра неверагодныя жыццёвыя выпрабаванні самой Паўліны Мядзёлкі.

УДК 94(476)(093)

ББК 63.3(4Бел)

ISBN 978-985-6968-69-6

9 789856 968696

Беларуская
мемуарная
бібліятэка

Паўмінна
Мядзвёнка

Сцехірамі!
Жыбіццэ